BULLETIN

VAN DE
KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

JAARGANG 64 * 1965

MET NIEUWSBULLETIN

BESTUUR: Mr. J. K. van der Haagen, *voorzitter*; mr. P. J. van der Mark, *secretaris*; mr. G. J. Wit, *penningmeester*; prof. dr. A. J. Bernet Kempers, D. J. G. Buurman, prof. dr. W. Ph. Coolhaas, drs. H. Halbertsma, dr. M. Elisabeth Houtzager, prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer, ir. R. Meischke, dr. D. P. Oosterbaan, prof. dr. M. D. Ozinga, ir. J. J. Terwen.

REDACTIE: Hoofdredacteur: Drs. J. J. F. W. van Agt. *Voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond*: Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer, *voorzitter*; prof. dr. H. Brunsting, prof. dr. W. Ph. Coolhaas, drs. R. C. Hekker, ir. R. Meischke, prof. dr. M. D. Ozinga, dr. ir. C. L. Temminck Groll, prof. dr. H. van de Waal. *Voor de Monumentenraad; afd. I, Oudheidkundig Bodemonderzoek*: dr. J. G. N. Renaud; *afd. II, Monumentenzorg*: mr. R. Hotke; *afd. III, Musea*: D. F. Lunsingh Scheurleer. *Voor De Museumdag*: Drs. H. J. Ronday.

INHOUD

BIJDRAGEN

De cijfers verwijzen naar de bladzijden van het Bulletin

BERG, F. W. VAN DEN
Oranienstein 8
BLEIER, H.
Schloß Oranienstein, seine Wiederherstellung und sein Ausbau 14
BUURMAN, D. J. G.
Waren er in de veertiende eeuw twee kastelen in Hernen? 20
GORISSEN, FRIEDRICH
Das Stundenbuch der Katharina von Kleve, ein Beitrag zu seiner Datierung 1
HEKKER, R. C.
Het voormalige vakwerkhuis Putstraat 6 te Lutterade 25
JANSE, H.
De Sint-Catharijnekerk te Den Briel . . 97
LEHR, A.
Uurwerk, uurklok en voorslag op het vijftiende-eeuwse stadhuis van Veere . . . 124
LEWCOCK, R. B.
Recent research into Cape architecture, new discussion on the sources of the architecture 159
LUTTERVELT, R. VAN
Het huis Oranje-Nassau en Oranienstein 10
MEISCHKE, R.
De oude huizen van Den Briel 35
Goedereede en zijn oude gebouwen . . 75
REDACTIE
Toelichting bij de excursies 118
RENAUD, J. G. N.
De ruïne van het Huis te Heenvliet . . 109
RISSINK, W. G. F. C.
Ter Gedagtenisse van 172
ROOSEGAARDE BISSCHOP, G.
Wijzerplaten aan oude gebouwen . . . 142
ROSENBERG, H. P. R.
Middelharnis en Sommelsdijk 93

BOEKBESPREKING

Het cijfer wijst naar de bladzijde in het Bulletin

BAX, D. en C. KOEMAN
Argitektoniese Skoonheid in Kaapstad se Kompagniestuin 1777-1805 74
C. A. VAN SWIGCHEM

NIEUWS-BULLETIN

*De cijfers voorafgegaan door * verwijzen naar de bladzijden van het Nieuwsbulletin*

KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
Verslag van de algemene ledenvergadering op zaterdag 20 februari te Utrecht *31, *39
Verslag van de algemene ledenvergadering op vrijdag 18 juni te Dordrecht . . *111

MONUMENTENRAAD
Oudheidkundig Bodemonderzoek
Archeologisch Nieuws *4, *15, *40, *49, *61, *72, *81, *102, *119, *125, *133, *143,
Monumentenzorg
Monumenten-Nieuws *8, *17, *71
In 1964 gereedgekomen restauraties . . *18
In 1964 aangevangen restauraties . . . *10
Musea
Museum-Nieuws *19
Museumpublikaties *229
Tentoonstellings-Agenda *11, *28, *44,* *57, *67, *77, *85, *108, *123 *129, *139, *146

DE MUSEUMDAG
Verslag van de tweede Museumdag in 1964 op dinsdag 11 december te Leiden . . *20
Verslag van de eerste Museumdag in 1965 op vrijdag 7 en zaterdag 8 mei te Kampen *89

VERENIGING VAN NEDERLANDSE KUNSTHISTORICI
Jaarvergadering op 19 december te Den Haag; openingsrede *1

BULLETIN

VAN DE

KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

15 Februari 1965

Jaargang 64 / Aflevering 1

Met Nieuwsbulletin Aflevering 2

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie
Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;
Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;
Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond
Voorzitter Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer;
Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Drs. R. C. Hekker,
Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll,
Prof. Dr. H. van de Waal.
Leden voor de Monumentenraad:
afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490—12648;
afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,
p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;
afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,
p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.
Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':
Drs. H. J. Ronday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

FRIEDRICH GORISSEN
Das Stundenbuch der Katharina von Kleve
ein Beitrag zu seiner Datierung
Blz. 1

F. W. VAN DEN BERG
Oranienstein
Blz. 8

R. VAN LUTTERVELT †
Het Huis Oranje-Nassau en Oranienstein
Blz. 10

H. BLEIER
Schloss Oranienstein
seine Wiederherstellung und sein Ausbau
Blz. 14

D. J. G. BUURMAN
Waren er in de veertiende eeuw twee kastelen in Hernen?
Blz. 20

DAS STUNDENBUCH DER KATHARINA VON KLEVE

EIN BEITRAG ZU SEINER DATIERUNG

VON

FRIEDRICH GORISSEN

Zum zweiten Male sehe ich mich nun durch einen zufälligen Umstand veranlaßt, meine Aufmerksamkeit dem Stundenbuch der Katharina von Kleve zu widmen. Das erste Mal war es am 28. Juni 1958, als ich — gleich vielen anderen — das so lange ängstlich verborgen gehaltene Buch im Original anschauen, wenn auch nicht in den Händen halten oder gar darin blättern durfte. Wie die Mehrzahl aller Gelehrten, welche in der Vergangenheit über das Buch geschrieben hatten, kannte ich bis zu dem Tage, an dem die Jubiläums-Ausstellung des amsterdammer Reichsmuseums eröffnet wurde, lediglich jene wenigen Reproduktionen, welche der Bruckmann-Verlag im Jahre 1904 angefertigt hatte; damals war das Buch in der großen Kunsthistorischen Ausstellung zu Düsseldorf — zuletzt — ausgestellt gewesen. So war zum Beispiel von der Titelei nur die linke Hälfte bekannt; kein Wunder, daß Jhr Mr. D. P. M. Graswinckel an dem Versuche, die fünf dort abgebildeten Wappen in ihrem Zusammenhang zu deuten, scheitern mußte. An jenem 28. Juni 1958 sah man nun die ganze Titelei aufgeschlagen. Ich zeichnete mir die noch unbekannten Wappen der rechten Seite auf und war mir bald darüber im Klaren, daß dies die acht Ur-Ur-Großväter der Katharina von Kleve seien. Bei der Beschäftigung mit dem Text des Kataloges wurde mir deutlich, daß die biographischen Daten zum Leben Katharinas noch sehr lückenhaft und fehlerhaft waren. Da einschlägige Literatur darüber nicht vorhanden war, mußte eine Biographie dieser Herzogin von Geldern geschrieben werden — wenigstens für die Zeit der zwanziger und dreißiger Jahre. Die Früchte meines Studiums veröffentlichte ich noch im selben Jahre im 57. Band der Zeitschrift *Gelre* [1].

Dieser Aufsatz hat für die Geschichte der niederländischen Kunst Folgen gehabt, die ich nicht vorhersehen konnte. Ich hatte bemerkt, daß der geldrisch-klevische Schild auf der linken Titelseite, den Katharina erst nach Vollziehung der Ehe (26. Januar 1430) führen durfte, mit der Helmzier des Vaters gedeckt ist. Das ist aber nur möglich für die Zeit, in der Katharina — in genauer Befolgung einer Klausel des Ehevertrages — ein volles Jahr unter der Obhut ihres Vaters blieb, bis sie am 4. Februar 1431 ihrem Bräutigam, dem Herzog Arnold v. Geldern, zugeführt wurde.

Das Problem der Datierung

Sobald die Kunstwissenschaft meinen Aufsatz zur Kenntnis genommen hatte, mußte sie sich noch einmal mit der Frage der Datierung des Werkes auseinandersetzen. War meine Beweisführung stichhaltig, dann lag der *terminus ad quem* mit wünschenswerter Genauigkeit fest. Zwar hatte schon G. Hulin de Loo [2] vor einem halben Jahrhundert das Stundenbuch der Katharina um 1430 datiert, darin später gefolgt von K. de Wit [3]. Aber dagegen hatte sich A. W. Byvanck mit aller Entschiedenheit widersetzt und eine Datierung um 1440 vorgeschlagen [4]. Dieser Zeitansatz wiederum schien Erwin Panofsky zu spät; er nahm eine Entstehungszeit um 1435 an, darin gefolgt von K. Boon, der diesen Ansatz für die Beschreibung im Katalog der amsterdammer Ausstellung (nr. 157) übernahm. Neuerdings hat Boon stilkritische Argumente dafür angeführt, daß ein früherer Ansatz doch wohl mög-

[1] F. Gorissen, „Historisch-Heraldische Betrachtungen über ein Stundenbuch der Katharina von Kleve, Herzogin von Geldern", *Bijdr. Gelre* 57 (1958), 201-218.

[2] *Bulletin de l'Académie d'Archéologie de Belgique,* 1911, 110.

[3] *Jb. pr. Kunstslg.,* 1937, 114.

[4] *Mélanges Hulin de Loo,* Brüssel-Paris 1931, 76. — Ders. in: *La miniature dans les Pays Bas Septentrionaux,* Brüssel-Paris, 1932.

lich wäre; er hat — *hoewel het mij moeite kost om deze vroege datering te accepteren* — einer Datierung um 1430/31 zugestimmt [5]. Auch Panofsky, der noch 1953 die starke Abhängigkeit dieses Stundenbuches von Werken des Meisters von Flémalle und der Gebrüder van Eyck betont hatte, beeilt sich neuerdings, sein Urteil zu revidieren.

Nun hat John Plummer von der Pierpont-Morgan-Library sich wieder mit der Datierung des Werkes befaßt [6]. Plummer kennt meine Studie und hat ihr die heraldischen und historischen Daten entnommen. Gegen die Notwendigkeit, das Werk früher zu datieren, macht er folgende Einwände geltend:

1. Gorissen hat es unterlassen, Belege für seine Deutung der Helmzier beizubringen;
2. die Handschrift mit ihren fast 160 Miniaturen kann unmöglich in einem einzigen Jahre entstanden sein;
3. die Datierung um 1430 würde das ganze stilkritische Zeitgerüst erschüttern (*such an early date for the whole book would alter some of our basis notions about the artistic history of this period*).

Was den letzten Punkt betrifft, so wird der einsichtige Leser Verständnis haben, wenn ich ihn übergehe, dabei an Palmström denkend

weil, so schloß er messerscharf,
nicht sein kann was nicht sein darf.

Mir scheint, wenn Theorien durch Tatsachen widerlegt werden, daß dann die Theorien, nicht die Tatsachen korrigiert werden sollten.

Was den zweiten Punkt betrifft, so hat das mit meiner Argumentation nichts zu schaffen. Ich habe wörtlich behauptet: *Katharina von Kleve ... hat das mit ihren Ahnenwappen bezeichnete Stundenbuch spätestens am 3. Februar 1431 erhalten.* Über die Dauer der Arbeit habe ich mich nicht ausgelassen. Plummer, so scheint mir, setzt dies aber voraus wegen meines Nachweises daß die Wappen des Titelblattes frühestens am 26. Januar 1430 gemalt sein können; und da er stillschweigend voraussetzt, daß 1. Titelminiatur und Wappen gleichzeitig seien und 2. die Titelminiatur als erste in Angriff genommen worden sei, so ergibt sich allerdings, die Schlüssigkeit der Argumentation vorausgesetzt, eine Zeit von 12 Monaten, in der das Buch entstanden sein müßte. Indessen stimmen, wie ich nachweisen werde, seine Prämissen nicht.

Was den ersten Punkt betrifft, so lautet meine Gegenfrage: Wo gibt es in der abendländischen Kunst des 15. Jhs ein einziges Beispiel dafür, daß der Schild einer verheirateten und unter der Vormundschaft ihres Mannes stehenden Frau mit der Helmzier des Vaters gedeckt ist?

Die andere Hälfte des Stundenbuches wiederaufgefunden

Daß ich mich nun zum zweiten Male mit dem Stundenbuch der Katharina beschäftige, das hat seinen Grund in der sensationellen Entdeckung eines bisher noch unbekannten Teile dieses Buches. Boon hat jüngst in einer Nachschrift zu seinem zitierten Aufsatz davon berichtet. Inzwischen ist, nach gründlicher wissenschaftlicher Vorbereitung, diese Neuentdeckung zugleich mit dem bislang bekannten Teil in der Pierpont-Morgan-Library zu New York ausgestellt worden. Die Bibliothek hat aus diesem Anlaß einen schönen Katalog herausgegeben, in dem John Plummer das überzeugend rekonstruierte Gesamtwerk beschrieben hat. Nun erst weiß man, daß beide Buchteile vor mehr als hundert Jahren aus dem alten Einband gelöst und willkürlich, nach der Teilung, zu zwei getrennten Büchern gebunden sind, deren Zusammenhanglosigkeit vorher offenbar niemand wahrgenommen hat.

Mein Handicap — wie auch das Handicap anderer Fachgenossen, welche sich mit dem durch glückliche Umstände und den Scharfsinn des Gelehrten wieder rekonstruierten Gesamtwerk beschäftigen wollen: daß man so wenig wie 1958 das Buch in Händen haben kann. Meine Argumentation kann sich also lediglich auf das Material stützen, das mir im Augenblick zur Verfügung steht:

40 Lichtbilder vom Guennol-Teil (ehem. Slg. Arenberg)
2 Lichtbilder vom Morgan-Teil
14 Reproduktionen von beiden Teilen im Katalog der Pierpont-Morgan-Library
1 Reproduktion bei Hoogewerff I, 236 (453)

zusammen

57 oder gut ein Drittel der 157 Miniaturen des Werks [7].

[5] *Bull. K.N.O.B.*, 6. Ser., 17 (1964), 241 ff.

[6] John Plummer, *The Book of Hours of Catherine of Cleves* (mit Vorwort und Beiträgen von Frederick B. Adams Jr., Harry Bober, L. M. J. Delaissé, Millard Meiss und Erwin Panofsky, New York, 1964.

[7] Es sind die Miniaturen Nr. 1, 2, 4/6, 8, 10, 12/3,

Allein dieses Drittel der Miniaturen habe ich — soweit die Güte der Reproduktion dies zuließ — studieren können. Von den übrigen hundert Miniaturen habe ich keine Vorstellung.

Die Titelei (nr. 1/2)

Die Randwappen

Über die heraldische Deutung der Wappen und Helmzeichen brauche ich mich nicht noch einmal auszulassen. Auch brauche ich mich mit dem Einwand nicht aueinanderzusetzen, daß *the use of the Cleves helm seems to an amateur no more whimsical for a later date than for the year between the marriage and Catherine's move to Guelders* (Plummer). Einmal hat Plummer selbst angenommen, daß die Wappen vor dem 4. Februar 1431 gemalt seien; zum anderen wäre ein so grober Verstoß gegen die heraldischen Regeln an einem feudalen Fürstenhof des 15. Jhs — und nicht nur dieser Zeit — unvorstellbar. Wappen und Helmzeichen sind heraldisch wie staatsrechtlich bestimmt; ihre Verwendung fällt nicht in die (überhaupt nicht vorhandene) künstlerische Freiheit des Malers.

Diesmal interessiert mich die aufgeschlagene Titelei mit ihren Wappen rein als philologisches Studienobjekt, als ein Gegenstand des Diplomatik. Man muß vorher einmal alle anderen Seiten des Buches gesehen haben, um sich mit der Arbeitsweise des Illuminators vertraut zu machen. Kehrt man dann wieder zur Titelseite zurück, so ist man sicher, daß hier eine Störung erfolgt sei. Gibt man sich Rechenschaft über die Gründe dieses Gefühles, so findet man, daß die beiden Seiten überbelastet und nicht mehr im Gleichgewicht sind. Im Besonderen findet sich:

1. die Wappen sind unsymmetrisch angeordnet; vor allem in der unteren Reihe ist der Höhenunterschied der Wappen zwischen den beiden Seiten beträchtlich;

2. während der Maler im ganzen Buch sorgfältig darauf geachtet hat, daß außerhalb des Rankenwerkes (oben etwa 15, außen 20, unten 25 mm breit) genügend Weiß bleibt, ist das linke Blatt der Titelei bis zu den Blatträndern gefüllt;

3. wo immer die Miniaturen dieses Buches in einer Architektur — statt des gewöhnlichen Rahmens — stehen, tritt das Randornament bescheiden zurück und fehlt dort, wo die Architektur größeres Gewicht hat (10, 51), im Oberteil vollständig.

Es ist darum unvorstellbar, daß der Illuminator die Miniatur der linken Titelseite auf den heraldischen Schmuck hin angelegt habe. Wie er ein Wappen in das Geranke einbezog und wie er es im Entwurf berücksichtigte, zeigt das Titelbild in dem Stundenbuch des Ehepaares Sevichveld-Sael; dort halten Putti den Schild, an den sich das Rankenwerk beiderseits anschmiegt [8]. Man achte darauf, wie die Wappen in den Bund hineinragen, wie sie unten auf der Blattkante stehen oder gar angeschnitten sind, wie sehr die Erker mit den musizierenden Engeln durch die viel zu dicht stehende Helmzier bedrängt werden, um zu begreifen, wie sehr hier zwei unvereinbare Dinge mit Gewalt zusammengebracht wurden.

Durchweg hat der Maler die Randfiguren — sofern sie nicht bloße Bestandteile des Ornaments sind, sondern das Hauptbild ergänzen und erläutern — freigestellt. Das Rankenwerk nimmt auf diese Figuren Rücksicht; es ist auf diese Figuren hin angelegt. Davon zeigt die linke Titelseite keine Spur.

Es lohnt sich, eine Pause von dem Rankenwerk zu machen. Man wird dann sehen, daß die Ranken unter den Wappenschilden weitergehen; rekonstruiert man diese verdeckten Ranken, so läßt sich, nach Wegnahme der Schilde, ein ausgewogenes und vollständiges Rankenwerk denken. Die Wappen sind also sekundär. Das Titelblatt ist ohne diese Wappen entworfen. Das Rankenwerk war bereits — in der üblichen und hierzu einzig passenden Weise — vollendet, als der Maler den Auftrag erhielt, die Wappen hineinzumalen.

Das Bildnis der verheirateten Katharina ist sekundär

Ist man durch die offenkundige Störung der Titelseite durch die Wappen aufmerksam geworden, dann wendet sich das einmal geweckte Mißtrauen auch gegen das Bildnis der Eigentümerin dieses Buches. Was von den Wappen gesagt wurde, gilt auch für das Bildnis. Das Rankenwerk kann man nach Analogie des Bundrandes ergänzen; das Gewand ist durch den linken Blattrand angeschnitten; die Großzügigkeit, womit der vordere Gewandzipfel in das Bild reicht, weicht

17/9, 22, 24/32, 37/41, 43, 46/7, 49, 51, 59/61, 63, 66, 69, 70, 74/7, 85/6, 92/3, 96/7, 99, 100, 111/2, 116, 119, 121, 128.

[8] Abb. nr. 6 in dem zitierten Aufsatz von K. G. Boon.

am äußeren Rande kleinlichem Geiz, der das sparsame Weiß des Blattrandes restlos zu nützen sucht. Der Maler befand sich demnach, als er das Bildnis der Katharina malte, in derselben Zwangslage wie angesichts des Auftrages, die Wappen der Katharina in die fertige Seite hineinzumalen. Denkt man sich das Bildnis der Katharina weg, so bleibt keine störende Lücke — wie etwa nach Entfernung der Veronika (nr. 24) — sondern ein ruhiges, das Hauptbild bescheiden zur Geltung bringendes Rankenwerk.

Man vergleiche hiermit das bereits erwähnte Titelblatt mit dem Ehepaar Sevichveld-Sael. Dort sind die beiden Knienden Teile der Gesamtkomposition. Die Eckblätter, welche sonst regelmäßig von den Ecken des Schriftspiegels ausgehen, sind nun einwärts gerückt und gehen von den Kissen aus, auf denen die Eheleute knien. Das Kind wendet sich dem Mann, Maria wendet sich der Frau zu. Beide knien sie wirklich im Raum. Der Maler, der Maria in dem Kirchenraum malte, sparte in der Architektur die Flächen für die Personen aus.

Nicht so das Titelblatt unseres Stundenbuches. Innerhalb der Architektur war kein Platz für das Bildnis der Katharina, auch hätte das helle Gesicht nicht ohne gründliche Rasur auf dem dunkeln Grund gemalt werden können. Mutter und Kind sind miteinander beschäftigt; sie haben keine Beziehung zu der knienden Katharina, deren Gebet: *O mater dei, memento mei* ohne Erhörung bleibt. Wie anders in der Miniatur nr. 96, wo zwischen Katharina, Maria, dem Gekreuzigten und Gottvater ein logisch entwickeltes Gespräch stattfindet! Ich folgere daraus, daß auch das Bildnis der knienden Katharina sekundär sei und rekonstruiere eine Titelseite mit der ganzseitigen Darstellung Unserer Lieben Frau in der Sonne. Das ist der natürliche Anhub der Tagzeiten Unserer Lieben Frau, womit das Buch beginnt.

Dennoch leidet es keinen Zweifel, daß die Hand, welche das Bildnis der Katharina malte, dieselbe sei, welche das Titelbild malte, wie denn auch das Drachenornament des Spruchbandes hin und wieder im weiteren Werk begegnet (nr. 61, 96).

Der Turnierschild

Vom Bogenscheitel hängt ein kleiner Turnierschild, eine Tartsche, herab, gespalten in acht Pfähle silber und schwarz. Ehe man sich der hoffnungslosen Mühe unterzieht, dies Wappen heraldisch zu deuten, sollte man im Buch weiter blättern.

Auf dem Bilde der Verkündigung findet man wieder zwei Schildchen dieser Art an den Hängesäulen des Maßwerkes aufgehängt, diesmal mit einem roten Kreuz im silbernen Feld. Sonst kommen diese Schilde nicht mehr vor: es scheint, daß sie zur Ausstattung der Kemenate der Jungfrau Maria zu Nazareth gehören.

Das gleiche gilt für die Fahnen, die hin und wieder auf den Dächern der gemalten Architektur vorkommen, so ein freistehendes Andreaskreuz in nr. 32, ein nicht deutbares Zeichen in nr. 51. Sie kommen auch in ähnlicher Form im Lochorst-Stundenbuch vor.

Nur zweimal finde ich in dem mir bekannten Teil des Buches einen Schild mit eindeutig heraldischen Zeichen. In beiden Fällen handelt es sich um den Ritter Georg, der nach feststehendem heraldischen Brauch ganz korrekt mit dem roten Kreuz im silbernen Feld dargestellt ist (nr. 61, 66). Das gleiche gilt für die Erlöserfahne in nr. 49.

In diesem Zusammenhange ist der Umstand beachtlich, daß die Könige der Anbetung (nr. 116) keine Fahnen haben, obwohl sie damals in der kölnischen Malerei ihren festen Platz haben. In der flämisch-brabantischen Malerei dauert es allerdings bis nach der Mitte des 15. Jhs, ehe der kölnische Brauch aufgenommen wird.

Ein Bildnis des Herzogs Adolf von Kleve

Die Miniatur 85 schildert den Besuch der Königin von Saba bei Salomo. Die Königin war, kurz vor ihrem Ziele, im Begriffe gewesen, den trennenden Bach zu überschreiten. Als sie den Steg, der sie aufs rechte Ufer zum König bringen sollte, betreten wollte, hatte sie ein Gesicht: der Erlöser würde dereinst an diesem Holze den Tod erleiden. So beugte sie sich in Anbetung vor dem Kreuzholz — dessen wunderbare Geschichte andere Miniaturen erzählen — und weigerte sich, das Holz mit den Füßen zu berühren. So hob sie also die Röcke, um den Bach zu durchwaten.

Das ist die Fabel. Aber auf dem Bilde sind noch mehr Personen. Da ist auf dem linken Ufer eine vornehme Dame im Gespräch mit einem Mohren, der ihr ein Schmuckstück zeigt. Der Mohr gehört gewiß zum Gefolge der Königin. Schwerlich aber gehört die Dame dazu; gehörte sie zur Reisebegleitung, dann wäre nicht zu begreifen, warum der Mohr ausgerechnet bis kurz vor dem Ziele gewartet haben sollte, seiner Rei-

segefährtin ein Kleinod zu zeigen, das sie in der Heimat längst gesehen hatte oder mit mehr Bequemlichkeit betrachten konnte. Kein Zweifel: die Dame gehört zum Gefolge des Königs Salomo; sie ist der Königin über den Steg — der ihr nichts sagte — entgegengegangen und erhält gerade ihr Gastgeschenk.

Auf dem rechten Ufer steht hinter dem König ein Hofmann. Er hat um den Hals eine Ordenskette, die nach Ort und Zeit keine andere sein kann als die des klevischen Antonius-Ritterordens.

Ich habe kürzlich die Geschichte des klevischen Ritterordens vom h. Antonius und der Ordensballei auf dem Hau bei Kleve anhand der mir bekannten Quellen geschrieben[9]. Ich kann hier das Wichtigste zusammenfassen: Der Herzog machte bald nach seiner Rangerhöhung (1417) Anstalten zur Stiftung eines Ritterordens vom h. Antonius. Plan und Ausführung gehen zweifellos auf den hennegauischen Antoniusorden und seine Ballei Barbefosse bei Mons zurück. Am 29. Sept. 1420 erwarb der Herzog die Vikarie an der Antoniuskapelle auf dem Hau. Den zweiten Schritt tat er am 23. April 1435 mit der förmlichen Errichtung der Antoniterpräzeptorei bei dieser Kirche. Doch war ein französischer Antoniter schon seit Jahren — vermutlich seit 1420 — im Besitze der Kapelle. Am 23. Dez. 1441 wurde der Ausbau zur vollständigen Präzeptorei beendet.

So genau wir über die Gründungsgeschichte der Präzeptorei unterrichtet sind, so schlecht steht es um die urkundliche Überlieferung der Ordensgründung. Vom Chronisten wissen wir, daß der Herzog von Anfang an die Kirche auf dem Hau zum Ordenssitz bestimmt habe. Auch haben wir die — leider undatierten — Statuten des Ordens. Aber die Originalurkunde ist ebenso verloren wie die gleichzeitige Abschrift in dem verlorenen Bande L des klevischen Registers, in dem die Beurkundungen der zwanziger Jahre verzeichnet waren. Indessen haben wir mittelbare Hinweise: Wenn zwischen 1428 und 1431 die Gerichtsbank von Wisselward (Kr. Kleve) ein neues Schöffensiegel erhalten hat, welches statt des gewohnten Landeswappen das Antoniuskreuz (T) hat — spätere Siegel haben alle wieder das klevische Landeswappen — so ist das durchaus ein Argument für die inzwischen geschehene Gründung des Ordens. Wenn man bedenkt, daß am 10. Januar 1430 mit großem Pomp zu Brügge der Orden des Goldenen Vlieses gegründet worden ist, gewinnt der später nicht mehr wiederholte Versuch, das Ordenszeichen als Landessymbol zu gebrauchen, aktuelle Bedeutung.

Die Identität wird durch die erhaltenen Bildnisse des Herzogs so wahrscheinlich gemacht wie dies den Umständen nach möglich ist. Adolf, um 1370 geboren, war um 1430 sechzig Jahre alt; die Miniatur verrät den stark vom Leben geformten Kopf eines ausgereiften Mannes.

Die Form des Ordens ist — vielfach in Verbindung mit dem Bildnis des Herzogs — gut belegt:

1. *Bildnis des Hz. Adolf (um 1430*; die an Ketten von der Hüfte herabhängenden Glöckchen finden sich auch auf dem Bildnis der Lisbeth v. Duivenvoorde im Mauritshuis. *Wandgemälde im Chor der Stiftskirche zu Kleve. Dies Gemälde ist wie so viele bedeutende Kunstwerke nach der Verwüstung der Kirche im vergangenen Kriege, obwohl leidlich erhalten, durch Verständnislosigkeit zugrunde gegangen.*
2. *Bildnis des Hz. Adolf* (Kopie nach 1; um 1650 durch den klever Maler Hendrik Feltman gemalt). *Öl auf Holz, 105 x 82 cm — Kleve, Rathaus (Kat. Städtisches Museum Haus Koekkoek nr. 119).*
3. *Bildnis des Hz. Adolf* (1614; Holzschnitt im Stammbuch der Herzöge von Kleve unter freier Verwendung von 1).
4. *Bildnis des Hz. Adolf* (um 1650; spiegelverkehrte Wiederholung der Büste von 1 durch Hendrik Feltman). *Öl auf Holz, Ausschnitt aus dem 62.5 x 138 cm messenden Rathausbild (Kat. Städtisches Museum Haus Koekkoek, Kleve nr. 117).*
5. *Bildnis des Junkers Johan v. Kleve* (um 1440). *Titelminiatur im Remissorium Philippi (Den Haag, Alg. Rijksarchief).*

6/7. *Bildnis der Junker Johan v. Kleve und Adolf v. Ravenstein* (um 1440). *Miniatur fol. 53 des Remissorium Philippi.*

8. *Bildnis des Everhard vamme Hertzen* (um 1460). *Stifterbildnis auf dem Marienlebenaltar aus St. Ursula zu Köln — München, Alte Pinakothek (WAF 623).*

Außer diesen Bildnissen stehen auch noch erhaltene Teile des Ordenskolliers für die Rekonstruktion zur Verfügung.

Das Ordenskleinod mißt 50 x 35 mm; bedenkt man, daß die Person des Trägers auf dem Bilde auf 1/40 der natürlichen Größe verkleinert ist, bleibt für das ganze Kleinod nicht einmal 1.5 mm. Wir können von der Miniatur keine Einzelheiten erwarten, die man mit einem 1 : 1 abgebildeten Original vergleichen könnte. Ich bescheide mich also mit dem Hinweis darauf, daß der Hofmann zur Rechten Salomos mit hoher Wahrscheinlichkeit der Vater der Katharina ist, Hz. Adolf von Kleve.

Wer ist dann die Dame auf dem linken Ufer des Baches, die sowohl als Bildgegenstand wie auch nach dem sozialen Rang das Gegenstück zu dem Hofmann ist? Man sollte an eine Frau aus der Umgebung des Herzogs denken dürfen. Maria von Burgund, Adolfs Frau, Tochter von

[9] Friedrich Gorissen, „Der klevische Ritterorden vom h. Antonius", *Kalender für das Klever Land*, 1963, 29-49.

Johan ohne Furcht und Schwester von Philipp dem Guten, um 1390 geboren, war damals eine ehrwürdige Matrone von 40 Jahren. Dies aber ist ein junges Mädchen; es käme also nur Katharina in Frage.

Das Bildnis der unverheirateten Katharina

Plummer hat bereits bemerkt, daß die Miniatur 96 Katharina von Kleve darstellt. Katharina kniet unter dem linken Kreuzbalken, und bittet die ihr gegenüber unter dem rechten Kreuzarm kniende Maria: *Ora pro me sancta dei genitrix.* Maria weist ihre entblößte Brust und ruft zu ihrem gekreuzigten Sohn hinauf: *Propter ubera que te lactaverunt, sis sibi propicius.* Der Sohn, trotz der geöffneten Seite lebend dargestellt, hebt den Kopf zum Himmel und bittet den Vater im Himmel: *Pater per vulnera mea parce ei.* Worauf Gott der Vater erwidert; *Fili, exaudita est oracio tua* (sic!).

Das Bildnis der Katharina in Miniatur nr. 85 — wenn es wirklich ihr Bildnis ist — hat anekdotischen Charakter. Dies aber ist die förmliche und feierliche Einbeziehung der Person der Eigentümerin in ihr Buch, das, in einen prächtigen Buchbeutel gebunden, vor ihr auf dem Schemel liegt. Sie ist Ausgang und Ziel von Gnadenbitte und Gnadenspendung, und auch der heilige Patron, der schützend die Hand auf ihre Schultern legt, bezeichnet die Kniende als die Person, für die das Bild und mit ihm das ganze Werk gemacht wurden.

Hier nun ist Katharina ganz in die Miniatur hineingenommen; sie ist wichtiger Bestandteil, ja überhaupt erst die sinngebende Gestalt dieser Komposition. Bedenken wir nun, daß wir früher zu dem Schluß gekommen sind, das Bildnis der Katharina auf dem Titelblatt (nr. 1) sei sekundär, so haben wir hier das primäre Bildnis. Die Lösung des Rätsels, sofern es überhaupt noch eins gibt, liegt auf der Hand.

Vergleichen wir die Bildnisse in nr. 1 und nr. 96! In beiden Fällen dieselbe Person, in beiden Fällen derselbe modische Kopfputz: die Kappe mit den aus den Schläfen wachsenden Hörnern. Plummer bemerkt, dieser Kopfputz sei derselbe, den Margareta van Eyck auf dem 1439 datierten Bildnis trage. Ich begreife nicht, warum er gerade einen so späten Beleg dafür beigebracht hat; so trägt die Frau des Giovanni Arnolfini auf dem 1434 datierten Doppelbildnis denselben Kopfputz; einen noch älteren Beleg bietet das Brevier des Hz. von Bedford [10], von dem wir wissen, daß es im Jahre 1424 begonnen wurde.

Indessen erschöpfen wir mit solchen Vergleichen nur die Hälfte dessen, was die Miniaturen an Tatsächlichem hergeben. Katharina trägt auf ihrem Kopfputz in nr. 1 ein Kopftuch von der Art, wie sie die Frau des Giovanni Arnolfini und Margareta van Eyck tragen. Beide sind als verheiratete Frauen dargestellt. Dagegen hängt vom Kopfputz, den Katharina in nr. 96 trägt, nur ein feiner, hauchzarter Schleier herab. Dieser modische Schleier ist mit der Haube nicht zu verwechseln. Ihn trugen die Jungfrauen. Ein guter zeitgenössischer Beleg findet sich im linken Flügel des kölner Dombildes, wo eine der Jungfrauen in der Begleitung der h. Ursula denselben fliegenden Schleier hat. Wie bei gleichem Kopfputz die verheirateten Frauen von den Mädchen unterschieden werden, zeigt an einem schönen Beispiel — um keine weiteren zu nennen — der Mairitt im Kalendarium der Très riches Heures du Duc de Berry.

Ich schließe: auf dem einzigen von der ersten Anlage her repräsentativen Bildnis der Katharina von Kleve ist die Tochter des Hz. Adolf von Kleve als unverheiratetes Mädchen dargestellt.

Das Stundenbuch war für die unverheiratete Katharina bestimmt

Die Miniatur nr. 96 nimmt im Stundenbuch der Katharina vergleichsweise die Stellung ein, welche die Miniatur auf Blatt 13 v des Stundenbuches der Eheleute Sevichveld-Sael einnimmt. Mit Sicherheit war das Buch im Januar 1430 bis weit über die Hälfte, nahezu bis zur Vollendung von zwei Dritteln, gediehen, wenn man den ungünstigsten Fall annimmt, daß die Miniatur 96 kurz vor der Hochzeit gemalt worden sei. Aber nichts spricht gegen eine frühere Vollendung des ganzen Werkes — außer stilkritischen Erwägungen, auf die ich keine Rücksicht zu nehmen habe.

Ich wage folgende These: Das Stundenbuch ist um 1428 von Hz. Adolf v. Kleve als Geschenk für seine Tochter Katharina in Auftrag gegeben worden. Nach der am 26. Januar 1430 geschehenen Vermählung erhielt der Maler, der das Buch gerade vollendet hatte — oder kurz vor der Vollendung stand — den Auftrag, das mit der Heirat erworbene Wappen der Katharina, ihre Ahnenwappen sowie ihr Bildnis als das einer verheirateten Frau im Titel nachzuholen [11].

[10] Bibl. Nat., Paris, Lat. 17 294, fol. 432 (Kat. Ausst. Paris 1955 nr. 217 pl. 29).

[11] Die naheliegende Frage, wann denn das Kalendarium vorgeheftet wurde; ob es bereits der ersten Anlage angehört oder ob es 1430 durch ein neues ersetzt

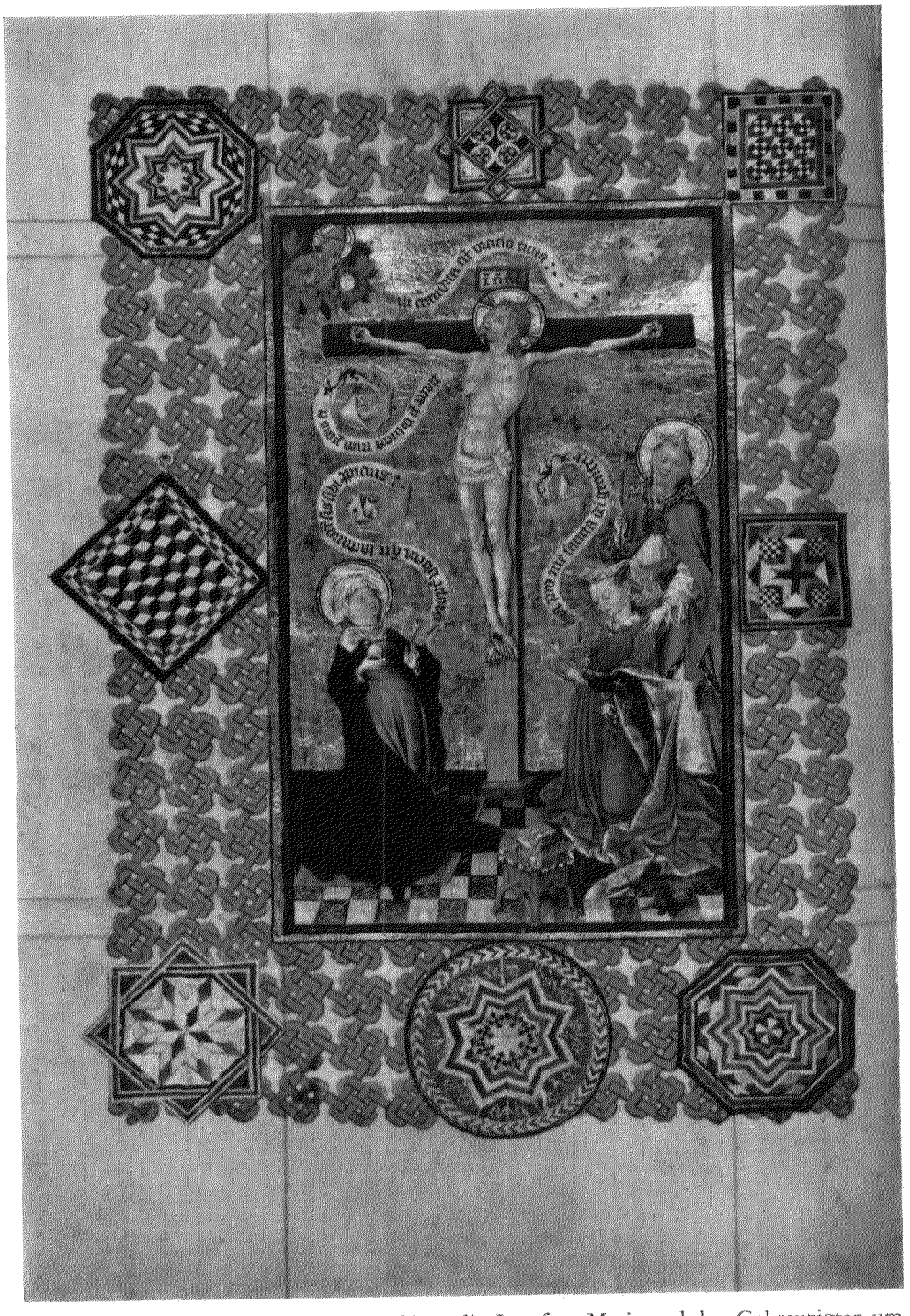

Abb. 1. Die unverheiratete Katharina bittet die Jungfrau Maria und den Gekreuzigten um Vermittlung beim himmlichen Vater. Stundenbuch der Katharina von Kleve, Miniatur nr. 96, Pierpont Morgan Library, New York.

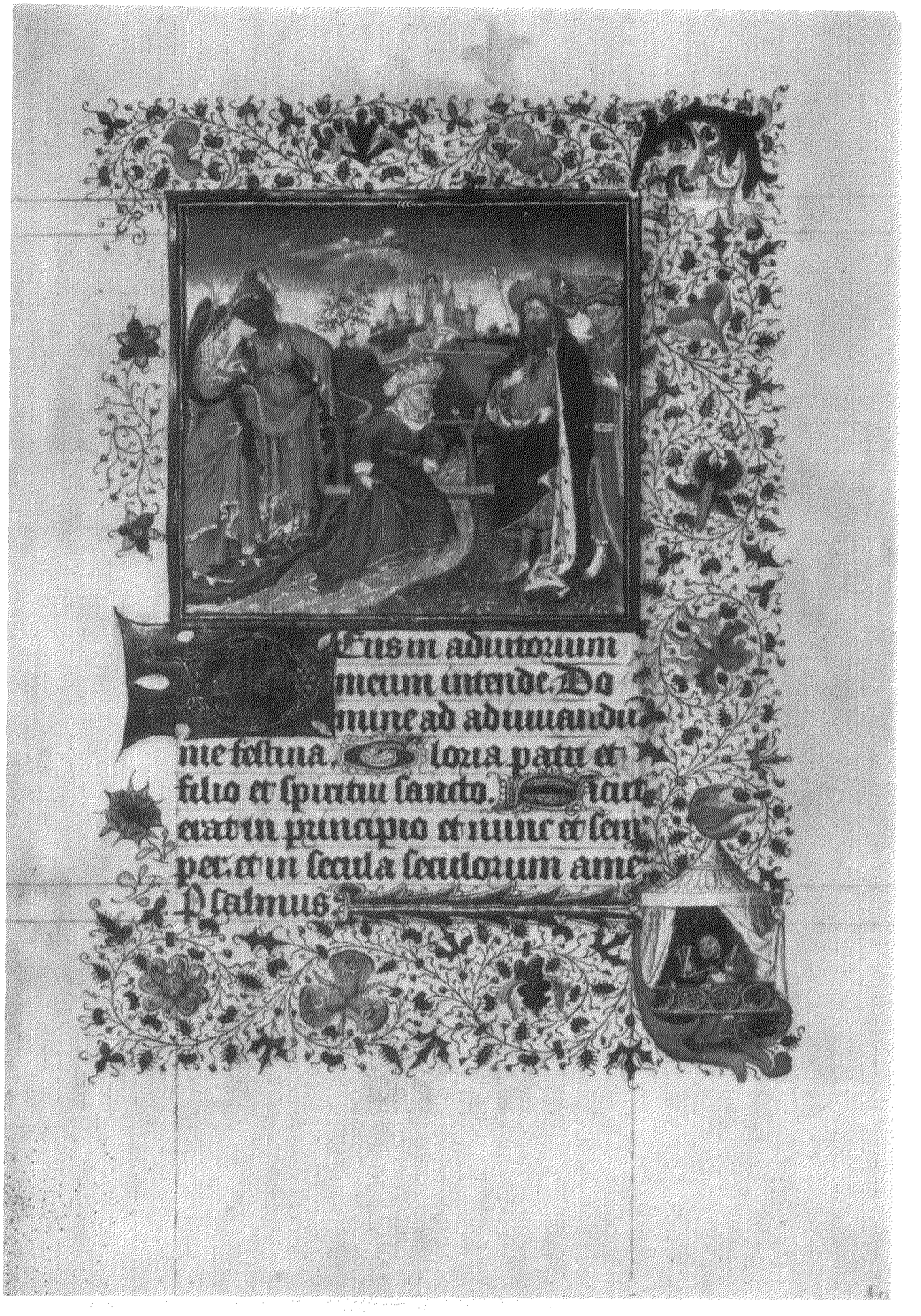

Abb. 2. Die Königin von Saba besucht Salomon. Links Katharina, rechts ihr Vater Hz. Adolf von Kleve (mit Antonius-Orden). Stundenbuch der Katharina von Kleve, Miniatur nr. 85, Pierpont Morgan Library, New York.

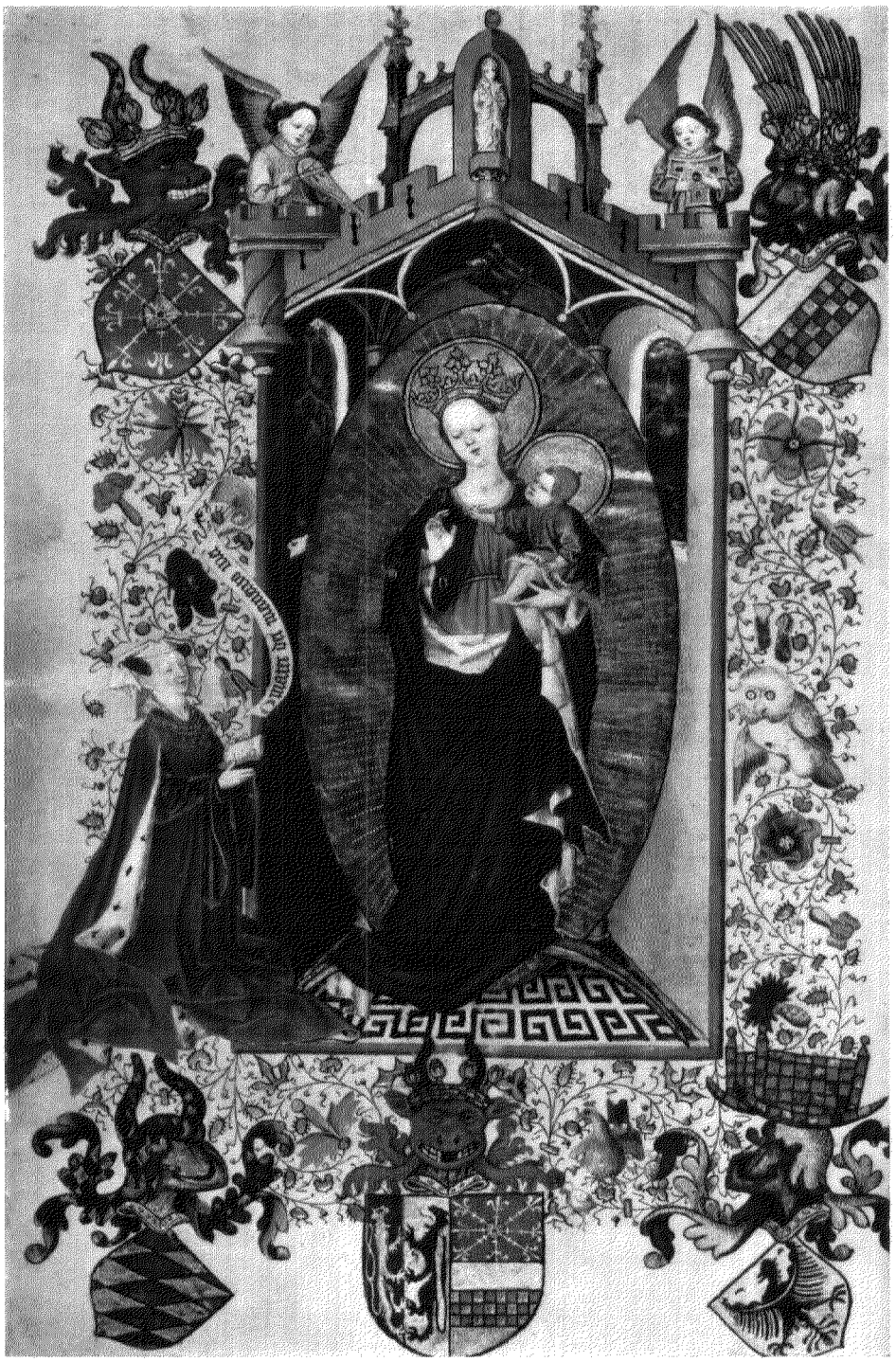

Abb. 3. Das Bildnis der verheirateten Katharina und ihr Wappen als Herzogin von Geldern, beide mit vier der acht Ahnenwappen der Katharina zwischen dem 26. Jan. 1430 und dem 4. Febr. 1431 auf der Titelminiatur der Tagzeiten Unserer Lieben Frau nachgetragen. Stundenbuch der Katharina von Kleve, Miniatur nr. 1, Guennol-Collection, New York.

Abb. 4. Die Wappen von vier der acht Ahnen der Katharina von Kleve. Rechte Hälfte der neuen Titelei. Stundenbuch der Katharina von Kleve, Miniatur nr. 2, Guennol-Collection, New York.

Wenn die Auftragserteilung zu früh datiert scheint, muß folgerichtig die Zeit für die Herstellung des Buches kürzen. Plummer kommt mir dabei insofern entgegen, als er selbst einräumt, daß das Titelblatt mit den Wappen vor dem 4. Februar 1431 gemalt sein könne [12].

Er hält es aber für unmöglich, daß das Buch in seinem jetzt bekannten Umfange in einem einzigen Jahr hätte gemacht werden können. Nur der Anfang, mit den beiden ersten Miniaturen, wäre nach ihm vor dem 4. Februar 1431 zu datieren; der Rest sei erst in den folgenden Jahren hinzugekommen und das Buch um 1435 vollendet worden.

Woher weiß Plummer das? Offenbar nimmt er an, alle Miniaturen und alle Randornamente seien von einem einzigen Manne gemacht worden. Auch für diesen — unwahrscheinlichen — Fall ist der geforderte Zeitaufwand übertrieben. Aber was wir von den Brüdern Limburg urkundlich wissen, dürfte auch für den Meister der Katharina zutreffen: auch die Buchmalerei ist Werkstattarbeit gewesen. Die Brüder starben im gleichen Jahre 1416; ihre Werkstatt war verwaist. Im Falle des Meisters der Katharina aber scheint die Existenz einer über Jahrzehnte existierenden und wahrscheinlich einen Generationswechsel überdauernden Werkstatt stilkritisch nachweisbar zu sein. Aber das ist eine Frage, mit der sich die Kunstwissenschaft auseinandersetzen sollte.

Das vermeintliche Monogram der Katharina

Wem meine Beweisführung bis zu diesem Punkte schlüssig scheint, könnte an ihrer Richtigkeit wieder irre werden, wenn er im Katalog Plummer's Erläuterung zur Miniatur 116 liest. Diese Miniatur steht vornean im zweiten Teil des Buches, der mit 112 beginnt und sich durch eine vom Gewohnten gänzlich abweichende Randornamentik auszeichnet. Hier füllt das Weiß des Blattes eine aus 39 Perlen und einem Kreuzanhänger bestehende Korallenkette. Plummer hält sie für einen Rosenkranz. Obwohl die Ikonographen behaupten, der Rosenkranz sei eine Erfindung des Alain de la Roche (ca. 1428-1475) und erst um das Jahr 1470 aufgekommen [13], so hat Plummer zweifellos recht. Bereits auf dem Genter Altar kommt sowohl die geschlossene wie die offene Form der Perlenschnur als Betschnur vor; es lassen sich genügend andere Beispiele aus dieser Zeit finden.

Unten liegt auf der Kette ein Täschchen, bestickt mit zwei Buchstaben, welche Plummer c d liest und — vorsichtig — als *Catharina Duxissa* (besser: ducissa) deutet. Wäre diese Deutung richtig, dann allerdings müßte die Miniatur nach 1430 entstanden sein. Aber Plummer hat nicht richtig gelesen. Er hat das c, welches in der Textura stets mit fast wagerechtem Querstrich geschrieben wird, so daß es — namentlich in der Currentschrift — leicht mit dem t verwechselt wird oder überhaupt nicht von diesem unterschieden werden kann; er hat dieses c mit dem e verwechselt, das immer einen schrägen Abstrich hat. Die beiden Buchstaben lauten tatsächlich

e d

Man vergleiche sie mit dem Monogramm im Gebetszelt Philipps des Guten in dem nach ihm benannten Brevier [14]. Dort steht dasselbe e, mit seinem Spiegelbild durch einen *lacet* verknüpft, in Gemeinschaft mit dem Wappen, das Philipp seit 1430 führt, für seine Frau Elisabeth oder Isabella von Portugal, die er 1430 heiratete.

Wenn schon der erste Buchstabe Schwierigkeiten macht und sicherlich nicht Katharina bedeuten kann, so sieht es mit dem zweiten nicht viel besser aus. Die Abkürzung des Titels als Teil des Monogrammes halte ich für diese Zeit gänzlich unmöglich; mir ist kein Beispiel dafür bekannt. Nach einer anderen Lösung zu suchen, halte ich für aussichtlos; der Zufall müßte einmal unverhofft die Lösung bringen.

Dass gleiche gilt für das Monogramm

e d r

auf einem Vogelbauer in Miniatur 121; es ist zunächst unlösbar.

wurde, stelle ich zurück. In einem besonderen Aufsatz hoffe ich die hier gestellten Probleme behandeln zu können.

[12] a.a.O., 21: *It may, however, be possible that the first two miniatures and their armorial borders were executed during the year preceding February 4*, 1431.

[13] Louis Reau, *Iconographie de l'art chrétien*, III, Paris 1958, 43 s.v.: Alain de la Roche. — Faucher, *Les origines du rosaire*, Paris 1923.

[14] Brüssel, Kon. Bibl. ms. 9026 — Abb. in: Karl Toth, *Die alten Niederländer von Eyck bis Brueghel*, Bielefeld u. Leipzig 1943, Taf. VI.

ORANIENSTEIN

Ten geleide van de beide artikelen, die hierna zijn opgenomen, moge het volgende dienen:

Op 23 mei 1962 werd in tegenwoordigheid van vele gasten uit Nederland en Duitsland het Nassau-Museum Oranienstein officieel geopend. Het is gelegen bij Diez boven de Lahn, op korte afstand van de „Autobahn" Arnhem-Frankfurt, welke bij Limburg de Lahn kruist.

Het slot Oranienstein werd aan het einde der 17de eeuw gebouwd door Albertine Agnes van Oranje, weduwe van de Friese stadhouder Willem Frederik van Nassau-Diez; onder haar schoondochter Amalia van Anhalt-Dessau, weduwe van Willem Frederiks opvolger Hendrik Casimir II, werd het door Daniel Marot in zijn tegenwoordige staat gebracht ter huisvesting van Amalia en haar zes ongehuwde dochters. In het begin der 19de eeuw werd het slot bewoond door het stadhouderlijk paar in ballingschap, prins Willem V en Wilhelmina van Pruisen; later kwam het in gebruik bij de hertogelijke familie van Nassau, grootouders van groothertogin Charlotte van Luxemburg *.

In 1902 bezocht koningin Wilhelmina dit slot harer voorouders. Na de eerste Wereldoorlog kreeg het een geallieerde bezetting, doch het werd na interventie van Nederlandse zijde vervroegd ontruimd. Daarop werd het — met Nederlandse hulp — ingericht tot het in 1929 geopende „Nassauisches Heimatmuseum", dat er tot 1940 gevestigd is gebleven. Na de tweede Wereldoorlog heeft Oranienstein, na aanvankelijk weer door de geallieerden te zijn bezet, geruimen tijd leeggestaan. In 1959 ging het slot over in het bezit van de Duitse Bondsrepubliek, die het met zijn uitgebreid complex bijgebouwen bestemde tot militair divisie-stafkwartier.

Weliswaar was hierdoor de restauratie verzekerd, doch het slot dreigde door deze nieuwe bestemming geheel aan de openbaarheid te worden onttrokken.

Een delegatie uit het bestuur van de inmiddels opgerichte „Stichting JE MAINTIENDRAI NASSAU tot Instandhouding van Monumenten, herinnerend aan het Geslacht Van Nassau" slaagde erin, dank zij de welwillende bemiddeling van het Duitse consulaat-generaal te Rotterdam en de steun der Nederlandse ambassade te Bonn, in oktober 1959 door de toenmalige bondsminister van Landsverdediging in audiëntie te worden ontvangen. De minister verklaarde zich bij deze gelegenheid accoord met een regeling, krachtens welke een viertal vertrekken uit het, voor Duitse rekening in zijn geheel te restaureren slot (behorend tot „bauhistorisch die wertvollsten Bereiche im Innern des Schlosses") ter beschikking van gemelde Nederlandse stichting werden gesteld. De stichting nam op zich de vertrekken als museum in te richten, welk museum met de tuin en de fraaie slotkapel dagelijks door het publiek zou kunnen worden bezichtigd.

Met de restauratie van het slot en de inrichting tot museum was uiteraard geruime tijd gemoeid, doch, gelijk in de aanvang vermeld, kon twee en een half jaar later de officiële opening van het museum plaatsvinden.

Voor de totstandkoming van deze, wel hoogst ongewone symbiose tussen een Duitse militaire staf en een Nederlands particulier museum werden bij de opening namens de bondsminister van Landverdediging twee gronden aangevoerd: in de eerste plaats is het slot een treffend voorbeeld ener Europese culturele gemeenschap waarin Franse, Italiaanse, Duitse, Noord- en Zuidnederlandse kunstenaars en ambachtslieden hebben samengewerkt; in de tweede plaats is het slot een historisch monument van betekenis voor de Oranje-Nassaus.

Na te hebben herinnerd aan het leed dat Nederland in de tweede Wereldoorlog van Duitse zijde was berokkend, vervolgde de vertegenwoordiger van de minister woordelijk: „Wir haben daher allen Anlaß die guten nachbarlichen Beziehungen wieder aufzugreifen und ihrer zu erinnern und sie auf jede Weise zu fördern. Als ein Beitrag hierzu, war die Einwilligung zur Einrichtung einiger Museumsräume, die das Andenken an das Haus Oranien-Nassau lebendig erhalten sollen, gedacht."

Bij de opening werd voorts o.m. nog het woord gevoerd door dr. R. van Luttervelt, die een boeiende rede uitsprak over „Das Haus Oranien-Nassau und Oranienstein". Van Luttervelt is onze stichting helaas begin 1963 als medebestuurslid ontvallen; een aan hem gewijd In

* Voor litteratuur over Oranienstein zie *Jaarverslag* Oranje-Nassaumuseum, 1961, 36, waaraan toe te voegen: *Diezer Heimatblätter*, 9 (1963) nrs. 3/4; Hermann Heck, „Schloss Oranienstein bei Diez", *Heimatjahrbuch Rhein-Lahnfreund*, 1963; J. K. H. de Roo van Alderwerelt, „Het Slot Oranienstein bij Diez", *Ons Leger* 46 (1962) nr. 10, 5.

Memoriam van de hand van Th. H. Lunsingh Scheurleer werd opgenomen in het *Nieuws-Bulletin* van 1963 (kol. *69-*71). Hij heeft een belangrijk aandeel gehad in de restauratie en inrichting van het museum en wij prijzen ons dan ook gelukkig de redactie van het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond bereid te hebben gevonden de tekst van zijn bij de opening uitgesproken rede in dit nummer op te nemen; deze tekst wordt gevolgd door een artikel, behoudens enige wijzigingen overgenomen uit *Die Bauverwaltung* van februari 1963, over de restauratie van Oranienstein, geschreven door H. Bleier, onder wiens directe verantwoordelijkheid deze restauratie is geschied.

Nadat het museum vanwege de meergenoemde minister geopend was verklaard, droeg de toenmalige voorzitter onzer stichting, mr. dr. K. P. van der Mandele, het museum over in de „treuhänderische Verwaltung" van het stadsbestuur van Diez, wier plaatselijke „Museumsleiter" Hermann Heck belast is met het dagelijks toezicht. Het slotwoord sprak de Nederlandse ambassadeur in dubbele kwaliteit, zowel van persoonlijk vertegenwoordiger van H.M. de Koningin, als van vertegenwoordiger der Nederlandse regering.

De inrichting van het Nassau-museum ORANIENSTEIN werd mogelijk gemaakt door de bruiklenen vanwege H.M. de Koningin, het Rijksmuseum en het plaatselijke „Nassauisches Heimatmuseum Schloß Diez" en voorts door een subsidie van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Het Centraal Bloembollencomité te Hillegom stelde ten behoeve van de tuin een partij bloembollen ter beschikking.

De museumvertrekken zijn gelegen op de begane grond van het hoofdgebouw; op de plattegrond, blz. 17, fig. 2) zijn zij naar hun oorspronkelijke bestemming aangeduid als: „Vorsaal", „Marschallzimmer", „Blauer Speisesaal" en „Gartenkabinett".

De slotkapel bevindt zich op de eerste verdieping van de oostelijke zijvleugel (zie blz. 17, fig. 2).

De inrichting van het museum, die sober is gehouden, brengt de geschiedenis van het slot en zijn bewoners in beeld door portretten, afbeeldingen, plattegronden en een groot genealogisch tableau.

Wij vertrouwen dat vele Nederlanders op hun reizen naar en door Duitsland gebruik zullen maken van de geboden gelegenheid deze historische plek te betreden (openingstijden dagelijks van 9.30-11.30 en van 14.00-16.30) en daarmede herinneringen op te halen aan een tijd dat het Nassause land de Nederlandse culturele invloed onderging, waarvan dit „Barokjuweel van het Lahndal" thans nog getuigt.

MR. F. W. VAN DEN BERG
VOORZITTER DER STICHTING
JE MAINTIENDRAI NASSAU

SUMMARY

ORANIENSTEIN

This is an introduction to the next two articles by the president of the „Je Maintiendrai Nassau" Foundation. Oranienstein was founded by Albertine Agnes of Orange, daughter of the Dutch Stadholder Frederick Henry, and widow of the Frisian Stadholder William Frederick of Nassau-Dietz. Afterwards the house was added to by Daniel Marot. From 1929-1940 it housed the „Nassauisches Heimatmuseum". In 1959 it passed into the hands of the German Federal Republic. It was restored and intended to be used as military Divisional Headquarters. Four rooms, however, were made available for the abovementioned Foundation and arranged and furnished as „Nassau-Museum Oranienstein". Together with the chapel and gardens they are open to the public every day.

HET HUIS ORANJE-NASSAU EN ORANIENSTEIN

DOOR

R. VAN LUTTERVELT †

Laat ons, in gedachten, acht eeuwen in de geschiedenis teruggaan. Slot Oranienstein bestond nog niet. Op de plaats waar het later zou verrijzen, vond men toen, ongetwijfeld te midden van bossen en van bouwlanden met boerderijen, het Benedictinessen klooster Dierstein.

Wat in die tijd ook niet bestond waren de Nederlanden. Het gebied dat zij naderhand zouden gaan omvatten behoorde toen tot het Duitse Rijk en het onderscheidde zich daarvan nauwelijks of in het geheel niet als politieke, nationale of culturele eenheid.

Honderd jaar later zal er in Dierstein niet veel gewijzigd zijn geweest (de berichten zijn daarover schaars), maar in het Duitse Rijk was wel veel veranderd en daarmee was een wijziging gekomen in zijn verhouding tot de Lage Landen bij de Zee. Het waren niet die Lage Landen geweest, die het initiatief hiertoe genomen hadden. Dáár wijzigde zich in de 12de en 13de eeuw politiek in wezen niets. De hertogen, graven en bisschoppen die er regeerden waren en bleven leenmannen van de keizer, zoals zij het vroeger geweest waren, en al mocht deze of gene eens tegen zijn wettige leenheer in verzet komen, men bleef hem erkennen. Aan hem de gehoorzaamheid principieel en definitief opzeggen dacht niemand. De situatie was hier in dit opzicht niets anders dan in de andere delen van het Rijk.

Het zwaartepunt van het Duitse Rijk lag in de vroege Middeleeuwen voor een belangrijk deel aan de Middenrijn en in de Nederduitse laagvlakte. De keizers vertoefden daar veel en zij bezochten op hun rondreizen ook dikwijls de Lage Landen. Karel de Grote bewoonde evengoed de palts te Ingelheim als het paleis van Aken of de burcht in Nijmegen en zijn opvolgers, van Otto I (in 944) tot Frederik I (in 1165), kwamen op gezette tijden in het huidige Nederland. Twee keizers, Koenraad II en Hendrik V, zijn er zelfs overleden, te Utrecht.

Maar na Frederik I is dit plotseling uit (met uitzondering van de efemere Rooms-Koning Willem, die graaf van Holland was) en de Noordelijke Nederlanden moeten tot Maximiliaan I wachten, voordat zij weer een keizer in hun midden zullen zien. Wanneer die er dan, op het einde van de 15de eeuw, verschijnt, komt hij evenwel niet als de hoogste soeverein, maar als de „mari de sa femme", Maria van Bourgondië, en later als vader van zijn zoon Philips. Zijn kleinzoon Karel V is hier evenmin in de eerste plaats keizer, doch heer der Nederlanden.

De oorzaken van de vervreemding, die sedert het eind van de 12de eeuw begon te komen, tussen de keizers, en daarmee ook met het Rijk en de Nederlanden, zoeke men — ik herhaal het — niet in laatstgenoemd gebied, doch in het hart van het Duitse Rijk zelf, in het bekende hoogst dramatische complex van gebeurtenissen, dat de 12de-eeuwse geschiedenis van Duitsland beheerste. Het ligt niet op mijn weg deze algemeen bekende historie hier in extenso op te halen. Ik som ze slechts op: de beslechting van de investituurstrijd ten gunste van de paus bij het Concordaat van Worms in 1122, de ondergang van Hendrik de Leeuw in 1180 en de vernedering van Saksen en, als derde factor, de relatieve achteruitgang in betekenis van de aartsbisschop van Keulen, die de strijd met zijn stad niet aankon. Dit alles was nagenoeg geheel buiten de Lage Landen bij de Zee omgegaan, maar de gevolgen ervan zouden daar van nog verder strekkende betekenis worden dan voor de rest van het Rijk. De bisschoppen van Utrecht raakten er hun steun bij de keizers en bij de aartsbisschoppen van Keulen door kwijt, met het gevolg, dat zij weldra door hun machtige buren, de graven van Holland en van Gelre, overvleugeld zouden worden en hun eerste positie in de Noordelijke Nederlanden aan hen moesten afstaan. En, wat nog dieper in het proces der geschiedenis ingreep, de gebieden aan de monden van de Rijn en Maas verloren grotendeels hun natuurlijke banden met de rest van Duitsland, nu het aangrenzende Saksen tot onbeduidendheid gereduceerd was en Keulen geen eerste rol meer speelde. Zij lagen voortaan aan de periferie van het Rijk, daarvan als het ware — om het met enige overdrijving te zeggen — geïsoleerd door een half vacuum. Daar kwam nog bij dat het centrum van het Rijk en van de rijksregering zich na de ondergang van Saksen, meer

en meer naar het zuiden verplaatsten, onder andere naar steden als Neurenberg en die aan de Donau, en nog verder zelfs, naar Wenen. Duitsland werd Hoogduits. De kern van het Rijk was nu heel ver weg voor de Nederlanders, zoals deze, omgekeerd, praktisch onbereikbaar ver weg werden voor de keizers, die zich voortaan weinig meer aan de Nederlanden gelegen lieten liggen. Zeker, er bleven banden met het Rijk: als tevoren erkende men daar de keizer als opperheer, de handel langs de Rijn en over de Hessenwegen ging voort en een tamelijk drukke emigratie van het ene land naar het andere evenzeer (want de Volksverhuizing is eigenlijk nooit helemaal tot stilstand gekomen); voorts bleef Keulen voor de Noordelijke Nederlanden het aartssticht en de geestelijke contacten gingen niet verloren, maar van hoeveel minder betekenis werd dit alles op den duur in verhouding tot het betrekkelijke isolement, waarin het Rijk de Lage Landen gebracht had!

In deze omstandigheden zouden een eigen Nederlandse cultuur, een eigen Nederlandse taal, een eigen Nederlandse kunst, en een eigen Nederlandse volksaard opgroeien, die pas bij de vrede van Munster in 1648 tot een definitieve erkenning zouden komen bij de formele verbreking van de banden met het Duitse Rijk, welke echter de facto al veel eerder verbroken waren. Voor het laatste bestaan allerlei bewijzen. Een curieuse aanwijzing te dien opzichte is dat in 1577 de Nederlanders te Rome uit het Collegium Germanicum van Santa Maria del Campo Santo verwijderd werden, omdat men vond dat ze er werkelijk niets meer te maken hadden! Het is allemaal vanzelf gegaan, zonder een bewust of gericht streven. De geschiedenis van middeleeuws Nederland rept niet van anti-Duitse bewegingen, politieke, noch militaire, noch culturele. Integendeel, de lokale graven, bisschoppen en hertogen hebben zich nog heel lang trouw aan hun leeneed ten aanzien van de keizer gehouden, veel langer welbeschouwd dan de zwak geworden banden effectief eigenlijk wel zouden hebben doen verwachten. Want in de loop van de Middeleeuwen heeft de Duitse cultuur haar greep op de Nederlanden verloren. Wanneer, om een voorbeeld te noemen, door het uitsterven van het Hollands-Henegouwse gravenhuis in de 14de eeuw een tak van de Wittelsbachers hun landen erft, brengen deze geen Duitse banden naar Den Haag en Valenciennes mee, maar zij gaan vrijwel terstond op in de sfeer van hun nieuwe landen. Evenmin kan men duidelijk Duitse elementen van betekenis constateren in het bisdom Utrecht in de jaren dat daar een edelman van Duitsen huize op de troon van Sint Maarten zit. Ook zij richtten zich naar de ter plaatse bestaande gewoonte, zonder daar een duidelijk eigen stempel op te drukken.

De veranderingen in de verhouding tussen het Duitse Rijk en de Lage Landen voltrokken zich geleidelijk en het is niet mogelijk, met enige mate van nauwkeurigheid uit te maken, wanneer men van Nederlanders naast Duitsers mag gaan spreken. Het schijnt wel alsof een bepaalde groep van Duitsers, méér in de Lage Landen geïnteresseerd dan deze in het Rijk waren, het verschil tussen beiden eerder is opgevallen dan de Nederlanders. Van hen althans en als resultaat van hun belangstelling rivier-afwaarts, moet de benaming komen, waarmee hun noordwestelijke buren voortaan zouden worden aangeduid: Nederlanders, de lieden die in de vlakte wonen. Het woord vormde een tegenstelling tot de Oberländer in de bergen. Maar die werden niet dikwijls als zodanig aangeduid, want deze Oberländer, deze bergbewoners, waren veelal de Duitsers die zo spraken zelf! Wellicht is de naam ontstaan te Keulen op de Rijnkade, waar de goederen uit de schepen der „Niederländer" werden overgeladen in de voor de sterkere stroom hogerop gebouwde schepen der Oberlandschiffer. De oorsprong van de benaming zou dan een louter technische zijn geweest. Maar weldra (of moet men zeggen: tegelijkertijd?) hield zij meer in: met „Niederländer" werden aanvankelijk al degenen aangeduid, die in de Lage Landen, in de vlakte woonden. Hoe ver dit gebied zich uitstrekte zegt het woord niet. De Nederrijnse laagvlakte was er wel zeker in zijn geheel onder begrepen. Waarschijnlijk rekende men er ook een deel van Westfalen onder. De volgende fase in de ontwikkeling van het begrip is geweest, dat „Niederländer" zo ongeveer beperkt werd tot het gebied dat men later onder de Bourgondische Kreits, de zeventien Nederlanden, begreep en dat tegenwoordig gemeenlijk als de Beneluxlanden betiteld wordt. Vervolgens trad een verdere verenging van het woord in: „Nederlands" werd de naam van de Germaanse taal, die gesproken werd in dit gebied zover het niet, in het zuiden, Franstalig was. En tenslotte wordt „Nederland" een nationaal begrip en de eigennaam, die wij nog heden ten dage bezigen.

Dit alles, het bij voorkeur kijken van het Middenrijns gebied naar de Lage Landen, die allengs van het Duitse Rijk losraakten, boven een oriën-

tatie naar het zuiden, vormde het stramien, waarop de geschiedenis van het Nassause gravenhuis zich heeft afgespeeld. In het midden van de 13de eeuw regeerde in Nassau graaf Hendrik II. Zijn huwelijk met Machteld, een dochter van graaf Otto II van Gelre, tekent hem als een man, die contact had met de landen aan de Nederrijn, met het gebied dus, waar een nieuwe historische ontwikkeling met nieuwe mogelijkheden en nieuwe kansen niet zo erg lang tevoren had ingezet.

Helemaal nieuw was deze oriëntatie naar het noorden niet. Hendriks grootvader had reeds daarheen gekeken, toen hij Beatrix van Limburg trouwde, maar graaf Hendriks blik reikte verder en dat moet méér geweest zijn dan toeval, zoals in het perspectief van de toekomst zou blijken.

Later in dezelfde eeuw kwam zijn zoon Johan naar het vaderland van zijn moeder. Als elect van Utrecht (waar zijn oom Otto van Gelre vroeger bisschop was geweest) heeft hij in het derde kwart van de 13de eeuw — de eerlijkheid gebied het te erkennen — geen schitterend figuur gemaakt. Het kan ons bij deze stand van zaken niet verwonderen, in de slag bij Woeringen in 1288 de Nassause graaf Adolf (die twee jaren daarna tot Rooms-Koning zou worden gekozen) in de strijd, die om het bezit van het hertogdom Limburg ging, aan te treffen aan de zijde van Gelre, tegen Brabant.

Weer een generatie verder verwierf graaf Otto II van Nassau — hij droeg de voornaam van zijn Gelderse voorvaderen! — zich directe belangen in de Nederlanden, door te trouwen met Adelheid, erfdochter van het Luxemburgse leen Vianden, die nog andere heerlijkheden in die buurt ten huwelijk meebracht, en bovendien de baronie Grimbergen in Brabant.

De kleinzoon van dit echtpaar zette een stap van veel groter draagwijdte, toen hij in 1403 de man werd van de rijke erfdochter Johanna van Polanen. Een nogal merkwaardig huwelijk overigens tussen een gravenzoon uit een oer-oud regerend geslacht en een dochter van een nietregende familie, die bankiersbloed in haar aderen had, maar zij was de erfgename van zulk een fortuin, dat haar blazoen daarmee ruimschoots verguld was. Het is een symptoom van de opkomst van een nieuwe maatschappelijke klasse.

Fase na fase zien wij zo Nassau en Nederland elkaar naderen.

De zoons van Engelbert I en Johanna erfden een zo omvangrijke en zo verspreide en heterogene nalatenschap, dat het verdelen van de voorvaderlijke goederen gewenst was; Johan IV kreeg de Nederlandse bezittingen, Hendrik III de Nassause landen. Hoewel de Nassauers in Breda snel vernederlandsten en er geen merkbare sporen van karakteristiek Duitse cultuur brachten, betekende deze verdeling geen vervreemding van twee uit elkaar groeiende takken van de familie.

Voor de volgende generaties was het lot van de geschiedenis grillig. Hendrik II liet geen zoons na. Dientengevolge moesten in het jongere geslacht de twee zoons van Johan IV, Engelbert II en Johan V, andermaal de familie-erfenis verdelen en dat geschiedde volgens hetzelfde principe als de vorige keer was toegepast: Engelbert II kreeg de Nederlandse goederen, Johan V de Duitse. Maar op zijn beurt had Engelbert II geen kinderen en zo was het aan de zoons van Johan V, om ten derde male erfscheiding te maken: Hendrik III kreeg Breda, Willem, bijgenaamd de Rijke, Nassau. De laatste, hoewel residerende op de Dillenburg, had overigens ook de nodige Nederlandse contacten, onder andere door zijn eerste vrouw Walpurgis van Egmond. In de 16de eeuw zal de tak Nassau-Breda, waarbij intussen het grote bezit van de Franse prinsen van Chalon-Orange was gekomen, nog eens uitsterven en weer — voor de vierde maal nu! — verdelen dan twee broers de Nederlandse en de Nassause boedel onder elkaar: Willem gaat naar Brussel en wordt daar de stichter van de tak Oranje-Nassau, Johan krijgt de Nassause landen.

Allengs was het zwaartepunt van de familiepolitiek geheel op de Nederlanden komen te liggen, doordat de positie van het Huis Nassau daar gestegen was tot een bijkans vorstelijke status, die voor Orange zelfs de jure soeverein was. Een onweerstaanbare aantrekkingskracht deed nu alle broers van Willem van Oranje hem naar de Nederlanden volgen. Johan werd er stadhouder van Gelderland, Lodewijk, Adolf en Hendrik volgden er een militaire carrière en sneuvelden in de vrijheidsstrijd tegen Spanje. Zij stonden aan het begin van een ganse reeks van Nassaus, die in dienst van de Nederlanden traden en die daar een nieuw vaderland vonden. Maar hun oude stamland vergaten zij daarmee niet. Zo gebeurde het dat het land Nassau in de 17de-eeuw geregeld invloeden uit de Nederlanden onderging, en, durf ik hieraan toe te voegen, het voer er wel bij. Het zou mij te ver voeren, een ook maar beknopt overzicht hiervan te geven. Daarom volsta ik met het noemen van de schoonste en veruit belangrijkste vrucht van deze historische stroming: slot Oranienstein.

Het oude klooster Dierstein had de troebele tijden, waarmee de Hervorming gepaard ging, overleefd, maar de 30-jarige oorlog maakte er in 1634 een ruïne van. Op de basementen, die nog bruikbaar waren, heeft in 1672 prinses Albertine Agnes van Oranje, een dochter van Frederik Hendrik, die weduwe was van de stadhouder van Friesland, Willem Frederik van Nassau-Dietz, een buitenpaleis gesticht, een „Witwensitz", dat zij, naar het trotse Huis, waaruit zij stamde, Oranienstein doopte. Door haar en haar zusters kwam de oude naam Oranje, die in de 16de eeuw naar de Nederlanden was overgeplant, naar Duitsland. Haar schoondochter Henriette Amalia van Anhalt, weduwe van de Friese stadhouder Hendrik Casimir II, liet het slot vergroten en gaf het het huidige aspect. De plannen liet zij maken door Daniel Marot, de schepper van de Lodewijk XIV-stijl in de Nederlanden, die daar zijn sporen verdiend had met het paleis het Loo, het slot de Voorst, Oranjewoud bij Heerenveen, dat hij voor Albertine Agnes ontwierp, en menig ander statig gebouw. Aan Jean Coulon uit Amsterdam werd het toezicht op de bouw toevertrouwd, waaraan plaatselijke krachten eendrachtiglijk samenwerkten met expresselijk daartoe uit de Nederlanden overgekomen specialisten. Het leidde tot allergelukkigste resultaten. Aldus verkreeg Nassau als het ware iets terug uit de Nederlanden van wat het in vorige eeuwen daaraan had afgestaan. De wisselwerking gaat voort. Zo sluit de cirkel der historie zich. Het is een boeiende geschiedenis. Oranienstein staat hierin niet alleen. Duitsland heeft bij de drukke uitwisseling van gedachten en culturele goederen met zijn buurland veel méér van dergelijke invloeden uit de Nederlanden ontvangen, speciaal in de 17de eeuw. Men vindt ze in Dessau en in Berlijn, in Kleef, Sleeswijk-Holstein, Westfalen, Hannover en op nog veel meer plaatsen. Overal zijn zij in de omgeving, waarin zij terecht kwamen, geïntegreerd, maar nergens geschiedde, dit, naar het mij wil voorkomen, zo natuurlijk en zo historisch gegroeid als het geval kon zijn in het mooie Nassause land.

SUMMARY

THE HOUSE OF ORANGE-NASSAU AND ORANIENSTEIN

BY R. VAN LUTTERVELT †

This lecture was delivered on 23rd May 1962 on the occasion of the opening of the Nassau-Museum Oranienstein at Dietz on the Lahn. The history of the House of Nassau is seen against the background of the changing relations between Germany and the Low Countries. Eventually, owing to the policy of the House of Nassau, the emphasis was entirely on the Netherlands, so that in the 17th century Nassau was regularly affected by Dutch influences, which culminated in Oranienstein House. It was founded in 1672 on the site of the monastery of Dierstein, the greater part of which had been destroyed in 1634.

SCHLOSS ORANIENSTEIN

SEINE WIEDERHERSTELLUNG UND SEIN AUSBAU

VON

H. BLEIER

Nach eineinhalbjähriger Instandsetzungsarbeit konnten im Frühjahr 1962 das über 250jährige Schloß Oranienstein und 13 dazugehörige Gebäude einem neuen Verwendungszweck zugeführt werden.

Der Bund hatte die Anlage vom Lande Rheinland-Pfalz in dem Bewußtsein übernommen, daß ihm hiermit nicht nur ein nutzbringendes Objekt, sondern auch die Pflicht zur Erhaltung und Pflege eines Kulturdenkmals von nicht geringer Bedeutung zufiel. Oranienstein gehört zwar zu den weniger bekannten Bauten aus der Barockzeit. Es liegt seit jeher abseits der großen Verkehrswege und Städte, und es wurde ihm nicht die stete Beachtung und Pflege zuteil, die es verdient hätte. Ein widriges Schicksal raubte ihm das gesamte wertvolle, für die damaligen Schlösser so bedeutungsvolle Inventar und verschonte schließlich Innenräume und nähere Umgebung nicht vor brutalen Eingriffen. Trotzdem sind gerade sein etwas rustikaler Charakter, seine interessante Baugeschichte, seine überaus schönen Stuckdecken und nicht zuletzt seine glückliche Einfügung in die Landschaft Faktoren, die es zu einer kulturellen Kostbarkeit machen. Hinzu kommt, daß Oranienstein ein Wahrzeichen deutsch-niederländischer Freundschaft darstellt und von holländischen Gästen immer wieder gern aufgesucht wird.

Während die meisten Schloßanlagen des Barocks, auf eine „große Achse" gefädelt, die Ebene als Bauplatz bevorzugen, wurde Oranienstein hart an den bewegten Einschnitt vorgeschoben, den die Lahn hier zwischen Taunus und Westerwald bildet; genau dorthin, wo sich seit dem Beginn unseres Jahrtausends das im 30jährigen Krieg zerstörte Kloster Dierstein befunden hatte. Ähnlich stolz wie der Limburger Dom und viele andere Baudenkmäler des Lahntales auf hohem Felsen, fast über dem Wasser, steht das Schloß und zeigt von dieser Seite eher ein romantisch-verträumtes als barockes Gesicht.

Ganz anders die gegenüberliegende Südseite. Hier triumphiert das französische Vorbild. Alles ist da: Corps de Logis mit betonter Mitte, Cour d'honneur mit Prunkportal, ausgedehnte Seitenflügel mit Eckpavillons, Mansardendächern, Risaliten, horizontal gefugten Lisenen und achsialen Balkonen. — Durch Niederlegen von Waldbestand und Ausfüllen einer Senke vor dem Schloß wurde Platz für einen französisch-holländischen Garten geschaffen. In der Hauptachse strahlt von diesem weiten Vorplatz eine dreiteilige Lindenallee nach dem nahegelegenen Diez hinüber.

Die Diezer Grafen waren eine Linie des im Lahngebiet beheimateten nassauischen Geschlechts, das seinerzeit den Niederländern ihren Befreier, Wilhelm I., Graf von Nassau, Prinz von Oranien, geschenkt und damit wesentlich zu einer die Jahrhunderte überdauernden deutsch-niederländischen Verbundenheit beigetragen hatte. Im Zeichen dieser guten Beziehungen ehelichten um die Mitte des 17. Jahrhunderts vier Enkelinnen Wilhelms deutsche Reichsfürsten. Die Oranierinnen brachten aus dem reichen und mächtigen Holland, das damals die erste See- und Kolonialmacht der Welt darstellte, wirtschaftlichen und kulturellen Wiederaufstieg in die von ihnen betreuten Gebiete des verarmten und vom Krieg verwüsteten Deutschland. Oranienburg bei Berlin, Oranienbaum bei Dessau, Oranienhof bei Bad Kreuznach und Oranienstein bei Diez erinnern noch heute an ihr segensreiches Wirken. — Albertine von Nassau-Oranien war es, die nach dem Tode ihres Gatten, Wilhelm-Friedrich von Nassau-Diez, um 1670 begann, einen lange gehegten Plan zu verwirklichen: den Bau eines neuen Lustschlosses und Landsitzes als Ersatz für das aus dem 11. Jahrhundert stammende Diezer Stadtschloß, das zu eng geworden und für die Hofhaltung des 17. Jahrhunderts völlig unbrauchbar war. Albertine hinterließ ein aufblühendes Ländchen und eine fertige Schloßanlage, von der leider keine Ansichten und Pläne mehr erhalten sind. Kurz vor ihrem Tode im Jahre 1696 starb, erst 39jährig, ihr Sohn Heinrich Casimir II. von Nassau-Diez. Seine Witwe

war Amalia von Anhalt-Dessau. Sie war ebenso tatkräftig und kulturell hochbegabt wie ihre Schwiegermutter und Tante (auch sie stammte mütterlicherseits aus dem Hause Nassau-Oranien). Unter ihr als Regentin des Diezer Fürstenhauses gewann Oranienstein durch Umbau und Vergrößerung seine heutige Gestalt. Nur die eingeschossigen Flügelbauten mit ihren Pavillons folgten später.

Einen geeigneten und sehr „modernen" Baumeister fand Amalia in Daniel Marot, Sohn des bekannten Hofarchitekten Ludwigs XIV., Jean Marot. Daniel Marot war als Hugenotte 1685 nach Holland geflüchtet und stand im Dienste Wilhelms III. von Oranien, des Königs von England. Da er damals gerade in Holland stark beschäftigt wurde, kam er selbst nie nach Oranienstein. Er fertigte aber alle Entwürfe und Modelle und ließ es sich nicht nehmen, die Innenräume mit Wandbespannung, Tapete, Prunkbett, oft bis zum kleinsten Möbel und Stickereimuster, selbst vorzuplanen. Seine leidenschaftliche Dekorationsliebe ließ ihn sogar an den Außenfronten der Hofflügel ausgesprochene Innenraum-Ornamente anwenden. Der eigens aus den Niederlanden abgeordnete örtliche Bauleiter Coulon hatte sich auf ausdrückliche Weisung der Fürstin genauestens nach den übersandten Rissen zu richten. Elegant verstand es Marot, die schwierigen örtlichen Gegebenheiten und die Forderungen der Bauherrin mit seinen Vorstellungen von einer zeitgemäßen Schloßanlage zu vereinen: deutlich erkennt man noch heute an den Grundrissen, daß von der ehemaligen Klosterkirche die schweren Mauern des Chors und vor allem das Westwerk z.T. bis ins zweite Obergeschoß verwendet werden mußten. Das erlaubte nur kleine Räume in der Mitte des Hauptbaues. Unglücklicherweise lag auch die Mitte des auf dem Felsplateau unterzubringenden kleinen rückwärtigen Gartens nicht in der Hauptachse des Schlosses. Völlig unorthodox verlegte Marot nun die Schwerpunkte auf die äußersten Enden des Hauptflügels: zwei Repräsentationssäle übereinander im ehemaligen Chor mit je einem entsprechend halbrunden Abschluß, und gegenüber das nach deutscher Gepflogenheit monumentale, hier etwas gestreckte Treppenhaus, ebenfalls halbkreisförmig abgeschlossen; dazwischen die kleineren Empfangs- und Wohnräume, geschickt differenziert und ineinandergreifend. Durch das Vorschalten einer neuen Fassade in Zimmertiefe vor dem problematischen Kirchengemäuer und vor allem mit Hilfe völlig neuer Tiefen- und Querflügel entstand dann die exakt barocke Südansicht des Schlosses. Das Verspringen der Hofachse gegen die des Gartens geht in den untergeordneten, mittigen Räumen fast unbemerkt vonstatten.

Im Anschluß an den Mittelbau wurde die Belle-Etage der Ostflügel besonders reich gestaltet, hier vor allem die durch zwei Stockwerke reichende Kapelle. Sie liegt als größter Raum des Schlosses über der ehemaligen Orangerie und war von dieser durch eine breite, doppelläufige Treppe auf ihrer Westseite erreichbar. An der Ostwand sind, dem protestantischen Bekenntnis des Fürstenhauses entsprechend, Altar Kanzel und sogar Orgel übereinander aufgebaut. Beim Eintritt merken wir sofort, daß wir es hier nicht mit einer nüchtern-puritanischen Andachtsstätte, sondern mit dem Haupt- und Prunksaal des Schlosses zu tun haben, der im Corps de logis schlechterdings nicht unterzubringen war, und auf den nun der Architekt ganz besonders seine Aufmerksamkeit und Liebe gerichtet hat. Zwei an beiden Längsseiten übereinanderliegende Fensterreihen lassen aus tiefen Nischen das volle Tageslicht hereinfluten über die nach klassischem System entworfenen, in Weiß und Gold gehaltenen Wände und Decken mit überwältigendem plastischen Dekor, mit dem großen Plafondgemälde und mit den farbenfreudig-stolzen, ringsumlaufenden Reihen der Familienwappen. Der Italiener Eugenio Castelli als Bildhauer und Stukkateur sowie der Flame Jan van Dyck als Freskenmaler konnten hier ihr ganzes Können zeigen. Sie standen dem Baumeister überall schöpferisch und einfühlend zur Seite. Die Art, wie der verhältnismäßig selbständig schaffende Castelli sein italienisches System und seinen „altmodischen" Tessiner Formenschatz mit den äußerst modernen Anregungen Marots zusammenfügte, hat zu interessanten Ergebnissen geführt: Oranienstein beherbergt im südwestdeutschen Raum das früheste „Bandlwerk" und — nach Ansicht der Fachleute — Stuckdecken von erstrangiger Qualität.

So hatte Amalia, als sie 1708 von Leeuwarden nach Oranienstein umsiedelte, „keine Mittel gescheut, ihren Witwensitz einer fürstlichen Residenz würdig einzurichten" (R. Heck). Darüber hinaus brachte sie das Beste an Möbeln, Sammlungen und Gemälden aus ihren niederländischen Schlössern als Ausstattung mit.

Von al diesem märchenhaft prachtvollen Inventar ist heute außer sechs Stühlen nichts mehr in Oranienstein. Die Dinge fielen dem unruhigen politischen Schicksal des Landes zum Opfer. Das

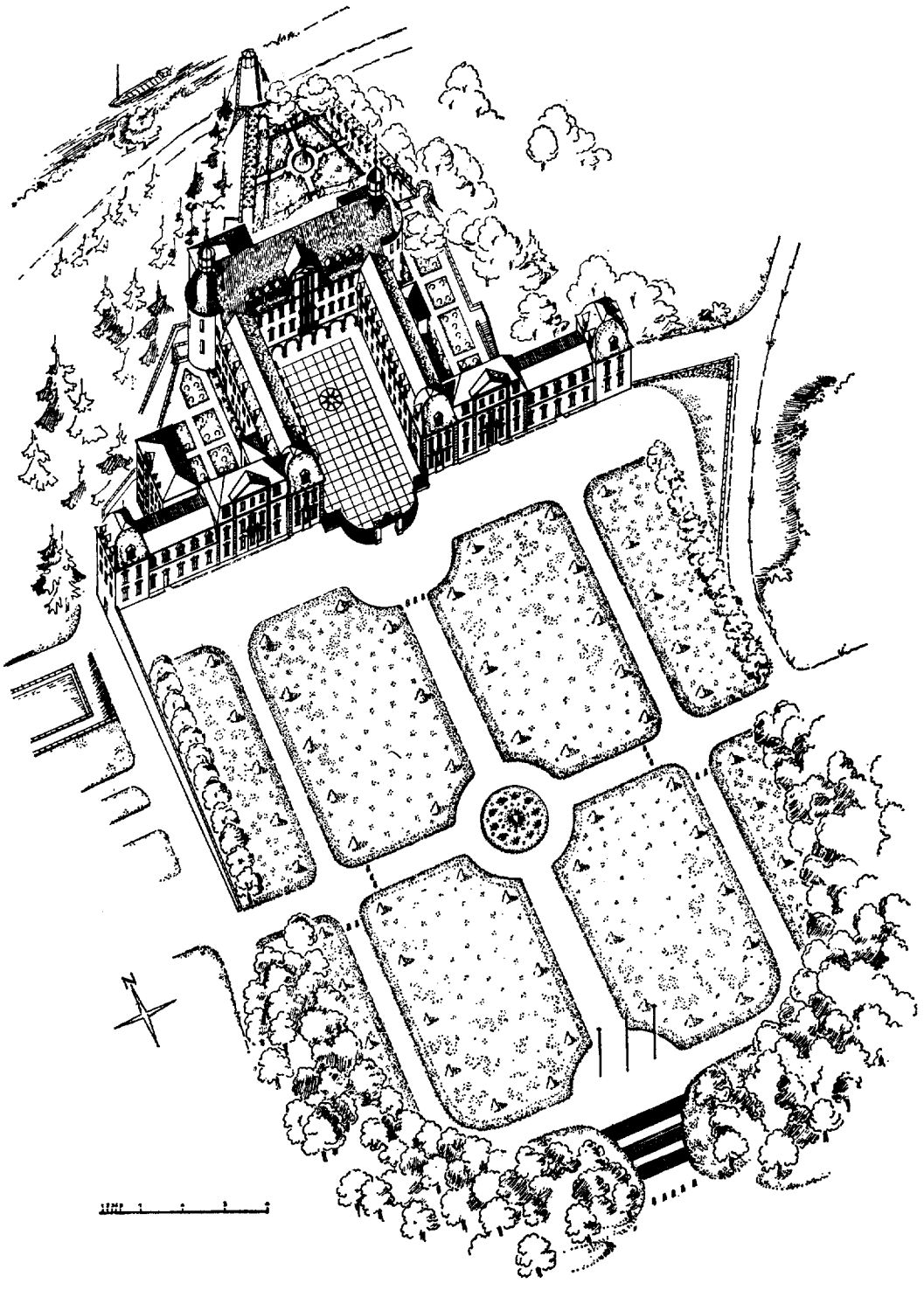
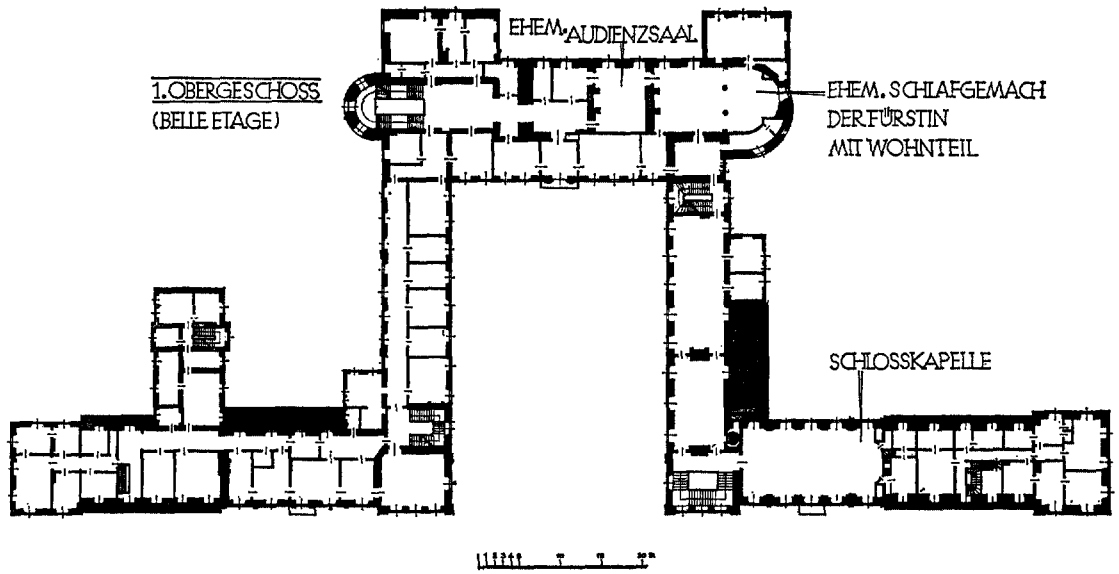

Fig. 1. Schaubild von Süden mit der jetzt vorgesehenen, an früheren Entwürfe angelehnte Gartengestaltung. (Zeichnung Jos. Kraus)

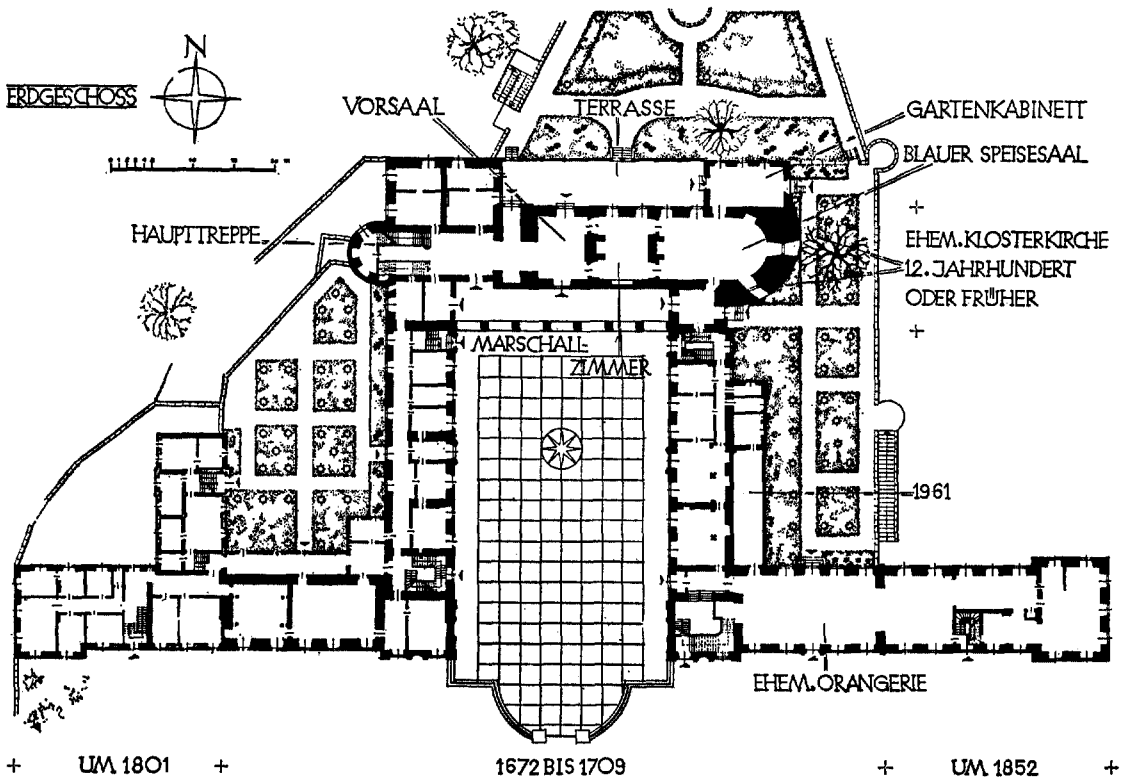

Fig. 2. Grundriß. (Zeichnung Jos. Kraus)

Schloß selbst wurde zwar nie, auch nur teilweise, zerstört, aber es erlitt manchen Schaden. Jahrzehntelanges Leerstehen, dreimalige „feindlich"-militärische Besetzung und Benutzung als Kadetten- und Nationalpolitische Erziehungsanstalt hinterließen tiefe Spuren. Durch neue Zwischenwände ging mancher alte Raum verloren. Bei unumgänglichen Erneuerungen von Decken und Dachstuhl hauchten viele Stuckarbeiten ihr Leben aus. Gutgemeinte Restaurierungen veränderten fast alle Deckenbilder. Von den Außenanlagen einschließlich Ehrenhof-Einfassung blieben nur kleine Reste erhalten. Häßliche Neubauten in der Nähe des Schlosses, von denen zwei besonders störende auf dem großen Platz vor dem Ehrenhof 1932 abgetragen wurden, beeinträchtigen das Gesamtbild. Zwar war die gesamte Anlage zuletzt in den Jahren 1932 bis 1936 erneuert worden, aber der zweite Weltkrieg, die nachfolgende Besatzungszeit und abermalige Nichtbenutzung versetzten das Schloß und seine Umgebung wieder in einen völligen Verfallszustand.

Die jetzige Herrichtung begann daher mit einer gründlichen Sanierung aller Gebäudeteile, wobei die Bauleitung immer wieder vor Überraschungen und Problemen stand. Die gesamte Südseite mußte von aufsteigender Durchfeuchtung durch Mauertrocknung befreit werden. Baufällige Schornsteine und Pfeiler in und über den Dachräumen wurden entfernt oder ersetzt. — Ein Treppenlauf brach, glücklicherweise ohne Unfall, während der Arbeiten zusammen. Mehrere Innenwände vertrugen das Anfassen nicht mehr, da sie aus Fachwerk mit Strohlehm-Füllung bestanden. — Die Stockwerksdecken schwankten z.T. gefährlich. Viele mußten durch schwieriges Abfangen verstärkt werden. Die vorhandenen Decken sind fast über jedem Raum von verschiedener Anordnung. Nicht selten bestehen sie aus drei übereinander angeordneten Balkenlagen, von denen eine die darunter befindliche Stuckdecke und die obere den Fußboden trägt, während die mittlere eine Hilfskonstruktion bildet. So ergeben sich Deckenstärken bis zu 1.30 m. — Daß die komplizierte Dachhaut während der gesamten Bauzeit immer wieder nachgesehen und repariert werden mußte, versteht sich am Rande. — Ferner wurden alle Teile des Ausbaues einschließlich der gesamten Fußböden und der neuzeitlichen Installationen partiell oder total erneuert.

Bei der Nutzbarmachung des Schlosses für die Bundeswehr nahm diese weitestgehend Rücksicht auf das Vorhandene. Neue Wände wurden fast nur in den Dachgeschossen eingezogen. Alle baugeschichtlich wertvollen Raumgruppen wurden nicht nur unangetastet gelassen, sondern zum Teil durch Entfernen späterer Zutaten wieder in die ursprüngliche Form gebracht.

Auch die Außenfronten wurden nicht verändert. Ein Latrinenbau im nordwestlichen Hof wurde abgerissen. Im Winkel zwischen den Ostflügeln wurde als Verbindung zwischen Speisesaal und Toilettenräumen erdgeschossig ein Garderobenflur neu angefügt, der in den Formen unserer Zeit gehalten ist, aber im äußeren Bild des Schlosses fast nicht in Erscheinung tritt. Insgesamt wurden für den neuen Nutznießer 92 Büroräume, vier Besprechungs- und Lehrsäle, eine Küche für 400 bis 500 Teilnehmer, zwei Speisesäle, 20 Unterkunfts- und Sozialräume und ca. 150 Verkehrs- und Nebenräume hergerichtet. Hierbei wurden in 26 Räumen die noch vorhandenen Wand- und Deckenstukkaturen, Deckenbilder und Kaminumrahmungen aufgefrischt.

Nicht berücksichtigt sind in vorgenannter Aufzählung: das Haupttreppenhaus, der „Blaue Speisesaal" im Erdgeschoß mit zwei repräsentativen Vorräumen und einem parallelgeschalteten Gartenkabinett sowie die Kapelle mit zugehörigem Treppenhaus.

Dieses sind bauhistorisch die wertvollsten Bereiche im Innern des Schlosses. In Würdigung dessen und der allgemeinen kulturellen Bedeutung von Oranienstein hat die Bundeswehr auf Vorschlag der niederländischen Stiftung „Je Maintiendrai Nassau" diese Räume der Öffentlichkeit zugänglich gemacht. Dementsprechend ließ man diesen Gebäudepartien ganz besondere Pflege angedeihen. Die Deckenmalereien wurden gereinigt und in beschädigten Teilen ausgebessert, der Stuck der Decken, Gesimse, Supraporten, Pilaster und Türumrahmungen ebenso wie die Türen und die Holzteile der Wandgliederungen ergänzt, aus den Kaminen und Wänden spätere Einbauten entfernt, die Holzfußböden größtenteils neu verlegt. Decken und Wände wurden in allen ihren Teilen materialgerecht vorbehandelt und erhielten — in Anlehnung an vorgefundene Farbreste — Anstrich bzw. Vergoldung. Um den neuen Fußböden das mit der übrigen Farbgebung in Mißklang stehende gelbliche Aussehen zu nehmen, wurden sie durch Gerben grau getönt. — Für die Kapelle mußten Altar und Gestühl neu angefertigt sowie der Bau einer neuen Orgel in die Wege geleitet werden. Eine nur mittels der heutigen Lichttechnik erreichbare Wertsteigerung erfuhr dieser Raum

Abb. 1. Südseite. (Foto Hembus)

Abb. 2. Teilansicht der Südseite. (Foto Schmölz & Ulrich KG)

Abb. 3. Mittelrisalit der Südseite im Ehrenhof. (Foto Schmölz & Ulrich KG)

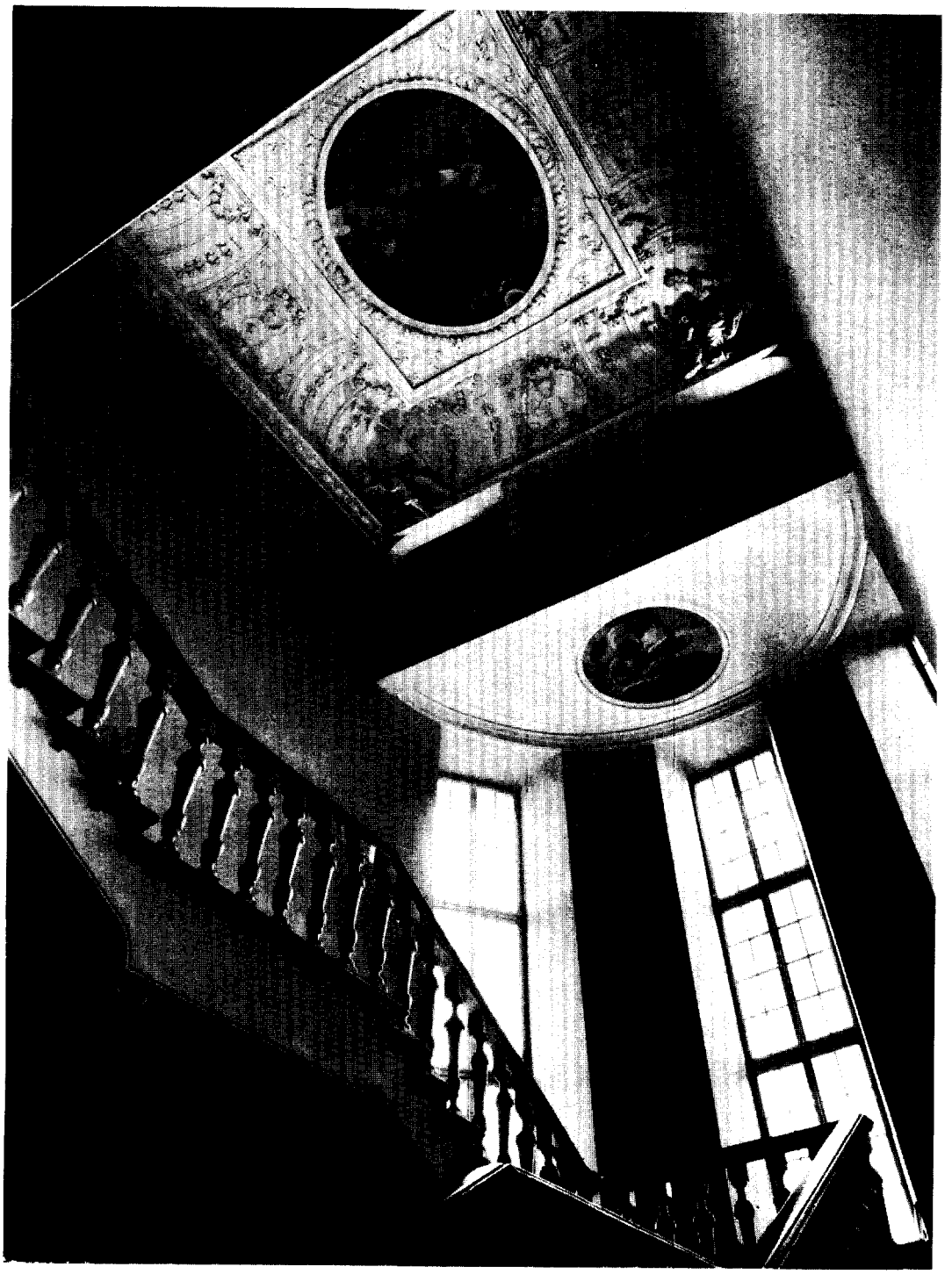

Abb. 4. Treppenhaus. (Foto Schmölz & Ulrich KG)

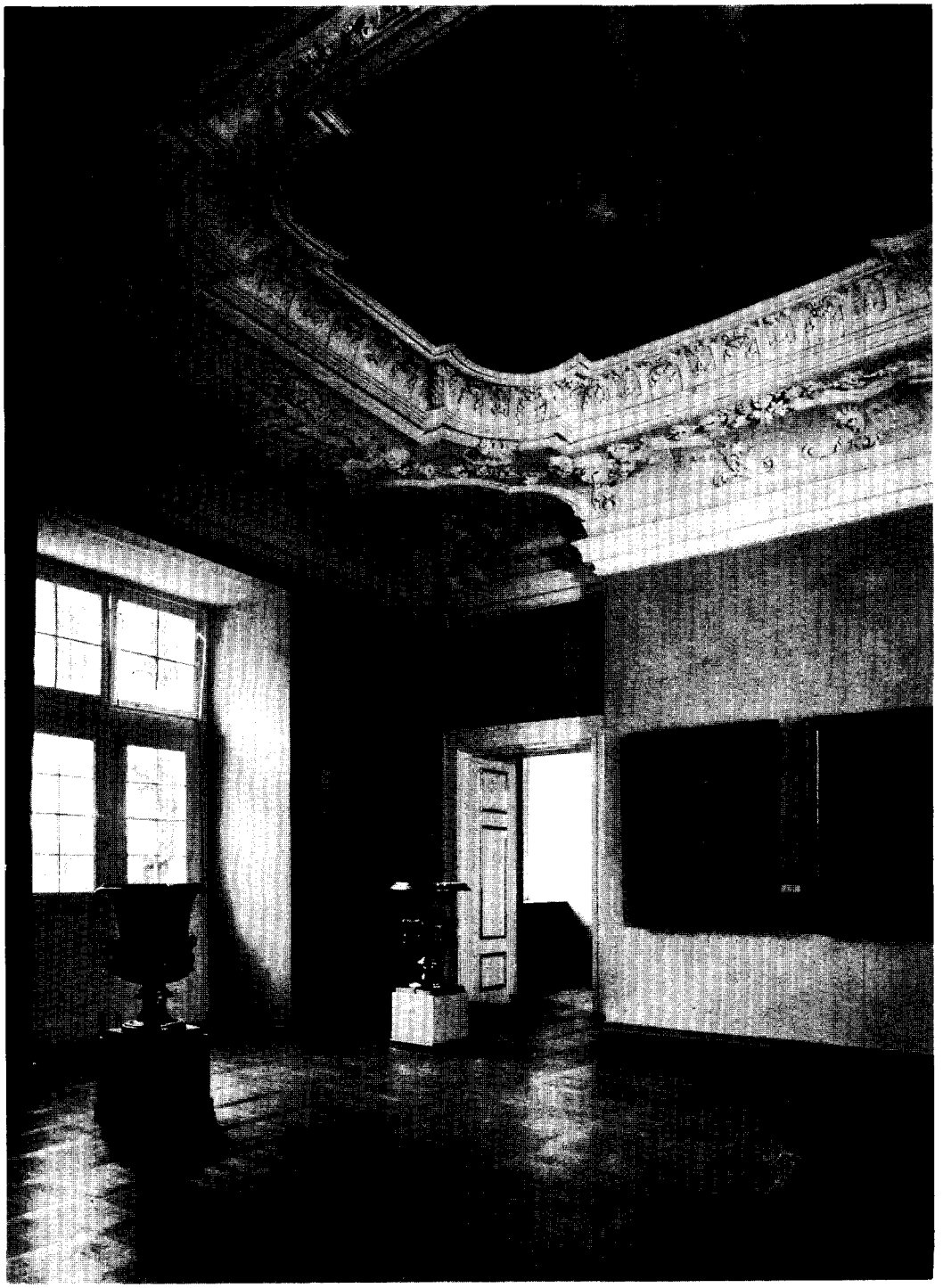

Abb. 5. Vorsaal. (Foto Schmölz & Ulrich KG)

Abb. 6. „Blauer Speisesaal" im Erdgeschoß des Hauptflügels. (Foto Hembus)

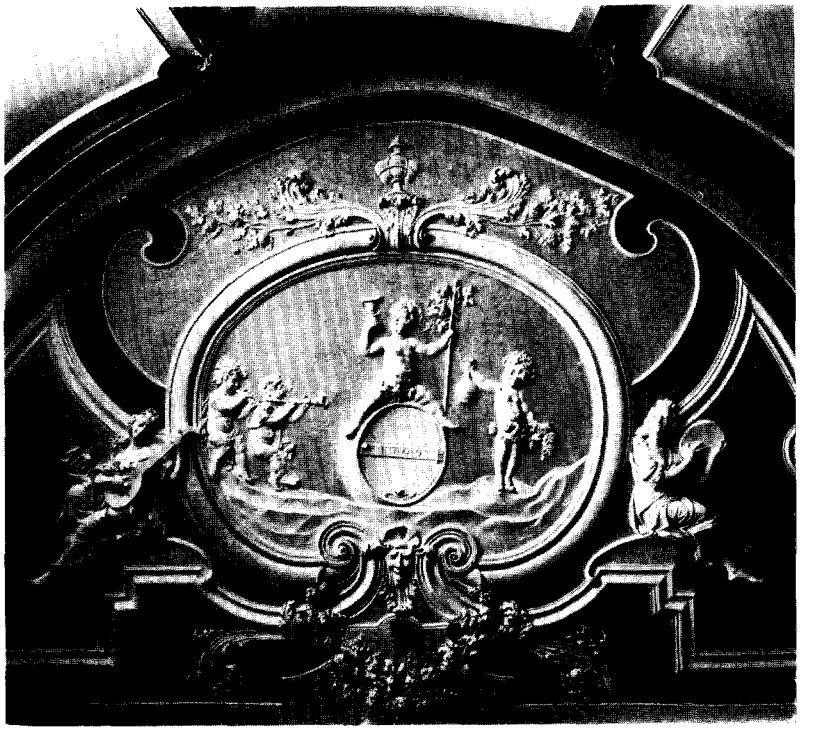

Abb. 7. Stuckrelief im Treppenhaus. (Foto Hembus)

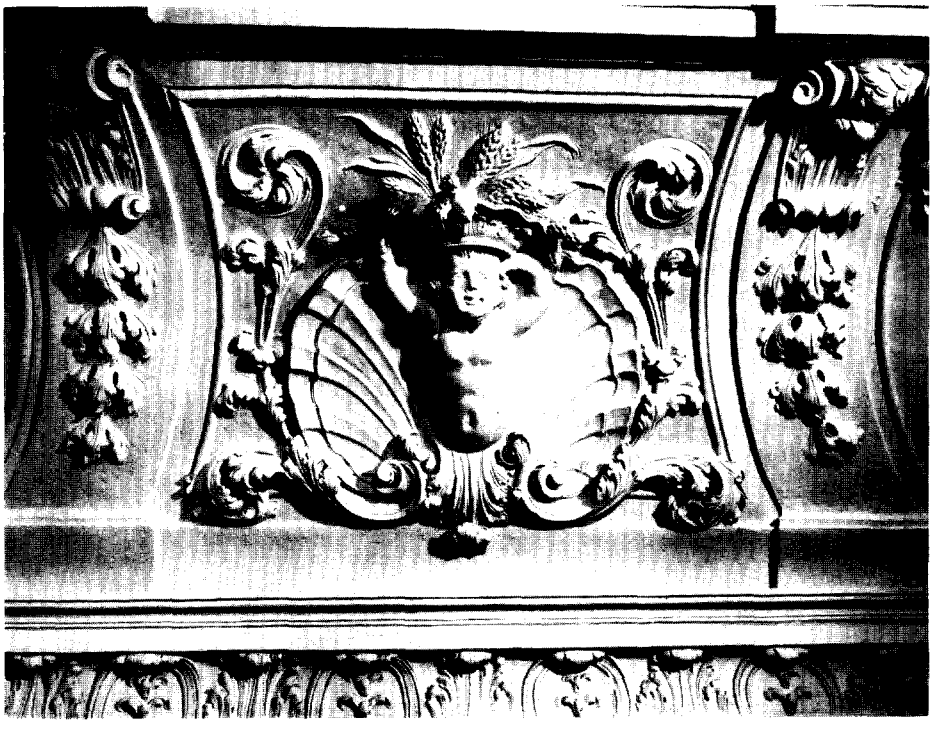

Abb. 8. Stuckrelief im „Blauen Speisesaal". (Foto Hembus)

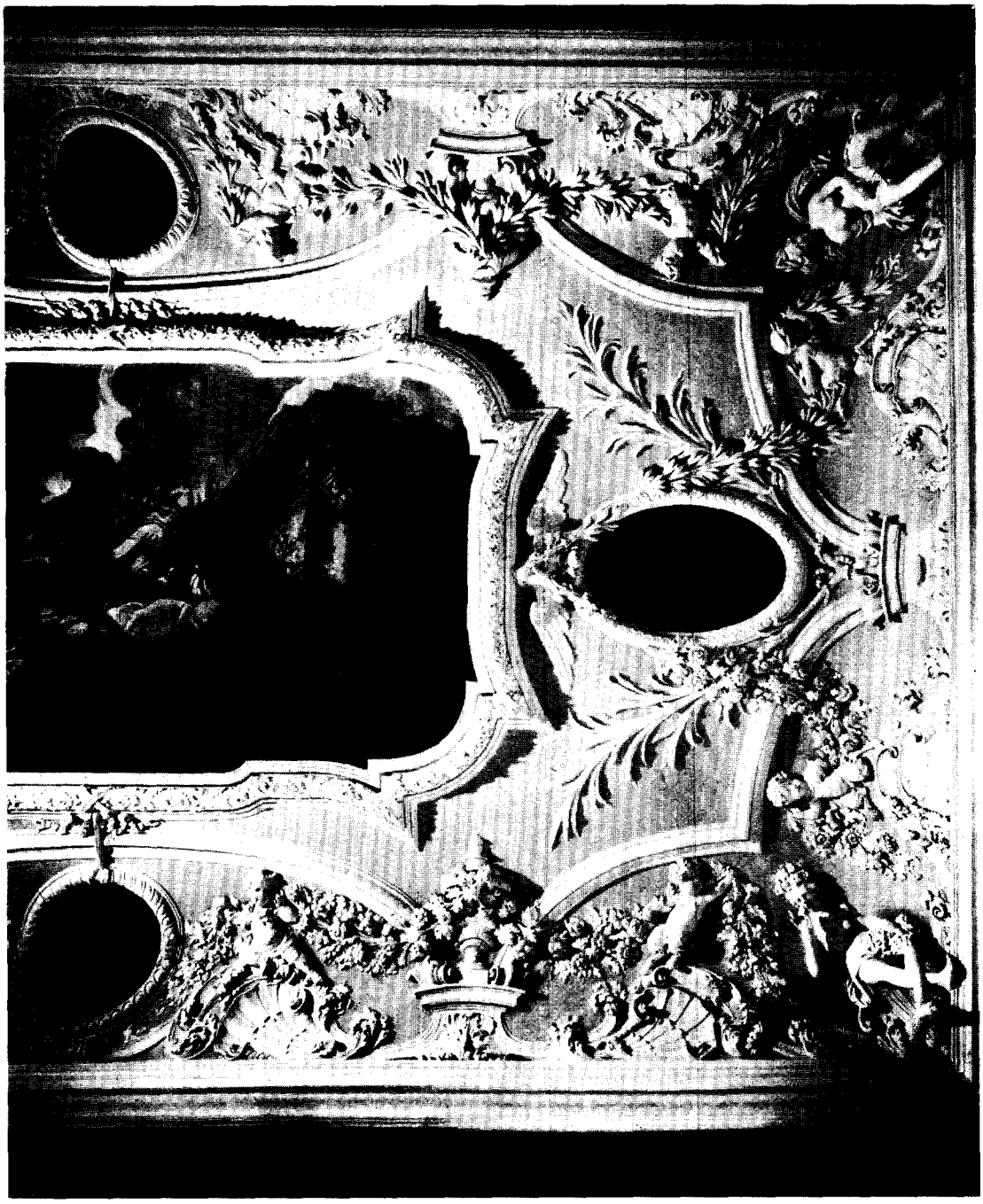

Abb. 9. Decke des Gartenkabinetts. (Foto Hembus)

Abb. 10. Schloßkirche im 1. Obergeschoß des östlichen Seitenflügels. (Foto Schmölz & Ulrich KG)

durch indirektes Kunstlicht in Form von Leuchtstofflampen über dem Hauptgesims. Die große Decke des Saales, besonders die beiden sehr schönen Reliefbilder, das Passah- und das Abendmahl darstellend, erwachen hierdurch abends zu einem Leben, das den Betrachter bisher nie mit solcher Intensität angesprochen haben dürfte. — Der „Blaue Saal" wurde mit zwei Kristall-Deckenlüstern ausgestattet. Alle übrigen Räume erhielten unauffällige Nurglas-Wandleuchten. Die vier „historischen Räume" im Erdgeschoß sind als „Nassau-Museum Oranienstein" eingerichtet worden. Zu diesem Zweck wurden sie von der „Stiftung" und dem „Nassauischen Heimatmuseum Schloß Diez" mit Mobiliar und Bildmaterial versehen, das von der Geschichte des Hauses Nassau und vom Bau des Schlosses erzählen soll. Nach außen hat das Gebäude eine Farbgebung in lichtem Ocker und Silbergrau erhalten. Gitter und Laubengang des rückwärtigen Gartens wurden repariert und ergänzt. Mit Rücksicht auf das Schloß wurden die architektonisch wenig glücklichen Nebengebäude, die überwiegend aus der Zeit der ehemaligen Preußischen Kadettenanstalt stammen, durch erdfarbenen Anstrich in ihrer Wirkung zurückgedrängt; da sie außerdem glücklicherweise hinter den mehrfachen Baumreihen stehen, beeinträchtigen sie den Gesamteindruck der eigentlichen Schloßanlage nicht.

Die unmittelbar an das Schloß anschließenden Gartenanlagen konnten noch nicht fertiggestellt werden. Sie gehören zu dem in Kürze beginnenden 2. Bauabschnitt. Es ist vorgesehen, das Rasenparkett vor dem Schloß etwa dem Schaubild entsprechend in enger Anlehnung an die historische Aufteilung wieder herzustellen. Die Niederlande haben durch eine Spende von Blumenzwiebeln hierzu bereits einen Beitrag geleistet.

LITERATUR

Robert Heck, *Schloß Oranienstein a.d. Lahn und sein Nassauisches Heimatmuseum* 1937; Baron Ludwig Döry, *Die Stukkatur der Bandlwerkzeit in Nassau und Hessen* 1954.

WAREN ER IN DE VEERTIENDE EEUW TWEE KASTELEN IN HERNEN?

DOOR

D. J. G. BUURMAN

Het is nuttig, dat de heer Paul E. van Reyen weer eens de kwestie van de twee in de 14de eeuw naast elkander bestaande kastelen te Hernen heeft aangeroerd (men zie dit Bulletin 1964, kol. 333 e.v.). De vraag is echter: ligt de zaak zo duidelijk als de heer Van Reyen dit doet voorkomen, feitelijk op gezag van jkvr. dr. J. M. van Winter?

De eerste, die de veronderstelling heeft gewaagd van het afzonderlijk bestaan van een „Niederburg" en een „Oberburg", was dr. F. Gorissen [1].

Gorissen grondt deze veronderstelling op de onmogelijkheid, dat het reeds vroeg [2], in ieder geval sedert 1247 genoemde geslacht der tot de stand der nobiles behorende heren van Hernen gewoond zou kunnen hebben op het nog bestaande, laatmiddeleeuwse kasteel. Hij vindt daarbij steun in de bewoordingen ener leenakte van 1388, waarin sprake is van „dat overste huys tot Hirnen".

Dit „overste huys" is duidelijk het tegenwoordige kasteel of een directe voorganger daarvan. Mede op grond van de reeds in 1326 [3] te Hernen bestaande tweeherigheid komt hij dan tot de conclusie, dat men het woord „overste" letterlijk moet opvatten en dat naast dit „overste huys" een „Niederburg" bestaan moet hebben, welke tegen het einde van de 14de eeuw zou zijn gesloopt. Gorissen zoekt deze „Niederburg" in de richting van het Neerveld ten westen van Hernen.

Hoewel ik reeds direct enige twijfel aan de juistheid van deze veronderstelling heb geuit [4], geef ik gaarne toe, dat zij in haar originaliteit bepaald waardering en nadere toetsing aan de bronnen verdient. Meer dan een veronderstelling was zij echter niet en het gevaar van alle veronderstellingen is, dat zij door volgende auteurs worden overgenomen in bewoordingen, die aan twijfel geen plaats meer laten. Aan dat gevaar is ook jkvr. van Winter niet ontsnapt. Wanneer zij schrijft: „Deze situatie" (nl. die van de tweeherigheid) „wordt nog duidelijker, wanneer we bedenken dat er oorspronkelijk in Hernen twee burchten zijn geweest: de Nederburcht . . . en daarnaast de Overburcht" [5], dan klinkt dat, alsof het bestaan van deze twee burchten reeds een uitgemaakte zaak zou zijn. Hiermede hebben dan de Nederburcht en de Overburcht te Hernen als twee bij name bekende kastelen hun intrede in de litteratuur gedaan. Op deze wijze komt geenszins tot zijn recht, dat er wel degelijk argumenten tegen de veronderstelling van Gorissen ingebracht kunnen worden. Laten wij daarom trachten tot de nuchtere feiten terug te keren.

Dat de 13de-eeuwse nobiles de Hernen niet op het tegenwoordige kasteel gewoond kunnen hebben, is duidelijk, aangezien dat in zijn huidige vorm niet op een zo vroege datering teruggaat. Men stuit hier echter op de moeilijkheid, die men bij zoveel middeleeuwse kastelen tegenkomt. Sporen van een ouder huis zijn ter plaatse niet gevonden. Waar hebben dan die oudere heren gewoond? Op dezelfde plaats? En zijn de sporen van hun huis uitgewist door de bouw van het bestaande, of hebben zij eerst ergens anders in de buurt gezeten? Zolang authentieke schriftelijke bronnen noch het terrein hierop een ant-

[1] F. Gorissen, „Die Burgen im Reich von Nimwegen außerhalb der Stadt Nimwegen", *Niederrheinisches Jahrbuch* 4 (1959), 126.

[2] Gorissen schrijft: „seit dem 12. Jahrhundert". Dat is zeer dubieus. Het is helemaal niet zeker, dat de Keulse ministerialen Everard en Gerard van Hernen en de 13de-eeuwse adellijke Van Hernens in het Land van Maas en Waal tot hetzelfde geslacht behoorden. Zie jkvr. J. M. van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen,* diss. Groningen 1962 en *Werken Gelre* 32, Arnhem 1962, 255.

[3] W. de Vries, De hoge heerlijkheid Hernen, *Bijdr. Gelre* 32, Arnhem 1962, 255.

[4] *Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen" 1948-1958*, Arnhem 1959, 13, noot 1.

[5] Jkvr. van Winter, *o.c.*, 256.

[6] P. N. van Doorninck, *Leenacten van Gelre en Zutphen 1376-1402 uit het Staatsarchief te Dusseldorp,* Haarlem 1901, 28.

[7] P. J. R. Modderman, „Het oudheidkundig onder-

woord geven, zal men met het plaatsen van een groot vraagteken moeten volstaan. Er zijn gevallen bekend, waarin het vaststaat, dat de voorganger van het latere kasteel op een geheel andere plaats stond, bijvoorbeeld te Culemborg, waarschijnlijk ook Wisch en 's-Heerenberg. Elders bouwde men het nieuwe huis vlak naast zijn voorganger (Moermont). Vindt men iets dergelijks niet, dan zal men rekening moeten houden met de mogelijkheid, dat de eerste vestiging een niet op verdediging ingestelde hof was, nog niet uit stenen gebouwen bestaande, die na de stichting van het kasteel misschien degradeerde tot de neerhuizing, het voor het agrarisch bedrijf bestemde gebouwencomplex op de latere voorburcht.

Te Hernen is alleen het bestaande kasteel onderzocht ter voorbereiding van de restauratie. Dat er een oudere voorganger onder zou zitten, is minder waarschijnlijk. In het omgevende terrein is echter nimmer gegraven. Van de voorburcht, reeds genoemd in de beleningsoorkonde van 1388 [6], is volstrekt niets bekend.

Conclusie: men mag zeker het bestaan van een ouder huis (al of niet van steen) dan het huidige aannemen. Maar waar dit gestaan heeft, onttrekt zich vooralsnog volledig aan onze waarneming. Het bij de bodemkartering van het Land van Maas en Waal systematisch ingestelde oudheidkundig onderzoek heeft generlei aanwijzing hiervoor opgeleverd [7]. Stellig mag men dus op grond van het feit, dat het tegenwoordige huis te jong is voor de 13de-eeuwse nobiles, niet concluderen tot het bestaan van een Nederburcht en een Overburcht naast elkaar.

Mij dunkt, dat Gorissen dan ook nimmer tot deze suppositie gekomen zou zijn, indien hem niet de woorden „dat overste huys tot Hirnen" in de beleningsoorkonde van 1388 daartoe verleid hadden. Zelf voegt hij er aan toe, dat twee jaren later nog slechts sprake is van „onse huys van Hirnen mit der vesten". Het ware juister geweest te stellen, dat de omschrijving in de beleningsoorkonde van 1388 een uitzondering vormt op die in alle andere oorkonden en dat dit d e e n i g e k e e r is, dat van het „overste huys" sprake is.

Om het vervolg voor de lezer begrijpelijk te maken, moeten wij eerst iets meedelen over de ingewikkelde eigendomsverhoudingen ten aanzien van Hernen in de 14de eeuw [8].

De laatste Van Hernen uit het geslacht der nobiles was Willem van Hernen, gehuwd met een zekere Agnes. Zij hadden geen zoons, maar wel een dochter, Elisabeth (vermeld 1317-1344), gehuwd met Hendrik, heer van Wisch. Nergens blijkt echter, dat deze Hernen ooit bezeten heeft. De heerlijkheid moet omstreeks die tijd zijn gesplitst. In 1357 hebben Rutger van den Boetzelaer $^2/_3$ en Alart van Driel $^1/_3$ deel „van den gericht tot Heyrnen" in bezit blijkens een in dat jaar tussen partijen gesloten overeenkomst.

Deze Rutger van den Boetzelaer was een zoon van Wessel van den Boetzelaer en van Tresiaen van Appeltern [9], dochter van Robert van Appeltern. Alart van Driel was waarschijnlijk een zoon van Otto van Driel, die in 1326 reeds „guet te Herne" bezat.

Tresiaen van Appeltern had een zuster Agnes, de oudste in het gezin, gehuwd met Dirk, heer van Wisch. Hij was een jongere broer [10] van Hendrik, heer van Wisch, die wij hierboven al zijn tegengekomen als echtgenoot van Elisabeth van Hernen. Deze familierelatie kan echter bezwaarlijk gelden als verklaring voor een vererving. Het ligt dan ook meer voor de hand, dat Elisabeth van Hernen nog twee zusters gehad heeft, die respectievelijk met Robert van Appeltern en Otto van Driel gehuwd waren en zo de moeders werden van Agnes (hoe goed klopt deze naam voor de oudste dochter; zij was dus genoemd naar Agnes, de vrouw van Willem van Hernen, haar grootmoeder van moederszijde) en Tresiaen van Appeltern en van Alart van Driel. Neemt men dan nog aan, dat Elisabeth afstand heeft gedaan van haar $^1/_3$ deel der heerlijkheid,

zoek van de oude woongronden in het Land van Maas en Waal", *Oudheidk. med. Rijksmuseum van Oudheden Leiden* N.R. 32 (1951), 25.

[8] Men zie hiervoor: W. A. van Spaen, *Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland*, IV, Utrecht 1805, 104 e.v.; W. de Vries, *o.c.*; F. Gorissen, *o.c.*

[9] Tresiaen is vroeger op gezag van Van Spaen altijd vermeld als Christina. Aan C. W. L. baron van Boetzelaer te Lunteren dank ik de inzage van afschriften van een tweetal voorheen onbekende oorkonden uit het familiearchief Van Boetzelaer, welke later ook door jkvr. van Winter zijn genoemd (*o.c.*, 256). Zij dateren van 1340 en 1348 en in beide is zonder twijfel sprake van Tresyaen en Tresyanen. Een dezer oorkonden komt straks nog ter sprake.

[10] Niet een zoon, zoals Gorissen, *o.c.*, 128, en jkvr. van Winter, *o.c.*, 256, waarschijnlijk in navolging van Van Spaen aangegeven. Zie A. H. Martens van Sevenhoven, „Bijdragen tot de geschiedenis van de heren

dan is op eenvoudige wijze verklaard, dat één harer zusters $^2/_3$ deel ontving [11].

Het in de Bijlage afgedrukte genealogische schema diene ter verduidelijking.

Zien wij nu verder, wat de oorkonden ons over Hernen te vertellen hebben.

De vroegste vermelding is die van 1326 in het oudste leenaktenboek van Gelre. Hierin wordt het bezit van Otto van Driel te Hernen aangeduid als „al sin guet te Herne" [12]. De omschrijvingen in dit leenaktenboek zijn zeer summier. Het is daarom wat gevaarlijk aan het gebruik van het woord „guet" de gevolgtrekking te verbinden, dat Otto van Driel niet over een huis aldaar beschikt zou hebben, hoewel in het algemeen een (stenen) huis wel degelijk uitdrukkelijk werd vermeld. Maar het komt mij voor, dat „al sin guet" eerder de betekenis heeft van „al zijn goederen" en daartoe kan zeer wel een huis behoord hebben.

In 1357 gaan Alart van Driel en Rutger van den Boetzelaer een schikking aan, waarbij de eerste verklaart $^1/_3$ en de tweede $^2/_3$ deel „van den gericht tot Heyrnen" te zullen bezitten [13]. Helaas is hier van geen huis of huizen sprake.

In 1369 wordt de vrouw van Alart van Driel getocht aan „die herlicheit van Hyrnen met den huyse van Hyrnen ende al sijner erffnisse, hoge end lege, in bosch end in broeck, met der halver meulen end allen haren tobehoren" [14]. Men vond het toen kennelijk niet nodig het huis nader aan te duiden ter onderscheiding van een ander huis, hoewel het volgens de theorie van Gorissen juist in die tijd nieuw gesticht zou moeten zijn. Zo ooit, dan zou men dus hier die nadere aanduiding kunnen verwachten. Deze oorkonde pleit dan ook tegen de veronderstelling van Gorissen.

In 1388 draagt Alart van Driel zijn bezit te Hernen op ten behoeve van Udo die Bose. Hierop heeft de akte betrekking, waarin enige malen melding wordt gemaakt van „dat overste huys tot Hirnen mitten voirgeborchte, gerichte end heerlicheit van Hirnen".

Verschillende akten uit 1390 hebben betrekking op de ruiling tussen Alart van Driel en zijn zoon Otto enerzijds (zij hadden Hernen blijkbaar intussen van Udo die Bose teruggekocht) en hertog Willem anderzijds, waarbij Hernen aan de hertog kwam, die dit weder verpandde aan Arnt van Lyenen [15]. Hierin is sprake van: „onse huys van Hirnen mit der vesten, erve, goide, gerichten, hoge en lege ende mit der heerlicheide dair thoe gehoirende", van „die heirlicheit van Hirnen mit huse, erve, gerichten, hoge ende leghe" en dergelijke, vrijwel gelijkluidende bewoordingen.

In 1402 volgt Herman van Meeckeren, zoon van Udo (misschien dezelfde als de hierboven genoemde Udo die Bose?) op in het $^1/_3$ deel der Van Driels. Dit heet dan „dat huys ende heerlicheyt van Hirnen" [16] en „die borch ende heirlicheit van Hirnen" [17].

Hieruit blijkt dus, dat men, behalve die ene keer in 1388, daarvoor noch daarna behoefte had om het huis, behorende tot het $^1/_3$ deel der Van Driels, anders aan te duiden dan „het huis" zonder meer.

Wat kan men dan met het „overste huys" bedoelen? Ik heb het nooit anders begrepen dan als het „hoge huis", de gebruikelijke aanduiding voor edelmanshuizen. In deze zin is het „overste huys" het voornaamste huis ter plaatse in dezelfde overdrachtelijke betekenis als het „hoge huis".

Er is nog een ernstiger argument: in de staak der Van den Boetzelaers is nimmer van een tweede huis, laat staan van een Nederburcht, sprake. Integendeel, wanneer Robert van Appeltern in 1348 zijn testament maakt, vermaakt hij aan zijn dochter Tresiaen „'t gericht tot Heernen, dat onse is, ende alle manne ende lude, die ons thoe ghehoeren" en aan zijn dochter Geertruid „'t guet the Heernen ende the Loere [= Leur], alinc also alst onse is ende gheleghen is aen busch, aen vischerien, aen moelen, aen erfnisse of in wilker manieren dit anders ghenoemt is, behaudelic Tresyanen onser dochter voernd. 't gherichts tot Heernen, der manne ende lude also alse oer van ons bewijst sijn" [18].

Mij dunkt, dat hiermee de Nederburcht naast de Overburcht niet veel kans meer maakt. Want

en de heerlijkheid van Wisch", *Bijdr. Gelre* 33 (1930), 87.

[11] D. J. G. Buurman, „Zeven jaren Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen", *Kasteelen in Gelderland*, Arnhem 1948, 54.

[12] P. N. van Doorninck, *Het oudste leenactenboek van Gelre 1326*, Haarlem 1898, 10.

[13] Van Spaen, *o.c.*, Codex diplomaticus, 63.

[14] J. J. S. Sloet, J. S. van Veen en A. H. Martens van Sevenhoven, *Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen, Het kwartier van Nymegen*, Arnhem 1924, 68.

[15] P. N. van Doorninck, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1376-1392 uit het Staatsarchief te Dusseldorp*, Haarlem 1900, 164-166; dezelfde, *Acten* als voren *1377-1397*, Haarlem 1901, 82-84; dezelfde en J. S.

had Robert van Appeltern te Hernen een stenen huis of een burcht van aarde en hout bezeten, dan had hij daarvan stellig in zijn testament gewag gemaakt. Nu is er alleen sprake van het „gericht" en van een „goed". Het laatste kan niet anders zijn dan een eenvoudige hofstede voor het agrarisch bedrijf, waar hij niet zelf placht te verblijven, maar slechts het bedrijf liet uitoefenen.

Tenslotte is het heel goed mogelijk, dat men in 1388 ter onderscheiding van dit goed ter meerdere verduidelijking de burcht als het „overste huys" heeft aangeduid.

De conclusie is: voor het veronderstellen van een Overburcht en een Nederburcht naast elkaar zijn niet alleen onvoldoende aanwijzingen, er zijn ook zo duidelijke argumenten tegen, dat de veronderstelling bepaald onwaarschijnlijk wordt. De vraag, waar de voorganger van het tegenwoordige kasteel heeft gestaan, moet als bij zoveel andere kastelen (Ammersoyen, Echteld) onbeantwoord blijven, omdat elke aanwijzing daarvoor ontbreekt.

In dit licht bezien blijft ook de vraag, wanneer en door wie het tegenwoordige kasteel is gesticht, moeilijk met zekerheid te beantwoorden. Ik heb destijds [19] voorzichtig de veronderstelling gewaagd, dat het Herman van Meeckeren in of kort na 1402 zou zijn geweest. Voor de veronderstelling van de heer Van Reyen, dat reeds de Van Driels met de bouw begonnen zouden zijn, kan ik echter op historische gronden wel voelen. De moeilijkheid is, dat een middeleeuws gebouw als Hernen zich niet nauwkeurig laat dateren. In het algemeen is vroeger op architectuurhistorische gronden een datering omstreeks 1400 aangehouden [20]. Maar ik zie nu, dat prof. ter Kuile [21] een datering omstreeks de oudste vermelding van het huis in 1369 niet verwerpt.

Dit kan ook heel goed kloppen binnen het raam der geschiedenis van het Gelderse hertogdom. Het is de tijd van de broedertwist tussen hertog Reinald III en Eduard, meer bekend als de strijd tussen de Heeckerens en de Bronkhorsten. Eduard belegert in 1354 verschillende kastelen in de Betuwe en het Land van Maas en Waal, die aan de aanhangers van zijn broer toebehoren. Graaf Jan van Kleef, zwager van Reinald, houdt diens zijde en Wessel van den Boetzelaer is Kleefs ridder [22]. Aan welke zijde de Van Driels stonden, ontgaat ons. Maar dat Eduard op zijn strooptocht ook Hernen heeft aangedaan, is op zijn minst waarschijnlijk. In 1363 maakt hij opnieuw een aantal sloten in dezelfde landstreken tot puinhopen [23]. Dit zou wel eens het einde van het oude Hernen hebben kunnen zijn. En het is zeer wel mogelijk, dat de belening van 1369 het nieuwe, tegenwoordige huis betreft. Laten wij, behoudens tegenbewijs, de stichting van het tegenwoordige huis Hernen dus voorlopig houden op: in of kort voor 1369.

Tenslotte kan ik het in dit verband niet laten, zij het heel voorzichtig, nog een vraag op te werpen, die ik vroeger nooit heb durven uitspreken, maar die mij al meer dan tien jaren heeft bezig gehouden.

Na de bouw van de donjon volgde heel logisch daaraansluitend de grote zaal aan de zuidzijde van het burchtplein. Vervolgens echter bouwde men precies daartegenover de zaal aan de noordzijde. Waarom deze twee zaalvormige woongebouwen tegenover en niet naast elkaar? Dat aan de noordzijde was bovendien in strijd met de oorspronkelijke opzet. Dit blijkt uit de spaarbogen in de schildmuur, die niet bestemd waren om er gebouwen tegen te plaatsen, dit in tegenstelling tot de westzijde, waar de spaarbogen ontbreken en waar dus direct al gebouwen voorzien waren, hoewel die er eerst veel later zijn gekomen [24]. Beide zaalgebouwen wekken de indruk van niet onbelangrijk te zijn geweest. Het idee van een hoofdgebouw en een dienstgebouw kan men gerust op zij zetten.

Nu is de vraag: zouden deze twee, vrijwel gelijkwaardige gebouwen tegenover elkaar misschien iets te maken kunnen hebben met de tweeherigheid, die mogelijk nog tot diep in de 15de eeuw heeft voortgeduurd? [25] Dan zou Hernen geweest zijn, wat onze oostelijke naburen een „Ganerbenburg" noemen en waarvan Burg Eltz

van Veen, *Acten* als voren *1107-1415*, Haarlem 1908, 102, 159.

16 Sloet, Van Veen en Martens, *t.a.p.*

17 P. N. van Doorninck, *Leenacten*, 110.

18 Akte in familiearchief Van Boetzelaer. Zie noot 9.

19 *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 7 (1954), 76.

20 Zo bijvoorbeeld nog onlangs M. D. Ozinga in *Kunstreisboek voor Nederland*, Amsterdam 1960, 349.

21 E. H. ter Kuile, *Kastelen en adellijke huizen*, Amsterdam 1954, 47.

22 Arend van Slichtenhorst, *Geldersse geschiedenissen*, Arnhem 1654, 140; I. H. Gosses en N. Japikse, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland*, 's-Gravenhage 1947, 201.

23 Van Slichtenhorst, *o.c.*, 143.

24 *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 7 (1954), 79.

25 De Vries, *o.c.*, 44.

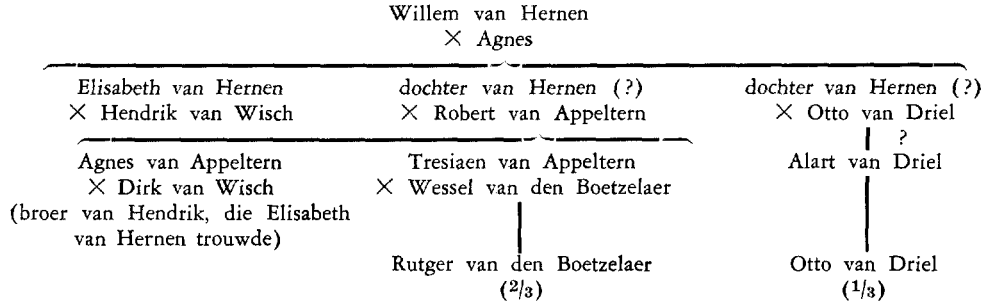
op korte afstand van Moselkern aan de Moezel zo'n prachtig voorbeeld is [26]. Daar staan niet minder dan vijf huizen van verschillende takken van het geslacht Von Eltz om één burchtpleintje geschaard.

Maar nogmaals, het is een heel voorzichtig geopperde vraag, die verder op niets steunt. Het zou alleen een verklaring kunnen zijn voor de eigenaardige volgorde, waarin het burchtplein van Hernen is volgebouwd. En de familierelatie der heren van Hernen met de heren van Wisch, die omstreeks dezelfde tijd hun bezit bij Terborg deelden en er voortaan twee huizen naast elkaar op na hielden, slechts door een gracht gescheiden [27], een voor ons land bepaald niet alledaagse toestand, zou er nieuw reliëf door krijgen.

[26] Zie bijvoorbeeld: O. Piper, *Burgenkunde,* München/Leipzig 1905, 521; C. Schuchhardt, *Die Burg im Wandel der Weltgeschichte*, Potsdam 1931, 265; Armin Tuulse, *Burgen des Abendlandes,* Wenen/München 1958, 138; W. Bornheim gen. Schilling, *Rheinische Höhenburgen*, Neuss 1964, 60, 67.

[27] Zie o.a. J. G. N. Renaud, „Enkele archeologische opmerkingen betreffende het kasteel Wisch", *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 15 (1962), 226.

BIJLAGE

SUMMARY

HERNEN IN THE FOURTEENTH CENTURY: TWO CASTLES OR ONE?

BY D. J. G. BUURMAN

The *Bulletin van de Kon. Ned. Oudh. Bond* of 1964, col. 333 contains an article by mr. Paul E. van Reyen, who adopts the theory propounded by Dr. F. Gorissen and later supported by Jkvr. Dr. J. M. van Winter, that in the 14th century two castles existed close together at Hernen, an „Overburcht" and a „Nederburcht". The former is supposed to have been identical with the present castle.

On the strength of data found in the records the present author reaches the conclusion that this supposition is based on insufficient evidence and also highly improbable. It is true that the present castle must have been preceded by an earlier building, but the existence of the two was certainly not contemporaneous. The names „Overburcht" and „Nederburcht" are historically incorrect.

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Dr. W. C. Braat;
Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;
Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;
Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, D. J. G. Buurman, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. C. A. van Swigchem, Ir. J. J. Terwen.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuws-Bulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN

VAN DE

KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

15 April 1965

Jaargang 64 / Aflevering 2

Met Nieuwsbulletin Aflevering 4

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie
Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;
Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;
Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond
Voorzitter Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer;
Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Drs. R. C. Hekker,
Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll,
Prof. Dr. H. van de Waal.
Leden voor de Monumentenraad:
afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490—12648;
afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,
p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;
afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,
p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.
Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':
Drs. H. J. Ronday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

R. C. HEKKER
Het voormalige vakwerkhuis Putstraat 6 te Lutterade
Blz. 25

R. MEISCHKE
De oude huizen van Den Briel
Blz. 35

Boekbespreking
Blz. 74

HET VOORMALIGE VAKWERKHUIS PUTSTRAAT 6 TE LUTTERADE

DOOR

R. C. HEKKER

Op zaterdag 31 oktober 1964 is in opdracht van de gemeente Geleen een van de belangrijkste vakwerkhuizen van Limburg vernield: het pand Putstraat 6 te Lutterade. En zelfs hierbij heeft men weer kans gezien de mededinger Sittard te overtroeven, want terwijl dit stadje zijn monumenten nog op een gewone werkdag met eerlijk handwerk velt, is Geleen er al toe overgegaan zijn verleden op een vrije zaterdag met bulldozers weg te vagen.

„De heren die dit pand willen behouden zijn rijp voor Venray. Het is een schande dat het niet eerder werd afgebroken. Het vormde een gevaar voor de omgeving, omdat het op instorten stond", zo luidde het commentaar van de heer K. van Hinsberg, wethouder van Openbare Werken [1]. Tot deze heren, die rijp zouden zijn voor Venray — het Limburgse Meerenberg — behoren onder anderen deskundigen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Zij immers streefden naar het behoud van dit vakwerkhuis, dat deel uitmaakte van een complex, dat in de *Voorloopige Lijst* wordt genoemd [2] en derhalve „beschermd" was en waaraan ook architect Schols al enige malen aandacht had besteed [3]. Zij wisten, dat dit huis een zeldzaam geworden voorbeeld was van de vroeg-17de-eeuwse vakwerkstijl, zodat het niet verwonderlijk is, dat in de *Geïllustreerde Beschrijving* meer plaats werd ingeruimd voor dit monument dan voor andere boerderijen: een derde bladzijde tekst en twee pagina's met foto's en opmetingen [4].

Een en ander moge al een redelijke indruk geven van de grote waarde van het vernielde monument, de nieuwe gegevens, die na het ter perse leggen van genoemd werk werden verkregen, rechtvaardigen een uitvoeriger behandeling, niet alleen van de constructieve opzet van het huis, maar ook van de bouwgeschiedenis.

Lutterade verscheen in het licht der historie, toen Walram van Limburg, heer van Montjoie en Sittard in 1252 de kleine tienden van Glene (Geleen) en de hoeve van Lutteroede schonk aan het klooster van Reichstein, ten zuiden van Aken [5]. Uit de vermelding van een hoeve, uit de naam en uit de ligging kan worden afgeleid, dat Lutterade is ontstaan uit een — klein — ontginningsbedrijf aan de rand van de Graetheide, het eertijds gemeenschappelijke bos- en weidegebied, waar in 1915 de Staatsmijn Maurits is gesticht. De latere nederzetting werd gekenmerkt door een T-vormige structuur met als hoofdweg de Vee- of Dorpstraat, die op de Graetheide was gericht, en als dwarsverbinding de Weg op de Bovenste Heide (de huidige Waterstraat) en de Weg op de Onderste Heide (de tegenwoordige Putstraat).

Blijkens archiefonderzoek door de heer A. Corten [6] waren de gronden op de hoek van laatstgenoemde weg en de Dorpstraat in het tweede kwart van de 17de eeuw in het bezit van Jan Mutzenich, sinds 1623 schepen van Geleen en sinds 1630 schepen van het leenhof van Valken-

[1] Letterlijk aangehaald uit *De Nieuwe Limburger* van 5 november 1964.

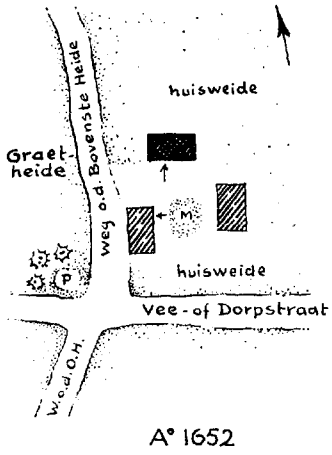
[2] *Voorloopige lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst,* VIII, *De Provincie Limburg,* 's-Gravenhage 1926, 87. Het adres is helaas nogal onduidelijk aangegeven, zodat de woordvoerder der gemeente — na voltrekking van het vonnis — kon opmerken, dat hij het pand niet in de lijst had kunnen vinden!

[3] *Gedenkboek Geleen* (o.r.v. J. A. Gehlen), Geleen 1951, afb. 21 en 25. P. A. Schols, *Het vakwerkhuis in Limburg,* Maastricht 1958, afb. 8.

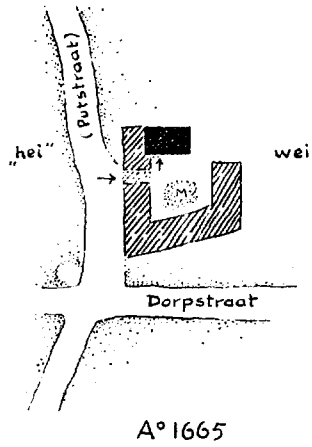
[4] W. Marres en J. J. F. W. van Agt, *Zuid-Limburg = De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst,* V, 3, afl. 1, 's-Gravenhage 1962, 168, fig. 51, afb. 153-154.

[5] A. Schrijnemakers, „Het oude Geleen", *Gedenkboek,* 21.

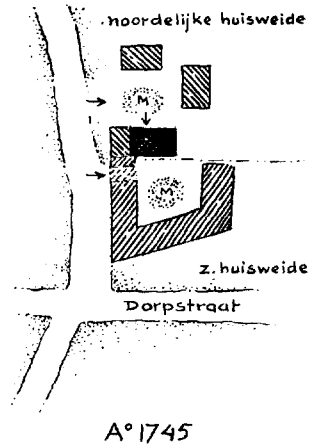
[6] Bij schrijven van 6 juli 1962 heeft de heer A. Corten te Heerlen, nazaat van de nog ter sprake komende Henricus Corten, mij de vele in deze bijdrage verwerkte archivalische gegevens verstrekt. Voor de toestemming tot publikatie ben ik hem zeer erkentelijk.

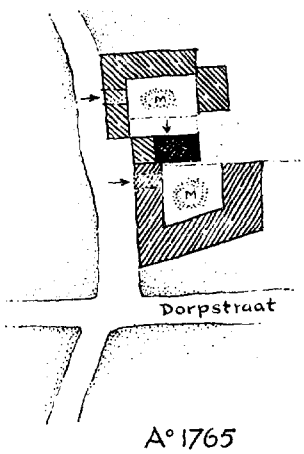
a. H. Corten sticht ten noorden van zijn in 1648 gekochte boerderij een vakwerkhuis voor J. Sutzen.

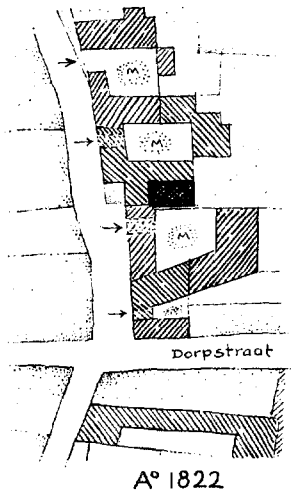
b. H. Corten neemt het vakwerkhuis van 1652 (en vermoedelijk de schuur van de in 1648 gekochte boerderij) op in een nieuw complex.

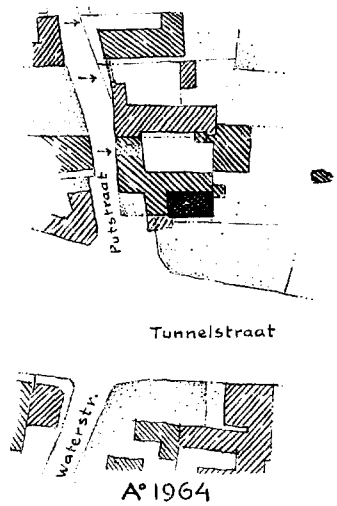
c. Na de dood in 1729 van P. Dullens, eigenaar van het zuidelijk en pachter van het noordelijk gedeelte van het complex, vindt de definitieve splitsing plaats. J. Penris, sinds 1732 eigenaar van het noordelijk gedeelte (met als kern het vakwerkhuis van 1652), bouwt een stal en een schuur in 1745.

d. J. Penris breidt de noordelijke boerderij uit tot een gesloten hoeve.

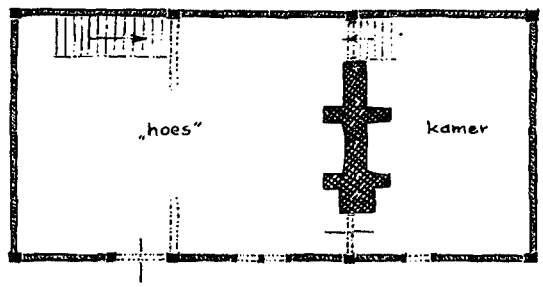

e. Blijkens het kadastrale minuutplan zijn beide bedrijven weer gesplitst. Van de noordelijke boerderij (met als kern het inmiddels van een „zijbeuk" voorziene vakwerkhuis) is de oorspronkelijke stal afgestoten en verbouwd tot woning voor een nieuw bedrijf.

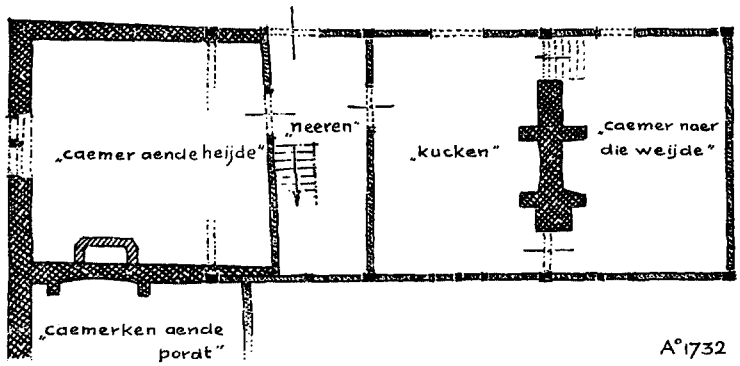

f. Kadastrale toestand midden 1964. De bebouwing ten zuiden van het vakwerkhuis is in 1936 gesloopt bij de verbreding van de Dorpstraat tot Tunnelstraat. Op 31-10-1964 werd het vakwerkhuis met voor- en zijaanbouwen vernield, zomede het bakhuisje op het achtererf.

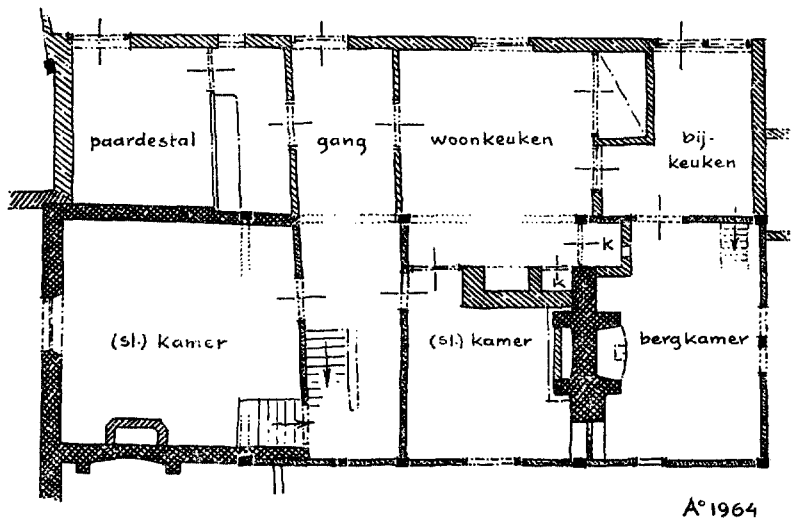
Fig. 1. Situatietekeningen.

a. Plattegrond van het vakwerkhuis zoals H. Corten het in 1652 heeft laten bouwen.

b. Plattegrond van het vakwerkhuis nadat J. Penris het in 1732 had gekocht, met de uitbreiding van 1665, de nieuwe indeling van het „hoes" en naar de noordgevel verplaatste ramen en voordeur.

c. Plattegrond van het woongedeelte van de boerderij Putstraat 6 na de uitbreiding door de familie Keulen in de 19de eeuw tot 31-10-1964.

Fig. 2. Plattegronden.

burg. Op het hoekperceel lag toen een boerderij, die volgens jongere gegevens bestond uit een woonhuis langs de Weg op de Onderste Heide — zodat de kopgevel naar de Dorpstraat was gericht — en een evenwijdig hieraan geplaatste schuur met stal; de tussengelegen ruimte diende tot „mesthof".

Na de dood van Jan Mutzenich in 1645 kwam de boerderij via zijn waarschijnlijk spoedig daarna gestorven dochter Elisabeth, gehuwd met Jan S(o)utzen, in bezit van zijn kleinzoon Anselmus, wiens vader naar mag worden aangenomen het vruchtgebruik had. De erfgenamen stelden kennelijk weinig belang in het bedrijf, want reeds op 7 mei 1648 verkocht Anselmus de boerderij aan Henricus Corten (1599-1671), pachter der belastingen en later ook schepen van Geleen en sinds 1645 schepen en luitenant-stadhouder van het Spaans leenhof Valkenburg. De verkopende partij bemerkte echter spoedig, dat zij uit onervarenheid met een veel te lage prijs genoegen had genomen. Vader Sutzen wond zich hier zodanig over op, dat Corten hem wegens belediging aanklaagde. Maar door tussenkomst van de schout, twee schepenen, de secretaris en de pastoor van Geleen kwamen de partijen weer tot elkaar en werd bereikt, dat Corten beide Sutzens schadeloos zou stellen. De desbetreffende overeenkomst, die op 3 januari 1652 werd getekend, hield onder meer in, dat Corten aan Anselmus 150 gulden zou bijbetalen en voor vader Jan een huis zou laten bouwen. Na de voltooiing hiervan diende deze de door Corten gekochte boerderij onmiddellijk te verlaten (fig. 1*a*).

Het was geen bescheiden woning, die Sutzen Sr. eiste: *een drij gebonden huijsinge, de balcken lanck vieffthien voeten binnen weercx ende de stijlen naer advenant ende lanck viertigh voeten, een voerste deur ende latten ende remen daertoe nodigh,* terwijl voor de afwerking nog 50 gulden toe moest worden gegeven. Het huis zou dus uit drie traveeën (gevormd door vier gebinten) bestaan en — bij de in Geleen gebruikelijke voetmaat van 28.435 cm — 11.37 m lang worden, terwijl de voorgeschreven breedte binnen de gebintstijlen 4.265 m zou bedragen. Onder *naer advenant* dient men de afmetingen van de stijlen met betrekking tot de hoofdmaten van het skelet te verstaan en onder *latten* de aldus genoemde onderdelen voor het strodak. De term *remen* is niet duidelijk; wellicht moet hier *tremen* — kinderbinten — worden gelezen. Aan het Hollandse woord raam of het Duitse Rähm — wandplaat — behoeft men niet te denken. Overigens worden de vaktermen in dergelijke akten niet altijd juist weergegeven en volstaat men bovendien slechts met de vermelding van enkele onderdelen in willekeurige volgorde.

Dat men in die dagen snel kon bouwen en geen weet had van vorstverlet, blijkt wel uit het feit, dat genoemde bemiddelaars reeds op 8 april 1652 bij een visitatie konden vaststellen, dat Corten het huis *tot Leutteraedt aan die heijde* had *laeten tummeren* overeenkomstig het bouwcontract van 3 januari daaraan voorafgaande. In het verslag van de visitatie werd tevens nog als aanvulling van de overeenkomst opgenomen, dat Jan Sutzen aan Corten zou afstaan de rechten, die hij bezat op twee moeshofjes voor de poort (d.w.z. voor de inrit naar de binnenhof) van de boerderij en op de bomen *geplandt rondsomme den poel* op de Graetheide, en dat Corten in het nieuwe huis nog *eenen schoersteyn met eenen dobbelen brandt* (d.w.z. een dubbele schouw) zou doen oprichten. Ook hiervan heeft Corten zich nog gekweten, zoals tot 31 oktober ll. ter plaatse kon worden nagegaan, want het nieuwe huis van Jan Sutzen was geen ander dan het vernielde monument.

Hoe het huis er na de voltooiïng uitzag, toont bijgaande perspectief, geconstrueerd aan de hand van de opmetingstekeningen van de zuid- en de oostgevel (afb. 1). De enige onderdelen, die hierbij gereconstrueerd moesten worden zijn de dakbedekking, de vullingen van de wandopeningen en de regel links naast de voordeur. Voor het overige was het eiken skelet nog intact, zij het, dat verschillende onderdelen door een laagje pleister — op de zuidgevel aangebracht op kippegaas — waren bedekt (afb. 2).

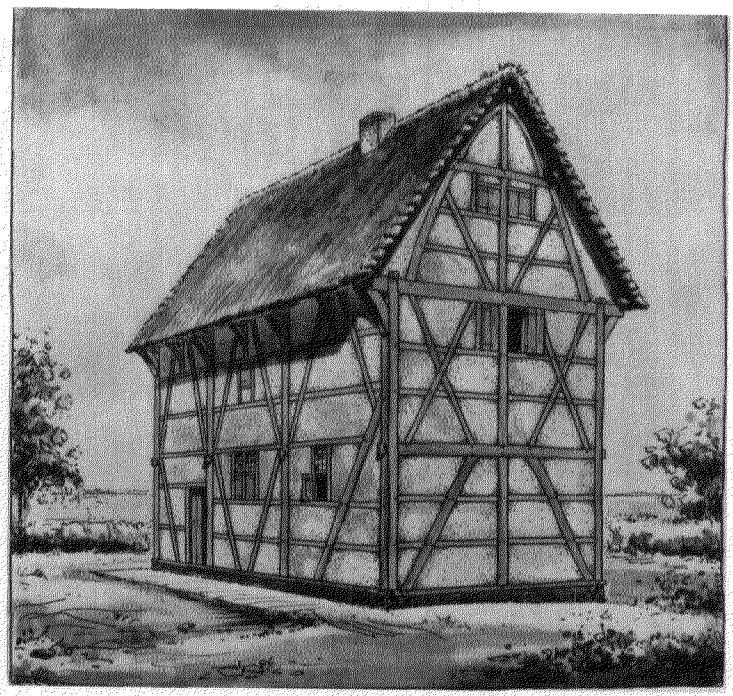
Bij het vervaardigen van het skelet heeft de timmerman geen gebruik meer kunnen maken van het oude recht van de omwonenden van de Graetheide aldaar hout te kappen, want in 1642 was het bos reeds verdwenen [7]. Indien hij dit wel had kunnen doen, zou het huis onder een bijzondere „bescherming" hebben gestaan, daar men volgens het in 1533 opgetekende middeleeuwse recht van de Graetheide een *huys van den hout uyt den bosch getimmert* niet mag *brecken ende buyten den kirspelen verkopen* [8], hetgeen in een protokol van een *holtgeding* uit 1566 nog eens werd bevestigd [9]. In dit verband zij

[7] Schrijnemakers, *o.c.*, 36, 47.

[8] J. Habets, *Limburgsche Wijsdommen*, 's-Gravenhage 1891, 395.

[9] J. Russel, *De heerlijkheid Geleen*, Sittard 1860, 96.

VOORMALIG VAKWERKHUIS TE LUTTERADE

Afb. 1. Reconstructie van het vakwerkhuis te Lutterade zoals H. Corten het in 1652 heeft laten bouwen. (Tekening R. C. Hekker)

Afb. 2. De boerderij Putstraat 6 te Lutterade voor de sloping van het woonhuis op 31-10-1964. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 3. Putstraat 4 te Lutterade. Binnenhofzijde van de poort van 1665 met rechts het „cleen caemerken", waarboven zich het geheime kamertje bevindt. Gesloopt in 1936.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 4. Putstraat 6 te Lutterade. De poortvleugel uit 1765 aan de kant van de binnenplaats. Links de deur van de koestal; in het midden boven het voetgangerspoortje het duivenhok; geheel rechts de hoekschoor van de in 1745 voltooide stal. (Foto Monumentenzorg)

nog opgemerkt, dat blijkens het in 1566 vastgelegde bosrecht van Simpelveld en Bocholz eerst bij een *drey hahlwerdig gebundt haus* sprake was van een woning voor een boer [10].

In het onderhavige geval heeft Jan Sutzen dus een volwaardig huis gekregen. De lengte- en breedtematen ervan klopten niet geheel met de in het bouwcontract voorgeschreven afmetingen (respectievelijk 10.50 m lang i.p.v. 11.37 m en ± 4.60 m breed binnen de stijlen i.p.v. 4.265 m), maar omdat deze afwijkingen — veroorzaakt door de maten van het beschikbare hout — van weinig betekenis waren, zal Sutzen geen bezwaren hebben gemaakt. Hij had zelfs reden tot dankbaarheid, want zijn huis werd van een volledige verdieping voorzien. Daar een verdieping eertijds slechts voor (zaad)berging werd benut, rijst de vraag, waartoe de weduwnaar Jan Sutzen, die ter plaatse geen bedrijf meer uitoefende over zoveel ruimte moest beschikken. Een mogelijke verklaring hiervoor zal later worden gegeven.

Het woongedeelte was gelijkvloers en bestond volgens het oude beginsel uit een *hoes* van twee traveeën met kelderingang en zoldertrap en een (aanvankelijk onderkelderde?) *(go)kaomer* van één travee. In eerstgenoemde ruimte, die onmiddellijk door de voordeur bereikbaar was, werd gewoond, gekookt en allerlei huishoudelijk werk verricht, terwijl laatstgenoemd vertrek soms tot slaapkamer diende, maar overigens slechts bij bijzondere gelegenheden werd gebruikt. Doorgaans was hier dan ook geen stookplaats (fig. 2*a*).

Van meer belang dan de traditionele indeling van het huis in Lutterade was de constructie van het vakwerk. De hoofdelementen van het skelet werden gevormd door de vier gebinten met de platen en de kapspanten. De voetplaten rustten op de stenen fundering, waarbij de uiteinden van de platen der lange gevels halfhouts over die van de korte kanten waren gekeept. Op dit raamwerk stonden de gebinten, waarvan de stijlen op halve hoogte waren verbonden door zogenaamde ankerbalken en bovenaan door balken, die achter de — buiten de gevels stekende — koppen zodanig waren ingekeept, dat ze in een verticale sleuf van de stijl pasten. Aldus ontstond niet alleen een hechte verbinding in de top, maar kon door het ver laten uitsteken van de balkkoppen tevens een — bij lemen wanden noodzakelijk — dakoverstek worden verkregen.

De kap vertoonde de gebruikelijke Zuid-Limburgse opzet: spanten met flauw gebogen benen en opgelegde balken als dragers van de gordingen en van de geschoorde middenstijltjes, die de nokbalk ondersteunden. Over de nokbalk, de beide gordingen en de platen op de uiteinden van de zolderbalken waren de sporen gekeept, die aan de noordkant nog oorspronkelijk waren, d.w.z. van eiken en rechthoekig van doorsnede.

Bij de detaillering van de buitenwanden had men met twee eisen rekening te houden. Er moesten zoveel regels (horizontale houten) worden aangebracht, dat het vlechtwerk daartussen niet te slap zou zijn, en tevens diende het skelet zodanig te worden verstijfd, dat schranken werd belet. Deze tweede eis nu heeft tot een aantal oplossingen geleid, die als kenmerken kunnen worden beschouwd van de verschillende vakwerkstijlen. Het onderkennen van dergelijke stijlen vergt een nauwkeurig onderzoek, want iedere timmerman had zijn eigen varianten op het constructieve thema en streefde, als hij er de kans toe kreeg, naar decoratieve effecten. Dit geldt uiteraard slechts voor de tijd, waarin de welvarende opdrachtgevers nog een vakwerkhuis lieten bouwen. Toen dezen een stenen woning verkozen, ging de kwaliteit van het vakwerk snel achteruit; de constructie werd eenvoudiger en het timmerhout in verband met de kleine beurs slechter. In de omgeving van Geleen was de achteruitgang al in het begin van de 18de eeuw bespeurbaar.

Bij het huis te Lutterade vertoonde het skelet een verstijvingssysteem, dat in beginsel gedurende de eerste helft van de 17de eeuw in het noordelijk deel van Zuid-Limburg in zwang was. In de lange gevels was het uitgangspunt van dit systeem: de verstijving van de hoeken tussen de stijlen en de wandplaat. Dit geschiedde door middel van windbanden, die halfhouts over de regels waren gekeept, van boven aan weerskanten van een tussenstijltje met een pen in de wandplaat waren bevestigd en van onderen koud in de hoek tussen stijl en middenregel waren geklemd. Op de begane grond van de voorgevel had de timmerman eveneens voor hoekverstijving gezorgd, maar alleen in de middentravee voor het spiegelbeeld van boven. Rechts had hij de gebruikelijke schoor gekozen, waarin de pennen van de regels staken en die zover doorliep, dat de windband van de verdieping er op moest rusten. Links was echter naast de deur geen schoor, maar een windband toegepast, wellicht uit zuinigheid, omdat de deurstijl al een zekere stijfheid bood.

De kopgevel aan de kant van de kamer was door tussenstijlen in twee traveeën ingedeeld. Op

[10] J. Habers, *o.c.*, 139.

de begane grond zorgden flauw gebogen schoren tussen de voetplaat en de ankerbalk voor een stijve constructie en op de verdieping geschiedde zulks door gekruiste windbanden. In de topgevel had de timmerman zonder veel fantasie een spant opgenomen en links en rechts van de tussenstijl een windband aangebracht.

Over de afwerking van de gevels kan worden gezegd, dat de eiken onderdelen blank waren gelaten en de leemwand slechts was gladgestreken maar niet gewit. Op de verdieping van de lange noordgevel, die achter een jongere aanbouw schuilging, kon deze toestand nog worden waargenomen. Tenslotte zij nog vermeld, dat het vlechtwerk aan deze kant over de — iets terugliggende — tweede en derde regels van boven af liep, een werkwijze, die bij achtergevels wel meer voorkwam.

In het bouwcontract van 1652 wordt niet gerept van grondoverdracht aan Jan Sutzen; het is dus mogelijk, dat Corten hem het huiserf in vruchtgebruik gaf. De indruk wordt trouwens gewekt, dat Corten ook bij het beschikbaarstellen van het huis minder onbaatzuchtig was dan aanvankelijk scheen. Dit nieuwe huis toch had meer dan normale afmetingen en was veeleer afgestemd op de behoeften van de leider van een flink bedrijf dan op die van een man als Sutzen. Wanneer men nu nog in aanmerking neemt, dat Corten in 1648 en 1657 in de onmiddellijke nabijheid wederom gronden verwierf van erfgenamen van Jan Mutzenich en dat hij in 1665 de in 1648 gekochte boerenwoning verving door een bedrijfsgebouw c.a., dat met het vakwerkhuis van 1652 werd verbonden — dat Sutzen dus had verlaten — dan ligt de veronderstelling voor de hand, dat Corten van begin af aan heeft gestreefd naar het stichten van een grote boerderij met het huis van 1652 als woongedeelte.

Bij de vernieuwing van 1665 werd het door Sutzen verlaten huis aan de kant van de Graetheide vergroot met een tweede kamer. De zijmuren hiervan werden tot de balklaag van baksteen opgetrokken en daarboven van vakwerk; voor de kopgevel aan de huidige Putstraat werd uitsluitend baksteen gebruikt. Van het verdiepingraam in deze gevel was tot 31-10-1964 nog het hardstenen kruiskozijn behouden gebleven.

Genoemde kopgevel maakte deel uit van het front van een nieuwe vleugel, die blijkens een nog ter sprake komende akte uit 1703 naast de *caemer aende heijde*: een klein vertrekje, de toegangspoort tot de binnenhof en een koestal bevatte. De in 1703 vermelde *oude schuer* zal nog een onderdeel zijn geweest van de boerderij, die Corten in 1648 kocht, terwijl de in 1703 genoemde *schuere* en *peertstal* vermoedelijk eveneens in 1665 als vierde element aan het complex werden toegevoegd (fig. 1*b*). Het resultaat was een indrukwekkend geheel, waarvan het aanzien nog werd verhoogd door de classicistische omlijsting in mergel van de toegangspoort in de vleugel aan de Putstraat (fig. 5) [11]. De door pilasters geflankeerde boog droeg het jaartal 1665 op de sluitsteen. Daarboven werd het fries onderbroken door het wapen van de familie Corten, met het jaartal 1654. Deze van elders afkomstige hardstenen plaat is kennelijk pas na de voltooiïng van de poort ingemetseld.

Het heeft er alle schijn van dat Corten met het totstandbrengen van dit complex geen willekeurige pachter heeft willen dienen, maar een van zijn eigen kinderen. Of hij van begin af aan de boerderij al voor zijn dochter Elisabeth (in 1667 gehuwd met Henric Rours uit Tudderen) had bestemd, staat niet vast. Na haar huwelijk woonde zij in ieder geval in de parochie Geleen (waartoe Lutterade behoorde); na het overlijden van Henricus Corten in 1671 (of na de dood van zijn vrouw in 1672) erfde zij de boerderij; in het leggerboek van Geleen wordt in 1677 de eigenaar Rours, maar geen pachter vermeld; en de verkoop van het bedrijf in 1684 hield verband met een verhuizing naar Tudderen. Alles tezamen is dit nog geen bewijs, maar wel een aanwijzing, dat het echtpaar Rours-Corten de hoeve heeft bewoond.

Bij hun vertrek naar Tudderen verkochten de echtelieden in 1684 de boerderij aan Joannes Georgius Grashoff, rentmeester der graven van Vlodrop en schout der vrije rijksheerlijkheden Leuth, Meeswijk en Eisden (Belgisch Limburg), gehuwd met Maria Corten, een oudere dochter van Henricus. Na het kinderloos overlijden van deze echtelieden in 1702 kocht de familie Corten de erfgenamen Grashoff uit de nalatenschap. Op 13 maart 1703 werd de akte van scheiding en deling der boedel gepasseerd, waarna de gerechtigden onderling onmiddellijk overgingen tot ruiling van de toegewezen goederen met als resultaat de splitsing van de boerderij met de huisweide in twee delen.

De eerste helft omvatte de bedrijfsgebouwen: *schuere, peertstal, oude schuer* (waarschijnlijk dus

11 Deze poort, die ook is afgebeeld in *Gedenkboek Geleen* (pentekening van P. A. Schols), is in 1929 opgemeten door ir. J. E. Schoenmaekers.

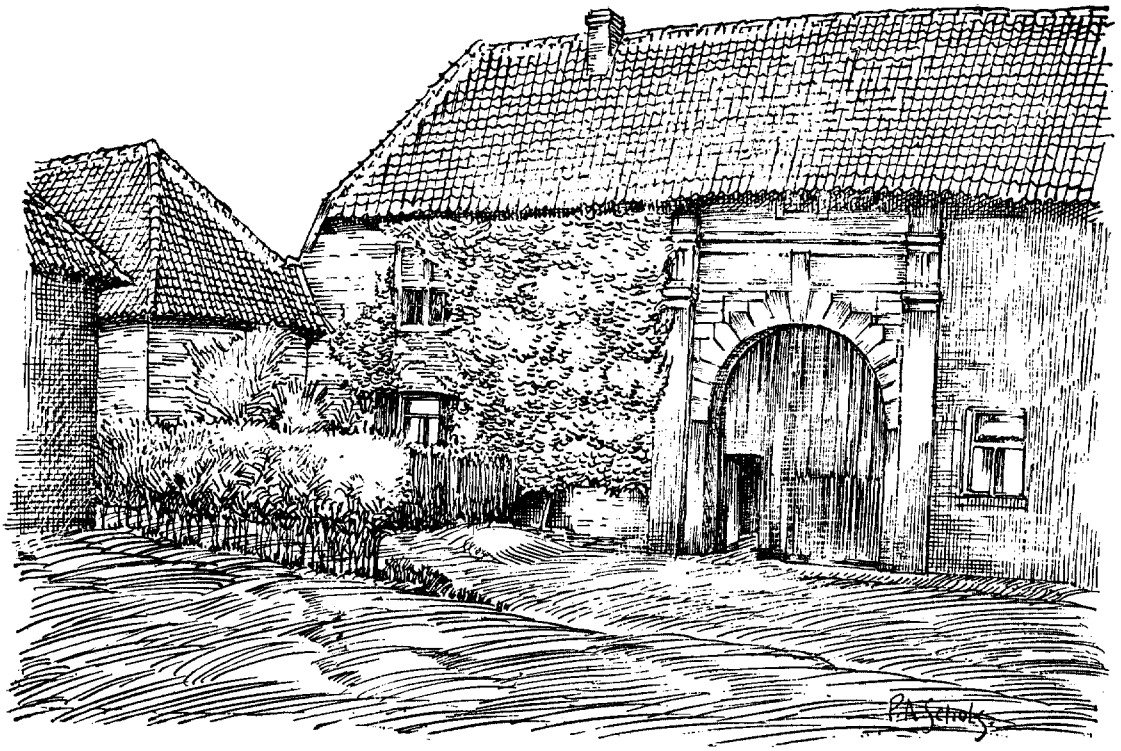

Fig. 3. Putstraat 4-6 in 1930, naar een tekening door architect P. A. Schols in het *Gedenkboek Geleen*. Links: de vooruitspringende poortvleugel uit 1765; in het midden: de ramen van de in de vleugel uit 1665 opgenomen uitbreiding van het vakwerkhuis met — achter de begroeiïng — het geheime kamertje; rechts de in 1936 gesloopte poort c.a. (J. Russel, *De Heerlijkheid Geleen,* Sittard 1860, blz. 41, vermeldt deze boerderij „te Lutterade, aan de Heide" en noemt in het bijzonder „de poortboog in naamschen steen", de wapensteen en de „lange smalle vensters" rechts van de poort).

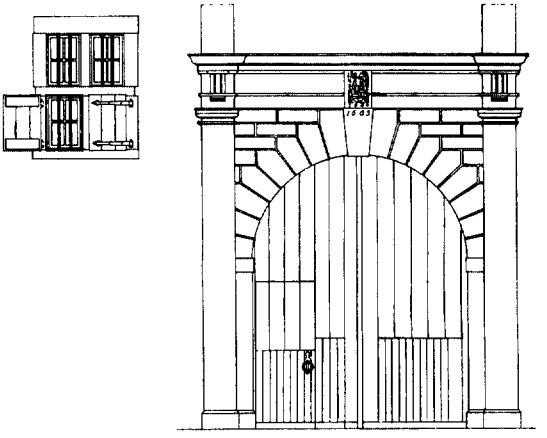

Fig. 4. Putstraat 4. De poort uit 1665 naar een opmetingstekening uit 1929 van ir. J. E. Schoenmaekers (bewerkt door H. van der Wal). Het bijgevoegde venster is niet op de juiste afstand getekend.

die van de oorspronkelijke boerderij), *koystal met die pordt tot aan t caemerken vant huijs* (dus het grootste deel van de poortvleugel uit 1665) en voorts het zuidelijk gedeelte van de huisweide langs de Dorpstraat tot de hoek van de Weg op de Onderste Heide (Putstraat). Deze helft kwam in handen van Leonardus Corten (zoon van Henricus), schepen van het Spaans leenhof Valkenburg, en van diens zoon Joannes Wilhelmus, onder meer praktizijn en procureur.

De tweede helft werd verkregen door de naar Tudderen verhuisde en inmiddels weduwe geworden dochter van Henricus: Elisabeth Rours-Corten. Haar nieuwe bezit omvatte het woongedeelte: *het gehele huijs als caemer aende heijde, neeren, kucken, caemer naer die weijde, met d'aenclevende aenbehanger,* benevens *het cleen caemerken aende pordt* en voorts het noordelijk gedeelte van de huisweide. Het vakwerkhuis van 1652, dat Corten in 1665 met een op de Graetheide uitziende kamer had uitgebreid, was in 1703 dus reeds inwendig gewijzigd. Zoals in alle 17de-eeuwse huizen in Zuid-Limburg had men ook hier het grote „hoes" door een dwarswand gesplitst in een „(n)ere" (ingangsportaal) en een woonkeuken. Tevens was het huis voorzien van een aanbouw, wellicht een voorloper van degene, die later tegen de lange noordgevel werd opgetrokken.

Teneinde de scheiding tussen beide gedeelten van het boerderijcomplex volledig te maken, werd in genoemde akte nog bepaald, dat de nieuwe eigenaar van het vakwerkhuis *diese bouwagie (sal) moeten omspannen ende naer den mesthoff geen gerechtigheijt hebben ende oock geen open gaende vinsteren naer den mesthoff maer moeten omspannen naer die sijde van Frem Fremmen sal die selve die tegenwoordigh sijn toe maecken.* De nieuwe eigenaar zou dus de deur en de ramen in de zuidgevel van het huis uit 1652 moeten dichten en nieuwe wandopeningen moeten maken in de noordgevel, aan de kant van buurman Fremmen. Aan deze bepaling is gevolg gegeven, zoals tot 31-10-1964 nog kon worden vastgesteld, want de oude voordeur en het oorspronkelijke raampje van de *caemer naer die weijde* waren dicht gemaakt, terwijl het raamkozijn van het voormalige „hoes" weliswaar een 19de-eeuws venster bevatte, maar naast de pengaten van het uitgebroken kruis toch nog de sporen van de in 1703 voorgeschreven vulling vertoonde, namelijk de gaatjes voor de vlechtwerkstokken.

De „omspanning" kan echter niet onmiddellijk hebben plaatsgevonden, want in het leggerboek van Geleen wordt in 1707 Petrus Dullens — echtgenoot van Ida Corten, kleindochter van Henricus — genoemd als gebruiker van het gehele complex. Misschien is men pas na de dood van Dullens in 1729 tot die ingreep overgegaan. Uit de akte van scheiding en deling van de boedel Dullens-Corten d.d. 10 september 1732 volgt tenminste, dat op genoemd tijdstip de bedrijfsvleugel uit 1665 ten zuiden van de poort al tot woning was verbouwd, zodat men bij de exploitatie van de boerderij niet meer was aangewezen op het in 1652 gestichte woonhuis (fig. 2*b*).

Petrus Dullens, die het complex waarschijnlijk al huurde van het echtpaar Grashoff-Corten, is na de splitsing van 1703 tot bezitsvorming overgegaan. Kort hierop verwierf hij het aandeel van zijn zwager Joannes Wilhelmus Corten in de zuidelijke helft van het complex en in 1708 verkreeg hij van zijn schoonvader Leonardus Corten de rest als toekomstig erfdeel, met dien verstande, dat hij zijn schoonouders tot hun dood de pacht zou blijven doorbetalen. Dit geschiedde tot 1716, toen Elisabeth Proosten, de weduwe van Leonardus Corten overleed. Sinds dit jaar was Dullens dus eigenaar van het zuidelijk deel van het complex en pachter van het noordelijk gedeelte (met als kern het vakwerkhuis), dat in 1703 weer in bezit was gekomen van Elisabeth Rours-Corten, die het in 1721 naliet aan haar kinderen Johannes, Rutgerus en Christina, gehuwd met Joannes Quix.

Nadat Dullens in 1729 was overleden, werd de vleugel aan de Putstraat ten zuiden van de poort tot woning verbouwd, waaraan zijn zoon Jaspar spoedig het *cleen caemerken* ten noorden van de poort door aankoop toevoegde (afb. 3). Daarboven was een geheimzinnig vertrekje, dat geen raam in de straatgevel bezat en volgens overlevering slechts door een luik in de zoldervloer kon worden bereikt. De tegen de zijmuur van de *caemer aende heijde* aangebrachte stookplaats had een in sierverband gemetselde „haardplaat", die nog tot 31-10-1964 het leven heeft kunnen rekken als enige herinnering ter plaatse aan het zelfstandig geworden zuidelijk deel van het complex uit 1665. In 1936 werd de boerderij (afb. 3) in verband met de verbreding van de Tunnelstraat gesloopt met inbegrip van de monumentale poort (fig. 3 en 4). Alleen de wapensteen bleef bewaard in de gemeentelijke verzameling.

De definitieve splitsing van het complex na de dood van Dullens in 1729 betekende, dat het oude woonhuis de bijbehorende bedrijfsgebouwen verloor. De eigenaren, de kinderen Rours, voelden blijkbaar weinig voor het huis, want na-

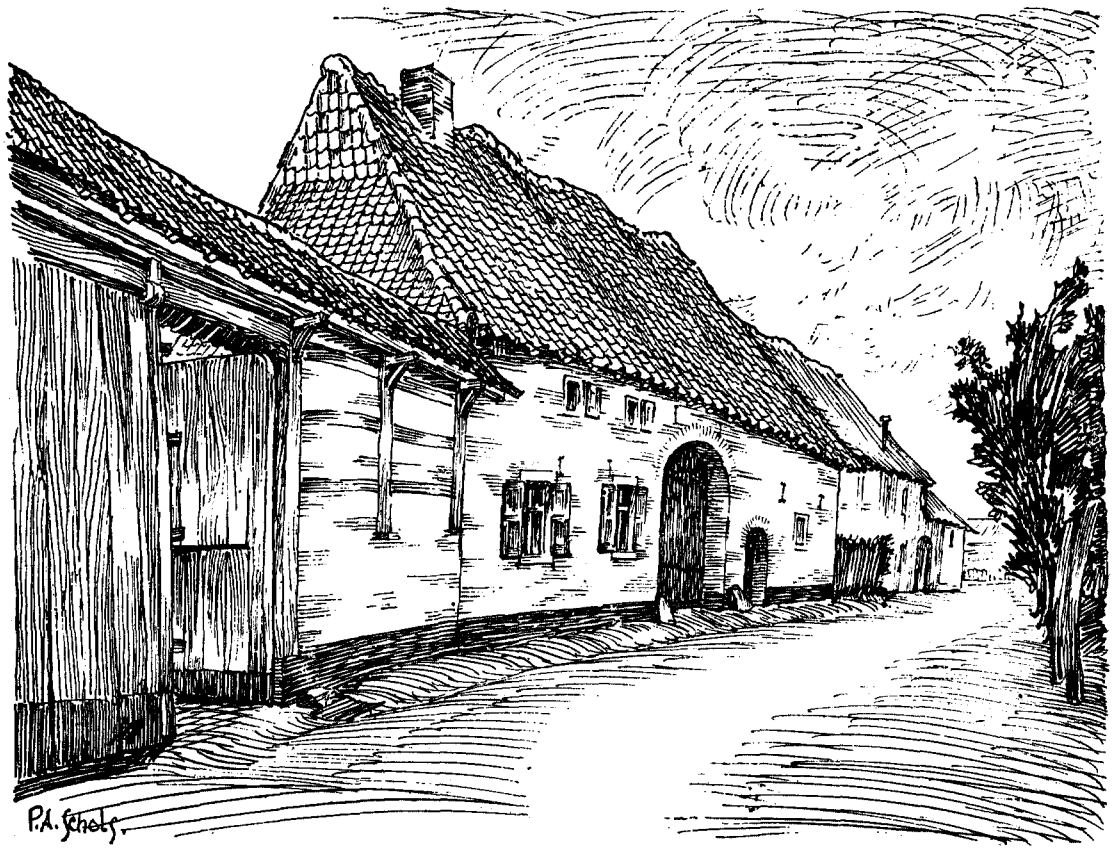

Fig. 5. De Putstraat gezien in de richting Tunnelstraat omstreeks 1930, naar een tekening door architect P. A. Schols in het *Gedenkboek Geleen.* Links: de toegang tot het vroeg-19de-eeuwse boerderijtje; midden: de poortvleugel uit 1775; rechts de in 1936 gesloopte vleugel uit 1665 met de jongere uitbreiding.

dat zij het *cleen caemerken* naast de poort aan buurman Jaspar Dullens hadden overgedragen, verkochten zij op 10 december 1732 het woonhuis met de noordelijke helft van de oude huisweide aan Joannes Penris, gehuwd met Johanna Kreeckels. In de koopakte werd bepaald, dat Penris het recht had *sijnen roock (te) laeten inbegaen door de schoersteenpijp van Jasper Dullens*; m.a.w. in de *caemer aende heijde* mocht tegen de zijmuur een stookplaats worden aangebracht met een aansluiting op het rookkanaal van de schouw in het *caemerke* naast de poort. Gezien de stijl van de schoorsteenmantel in de kamer heeft Penris spoedig gebruik gemaakt van zijn recht.

Na de verwerving van het woonhuis bouwde de nieuwe eigenaar het bedrijfsgedeelte. In de huisweide ten noorden van de woning verrees een daaraan evenwijdig geplaatste stal van twee traveeën, terwijl een schuur — met een dwarsdeel tussen twee tasvakken — de oostkant van de mesthof afsloot. Blijkens het ingehakte jaartal boven de inrit was deze in 1745 gereed. Beide gebouwen werden opgetrokken van vakwerk met schoren als hoekverstijving (fig. 1*c*). De westzijde van de hof bleef open tot 1765, toen Penris de nog bestaande poortvleugel liet bouwen blijkens het inschrift op de sluitsteen van de boog. Bij die gelegenheid zal ook de stal zijn uitgebreid, zodat een vrijwel gesloten hoeve ontstond (fig. 1*d*).

De nieuwe boerderij werd geërfd door dochter Joanna Elisabeth Penris (1730-1783), gehuwd met Joannes Franciscus Schutgens, en na het overlijden van dit echtpaar door hun dochter Anna Elisabeth Schutgens (1768-1837), die met Johannes Petrus Keulen (1774-1844) was getrouwd. De laatste oefende naast het landbouwbedrijf het beroep van schoenhersteller uit, hetgeen niet op grote welstand wijst. In zijn tijd zullen dan ook de stallen aan de noordkant van de binnenhof zijn

afgestoten en na omspanning zijn verbouwd tot een afzonderlijk boerderijtje (fig. 5). Op het kadastrale minuutplan van 1822 is deze toestand al te zien (fig. 1*e*). Dit plan toont tevens de uitbreiding van het woonhuis aan de noordkant met een „zijbeuk". Deze aanbouw was van baksteen en bevatte naast de in 1703 vermelde *caemer naer die weijde*: een onderkelderde bijkeuken; naast de oude *kucken*: een nieuwe woonkeuken met schouw, muurkasten en bedstede; in het verlengde van de *neeren*: de nieuwe toegang en naast de *caemer aende heijde*: de paardestal (fig. 2*c*). Hierop sloot de nog aanwezige poortvleugel aan met de koestal in de kop. De binnenhofgevel hiervan bestaat grotendeels uit vakwerk en bevat de oude staldeur met sierlijk geprofileerde bovendorpel. Naast deze deur bevindt zich onder de overluiving van het voetgangerspoortje nog een onderdeel, dat verdient te worden gespaard en wel een ingewikkeld duivenhok in vier verdiepingen met houten en lemen wanden, een *doeven sjpiekert,* waarvan geen tweede voorbeeld bestaat (afb. 4).

Het restant van het door Penris gestichte bedrijf met als kern het vakwerkhuis van 1652 (fig. 1*f*) bleef in eigendom en gebruik van de nazaten van het echtpaar Keulen-Schutgens tot aan de recente overdracht aan de gemeente, met als gevolg de nodeloze vernieling van het oudste onderdeel. In 1951 betreurde men het in Geleen tenminste nog, dat al zoveel monumenten van geschiedenis en kunst waren teloor gegaan, ofschoon als troost werd vermeld, dat een „typisch Limburgse" boerderij uit Krawinkel in 1929 naar het Openluchtmuseum was overgebracht [12]. In 1964 verheugde men zich over het verdwijnen van een monument, waarbij het samengeknutselde geval van het Openluchtmuseum in het niet zinkt. Na restauratie had het vakwerkhuis c.a. een sieraad kunnen vormen van de omgeving en een onderdak kunnen bieden aan de plaatselijke oudheidkamer, een mogelijkheid, die de burgemeester nog enige jaren geleden opperde in een persoonlijk gesprek. De inrichting van het woongedeelte had men dan vrijwel ongewijzigd kunnen laten, want de bejaarde broer en zuster Keulen hadden tot het laatst het oude huisraad op de traditionele plaats gehandhaafd, een hoge uitzondering in Limburg.

Er is echter niet gedacht over behoud, niet over contact met Monumentenzorg, zelfs niet over een normale afbraak, waarbij een nader onderzoek mogelijk was en waarbij tenminste nog onderdelen konden worden gered. Er is domweg vernield, waarna de verbrijzelde materialen op de gemeentelijke stortplaats zijn gegooid. In 1873 heeft de Limburger De Stuers zijn befaamde artikel tegen de monumentenslopers „Holland op zijn smalst" genoemd. Thans wordt het tijd, dat eens een bijdrage verschijnt, waarin „Limburg op zijn smalst" wordt gehekeld, want waar Nederland maar enkele kilometers breed is — men denke ook aan Urmond en Sittard — wordt het hardst gesloopt.

[12] *Gedenkboek Geleen,* 160.

SUMMARY

A DEMOLISHED TIMBER-FRAMED HOUSE AT LUTTERADE

BY R. C. HEKKER

In 1964 one of the most important timber-framed houses of the province of Limburg was demolished. It was 6 Putstraat at Lutterade, about 20 kilometres north of Maastricht. It is true that earlier specimens, with greater elaboration of detail, survive, but this was the most characteristic example built in the style that prevailed in the north of South Limburg until the mid-seventeenth century. The main principle of this type of timber-frame construction was the stiffening of the elevations at the angles between posts and wall-plates.

So much for its structural significance; historically speaking the house was also of interest. It was founded in 1652 as the result of a building contract and it was possible to reconstruct its history from the time of the foundation by means of data found in archives. The dates of the alterations of the house itself and the extensions and rearrangements of the whole block of buildings that had developed around it, had been recorded and could therefore be traced almost step by step. The results have been reproduced in various groundplans of building and site, which at the same time give a general idea of the development of the Farmhouses of South Limburg.

DE OUDE HUIZEN VAN DEN BRIEL

DOOR

R. MEISCHKE

De elementen van het stadsplan

Achter de duinen van Oostvoorne ontstonden, vermoedelijk in de loop van de 12de eeuw enkele polders door bedijking van land, dat door inbraken van de zee overstroomd was geraakt. Aan de dijk, langs de rivierarm de Gote, werden drie nederzettingen gevormd, elk in het bezit van een eigen parochiekerk. De zuidelijkste was Rugge, de belangrijkste plaats in de gelijknamige polder. Reeds in 1283 moet hier een parochiekerk gestaan hebben [1]. Nauwelijks een kilometer noordelijker stonden dicht bij elkaar de kerken van Den Briel en Maarland, die ieder de helft van de polder Oosterland tot parochie hadden.

In 1280 ontvingen de kerk en de Heilige Geestmeesters van Den Briel van Aelbrecht van Voorne het recht vuurbakens ten behoeve van de scheepvaart op te richten en de inkomsten daarvan te genieten [2]. Bij recente opgravingen achter het schip van de Brielse kerk werden de resten aangetroffen van een ruim koor die nog uit het eind der 13de eeuw zouden kunnen dateren. Het kerkgebouw moet toen reeds behoorlijke afmetingen hebben gehad. Dat ook de nederzetting reeds enige omvang bezat, blijkt uit de stichting van een gasthuis in 1293, dat een plaats kreeg aan het zuideinde van de dijk [3].

Het bestaan van de kerk van Maarland blijkt uit een bijdrage van de „Capellanus van Maerlant" voor een kruistocht in 1280 [4]. Doordat er bij vermeld staat dat de persona niets bijdroeg, is het waarschijnlijk dat de kerk reeds toen een parochiekerk was [5]. Ten zuiden van deze kerk lag het Hof van Voorne, dat daar reeds in het begin van de 13de eeuw was gesticht [6].

Aan de overzijde van de rivierarm de Gote lag de polder Oud Hellevoet, die in de 13de eeuw zou zijn bedijkt en waarin in het begin van de 14de eeuw een parochie moet zijn ontstaan, waarvan de kerk gelegen was in het dorp Nieuwland tegenover Den Briel [7].

Al deze dorpen zijn op dezelfde wijze gevormd. Zij zijn ontstaan op de plaats waar een polderweg bij de dijk komt. De kerk ligt dan dicht achter de dijk terzijde van de landweg. Van deze vier parochiekerken die zo dicht bij elkaar lagen zou de Brielse kerk de belangrijkste worden. In 1337, kort na die van Geervliet en ruim een eeuw eerder dan de slotkapel van Oostvoorne, werd zij verheven tot kapittelkerk. In de 15de eeuw overtrof zij de andere in grootte en tenslotte is zij de enige kerk van dit viertal die is blijven voortbestaan.

Dat Den Briel en Maarland zozeer uitgegroeid zijn boven de andere kernen, is waarschijnlijk te danken aan het Hof van de graaf van Voorne, dat als residentie spoedig het kasteel van Oostvoorne in betekenis overtrof. Bij het grafelijk Hof behoorden de woningen voor de dienstmannen zoals de baljuw, de rentmeester van Voorne en de schout van Den Briel. Al spoedig concentreerde zich alle handel, visserij en nijverheid van het eiland Oostvoorne in Den Briel.

Het deel van de dijk binnen de nederzetting,

[1] In dat jaar is er sprake van een „pape ten Rieghe". *Oorkondenboek van Holland en Zeeland,* Supplement, Den Haag 1901, nr. 169.

[2] De plaats waar deze vuurtorens zouden komen wordt aangeduid als „ten oude Brielle". Deze vuurtorens waren uit oude kaarten bekend. Thans is hun plaats door opgraving vastgesteld. Zij stonden in de duinen van Oostvoorne, even ten westen van de burcht. Het woord Briel zou omheinde ruimte betekenen (C. Hoek, „De vuurbakens ter beveiliging van de scheepvaart in de Maasmond gedurende de middeleeuwen", *Rapport betreffende werkzaamheden, afdeling Oudheidkundig Onderzoek, Dienst Gemeentewerken Rotterdam.* 4de kwartaal 1964.

[3] Kornelis van Alkemade en P. van der Schelling, *Beschrijving van de stad Brielle en den lande van Voorne,* Rotterdam 1729, I, 72.

[4] *Oorkondenboek van Holland en Zeeland,* Supplement, blz. 150.

[5] *Nederlandsch Archief voor kerkgeschiedenis,* 44 (1961), 144.

[6] C. Hoek, *o.c.,* vestigt er de aandacht op dat jongere takken van het geslacht van Voorne zich in 1230 reeds Van Maarland noemden (*Oorkondenboek van Holland en Zeeland,* Supplement, nr. 65).

[7] S. Muller Fzn, *De indeeling van het bisdom = Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen,* II, Den Haag 1915, 226.

moet reeds vroeg zijn agrarisch karakter hebben verloren. De verkaveling staat loodrecht op het straatverloop, hetgeen voor de buitendijkse zijde normaal is. Voor de westzijde wijst het erop dat men zich hier reeds vroeg uit het verkavelingspatroon van het land heeft losgemaakt. De percelen die slechts aan de zijde van de dijk bebouwd zijn hebben aan weerskanten van de dijk ongeveer dezelfde diepte van 50-65 meter, waar zij langer zouden worden heeft men een achterstraat aangelegd. Langs de waterkant heeft zich evenwijdig met de dijk een kade ontwikkeld met verscheidene aanlegsteigers, hier vinden wij echter weinig bebouwing. Bij de Visstraat meerden vissersschepen en stond een marktkruis [8].

Het centrum van de nederzetting lag op het punt waar een polderweg, de Langeweg, die de grens vormde tussen de parochies van het Maarland en Den Briel, op de dijk aanliep. Deze weg loopt uit op een klein, onderaan de dijk gelegen driehoekig pleintje, vroeger de Plaats geheten. Hier was van ouds een door muren omgeven „welle" en stond het steen waar de gevangenen werden opgesloten. Op de Plaats verandert de landweg van richting en loopt als Koopmansstraat recht op de dijk af. Aan de zuidzijde ligt hier het stadhuis. De straat zet zich voorbij de dijk als Visstraat voort tot het water. De Markt op het kruispunt van dijk en landweg is eerst in 1579 ontstaan door de afbraak van het huis De Gouden Pot.

Een belangrijk element in het stadsplan is de vest. In 1293 wordt Den Briel nog een dorp genoemd [9]. In 1321 is er sprake van de stede en de veste van Den Briel [10]. Wij veronderstellen dat deze nederzetting stadsrechten heeft verkregen in of voor 1312, het jaar waarin Gerard van Voorne stadsrechten verleende aan het veel kleinere Goedereede [11].

In het begin van de 14de eeuw zal de stadsgracht zijn gegraven, die als een cirkelsegment met als basis de dijkbebouwing van ca. 1 km lengte een groot stuk land van de polders afsneed en binnen het stadsgebied bracht. Het grootste deel van deze gracht was ten zuiden van de Langestraat gelegen. Het bleef bestaan tot de nieuwe omwalling van 1702 werd aangelegd, waarbij de stad in het zuiden werd ingenomen.

Ten noorden van de Langestraat moet de situatie reeds vroeg veranderd zijn. Wij veronderstellen dat de oudste stadsgracht hier heeft gelegen op de plaats van de huidige Maarlandse haven, waardoor het Maarlandse deel van de stad kleiner moet zijn geweest dan het Brielse. Dit blijkt niet alleen uit de bouwgeschiedenis van beide kerken, doch ook uit het oudste keurboek van de stad (1346), waarin bepaald wordt dat men in Maarland er zes brandhaken op na moest houden en in Den Briel twaalf [12].

Op het punt waar de oudste stadsgracht in het noorden bij de dijk kwam, lag een kromming in de dijk die aan de oostzijde een inham vormde. Dit is vermoedelijk de eerste Maarlandse haven geweest, die reeds genoemd wordt in enkele bepalingen in het oudste keurboek van de stad uit 1346 [13]. Op dit punt mondde tevens de Oostvoornse vaart uit die in de middeleeuwen een scheepvaartroute van enige betekenis was [14]. Deze vaart en de ernaast gelegen Bollaerdse dijk lopen evenwijdig met de Langeweg, die in het centrum van de stad uitkomt. Het oostelijk deel van deze vaart maakt de indruk later verlegd te zijn. In eerste aanleg zal zij zeker rechtdoor hebben gelopen en moet zij de dijk bij de Maarlandse haven ontmoet hebben.

Bij deze vaart en haven zal tevens een getijmolen hebben gelegen. In 1322 is er sprake van een windmolen, watermolen en „olymolen", die vermoedelijk alle in Den Briel hebben gelegen en in het bezit van de graaf waren [15].

In 1394 schonk Aelbrecht van Beieren aan Den Briel „dat Lant, ende die Erve, daer onse Watermolen ten Briele op plach te wateren" om „een Verlaet ende een Spoye daer te maken tot onser stede voern., ende ons Lants oerbaer, onse Haven te Maerlant mede te houden" [16]. Den Briel moet de kosten van dit project, ook die van de dijkaanleg, dragen. Nu het land en water van de in onbruik geraakte grafelijke getijmolen in stadsbezit geraakt was, kon een uitbreiding naar het noorden plaatsvinden. In 1443 is er sprake van het „Oude Heilige Geesthuis, op 't Maerlant" dat aan de noordzijde van het water lag, en waarnaast een Oude Vrouwenhuis werd gesticht [17]. Uit het keurboek van 1445 blijkt dat aan de ingang van de haven in het verlengde van de stadsmuur de zogenaamde hoge brug gelegen was [18]. Deze brug is steeds op dezelfde plaats gebleven

[8] H. de Jager, *De Middeleeuwse keuren der stad Brielle,* Den Haag 1901, 30.

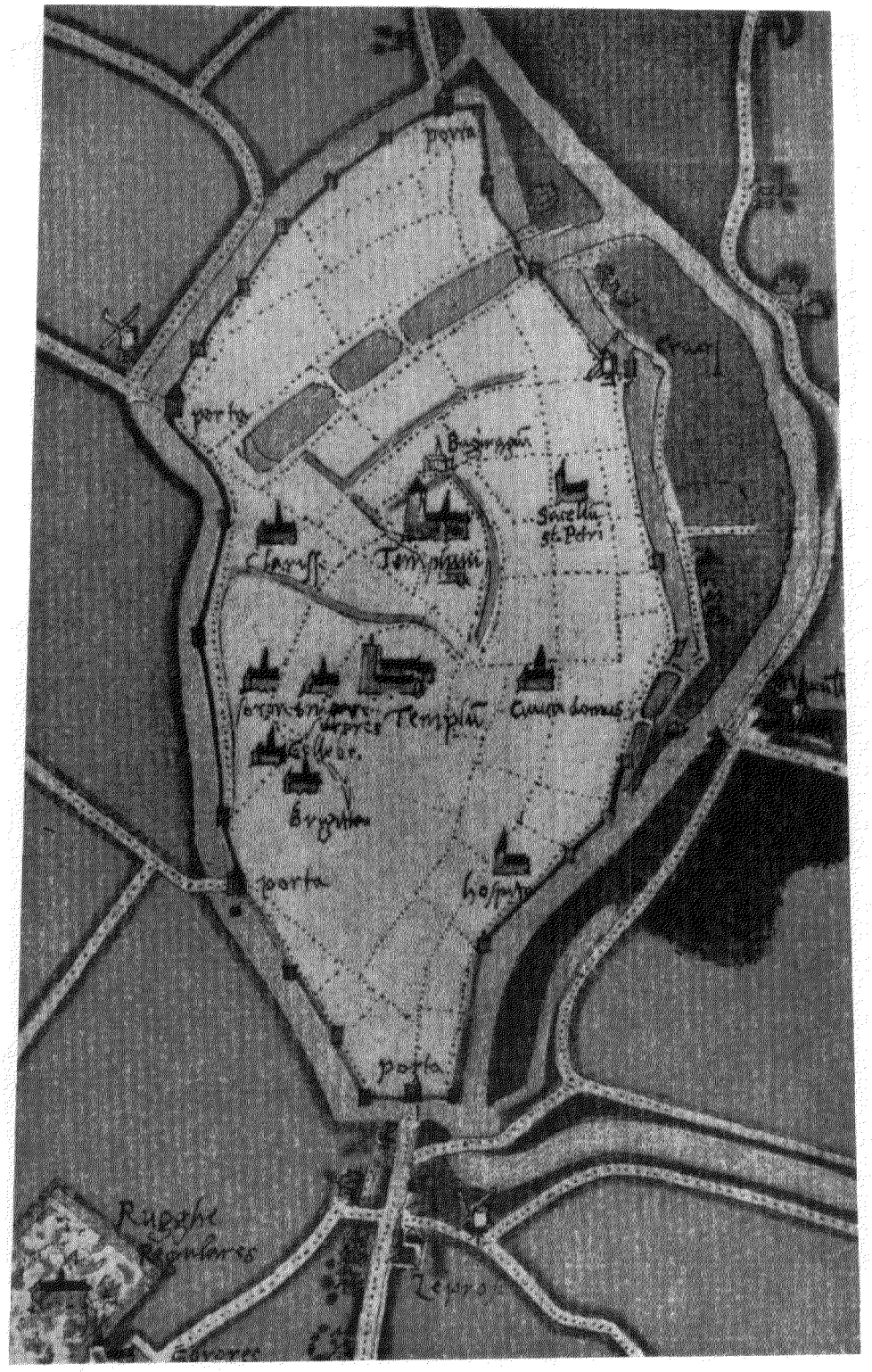
[9] Van Alkemade en Van der Schelling, *o.c.,* I, 72.

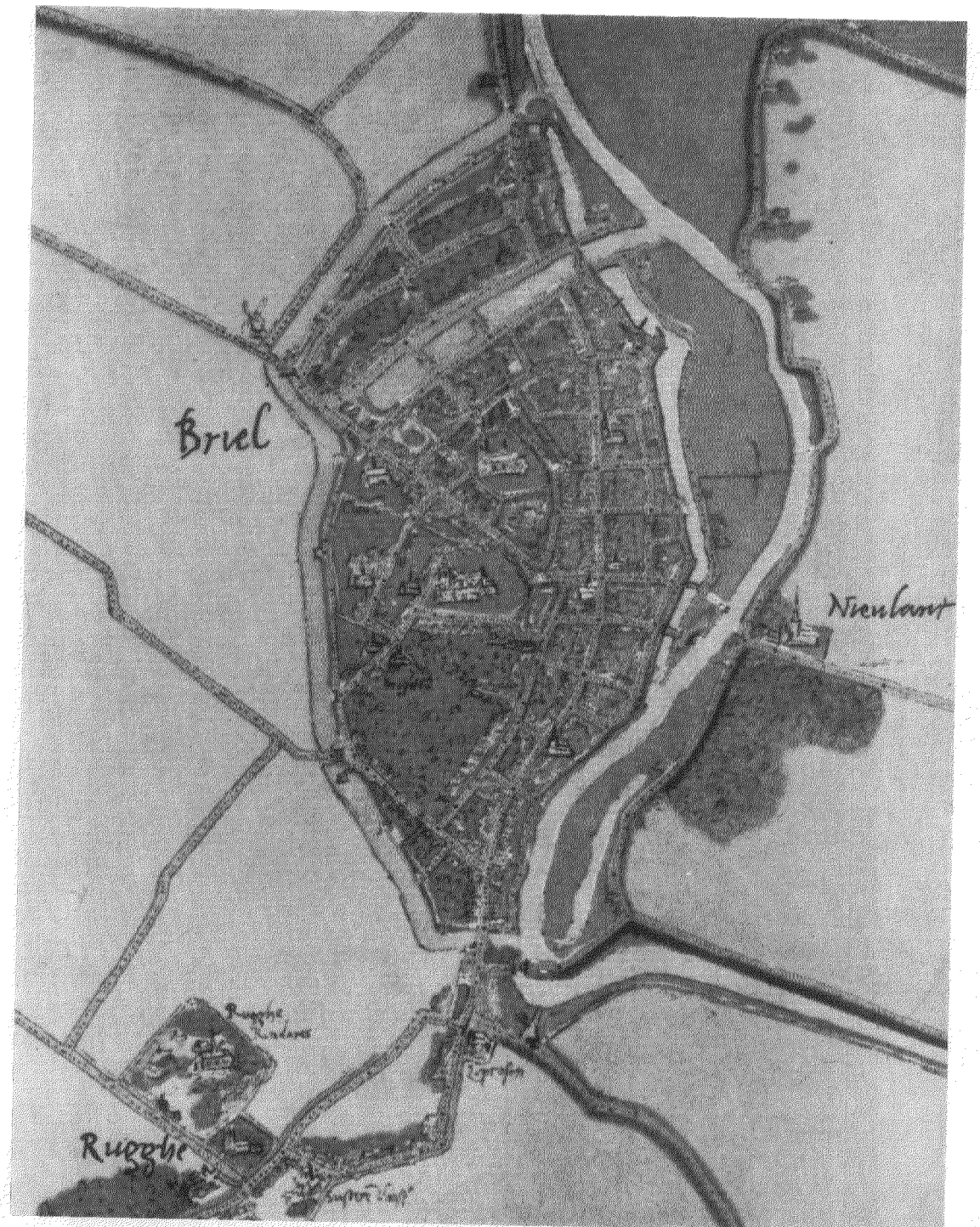
[10] Van Alkemade en Van der Schelling, *o.c.,* II, 16.

[11] *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven,* VII, 1884, blz. 104.

[12] De Jager, *o.c.,* 28.

[13] De Jager, *o.c.,* 29.

porta
porta
porta
porta
Templum
Templum
Templum

Afb. 2. Den Briel; kaart van Jacob van Deventer, ± 1560 (detail).
(Den Haag, Alg. Rijksarchief)

en eerst kort geleden naar het westen verplaatst, zodat zij aansloot op de hoofdstraat.

De nieuwe binnenhaven had een grote lengte, het zuidelijke deel diende als spuikom en was daartoe door een dam van de eigenlijke haven afgesloten. In deze dam was vermoedelijk een sluis of spui aangebracht. In 1524 is er sprake van de dam voor het Vrouwenhuis dat aan de noordzijde van de haven tegenover de Kerkstraat gelegen was [19]. In 1527 blijkt er een nieuwe dam en een nieuwe sluis te zijn, terwijl in 1570 nog sprake is van de tweede dam [20]. Op de kaart van Jacob van Deventer komen de beide dammen voor, op die van Bleau is de oudste dam verdwenen. Het doel van het aanleggen van de nieuwe dam was ongetwijfeld het vergroten van de capaciteit van de spuikom.

De Maarlandse haven die tussen de eerste dam en de Hoge Brug 270 meter lang was, moet voor zijn tijd een prachtige haven zijn geweest. De afstand tussen de gevelwand aan noord- en zuidzijde bedraagt ongeveer 50-60 meter. Ter weerszijden van het water zijn de erven 70 meter diep. Door het aanleggen van de tweede dam werd de haven aan de westzijde met 100 meter ingekort. In het begin van de 17de eeuw kwam er echter aan de oostzijde een stuk van ongeveer dezelfde grootte bij.

In het voorgaande hebben wij ons beziggehouden met de voornaamste stedebouwkundige elementen van de stad, de dijk, de Langestraat en de Maarlandse haven. Aan deze straten stond het grootste aantal huizen van de stad. De bebouwing besloeg slechts een klein deel van de totale oppervlakte van de stad binnen de veste. Het agrarische gebied dat door de omwalling binnen de stad was gekomen onderging vermoedelijk eerst in de loop van de 15de eeuw een duidelijke structuurverandering. Ten zuiden van de Maarlandse kerk lag het Hof van Voorne, ten noorden van de kerk het Begijnhof. In de omgeving van de Catharinakerk, die ruimer was, lagen een viertal grote stadswoningen. Hier verrezen in de 15de eeuw vier kloosters. Ondanks het ontstaan en weer verdwijnen van de grote huizen en van de kloosters is de verkaveling van dit gebied weinig veranderd. De perceelsgrenzen in het gebied ten zuiden van de Catharinakerk staan loodrecht op of lopen evenwijdig met de Langestraat. Het is het enige deel van de stad waar de landelijke verkaveling bewaard is gebleven.

De lemen hutten en de stenen huizen

De huizen zijn jonger dan de straten. De oude huizen, die deze stad nog in zo grote getale bezit, behoren grotendeels tot de 16de eeuw. In een betrekkelijk korte periode moet een oudere bebouwing vrijwel geheel vernieuwd zijn, niet zoals elders en in Delft of Rotterdam door een stadsbrand, doch door een economisch proces.

Van belang is de vraag hoe wij ons deze oudere bebouwing moeten voorstellen. Zolang er nog geen resten van oudere huizen door opgravingen bloot gelegd zijn, bestaat onze enige bron van kennis uit de oude stadskeuren, die veelal bepalingen bevatten over brandveiligheid. Den Briel bezit bijzonder vroege keuren, het oudste keurboek dateert uit 1346 [21]. Er blijkt uit dat er dan twee soorten huizen voorkomen, huizen met lemen wanden en rieten daken, en stenen huizen, waaronder er ook waren met een verdieping. Bij stenen huizen was het brandgevaar minder groot, zodat men bij enkele keuren uitdrukkelijk vermeld vindt dat zij niet voor stenen huizen golden. De stenen huizen behoorden waarschijnlijk aan de dienstmannen van het Hof en de breedstgeerfden van het land van Voorne; het grootste deel van de stadsbevolking zal in kleine lemen huizen hebben gewoond. Op deze laatste soort huizen hebben de meeste keuren betrekking.

Het eerste artikel in het keurboek van 1346 bepaalt dat „esten, oven ende fornasen" anderhalve voet van „der weech en die rume" verwijderd moeten zijn. Voor de monden van deze apparaten is deze afstand gesteld op vier voeten. De „weech" is de zijwand van het huis, die „rume" misschien een middelwand tussen voor- en achterruimte. Wij krijgen uit deze bepalingen de indruk dat het vuur in deze huizen nog midden in de ruimte op de grond brandde. Indien in deze huizen stenen schoorstenen toegepast werden had men de ovens er wel mee kunnen combineren.

Artikel 57 van het keurboek bepaalt dat er geen vuur mag branden in huizen die geen tien voet breed zijn. Deze bepaling is in andere steden vaak op 12 voet gesteld. Nu is de Oostvoornse voet vrij groot, tien voet bedraagt 3.26 meter.

[14] Mededeling gemeentearchivaris van Den Briel.
[15] Van Alkemade en Van der Schelling, *o.c.*, II, 21.
[16] Van Alkemade en Van der Schelling, *o.c.*, II, 49.
[17] Van Alkemade en Van der Schelling, *o.c.*, I, 61.
[18] De Jager, *o.c.*, 112 en 414.
[19] De Jager, *o.c.*, 199.
[20] De Jager, *o.c.*, 219 en 414.
[21] De Jager, *o.c.*, 23.

Bij huizen met houten of lemen zijwanden werd meestal een ruimte ter weerszijden open gehouden. Dit zou ook blijken uit artikel 33 van het keurboek waarin wordt vastgesteld dat iedere twee huizen een ladder moesten houden die twee voet hoger moest zijn dan de „oesen", d.w.z. de dakvoet. Wij krijgen de indruk dat er tussen de huizen smalle gangen waren van waar men in geval van brand met een ladder het dak moest kunnen bereiken. Bij de huizen van minimale afmetingen van 3.26 m behoort derhalve een minimum erfbreedte van vier meter. Indien men later op een dergelijk erf een stenen huis bouwde, kon men daarvoor de gehele perceelsbreedte gebruiken. De perceelsmaat van ongeveer vier meter is de meest voorkomende in Den Briel. Wij achten het niet onmogelijk dat dit nog teruggaat op een oudere situatie met kleine lemen hutten op smalle percelen.

Uit artikel 58 blijkt dat er in 1346 reeds huizen met een verdieping geweest moeten zijn. Er wordt in bepaald dat men geen vuur mag branden op zolders, tenzij de schepenen zich ervan overtuigd hebben dat de stookplaats veilig is. Onder zolders is hier te verstaan de balklaag boven de begane grond, waarop men een stookplaats alleen kan verwachten bij huizen die in het bezit zijn van een verdieping. Waarschijnlijk zal een verdieping alleen zijn voorgekomen bij stenen huizen.

Artikel 59 bepaalt dat de schoorstenen in smederijen twee voet boven „den vorst van den huse" moeten uitsteken en binnen en buiten goed met leem bestreken moesten zijn. Wij kunnen dus gevoeglijk aannemen dat bij de gewone huizen als zij al schoorstenen hadden, deze ook van vlechtwerk met leem waren.

Het laatste artikel (76) van het keurboek bepaalt dat wie haringen wil hangen (drogen) in huizen die niet van steen zijn, ervoor moet zorgen dat de „weechen" van binnen met leem bestreken zijn tot een hoogte van vier voet boven de grond. Bovendien moet het vuur meer dan vier voeten van de bedsteden verwijderd zijn.

Door deze bepalingen krijgen wij een flauwe indruk van de eerste bebouwing, een soort smalle lemen hutten die voor woning en bedrijf dienden en waar het vuur in het midden op de grond brandde. Men heeft vermoedelijk zoveel mogelijk met inheems materiaal gewerkt. Riet voor de dakbedekking, wilgen tenen of andere twijgen voor de wanden; slechts de constructieve delen zullen van hout geweest zijn. Wij moeten niet vergeten dat ook hout in deze afgelegen eilanden een kostbaar materiaal geweest moet zijn. Door opgravingen zoals te Antwerpen en Emden kunnen wij ons enigszins een beeld vormen van deze kleine vroeg-middeleeuwse woningen, die in het afgelegen Den Briel nog eeuwen later in gebruik schijnen te zijn geweest.

Nog lange tijd moet deze bouwwijze het stadsbeeld hebben bepaald. In het keurboek van 1445 worden alle bepalingen van het keurboek van honderd jaar vroeger herhaald en nu overzichtelijk tot een enkele rubriek samengevoegd [22]. Nieuw is de bepaling dat alle huizen rond het Brielse en Maarlandse kerkhof en het eerste blok van de Langestraat ten zuiden van het Hof van Voorne van binnen geleemd moeten worden [23], hetgeen ten doel moet hebben gehad het brandgevaar voor de kerken te beperken. In 1468 stelt de baljuw vast dat renten op huizen ten allen tijde zullen mogen worden afgelost t.w.: „alle steenhuysen mit steenen muyren den pennijnc mit twaelf penningen ende ander huysen mit ryeden oft aerden muyren oft diergelike den pennijnc mit negen penningen" [24].

Het is verwonderlijk dat bij deze bebouwingswijze geen grote stadsbranden zijn voorgekomen. In 1486 blijkt dat het „benoorden in der steden zeer gebrant is ende mits scamel neringe qualike ende als niet betymmert wort" [25]. Wij krijgen de indruk dat het hier het noordelijk deel van het Noordeinde betrof. Na de brand van Delft in 1536 bepaalt men onder meer dat de heiningen van riet vervangen moeten worden door houten heiningen [26].

Op 11 mei 1548 was er weer een stadsbrand, ten westen van de Catharinakerk. Hierbij brandden een deel van het Catharijneklooster, het gehele Clarissenklooster, alsmede 140 huizen af [27]. De nieuwe huizen moesten worden opgetrokken met „steenen muyeren ende harde daicke tsy met leyen, tegelen ofte pannen" [28]. Voor de hele stad werd bepaald dat ieder „hueren schoersteenen van aerde, riet ende hout gemaict" moest vermaken in steen [29]. Geleidelijk kwam het eind van de lemen huizen in zicht, steeds meer werden zij vervangen door stenen huizen.

De weinige grote en goed gebouwde stenen huizen die in de 14de eeuw reeds aanwezig waren

[22] De Jager, *o.c.*, 83.
[23] De Jager, *o.c.*, 86.
[24] De Jager, *o.c.*, 57.
[25] De Jager, *o.c.*, 211.
[26] De Jager, *o.c.*, 298.
[27] *Bijdr. Bisd. Haarlem*, 28 (1904), 12.
[28] De Jager, *o.c.*, 341.
[29] De Jager, *o.c.*, 344.

bleven bestaan doch vielen minder op. Tot op de huidige dag zijn er nog enkele van deze panden bewaard gebleven. Het zijn de grote stenen huizen die het voorbeeld zijn geworden voor de kleinere in steen opgetrokken panden uit de 15de en 16de eeuw.

Reeds bij de oudste stenen huizen uit de 14de eeuw zien wij een volledig ontwikkelde plattegrond. Het huis bestaat uit een ongeveer zeven meter breed en tien tot vijftien meter diep voorstuk, waarachter een korter bouwlichaam komt dat één kamer bevat en dat veelal een afwijkende verdiepingshoogte heeft, doch steeds even breed is als het voorstuk. Deze opbouw in een voorstuk met achterkamer treffen wij bij alle grote huizen zonder uitzondering aan. Soms zullen wij bovendien nog een of meer zijkamers aantreffen, die meestal smaller zijn dan het hoofdhuis en minder vaak in het bezit van een verdieping.

Wij vermoeden dat de plattegrond van de oudste stenen woonhuizen in de stad zich ontwikkeld heeft naar analogie van het woongedeelte van kastelen en adellijke stadswoningen binnen de steden. Ook daar werd aan de grote vleugel, het oorspronkelijke huis, reeds aan het eind der 13de eeuw een kamer toegevoegd. Bij het stadshuis, nauwer opgesloten in de verkaveling, kon een dergelijke kamer meestal slechts aan de achterzijde worden geplaatst. Bij de huizen van Den Briel bleef deze achterkamer tot in de 16de eeuw een volledig zelfstandig element met eigen verdiepinghoogte. In vrijwel alle gevallen waar een achterkamer werd aangetroffen, was hij onderkelderd, terwijl bij het voorstuk de kelder overal ontbrak. Of dit iets te maken heeft met het feit dat haast alle huizen die wij onderzochten aan een dijk lagen, durven wij niet te zeggen. Merkwaardig is ook dat de achterkamers vrijwel alle een breed raam in de achtergevel hadden, terwijl de voorgevels veelal meer vensters bezaten. Het schijnt dat bij de oudere huizen de achterkamers een vrij vierkante plattegrond bezaten. In de 15de eeuw groeiden zij uit tot diepere zalen.

Het voorste stuk was en bleef het eigenlijke huis met zijn bedrijfs- en woongedeelte. Achter in het voorstuk bevindt zich de grote schouw of haard waar gekookt wordt. Waarschijnlijk is het achterste deel van het voorstuk reeds spoedig door een dunne wand van het voorste deel gescheiden geweest. In de loop van de 16de eeuw wordt deze tussenwand steeds belangrijker en loopt door over de verdieping en de kap. Er ontstaat de driedelige plattegrond met voorhuis, binnenkamer of haard en achterkamer, die wij vooral in de 16de eeuw zo veelvuldig aantreffen.

Zo overtuigend als het algemeen voorkomen van de achterkamer kan worden vastgesteld, zo beperkt blijft onze kennis over een soortgelijk element: de zijkamer. Bij de grootste huizen heeft men reeds vroeg een behoefte aan een tweede kamer gevoeld, die dan alleen terzijde van het huis kon komen. In de plaatsing ervan schijnt men vrij willekeurig te werk te zijn gegaan. Soms bevindt zich de tweede zijkamer achter een ondieper buurpand, indien het mogelijk was plaatste men hem aan de voorzijde in de rooilijn. Bij grote huizen komen twee zijkamers voor, een aan de straatzijde en een aan de achterkant, met een binnenplaats ertussen. Op deze binnenplaats vinden wij soms een uitgebouwde traptoren.

Hoewel wij verderop zullen aantonen dat bij de Brielse huizen reeds in de 14de eeuw de zijkamer voorkwam, is dit element meestal jonger dan het grote huis. In vele gevallen zal deze uitbreiding hebben plaats gevonden op het terrein van een daartoe aangekocht buurhuis. Men zal een dergelijke uitbreiding alleen hebben kunnen verwezenlijken als het buurpand een eenvoudig lemen huis was. Hierdoor werden de zijkamers meestal smaller dan het hoofdhuis. Vele van deze zijkamers zijn in de loop der tijden van het grote huis afgescheiden en tot zelfstandige huizen geworden, terwijl in andere gevallen soms weer vrij laat een buurhuis bij het oudste pand werd getrokken. Kortom het probleem van de zijkamers is in vele gevallen niet meer te ontwarren. Van veel belang is het daarom dat wij in Den Briel over zoveel archivalia beschikken dat wij een groot aantal panden kunnen aanwijzen die in het begin van de 16de eeuw een zijkamer hadden. Hierdoor neemt Den Briel in de geschiedenis van het Nederlandse woonhuis een bijzondere plaats in. Naast Delft is het de enige stad in het westen waar wij een aantal grote huizen met zijkamers aantreffen. De Brielse huizen zijn ouder dan de Delftse voorbeelden die alle na de brand van 1536 herbouwd werden.

Bij huizen met enkele zijkamers achter elkaar ontstond een vleugel naast het grote huis. Bij deze verder gedifferentieerde plattegrond werd het voorstuk van het grote huis vaker kleiner en de achterkamer minder belangrijk, zodat de hoofdvleugel korter werd. De zijkamers daarentegen groeiden in belangrijkheid. Hierdoor werd de vleugel waarin de zijkamers waren geplaatst even diep als het eigenlijke huis, en door het aanbrengen van een verdieping even hoog. Indien het terrein het toeliet maakte men het huis

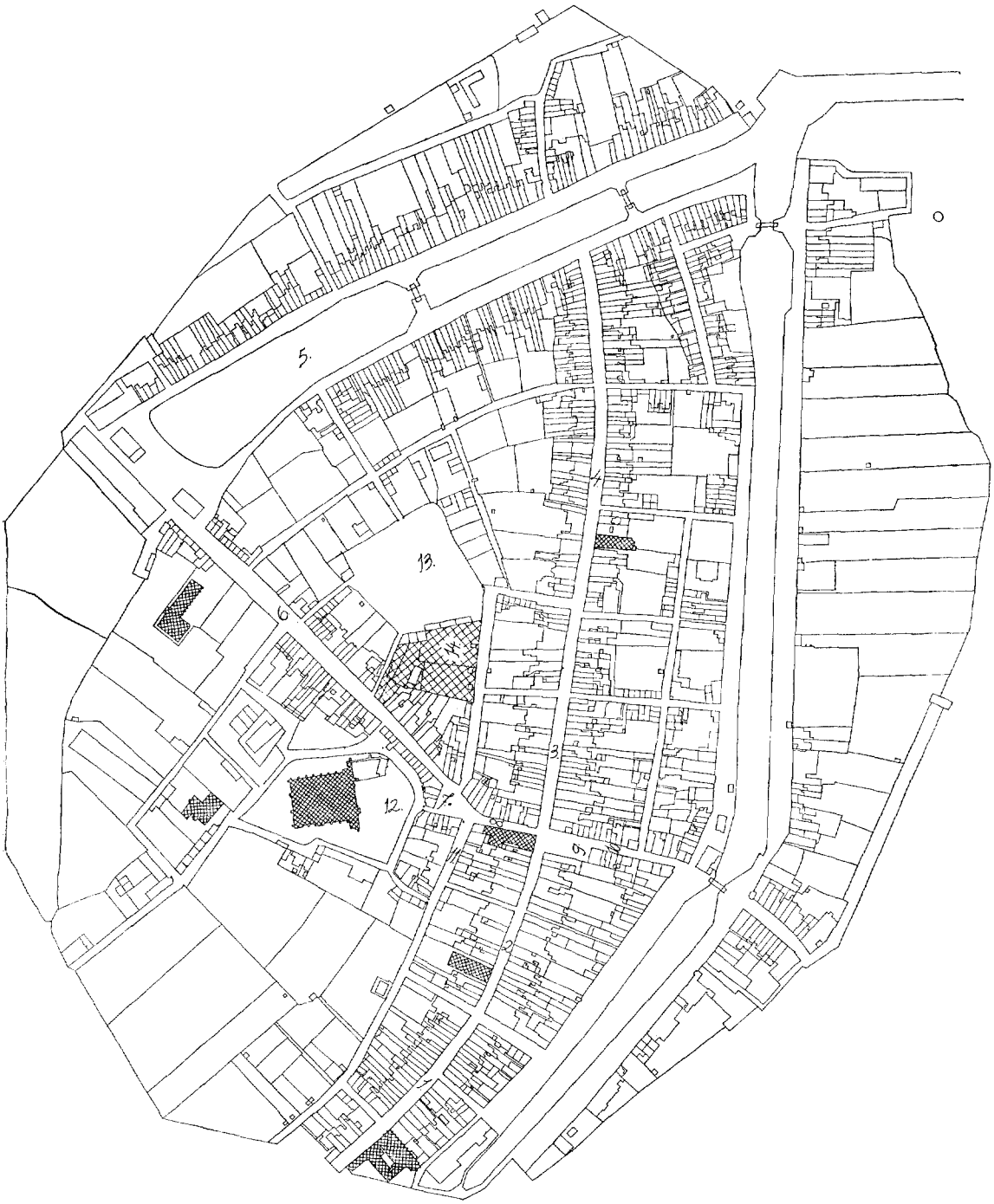
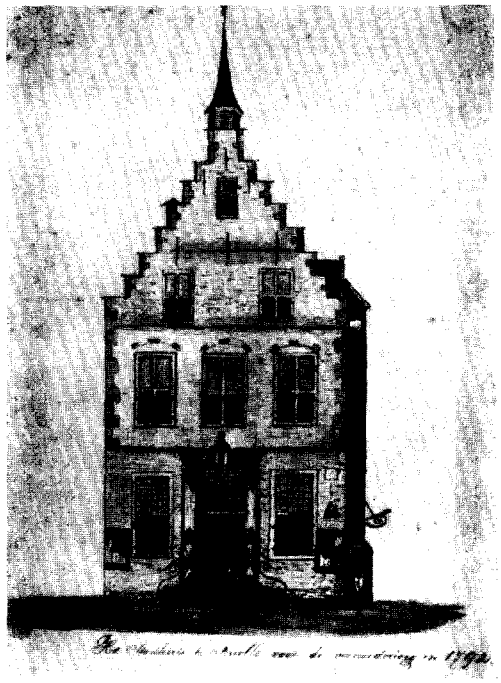

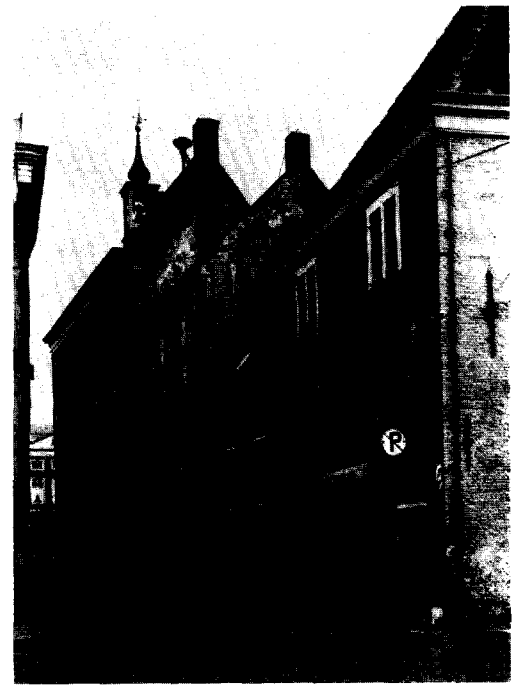
Fig. 1. Plattegrond van de stad binnen de wallen. Naar het kadastrale minuutplan (omstreeks 1830). 1. Zuideinde; 2. Nobelstraat; 3. Voorstraat; 4. Noordeinde; 5. Maarland; 6. Langestraat; 7. Wellerondom (Plaetse); 8. Koopmansstraat; 9. Markt; 10. Visstraat; 11. Venkelstraat; 12. Sint-Catharinakerk; 13. Maarlandse Kerkhof; 14. Terrein van het Hof van Voorne. Schaal 1 : 5000.

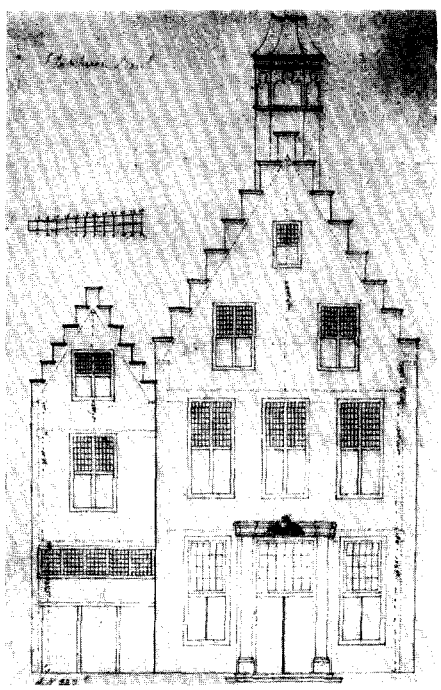
Afb. 3. Den Briel. (Luchtfoto K.L.M. Aerocarto)

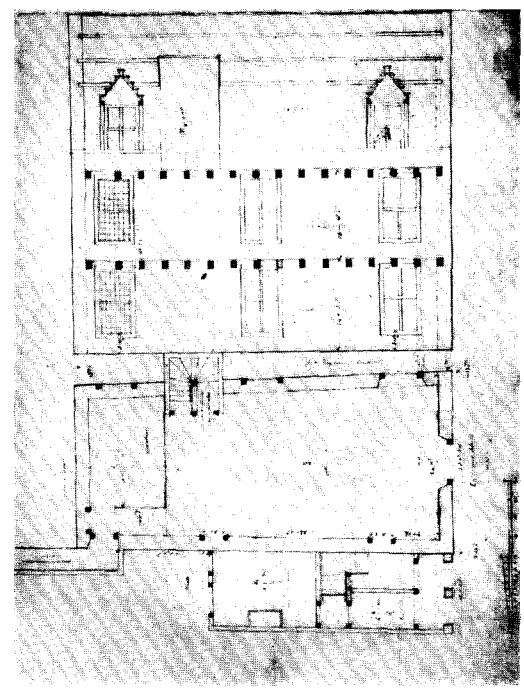
Afb. 4. Stadhuis voor de verbouwing van 1791.
(Tekening in Gemeente-Archief Den Briel)

Afb. 5. Stadhuis, zijgevel aan de Koopmansstraat. (Foto Monumentenzorg, 1953)

Afb. 6. Stadhuis, opmeting van de voorgevel voor de verbouwing van 1791.
(Gemeente-Archief Den Briel)

Afb. 7. Stadhuis, plattegrond en doorsnede van het voorgedeelte voor de verbouwing van 1791.
(Gemeente-Archief Den Briel)

en de zijkamers even breed. Op deze wijze ontstond het dubbele huis met twee gelijke vleugels.

De hier geschetste ontwikkeling blijkt reeds in de eerste helft van de 16de eeuw geheel te zijn voltooid.

Bij het onderzoek van de huizen zal blijken dat er een samenhang bestaat tussen de stadsplattegrond en de huistypes. De oude stenen huizen met achterkamer en soms ook een zijkamer zijn aan een zeer nauw begrensd gebied gebonden. Het vervangen van lemen huizen door stenen is in het ene deel van de stad eerder gebeurd dan in het andere en toont onderlinge verschillen. Veelal overheerst in een straat een bepaald huistype. Voordat wij ons in de individuele panden verdiepen zullen wij enige opmerkingen maken over het karakter van de verschillende straten en hun bewoners in de 16de eeuw.

De straten en de huizen in de 16de eeuw

Voor de 16de eeuw worden de gegevens over de straten en de huizen talrijk. Eerst voor die eeuw is het mogelijk een gedetailleerd beeld te krijgen van de stad. Het stratenplan is vastgelegd in de kaart van Jacob van Deventer. Van de huizen en hun bewoners krijgen wij een indruk door het register van brandemmers uit 1523 en het kohier van de tiende penning uit 1545. Beide registers vullen elkaar in menig opzicht aan.

Het register van brandemmers werd in 1523 toegevoegd aan de bepalingen over brand in het keurboek [30]. Voor iedere eigenaar werd vastgesteld hoeveel brandemmers in zijn huis aanwezig moesten zijn. Bij huurhuizen staat de emmer op naam van de eigenaar. De brandemmers hoorden bij het huis doch mochten niet worden gebruikt. De stad onderhield ze en de eigenaars betaalden daarvoor een premie. Bij de keuring driemaal in het jaar, moesten ze met water worden gevuld voor het huis gezet, en ook bij brand werden zij voor de deur geplaatst om ze te kunnen gebruiken als doorgeefketting. Deze manier van blussen was waarschijnlijk betrekkelijk jong en zou er op kunnen wijzen dat er meer huizen van steen waren. Bij de lemen huizen met rieten daken kon men de brand slechts isoleren door het omtrekken van belendingen. In het keurboek van 1346 worden alleen ladders, haken en oesvaten voorgeschreven. Deze blijven in de voorschriften voorkomen doch de keuren van 1445 stellen vast dat „die int recht is of geweest heeft", een brandemmer moest hebben [31]. In 1523 werd dit aantal uitgebreid. Wat het criterium is geweest voor het opleggen van de verplichting er een of meer brandemmers op na te houden, weten wij niet. De armere huizen moeten van deze plicht zijn vrijgesteld. Het zou ons niet verwonderen als alleen in de stenen huizen brandemmers aanwezig moesten zijn. Vermoedelijk hebben degenen die tot het gerecht behoorden, in 1523 nog een emmer meer moeten houden dan de anderen.

Het brandemmerregister geeft geenszins het exacte getal huizen. Wel geeft het een groot aantal topografische bijzonderheden en de verhouding tussen de straten onderling. Van belang is ook dat de gasthuizen en kloosters in dit register zijn opgenomen zodat wij van deze instellingen ook iets meer te weten komen. Niet bewoonde gebouwen, zoals pakhuizen en schuren, zijn niet opgenomen. In het totaal vinden wij in dit register behalve kloosters en gestichten 340 huizen waarvan de eigenaars verplicht waren brandemmers te houden.

Het kohier van de tiende penning uit 1545 geeft de huurwaarde van erven en opstallen in de stad [32]. Aangezien de meeste huizen en erven bij de eigenaars in gebruik waren werd de huurwaarde getaxeerd. Een tiende deel van deze huurwaarde moest als belasting worden opgebracht. Wij krijgen de indruk dat nagenoeg alle huizen in dit kohier zijn opgenomen. De minimum huurwaarde die wij aantreffen is twee pond per jaar. Toch zijn er enkele huizen die met de toevoeging „nyet" zijn opgenomen, omdat zij leegstonden of te armoedig waren. In het totaal vinden wij ongeveer 650 percelen in de stad en 28 buiten de Zuidpoort. Hier is een aantal boomgaarden en schuren en pakhuizen bij inbegrepen, zodat het aantal huizen in de stad op ca. 600 te stellen is. Hieruit volgt dat in 1523 bijna de helft van de huizen niet in aanmerking kwam te worden aangeslagen voor een brandemmer. Ondanks de verschillende maatstaven van 1523 en 1545 schijnt op verschillende punten de welvaart te zijn toegenomen. In de Langestraat, het Noordeinde en het Maarland is het aantal huizen in de hoogste klasse gestegen.

Uit beide registers blijkt dat het Brielse deel rijker is dan het Maarlandse. Als wij de Langestraat-Koopmansstraat-Visstraat als scheidslijn nemen, geeft het kohier van 1545 in Maarland ongeveer 360 percelen waarvan er slechts 30 een

[30] De Jager, *o.c.*, 89.
[31] De Jager, *o.c.*, 87.
[32] C. Hoek in: *Ons Voorgeslacht*, 11 (1956), 12 (1957), 13 (1958) en 14 (1959).

huurwaarde hebben van 10 pond of hoger. In Den Briel zijn er ongeveer 290 percelen, waaronder 41 van een huurwaarde van 10 pond of hoger. Dezelfde economische verhouding blijkt uit het register van 1523. In Maarland zijn er slechts 155 huizen opgenomen, die tezamen voor nog geen 200 emmers zijn aangeslagen. In Den Briel kwamen 175 huizen in aanmerking om tezamen meer dan 250 brandemmers te houden.

Uit het kohier van 1545 en gedeeltelijk ook uit het register van 1523 blijkt dat de verkaveling die in het kadastrale minuutplan in omstreeks 1830 werd vastgelegd, in hoofdzaak gelijk moet zijn geweest aan die van de 16de eeuw. De aantallen van de percelen langs de dijk, Langestraat en het Maarland kloppen vrijwel met de situatie in het minuutplan. Dat wil zeggen dat de zeer smalle verkaveling van ongeveer vier meter breed, die kenmerkend is voor vele straten van Den Briel, in het begin van de 16de eeuw reeds aanwezig was. Tussen de smallere huizen komen wij ook grotere panden tegen. Bij huizen met twee brandemmers of met een huurwaarde van 10 pond of hoger kunnen wij een zijkamer of dubbele breedte verwachten. In enkele gevallen bezit de eigenaar het buurpand en heeft hij zijn huis of erf vermoedelijk erachter doorgetrokken.

Verscheidene huizen, die op het kadastrale minuutplan zijn aangegeven met een grote tuin, schijnen reeds in de 16de eeuw een groot achtererf te hebben gehad. Wij krijgen hieruit de indruk dat het smalle verkavelingspatroon zeer oud is en reeds in de 16de eeuw vele wijzigingen had ondergaan.

De straten zonder aaneengesloten bebouwing, zoals de achterstraten, de kerkhoven en vooral het gebied ten zuiden van het Brielse kerkhof, toonden een geheel ander beeld. Hier vond men kleine huisjes, vele „camerkens", wat industrie, doch vooral veel boomgaarden. In het kohier van 1545 vinden wij ruim 20 boomgaarden die behoorden aan burgers elders in de stad. Vele waren klein, andere daarentegen, blijkens de aanslag, heel groot. Veelal waren zij voorzien van een „huysken", een soort zomerhuisje of buitentje in de stad. Een enkele maal komen wij hiervoor inderdaad het woord „lanthuys" tegen. Ook blijkt dat bij de grote huizen veelal een boomgaard behoorde. Deze vele boomgaarden met als achtergrond de samengedrongen huizen langs de straten, en de beide grote kerken, moeten het voorjaar in Den Briel tot een feest hebben gemaakt.

Zowel het register van 1523 als het kohier van 1545 geven ons enigszins een inzicht in de beroepen die de huiseigenaren beoefenden. In ongeveer 30% van de gevallen blijkt het beroep uit de toenaam. Beide bronnen geven ongeveer hetzelfde beeld: er is een aantal verzorgende bedrijven ten behoeve van inwoners en eiland; van exporterende industrieën merken wij weinig. Slechts de acht kuipers die wij in 1545 aantreffen zijn van belang in verband met de export van tonharing. Het kohier van 1545 geeft de grootste getallen aangezien in 1523 zelfs niet alle ambachtslieden verplicht waren, een emmer te houden. Vooral bij de arme bedrijven valt dit sterk op. Schoenlappers treffen wij in 1523 niet aan en wevers zeer weinig. In het kohier van 1545 vinden wij er verscheidene, doch steeds behorende tot de laagste klasse. Wij zullen thans een overzicht van de verschillende beroepen geven, bedrijfsgewijze gerangschikt. De opgaven van 1545 zijn vooraan geplaatst, die van 1523 tussen haakjes erachter. Het bouwvak en verwante bedrijven blijkt als volgt te zijn samengesteld:

Metselaars 6 (3); dekkers 4 (3); schaliedekkers 1 (0); timmerlieden 3 (1); scheepstimmerlieden 2 (2); zagers 3 (1); smeden 5 (4); glazenmakers 3 (2); tynnegieters 2 (2); schilders 3 (2); zeilmaker 1 (1).

Van de levensmiddelenvoorziening krijgen wij een minder volledige indruk omdat levensmiddelen meest op markten verhandeld werden, waardoor de handel in vogels, vis en zuivel in de opgaven geheel ontbreekt. Wij vinden:

Bakkers 12 (6); vleeshouwers 2 (2); kruideniers 3 (0); brouwers 3 (3).

De kleding speelt een grotere rol. Wij zien de volgende categorieën:

Naaiers 5 (4); snijders 5 (1); schoenmakers 11 (3); schoenlappers 4 (0); handschoenmakers 0 (2); wevers 9 (2).

Verder komen diverse ambachten voor:

Goudsmid 1 (0); ketelaer 1 (1); keersebacker 0 (1); messemakers 2 (1); slotemaker 1 (1); gareelmaker 1 (1); wagenmakers 2 (1); beddemaakster 1 (0); stoeldraaier 1 (0); mandenmakers 3 (0); meestoof 1 (0); olyslager 1 (1); molenaars 2 (3); biervoeders 2 (2); meters 2 (2); dragers 2 (1).

Wij moeten ons ervan bewust zijn dat gehele delen van de werkende bevolking niet in dit overzicht zijn terug te vinden. De gehele visvangst en verkoop, geregeld in vele keuren, ontbreekt. Van scheepvaart en handel vinden wij niets. Toch krijgen wij de indruk dat de hoofdbron van bestaan de dienstverlening aan het Hof van Voorne en de bestuursambtenaren, de geestelijkheid en de

agrarische bevolking van het eiland was. Deze verdeling in een kleine groep welvarenden en een grote groep economisch afhankelijken zou de verkaveling van de stad met de vele percelen van minimummaat en de enkele grotere panden verduidelijken.

Van grote betekenis voor ons woonhuisonderzoek is het feit dat wij hier niet een aparte immuniteit met woningen voor kapittelheren aantreffen. De geestelijkheid woont verspreid door de stad, rondom de kerkhoven doch ook in de Langestraat en de Achterstraat. Zij zullen geen bijzondere huizen hebben bezeten. In 1523 werden van de twintig lieden met predicaat „heer" er 18 aangeslagen voor 1 emmer. Op het gebied van woningbouw zullen de kapittelheren niet tot de leidende klasse hebben behoord. Wie daar dan wel toe behoorden blijkt overduidelijk uit onze beide bronnen.

Het voornaamste huis was het grafelijk Hof ten zuiden van de Maarlandse kerk. In 1523 werd het voor vijf emmers aangeslagen. In 1545 getaxeerd op een huurwaarde van 20 pond. Toch was dit voornaamste huis niet het grootste. Bij het Brielse kerkhof lag een viertal huizen van beambten van het Hof waarvan enkele groter waren dan het huis van hun heer.

Het grootste huis in de stad was dat van Andries van Bronckhorst Willemszn., raad van Holland en sinds 1526 baljuw van Brielle. Met acht emmers overtreft hij zelfs het Hof van Voorne in aantal. In 1545 wordt zijn huis met boomgaard getaxeerd op 30 pond. Een zeer groot huis moet ook dat van de baljuw Fransoys van Werve geweest zijn, die zich in 1523 zes emmers moest aanschaffen. In 1545 werd dit huis, in bezit van zijn weduwe, getaxeerd op 15 pond. Jonckvrouwe Margriete van Cleyburch, de weduwe van de baljuw Boudewijn Willemszn. van Drenkwaard, moest in 1523 vier emmers houden. In 1545 werd het huis, toen in het bezit van haar erfgenamen, gesteld op 15 pond. In 1545 is er een groot huis bij gekomen dat in het register van 1523 nog ontbreekt en dat toebehoort aan „Joffrouw Eeuwout van Bronckhorst" en voor 24 pond genoteerd staat. Van deze gehele bebouwing rond de kerk is vrijwel niets overgebleven.

Ook in de *Nobelstraat* woonden vele aanzienlijken van de stad en het land. Dit deel van de dijk dat in het register zowel als in het kohier het eerste opgenomen wordt, heeft het hoogste gemiddelde van twee brandemmers en negen pond huurwaarde per huis. Het opvallende van deze straat is dat wij er geen regelmatige verkaveling vinden, doch dat tussen de normale smalle verkaveling van vier meter een aantal ± 7 meter brede percelen voorkomen. Deze bredere percelen horen vermoedelijk bij zeer oude stenen huizen, veelal in later tijd uitgebreid met een zijkamer op een smaller erf. Wanneer wij het register van 1523 en het kohier van 1545 vergelijken met de verkaveling van 1830, dan zien wij dat de hoogst aangeslagen panden, zeker in het bezit van een zijkamer moeten zijn geweest.

Het is opvallend dat de panden, die toen belangrijk waren, dit ook in later tijd gebleven zijn; vele zijn in de 18de eeuw voorzien van een monumentale voorgevel, die huis en zijkamer achter een fassade verborgen. De middeleeuwse structuur is achter deze gevels vaak nog te herkennen. De grote percelen van de Nobelstraat liepen door tot aan de Achterstraat waar slechts enkele kleine huisjes stonden. Aan de oostzijde, bij de kade langs de Gote, staat geen bebouwing genoteerd. Ook de dwarsstraten of stegen waren nog weinig bebouwd. Aan de zuidzijde van de Visstraat waren in 1545 een paar kleine huisjes en vier korenpakhuizen (coorncasse). In de volgende dwarsstraat de Craenslop (nu Varkensslop) stonden drie dergelijke „Casse", een ervan diende vermoedelijk tot het roken van palingen.

Van het *Zuideinde* werd het noordelijke, op de Nobelstraat aansluitende, deel in 1545 Heer Danels ambacht genoemd. Dit straatgedeelte verschilde volkomen van de Nobelstraat. Wij vinden hier een aaneenrijing van de smalle huizen van ambachtslieden. Slechts een enkel groot huis komt hier nog voor, op de noordwesthoek bij de Schoolstraat, grenzend aan de Nobelstraat. Aan de oostzijde werd de aaneenschakeling onderbroken door het Oude of Zuideindse Gasthuis, dat in 1293 was gesticht. Met zijn 24 emmers blijkt het in 1523 het grootste gesticht van de stad te zijn. Sinds de inkorting van dit stadsdeel in 1702 ligt dit gesticht aan het uiterste zuiden van de bebouwing. Vroeger liep de straat nog een eind door eer men bij de Zuidpoort kwam. Daarbuiten lagen nog enkele huizen, tuinen en boomgaarden, die nog binnen de stadsvrijheid vielen. Hier lag ook een ziekenhuis dat in 1523 voor zes emmers werd aangeslagen.

Van het Zuideinde liep de Hoenderdijk naar het noordwesten; bij de omwalling van 1702 is deze weg geheel verdwenen. Deze weg, evenwijdig lopend met de Langestraat, zette zich buiten de Piermansepoort als polderweg buiten de stad voort. Deze weg en de Achterstraat of *Venkelstraat* aan de westzijde van de dijk, hadden hetzelfde karakter. Wij vinden hier niet meer de

dichte bebouwing van de dijk, doch enkele verspreide huizen. De meeste huizen zijn klein. Ook zijn er veel verhuurde „camerkens". Er zijn hier enkele grote industrieën, zoals een meestoof die dicht bij de poort staat. Het belangrijkste zijn de vele boomgaarden die men hier vindt, zij schijnen meestal niet groot. Slechts die van Neeltgen Jan Dircxz., die aan de noordkant van de Hoenderdijk was gelegen moet grote afmetingen hebben gehad. Met de taxatie van 36 pond kreeg zij de hoogste aanslag die in de stad voorkwam.

Het *Brielse Kerkhof* sluit bij dit weinig bebouwde gebied aan. Aan de zuid- en oostkant van de kerk lagen hier vermoedelijk de grote stadswoningen die wij reeds noemden. Meer naar het westen was in de 15de eeuw een groot aantal kloosters ontstaan. Slechts het register van 1523 geeft een indruk van deze kloosters.

Het Brigittenklooster, waarvan nog de oude voorpoort ten zuiden van de Catharinakerk bewaard bleef, werd aangeslagen voor zes emmers. De Cellebroeders voor slechts drie. Het grootste was het „convent van Sinte Katharine" dat er twintig emmers op na moest houden. Het Broodzusterhuis was op zeven emmers gesteld. Vermoedelijk was dit het Clarissenklooster, in 1483 aan het eind van de Langestraat gesticht, waarvan de kapel (uit 1524?) na de reformatie nog als Doelen en Kazerne heeft dienst gedaan.

Tussen de kloosters woonden enkele geestelijken van de kerk. De pastorie schijnt niet groot, in 1523 werd de pastoor voor een emmer aangeslagen. De deken van het kapittel stond er beter voor, in 1523 bezat hij „drie huyssen drie emmers", in 1545 werd hij aangeslagen voor 12 pond. Verder woonde hier de bekende kanunnik Engel Willem (Angelus Merula) die in 1523 voor twee emmers wordt aangeslagen en in 1545 tweemaal voorkomt met een huis in de Sint Pieterstraat (12 pond), en een ander aangeduid als „Meester Engels huyssingen" voor 10 pond. Meester Jeronimus staat in 1523 voor twee emmers, in 1545 voor 10 pond genoteerd. Verder waren er in 1523 vier heren die elk voor een emmer waren aangeslagen. In 1545 zijn er nog drie over die welvarender lijken. Heer Jacob Dircxz. moet een nieuw huis gebouwd hebben aangezien hij in 1523 voor een emmer, in 1545 voor 10 pond genoteerd staat. Helaas is er van al deze huizen niet anders overgebleven dan de resten van het huis van de kanunnik Merula.

De *Langestraat* doorsnijdt het binnendijkse deel van de stad en mondt uit op de Plaets, om zich daarna voort te zetten als Koopmansstraat of Cruysstraat. Na het Zuideinde was dit de belangrijkste toegangsweg tot de stad. Ook hier treffen wij vele ambachtslieden aan. Daar tussendoor vinden wij zowel in 1523 als in 1545 een viertal heren. Een gedeelte van de zuidzijde van de straat heeft door de vergroting van het Brielse Kerkhof zeer ondiepe percelen gekregen. In 1523 treffen wij hier een aantal verhuurde huisjes en „cameren" aan, waartussen het kapittelhuis opvalt. Dit bouwwerk is nog op het kadastrale minuutplan te herkennen als het breedste bouwwerk uit deze reeks. Het ligt vlak achter de sacristie van de kerk en was er wellicht door een brug over de kerkhofsloot mee verbonden.

De noordkant van de Langestraat en Plaets bezaten diepere percelen. Aan deze zijde moet ook het Hof van Voorne, dat achter de huizen van het eerste blok lag, zijn hoofdtoegang hebben bezeten. Zowel het register van 1523 als het kohier van 1545 geven ons de indruk dat deze toegang was gelegen vlak ten oosten van de Raes.

Wij zien aan de noordzijde van de Langestraat, tussen 1523 en 1545 enige opbloei. In 1523 hebben van alle huizen aan de Koopmansstraat, Plaets en Langestraat, er slechts vier twee emmers en de rest een. Van dit viertal lagen er drie aan de noordzijde. In 1545 blijkt de toestand hier veel verbeterd. De straat heeft dan twaalf percelen die voor tien pond of hoger worden aangeslagen, waarvan er zeker elf aan de noordzijde liggen. Dit moeten nieuwgebouwde huizen zijn. De overige bebouwing heeft nog een gemiddelde van vijf pond, hetgeen overeenkomt met een taxatie voor een emmer, en zal dus sinds 1523 niet veel gewijzigd zijn.

De *Voorstraat* en het *Noordeinde*, het noordelijk deel van de dijk, op het grondgebied van Maarland gelegen, blijkt in welvaart de mindere te zijn in het zuidelijke stuk. Waarschijnlijk doordat de Noordpoort een minder groot achterland bezat was de bedrijvigheid hier minder groot, hetgeen niet vergoed schijnt te zijn door de Maarlandse haven. Vooral aan het noordelijke stuk, het Noordeinde, maakt de dijkbebouwing zowel in 1523 als in 1545 een armoedige indruk. In 1523 kwam hier de meerderheid der huizen niet in aanmerking om er een emmer op na te houden en in 1545 zien wij aan de westzijde hier vele panden met een minimumaanslag van twee pond. „Het Noordentsche" of St. Jacobsgasthuis kon met zijn vier emmers ook al geen bijzonder indrukwekkend gebouw geweest zijn. Het is het enige gasthuis, waarvan de kapel bewaard bleef. Hoe belangrijk deze ook is met zijn sierlijke

torentjes in de te lange straat, op de kaart blijkt hij slechts half zo groot als de verdwenen kapel van het Zuideindse Gasthuis.

Het zuidelijke deel van de dijk, vroeger Cappoenstraat of Botermarkt geheten, thans Voorstraat genoemd, maakt een betere indruk. Dit deel was ook levendiger, omdat hier markt gehouden werd. De verkaveling maakt een regelmatiger indruk dan bij de Nobelstraat, de gemiddelde perceelsbreedte gaat uit boven de zoveel gebruikte minimummaat van vier meter. Daarentegen ontbreken hier kavels van ongeveer zeven meter breed, zodat wij vermoeden dat hier niet zulke belangrijke en oude stenen huizen gestaan hebben als in de Nobelstraat. Huizen met zijkamers kwamen in het begin van de 16de eeuw ook in dit straatgedeelte reeds voor.

Ook het *Maarland* maakt een povere indruk. De noordzijde was nog het beste, maar ook hier blijken in het register van 1523 vele panden niet opgenomen. Tegen 24 panden in 1523 vinden wij er 94 in 1545. Dat er ondertussen niet vele panden bijgebouwd waren blijkt uit de lage taxatie die wij hier vinden. Vele huizen hadden een huurwaarde van twee of drie pond en ontbraken dus in het register van de brandemmers. In de Dijkslop, de voortzetting van het Noordeinde, behoorden 37 percelen alle tot de minimumklasse. Behalve de lijnbanen ontbreken zij dan ook in het register van 1523. Aan de oostzijde van de Dijkslop was het Maarland korter dan thans. Het kohier van 1545 geeft voor dit deel, „Cleyn Maerlandt" genaamd, slechts 9 kleine panden. Men komt dan uit tegenover de plaats waar zich vroeger de Hoge Brug bevond. Het grote stuk tussen het Dijkslop en het Vrouwenhuis, tegenover de eerste dam, in het verlengde van de Kerkstraat, bevatte tussen vele kleine huizen een viertal grotere, die veelal ruimere achtererven hadden met een boomgaard en waar belangrijker lieden woonden. De zuidzijde van het Maarland toont hetzelfde beeld als de noordkant, alleen ontbreken er de enkele grote huizen met boomgaard. In 1523 zijn hier en in de Kerkstraat slechts 13 huizen verplicht een emmer te houden, het kohier van 1545 geeft hier meer dan 70 percelen. In dit aantal zijn enkele boomgaarden achter de huizen van de Kerkstraat begrepen en een enkel pakhuis, de bebouwing bestaat echter overwegend uit kleine huizen van twee en drie pond huurwaarde.

Ook de omgeving van het Maarlandse Kerkhof kon niet in de schaduw staan van die rond de Brielse kerk. Ten noorden van de kerk vinden wij het Begijnhof, dat, getuige zijn drie emmers, slechts een kwijnend bestaan had en eerst wat opleefde in 1544 toen de oude vrouwen uit het Vrouwenhuis van het Maarland erbij introkken met hun twaalf emmers. Zij waren daar dichter bij de kerk en behoefden niet meer steeds de dam over de tochtige haven over te steken.

Verder treffen wij hier enige geestelijken aan. Mr. Michiel bezit in 1523 een huys aan het Maarlandse Kerkhof. In het „huys daeran" woont heer Jacop Lauwes. Daarop volgt in het register heer Claes Pietersz. Allen worden slechts getaxeerd op een emmer. De toestand in 1545 is niet rooskleuriger. De provisor heer Pieter Heynricxz bezit twee huizen met tezamen 6 pond huurwaarde. Twee heren hebben een huis van 3 pond en een van 2 pond. Ook de „pastoor van Maerlandts huys" staat voor dit minimumbedrag genoteerd.

Nadat wij door het register van 1523 en het kohier van 1545 een indruk hebben gekegen van de stad in de 16de eeuw, willen wij thans nagaan wat er van de oude bebouwing bewaard is gebleven. Wij zullen een aantal nog redelijk gaaf bewaard gebleven voorbeelden nader onderzoeken [33], waarbij wij de huizen zoveel mogelijk per straat zullen behandelen. Slechts voor het dubbele huistype zullen wij een uitzondering maken aangezien dit huistype niet aan een straat gebonden is, doch verspreid in de stad voorkomt.

De oude stenen huizen van de Nobelstraat

Oostzijde

Op de plaats van de Markt, tegenover het stadhuis, stond tot 1579 het huis de Gouden Pot (fig. 2). Dit belangrijke pand behoorde in de 14de eeuw tot het bezit van de heren van Voorne. Na het uitsterven van het huis Voorne, in 1371, was het aan de graaf van Holland gekomen. Uit de rekeningen van de grafelijkheids domeinen van 1375-'76 blijkt dat het huis verhuurd werd. Het wordt als volgt omschreven: „Ende dat grote huys is verhuert 2 jaer lang. Dat grote huus dat op de Vischmarkt staet: Symon Willemssone voor 18 £ 10 s. Die Camer naest de hoghe huse: Symon Willemss. 3 £ 10 s." [34]. Op 6 augustus wordt het huis door de graaf verkocht aan zijn baljuw van

[33] Op verscheidene van deze huizen werd mijn aandacht gevestigd door de heer J. Klok, gemeente-archivaris van Den Briel. Ook aan de heer C. J. Bardet dank ik vele gegevens.

[34] H. P. Schaap in *Nieuwe Brielse Courant*, 21-2-1964.

Fig. 2. Het centrum van Den Briel. Schaal 1 : 500. 1. Voorstraat 6 (Hotel de Zalm). Huis met uitgebouwde traptoren en zijkamer (omstreeks 1540); 2. Huis de Gouden Pot. 14de-eeuws pand met zijkamer. Gesloopt 1579, thans Markt; 3. Stadhuis met vermoedelijke indeling van oude balklagen; 4. Huis Nobelstraat 5; 5. Huis Koopmansstraat 6 (omstreeks 1500); 6. Waag en gevangenis (1623). (Tekening Monumentenzorg)

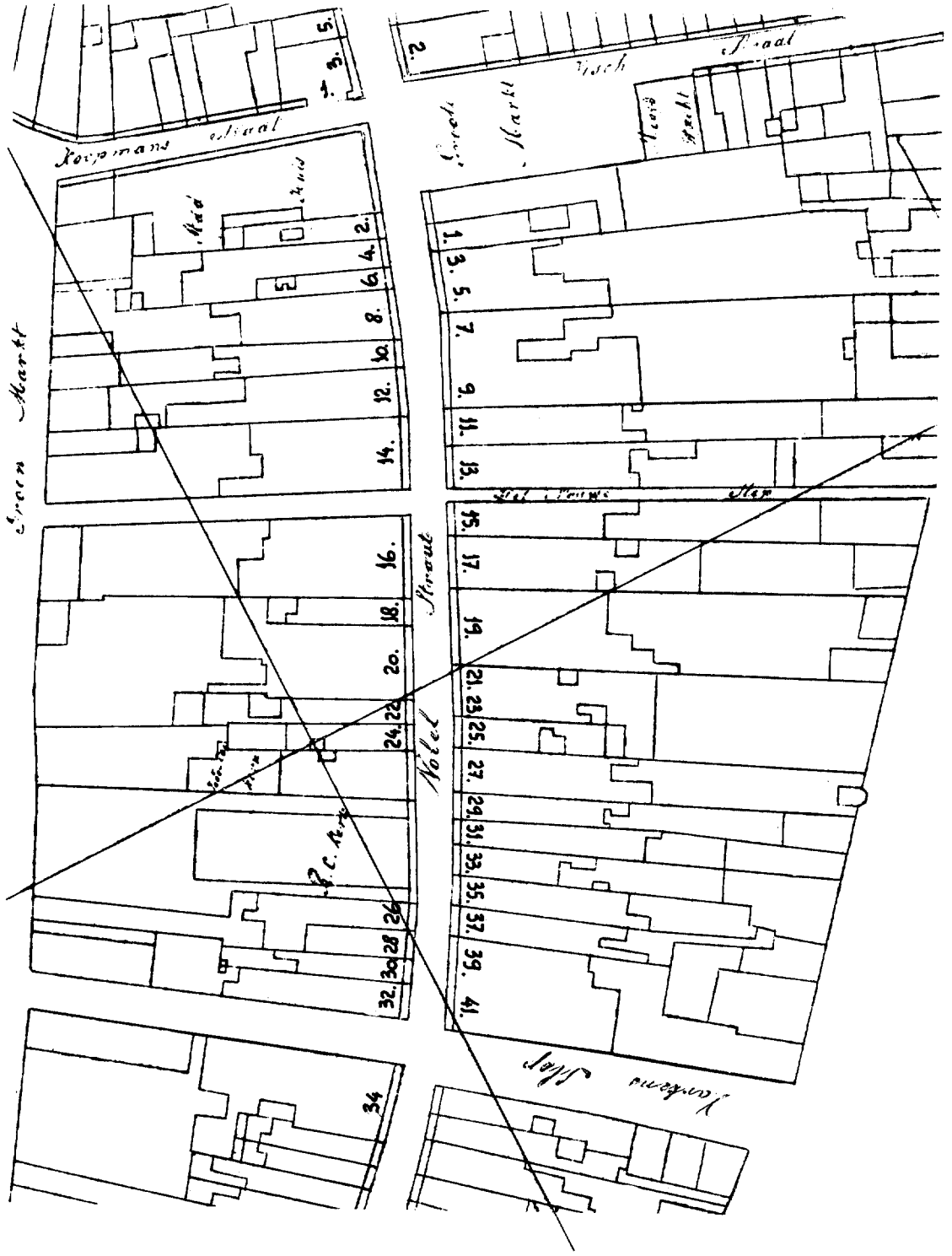

Fig. 3. De huizen aan de Nobelstraat. Kadastrale minuutplan met huidige nummering.

Voorne, Ghiben Janszone van Craken. De tekst luidt: „onse huis ten Briele mit den arven, mit den husinghen ende mit den renten, van voren der strate tot achter tot laethwater toe, also alst ons toe behoert ende gheleghen is, bi de cruisstrate an de waterzide jeghen der stedehuis over". Het huis moet een open huis blijven dat de graaf altijd ter beschikking zal staan [35].

Blijkens de omschrijving bestond het pand uit een hoog en groot huis dat aan de Vismarkt grensde en dus op de hoek moet hebben gestaan, en een kamer ernaast. Het erf was diep en liep tot het buitendijkse water, dat in de verkoopakte van 1390 zowel laethwater als haven wordt genoemd. In 1390 blijken beide delen van het huis apart verhuurd, echter aan dezelfde huurder, een toestand die de gecompliceerdheid van het huis met zijkamer duidelijk illustreert. In 1397 draagt de toenmalige eigenaar, Dirck van Zweeten, het huis op aan zijn bloedverwant Jan van Arkel en ontvangt het als leen terug, waardoor de geschiedenis ervan geregistreerd werd, en de vele eigendomswisselingen in de 15de eeuw bekend zijn [36].

In het brandemmerregister van 1523 treffen wij het huis aan onder de volgende omschrijving: „den Gouden Pot, twee emmers". De naaam de Gouden Pot behoeft niet oud te zijn, deze naam heeft het misschien gekregen in een periode toen het verhuurd was aan een goudsmit of tinnegieter, twee beroepen die in dit deel van de stad bij voorkeur gevestigd waren. Het huis was in 1523 in het bezit van Mr. Claes Pieters, die het in 1512 gekocht had [37]. In het kohier van 1545 is het huis eigendom van Dirck Jansz. en wordt de huurwaarde getaxeerd op 12 pond. „Thuys daeran", waarmee wellicht de oude zijkamer bedoeld is, heeft een huurwaarde van 10 pond en behoort dan aan de burgemeester [38] Danckert Jacobsz. Nadat de Gouden Pot nadien nog driemaal verkocht was [39], komt het huis in 1579 in bezit van de stad, het wordt dan als oud en bouwvallig aangemerkt en gesloopt. Op de plaats van dit pand wordt de markt aangelegd [40]. Het achtererf van het huis is dan bebouwd, aan de zuidzijde van de Visstraat staan in 1574 reeds zes huizen [41]. Uit de breedte van het huidige marktplein blijkt dat het huis de Gouden Pot met zijkamer ongeveer elf meter breed was. Het grote stenen huis zou dan zeven meter breed geweest kunnen zijn. De zijkamer zou een smallere kavel van vier meter in beslag genomen kunnen hebben. Wellicht zal nog eens een opgraving iets meer gegevens over dit belangrijke huis aan het licht brengen.

Ten zuiden van het huis de Gouden Pot en zijn zijkamer hebben drie grote panden gelegen die eveneens in het bezit moeten zijn geweest van een zijkamer.

Het huis *Markt 10* en *Nobelstraat 1*, dat sinds 1579 op de hoek van de markt stond, was ook reeds voordien belangrijk. In het register van 1523 blijkt het te behoren aan Coen Jansz., die twee emmers moest houden. In 1545 is het eigendom van Ariaen Pouwelsz. en wordt het voor een huurwaarde van 13 pond aangeslagen. Huis en zijkamer zijn samen bijna tien meter breed. Thans is de zijkamer als afzonderlijk pand (Nobelstraat 1) in gebruik; het grote huis is aan de markt gelegen. De zijgevel werd in de vorige eeuw tot hoofdgevel gemaakt door het aanbrengen van een classicistische architectuur afgestemd op hoofdwacht en stadhuis.

Het huis *Nobelstraat 3-5* (fig. 2 en afb. 8) is een van de weinige huizen waarbij nog iets van het middeleeuwse verleden in de gevel bewaard is gebleven, ondanks de zorgvuldige gevelwijziging van de 18de eeuw. Het tien meter brede pand toont op de hoeken nog blokken van Gobertanger steen. Ook inwendig zijn er nog onderdelen van het oude huis overgebleven. De kap van het linkerdeel moet blijkens zijn nokgording en ingehakte telmerken omstreeks het midden van 16de eeuw tot stand zijn gekomen. Ook enkele sleutelstukjes onder de moerbalken wijzen op deze bouwtijd. Dit linkerdeel van het huis is slechts vier vakken diep, waarvan het vak met de grote schouw het breedste was. Het smalle rechterdeel heeft een nieuwe kap en is naar achteren verlengd.

Vermoedelijk behoorde dit pand in 1523 en 1545 toe aan Pouwels Dircxz., een der burgemees-

[35] A. A. Arkenbout in *Nieuwe Brielse Courant*, 11-2-1964.

[36] Arkenbout, *o.c.*

[37] *Nieuwe Brielse Courant*, 11-2-1964, 4. Verwijst naar Leenkamer Holland; inv. 123, Cap. Arckel fol. 15.

[38] Van Alkemade en Van der Schelling, *o.c.*, II, 166.

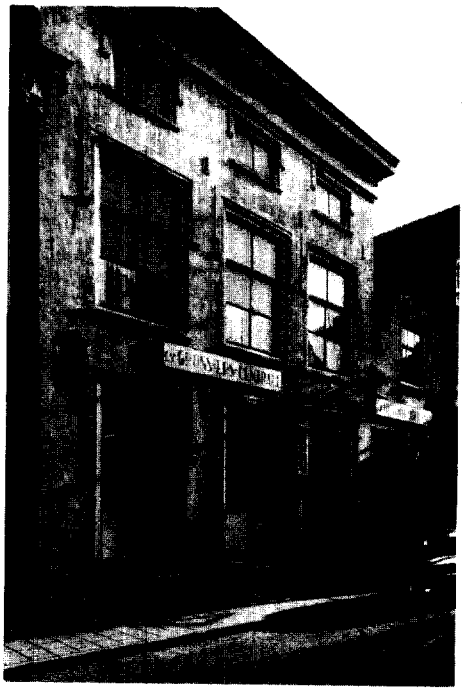
[39] *Nieuwe Brielse Courant*, 11-2-1964, 4. Verwijst naar Leenkamer Holland; inv. 127, Cap. Zeeland fol. 11 v°; inv. 128. Cap. Zeeland, fol. 35; inv. 129, Cap. Zeeland, fol. 7 v°.

[40] *Nieuwe Brielse Courant*, 11-2-1964. Verwijst naar: Leenkamer Holland; inv. 134, fol. 275/276. Gemeentearchief Den Briel, Memoriael Bouck van Allerhande Saecken 1574-1597, 66 v°.

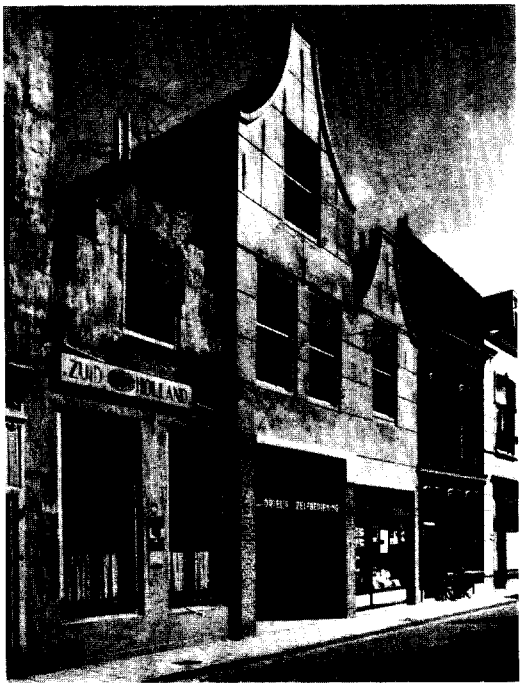
[41] Gemeente-archief Den Briel. Kohier 100ste penning 1574.

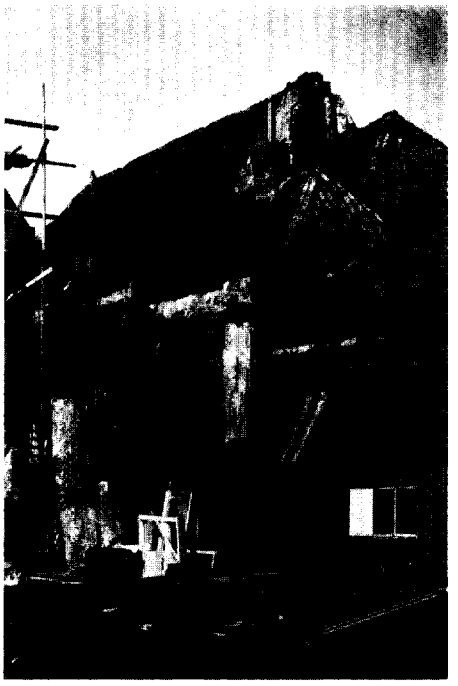
Afb. 8. Nobelstraat 3-5. Huis met zijkamer. Ondanks 18de eeuwse verbouwing bleven in de gevel nog enkele middeleeuwse fragmenten (hoekblokken) herkenbaar.

Afb. 9. Nobelstraat 19. Links het grote huis rechts de zijkamer.

Afb. 10. Nobelstraat 21-23. Dubbel huis van kort voor 1600 met een hoge en een lage vleugel.

Afb. 11. Nobelstraat 19, achterzijde. De zijkamer en oude muur tussen het voorstuk en achterkamer van het hoofdhuis zijn waarneembaar.

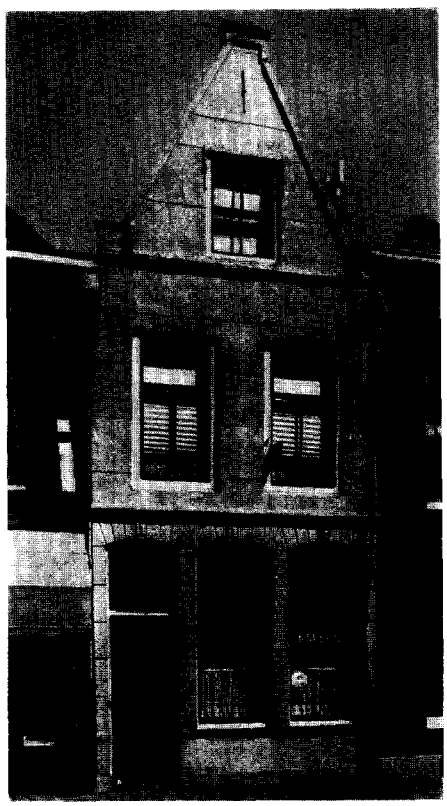
(Foto's Monumentenzorg)

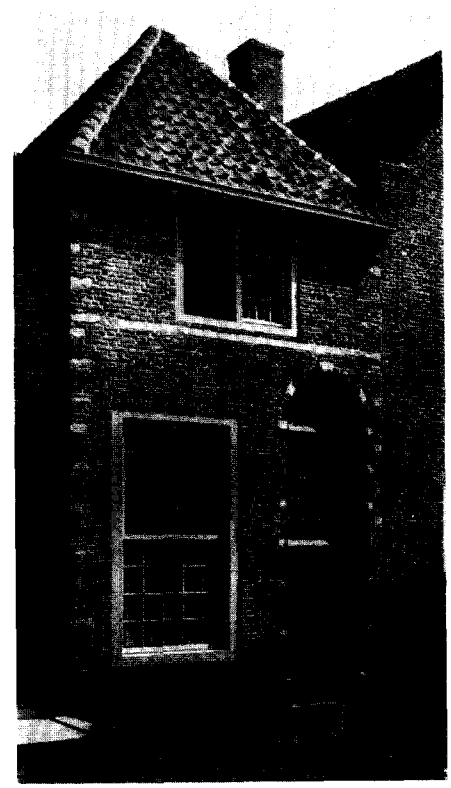
Afb. 12. Nobelstraat 20. Ondanks wijzigingen bleven de structuur van het grote huis links en de zijkamer rechts in de gevel nog te herkennen.

Afb. 13. Nobelstraat 14. Een der oudste stenen huizen in de stad waarvan het grote huis en de zijkamer (rechts) nog in de verminkte gevel te herkennen zijn.

Afb. 14. Voorstraat 18. Klein laat-middeleeuws huis; de gotische waterlijst onder de topgevel bleef bewaard.

Afb. 15. Langestraat 40. Vrij gaaf bewaarde middeleeuwse gevel. Smal huis met verdieping.

(Foto's Monumentenzorg)

ters van de stad [42]. Het werd aangeslagen voor twee emmers en een huurwaarde van 13 pond. Waarschijnlijk is het huis ingrijpend verbouwd of geheel vernieuwd in de periode toen deze burgemeester er woonde.

Het huis *Nobelstraat* 7-9 (afb. 16) is het grootste huis van de stad. De zestien meter brede voorgevel uit het derde kwart van de 18de eeuw heeft met zijn zes vensterassen een ongewone monumentaliteit. Het ontbreken van een middenas en een onderverdieping met stoep wijzen er op dat ook hier geen geheel nieuw pand gebouwd werd. Inderdaad blijkt achter de grote voorgevel een drietal oudere daken schuil te gaan. De beide linkse daken hebben tezamen een belangrijk huis met zijkamer gevormd, dat beschouwd kan worden als kern van het latere zeer grote huis. Rechts heeft een apart huis gestaan dat er op een onbekend tijdstip werd bijgetrokken en achter de beide rechtse vensterassen is blijven voortbestaan.

Het grote huis met zijkamer dat het linkerdeel van het huidige pand uitmaakt behoorde in 1523 aan Willem Joesz. die twee emmers moest aanschaffen en in 1545 aan Jan Ariaensz, tynnegieter, die op een huurwaarde van 13 pond gesteld was. Het rechtse huis moet het huis den Wildeman [43] geweest zijn, dat in 1523 twee emmers moest houden en waar in 1545 Thonis de goudsmit werd aangetroffen met een huurwaarde van 10 pond.

Het huis *Nobelstraat 11* is thans met het buurhuis aan de zuidzijde (nr. 13) in zijn geheel vervangen door een nieuw bankgebouw. In 1523 was dit het huis van Bouwin Jan Oelez., die twee emmers moest houden. In 1545 was het huis van Vrerick Jansz. getaxeerd op 10 pond huurwaarde.

Het huis *Nobelstraat 13*, op de noordhoek van het Nieuwe Slop gelegen is thans geheel verdwenen. Wij krijgen de indruk dat hier in 1523 twee panden gestaan kunnen hebben. Het eerste werd aangeduid als het „ketelaers huys", het tweede behoorde aan Jacob Ysbrantz. Beide moesten twee emmers houden. In 1545 blijkt het eerste huis belangrijker dan het tweede. Het huis van Willem in de Croon werd getaxeerd op 13 pond huurwaarde, dat van zijn buurman aan de zuidzijde, Ariaen de Snyer, slechts op vier pond. Wellicht had het eerste huis hier tussen 1523 en 1545 een deel van het achtererf van het laatste huis verworven.

Er is op dit punt nog een probleem. Het erf van het huis Nobelstraat 13 dat zeven meter breed is, is eigenlijk te smal voor twee percelen. Nu heet de smalle slechts twee meter brede steeg ten zuiden van dit huis op het kadastrale minuutplan „het Nauwe Slop". Op de kaart van Jacob van Deventer (± 1560) komt deze steeg, die smaller is dan de andere stegen, reeds voor. In de keurboeken worden de andere stegen vaak genoemd, doch deze ontbreekt. Wij achten het zeer goed mogelijk dat deze steeg is aangelegd tussen 1545 en ± 1560. Het huis ten zuiden van het ketelaarshuis of de Croon zal er wellicht voor gesloopt zijn en het resterende deel van het erf bij het grote huis getrokken.

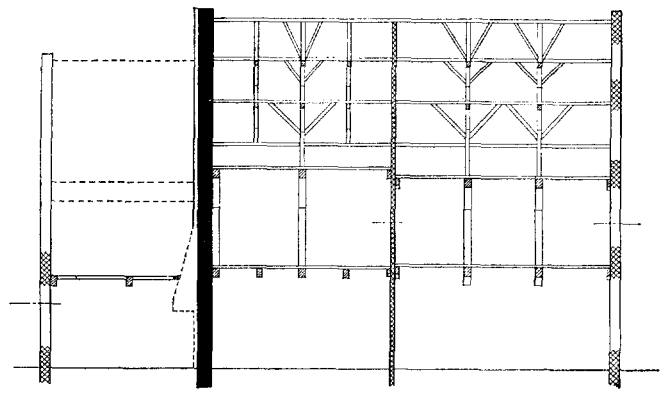
De huizen *Nobelstraat 15 en 17*. Ten zuiden van het Nauwe Slopje lag een drietal huizen van slechts vier meter breedte. In 1523 waren het de huizen „de Sterre" en „de Gouden Leeuw" met elk twee emmers en het huis van Symon de glazemaecker met een emmer. In 1545 vinden wij op deze plaats Jan Cornelisz. in de Galeye met een huurwaarde van 9 pond en de huizen van Matthys Ariaensz. en Michiel de Schaeliedecker, elk getaxeerd op een huurwaarde van 8 pond. Deze beide laatste panden zijn thans samen getrokken tot het huidige pand Nobelstraat 17 met zijn rustige en verzorgde 18de-eeuwse vier-raams gevel. Het huis van Matthys Ariaensz., schuin tegenover het hoekhuis aan de westzijde van de Nobelstraat gelegen, werd in 1551 genoemd ter aanduiding van de plaats van de wantsnijders tijdens de jaarmarkt [44].

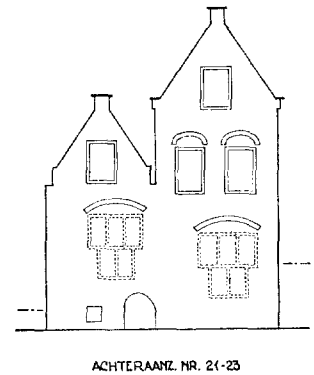
Het huis Nobelstraat 19 (fig. 4 en afb. 9 en 11) behoort tot de oudste stenen panden van de stad. Het belang van dit huis spreekt uit de hoge kap en de grote breedte, die slechts weinig onderdoet voor die van het stadhuis. Het zeer monumentale pand is thans in een onderkomen toestand, het wordt gebruikt als pakhuis van een grossierderij en diende tevoren als bakkerij. De gevel werd in de 19de eeuw gewijzigd. Oude ankers tonen aan dat er onder de pleisterlaag ouder muurwerk bewaard bleef. In het inwendige vindt men nog herinneringen aan beter dagen. Een fraai klassiek portaal aan het eind van de gang, een brede trap waarvoor een zijkamer werd opgeofferd en een schoorsteenmantel in de grote voorkamer boven, bewijzen dat ook dit pand nog in de 18de eeuw met smaak bewoond werd, hoe-

[42] De Jager, *o.c.*, 291.

[43] In 1445 wordt bepaald dat bij de jaarmarkt de wantsnijders zullen staan ten zuiden van het huis van Pieter Beye de Wildeman; De Jager, *o.c.*, 172.

[44] De Jager, *o.c.*, 172.

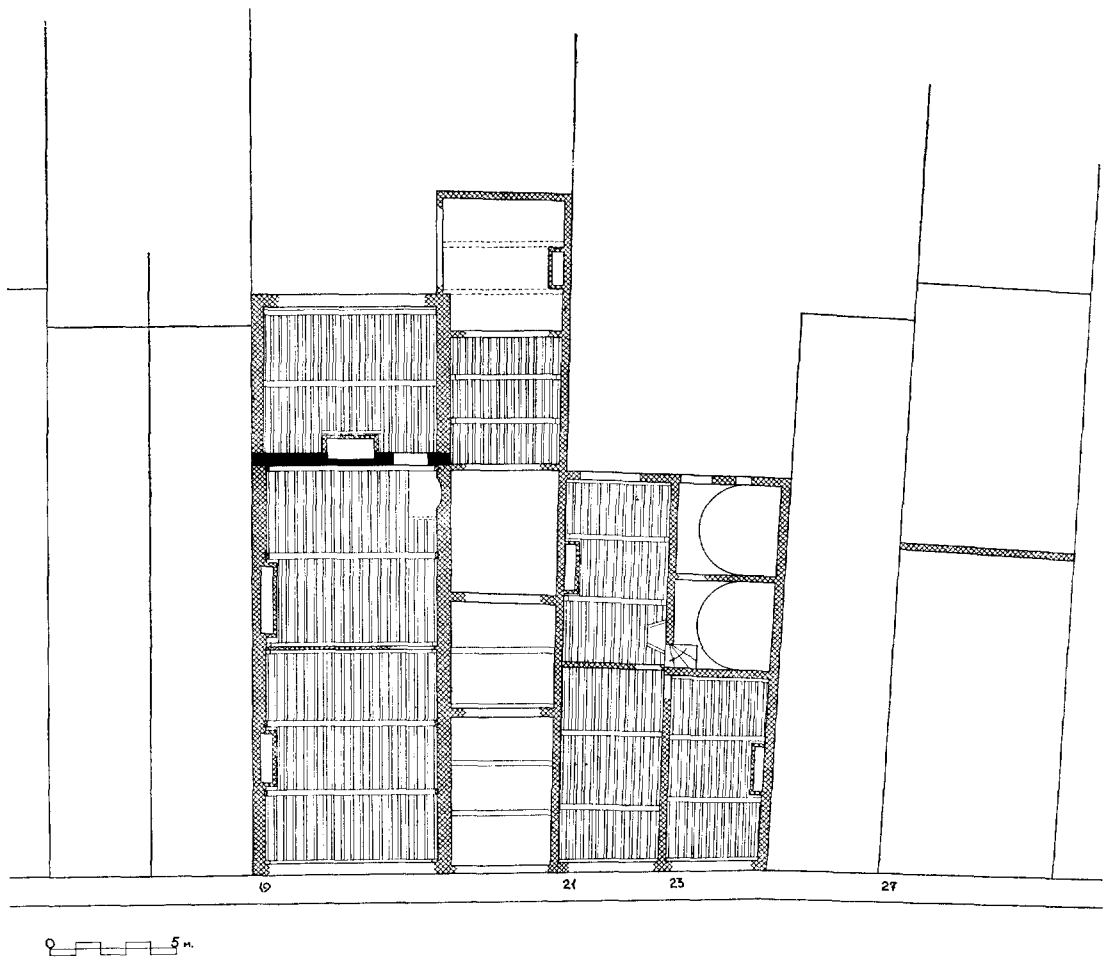

Fig. 4. Nobelstraat 19, 21-23 en 27. Schaal 1 : 300. Het linkerpand is een groot dubbel huis met zijkamers, het rechter een dubbel huis. De plattegrond geeft de indeling op de beganegrond aan, behalve bij het voorstuk van de brede linkervleugel van nr. 19, waar de balklaag op de verdieping getekend is. Beide panden werden kort voor 1600 geheel vernieuwd. Slechts de muur tussen het voorstuk en de achterkamer van nr. 19 dateert vermoedelijk uit het begin van de 14de eeuw. Nr. 27 is een breed pand met middeleeuwse onderdelen.

(Tekening Monumentenzorg)

wel het geen nieuwe voorgevel kreeg. Het kleine huis is daardoor steeds een zelfstandig element gebleven. Dit smalle rechter pand maakt de indruk in zijn huidige vorm uit de 17de eeuw te stammen, het grote huis is ouder. Een niet uitgevoerd verbouwingsplan bood de gelegenheid een grondig onderzoek in te stellen.

Van het grote huis dateert het voorstuk uit het midden van de 16de eeuw, het achterste deel is zo verbouwd, dat het moeilijk valt iets over de oorspronkelijke ouderdom te zeggen. In het huidige gebouw bleef echter nog een belangrijk fragment van een ouder huis bewaard. De wand, die het voorstuk aan de achterzijde begrenst, is opgetrokken van grote moppen (27/28 x 12/12.5 x 7/7.5; 10 lagen = 81 cm), welke baksteen te gaaf is om aan herbezigd materiaal te doen denken. Dit formaat zou op een bouwtijd in het begin der 14de eeuw kunnen wijzen. Aan de achterzijde was in deze tussenwand een rookkanaal uitgespaard dat tot stookgelegenheid diende van de achterkamer. Boven het dak was deze oude tussenmuur afgebrokkeld, wat er op wijst dat de kap vroeger hoger was. In de achterkamer werd op de begane grond een moer- en kinderbinten balklaag van twee vakken aangetroffen, waarin een raveling voor de stookplaats tegen de scheidingsmuur met het voorstuk was uitgespaard. Door het ontbreken van consoles was de ouderdom van deze balklaag niet vast te stellen. Het is waarschijnlijk dat de achterkamer steeds deze vierkante plattegrond heeft bezeten. Hier zou dus reeds in het begin van de 14de eeuw een stenen woonhuis hebben gestaan met een voorstuk van 7 x 16 m en een achterkamer van vierkante vorm, beide met verdieping. De zijkamer aan de achterkant van het huis zou blijkens de consoles onder de moerbalken zeer goed uit de 16de eeuw kunnen zijn. In eerste aanleg telde hij waarschijnlijk drie balkvakken. Deze zijkamer is naderhand naar achteren verlengd. Vermoedelijk is dit het enige deel van het huis dat onderkelderd is geweest.

Het voorstuk van het grote huis moet in het midden der 16de eeuw vernieuwd zijn, in een vorm die vermoedelijk weinig afweek van de oorspronkelijke; een nieuw element was waarschijnlijk alleen de wand die het voorstuk in tweeën deelde. De oorspronkelijke toestand is op de verdieping nog het beste te bestuderen. De voorkamer was 8.5 m diep en telde drie vakken. De binnenkamer was slechts twee vakken diep, die samen 7.5 m besloegen. Deze binnenkamer moet licht ontvangen hebben van de binnenplaats ter rechterzijde, aangezien de deelwand, die op de verdieping bewaard bleef en die in vakwerk was uitgevoerd, geen oude openingen bezat. Er was hier, in tegenstelling met de voorkamer, geen stookplaats. Het beloop van het rookkanaal van de grote keukenschouw van beneden was hier in het vierde vak nog op te merken. In de rechter achterhoek tekenden zich de sporen van de oude spiltrap af, waarvan vermoedelijk de houten treden in het muurwerk waren opgelegd.

Beneden, waar de toestand veel meer is gewijzigd, kan men dezelfde indeling verwachten. Er was een voorhuis van drie vakken, vermoedelijk zonder stookplaats. De binnenkamer daarachter heeft vier ondiepe vakken in de plaats van de twee grote vakken van de bovenkamer; aan de linkerzijde was de grote keukenschouw. Merkwaardig is ook de constructie van het huis. Bij de benedenste balklaag liggen de moerbalken op fraaie stenen consoles; boven zijn er muurstijlen, behalve bij de strijkbalken naast de vakwerkwand.

In grote trekken staat de structuur van dit huis met zijn voorstuk, achterhuis, en twee zijkamers aan de achterzijde ons duidelijk voor de geest, doch ook hier strandt het bouwkundig onderzoek op de vraag of de zijkamers aan de voorzijde een apart huis vormden of dat ze bij het grote huis behoorden. Gelukkig kunnen wij met behulp van het register en het kohier deze kwestie oplossen. In 1523 woonde in dit huis Meiskn Dirc Heyns huysvrouwe die voor haar grote huis drie emmers moest houden. In 1545 vinden wij de volgende omschrijving: „Jan Wouters nyewe leech huys — nyet; Jan Wouters huyssinge 13 pond". Wij veronderstellen dat men het huis, dat toen waarschijnlijk leeg stond omdat het voorstuk vernieuwd werd, zoals verschillende lege huizen niet getaxeerd heeft. Voor het afsluiten van het kohier is men daarop teruggekomen en werd een huurwaarde vastgesteld. Door dit toeval zijn wij vermoedelijk het bouwjaar van het voorstuk te weten gekomen. Dat de zijkamers aan de rechterkant reeds toen bij het grote stenen huis behoorden, blijkt uit het verdere verloop van het register en het kohier.

Het huis *Nobelstraat 21-23* (fig. 4). Op deze plaats stonden oorspronkelijk twee smalle panden die omstreeks 1600 vervangen zijn door een dubbel huis dat wij later zullen beschrijven. In 1523 volgt direct op het voorgaande grote huis: „de Helle, en het huis van Arien Thonisz, sciptimmerman", beide met een emmer. In 1545 treffen wij na Jan Wouters aan Pieter Jacobs „de Helle met het hoofken", 5 pond en Geert Dirck Huyn, 8

pond. Dat deze panden inderdaad op de plaats van 21-23 stonden blijkt uit het vervolg.

De huizen *Nobelstraat 25-27* (fig. 4) moeten in de 16de eeuw een belangrijk pand gevormd hebben. In het register van 1523 blijkt dit huis te behoren aan een van de aanzienlijkste lieden in de stad: Willem Ghysbrechtszn. van Bronckhorst die vier emmers moest houden. In 1545 is het huis het eigendom van Pieter Jacobsz. en wordt de huurwaarde getaxeerd op 12 pond. Nu blijkt het huis nr. 27 een groot stenen huis te zijn van bijna zeven meter breed. Op meer dan tien meter uit de voorgevel zien wij nog een middeleeuwse trapgevel die een scheiding vormt tussen voorstuk en achterkamer.

Aangezien er in het register en het kohier slechts twee kleine panden genoemd worden tussen de beide grote stenen huizen die wij nog terugvinden in de huidige nrs. 19 en 27 blijkt duidelijk dat zowel het huis van Jan Wouters als dat van Willem Gysbrechtszn. van Bronckhorst een zijkamer hebben bezeten. De zijkamer van het laatste huis is als Nobelstraat 25 een eigen leven gaan voeren.

Het huis *Nobelstraat 29* is steeds een klein pand van minimum breedte geweest. In het register van 1523 behoort het aan Arien Wittesz. en staat het voor twee emmers genoteerd. In 1545 wordt Jan Ariaensz. aangeslagen voor 8 pond huurwaarde.

Na dit kleine pand volgen een tweetal dubbele huizen die thans gesplitst zijn en de indruk maken van vier normale huizen.

De huizen *Nobelstraat 31-33* kunnen vroeger een enkel pand zijn geweest. Het diepere linkerstuk (nr. 31) kan het grote huis, het lage en ondiepe pand (nr. 33) de zijkamer geweest zijn. In 1523 was het huis eigendom van Pieter Ottes die twee emmers moest houden. In 1545 woont er Aert Pouwels en bedraagt de huurwaarde 10 pond.

De huizen *Nobelstraat 35-37* moeten vroeger eveneens een dubbel pand gevormd hebben. Nr. 35 is het hoge huis, het lagere (nr. 37) was vermoedelijk de zijkamer. Dat dit huis belangrijk was blijkt uit het register van 1523; er woont dan de burgemeester Pieter Volckricxz. die vier emmers moest houden. Dit grote aantal emmers is wellicht niet alleen aan de afmetingen van het huis te danken. Waarschijnlijk moest de burgemeester als lid van het gerecht nog een emmer extra houden.

Het huis *Nobelstraat 39,* op de hoek van de voormalige Craenslop (nu Varkensmarkt) gelegen, heeft een grote breedte maar is daarentegen lager dan de andere huizen. In tegenstelling tot de beide buurhuizen aan de noordzijde is het een belangrijk pand gebleven en niet later in kleinere huizen gesplitst.

In 1523 behoort dit hoekhuis aan Cornelis Jansz., die twee emmers moet houden. In 1545 staat hij aangegeven als Cornelis Jansz. op te Craen. Het huis heette evenals de Craenslop naar de kraan die hier bij Craentoren aan de waterkant gestaan moet hebben. De eigenaar, Cornelis Jansz. Craen, was in 1542 burgemeester [45]. Ook bij dit pand blijkt weer hoezeer de huizen, die in de 18de eeuw belangrijk waren, ook in de 16de eeuw tot de eerste van de stad behoorden. Ten zuiden van de Craenslop is het met de grote panden, zoals wij er in de Nobelstraat zovele aantreffen, grotendeels gedaan.

Westzijde

Het *stadhuis* van Den Briel (fig. 2 en 5, afb. 4-7) is het oudste en grootste gebouw dat het type van het grote stenen stadshuis vertegenwoordigt, waarbij wij de aanleg met achterkamer en zijkamer aantreffen. Ondanks de modernisering die het gebouw in 1955 onderging, waarbij het inwendige geheel werd vernieuwd, is de historische structuur van het gebouw behouden gebleven. Het uitwendige van het stadhuis behield de gedaante die het verkregen had door de grote verbouwing in 1792 welke geschiedde onder leiding van architect J. van Westenhout.

Uit de vele gegevens, die over deze verbouwing bewaard zijn gebleven [46], kunnen wij ons een duidelijk beeld vormen van wat er toen geschiedde. De werkzaamheden beperkten zich tot het voorste stuk van het stadhuis en de daarnaast gelegen burgerwacht. De oude voorgevel werd tot op de fundering afgebroken, de kap gesloopt, evenals de traptoren in de zijgevel. Er werd een nieuwe voorgevel gebouwd; de linker zijmuur werd verhoogd, terwijl de rechter zijgevel aan de Koopmansstraat een nieuwe buitenbekleding van Utrechtse steen kreeg. Deze voormetseling was aan de onderzijde anderhalve steen zwaar, doch aangezien de oude muur scheef stond, werd de

[45] De Jager, *o.c.*, 319.

[46] *Oudh. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.*, 4de s. 8 (1939), 115. Bestek metselwerk mei 1791, Gemeente-archief Den Briel. Opmetingstekening van het gebouw van voor deze verbouwing, Gemeente-archief Den Briel.

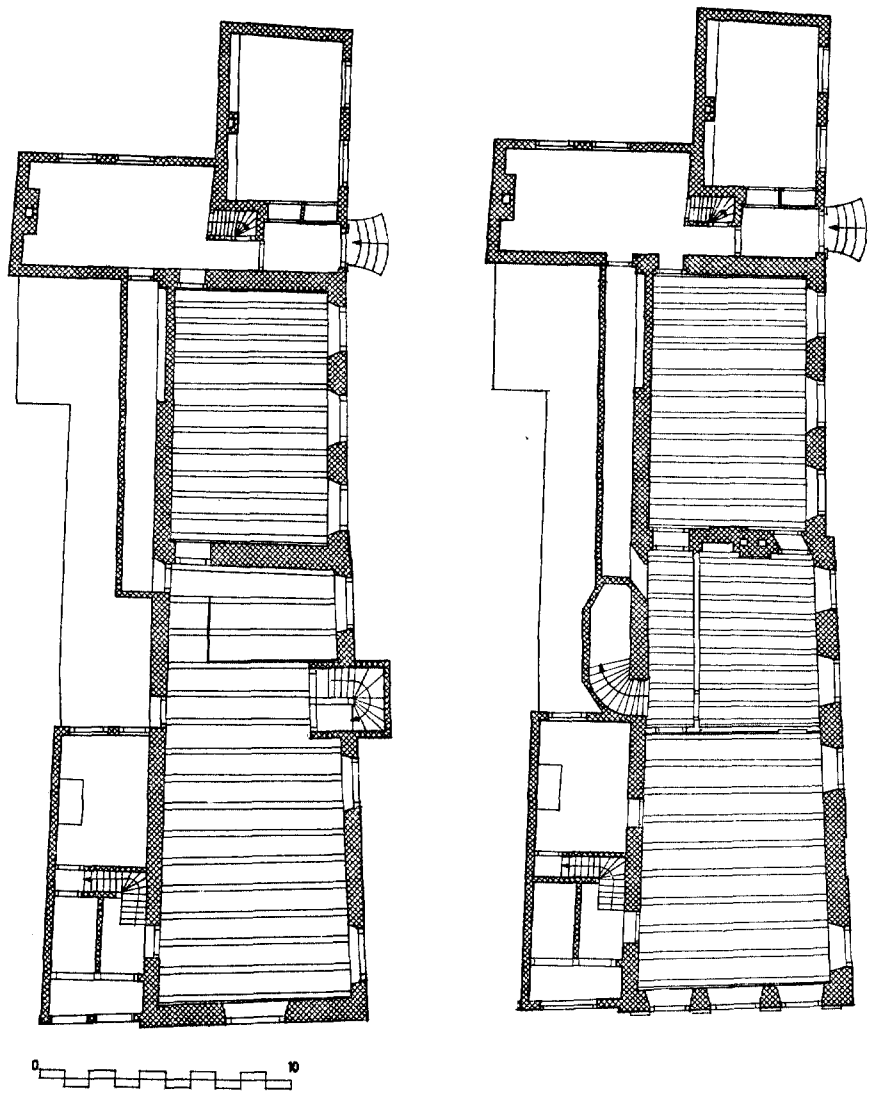

Fig. 5. Stadhuis. Schaal 1 : 300. Links de indeling voor de verbouwing van 1791. Rechts de indeling na de verbouwing van 1791. De opzet van de plattegrond met groot voorstuk en kleinere achterkamer gaat waarschijnlijk terug tot de 14de eeuw. Vermoedelijk werd het buurhuis links in het begin van de 16de eeuw bij het stadhuis getrokken. (Tekening Monumentenzorg)

bekledingsmuur naar boven minder dik. Deze bakstenen zijgevel vormt een sterk contrast met de zandstenen voorgevel en speelt in de architectuur een belangrijke rol. Hij moest zeer zorgvuldig worden afgewerkt. In het bestek lezen wij „van het plint af tot onder de lijst zal hij [de aannemer] deeze geheele gevel zeer zindelijk moeten opmetzelen en met nette fijne afgesneeden voegen met wel geprepareerde gegoten voegspetie volzetten, zorg draagende dat alle de stootvoegen zuiver te lood naar den aard en eigenschap van het staande verbande". De topgevel aan de achterzijde werd op andere wijze afgewerkt, de aannemer moest hier het muurwerk „met platte voegen volzetten de baarden afknippen en met de dagge naar de rye doorhalen".

De nieuwe zijgevel was hoger opgetrokken dan de oude, aangezien het stadhuis met een verdieping verhoogd werd. Het gebouw werd bekroond door een leien dak dat echter provisorisch met

pannen gedekt moest worden. Daarboven verrees als vanouds het torentje.

De nieuwe strakke zijgevel werd eerst mogelijk doordat de oude traptoren kon worden afgebroken. De trap werd verplaatst naar de overzijde van de hal waar een smalle steilklimmende trap als een soort verbeterde traptoren buiten het gebouw geplaatst werd. Uit het bestek krijgen wij de indruk dat er aan het inwendige door deze verbouwing weinig veranderde. De grote voorhal schijnt haar volledige diepte behouden te hebben; zij is waarschijnlijk eerst later, in het begin der 19de eeuw, toen de vierschaar werd opgeheven, onderverdeeld in voorhuis en kamer.

De aangrenzende burgerwacht, die met fundering en al vernieuwd werd, schijnt wat indeling betreft geheel in de bestaande vorm te zijn herbouwd. De omschrijving van de nieuwe toestand in het bestek klopt precies met de plattegrond die wij op de tekening van voor de verbouwing aantreffen. Beneden was een kleine galerij voor de wacht, daarachter een brandspuitenhuis en een trap naar boven. Achter de middenmuur was een vertrek dat in de nieuwe toestand door een deur met de hal van het stadhuis werd verbonden en diende als bodenkamer. Op de verdieping kwamen er twee vertrekken, een voor de officieren, de ander voor de burgerwacht. De voorgevel van de nieuwe burgerwacht was van baksteen, op dezelfde manier afgewerkt en gevoegd als de zijgevel van het stadhuis. Het dak, achter een statiebord verborgen, werd gedekt door rode pannen.

Het is opmerkelijk hoezeer de gebondenheid aan de bestaande toestand het bouwplan heeft beïnvloed. Van enige 18de-eeuwse ruimtewerking is geen sprake, men handhaaft de twee-eenheid van het grote en het kleine huis; dit in tegenstelling tot de verbouwing van vele woonhuizen, waarbij men beide elementen achter een fassade verborg. Met weinig meer kosten had men ook in dit geval het grote en het kleine huis tot een geheel kunnen samentrekken. Noch de verbouwing van het uitwendige van 1791, noch de verandering van het inwendige in 1955 hebben de oudere structuur van het gebouw aangetast.

Hoe oud was het pand dat in 1791 verbouwd werd? De gangbare opvatting is dat het voordien bestaande gebouw uit 1634 zou dateren. Dit jaartal merkte Kornelis van Alkemade op boven in het torentje [47]. Toch zegt Van Alkemade er uitdrukkelijk bij dat het stadhuis ouder moet zijn. Zijn tekst die in 1729 gedrukt werd, luidt als volgt: „Het gebouw zelf vertoond een ouderdom van meer dan een Eeuw dog op het toornspitsje, staande boven het stadhuis zijn we gewaar geworden dit jaartal, 1634". Verderop bij een overzicht van merkwaardige gebeurtenissen deelt Van Alkemade mede: „in de maand Mey 1634 zijn eenige Memorien gemaakt en overgegeven aan de Regering der Stad, ten einde van herstelling van den Toorn op het stadhuis, volgens de bewijzen, en bescheiden daar van zijnde" [48].

Het oudere stadhuis, dat wij uit 18de eeuwse tekeningen enigszins kennen, heeft met zijn topgevel met kleine trappen, zijn segmentbogen boven de vensters en de vele kleine hoekblokjes een uitgesproken 16de-eeuws karakter. Ook de kleine topgevels op de dakvensters boven de zijgevel en de vorm van de dakruiter doen sterk aan de 16de eeuw denken. Wij veronderstellen dan ook, dat de torenreparatie van 1634 weinig ingrijpend is geweest. Wij vermoeden dat dit het stadhuis is dat reeds op de kaart van Jacob van Deventer wordt afgebeeld, op welke kaart wij duidelijk een hoog dak met dakruitertje kunnen ontwaren. Vermoedelijk verkreeg het stadhuis deze gedaante in de eerste helft van de 16de eeuw.

De balklaag die wij op de opmetingstekening van voor 1791 zien, bezit daarentegen een weinig middeleeuws karakter. Moer- en kinderbinten ontbreken, er liggen gewone balken op korte afstand van elkaar. Deze balklaag, die in 1955 weer bloot kwam en toen in zijn geheel moest worden vernieuwd, moet jonger zijn dan het muurwerk. Er moet een verbouwing zijn geweest, vermoedelijk in 1671, waarbij de zolders met moer- en kinderbinten vervangen zijn door gewone balklagen [49]. Dat het stadhuis nog meer wijzigingen onderging, bewijst de voordeur die wij op de geveltekening zien en die met het hek vermoedelijk in 1723 is aangebracht [50]. Ook op andere punten onderging het gebouw bescheiden verbeteringen [51]. Al deze wijzigingen lieten echter het 16de eeuwse karakter van het stadhuis vrijwel

[47] Van Alkemade en Van der Schelling, *o.c.*, I, 82.

[48] Van Alkemade en Van der Schelling, *o.c.*, I, 153.

[49] In de vroedschapsresoluties, deel XVII (1671-1675) komen mededelingen voor over een ingevallen zolder, fol. 8v°, 9, 11, 15, 32, 33v°, 64v°, 72v° (vriendelijke mededeling van de gemeente-archivaris van Den Briel).

[50] *Bericht over een ijzeren hek treffen wij aan in* de vroedschapsresoluties, deel XXIV (1723-1730), 22v°. Veel stadhuizen kregen in deze tijd een nieuwe pui.

[51] In de secretarie werden in 1753 de nu nog aanwezige archiefkasten vervaardigd, die in de kleur van eikehout werden geschilderd.

onaangetast. Tot 1791 bezat het gebouw zelfs nog een deel van zijn kruiskozijnen. Toch is het de vraag in hoeverre wij hier met een 16de eeuws stadhuis te maken hebben.

Het is zeer goed mogelijk dat de kern van het gebouw ouder is dan de 16de eeuw. Op de beganegrond ontbreken op de 18de-eeuwse tekening de hoekblokken zodat wij ons afvragen of het stadhuis vroeger wellicht geen verdieping bezat. Reeds in 1445 moet het gebouw de huidige breedte hebben bezeten aangezien in de keuren op de jaarmarkt bepaald wordt dat de kooplieden in goud, zilver en juwelen in het stadhuis zullen staan [52]. Waarschijnlijk gaat de hoofdopzet van het gebouw nog terug tot de 14de eeuw [53]. Het belangrijkste element van de plattegrond is het voorste stuk dat op de hoek van de Nobelstraat en de Koopmansstraat is gelegen. Het heeft een enigszins taps toelopend grondvlak en meet gemiddeld 7.3 × 16.5 m. Aan de rechterzijde bevindt zich de trap die gedeeltelijk als traptoren uit de zijgevel steekt. Achter dit voorste stuk vindt men een kamer van 6.3 × 10 m. Terzijde van deze kamer is nog een zijkamer uitgebouwd op het erf van het buurperceel, welke kamer een verdieping bezit die door een apart traptorentje bereikbaar is. Nog later is een tweede achterkamer aan het complex toegevoegd, echter zonder verdieping.

De belangrijkste elementen van de, ondanks alle wijzigingen, nog volledig middeleeuwse plattegrond van het raadhuis zijn de grote hal met de kleine kamer erachter. Deze aanleg treffen wij veel bij stadhuizen van dit type aan (Tholen, Vianen, Geertruidenberg). In dit opzicht zijn de plattegronden van de raadhuizen gelijk aan die van de grote woonhuizen. Het enige verschil is dat bij het raadhuis aan de achterzijde van het voorstuk een stookplaats ontbreekt omdat daar de vierschaar is geplaatst. Bij het woonhuis vinden wij op deze plaats meestal de grootste schouw van het huis. Andere elementen die wij bij raadhuizen en woonhuizen gelijkelijk aantreffen zijn de traptoren en de smallere nevenkamer. De bouwgeschiedenis van het Brielse stadhuis toont aan dat deze beide elementen waarschijnlijk jonger waren en eerst omstreeks 1500 zullen zijn toegevoegd. Het is opvallend dat de zijkamer, die bij de Brielse huizen een zoveel voorkomend element was, ook bij het raadhuis voorkwam.

Reeds op het moment van het bouwen van de zijkamer aan de achterzijde werd het lot van twee smalle buurhuizen verweven met dat van het stadhuis. Zowel uit het register van 1523 als uit het kohier van 1545 krijgen wij de indruk dat het eerste kleine huis reeds geheel bij het stadhuis getrokken was.

Het huis *Nobelstraat 2,* aan de zuidzijde grenzend aan het stadhuis, moet reeds vroeg een deel van zijn achtererf aan het stadhuis hebben verloren. Het huis heeft daardoor aan waarde ingeboet. In 1523 wordt het aangeduid als „de Rooze" en moet het een emmer houden. In 1545 is het eigendom van Pieter de Naeyer en heeft het een huurwaarde van 8 pond.

Nobelstraat 4 (fig. 2), is het eerste volledige perceel ten zuiden van het raadhuis. In 1523 behoorde dit toe aan Jacob Splintersz., die twee emmers moest houden. In 1545 zien wij dezelfde eigenaar, dan aangeduid als Copmynken Splinter, het huis heeft dan een huurwaarde van 10 pond. Het huis was smal doch bezat een grote diepte, van ca. 27 m. Een brandgevel die boven het dak uitkwam scheidde het 17 m diepe voorstuk van de 10 m diepe achterkamer. Deze achterkamer is thans gesloopt, op oude foto's, genomen van de Brielse toren, toont zij een eenvoudige trapgevel aan de tuinzijde. Naast de achterkamer was nog een zijkamer op het achtererf van het buurpand dat de minimum breedte van vier meter bezat .

Nobelstraat 6 is een zeer smal perceel. In 1523 behoorde het aan Arien Ariensz. en was het voor twee emmers aangeslagen. In 1545 was Jan de Byes de eigenaar en bezat het een huurwaarde van 6 pond. Vermoedelijk had het huis ondertussen zijn achtererf verloren aan het huis nr. 4.

Het huis *Nobelstraat 8* is een in het begin van deze eeuw geheel vernieuwd pand. Ook het kadastrale minuutplan toont een enkel huis. Zowel in het register van 1523 als in het kohier van 1545 staan er op deze plaats twee kleinere panden. In 1523 werden ze aangeslagen voor een en twee emmers. In 1545 werden beide getaxeerd op een huurwaarde van 6 pond. Zij moeten de minimumbreedte van vier meter hebben bezeten. Tussen deze beide kleine huizen en de eerste steeg aan de zuidzijde liggen drie belangrijkere panden.

Het huis *Nobelstraat 10* behoorde in 1523 aan Andries van Bronckhorst die er twee emmers voor moest houden. Deze was een van de rijkste lieden

[52] De Jager, *o.c.*, 173.

[53] Aangezien uit de verkoopakte van het huis de Gouden Pot in 1390 bleek, dat het stadhuis toen al op deze plaats stond, en de stad omstreeks 1300 stadsrechten verkregen moet hebben, nemen wij aan dat het stadhuis in de 14de eeuw op deze plaats ontstaan is.

van Den Briel, behoorde tot de breedst geërfden en bezat meer huizen in de stad. In 1545 was dit huis eigendom van de weduwe van Claes Jacobsz. en had het een huurwaarde van 12 pond. Het was een gewoon huis op goede stand.

Het huis *Nobelstraat 12* is breder dan het voorgaande. In 1523 behoorde het aan heer Pieter Boudinsz., die drie emmers moest houden. In 1545 was de eigenaar meester Vincent Bouwensz. De huurwaarde werd getaxeerd op 12 pond.

Het huis *Nobelstraat 14* (afb. 13) is een zeer oud en belangrijk pand, dat gelegen is op de noordhoek van de Welleslop.

Zowel in het register als in het kohier is dit huis eenvoudig te herkennen. In 1523 wordt het als volgt omschreven: „Mariken Hugen dochter eenen emmer, dezelve haer groote huys twee emmers". Wij krijgen daaruit de indruk van een huis en zijkamer die apart werden gebruikt. In 1545 woont hier Cornelis van Duvenvoorde die het gehele grote pand, waarvan de huurwaarde op 12 pond gesteld wordt, tot zijn beschikking heeft. In 1552 woonde hij er nog aangezien bepaald werd dat bij de jaarmarkt de verkopers van linnen lakens in de Nobelstraat moesten staan ten noorden van het huis van Cornelis van Duvenvoorde [54]. Hieruit blijkt tevens dat Cornelis van Duvenvoorde inderdaad het hoekhuis ten noorden van de steeg bewoonde.

In het thans tot winkel verbouwde brede hoekpand zijn ook uitwendig nog de omtrekken van een middeleeuws huis te herkennen. Het grote huis is op de hoek gelegen en is ongeveer zeven meter breed. Het bestaat uit een voorstuk dat ongeveer dertien meter diep is en dat in vier vakken is verdeeld. De ongeveer negen meter diepe achterkamer bestaat uit drie vakken, is onderkelderd en heeft daardoor een hoger vloerniveau. Het voorstuk heeft zijn oude karakter grotendeels verloren. Merkwaardig zijn alleen de resten van een muurgeleding bij de als pakhuisruimte gebruikte verdieping. In de linkerzijmuur waren drie bogen, gevormd door een muurverzwaring van een halve steen. Aan de rechterzijde was dezelfde muurgeleding doch meer doorbroken; vermoedelijk zijn hier de stookplaatsen geweest. Rechts achter kan het rookkanaal van de grote schouw van beneden gelopen hebben, rechts voor zal een stookplaats op de verdieping zijn geweest. Een dergelijke muurgeleding van spaarbogen hebben wij in Den Briel niet aangetroffen. In het oosten van het land komt deze bouwwijze meer voor zoals o.a. blijkt uit het Sint-Peters Gasthuis te Arnhem. De trap zal vermoedelijk links achter in het voorstuk geplaatst zijn geweest. Op dit punt ligt ook de huidige, in de 18de eeuw vernieuwde trap, die om een royaler beloop te kunnen krijgen, is uitgebouwd in een erker in de zijgevel.

De achterkamer bleef beter bewaard dan het voorstuk. Dit deel van het huis heeft zijn fraaie middeleeuwse kap nog behouden. Tegen de achterwand van het voorstuk vonden wij een oud rookkanaal, dat enigszins links van het midden uitkomt. In het tweede vak is tegen de rechterzijmuur eveneens een tamelijk oud rookkanaal. De sleutelstukken van de moerbalken op de verdieping hebben gotiserende profielen waarvan de ouderdom moeilijk te schatten is. Op de beganegrond zijn de balken ook hier aan het oog onttrokken. Onder de achterkamer is een kelder die voor het grootste deel een houten balklaag heeft. Slechts een klein deel aan de rechterzijde is van stenen gewelven voorzien. Over de ouderdom van het huis valt weinig te zeggen. De grote steen in de zijgevel (30 × 14 × 7) en de muurbogen op de verdieping wekken het vermoeden dat dit pand tot de oudste stenen huizen van de stad gerekend moet worden.

Ook bij dit huis treffen wij zijkamers aan, waarmee het stenen huis op de hoek op het terrein van het smalle buurhuis aan de noordzijde is uitgebreid. Waarschijnlijk is er een zijkamer aan de achterzijde en een aan de voorzijde geweest met een kleine binnenplaats ertussen. Aan het gebouw zelf is het vrijwel niet te constateren of wij hier met een of twee huizen te maken hebben. De vroeg-19de-eeuwse voorgevel toont nog duidelijk het onderscheid tussen het hoekhuis en de zijkamer, welke scheiding nog door een staande voeg gemarkeerd wordt. Het kadastrale minuutplan wijst uit dat hier één huis stond. Het zijn echter de 16de eeuwse archiefgegevens die ons de zekerheid verschaffen dat wij ook hier te maken hebben met het in Den Briel zo veelvuldig voorkomende type van huis met zijkamer.

Het huis *Nobelstraat 16,* op de zuidhoek van de Welleslop, is een monumentaal 18de-eeuws pand dat onlangs tot winkel werd verbouwd. Aan de achterzijde verraadt het huis nog duidelijk zijn herkomst door samenvoeging van twee middeleeuwse panden. Zowel het register van 1523 als het kohier van 1545 geven op deze plaats twee panden aan van gelijke grootte. In 1523 behoren deze huizen toe aan Bruin Brunez. en Jan Pier Dam; beide worden aangeslagen voor twee em-

[54] De Jager, *o.c.*, 355.

mers. In 1545 zijn zij eigendom van Neeltgen Yeman Jansz. en Gerrit Jansz. tynneghieter. De huurwaarde was gelijk en bedroeg niet meer dan 8 pond. Dat Neeltgen Yeman Jansz. in het hoekhuis woonde, blijkt ook uit de standplaatsen van de verkopers van wollen lakens die tijdens de jaarmarkt, naar in 1552 werd bepaald, ten zuiden van dit huis zouden staan.

Van beide huizen hebben wij het zuidelijkste, dat in 1545 in het bezit was van een tynnegieter en dat het grootste van beide panden is, aan een kort onderzoek kunnen onderwerpen. Door de vele verbouwingen gaf alleen de kap nog enige aanwijzingen.

Het pand is ongeveer zeven meter breed en verdeeld in voor- en achterstuk. Het voorstuk bestaat uit vier vakken. Vermoedelijk lag de stookplaats in het vierde vak links en de trap in het vierde vak rechts. De achterkamer, waarvan de vloerniveaus iets lager liggen dan die van het voorstuk, bestaat uit twee vakken en heeft daardoor een vierkante plattegrond. Voor de ouderdom van het brede huis zijn vooralsnog weinig aanwijzingen. De fraaie kap was nog zonder nokgording en in alle opzichten middeleeuws zodat wij waarschijnlijk met een 15de eeuws pand te maken hebben. De grote breedte, die wij nog alleen bij de oudste stenen huizen van de Nobelstraat aantreffen, en de ondiepe achterkamer doen verwachten dat ook dit huis in de kern zeer oud is. Hierop zou ook de lage huurwaarde van 1545 kunnen wijzen.

Het huis *Nobelstraat 18* is steeds een klein en onbelangrijk huis geweest van minimale breedte. In 1523 woonde er Arien 't Scaep die slechts een emmer moest houden. In 1545 was het pand eigendom van de biervoeder Jacob Borstelaer en had het een huurwaarde van slechts 5 pond. Dit wekt het vermoeden dat toen reeds de toestand van het kadastrale minuutplan bestond waarbij het achtererf bij het huis van de rijke buurman aan de zuidkant getrokken was.

Het huis *Nobelstraat 20* (afb. 12) is een van de belangrijke panden van de straat, zowel in 1523 als 1545 woonde er Huge Cornelisz., tresorier en rentmeester van Voorne. In 1523 werd het huis aangeslagen voor 2 emmers, in 1545 werd de huurwaarde bepaald op 11 pond. In het tegenwoordige pand met zijn rustige 18de-eeuwse fassade blijkt nog duidelijk de opzet van huis met zijkamer die in het begin van de 16de eeuw reeds bestaan moet hebben.

De huizen *Nobelstraat 22-24*. Op het grote huis volgden drie smalle percelen, die in 1523 resp. een, een en twee emmers moesten houden. In 1545 stond het eerste huis leeg zodat het daarom niet getaxeerd werd. De beide andere hebben een huurwaarde van 9 pond. Op de plaats van de huidige r.k. kerk, die in 1830 gebouwd werd [55], bevond zich vroeger een groot woonhuis. In 1523 vinden wij hier Tromp Vliet die eerst drie emmers moet houden doch later op vier gesteld wordt. In 1545 treffen wij een zeer belangrijk bezitter aan, het is Jasper van Treslong, baljuw van Den Briel en van het land van Voorne.

De huizen *Nobelstraat 26, 28, 30 en 32,* zijn vier kleine huizen, ten zuiden van de r.k. kerk gelegen. Het register van 1523 geeft hier drie panden van ieder een emmer. Het kohier van 1545 vermeld eveneens drie, de eerste met een huurwaarde van 7 pond, de beide andere met een huurwaarde van 6 pond. Wellicht was een van deze kleine huizen dubbel of behoorde het noordelijkste van de reeks bij het huis van de baljuw. In het zuidelijkste huis, op de hoek van de Schoolstraat, woonde, zowel in 1523 en 1545, de smit Willem Clocstelder.

Het huis *Nobelstraat 34* (afb. 23 en 24), op de zuidhoek van de Schoolstraat gelegen, was vroeger het eerste huis van het Zuideinde. Het behoort echter nog geheel tot de groep van grote huizen van de Nobelstraat. Verderop in het Zuideinde komen wij dit huistype niet meer tegen. In 1523 woonde in dit huis Joos Symonsz., die er twee emmers op na moest houden. In 1545 was dit het huis van de burgemeester Cornelis Eeuwoutsz. en had het een huurwaarde van 12 pond. Ook dit pand bestond uit een groot huis met zijkamer. Het grote huis stond op de hoek van de zijstraat en bezat een ongeveer dertien meter diep voorstuk, waarachter een onderkelderde achterkamer werd aangetroffen. Deze kamer was drie vakken (ongeveer acht meter) diep, en in het bezit van een merkwaardig stucplafond van omstreeks 1600, waarbij het stucwerk om de balken heen loopt. Dit bijzondere plafond en de fraaie voorgevel van een eeuw later tonen aan, dat ook dit huis steeds een belangrijk pand is gebleven.

De voorname huizen aan de Voorstraat (fig. 6)

Oostzijde

Het huis *Voorstraat 2,* op de hoek van de markt gelegen, is een breed pand dat nog middeleeuwse balklagen en een oude kap bezit. In het

[55] J. Kalf, *De katholieke kerken in Nederland*, Amsterdam 1906, 337.

Fig. 6. De huizen aan de Voorstraat. Kadastrale minuutplan met huidige nummering (Correctie: de nrs. 16-24 dienen als volgt gelezen: 16 en 18 = 16, 20 = 18, 22 = 20, 24 = 24 en 22, 36 = 36 en 38).

register van 1523 en het kohier van 1545 is dit pand niet zo eenvoudig te vinden omdat de huizen van de Visstraat en Voorstraat zonder onderbreking opgesomd worden. Wij vermoeden dat dit het huis is dat in 1523 aan Ysbrant de tynneghieter behoordt en voor twee emmers genoteerd staat. In 1545 staat ditzelfde huis aangeduid als „Cornelis Harmansz van achteren tot voeren" en heeft het een huurwaarde van 8 pond.

Het huis *Voorstraat 4-6* (fig. 2 en 7), thans Hotel de Zalm, is een van de belangrijkste huizen van de stad. Het is jonger dan de oude stenen huizen van de Nobelstraat en vermoedelijk kort voor 1545 grotendeels vernieuwd. In 1523 behoort het aan Joos Cornelisz. casteleyn. Naar de naam van de eigenaar te oordelen is het waarschijnlijk een herberg, die er twee emmers op na moest houden. In 1545 vinden wij hier „Aernt Blaesbalch, brouwer van achteren tot voeren 16 pond". Een dergelijke hoge huurwaarde troffen wij in de Nobelstraat slechts eenmaal aan bij het huis van de baljuw.

In het midden van de 16de eeuw was dit pand waarschijnlijk het belangrijkste huis aan de hoofdstraat. Op de kaart van Jacob van Deventer staat het schematisch aangegeven. Dit eens zo belangrijke huis is thans achter de eenvoudige vroeg-19de eeuwse gevel nog herkenbaar als een huis met zijkamer. Het zou echter een onopvallend pand zijn als het niet in bezit was van een

Afb. 16. Nobelstraat 7-9. Grootste 18de-eeuwse gevel van de stad. Dit gebouw is ontstaan uit een huis met zijkamer, dat in het linkerdeel nog aanwezig is. Achter de twee rechtse vensters bevindt zich een ander huis, dat er later bijgetrokken is. Door het voortbestaan van de middeleeuwse huizen achter de latere gevels ontbreken onderverdieping, stoep en middenas. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 17. Voorstraat 29 en 31. Het huis nr. 29 bevat nog enkele laatgotische fragmenten. Nr. 31 heeft een der mooiste 18de eeuwse gevels van de stad; hiervan zijn de beide rechtse traveeën het jongst. Het linkerdeel van het gebouw bevat nog een 16de eeuws huis met zijkamer. (Foto Monumentenzorg)

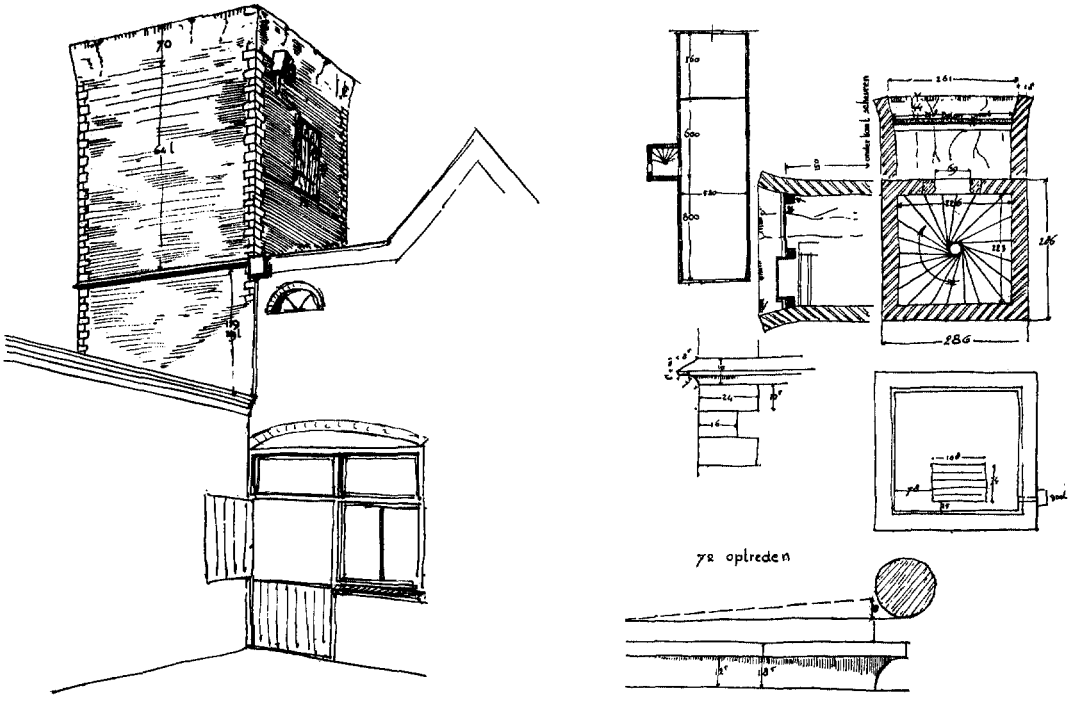

Fig. 7. Voorstraat 6. Traptoren uit de 16de eeuw. (Opmeting E. A. Canneman)

grote middeleeuwse traptoren die van de markt af zichtbaar is en die buitenwerks ± 2.86 m in het vierkant meet. In de huidige toestand is de toren die hoog boven het huis uitsteekt vlak gedekt, vroeger moet er een bekroning zijn geweest. Vermoedelijk was er een topverdieping met vensters naar alle kanten en daarboven nog een spits.

Van het grote huis is de achterkamer in de 19de eeuw verdwenen; de gevels en de daken zijn vernieuwd; de balklagen zijn thans onzichtbaar achter jongere plafonds. Slechts een sleutelstuk onder een moerbalk boven de begane grond bij de toren is gedeeltelijk waarneembaar en toont een vroege renaissance-vorm, die uit het midden van de 16de eeuw kan dateren. Ondanks de vele wijzigingen is de structuur van het huis nog wel vast te stellen. Het voorstuk is inwendig 5.20 m breed en ongeveer twaalf meter diep.

Van de afgebroken ongeveer acht meter diepe achterkamer bleven de zijwanden op de begane grond als tuinmuur en later als wanden van een uitgebouwde zaal behouden. De ankers in de noordmuur tonen aan dat de achterkamer door moerbalken in vier vakken werd verdeeld. Aan de zuidzijde bleef een muurpenant van de oude achtergevel staan. Dit bezit hoekblokken en gotische lijsten en geeft de oude diepte van het pand aan. Dit wijst uit dat de achterkamer ook in het bezit van een verdieping is geweest.

Aan de rechterzijde waar zich de uitgebouwde toren bevindt moet reeds vroeg aan de achterzijde een zijkamer zijn geplaatst, die echter, blijkens de aansluiting tegen de oude achtergevel, jonger is dan het grote huis. Deze langgerekte kamer was tot voor kort in het bezit van een overwelfde kelder [56]. De zijkamer bezat oorspronkelijk geen verdieping doch was met een lessenaardak aangekapt tegen het hoofddak.

Minder is er bekend van de zijkamer aan de voorzijde. Slechts de hoofdafmetingen zijn hier vast te stellen. Het is mogelijk dat op het smalle perceel tussen dit huis en het hoekhuis eens een zelfstandig pand gestaan heeft. Reeds voor 1523 zal dit bij het grote buurhuis zijn getrokken. Na de vernieuwing, kort voor 1545, moet het een der fraaiste voorbeelden geweest zijn van een pand met zijkamers; daarvan is thans alleen nog maar de plattegrond te herkennen.

Het huis *Voorstraat 8,* thans een eenvoudig huis zonder bijzondere kenmerken, behoorde in

[56] Foto's Gemeente-archief, Den Briel.

1523 aan Huge Cornelis Hugez., die twee emmers moest houden. In 1545 was het in bezit van Lysbet Hugen en bezat het een huurwaarde van 8 pond.

Het huis *Voorstraat 10* is thans een breed huis, dat in 1523 voorkomt onder de naam „de Canne" en voor twee emmers genoteerd staat. In 1545 staat er „'t Huys genaempt de Kamme 6 pond". Deze huurwaarde is voor het brede pand aan de lage kant, doch het huis was toen wellicht oud. Waarschijnlijk is het een huis met zijkamer geweest.

Het huis *Voorstraat 12* dat daar op volgt is weer een zeer belangrijk pand. In 1523 woont hier de schout Jan Claesz., die twee emmers moet houden. In 1545 treffen wij er aan: „Thon Eeuwoutz brouwer van achteren tot voren. 16 pond". Wij krijgen de indruk dat de enkele brouwers in het begin van de 16de eeuw zeer rijk waren geworden en tot nieuwbouw waren overgegaan. Van dit rijke brouwershuis bleef meer bewaard dan van het eerst genoemde, alleen is de ouderdom van het huis minder opvallend door een monsterachtige gevel met winkelpui. Toch moeten van het grote huis de kap en andere onderdelen nog bewaard zijn gebleven [57]. Wij zien hier duidelijk een groot en hoog huis met aan de noordzijde een zijkamer, die thans een zelfstandig perceel inneemt (Voorstraat 14).

De huizen *Voorstraat 16, 18, 20.* Ten noorden van het grote brouwershuis volgen vier gewone huizen. In 1523 staan er drie voor twee emmers genoteerd, en een voor een. In 1545 hebben de eerste drie een huurwaarde van 6 pond, het vierde huis had toen een huurwaarde van 8 pond. Van deze reeks gelijke huizen heeft het huis *Voorstraat 18* (afb. 14) nog een gotische lijst onder de topgevel.

De huizen *Voorstraat 22-24* zullen een huis met zijkamer zijn geweest. In 1523 behoorde het aan meester Anthonis de Barbier die twee emmers moest houden. In 1545 was het met een huurwaarde van acht pond het eigendom van Bartout Adriaensz.

Het huis *Voorstraat 26* is weer een zeer belangrijk huis dat thans nog opvalt door een statige vierraams gevel en door een bijzonder grote tuin. In 1523 woonde hier Meester Servaes Ariensz., die vier emmers moest houden. In 1545 was het huis van Lysbet Cackers, weduwe, en bedroeg de huurwaarde 14 pond.

De huizen *Voorstraat 28, 30, 32, 34.* Ten noorden van dit huis kwamen vier gewone huizen. Drie ervan staan in het register van 1523, voor twee emmers genoteerd; het huis nr. 30 „de Regenbooch", dat in 1545 op 5 pond genoteerd staat, zal in het register van 1523 hebben ontbroken. In 1545 werden de overige panden van het viertal op zes pond getaxeerd.

De huizen *Voorstraat 36-38,* op de zuidhoek van de eersts steeg ten noorden van de Markt, zijn een groot huis met zijkamer geweest. In 1523 wordt het in zijn geheel gebruikt door Nele Jan Hugez. Het staat dan voor twee emmers genoteerd. Dat wij hier met het hoekhuis te maken hebben lijdt geen twijfel, aangezien deze steeg enige malen naar deze bewoner van het huis wordt genoemd [58]. In 1545 blijken de beide delen van het huis afzonderlijk in gebruik. Wij treffen er aan „De luchtige nayer 5 pond", en „Jorys de naeyer 5 pond". Ook hieruit blijkt weer de moeilijk te ontwarren geschiedenis van een huis met zijkamer.

W e s t z i j d e

De huizen *Voorstraat 1, 3, 5.* De eerste drie huizen van de Voorstraat lopen dood tegen de huizen van de Koopmansstraat en zijn slechts tien meter diep. Ongetwijfeld is dit een oude toestand, aangezien de Koopmansstraat in 1523 en 1545 reeds hetzelfde aantal huizen bezat als thans. Deze drie kleinere panden staan in 1523 alle genoteerd voor twee emmers, zij behoren dan aan: „Dignum Jacquemar, Lenaert de bontwercker en Copmynken Pier Claesz". In 1545 is het hoekhuis met 10 pond huurwaarde, toebehorende aan Maryken Maertens, het belangrijkste. De beide andere staan genoteerd voor 6 en 7 pond en behoren dan aan Claes Soetemans en Jan Beyez.

Het huis *Voorstraat 7* is gebouwd op een smal perceel van groter diepte dan de voorgaande, dat echter niet doorliep tot aan de achterstraat. In 1523 was het eigendom van Arien Claesz schoemaecker die twee emmers moest houden. In 1545 staat het voor 9 pond genoteerd en behoort het aan Pier Houtecop.

Het huis *Voorstraat 9* is thans een groot nieuw pand. Reeds op het kadastrale minuutplan zien wij hier een breed huis met grote achtertuin. Vermoedelijk is dit het huis dat in 1523 eigendom was van Willem Boudinsz., die voor twee emmers moet zorg dragen. In 1545 staat het op naam van Lenaert in de Keyser en wordt het op 10 pond huurwaarde getaxeerd.

[57] Mededeling gemeente-archivaris van Den Briel.

[58] De Jager, *o.c.,* 90, 316 en 318.

Het huis *Voorstraat 11-13* zal in 1523 hebben toebehoord aan Gilles Boomgaert die eveneens op twee emmers gesteld was. In 1545 wordt dezelfde eigenaar aangeslagen voor een huurwaarde van 6 pond.

Het huis *Voorstraat 15-17-18* behoorde in 1529 aan Yde Pouwels die verplicht was twee emmers te houden. In 1545 was Aernd de Backer bezitter van dit huis dat een huurwaarde van 7 pond had. Ten noorden van dit huis lagen twee „cameren", die toebehoorden aan Yde Pouwels en waarvoor zij twee emmers moest houden. Vermoedelijk lag achter deze kleine woningen haar tuin aangezien het huis de Keyser waarschijnlijk reeds het grote erf achter de andere huizen bezat. In 1545 waren de beide „camerkens" aangeslagen voor 3 en 6 pond.

Het huis *Voorstraat 21-23* moet een dubbel pand zijn geweest dat in 1523 toebehoorde aan heer Hadde Matthysz., die twee emmers moest houden. Misschien woonde hij in dit huis, het is echter ook mogelijk dat hij twee smalle panden bezat die hij verhuurde. In 1545 was het eigendom gesplitst. De twee huizen, van de minimum perceelsbreedte van vier meter, behoorden toe aan Jan Drous en Lenaert Claesz. en werden elk op 4 pond huurwaarde getaxeerd.

Het huis *Voorstraat 25* is een soortgelijk smal huis dat in 1523 in het bezit is van de eigenaar van het huis ten noorden ervan, die er een emmer voor moet houden. In 1545 is het van Neeltgen Jan de Meyer en heeft een huurwaarde van 4 pond. Wij vermoeden dat een deel van het achtererf toen al bij het grote huis aan de Noordkant getrokken was.

Het huis *Voorstraat 27,* (fig. 8 en 9, afb. 18), daterend van omstreeks 1500, is het best bewaarde gotische huis van Den Briel en sinds 1927 in het veilige bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser. Dit huis vormt een voortreffelijk voorbeeld van het type van een groot huis met zijkamer en is daardoor een unicum in ons land. Zoals gebruikelijk is ook hier het langgerekte bouwlichaam van het grote huis samengesteld uit twee delen. Achter het vijf vakken diepe voorstuk treffen wij een achterkamer aan van drie vakken. Dit vertrek ligt iets hoger; eronder is een fraaie overwelfde kelder; in de achtergevel werd de achterkamer verlicht door een breed venster. Boven de achterkamer was op de verdieping eenzelfde vertrek van gelijke hoogte.

De indeling van het voorstuk van het huis is niet geheel vast te stellen. Het is mogelijk dat de trap aan de achterzijde van de hal tegen de achterkamer heeft gelegen [59]. Waarschijnlijk was in het vierde vak aan de linkerwand van oorsprong af de grote schouw. Op de verdieping kan er een stookplaats geweest zijn in het tweede vak aan de linkerzijde. Wij vermoeden dat het voorstuk door een wand was verdeeld in een voorhuis met daarachter een binnenkamer-keuken met grote schouw en trap. De gevel van het grote huis moet omstreeks 1600 van een voormetseling zijn voorzien. Bij de restauratie van 1931 kwamen na verwijdering van de beklamping vele resten van de oorspronkelijke vorm voor de dag.

Meer problemen biedt het kleine huis dat aan de rechterzijde tegen het grote huis aansluit. De trapgevel werd helaas in 1931 in gewijzigde vorm herbouwd, waarbij de karakteristieke waterlijst onder de topgevel werd weggelaten. Het huis achter de gevel bleek vaak gewijzigd; de kap is uit afbraakmateriaal samengesteld; de balklagen zijn waarschijnlijk in de 18de eeuw vernieuwd. Desondanks maakt het kleine pand de indruk nooit een zelfstandig huis te zijn geweest. Het is slechts drie vakken diep hetgeen voor dit deel van de stad zeer ongewoon is. Bovendien heeft het een gemeenschappelijke muur met het grote huis, waarin een oude doorgang aanwezig was, die echter in later tijd was gewijzigd. Ook hier is het probleem — zijkamer of zelfstandig, later bij het pand getrokken huis — met bouwkundig onderzoek alleen niet meer op te lossen. Wij zullen hiervoor de archivalia te hulp moeten roepen.

Het blijkt dat het huis steeds een belangrijk pand is geweest. De grote tuin die over vier percelen doorloopt en thans nog een der grote sieraden van het huis is, vinden wij reeds op het kadastrale minuutplan. In het begin van de 18de eeuw moet er een belangrijke verbouwing zijn geweest waarbij het huis vermoedelijk werd ingericht tot apotheek en de voordeur werd aangebracht die tot 1931 in stand bleef [60]. De oudere

[59] Het is niet geheel uitgesloten dat de trap niet in het huis lag doch in een uitgebouwde traptoren. Het muurwerk toonde op de overgang van de achterkamer naar het voorstuk enige onregelmatigheden. Deze kunnen echter ook afkomstig zijn van een uitgebouwd toilet dat zich hier voor de restauratie van 1931 op de verdieping bevond.

[60] Bij een recente modernisering van deze apotheek in 1959 werd op een kastplank het volgende opschrift gevonden: „Jan van Globs 1717, Kalverstraat, Amsterdam". De unieke 18de eeuwse toonbank die onder een 19de eeuwse omtimmering voor de dag kwam, bevindt zich thans in de herbouwde herberg „de Rustwat" te Rotterdam. Onder de marmeren vloer werden drie ou-

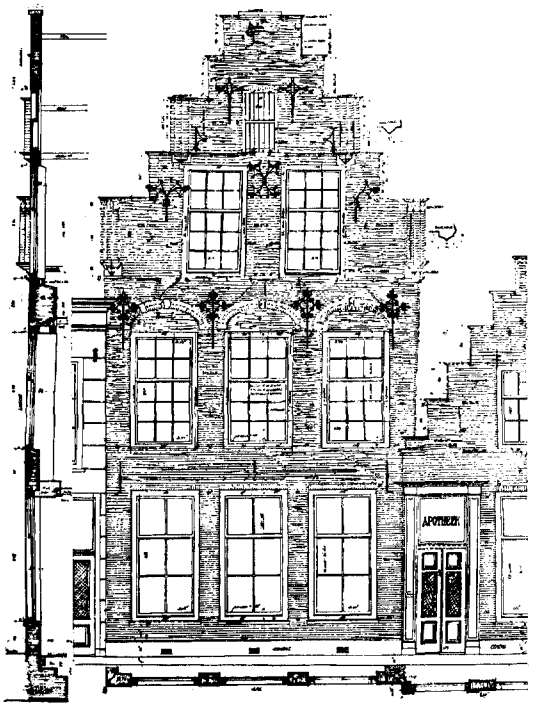

Fig. 8. Voorstraat 27. Opmeting van de voorgevel voor de restauratie van 1931. (Tekening arch. J. W. Jantzen)

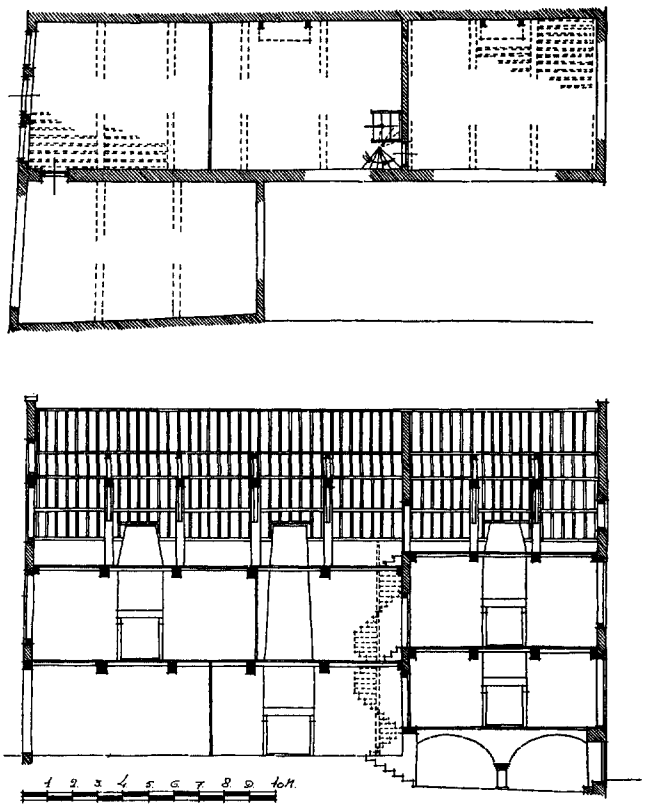

Fig. 9. Voorstraat 27. Reconstructie van de oorspronkelijke toestand. Schaal 1 : 300. (Tekening H. J. Zantkuyl)

geschiedenis komen wij te weten uit het brandemmerregister en het kohier. Wanneer wij de lijst van eigenaren van de panden verder vervolgen blijkt dit huis in 1523 in bezit te zijn geweest van Engel Dircxz., die twee emmers moest houden. In 1528, bij de verkoop van het huis de Gouden Pot, treedt een Engel Dircxz., die secretaris van de stad Den Briel is, als gemachtigde op [61]. In 1545 heeft het huis een nieuwe eigenaar, Willem Heerman, die voor een huurwaarde van 14 pond wordt aangeslagen. Het beroep van deze eigenaar is ook bekend, uit een akte van 1543 blijkt dat hij schout is [62]. De hoge huurwaarde maakt het reeds waarschijnlijk dat dit een huis met zijkamer was. Zekerheid krijgen wij eerst, indien wij de opvolgende eigenaren in de aangrenzende huizen passen.

Het huis *Voorstraat 29* (afb. 17) is een smal pand, waarvan de gevel een hoge ouderdom verraadt. De gotische waterlijst onder de trapgevel maakt, dat wij hier nog aan een 16de-eeuws huis mogen denken. In 1523 woont hier Thone Robbe, „sciptymmerman", die een emmer moet houden, en in 1545 is het van Leenaert „schipmaicker" en heeft het een huurwaarde van slechts 4 pond. Deze lage huurwaarde maakt aannemelijk, dat het huidige huis er toen nog niet stond, doch zou er bovendien op kunnen wijzen dat het achtererf reeds bij het grote huis aan de zuidzijde getrokken was.

Het huis *Voorstraat 31* (afb. 17) is een der allerbelangrijkste panden van de stad en valt op door de indrukwekkende 18de-eeuwse gevel die zes vensterassen breed is. Reeds uit de gevel blijkt dat de twee rechtse vensterassen er later zijn bijgebouwd. Dit moet echter gebeurd zijn voor ± 1830 aangezien het kadastrale minuutplan het huis reeds op zijn huidige breedte weergeeft.

dere vloeren aangetroffen. De oudste bestond uit baksteen (6.5 × 13 × 28) op zijn plat in visgraatverband.

[61] *Nieuwe Brielse Courant,* 11-2-1964; verwijst naar Leenkamer Holland inv. 125. Zeeland fol. 2 v°-3.

[62] Van Alkemade en Van der Schelling, II, 166.

Afb. 18. Voorstraat 27. Goed bewaard gotisch pand van omstreeks 1500 met oorspronkelijke zijkamer, die van een 17de-eeuwse gevel werd voorzien, welke laatste in 1931 geheel is vernieuwd. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 19. Maarland NZ 48. Fraai dubbel huis uit het tweede kwart van de 16de eeuw.
(Foto Monumentenzorg)

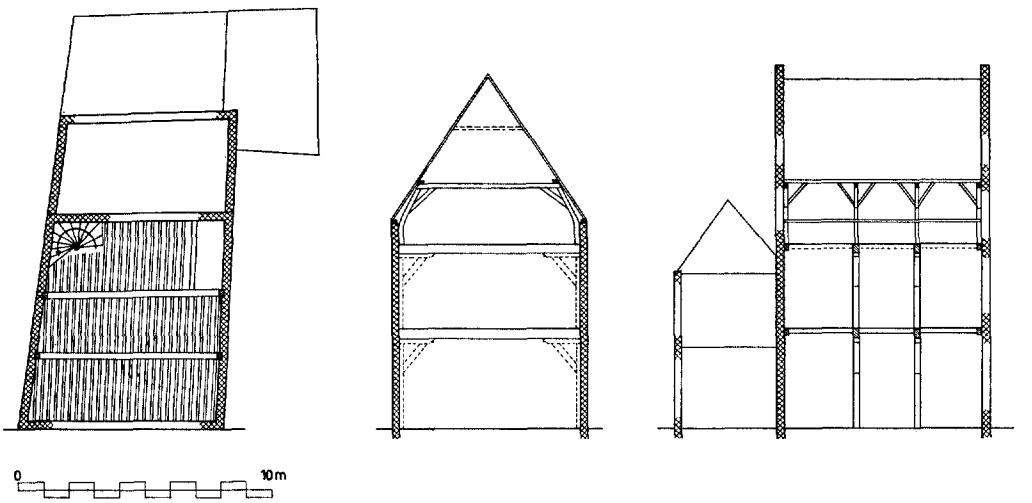

Fig. 10. Koopmansstraat 6. Reconstructie van de oorspronkelijke toestand. Schaal 1 : 300. De trap links is nog gedeeltelijk aanwezig. De muurstijlen en de schouw zijn verdwenen. Het achterhuis werd later vernieuwd.
(Tekening Monumentenzorg)

Waarschijnlijk heeft het huis nog tot omstreeks 1800 bestaan uit een vier vensters breed huis aan de zuidzijde en een smaller pand aan de noordzijde.

Het brede pand moet het huis geweest zijn dat in 1523 behoorde aan Jan Cornelis Florisz., die twee emmers moest houden. In 1545 is het eigendom van Jan Gans en heeft het de hoge huurwaarde van 15 pond. Jan Gans blijkt in 1552 het beroep van secretaris van de stad uit te oefenen [63]. De tiende penning die betaald moest worden van de huurwaarde van alle percelen die wij in het kohier van 1545 vinden, moest worden voldaan ten huize van Jan Gans [64]. Uit de hoge huurwaarde blijkt dat wij hier een dubbel huis of huis met zijkamer mogen verwachten. Ook dit huis is steeds een belangrijk pand gebleven. Op de voorkamer op de verdieping vindt men een der vroege stucplafonds van omstreeks 1600, die alleen in Den Briel worden aangetroffen. Het grote huis werd tenslotte op een tot nu nog toe onbekend tijdstip uitgebreid met het pand dat in 1523 aan Arien de schilder behoorde die een emmer moest houden. In 1545 was het van Dankcert de glaesmaecker en had het een huurwaarde van slechts 4 pond. Hetgeen doet vermoeden dat het achtererf reeds Jan Gans behoorde.

Het huis *Voorstraat 33* was weer een van de grotere huizen met zijkamer zoals wij ze vinden op hoeken van de hoofdstraat met de zijstegen. In 1523 is het huis als volgt omschreven: „Seghers huys twee emmers; thuys daeran een emmer". Wij krijgen hieruit de indruk dat huis en zijkamer apart gebruikt werden. Uit het register van 1523 blijkt duidelijk dat dit het huis is dat was gelegen op de zuidhoek van de eerste zijstraat ten noorden van de Koopmansstraat, vroeger Zegherslop geheten.

In 1545 schijnt dit huis in zijn geheel in gebruik door Mr. Symon Turnout en heeft het een huurwaarde van 9 pond. Wij zijn hiermee bij het laatste voorname huis van de Voorstraat gekomen, het gedeelte ten noorden ervan toont vrijwel alleen de normale huizen van het smalle type.

De kleinere huizen aan de Langestraat, de Plaats en de Koopmansstraat

Het huis *Koopmansstraat 6* (fig. 2 en 10) is gebouwd op een breed doch kort terrein dat tegen diepe erven van de Voorstraat aanloopt. Vermoedelijk is dit brede grondstuk ontstaan door het samentrekken van twee erven van minimumbreedte. Achter een eenvoudige 18de-eeuwse vierraams gevel, bleef het middeleeuwse huis vrij goed bewaard. De kleinere huizen zijn in het register en het kohier nog moeilijker terug te vinden dan de grote. Het onderzoek heeft ook minder zin omdat wij hier niet met zijkamers te maken hebben. Wij zullen bij deze eenvoudige enkele huizen

[63] De Jager, *o.c.*, 319.

[64] De Jager, *o.c.*, 324.

de gegevens geheel putten uit het bouwkundig onderzoek.

Het voorstuk is inwendig 7.5 m breed en 8 m diep, en bezit boven de 3.5 m hoge ruimte op de beganegrond een verdieping die onder de balken 2.90 m meet. Het voorstuk telt drie balkvakken waarvan de eerste twee elk ± 2.5 m breed zijn en het derde ± 3 m wijd is. De moerbalken boven de beganegrondruimte tonen pengaten van verdwenen muurstijlen en van korbeels. Ook de sleutelstukken zijn verdwenen, hetgeen een datering bemoeilijkt. Een volledig houtskelet met stijlen, zowel op de beganegrond als op de verdieping, komen wij bij de kleinere huizen meer tegen. Bij de grotere stenen huizen treffen wij dit minder vaak aan. Uit de merken van de onderste kapjukken, die bewaard zijn gebleven, zou een datering van omstreeks 1500 kunnen volgen.

De indeling van het huis is van het geijkte type. De oorspronkelijke spiltrap is in de linker achterhoek geplaatst. De houten treden van de trap, waarvan het bovendeel bewaard bleef, rusten aan de buitenzijde in het muurwerk. Aan de rechterzijde van het derde vak is op de begane grond een onregelmatigheid in de zoldering op te merken. Wij vermoeden, dat hier de grote schouw heeft gezeten. Het voorstuk toont het normale beeld van trap en schouw in het laatste grotere vak.

Hoe het huis aan de achterzijde in elkaar heeft gezeten weten wij niet. De achterkamer werd (in 1804?) geheel vernieuwd [65]. Toch moet er een oudere achterkamer geweest zijn, getuige de iets oudere uitgebouwde keuken (1771?). Bovendien lopen ook de buurpanden ongeveer even ver naar achteren door zodat wij veronderstellen dat het huis oorspronkelijk een achterkamer van gelijke grootte als de huidige heeft bezeten.

Het huis *Wellerondom 4*, thans een eenvoudig pakhuis, bewaart in zijn zijmuren en balklagen de laatste resten van een gotisch woonhuis. Het huis bezit een verdieping en is gebouwd op een smal perceel van minimum breedte en geringe diepte. Het voorstuk is inwendig ± 3.5 m breed en ± 7 m diep en wordt door twee jukken in drie vakken verdeeld. De moerbalken boven de beganegrond zijn ondersteund door gotische consoles die de pengaten van korbeels en stijlen tonen. Ook op de ongeveer 2.5 m hoge verdieping zijn muurstijlen en korbeels geweest. Het achterste vak is een weinig breder. De plaats van de schouw is niet met zekerheid vast te stellen, vermoedelijk bevond deze zich in het derde vak rechts, terwijl de trap aan de linkerzijde van dit vak gezeten zou kunnen hebben. De achterwand van het voorstuk is thans gesloopt, terwijl het huis met nieuwe balklagen naar achteren verlengd is zodat thans het gehele erf bebouwd is en de achterzijde van het huis van licht is verstoken. Vermoedelijk hangt de verlenging van het huis samen met de inrichting tot pakhuis. De sporen van de achterwand zijn in de zijmuren nog duidelijk waarneembaar. Op het kadastrale minuutplan is het huis minder diep, er bevindt zich nog een kleine open ruimte achter. Wij vermoeden dat het huis oorspronkelijk geen achterkamer heeft bezeten zodat het alleen bestaan heeft uit een voorstuk van drie vakken waarin aan de achterkant een trap en stookplaats geweest zijn.

Het huis *Langestraat 40* (fig. 11 en afb. 15) is een interessant relict van een klein middeleeuws huis dat inwendig slechts weinig meer dan 3.7 m breed is en derhalve op een erf van minimum breedte gebouwd werd. Dit huis is lange tijd aan de bewoning onttrokken geweest. Voor de restauratie van 1954 was het samengetrokken met het hoekpand aan de rechterzijde waarbij de bouwmuur tussen de beide percelen over een groot deel verwijderd was. De beide panden zouden als wagenmakerij hebben gediend. Op het kadastrale minuutplan zijn de huizen reeds samengevoegd.

Het smalle huis is van oorsprong af in het bezit van een verdieping geweest die onder de kinderbinten slechts 2.40 m hoog is. De kap is geheel vernieuwd doch de bovenste balklaag is nog gedeeltelijk intact. Het huis is vijf vakken diep en bezit zowel op de beganegrond als op de verdieping een houtskelet, dat fragmentarisch bewaard is gebleven. Op de beganegrond waren nog twee jukken uit de voorgevel gerekend intact. Opvallend zijn de zware sleutelstukken die bij het eerste juk een gotisch profiel dragen en bij het tweede juk een ojiefvormig profiel. Het gebruik van peerkraal- en ojiefprofielen naast elkaar wijst op een bouwtijd in het tweede kwart van de 16de eeuw. Op de verdieping bezat het enige bewaard gebleven juk een sleutelstuk met peerkraalprofiel. Tijdens de restauratie werd hier in de linkermuur in het tweede vak de achterwand van een smalle stookplaats aangetroffen. In de muur waren klei-

[65] Bij een recente verbouwing in het huis zijn twee gedateerde raamgewichten aangetroffen. In de uitgebouwde keuken was er een met het jaartal 1771. In de achterkamer een met het jaartal 1804. Mededeling van de gemeente-archivaris van Den Briel.

ne rode plavuizen (15 × 15 cm) in keperverband aangemetseld als achterwand van het vuur. De indeling van dit kleine huis schijnt vrij eenvoudig. Er zal een voorhuis van drie vakken geweest zijn. In het derde smalle vak vermoeden wij de trap die dan aan de rechterzijde gezeten moet hebben omdat de schoorstenen links zitten. In de ruimte achter het voorhuis moet zich de grote schouw bevonden hebben. De vensters in de achtergevel zitten aan de rechterzijde, hetgeen wijst op een stookplaats aan de linkerkant. Op de verdieping zal alleen een stookplaats in de voorkamer geweest zijn. Dit huis is te beschouwen als een huis zonder achterkamer. Het voorstuk heeft de gebruikelijke indeling behouden, alleen is de trap vermoedelijk iets meer naar voren gehaald en niet op de gebruikelijke wijze tegen de achterwand van het voorstuk geplaatst. Van dit kleine huis bleef de voorgevel grotendeels behouden. Helaas ontbreekt de top, doch de natuurstenen hoekblokjes, de waterlijst tussen de verdieping en de beganegrond, en wat vooral belangrijk is, de ingangsomlijsting, zijn nog aanwezig.

De voorgevel zonder onderpui maakt dat wij hier niet aan een van de vele ambachtslieden als bewoner mogen denken. Wanneer wij het brandemmerregister van 1523 raadplegen vinden wij eerst tien huizen in de Langestraat, daarna het Hof van Voorne. Waarschijnlijk was de toegang tot het Hof naast de zijstraat die de naam de Raes draagt. Op het Hof volgt een huis dat eigendom is van Arien de metselaar. Dit zou het hoekhuis aan de Raes kunnen zijn. Hiernaast, op de plaats van ons huis, vinden wij Heer Frans Jansz. Wij twijfelen eraan of het huidige pand er toen al stond maar het lijkt ons zeer goed mogelijk dat dit gebouwd is voor een kapittelheer, hetzij Frans Jansz. of een ander. Het is een typisch voorbeeld van een klein woonhuis.

Een der smalle huizen van het Maarland

Het huis *Maarland ZZ 49* (fig. 12) toont aan hoe in een oude stad achter uiterlijk onaanzienlijke gevels zeer interessante huizen verborgen kunnen zijn. Dit huis aan de haven is evenals de voorgaande huizen gebouwd op de smalle erven van de oorspronkelijke verkaveling. De voorgevel meet slechts 4 m, de achtergevel nauwelijks 3.5 m. Het huis dat inwendig dus nog smaller is (3.60 tot 3 m) is 20 m lang, welke zeer diepe ruimte verlicht wordt door één raam in de voorgevel en één raam in de achtergevel. Toch blijkt uit alles dat het huis geheel als woonhuis gebouwd is.

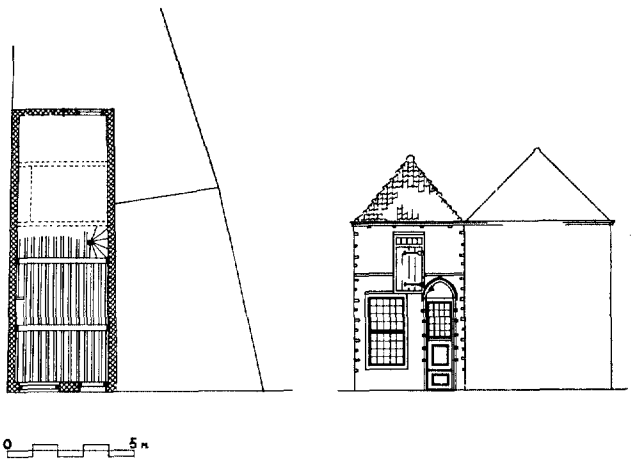

Fig. 11. Langestraat 11. Schaal 1 : 300. Klein gotisch woonhuis uit de eerste helft van de 16de eeuw.
(Tekening Monumentenzorg)

Bergruimte voor koopmansgoederen komt er niet in voor.

Het huis dat thans in restauratie is bezit de resten van een houtskeletbouw. De stijlen en korbeels ontbreken overal, de sleutelstukken onder de moerbalken zijn grotendeels nog aanwezig. Zij tonen een zeer eenvoudige profilering met kwart hol en ojief zodat wij hier aan een datering in de tweede helft van de 16de eeuw moeten denken.

De indeling van het huis is gemakkelijk te herkennen. Er is een voorhuis van twee korte vakken dat door een stenen muur, die in de kap doorloopt, gescheiden wordt van een binnenkamer met stookplaats. De beide vakken van het voorhuis zijn niet voorzien van kinderbinten; een tussenbalk, in de muur rustend op consoles, ondersteunt in ieder veld de vloerdelen van de zolder.

In de binnenkamer was de constructie anders. Hier waren drie vakken gedekt door kinderbinten. De tweede moerbalk liep dwars door de zeer brede schouw die zich in de linkermuur aftekende. Er was hier geen muurstijl doch wel een breed sleutelstuk dat door de schouwkap moet hebben heengestoken. Op zolder was hier de spantpoot verticaal geplaatst zodat hij vrij bleef van het rookkanaal. Links en rechts van de schouw was de wand betegeld, waarbij nog enkele resten van 17de-eeuwse tegels werden gevonden. Interessant is de achterwand van de binnenkamer; links was eens een bedstede, rechts is de trap. Van de oude spiltrap naar boven bleef het benedendeel bewaard. Onder deze trap door gaat een trapje naar de kelder die onder de achterkamer

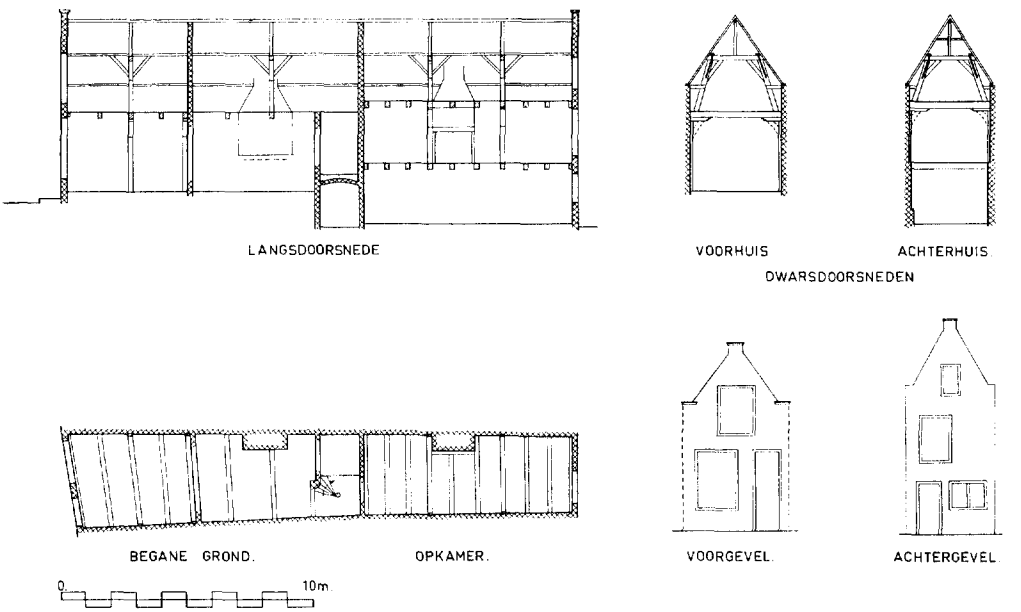

Fig. 12. Maarland ZZ 49. Schaal 1 : 300. Smal huis uit het derde kwart van de 16de eeuw. Voorbeeld van drievoudige plattegrond. Voorhuis, binnenkamer-keuken en onderkelderde achterkamer. (Tekening Monumentenzorg)

ligt. Deze kelder heeft een houten balklaag, slechts onder de bedstede van de binnenkamer is een overwelfde ruimte. Boven deze kelderruimte is het fraaiste vertrek van het huis, de grote achterkamer, die 8 m bij 3 m meet. Een indeling in drie vakken is nog duidelijk te herkennen. De moerbalken hebben oorspronkelijk op muurstijlen gerust. De tussenliggende velden schijnen haast te groot voor een zolder met kinderbinten. Het is niet onmogelijk dat de huidige tussenbalken nog oorspronkelijk zijn. Achter de huidige (17de eeuwse) schouw, die in verband met het rookkanaal van beneden ver naar voren sprong, is een oorspronkelijke schouw aangetroffen die direct tegen de muur geplaatst was, waaruit bleek dat de kelder ook hier oorspronkelijk geen stookplaats heeft bezeten. Het raam in de achtergevel, dat ver van deze schouw verwijderd is, staat desondanks niet in het midden. Aan de zijde waar de stookplaats voorkomt is een bredere muurdam.

Dit merkwaardige lange smalle huis zonder verdieping toont haast een karikatuur van de gejikte bouwwijze, met voorstuk en achterkamer, waarbij de trap in het achterdeel van het voorstuk geplaatst was. Evenals bij het laat-16de-eeuwse huis Nobelstraat 19 is de ontwikkeling van het voorstuk hier verder voortgeschreden dan bij de oudere huizen, hetgeen blijkt uit de stenen muur tussen voorhuis en binnenkamer waardoor de indeling in drie ruimten — voorhuis, binnenkamer en achterkamer — duidelijk gemarkeerd wordt.

De dubbele huizen verspreid door de stad

Het *Weeshuis* (afb. 21 en 22) is gegroeid uit het huis van de rijke kanunnik Engel Willemsz. of Angelus Merula, en ligt ten westen van de kerktoren. Merula, die in 1557 na een vijfjarige gevangenschap op tragische wijze de dood vond, bestemde bij zijn testament in 1552 zijn grote huis met de boomgaard en de helft van zijn overige bezit tot verzorging der wezen [66].

Het gebouw wordt thans gekenmerkt door vier evenwijdige daken waarvan de nokken loodrecht op de voorgevel staan. Het huis bezat vroeger vier topgevels die echter, blijkens een oude foto (afb. 22), reeds vóór de bepleistering van 1871 verdwenen waren en door de huidige kroonlijst waren vervangen. Interessant is de beschrijving die Kornelis van Alkemade in 1729 van het huis gaf:

„zoo schijnt het althans een groot huis, dat uit vier groote huizen, naar dien tijd, tot een gemaakt is; hebbende nog vier spitse gevels, boven de leste van welke aan de regterzijde van het weeshuis, naast de gemelde zes kleine huisjes uitsteekt, uit het agterste deel van het

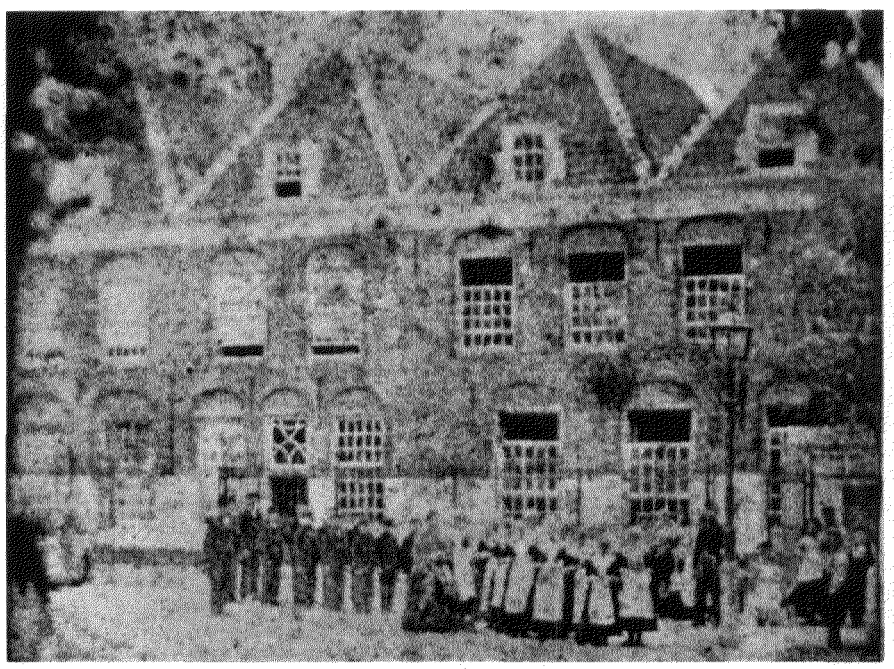
[66] Van Alkemade en Van der Schelling, *o.c.*, I, 80.

Afb. 20. Voorstraat 43-45. In twee etappes (1585 en 1592) gebouwd dubbel huis. In de 18de eeuw werd het vergroot met het rechter buurpand. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 21. Weeshuis, achtergevel. De beide ver uitspringende vleugels rechts zouden het 16de-eeuwse huis van Angelus Merula kunnen zijn. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 22. Weeshuis in 1868. (Foto in Gemeente-Archief, Den Briel)

dak een rond steene torentje. Voor dit huis dus tot een gemaakt ziet men een plein afgeschoten op de rij van de voors zes huisjes met een steene muur" enz. Het inwendige beschrijft hij als volgt: „Inkomende ziet men een ruim vertrek, of voorhuis, met een zeer breede trap aan de regterhand naar boven gaande, aan dezelve regter zijde wordt het eerste vertrek gebruikt tot een oefenschool der jeugd. In de eerste kamer aan de linkerzijde van dat voorhuis is ons vertoond de Schilderij van Engel Merula hangende boven de schoorsteenmantel". Na dit schilderij uitvoerig beschreven te hebben vermeldt hij van het inwendige nog slechts: „Vorder is dit huis voorzien van zeer vele ruime lugtige vertrekken van aangename uitzigt, en alles wat tot de zoodanige stadsweeshuis vereist wordt" [67].

In het inwendige vinden wij geen vier gelijke vleugels, zoals topgevels en daken deden verwachten. De beide rechtse daken blijken te zijn geplaatst op twee dwarse vleugels of zijkamers die waarschijnlijk bij een verbouwing in 1602 aan het gebouw zullen zijn toegevoegd [68]. De voorste kamer bezit moer- en kinderbinten; de achterste een gewone balklaag. De kappen wezen echter uit dat beide tegelijk tot stand moeten zijn gekomen.

De beide linkerdaken behoren tot het oudste deel van het gebouw, dat uit twee lange evenwijdige vleugels bestaat. Van deze beide vleugels is de rechter het breedste; deze bevat thans de ingangshal van het huis.

Achter het ruime voorhuis, dat vier balkvakken diep is, vinden wij een hoger liggende onderkelderde zaal van gelijke afmetingen waarboven direct de kap geplaatst is. De linkervleugel is verdeeld in twee gelijke kamers die elk vier balkvakken diep zijn en elk een stookplaats bezitten tegen de rechterbouwmuur. Boven de vertrekken in deze linkervleugel bevindt zich evenals boven het voorhuis een verdieping. Tegen de buitenmuur van deze linkervleugel stond vroeger een uitgebouwde traptoren [69]. De aanwezigheid van dit boven het dak uitstekende torentje duidt er op dat het oudste deel van het gebouw te beschouwen is als een voornaam woonhuis en dat het niet eerst na het overlijden van Merula in 1557 als weeshuis werd opgetrokken. De stenen consoles onder de moerbalken hebben een detaillering in renaissancevormen, die naar het midden van de 16de eeuw wijst. Waarschijnlijk is het huis van Merula bij de stadsbrand van 1548 verbrand, aangezien het juist lag tussen het St. Catharinaklooster, dat beschadigd werd, en het Clarissenklooster dat geheel uitbrandde [70]. Aan het herbouwde huis kan de bouwheer weinig vreugde hebben beleefd want reeds in 1552 werd hij gevangen genomen.

Het huis bezat voor een kanunnikenwoning ongekend grote afmetingen. Het was meer te vergelijken met de woningen van wereldlijke gezagsdragers, die ook in deze buurt lagen. Het voortbestaan van dit huis vergoedt ons daarom nog iets van de volledige ondergang van het Hof van Voorne en de soortgelijke huizen. Wij vermoeden dat bij deze huizen, die midden op een ruim erf gelegen waren, de zijkamers en de daaruit gegroeide tweede vleugel vroeger voorkwam dan bij de huizen in de straten. Wellicht zijn deze grote huizen er de oorzaak van geweest, dat het dubbele huistype in Den Briel reeds in de 16de eeuw voorkomt.

Het huis *Maarland NZ 48* (fig. 13 en afb. 19) is een bijzonder monumentaal dubbel pand dat dezelfde opzet toont als het voorgaande huis, echter in kleinere vorm en normaal in de verkaveling geplaatst. Blijkens de gotische consoles onder de balklagen moet het huis nog in de eerste helft der 16de eeuw tot stand zijn gekomen. De twee volkomen gelijke vleugels zijn tegelijk opgetrokken; zij zijn beide vijf balkvakken diep en door een dwarsmuur verdeeld in een voorruimte van drie vakken en een achterkamer van twee vakken. Uit de bogen boven de vensters van de voorgevel blijkt, dat de deur in de linkervleugel heeft gezeten. Hier was het voorhuis dat geen stookplaats bezat; daarachter kwam de onderkelderde keuken. Het voorste deel van de rechtervleugel was een zijkamer. Hier was een oorspronkelijke stookplaats. Bij de meedogenloze modernisering van het interieur in 1964 werd onder de jongere schoorsteenmantel een oude vuurpot gevonden. De verdieping van dit fraaie huis zal vier kamers hebben bezeten; in hoeverre deze stookgelegenheid bezat konden wij niet vaststellen.

In de 18de eeuw werd het huis verbouwd en uitgebreid met een achterhuis. Door het gehele pand werd een gang getrokken, die om kelder en opkamer te ontzien aan de rechterzijde werd geplaatst. Thans is het inwendige van het pand

[67] Van Alkemade en Van der Schelling, *o.c.*, I, 80, n. 7.

[68] Mededeling gemeente-archivaris van Den Briel.

[69] Gemeente-archief, Den Briel, hs. Jan Kluit (Meded. gemeente-archivaris). Dit is het torentje dat Van Alkemade (staande met de rug naar het gebouw aan de rechterzijde) aan de rechterzijde beschrijft.

[70] Zie noot 27.

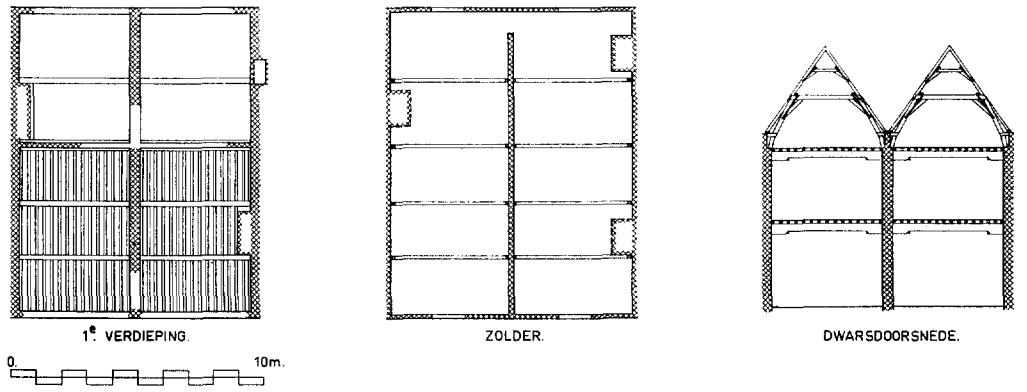

Fig. 13. Maarland NZ 48. Schaal 1 : 300. Uit de eerste helft van de 16de eeuw. Oudste en fraaiste dubbele huis in Den Briel met twee volkomen gelijkwaardige vleugels. (Tekening Monumentenzorg)

grotendeels bedorven. Desondanks blijven de resten nog van groot belang uit oogpunt van de geschiedenis van het Nederlandse woonhuis. Het is een der vroegste volledig ontwikkelde dubbele huizen; bovendien bezit het nog zijn fraaie voorgevel. Gaarne zouden wij willen weten wie de bouwheer van dit pand is geweest. Met behulp van het kohier van 1545 zullen wij trachten dit op te lossen doch wij kunnen daarbij niet dezelfde nauwkeurigheid bereiken als ten aanzien van de Nobelstraat en Voorstraat, omdat de steun van het brandemmerregister ontbreekt; de meeste huizen waren namelijk te armoedig om er in te worden opgenomen. Wij zullen de huizenrij aan de hand van het kohier vervolgen van de Dijkslop naar het westen. Merkwaardigerwijs klopt ook hier de toestand van 1545 nog exact met die van het minuutplan en met de huidige situatie.

Naast het kleine huis op de hoek van het Dijkslop en het Maarland vinden wij een groot pand dat, met een klein huis ernaast, toebehoorde aan de burgemeester Ariaen Verhoeff. Ook thans staat hier nog een opvallend groot huis met vier vensterassen.

Na een zestal kleinere panden, die thans nog alle smal en zonder verdieping zijn, volgt het huis van burgemeester Pieter Steurs [71], dat als volgt wordt omschreven: „Pieter Steurs, cleyn huys 3 pond; Pieter Steurs, groot huys met zijn boogaert, 18 pond". Het kleine huis is dus vermoedelijk een nevenpand waarvan het achtererf bij het grote huis getrokken is. Het grote huis van Pieter Steurs moet, gezien zijn hoge huurwaarde, een behoorlijk pand zijn geweest. In het huidige huis Maarland NZ 47, dat in zijn gevel nog 16de-eeuwse fragmenten bezit en inwendig een indeling in voorhuis, binnenkamer en achterkamer toont, menen wij het grote huis te zien; het kleine pand rechts ervan zal de zijkamer geweest zijn.

Daarna volgt het dubbele huis *Maarland NZ 48,* dat in 1545 toebehoort aan Willem Cornelisz. en op 9 pond huurwaarde geschat wordt. Ter controle van de plaatsbepaling zetten wij ons overzicht van het kohier verder voort. Op ons huis volgen kleine panden, dan „Pieter Steurs plaets" en daarna volgen weer zes kleine huisjes. Dan komen enkele grote huizen, die ongeveer tegenover de nieuwe dam gelegen moeten hebben. De volgorde is daar: „Cornelis Piers, Musschevangers huys met zijnen boogaert, 18 pond; Jan Gerrytsz huys, 4 pond; Cornelis Gerryts huys, 18 pond".

Na twaalf gewone huizen komt: „Jan Claesz met zijnen boogaert end landthuys 18 pond" en kort daarop het „Vrouwenhuys met den boogaert, 12 pond". In het register van 1523 staat dit gesticht evenals het ernaast liggende „Gasthuys upt Maerlant" genoteerd voor 12 emmers. Deze beide gestichten lagen tegenover de oudste dam in het verlengde van de Kerkstraat. Na een zevental gewone huizen geeft het kohier van 1545 drie boomgaarden met schuur die ieder op negen pond worden getaxeerd.

Zo zien wij aan de noordzijde van het Maarland temidden van een aantal kleine huizen een zestal grote panden met dubbele breedte of zijkamers. In het register van 1523 vinden wij alleen het huis van Pier Musschevanger en het westelijk ervan gelegen huis van Lenaert Cornelisz. terug als belangrijke panden. Zowel het huis

[71] Van Alkemade en Van der Schelling, *o.c.,* II. 166.

[72] De Jager, *o.c.,* 335.

van Ariaen Verhoeff als dat van Pieter Steurs en Willem Cornelisz. ontbreken. In 1546 worden Ariaen Verhoeff en Willem Cornelisz. aangeduid als schepenen in verband met een „ordonnantie van 't packen van den Harinck up coelen" [72]. In hetzelfde stuk worden o.m. Pieter Cornelisz. Musschevanger en Pieter Steurs genoemd als keurmeesters [73]. Wij hebben de indruk dat in het tweede kwart van de 16de eeuw op de noordzijde van het Maarland enkele rijke haringhandelaars grote huizen hebben doen bouwen. Het huis van Willem Cornelisz., die vermoedelijk ook dit beroep had is het best bewaard gebleven en is nog steeds een der belangrijkste huizen van Den Briel.

Het huis *Nobelstraat 21-23,* gebouwd tegen het einde der 16de eeuw, op de plaats van twee kleinere huizen [74], behoorde eveneens tot het dubbele type. Hoewel dit huis jonger is dan de beide voorgaande, zien wij hier nog niet de volkomen gelijkheid van de beide vleugels. Tijdens een verbouwing in 1961 kon iets van het inwendige worden vastgelegd. Het hoge linkerdeel van het dubbele pand is het grote huis. Het is 4 m breed en bezit een voorhuis van drie vakken. Achter een scheidingsmuur was een achterkamer, die even diep was en een stookplaats aan de linkerkant heeft bezeten. De trap was hier geplaatst achter de scheidingswand, tussen voorhuis en achterkamer; de oorspronkelijke trapraveling kon worden teruggevonden. De excentrische plaatsing van het raam in de achtergevel, herkenbaar aan de oude segmentboog, wekt het vermoeden dat er een gang van de achterkamer was afgescheiden die van het voorhuis langs de trap naar de achtergevel gevoerd zal hebben. De verdieping zal een voor- en achterkamer bezeten hebben.

Het rechterdeel van het huis was lager en bevatte de zijkamers. De voorste zijkamer was even diep als het voorhuis en oorspronkelijk van een stookplaats voorzien. Daarachter vond men een onderkelderde opkamer waarvan het grote raam in de achtergevel eveneens excentrisch was geplaatst, vermoedelijk in verband met de plaatsing van de schoorsteen. Het ontbreken van de sporen van een trap in het rechterdeel en de aanwezigheid van een stookplaats in de voorkamer, maken het zeer waarschijnlijk dat wij hier met een pand te doen hebben dat als dubbel huis gebouwd is. Bij de verbouwing is een haardsteentje gevonden met het jaartal 1599 dat de bouwtijd zou kunnen aangeven. Ondanks dit late bouwjaar is het huis een typisch voorbeeld van de oudere vorm van het dubbel huistype, waarbij de vleugels nog veelal ongelijk waren.

Het huis *Voorstraat 45,* thans bekend als Hotel de Nymph, is eveneens een dubbel huis dat blijkens de jaartallen 1585 en 1595 in de beide gevels in twee etappes tot stand kwam. In de 18de eeuw is er nog een huis aan de rechterzijde aan toegevoegd.

Aangezien wij noch in het register van 1523, noch in het kohier van 1545 op deze plaats een groot huis kunnen traceren, nemen wij aan dat dit belangrijke pand eerst laat ontstaan is. De gelijkwaardigheid van beide gevels blijkt in de plattegrond iets minder sterk doorgevoerd. De oudste vleugel aan de linkerzijde (1585) is de diepste en is het grote huis. De rechtervleugel uit 1595 bezit twee gelijke zijkamers. In de linkervleugel herkennen wij de normale woonhuisplattegrond. Wij vinden een voorstuk van vier vakken diep ($\pm$ 5 $\times$ 10 m). In het achterste vak rechts lag de trap, waarvan het bovenste deel bewaard bleef. Daarachter bevindt zich de grote zaal die onderkelderd is en daardoor hoger ligt. Deze zaal is eveneens vier vakken diep. In het tweede vak aan de linkerzijde was eens de stookplaats. De kortere rechtervleugel bevatte zowel op de beganegrond als op de verdieping twee gelijke kamers; de voorkamers en de achterkamers elk drie vakken diep.

Het is opvallend, dat bij beide gevels de muurdammen aan de rechterzijde zoveel breder zijn dan links. Dit zou er op wijzen, dat zich in de achterliggende vertrekken de schouw aan de rechterkant zou hebben bevonden. Helaas is de onderpui in de 18de eeuw zozeer gemoderniseerd, dat wij daaruit geen conclusies meer kunnen trekken over de plaats van de ingang. Wanneer wij de plattegrond overzien dan verwachten wij de ingang in het oudste linkerdeel. Toch moet de toegang tot het huis reeds vroegtijdig naar de jongere rechtse vleugel zijn verlegd. In de huidige voorzaal van het linkerdeel bevindt zich een van de twee befaamde plafonds van dit huis, dat aantoont dat rechts een stookplaats moet hebben gezeten. Alles wijst erop dat toen dit plafond werd aangebracht het voorstuk van het linkerdeel was ingericht tot zijkamer [75].

Het plafond in de voorkamer zou wellicht te

[73] De Jager, *o.c.,* 337, n. 1.

[74] Zie het hoofdstuk betreffende de huizen van de Nobelstraat.

[75] Bij de restauratie van dit plafond in 1938 zou er ook stucwerk op de wanden zijn aangetroffen. (*Verslag Provinciale Archeologische Commissie,* 1938).

dateren zijn met behulp van de daarop voorkomende wapens. Naast het wapen van Holland zien wij ook het wapen van Van der Goes van Naters. In 1661 verkocht de heer Jacob van der Goes (heer van Naters en Pancras Gors) aan de rentmeester heer Johan Berchout een huis aan de Schoenmarkt, uitkomend achter in de St. Anthonysstraat [76]. Jacob van der Goes was van 1644-1650 burgemeester van Den Briel geweest [77]. Het is niet onwaarschijnlijk dat hij dit huis heeft bewoond en laten verbouwen waarbij het stucplafond in de voorkamer werd aangebracht.

Het tweede beroemde plafond in dit huis bevindt zich in de achterzaal. Het heeft een meer geometrisch en lineair karakter dan het plafond in de voorzaal. Het zou ouder kunnen zijn en sluit meer aan bij de plafonds in de huizen Nobelstraat 34 en Voorstraat 31.

Bij een diepgaandere bestudering van de huizen en de bewoners moet het mogelijk zijn enkele van deze plafonds nauwkeuriger te dateren. Voorshands nemen wij aan dat ze ontstaan zijn omstreeks 1600. Soortgelijke plafonds zijn tot nu toe alleen maar aan te wijzen in Engeland.

Het zou onwaarschijnlijk zijn dat deze plafonds een typisch Brielse specialiteit waren en dat alleen in deze stad de Engelse invloed tot uitdrukking kwam. Hoewel Den Briel van 1585-1616 met Vlissingen en het fort Rammekens aan Engeland verpand was, achten wij het toch niet waarschijnlijk dat met het garnizoen ook stucwerkers uit Engeland zijn meegekomen. Dat deze plafonds thans nog alleen in Den Briel worden gevonden, zou kunnen worden verklaard uit de grote bloeiperiode die deze stad omstreeks 1600 beleefde en uit de grote stilstand later, waardoor zelfs bij de weinige panden, die in de 18de eeuw een nieuwe voorgevel kregen, de oude plafonds nog gespaard bleven. Wij vragen ons af of dit soort plafonds niet een veel wijder verspreidingsgebied kan hebben bezeten dan alleen Den Briel en of zij niet, als zoveel elementen van de Brielse bouwkunst omstreeks 1600, afkomstig waren uit Dordrecht. Dat in Dordrecht in deze tijd plafondmakers waren, bewijst de volgende post uit de stadsrekening van Geertruidenberg van 1593: „bet. Wil. Tonessen leemplecker van Dordrecht voor dat hij op het stadhuys de vierschaer de balcken met den solder geleempleckt heeft ende met hoofden en wapenen verciert".

Dordrecht hangt weer nauw samen met Antwerpen, en deze beide grote handelssteden hebben waarschijnlijk eerder invloed van Engeland ondergaan dan het kleine Den Briel. Doordat Dordrecht en ook andere steden in de omgeving, zoals Rotterdam, in de 18de eeuw zoveel ingrijpender gemoderniseerd werden dan Den Briel, zullen alle plafonds uit deze tijd, die daar blijkens de bovenaangehaalde post toch ook geweest moeten zijn, verloren zijn gegaan.

Van alle interieurstukken van de vele rijke huizen, die wij in Den Briel aantroffen, bleven alleen deze enkele plafonds bewaard. Zij zijn echter voor de geschiedenis van het Nederlandse woonhuis van bijzondere betekenis omdat zij overal elders verdwenen zijn.

Het driebeukige huistype en de waag

In het voorgaande zagen wij dat het huis met zijkamer in Den Briel reeds vroeg voorkwam. Kort na 1500 werden in de hoofdstraten van de stad vele van dit soort huizen aangetroffen. In de 16de eeuw kwam ook reeds het dubbele huistype voor waarbij het huis bestond uit twee vrijwel gelijkwaardige vleugels. Men zou zich kunnen afvragen of er bij dit algemene voorkomen van zijkamers of tweede vleugels geen zeer grote panden zijn geweest, waarbij aan weerszijden van het grote huis een zijkamer werd aangetroffen. Dit type komt wel voor, zoals blijkt uit het Gemeenlandshuis van Delfland te Delft, dat als particulier huis gebouwd werd. Uit het huis met zijkamers aan weerskanten van het grote huis zou dan tenslotte het driebeukige huistype groeien.

Een huis met zijkamer aan weerszijden hebben wij in Den Briel in de hoofdstraten niet aangetroffen. Toch is het niet uitgesloten dat dit type er is geweest. Van de thans verdwenen grote huizen bij de Catharinakerk zou wellicht een enkele deze bouwwijze gehad kunnen hebben. Opmerkelijk is de wijze, waarop de deken van het Brielse kapittel in het brandemmerregister te boek staat: „mijnheer de deeckens drie huyssen drie emmers" [78]. Het kan een driebeukig huis geweest zijn maar het is waarschijnlijker dat deze huizen afzonderlijk in gebruik waren. Het driebeukige huistype kunnen wij in Den Briel eerst aantonen omstreeks 1600, niet bij woonhuizen doch bij openbare gebouwen, die in hun plattegronden steeds zeer nauw aansluiten bij het grote woonhuis. Het gebouw van de Latijnse school, dat uit 1593 dateert en dat thans nog voor een belangrijk

[76] Meded. gemeente-archivaris van Den Briel.

[77] Van Alkemade en Van der Schelling, *o.c.*, I, 93.

[78] De Jager, *o.c.*, 97.

Afb. 23 en 24. Plafonds in het huis Nobelstraat 34. (Foto's Monumentenzorg)

Afb. 25. Waaggebouw voor de restauratie van 1955. (Foto Monumentenzorg)

deel bestaat, bezat volgens Van Alkemade drie spitse gevels [79]. Hoewel dit nog geenszins behoeft te bewijzen dat er ook in het inwendige een indeling in drieën is geweest, zou een bouwkundig onderzoek dit in de toekomst kunnen uitwijzen. Duidelijker ligt de situatie bij het weeshuis. Aan het tweebeukige huis van Merula werden, zoals wij reeds zagen, in 1602 aan de rechterzijde twee brede zijkamers toegevoegd. Hoewel het huis uitwendig gekenmerkt was door vier gevels naast elkaar, bezat het inwendig een driebeukige aanleg; aan weerszijden van het voorhuis was een zijkamer.

Bij één gebouw is de driebeukige plattegrondaanleg zeer duidelijk en consequent doorgevoerd en wel bij de in 1623 gebouwde achter het stadhuis gelegen waag [80] (fig. 2 en 14, afb. 25). Ondanks de hoge ouderdom heeft het gebouw betrekkelijk weinig wijzigingen ondergaan en was het mogelijk zowel uit- als inwendig de oorspronkelijke toestand te behouden of te herstellen [81]. Het gebouw had een merkwaardig gecombineerde bestemming. Het diende niet alleen als waag doch ook als gevangenis voor de stad Den Briel en het Land van Voorne. In dit opzicht was het gebouw in de plaats gekomen voor het oude steen, dat vaak in de plaatsaanduidingen van de keurboeken genoemd wordt en waarvan wij de indruk hebben dat het achter op het erf van het stadhuis op de hoek van de Koopmansstraat en Venkelstraat gebouwd was [82].

Omdat het nieuwe gebouw groter was dan het oude had men de ernaast liggende woning van de weduwe van Vincent Lucas Burchvliet aangekocht [83]. Om tot een goed project te komen, bracht men een bezoek aan Rotterdam en Delft om daar de gevangenissen te zien, vermoedelijk in de juist vernieuwde stadhuizen. Waarschijnlijk maakt de stadstimmerman Maarten Cornelisz. het ontwerp. Over de uitvoering zijn nog enkele bijzonderheden uit de Thesauriersrekening te putten [84]. Merkwaardig is dat de timmerman die het uitvoerde, de genoemde Maarten Cornelisz., in daggeld wordt betaald, terwijl het metselwerk als geheel wordt aangenomen. De metselaars Ysaac de Vryer, Jacob Thonis en Claes Claesz. krijgen op 14 oktober 1623 hun derde en op 6 januari 1624 hun vierde of laatste termijn betaald. Men moet in het voorjaar van 1623 met het werk zijn begonnen. Het gebouw is gemetseld van een lichte baksteen, vermoedelijk de partij van 800000 „ondersteen", die de rekeningen vermelden en waarvan de herkomst helaas niet genoemd wordt. De bogen boven de vensters zijn in rode baksteen uitgevoerd. Een sieraad voor de gevels vormen de wapens. Vermoedelijk zijn zij gehakt door Adriaen Willeboortsz., steenhouwer tot Delft, die 300 gulden voor een post hardsteen betaald kreeg. Zij werden in juli 1624 gepolychromeerd door Mr. Mildert. Het dak van het gebouw werd gedekt met een partij van 30000 Engelse leien.

Het eenvoudige doch goed verzorgde gebouw heeft een karakteristieke structuur. In de platte-

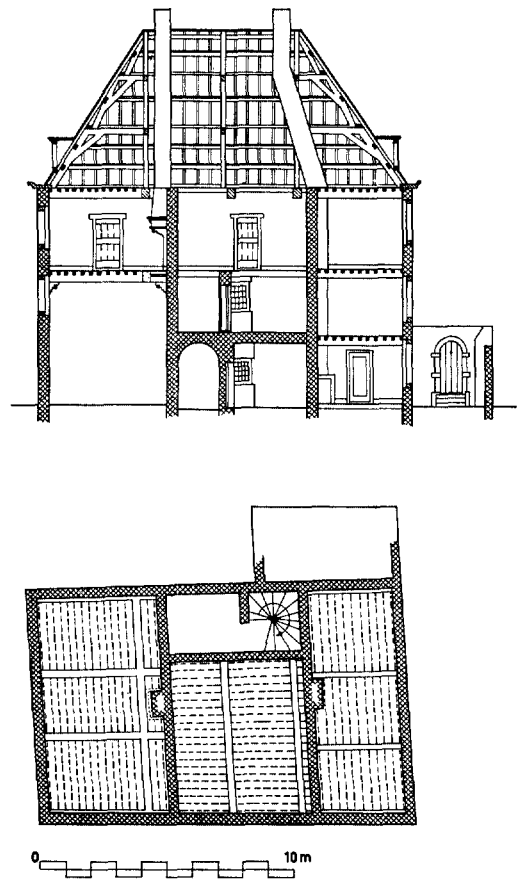

Fig. 14. Waag. Schaal 1 : 300.
(Tekening Monumentenzorg)

[79] Van Alkemade en Van der Schelling, *o.c.*, I, 84.

[80] Dit gebouw werd in 1950 gerestaureerd en ingericht tot Trompmuseum.

[81] Een uitzondering willen wij maken voor de kroonlijst onder het dak, die vermoedelijk van later tijd is.

[82] De Jager, *o.c.*, 94 en 355.

[83] Gemeente-archief, Den Briel. Thesauriersrekening (1 okt. 1623 — ult. sept. 1624, p. 11, 7 v°.).

[84] Zie n. 83.

hoek ligt de waag, in het middendeel, op de plaats waar bij woonhuizen zich het voorhuis bevindt, liggen de ingang, de gang, de trap naar boven en de cellen. De bestemming van het rechterdeel is niet duidelijk. Wellicht diende dit deel als woning voor de cipier. Boven de onderverdieping, waarvan de hoogte door de waag bepaald wordt, liggen een drietal vertrekken die in het bezit waren van stookplaatsen. Het is merkwaardig, dat men naar buiten toe de driebeukige aanleg niet heeft laten spreken. Een groot dak overspant de drie beuken en in de gevel vinden wij vier ramen in plaats van drie. Wij zien hier het begin van een nieuwe periode van onze architectuur, waarbij men zoekt naar een enkelvoudige blokvormige hoofdvorm, waarbij de samenstellende delen opgingen in een groter geheel. Het tijdperk van de afzonderlijke daken en de talrijke topgevels begon ten einde te lopen. De klassieke inslag zou geleidelijk baan breken en tenslotte ook tot andere plattegrondtypes leiden.

Met de waag is de ontwikkeling die wij bij de Brielse huizen zagen van het stenen huis met zijkamer naar het dubbele huis en tenslotte naar de driebeukige aanleg, voltooid en tevens met de klassieke hoofdvorm van het gebouw een nieuwe periode ingeluid. Wij moeten ons realiseren, dat dit groeiproces zich niet binnen Den Briel voltrok doch dat Den Briel deel had aan de algemene ontwikkeling in het westen van het land. Er zijn echter bepaalde omstandigheden waardoor wij deze ontwikkeling in de oude hoofdstad van Voorne beter kunnen terugvinden dan in andere steden, waar later tijden meer vernieuwden. Daarom zijn de huizen van Den Briel voor de geschiedenis van het Nederlandse woonhuis zo belangrijk.

SUMMARY

THE OLD HOUSES OF BRIELLE

BY

R. MEISCHKE

Den Briel probably came into existence in the 13th century, developing along the dike of the first polder behind the dunes of the island of Voorne. Voorne, situated on the border between Holland and Zeeland, was the domain of a count and Brielle soon became its most important centre. The town proper consisted of a stretch of built-up land, situated along the dike and over a kilometre in length. A branch of the river, called Gote and running east of the dike, provided moorings for the ships. The town area enclosed within the dike was intersected by Langestraat, a road running at an angle to the dike. Either part of the town had its own parish church, mentioned for the first time in c. 1280. The northernmost part contained the — now vanished — Maarland church, the southern part the considerably larger collegiate church, of which nave and tower are extant. A few large houses, connected with the Court of Voorne, stood in the vicinity of these churches. A number of monasteries also sprang up here in the course of the 15th century. There had been space for some earlier foundations, two hospitals among them, to be erected in the closely built-up area along the dike.

In the beginning of the 14th century the settlement was moated at the west end. In 1394 the town must have expanded northward on the grounds that belonged to the count's tide mill. The town canal was transformed into a dock of considerable size, which afforded safer moorings than the outer quays. It was divided in two by a dam, the western half serving as basin and ensuring a more even flow of water at flood and ebb tides. In the beginning of the 17th century the harbour was somewhat enlarged at the east end, but after 1700 the town became once again enclosed by ramparts and a considerable portion of the city was then cut off on the south side.

Particular types of domestic architecture occur in particular streets and parts of the town. What strikes us is that in some areas of Brielle, namely the strips along the dike, Langestraat and the area around Maarland harbour, narrow plots, measuring 4 metres in width, are common. There are indications that this division into plots, — the original plan of which dates from c. 1825 and is recorded in the land registry office, — is very old, probably even the earliest made. (register of firebuckets of 1523 and oldest by-law of the town of 1346). One might conclude from these data that from the beginning Brielle's function was of a strictly urban, never of an agrarian nature. According to the by-law of 1346 the houses (mostly with walls made of mud) had to exceed 10 feet in width, i.e. 3.26 metres. Al-

lowing for spaces to be left open between the houses, each parcel was at least 4 metres wide.

As is evidenced by various regulations, brick domestic architecture occurred as early as 1346. Some houses must have had two storeys and their sites were wider. Since houses made of earth went out completely in the course of the 16th century, we can only trace the subsequent development of houses built in brick. Large brick houses all contained a front room measuring 10-15 metres in depth, as well as a room at the back. The back room was often at a different level from the front room and generally had a cellar underneath. The staircase and the principal fireplace were at the back of the front room. Some very large houses had stair turrets. Another feature, more difficult to trace and of less frequent occurrence, is the so-called side room. This addition in the width of the house ranged with the street. There is written evidence of a house possessing a side room in 1375. Moreover, we have come across a number of houses where the occurrence of an addition at some time was suspected, but none of these cases enabled us to find proof of a side room existing previous to the 16th century.

When after about 1500 houses made of earth were being superseded by brick, the ordinary citizen's dwelling-house was modelled on the large brick house. Houses, whose depth far exceeded their width, developed on very narrow plots. Like their more impressive prototypes, they often contained a front room and a room at the back. The house ZZ 49 Maarland is a very remarkable example in this category.

Of greater importance is the development of the double dwelling-house. The side room, at first subordinate to the house proper, increased both in width and depth. A room at the back as well as a first floor were added. At the same time the depth of the house itself diminished and eventually a type of house evolved of two wings, one equivalent to the other. Some double houses such as 21-23 Nobelstraat and 43 Voorstraat have two wings of unequal size. The two wings of the very fine house NZ 48 Maarland, dating from the first part of the 16th century, are absolutely identical. It is the earliest urban house of this type found so far in this country.

The houses of this town are important for another reason: Brielle possesses four stucco ceilings of about 1600 or shortly afterwards, which seem closely akin to English stucco ceilings of the same period, a phenomenon which might have some connection with the fact that from 1585-1616 Brielle was pledged to England. An objection might be raised here, namely that no other town in the west of the Netherlands rose to such heights of prosperity about 1600 and came to such an absolute standstill in the 17th and 18th centuries. Records furnish evidence that in Dordrecht also stucco ceilings were made about the same period. As long as so little is known of the latter work, it seems somewhat rash to assume a direct connection between England and Brielle.

BOEKBESPREKING

D. Bax en C. Koeman, Argitektoniese skoonheid in Kaapstad se Kompagniestuin 1777-1805. Tafelberg-Uitgewers, Kaapstad 1963. 112 blz., 41 afbeeldingen.

Het boek, dat een zorgvuldige verantwoording bevat van enkele tot in details afdalende onderzoekingen op bouwkundig-historisch gebied, gunt ons een blik in de praktijk van het compagnies bouwmeestreschap aan de Kaap, in de laatste decennia van het Nederlandse bewind aldaar.

De Compagnie beschikte soms over Nederlandse, maar vaak ook Duitse ambachtslui, die in haar dienst uit Europa naar de Kaap geëmigreerd waren. Zo was een Zuidduitser, Anreith, in de periode waarover wordt gehandeld de belangrijkste beeldhouwer. De leiding bij de Compagnieswerken berustte sedert 1753 bij een genieofficier. Juist als soms in Nederland in dezelfde periode, heeft de vestingbouwkundige opleiding ook in de behoefte aan civiele ontwerpers voorzien. De „held van het verhaal" is de Fransman L. M. Thibault, geboren 1750, op 33-jarige leeftijd in Compagniesdienst aan de Kaap gearriveerd. Van 1786 tot 1791 was hem „het opzigt en bestier van 's Compagnies gebouwen" toevertrouwd, als luitenant-ingenieur, sedert 1788 als kapitein-ingenieur. Die taak deelde hij met de jeugdige zoon van de toenmalige gouverneur, S. W. de Graaff, sedert 1784 kapitein-ingenieur. In 1803 kreeg Thibault bij het Bewind De Mist een aanstelling tot „Inspecteur over 's Lands Civile en Militaire gebouwen."

Niet alleen de materialen — steen en hout — ook de ideeën zijn gedeeltelijk uit Nederland gekomen, voor zover uit de stijl van de ontwerpen valt op te maken. Voor een deel ook zijn zij beinvloed door het belangrijker Indië, bijvoorbeeld de koloniale stijl van Batavia. Verder valt rekening te houden met de Franse opleiding van de eerst op 33-jarige leeftijd naar Zuid-Afrika gekomen ingenieur Thibault.

Uit de periode van samenwerking met De Graaff dateert een van de gevels van het gouverneurspaleis, namelijk die aan het Stalplein, gebouwd ± 1788-1790. De fassade is traditioneel Hollands in hoofdverdeling; door een middenrisaliet met fronton en zijpilasters en door de guirlandes op de borstweringen en in de attiek. Zij is strak van lijnen, koloniaal in de detaillering van de vensters en van de deurpartij; voor de tijd van het ontstaan vergeleken met de Nederlandse architectuur al enigszins ouderwets door het ontbreken van een gebosseerd voetstuk.

Bij de toegang tot de Compagniestuin verrezen in deze tijd twee bouwwerken van verschillend karakter: een elegante toegangspoort met gelede pijlers, geprofileerde dekstukken en sierlijke vazen en een wachthuis van typische blokvormige contour, modern ook door de wijze van detaillering van de portiek met kolommen. Het wachthuis lijkt terug te gaan op ideeën bij de vestingbouwkundige opleiding opgedaan door de ontwerper. Het ademt een andere geest dan een tweetal woonhuisgevels uit dezelfde periode, eveneens aan Thibault toegeschreven. Deze verraden weer een Hollandse inslag. Stilistisch zijn zij overigens nogal verschillend. Een ervan, waar de deur niet van een pregnante omlijsting is voorzien en de borstweringen tussen de vensters prijken met doekfestoenen en niet met blad- of vruchtenguirlandes, maakt — ook om de verhoudingen — de modernste indruk.

In 1803 en 1804 heeft Thibault een onderdeel van de Compagniestuin voorzien van tuinmuren met lunette-vormige openingen in de muur — een destijds zeer gebruikelijk venstertype voor militaire bouwsels —, van gebosseerde kolommen getooid met siervazen, van een bruggetje, waarvan de leuningen zijn uitgevoerd in het „chinese" patroon van zogenaamd „fretwork", en opnieuw een wachthuis. Dit laatste minder fors dan dat van ± 1790, namelijk een classicistisch, nogal opgedoft, frontongebouwtje, met bundelstaven, ringen in de kroonlijst, reliëfstukken onder de lijst en tussen de driekwartkolommen nissen.

De schrijvers zijn uiterst volledig in het verantwoorden van de door hen in Zuid-Afrika en Holland bijeengebrachte gegevens. De uitvoerige annotaties en de volledigheid van het beeldmateriaal laten niets te wensen over. Voor de topografie en bouwkundige geschiedenis van Kaapstad is het boek stellig een interessante aanwinst. Voor Hollands gebruik zou men — maar dat is uiteraard geen maatstaf — met iets minder ook hebben kunnen volstaan, terwijl wij dan graag iets meer toespitsing gezien zouden hebben op de stijlkwesties. Op dit punt wordt ook wel vergelijkingsmateriaal aangedragen, maar zonder het verschil in nuance tussen de diverse besproken onderwerpen al te zeer als probleem te stellen of te verklaren.

C. A. VAN SWIGCHEM

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Dr. W. C. Braat;
Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;
Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;
Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, D. J. G. Buurman, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. C. A. van Swigchem, Ir. J. J. Terwen.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuws-Bulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN

VAN DE

KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

15 Mei 1965

Jaargang 64 / Aflevering 3

Met Nieuwsbulletin Aflevering 5

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie
Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;
Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;
Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond
Voorzitter Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer;
Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Drs. R. C. Hekker,
Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll,
Prof. Dr. H. van de Waal.
Leden voor de Monumentenraad:
afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490—12648;
afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,
p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;
afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,
p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.
Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':
Drs. H. J. Ronday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

R. MEISCHKE
Goedereede en zijn oude gebouwen
Blz. 75

H. P. R. ROSENBERG
Middelharnis en Sommelsdijk
Blz. 93

H. JANSE
De Sint-Catharijnekerk te Den Briel
Blz. 97

J. G. N. RENAUD
De ruïne van het Huis te Heenvliet
Blz. 109

Toelichting bij de excursies
Blz. 118

GOEDEREEDE EN ZIJN OUDE GEBOUWEN

DOOR

R. MEISCHKE

Goedereede en Ouddorp.

Goedereede is een jonge nederzetting op het eiland Westvoorne. Achter de duinen in de omgeving van Oostdijk zijn resten aangetroffen van bewoning uit de Romeinse tijd. In 1618 werden door een storm de fundamenten blootgelegd van een oude plaats, die door de duinen was ondergestoven. Deze fundamenten bleven nog lange tijd zichtbaar en werden door de bewoners van Goedereede de Oude Wereld genoemd [1]. De voornaamste plaats van het eiland in de vroege middeleeuwen was het dorp Westvoorne, later ook wel Diepenhorst of Ouddorp geheten. De ouderdom van deze plaats volgt niet alleen uit haar naam, doch ook uit de kerk. Het zeer verbouwde en uitwendig gepleisterde schip, dat bij een vergroting in 1905, vrijwel geheel verloren ging, bleek bij een onderzoek door de rijksarchitect Adolph Mulder een hoge ouderdom te bezitten [2] en zelfs het oudste kerkgebouw van de Hollandse en Zeeuwse eilanden te zijn (fig. 1). Het schip, dat reeds in de 18de eeuw los stond van de toren, was 11.5 m breed. Vermoedelijk was het tijdens de bouw van het gotische koor (15de eeuw?) van een nieuwe bekapping voorzien, die met geschilderde taferelen werd versierd [3]. Aan de buitenzijde werden toen tevens steunberen aangebracht. In 1734 [4] en 1791 [5] werd het schip verbouwd. Daarbij werden grotere vensters aangebracht en werd de buitenhuid grotendeels vernieuwd. In 1905 toonde het in- en uitwendig gepleisterde kerkschip een weinig interessante architectuur. Toch trof Adolph Mulder bij de meest oostelijke travee van de noordmuur van het schip nog romaans muurwerk aan, dat in tufsteen was uitgevoerd. In het inwendige constateerde hij aan de ronde bogen in het muurwerk achter de banken dat het gehele toen bestaande deel van het schip uit de romaanse stijlperiode stamde. Bij dit royaal aangelegde schip zal ook nog een tufstenen koor behoord hebben. De tufsteen van dit oude koor kan opnieuw verwerkt zijn in de sluiting van het ruime gotische koor dat de kerk thans siert. Hoewel wij niet weten hoe lang het tufstenen deel van het kerkschip precies is geweest, is het wel duidelijk dat dit gebouw reeds in de 12de eeuw een belangrijke kerk was. Het gebouw heeft — te oordelen naar het rijke gotische koor en de laatgotische toren, die in de 18de eeuw een fraaie witte spits had — nog lang zijn betekenis behouden.

Lange tijd is dan ook Goedereede in kerkelijk opzicht onder Westvoorne (Ouddorp) gebleven, veel langer dan Den Briel onder Oostvoorne. In de Inkomstenlijsten van de Utrechtse Domfabriek [6], die in 1396 beginnen, staat op het eiland maar een kerk vermeld onder „Westvoorne sive Goederede". Eerst in 1450 wordt deze verhouding omgedraaid. De kerk van Goedereede wordt in dat jaar tot parochiekerk verheven [7]. De kerk van Ouddorp wordt dan vermoedelijk een kapel.

Toch is het stadje Goedereede ouder dan wij uit de kerkgeschiedenis zouden concluderen, de oudste stadsrechten dateren reeds uit 1312 [8]. In het jaar 1320 kreeg de stad het recht van haringvaart. In 1331 werd bepaald, dat de ingezetenen van Westvoorne hun koopwaar eerst op de markt te Goedereede moesten aanbieden eer zij ze elders te koop aangeboden [9].

De oudste kern van Goedereede.

De plattegrond van Goedereede (fig. 2; afb. 1 en 2) is een verkleinde versie van die van Den

[1] H. v. Dam, *Korte Beschrijvinge van het Eylandt Westvoorn, ende de Geschiedenissen van de stadt Goedereede,* Rotterdam 1680, 11 en 119.

[2] Verslag A. Mulder, Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

[3] *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden,* VII, Amsterdam 1749, 133.

[4] *Tegenwoordige Staat,* VII, 133.

[5] B. Boers, *Beschrijving van het eiland Goedereede en Overflakkee,* Sommelsdijk 1843, 116.

[6] N. B. Tenhaeff, *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht,* II, 1 = *R.G.P.,* 88, 's-Gravenhage 1946, 13, 113, 175.

[7] *Verslag omtrent 's Rijks oude Archieven,* VII, 1884; 103.

[8] *Verslag omtrent 's Rijks oude archieven,* VII, 102. — Van Dam, *o.c.,* 21.

[9] Van Dam, *o.c.,* 21.

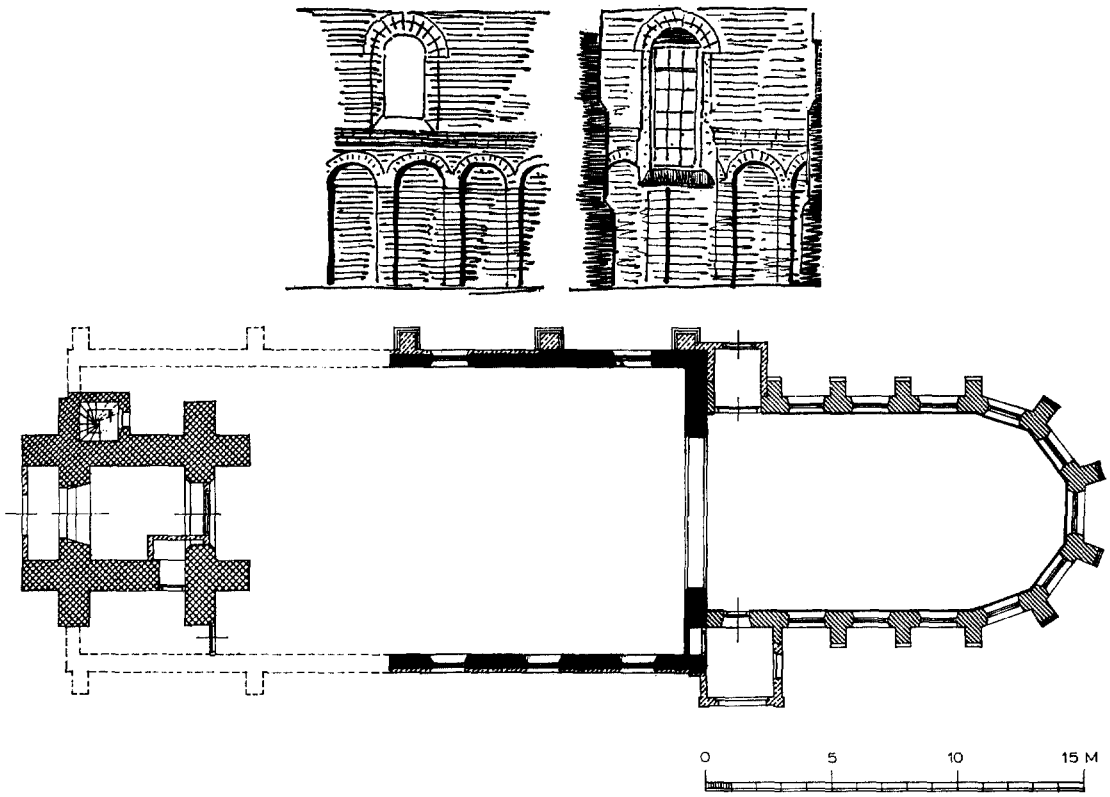

Fig. 1. Plattegrond, schaal 1 : 300, van de kerk te Ouddorp voor de verbouwing van 1905 (tekening Monumentenzorg) en een afbeelding van de bewaard gebleven romaanse travee aan de noordzijde — rechts bestaande toestand, links reconstructie — naar een schets van Adolph Mulder.

Briel. De stad ontstond aan de op dat punt vrijwel oost-west lopende dijk van de polder Oostdijk, de eerste polder achter de duinen.

Het verloop van de dijk is in de stad terug te vinden in de Pieterstraat, Markt, Noordzijde en de Catharinastraat. Ten westen van de stad mondt een wetering uit die het water van de polder loost. Ook wordt de stad aan deze kant benaderd door een polderweg. Vlak voor het punt waar deze weg de stad binnen gaat, stond reeds zeer vroeg een korenmolen. De polderweg, thans Molenweg geheten, was de belangrijkste verbinding met het duingebied. Deze weg maakt verscheidene malen een rechte hoek, hetgeen de conclusie zou wettigen dat het een jongere weg is. In de stad zet deze weg zich voort als Molenweg (vroeger Koestraat) en Kerkstraat. Opvallend is, dat op de dijk ten westen van de stad reeds vroeg geen weg meer loopt.

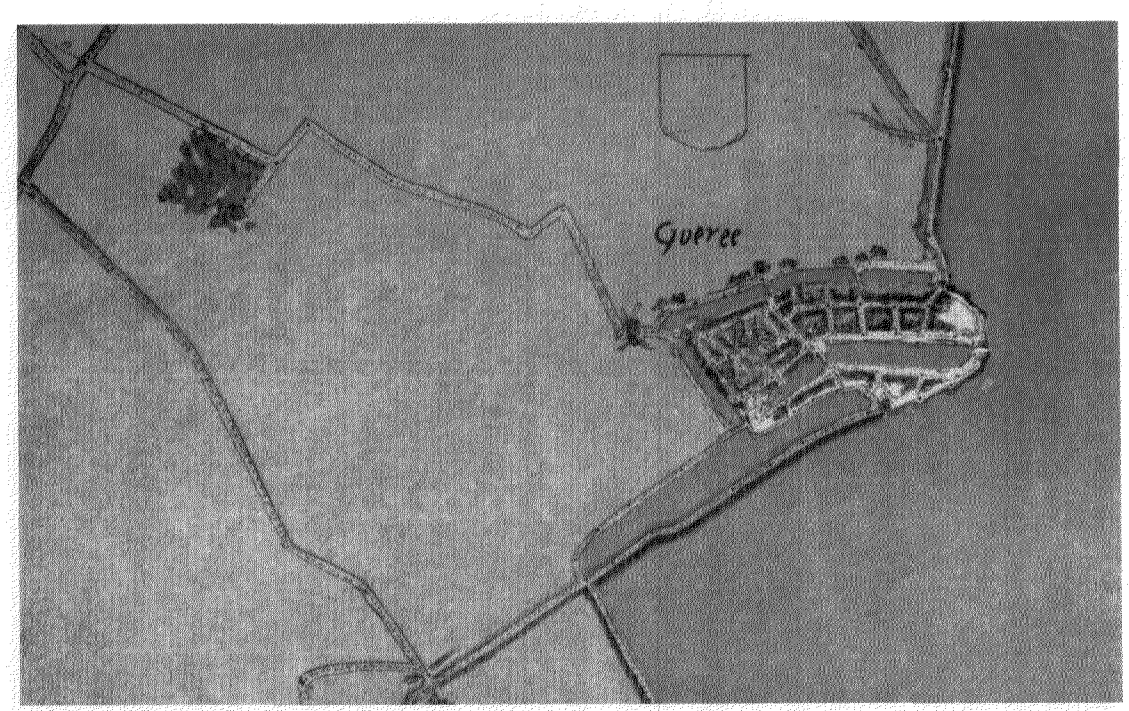
Het kerkterrein bevindt zich in het bouwblok dat wordt ingesloten door de dijk, het spuiwater en de polderweg. Vermoedelijk is dit gebied het oudste deel van de stad. Opmerkelijk is dat het kerkterrein niet vrij ligt doch aan drie zijden door bebouwing is omgeven. Er is hier geen kerkring zoals in Ouddorp en de meeste dorpen in de omgeving. De ombouwing van het kerkterrein in Goedereede moet reeds oud zijn, in de Kerkstraat lag aan de zijde van de kerk het gasthuis dat reeds in een privilege van 1477 genoemd wordt [10].

Misschien is deze situatie te verklaren uit het feit, dat deze kerk eerst zo laat een parochiekerk is geworden en dus geen kerkhof om zich van node had.

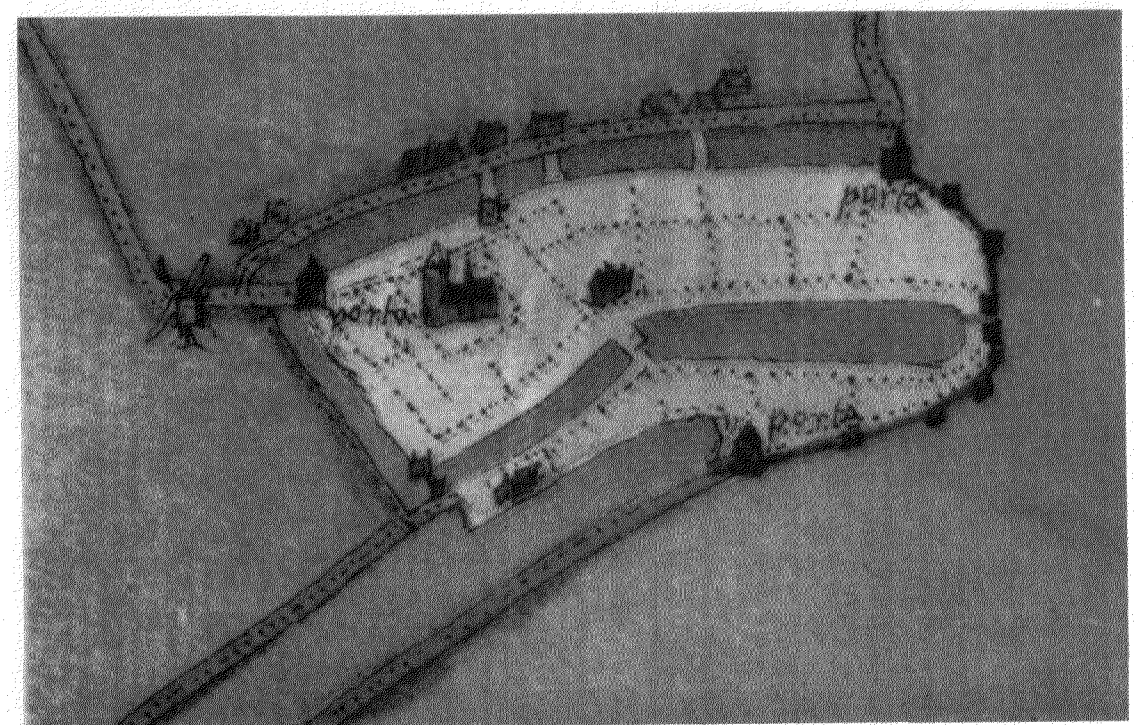
De aanleg van de haven.

In zijn oudste vorm bezat Goedereede evenmin als Den Briel een binnendijks gelegen haven. De schepen moesten meren aan de buitenzijde van de dijk. Aangezien deze ligplaats weinig beschut-

[10] Kornelis van Alkemade en P. van der Schelling, *Beschryving van de Stad Briele en den Lande van Voorn,* Rotterdam 1729, II, 88.

Afb. 1. Goedereede; kaart van Jacob van Deventer, ± 1560 (detail).
(Den Haag, Alg. Rijksarchief)

Afb. 2. Goedereede; carton voor de kaart van Jacob van Deventer, ± 1560.
(Madrid, Bibl. Nacional)

Afb. 3. Haven en Markt. (Foto A. Bicker Caarten, 1962)

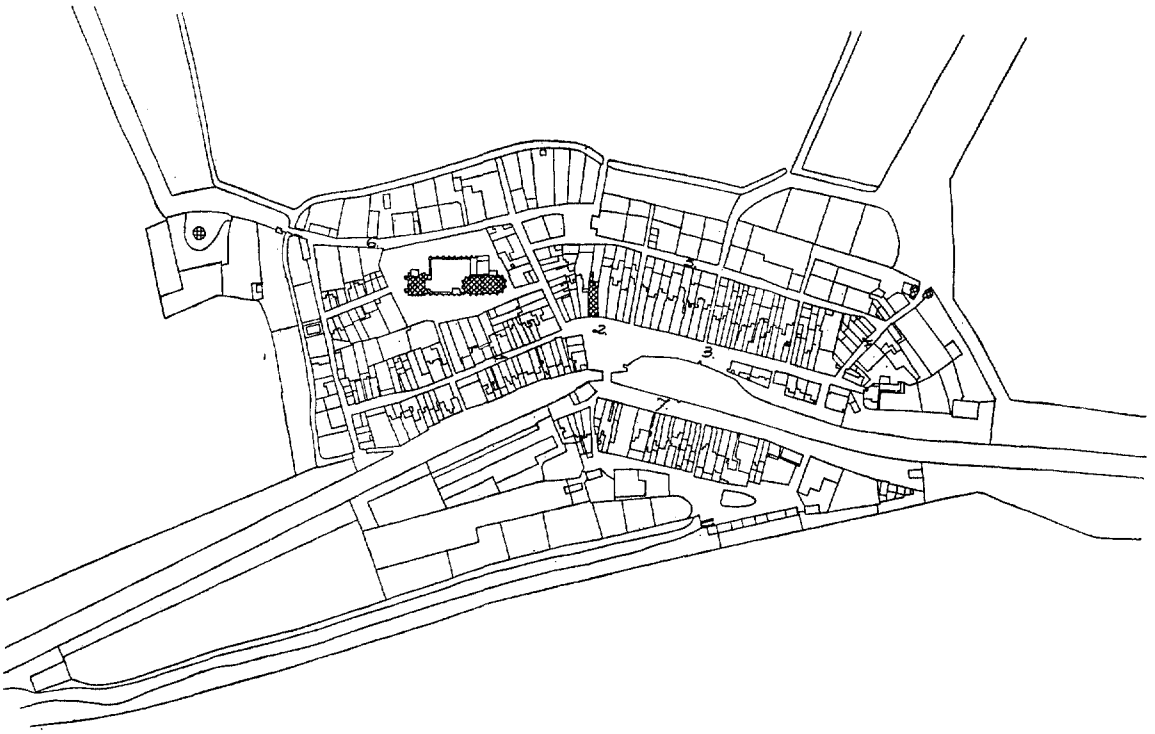

Fig. 2. Plattegrond van Goedereede naar het kadastrale minuutplan (omstreeks 1830). 1. Pieterstraat; 2. Markt; 3. Noordzijde; 4. Catharinastraat; 5. Agterstraat; 6. Molenstraat; 7. Zuidzijde. Schaal 1 : 5000.

ting bood, heeft men hier buitendijks een haven aangelegd. Vermoedelijk is daarbij gebruik gemaakt van een gors of aanwas, waarop men in het buitenwater een tweede dijk heeft aangelegd, ongeveer evenwijdig met de eerste polderdijk. Deze tweede dijk kreeg een grote lengte waardoor een spuiwater werd gevormd, waarmee men de haven kon doorspoelen. Tevens liet de nieuwe dijk enige ruimte voor de aanleg van een bouwblok aan de zuidkant van de haven. Toch voltrok het aanleggen van de haven zich niet alleen in het buitendijkse gebied. De noordzijde van de haven moet tezelfder tijd zijn aangelegd. Waarschijnlijk was het verband tussen de Pieterstraat en de Hoofddijk ten noorden van de stad vroeger anders. Het ziet er naar uit dat de stad ook ten noorden van de haven werd uitgelegd, waarbij een nieuw dijkverloop langs de Noordzijde en Catharinastraat is ontstaan.

De afmetingen van de haven zijn groot. De afstand tussen de gevelwanden aan noord- en zuidzijde bedraagt ± 50 meter. De nieuwgevormde percelen aan de Noordzijde zijn 45 m diep, die aan de Zuidzijde ruim 30 m. De verkaveling aan de Noordzijde is vrij regelmatig. De percelen hebben een breedte van 5-6 m, zodat men royale huizen kon stichten. Het opvallendste van de nieuwe haven is de grote lengte. Het gedeelte van de ingang tot aan de brug bij de markt was 250 m lang, het gedeelte achter de brug was 150 m. Deze haven was groter dan de Maarlandse Haven in Den Briel.

De haven is het voornaamste stedebouwkundig element van de stad, bijzonder fraai is ook dat de haven hier zo zeer verbonden is met het centrum der stad en niet afzijdig ligt, zoals in Den Briel. De nieuwe haven wordt voor het eerst vermeld in 1477. In dat jaar schonk Maria van Bourgondië de steden Brielle en Goedereede enkele privileges. Hierin werd o.m. bepaald dat men geen schepen mocht pekken, teren of „spiegelaren", behalve op de timmerwerf en buiten de poorten en vesten „ende oic buiten den hoofteden van der have" [11]. Tevens

[11] Van Alkemade en Van der Schelling, *o.c.*, II, 89.

kreeg de schout van Goedereede het recht bepaalde personen te arresteren „binnen den vyftich roeden van den utersten kante van den grachte, ende veste van der Goedereede, ten landewert inne, ende alsoe, van den havene Zuitwairts, tot die uterste kante van den Loo toe, streckende buiten dycx, van Noirtstellen, totter Zuitstellen toe" [12]. De naam Loo komen wij in 1591 weer tegen wanneer een gors ten zuiden van de haven, genaamd Out-Westerloo wordt bedijkt [13].

Ondanks de schaarse gegevens is het mogelijk een vermoeden uit te spreken over het tijdstip, waarop de haven gesticht werd. Het is niet waarschijnlijk, dat Goedereede zijn haven vroeger gekregen heeft dan Den Briel, waar de aanleg van het Maarland in zijn huidige vorm eerst na 1394 ter hand kon worden genomen. In 1418 werd de stad platgebrand door de Brabanders [14]. Tien jaar later deden de Zevenbergers een aanval op Goedereede, die werd afgeslagen. Zij plunderden daarna het land in de omgeving. Na deze twee aanvallen „soo hebben die van Goeree haer stadt stercker beginnen te fortificeeren met het vernieuwen van Muyren / Poorten ende valbruggen; oock bequame vestingen / ende Grachten daer omme gheleydt / om alle verdere Aenloop des Vyandts te konnen wederstaen" [15].

Wij veronderstellen, dat het boven aangehaalde bericht juist is en dat de stadsuitbreiding, de aanleg van de haven en de daarop volgende bevestiging van de stad in het tweede kwart der 15de eeuw hun beslag moeten hebben gekregen. Het feit, dat de kerk van Goedereede in 1450 de parochiekerk van het eiland Westvoorne wordt, wijst er op, dat de stad zeer in betekenis is vooruitgegaan en Ouddorp heeft overvleugeld.

De voornaamste gebouwen van de middeleeuwse stad

Slechts aan de oostzijde werden stad en haven beschermd door een stenen muur. Aan de zuidzijde was dit niet nodig, daar lag de grote spuikom, die diende om de haven tegen verzanding te beschermen. Waarschijnlijk kon men aan west- en noordzijde het lage land laten onderlopen. Hier was alleen de Molenpoort van steen.

De kaart van Jacob van Deventer (afb. 1 en 2) toont over de noordelijke vestinggracht twee

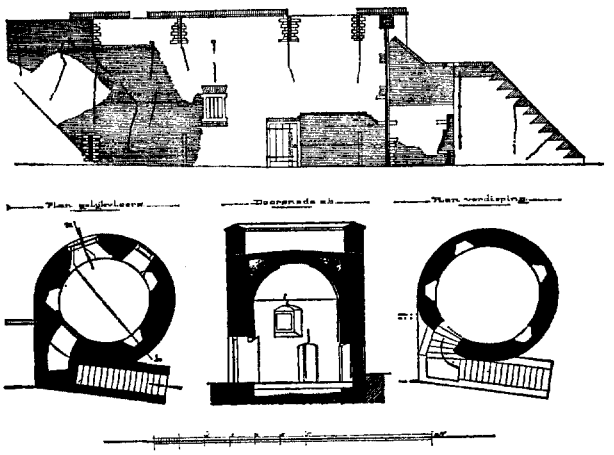

Fig. 3. Opmeting van de resten van de voormalige Catharina- of Hoofdpoort, voor de sloping in 1904. Schaal 1 : 300.

bruggen. Een ervan moet behoord hebben bij de Doelenpoort. De bebouwing, die hier aan de noordzijde van de stadsgracht is aangeduid, is waarschijnlijk op de plaats gekomen van de lijnbanen, tuinhuizen en woonhuizen, die bij het beleg in 1490 door de inwoners der stad in brand zijn gestoken, hetgeen een schade zou hebben opgeleverd van 400 ponden groot [16] en waarvoor de stad van de landsvrouwe een vergoeding van 900 Rijnse guldens ontving [17].

Van de middeleeuwse ommuring aan de oostzijde van de stad zijn nog lange tijd fragmenten bewaard gebleven. Een toren van de poort aan het einde der Catharinastraat, die als gevangenis had dienst gedaan (fig. 3), werd eerst in 1904 gesloopt. Van deze poort liep vroeger een stenen muur in zuidoostelijke richting naar de Waterpoort. Deze muur was volgens Van Dam bijzonder degelijk gebouwd, hij rustte op hoge bogen. Bovenop konden twee of drie personen naast elkaar lopen. De waterpoort sloot de haven aan de zeezijde af. Van Dam beschrijft deze poort als volgt: „De waterpoorte was overwulft / soo datmen daer op konde woonen / ende wierdt met een Boom afgeslooten / deze poort was soo hoog dat de groote Scheepen / als haer masten ge-

[12] Van Alkemade en Van der Schelling, *o.c.*, II, 86.
[13] Van Dam, *o.c.*, 109.
[14] Van Dam, *o.c.*, 23.
[15] Van Dam, *o.c.*, 25.
[16] Van Dam, *o.c.*, 38.
[17] *Tegenwoordige Staat*, VII, 126.
[18] Van Dam, *o.c.*, 17.
[19] Van Dam, *o.c.*, 34.
[20] Van Dam, *o.c.*, 34.
[21] Van Alkemade en Van der Schelling, *o.c.*, I, 169.
[22] Van Dam, *o.c.*, 61.

streken waren / bequamelijck in de Haven konden komen / ende aldaer gerust leggen / terwijle de Zee met een groote kracht / dickmaels tegens de Muyr aenbonste" [18]. Ook het stadsdeel aan de zuidzijde van de stad was ommuurd. Naast de waterpoort lag een landpoort, Bekaf, die misschien eerst is gemaakt na de aanleg van de polders in het zuiden. De stadsmuur, die van hier naar het zuidwesten liep, eindigde bij de Vrouwmariepoort, die genoemd zou zijn naar Maria van Bourgondië, landsvrouwe na de dood van Karel de Stoute in 1477. Vermoedelijk is de poort dan ook omstreeks die tijd gebouwd.

In 1482 werd de stad vrijwel geheel door brand verwoest. Het gasthuis en de kerk zouden bij deze brand gespaard zijn gebleven doch alle huizen gingen verloren, uitgezonderd een zestien of zeventien kleinere bij de Catharina- of Hoofdpoort [19]. Als steun bij het herstel kregen de inwoners van de Vrouwe van Voorne, „Margriete van Engeland", octrooi „omme te stellen een Watermolen / ende meer Korenmolens" [20]. Deze watermolen kan moeilijk anders dan een getijwatermolen zijn geweest, die gebruik moet hebben gemaakt van het water van de spuikom en gelegen moet hebben in het uiterste westen van de stad aan het eind van de achterhaven. Of de stad ooit meer dan een korenmolen heeft bezeten weten wij niet. Op de kaart van Jacob van Deventer komt een standaardmolen voor aan de westzijde van de stad. Waarschijnlijk heeft op dit punt steeds een molen gestaan. De huidige molen dateert blijkens het jaartal op de baard uit 1791 (afb. 16).

Het belangrijkste gebouw van de stad was de *parochiekerk*. Het huidige gebouw weerspiegelt de geschiedenis van de stad. De korte bloei van het stadje wordt bepaald in de jaren dat het werd uitgenodigd tot de vergadering van de Staten van Holland: 1472, 1512, 1522, 1529 en 1531. Later kon men het niet meer bekostigen om een afgevaardigde te zenden en daardoor ging het stemrecht verloren [21]. In deze tijd moet de kerk zijn vergroot en tevens de huidige fraaie toren zijn gebouwd.

Uit een register van de Obligatie, dat ter Secretarie werd bewaard en dat in 1466 begon, bleek, dat op 21 mei 1467 grond voor de toren werd aangekocht en op de 11de januari 1479 grond ter vergroting van de kerk [22]. Het ligt geheel in de lijn dat men de toren pas gebouwd heeft, nadat de kerk parochiekerk was geworden en de stad was vergroot. De grondaankoop van 1479 kan hebben plaatsgevonden ten behoeve van de noordbeuk. Waarschijnlijk was de grondaankoop tevens noodzakelijk om het kerkhofterrein uit te breiden. Het kerkgebouw, waarvan behalve de toren thans alleen fragmentarisch het koor over is, zal met zijn tweebeukige aanleg wel fraai geweest zijn doch voor een stadskerk niet van uitzonderlijke betekenis. Men zal zich een gebouw moeten voorstellen als de kerken van Oude Tonge of Dreischor. Een kerk als die van Dirksland is monumentaler. Vergeleken met de reeks onderling sterk verwante kerken die in deze tijd in de nieuwe polders van Overflakkee ontstonden, zoals Middelharnis, Sommelsdijk, Nieuwe Tonge en Dirksland, was deze stadskerk niet van meer importantie. De toren was dit wel; onder de Westvoornse en Overflakkeese torens is hij de grootste.

De bouwjaren van de *toren* (fig. 4 en afb. 6) liggen enigszins vast. Men zou er aan begonnen zijn in 1467, vijf jaren nadat de herbouw van de Brielse toren was aangevat. Het groots opgezette herbouwplan kan Goedereede, dat toen op het toppunt van zijn bloei stond, tot navolging gestimuleerd hebben. De laatste uitgaven voor de bouw werden gedaan in 1512 [23]. De toren van Goedereede is ondanks de vernielingen in 1894 — toen in opdracht van het Rijk de westelijke steunberen van het destijds als vuurtoren dienst doende bouwwerk gesloopt en vernieuwd werden — nog een der fraaiste van ons land. De vierkante romp is drie geledingen hoog. In de bovenste geleding is een gewelf van een eigenaardige constructie, dat ons de vraag doet stellen of het niet in de bedoeling heeft gelegen de vierkante romp met een achtkante lantaarn te bekronen.

Behalve de stadsmuren en de toren heeft Goedereede geen bijzondere gebouwen bezeten. Het stadhuis was niet groot, zodat wij het verderop bij de woonhuizen zullen behandelen.

De stad Goedereede in 1545.

Het kohier van 1545 [24] geeft enig inzicht in de structuur van de stad. Het is helaas niet zo

[23] Van Dam, *o.c.*, 61.

[24] Alg. Rijksarchief, Staten van Holland voor 1572; inv. nr. 207. Interessant is ook de vergadering op het Brielse stadhuis van 8 oktober 1543 over deze tiende penning, waarbij alle bestuurderen van Den Briel en het land van Voorne aanwezig waren en met name genoemd werden (Van Alkemade en Van der Schelling, *o.c.*, II, 167). Westvoorne werd vertegenwoordigd door Cornelis Jacobsze, schout, Huiman Arentsze, Meeus Thuenisze en Ariaen Heinesze, schepenen.

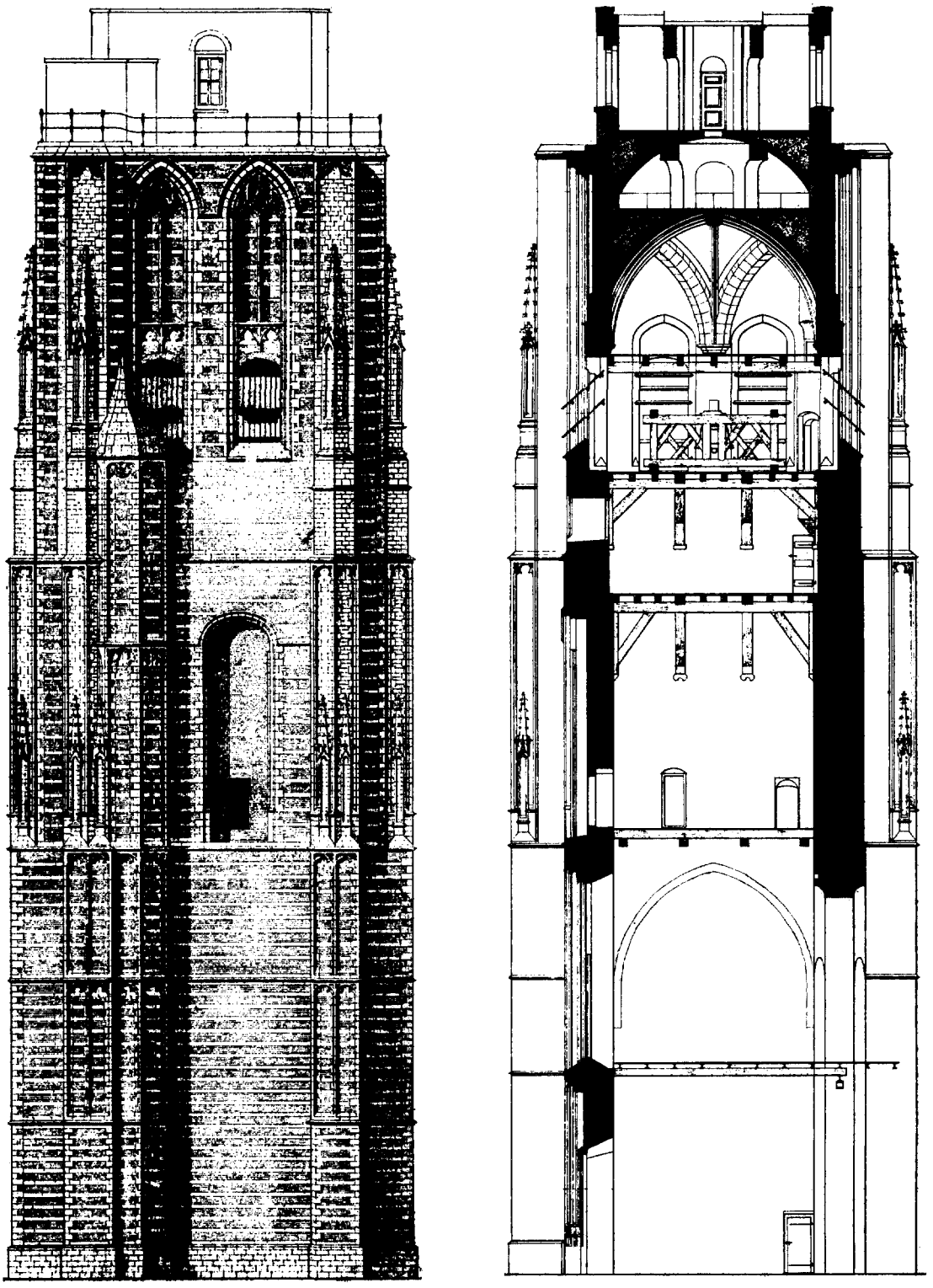

Fig. 4. De kerktoren van Goedereede naar een opmeting van Adolph Mulder, 1894.

uitvoerig als wij het ons zouden wensen. Topografische aansluitingen ontbreken geheel en beroepsnamen zijn er slechts enkele. Wij krijgen de indruk, dat Goedereede geen belangrijk bestuurscentrum was. De schout en schepenen van Westvoorne in 1543 vinden wij niet onder de inwoners terug. Nu was het de baljuw en schout van Westvoorne ook toegestaan om in Ouddorp te resideren, waaruit het belang van deze oude plaats weer blijkt.

Binnen de stadsgrachten worden in het kohier ruim 160 huizen opgesomd. Onbebouwde percelen, boomgaarden of timmerwerven komen er niet in voor. Het stadje was dus ongeveer een kwart van Den Briel en wat aantal huizen betreft ongeveer vier maal zo groot als het Amsterdamse Begijnhof.

De helft van de 168 huizen behoorde tot de zeer kleine, 87 panden hadden de laagste taxaties van twee en drie pond. De andere helft van de huizen toont de volgende verdeling. Er zijn negen panden die op vier pond getaxeerd zijn, vijftien op vijf, achttien op zes, zeventien op zeven, elf op acht, een op negen en tien op tien pond. Hogere taxatiewaarden dan tien pond komen in het kohier niet voor. Slechts bij de panden met een hoge taxatiewaarde kunnen wij huizen met een verdieping of met een zijkamer verwachten. Huizen met verdieping vinden wij vrijwel alleen in de omgeving van de markt. Huizen met zijkamers konden wij niet aantonen.

Het kohier verdeelt de stad in vier wijken die helaas niet omschreven zijn. Het eerste kwartier moet het noordwestelijk deel van de stad zijn en de huizen aan de Markt, Noordzijde en Catharinastraat omvatten. Dit is het welvarendste stadsdeel dat veertig panden telt met een gemiddelde huurwaarde van zes pond. Binnen dit kwartier zijn de huizen aan de haven duidelijk te herkennen; de huurwaarde varieert tussen de vijf en tien pond. De huizen aan de Catharinastraat zijn meestal getaxeerd op drie pond. Bij het opmaken van het kohier is men kennelijk vanuit het stadscentrum begonnen. Wij vermoeden, dat men op de hoek van de Kerkstraat en Markt is aangevangen. Het is ook mogelijk doch minder waarschijnlijk, dat men ten oosten van het stadhuis begonnen is. Wanneer wij bij de Kerkstraat beginnen dan zien wij, dat van de eerste acht huizen die aan de Markt gelegen zijn er zes op de hoogste waarde van tien pond getaxeerd zijn. Het hoekhuis aan de Kerkstraat heeft dan acht pond en een pand links van het stadhuis zes. Het tweede blok aan de noordzijde van de haven begint met een zestal panden van vijf pond. Aangezien de percelen hier breed en diep zijn, vermoeden wij, dat deze huizen nog zonder verdieping waren. Daarna volgt een tiental panden van voornamelijk zeven en acht pond. Deze moeten in het derde blok hebben gelegen, dat waarschijnlijk in later tijd van karakter is veranderd. Het is mogelijk dat de erven later gedeeld zijn en wij vragen ons af of hier niet lage huizen met zijkamers hebben gestaan. Het laatste blok aan de haven, dat tevens aan de Catharinastraat grenst, heeft vermoedelijk een smalle verkaveling met kleine huizen gehad, die wij ook in de Catharinastraat vinden.

Het tweede kwartier moet het oudste deel van de stad, het gebied rondom de kerk, geweest zijn. Slechts in het oostelijke deel van de Pieterstraat, dat uitkomt op de Markt, treffen wij huizen van betekenis aan. Het tweede deel van de Pieterstraat schijnt naar de kaart van Deventer te oordelen weinig bebouwd te zijn geweest. De Kerkstraat heeft aan de oostzijde smalle ondiepe huizen. Van de bebouwing aan de westkant kunnen wij ons geen beeld vormen. Misschien stond hier o.m. het gasthuis dat evenals de kerk bij de stadsbrand van 1482 gespaard bleef.

Het tweede kwartier toont veel variatie in de aanslagen. In totaal zijn hier vijftig huizen met een gemiddelde taxatiewaarde van vier pond per pand. Opvallend is dat de eerste zes huizen een hoge aanslag hebben, variërend tussen zeven en tien pond. Wij vermoeden, dat men begonnen is bij het blokje huizen dat de Markt aan de westzijde begrenst. Deze drie of vier huizen, zouden een hoge aanslag verdienen, evenals de eerste huizen aan de zuidzijde van de Pieterstraat. Waarschijnlijk heeft men de Pieterstraat gevolgd tot de eerste dwarssteeg en is men daarna aan de noordkant teruggegaan. Het 19de huis van de lijst is het „Pastoershuys" dat voor zes pond werd aangeslagen. Het is in deze pastorie dat wij de Utrechtse kanunnik Adriaan Florisz., de latere Paus Adriaan, mogen verwachten wanneer hij als pastoor van Goedereede in zijn parochie aanwezig is. Zes huizen na de pastorie treffen wij in het register Meester Jan, barbier, aan, wiens huis op meer dan negen pond getaxeerd wordt. Misschien stond dit huis aan de noordzijde van de Pieterstraat op de hoek van de Kerkstraat op de plaats waar thans nog een groot dubbel huis staat in 18de-eeuwse vorm. De verdere omgeving van de kerk, schijnt niet intensief bebouwd te zijn geweest. Waarschijnlijk lagen hier en in de Kerkstraat de 22 huisjes,

voornamelijk van twee en drie pond huurwaarde, die wij aan het eind van het tweede kwartier aantreffen.

Het derde kwartier was het armste, het telde 42 huisjes, die tesamen op 159 pond waren getaxeerd, zodat een gemiddelde van vier pond nog niet gehaald werd. Wij vermoeden dat het derde kwartier de zuidzijde van de haven is. Er zijn 26 huizen die een aanslag van twee of drie pond hebben zodat wij hier een groot aantal kleine percelen kunnen verwachten. Aan het eind van de lijst treffen wij nog een groot huis aan, dat op tien pond getaxeerd wordt en dat dan aan het begin van de haven gestaan zal hebben. De bebouwing aan de zuidzijde van de haven was niet te vergelijken met die aan de noordkant.

Het vierde kwartier is het kleinste, het telt 36 huizen die tezamen op 150 pond getaxeerd zijn, zodat het gemiddelde iets boven de vier pond ligt. Wij vermoeden dat dit het gebied is ten zuiden van de achterhaven dat thans grotendeels is verdwenen, doch waar Jacob van Deventer op zijn kaart nog een strook bebouwing langs een kade aangeeft. Gezien het grote aantal, moeten ook deze huizen zeer smal geweest zijn en kan men een verkaveling van ongeveer vier meter per huis verwachten. Slechts de vier eerste waren iets groter, zij zijn het hoogst aangeslagen (acht, zeven, zes en tien pond) en lagen vermoedelijk in de buurt van de markt. Het negende huis is aangeduid met „Ariaen Clays, sluysenaar huys" en getaxeerd op twee pond. Wellicht was dit de woning van de wachter van de spuisluis. In de verdere reeks kleine panden vallen slechts drie huizen op, die een hogere aanslag van zeven pond hebben.

Goedereede in later tijd.

Het is opmerkelijk dat de verhoudingen in het stadsbeeld, die wij in 1545 zagen, in later eeuwen vrijwel geen wijzigingen hebben ondergaan. De Noordzijde geeft tot op de huidige dag de grootste huizen te zien. De Zuidzijde heeft door de latere inpolderingen wat achterland gekregen. Wellicht zijn er daardoor wat grotere huizen ontstaan. Toch heeft deze kade de overzijde nooit ingehaald. Ook de Pieterstraat heeft iets van zijn betekenis behouden, terwijl de Catharinastraat en de Kerkstraat nog steeds zeer kleine panden bezitten. Een beeld van deze kleine stad, anderhalve eeuw na het kohier en voortlevend in de schaduw van het grote verleden, geeft Van Dam in zijn beschrijving van 1680 [25].

„Recht nade Marckt uyt/ hebje de Pieterstraet/ dat een redelijke lange Straet is/ en die loopt tot aen de Stakettingh toe/ genoemtanders den Speuydijck, van daer heb ghy een Straet die beneffens de Stats Muyren staet/ en tot aen de Koepoort toe streckt ofte loopt/ genaemdt de Visserstraet/ alsoo de slechte Luyden en Vissers daer woonden; van de koepoort koomje in de Molestraet/ die hem streckt tot aen de Noortstraet toe; daer heeft eertijdts de Beeste of Verkemarkt geweest/ zijnde recht achter het Stadthuys/ daer des Marktdaeghs veel koejen/ Schapen/ Verkens &c. ter marckt wierden gebracht. Voorts hebje een Kerckstraet/ die van de Marcktzijde mede loopt tot aen de Noordtstraet. De Noordtstraet streckt hem voor by de Doelstraet ende de Doelpoort/ tot aen de Hooftpoort toe; dit is een van de grootste Straten binnen Goeree gheweest. Van de Hooftpoort loopje recht in de Katharinestraet/ die loopt tot aen de Haven toe. De Noortzijde van de Haven die streckt tot aende Marckt toe. Ende in de Pieterstraet daer hebben schoone ende kostelijcke Huysen gestaen/ gelijk aen de Zuydtzijde van de Haven als noch te sien is/ de Ysers steken noch in sommige Huysen/ daer de houten ingelegen hebben/ om haer Netten te droogen. Achter de Zuytzijde van de Haven is mede een straet geweest/ die hem streckte van 't Beckaf tot aen Vrouwmariepoort toe/ ghenaemt de Venckelstraet. Deze voorschreve Straten zijn altemael dicht betimmert geweest met veel magnifijcke Huysen. Achter de Pieterstraet daer staet de Kerck/ die hem streckt tot aen de Molestraet/ Visserstraet ende aen de Kerckstraet/ (waer van het Kerckhof aen de eene zijde treffelijck bemuert is geweest): Dit is een seer schoone ende groote Kerck/ versien gheweest met een braven Orgel/ daer by een schoon Choor ende Hooftkapelle; dit kunt gy alle noch sien/ maer seer vervallen. Dichte by de Kerckstraet is 't Gasthuys/ en de Toorn van de Kerck is soo hoogh en schoon/ dat veel Steden niet behoeft te wijken/ is oock uyt geen bekrompen beurs ghebouwt/ die meenigte van Jaren onderhanden is geweest/ tot datse eyndelijck in den Jare vijftien hondert twaelf volmaeckt is".

Toen de zeekust in de 17de eeuw verder van de stad kwam te liggen en de behoefte aan havenruimte kleiner werd, heeft men een nieuwe grotere spuikom gemaakt op grote afstand van de stad. De achterhaven werd bij het spuikanaal getrokken en er werd een spuisluis bij de markt gelegd. Deze nieuwe toestand vinden wij afgebeeld op de kaart bij Kornelis van Alkemade (1729). De watermolen, timmerwerf en de zuidzijde van de behouwing van de achterhaven zijn dan reeds verdwenen. Het oostelijk deel van de haven was het belangrijkste en bleef intact. De

[25] Van Dam, *o.c.*, 18 en 19.
[26] *Tegenwoordige Staat*, VII, 127.
[27] *Verslag omtrent 's Rijks oude archieven*, VII, 1884, 104.

brede kade aan de noordzijde werd gedeeltelijk bebouwd, zodat de Catharinastraat niet meer op de haven uitkwam doch als een smalle straat doodliep. Doordat het open gedeelte van de kade iets korter is geworden is het stadsbeeld nu meer besloten. Het aantal huizen was ondanks deze toevoeging verminderd. In het begin der 18de eeuw waren er nog slechts 116 huizen waarin 350 mensen woonden, de kinderen beneden de vier jaar niet meegerekend [26]. Dat deze kleine gemeenschap de grote erfenis uit het verleden niet in stand kon houden, blijkt duidelijk uit het lot van de grote middeleeuwse kerk.

Zoals wij zagen noemde Van Dam het gebouw in 1680 reeds vervallen, dit ondanks het feit dat de Staten van Holland in 1632 een subsidie van *f* 1000.— hadden verleend voor reparaties [27]. Reeds spoedig bleek, dat Van Dam goed gezien had. Door zware stormen, waarvan de eerste in 1703 en de tweede in 1705 plaats vond, stortte het oude gebouw geheel in [28]. De Staten van Holland gaven in 1708 vergunning tot het houden van een loterij maar de opbrengst was niet voldoende voor een algeheel herstel [29]. Slechts het koor werd in 1709 weer voor de dienst geschikt gemaakt en aan de westzijde afgesloten door een tweede apsis, juist zoals men dit meer dan honderd jaar vroeger bij de Nieuwe Kerk te Dordt gedaan had. De omtrekmuren in het kerkschip bleven nog staan, zij komen op het kadastrale minuutplan nog voor. Zelfs thans staat er nog naast het tot kerk ingerichte koor een ruïne-achtig fragment van het vroegere noordkoor.

De huizen bleven beter intact dan de kerk en de stadsmuren, hoewel hier in de 18de eeuw meer huizen verkleind dan vergroot werden. Tegen het einde der 18de eeuw schijnt er weer een kleine bloeiperiode te zijn geweest, die enkele zeer fraaie huizen heeft nagelaten. Het mooiste 18de-eeuwse pand is *Kerkstraat nr. 1* (afb. 9), op de hoek van de Pieterstraat gelegen, dat een dubbele topgevel heeft. De strekken boven de vensters zijn van een rodere baksteensoort dan het overige metselwerk. Verschillende details van dit huis tonen grote overeenkomst met het huis *Kerkstraat 7*, ten zuiden van de toegang naar de kerk, dat een eerste steen uit 1773 in de achtergevel bezit. Ook het fraaie huis te Ouddorp, Westerstraat 11-13-15, tegenover de kerktoren gelegen, door een fronton bekroond en gedateerd 1774, toont veel overeenkomstige details. Wanneer wij het huis Kerkstraat 1 te Goedereede op 1775 stellen, zullen wij niet ver mis zijn.

Bij vele gevels, die in de 18de eeuw of in het begin van de 19de eeuw vernieuwd werden, pastte men oude onderdelen zoals hoekblokjes en waterlijsten opnieuw toe. De herbouwde gevels waren zeer eenvoudig van vorm. Zij werden vaak bekroond door sobere tuitgevels, die sterk afstaken tegen de oudere trapgevels. De vele herbezigde oudere fragmenten wekken de indruk dat men na de brand van 1482 de stad herbouwd heeft met overwegend stenen gevels van sober karakter. Indien er meer ornamenten of gevelstenen waren geweest dan zou men die bij de herbouw in de 18de eeuw wel weer hebben toegepast. Wij vermoeden, dat er op dit kleine eiland geen steenhouwers waren en dat men alle natuursteen onderdelen kant en klaar van elders moest aanvoeren, een situatie die het maken van gevelstenen niet bepaald bevordert. Slechts het stadhuis is in het bezit van gevelstenen, zonder twijfel afkomstig van het oudere gebouw.

Een essentiële verandering in het stadsbeeld betekende de entree van de lijstgevel in de 19de eeuw, waarbij zelfs de dakvorm werd aangetast. Vermoedelijk heeft de bouw van het stadhuis in 1852 deze nieuwe gevelarchitectuur sterk gestimuleerd. Opvallend is dat de lijstgevels slechts bij een bepaald huistype, het grotere huis, wordt toegepast. Wij vinden dit element dan ook alleen bij de huizen aan de haven. De huizen van eenzelfde type hebben in eenzelfde milieu vaak een gemeenschappelijke levensloop, waardoor de eenheid in een stadsbeeld ondanks wijzigingen vaak op verrassende wijze behouden blijft.

Omdat de middeleeuwse gebouwen, zoals de kerk, stadsmuur en stadhuis alle verloren zijn gegaan, zullen wij onze aandacht thans richten op de voornaamste erfenis die Goedereede buiten zijn toren behouden heeft, de oude huizen van de stad.

De huizen aan de noordzijde van de Markt.

De huizen aan de noordwand van de Markt vormen een bijzonder interessante reeks panden, die alle in een korte periode, na de stadsbrand van 1482 en voor het midden van de 16de eeuw tot stand blijken te zijn gekomen. Deze huizen vertonen een grote onderlinge gelijkenis. Zij bestaan uit een voorstuk van beganegrond met verdieping, dat steeds vier vakken diep is. Het vierde vak is breder dan de eerste drie hetgeen veroor-

[28] *Verslag omtrent 's Rijks oude archieven*, VII, 1884, 104.

[29] *Verslag omtrent 's Rijks oude archieven*, VII, 1884, 104.

zaakt wordt door de grote keukenschouw. Deze schouw bezat een zeer breed rookkanaal waartegen op de verdieping nimmer een tweede stookplaats geplaatst was. Indien er op de verdieping een schouw was, stond hij meer naar voren. De benedenruimte van het voorstuk zal verdeeld zijn geweest in voorhuis en binnenkamer of haard, welke laatste ruimte als woonvertrek en keuken gediend heeft. De trap was tegen de achterwand van de binnenkamer geplaatst in de hoek tegenover de schouw. Het voorstuk was niet onderkelderd.

Achter dit voorstuk bevindt zich steeds een achterkamer, die vaak eveneens vier vakken diep was. De achterkamer was onderkelderd en lag daardoor soms iets hoger dan het voorstuk. Soms was er boven de achterkamer nog een verdieping. Wij zullen de huizen aan de haven thans afzonderlijk bespreken.

Het huis *Markt 1* werd in de 18de eeuw grotendeels vernieuwd. Toch kunnen wij zelfs nog van buiten de oude indeling aflezen van de zijgevel aan de Kerkstraat. Het voorhuis verraadt aan de muurankers de indeling in vier vakken waarvan het laatste het grootst is. De achterkamer heeft een verdieping doch is iets lager dan het voorstuk. Dit huis kan in 1545 het eerste huis van het eerste kwartier geweest zijn. Het behoorde dan aan Dymen Hugensz. en werd getaxeerd op acht pond.

Het aangrenzende huis *Markt 3* (afb. 11) heeft nog een vroeg-16de-eeuwse voorgevel. Het voorstuk van het huis is hier nog grotendeels oorspronkelijk. De achterkamer schijnt in de 17de eeuw te zijn vernieuwd. De beganegrond van het voorstuk is $\pm$ 3.50 m hoog. Van voren is het huis smal doch naar achteren wordt het breder. Beneden is veel vernieuwd; er is echter nog steeds een indeling in voorhuis en binnenkamer. Op de verdieping was de structuur van het huis beter te herkennen. Onder de moerbalken was de ruimte slechts 2 m hoog. De moerbalken bezitten hier sleutelstukken met peerkraalprofielen; enkele rusten nog op hun korbeels en muurstijlen; bij de andere ziet men de pengaten van deze onderdelen. Het voorstuk telt ook hier vier vakken, waarvan de voorste drie gelijk zijn en het achterste vak breder is. Op de verdieping is geen stookplaats aanwezig. In het vierde vak aan de linkerzijde bevindt zich nog het brede rookkanaal van de grote schouw van de binnenkamer.

De achterkamer van dit huis moet in later tijd, vermoedelijk in de 17de eeuw zijn vernieuwd. Hij bestond uit een onderhuis, waarin resten van een oude keuken, die eens met een trapje uit de binnenkamer te bereiken was, en waarschijnlijk als bijkeuken heeft gediend. Daarboven was een hoge kamer. Een verdieping ontbreekt hier. Aan de achterzijde van de achtergevel van het voorstuk waren sporen van een rookkanaal, dat vermoedelijk tot een ouder achterhuis behoord heeft. Opvallend is dat de verdieping van dit huis nog niet erg ontwikkeld is. Bij de achterkamer ontbreekt zij geheel, aan de voorzijde is zij heel laag. Toch was dit een belangrijk pand dat wellicht mede door de goede stand in 1545 op een huurwaarde van tien pond gesteld kan zijn geweest.

Het volgende huis, *Markt 5* (afb. 11), thans naast het stadhuis gelegen, zou in 1545 kunnen hebben toebehoord aan Adriaen Willems. Het werd eveneens getaxeerd op tien pond. Het huis is sinds de vergroting van het stadhuis van 1852 naast dit gebouw gelegen. Dit huis heeft een eenvoudige gepleisterde gevel en is dieper dan de buurhuizen omdat het achter de huizen van de Kerkstraat doorloopt. Zowel het voorstuk als de achterkamer zijn in het bezit van een verdieping. Het huis dat hier op volgt zou, als onze interpretatie van het kohier juist is, in 1545 aangeslagen zijn met zes pond. Dit achten wij slechts mogelijk indien het toen nog niet in het bezit was van een verdieping.

Het huis *Markt 7* (afb. 11) is het *raadhuis* dat in 1852 geheel werd vernieuwd en in de plaats van twee afzonderlijke panden is gekomen. Het rechterdeel staat op de plaats van het middeleeuwse raadhuis. Dit was even breed als de normale huizen en voegde zich geheel in de verkaveling. In tegenstelling tot de woonhuizen was het van een hoge kelder of onderhuis voorzien. Deze benedenruimte diende als vleeshal. De hoofdverdieping bereikte men door middel van een hoge stoep. Daar vond men de vierschaar, de kamer voor burgemeesters, schepenen en de secretarie. Boven, vermoedelijk op zolder, waren de gevanghuizen [30]. Het gebouw moet een „hardstenen" gevel hebben bezeten en zou in 1530 herbouwd zijn, nadat het in 1482 was verwoest [31]. De vleeshal werd in de 18de eeuw reeds niet meer als zodanig gebruikt en diende toen als school [32]. Het kadastrale minuutplan geeft de contouren van het gebouw weer. Wij vermoeden, dat het lange gebouw ook onderverdeeld was in een diep voorstuk, dat vermoedelijk de vierschaar bevatte,

[30] Van Dam, *o.c.*, 18.
[31] *Tegenwoordige Staat,* VII, 127.
[32] *Tegenwoordige Staat,* VII, 127.

Afb. 4. Markt. (Foto Monumentenzorg, 1953)

Afb. 5. Markt. (Foto Monumentenzorg, 1963)

Afb. 6. Kerktoren tijdens het afbreken van de steunberen in 1894. (Foto Adolph Mulder)

en een achterkamer, die als schepenkamer kan hebben gediend. Het tegenwoordige gebouw, dat van een sobere architectuur en goede verhoudingen is, valt door zijn grotere schaal in de rij smalle huizen enigszins uit de toon. Misschien is de lage onderverdieping die wij in het huidige gebouw aantreffen, nog wel een herinnering aan het oudere stadhuis. Ook de gevelstenen die de voorgevel thans sieren kunnen uit het oudere gebouw overgenomen zijn.

Het huis *Markt 9* (fig. 5 en afb. 11), direct rechts van het stadhuis gelegen, moet eens het grootste huis van het stadje geweest zijn. Het was slechts weinig breder dan de andere huizen van dit blok doch overtrof ze verre in de diepte. Het 24 m diepe huis is door een tussenmuur in tweeën verdeeld. Wij vinden ook hier een vier vakken diep voorstuk en een even diepe achterkamer. Het is duidelijk te zien dat het huis omstreeks het midden der vorige eeuw verlaagd moet zijn. Oorspronkelijk moeten zowel het voorstuk als de achterkamer een verdieping hebben bezeten. De benedenruimte van het voorstuk is ± 5 m hoog. De eerste drie vakken zijn gelijk; het vierde vak is veel groter. De moerbalken worden gedragen door sleutelstukken met een gotisch peerkraalprofiel, die opzij een afschuining met een gesneden roosje tonen. Er zijn sporen van muurstijlen en korbeels. De kinderbinten liggen op de balken; de openingen ertussen zijn gedicht met schuifjes. De moerbalk tussen het derde en vierde vak is verdwenen. Het vierde vak toont een afwijkende constructie; het is te breed voor een normale overspanning met kinderbinten. Er liggen hier een paar zware balken loodrecht op de achtermuur waartussen kinderbinten waren aangebracht, die in deze balken waren ingelaten. Links is de raveling van een brede schouw te zien. Rechts aan de voorzijde van het vierde vak is de raveling van een thans verdwenen spiltrap. Het valt niet moeilijk in het vierde vak de binnenkamer te herkennen, die als keuken gediend heeft. Thans staat een stenen muur ongeveer 75 cm voor de plaats van de vierde moerbalk. Het is niet vast te stellen of deze jongere muur een oudere vervangt.

Van de verdieping van het voorstuk bleef nog slechts een twee meter hoog muurstuk over dat als borstwering diende voor de nieuwe kap. In de linkermuur waren boven het tweede vak de sporen van een vroegere stookplaats te zien. In het vierde vak links vonden wij de roetsporen van de grote keukenschouw.

Het achterhuis was nog meer geschonden dan het voorstuk. Er zou hier volgens mededeling van de bewoners een kelder geweest zijn die thans gedicht is. De ruimte op de begane grond was lager dan het voorhuis, slechts 3.50 m hoog. In de balklaag was de indeling in vier vakken nog te herkennen. Er waren enkele sleutelstukken van hetzelfde type als het voorhuis zodat wij ook hier muurstijlen en consoles mogen verwachten. De kinderbinten zijn uit de zeer brede vakken verwijderd en vervangen door een dunne balk tussen twee moerbalken. Op het moment dat deze tussenbalk zou zijn aangebracht was er een stookplaats in het tweede vak links waarvoor een raveling werd gemaakt. Van de verdieping van het achterhuis viel niet veel te reconstrueren. In de achtergevel was slechts een groot raam in het midden met een houten latei erboven. De bovenkant van het raam zat ± 3.5 m boven de vloer en zal de hoogte van de ruimte op de verdieping hebben aangegeven.

Wij zien bij dit huis dezelfde indeling, die wij bij de andere huizen tegenkwamen. Alleen zijn de afmetingen veel groter. Het hoge voorhuis, de royale binnenkamer en de zeer grote achterzaal bestempelen het tot een zeer indrukwekkend pand. Indien het eerste kwartier van het kohier van 1545 inderdaad op de hoek van de Kerkstraat begint, behoorde dit grootste huis van de stad toe aan Dingamn Willems en werd het op een huurwaarde van tien pond getaxeerd.

Het huis *Markt 11* (fig. 5 en afb. 11) is slechts weinig kleiner dan het voorgaande. Het is daarbij veel beter bewaard gebleven. Slechts het bovendeel van het dak van de achterkamer is verloren, terwijl de voorgevel ingrijpend is vernieuwd. Door de restauratie die dit huis in de jaren 1961-'62 onderging, deed zich de mogelijkheid voor het uitvoerig te onderzoeken. Veel meer gegevens over de oude indeling heeft dit niet opgeleverd. Wel is er iets meer duidelijk geworden over de wijze waarop een dergelijk huis gegroeid is. Hoewel de eindfase geheel het Goereese type weergaf, bleek, dat er verschillende bouwperioden voor nodig geweest zijn om dit te bereiken.

Het oudste deel van het huidige pand is de onderkelderde achterkamer. Deze is zuiver rechthoekig en meet 5.5 x 10 m. De overwelfde kelder heeft zowel een ingang aan de achterzijde als aan de kant van het voorstuk. In deze kelder werden twee verschillende waterputten aangetroffen. Het muurwerk van deze achterkamer toonde het grootste baksteenformaat van het huis (5 x 10 x 20; 10 lagen = 61 cm). Deze achterkamer

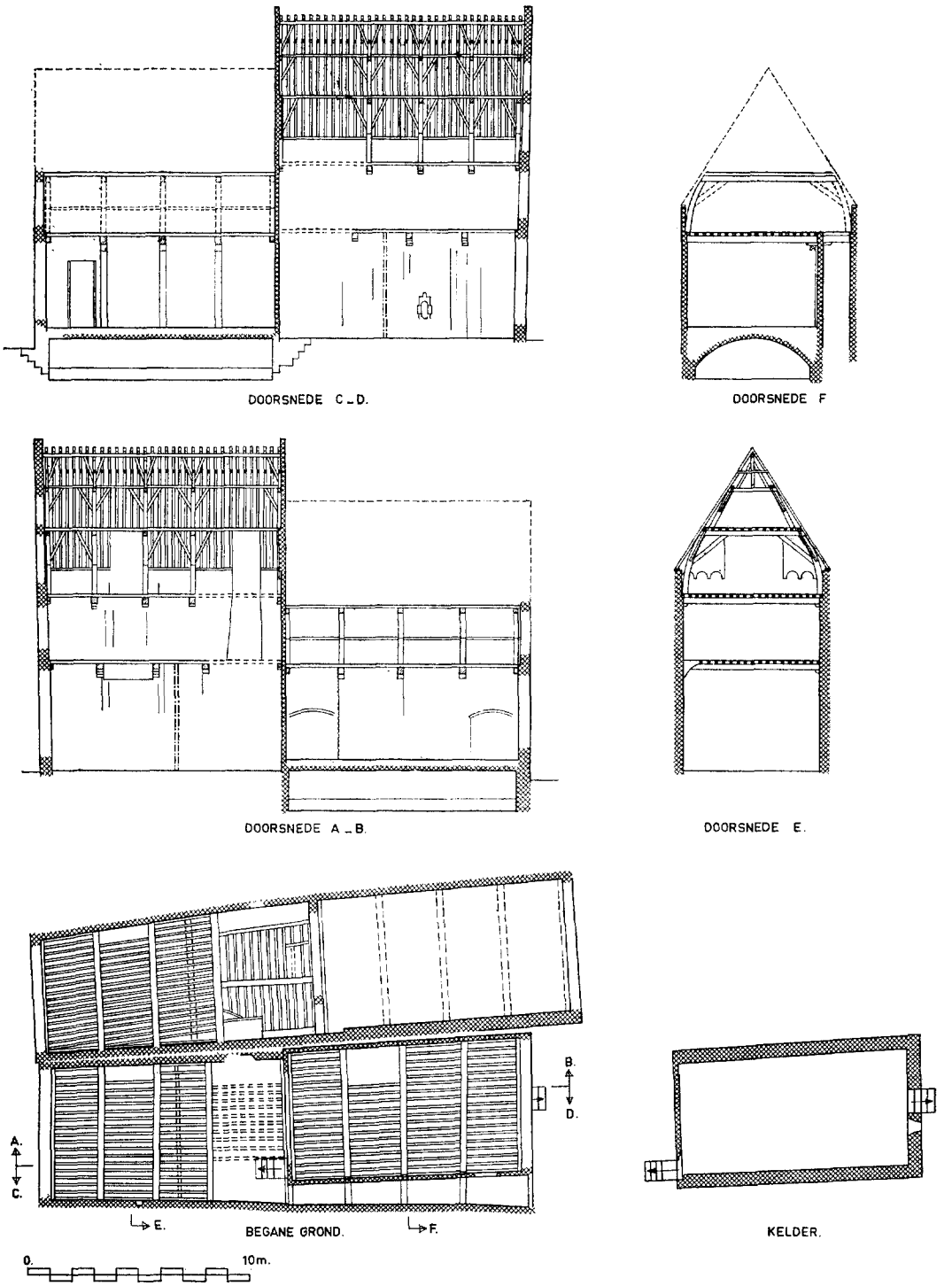
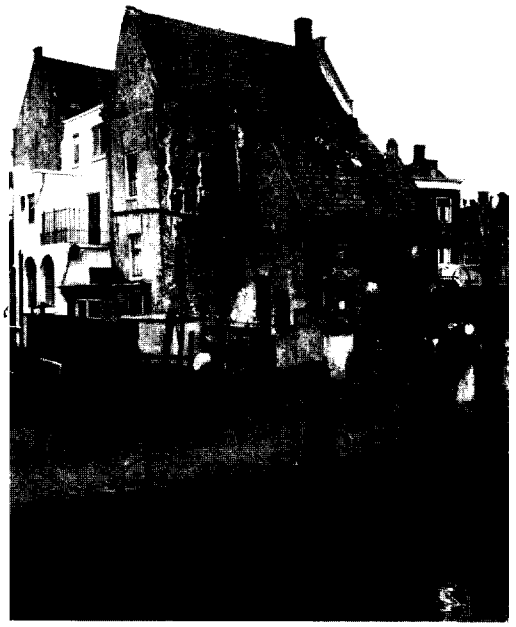

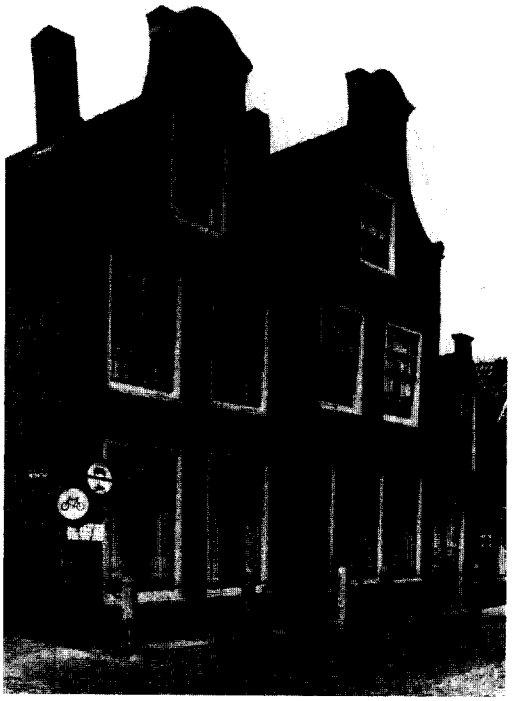
Fig. 5. Goedereede, Markt 9-11. Schaal 1 : 300. (Tekening Monumentenzorg)

Afb. 7. Markt 6, 4 en 2. (Foto Monumentenzorg, 1963)

Afb. 8. Markt 2, 4 en 6; achterzijde. (Foto Monumentenzorg, 1962)

Afb. 9. Kerkstraat 1, bij de Markt. (Foto Monumentenzorg, 1962)

Afb. 10. Noordzijde (Foto Monumentenzorg, 1953)

Afb. 11. Markt 3-11; in het midden het raadhuis uit 1852. (Foto Monumentenzorg, 1963)

beslaat thans niet de gehele breedte van het terrein dat van achteren breder is dan van voren. Aangezien de achterkamer even breed is als de voorgevel, achten wij het niet geheel uitgesloten, dat er een ouder voorstuk is geweest, dat dezelfde breedte had als de achterkamer. In de rechter muur van de achterkamer dicht bij de achtergevel werd een oude deuropening aangetroffen, die vermoedelijk tot de eerste aanleg behoorde. Het is moeilijk deze achterkamer te dateren. Waarschijnlijk werd hij in het midden der 15de eeuw aan een ouder voorstuk toegevoegd.

Na de stadsbrand van 1482 werd ook op deze plaats een nieuw pand opgetrokken. Waarschijnlijk werd eerst het buurhuis aan de rechterzijde herbouwd, misschien op een nieuwe gerende perceelsscheiding. Bij de herbouw van het huis Markt 11 werd alleen een deel van het muurwerk van de achterkamer benut. Het nieuwe dak over de achterkamer kreeg de breedte van het gehele perceel zodat het doorliep over de smalle gang tussen de achterkamer en de muur van het buurhuis. De drie moerbalken waarop de spanten van de kap stonden kwamen niet in de muur te rusten, doch werden opgelegd op muurstijlen, die geplaatst bleken te zijn in sleuven, welke hiervoor in het oudere muurwerk waren gehakt. Op de muurstijlen werd een slof geplaatst waarop de balken rusten. Aan de kant van de zaal kreeg deze slof een gotisch peerkraalprofiel. Aan de gangzijde was hij rond afgewerkt. Tussen slof en muurstijl werd een houten console aangebracht, versierd door een nog groter peerkraalprofiel. Op deze wijze ontstond het vreemde profiel, dat onder de balken van de achterkamer te zien is. In de linkerwand waren de stijlen evenals de oorspronkelijke sleutelstukken verdwenen en was het muurwerk grotendeels vernieuwd. Aangezien dit laatste per vak geschied is, nemen wij aan dat hier ook muurstijlen gezeten hebben.

Hoe het voorstuk er na de herbouw na de brand van 1482 uitzag is minder goed vast te stellen. Rechts van het voorstuk was een gemeenschappelijke muur met het buurhuis. In het muurwerk zijn, zowel aan de linker- als aan de rechterzijde, sporen van muurstijlen aangetroffen, die even achter de huidige balken geplaatst waren. Zeer duidelijk waren zij niet te zien omdat in de bouwmuur later veel vernieuwd is. Dit voorstuk, dat vermoedelijk geen verdieping bezat aangezien boven de sporen van muurstijlen ontbreken, toont ook duidelijk de indeling in vier vakken met het grote achtervak waarin aan de linkerzijde de grote schouw geplaatst was. In het voorhuis werd aan de rechterzijde een merkwaardig natuurstenen nisje gevonden. Helaas was dit geheel afgehakt, het wekte de indruk gotische details te hebben bezeten. Het doel ervan konden wij niet vaststellen.

In het midden van de 16de eeuw moet dit voorstuk zijn vervangen door het huidige dat een verdieping bezit. Aangezien de kap een nokgording heeft en het houtskelet op beganegrond en verdieping ontbreekt, denken wij aan een bouwtijd omstreeks 1550. De balken rusten op kleine natuurstenen sleutelstukken met een profiel, dat is samengesteld uit een hol en bol. Bij deze herbouw bleef de indeling van de beganegrondruimte vrijwel gehandhaafd. Er was weer een indeling in vieren, het achterste vak was iets groter geworden en de schouw bleef aan de linkerkant. Sporen van een scheidingswand tussen voorhuis en binnenkamer werden in het derde vak aangetroffen. In welke tijd deze wand voor het eerst werd aangebracht is moeilijk vast te stellen. Wij vermoeden dat hij bij de 16de-eeuwse herbouw van het voorstuk behoorde. De trap waarvan de plaats door onregelmatigheden in de kinderbinten kon worden vastgesteld, lag aan de rechterzijde achterin het vierde vak. Hier was ook de toegang tot de kelder. Aangezien de muur tussen voorstuk en achterkamer op de beganegrond geheel gesloopt was, kan de plaats van de deur naar de achterkamer en van die naar de gang er naast niet worden vastgesteld.

De verdieping moet aan de voorzijde een grote kamer hebben bezeten; in het tweede vak aan de linkerzijde was eens een stookplaats geweest. Onverklaarbaar is, dat het vierde vak op de verdieping nog groter is dan op de beganegrond. De nieuwe kap van het voorstuk is heel fraai. Er zijn twee jukken boven elkaar en een nokgording die door standvinken ondersteund wordt. Op het eerste juk ligt een vlieringsvloer van kinderbinten, die in het grote vak zwaarder zijn. De nummering met telmerken loopt van voor naar achter. Van het eerste spant tegen de voorgevel is het bovenste juk verdwenen. Het spant tegen de achtergevel draagt nummer vijf. De sporen zijn doorlopend genummerd, de laatste tegen de achterzijde is nr. 32. De achterwand van de zolder toont duidelijk aan, dat dit muurgedeelte werd opgetrokken op een oudere trapgevel. Deze trapgevel behoorde bij de oude brandmuur tussen achterkamer en voorstuk uit de periode toen dit laatste deel nog niet verhoogd was.

De bouwgeschiedenis van dit huis is zo leer-

zaam omdat er uit blijkt, dat ook bij de grootste huizen van de stad nog lange tijd geen verdieping voorkwam. De ontwikkeling in de diepte ging hier vooraf aan de ontwikkeling in de hoogte. Ook bij de behandeling van het stadhuis spraken wij reeds het vermoeden uit, dat het in 1530 zou zijn verbeterd of verhoogd. Het is mogelijk dat dit huis in het tweede kwart van de 16de eeuw zijn huidige vorm heeft gekregen.

Dit huis staat thans bekend als het huis van Paus Adriaan, de reden hiervoor bleek niet te achterhalen. Zoals wij zagen, lag de pastorie in de omgeving van de kerk, vermoedelijk in de Pieterstraat. Indien Adriaen Florisz. als pastoor van Goedereede zijn parochie bezocht en niet in de pastorie overnachtte, kan hij in ieder notabel huis een onderdak hebben gevonden. Indien wij het eerste kwartier van het kohier van 1545 bij de Kerkstraat beginnen, behoort dit huis aan Maritge Symon Jude en wordt het op tien pond genoteerd. De naam van de eigenares doet ons denken aan een weduwe of dochter en het zou kunnen zijn dat het huis nog kort te voren door Symon Jude is vernieuwd. Hoe onzeker dit alles ook is, de band met Paus Adriaan is er niet waarschijnlijker door geworden.

Rechts van dit huis staan aan de markt nog twee panden die in later tijd ingrijpend vernieuwd schijnen. In het kohier van 1545 kunnen zij beide genoteerd staan voor tien pond huurwaarde zodat het niet onmogelijk is dat zij reeds toen dezelfde omvang hadden als nu. Een onderzoek zal te zijner tijd moeten uitwijzen, wat er nog aan oudere fragmenten in deze panden verborgen zit.

De overige huizen van het eerste kwartier.

Het huis *Noordzijde 1* toont een sterke verwantschap met de huizen van het voorgaande blok. Het huis ligt op de hoek van een zijstraat en bezit een voorgevel met enige oude fragmenten, zoals een gotische waterlijst onder de top (afb. 10). Het voorstuk van dit huis is nog oud. Het achterhuis is geheel nieuw en zou na een brand van omstreeks 1900 opnieuw zijn opgebouwd. Volgens mededeling van de bewoners zou dit achterhuis vroeger een verdieping hebben bezeten. Het voorstuk van het huis bestaat uit een beganegrond en een verdieping en is vier vakken diep. Ook hier is het vierde vak breder dan de drie andere. De beganegrondruimte is ongeveer 3 m hoog, de verdieping ongeveer 2.50 m. De moerbalken boven de beganegrond rusten op lange houten sleutelstukken met peerkraalprofiel die opzij over een gehele lengte een uitholling bezitten met een roosje in het midden, wat erop wijst, dat er hier geen korbeels gebruikt zijn. Het peerkraalprofiel is vrij zwaar en aan drie zijden omgeven door een touwornament. Merkwaardig is dat de balken een schuine zijkant hebben, die voor het sleutelstuk in een hol uitloopt. Deze lange sleutelstukken verraden een Zeeuwse invloed. Op de verdieping treffen wij muurstijlen en korbeels aan, slechts bij het tweede juk ontbreken ze, daar zijn korte sleutelstukken met een ander profiel toegepast. Als deze toestand oud is, zou het erop kunnen wijzen, dat er op dit punt een tussenwand heeft gestaan. De plaats van trap en schouw zijn niet vast te stellen doordat de kinderbinten aan het oog onttrokken zijn. Dit huis kunnen wij in het kohier minder goed terugvinden. Op de voorgaande reeks volgt hier „Arieaen diericx de backer" met een huis dat op vijf pond getaxeerd wordt. Wij kunnen ons in dit hoekhuis zeer goed een bakkerij voorstellen; alleen lijkt de huurwaarde van vijf pond aan de lage kant. Het is niet geheel uitgesloten doch wel minder waarschijnlijk, dat dit pand kort na 1545 vernieuwd zou zijn.

Het huis *Noordzijde 11* heeft een voorgevel, die geheel met Gobertanger steen is bekleed. Het vermoeden, dat wij hier met een middeleeuws pand te maken hadden, werd niet bevestigd. De balklagen en de kap dateren uit de 18de eeuw, zodat wij mogen aannemen, dat het huis toen ingrijpend is vernieuwd. De voorgevel toont geen sporen van oude lijsten zodat wij mogen veronderstellen, dat Gobertanger steen hier opnieuw gebruikt is. Ondanks deze vrijwel algehele vernieuwing van het pand scheen de oude indeling bewaard te zijn gebleven. Slechts het voorstuk heeft een verdieping en is verdeeld in een voor- en binnenkamer. In de achterkamer bevindt zich de keuken. Mogelijk is dit huis, dat in het kohier van 1545 op vijf pond genoteerd moet staan, eerst in de 18de eeuw aan de voorzijde van een verdieping is voorzien. Op deze wijze zou het verklaarbaar zijn dat het middeleeuwse huistype met voorstuk en achterkamer ook hier bewaard bleef. In dit opzicht zou dit huis een voorbeeld kunnen zijn voor een ontwikkeling die meer huizen in dit blok hebben doorgemaakt. Oorspronkelijk kunnen het lage diepe panden geweest zijn, die eerst in de 18de of 19de eeuw over het voorstuk een verdieping hebben gekregen.

Het huis *Noordzijde 35* is een smal pand zonder verdieping, op de hoek van een zijstraat gelegen. Het is het eerste huis van het laatste blok

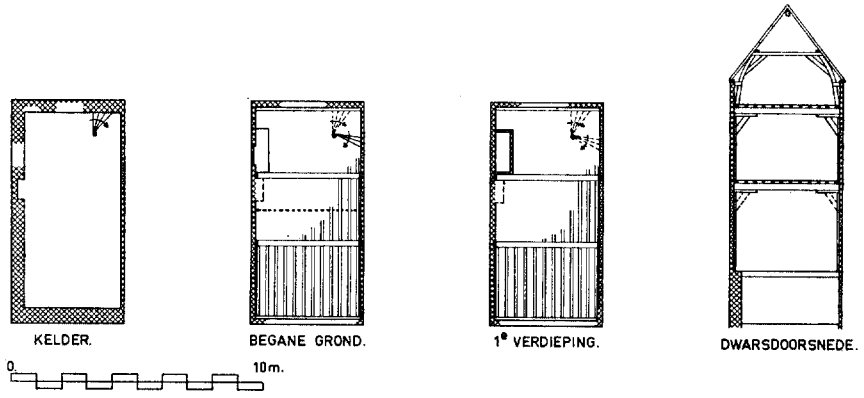

Fig. 6. Goedereede, Markt 6. Schaal 1 : 300. (Tekening Monumentenzorg)

van de haven, dat overgaat in de Catharinastraat, en representatief voor de kleinere huizen, die wij hier aantreffen. Wij vinden hier weer een voorstuk van vier vakken waarvan het vierde het breedste is. Daarachter is een kleinere achterkamer van twee vakken. Over de ouderdom van dit huis valt weinig te zeggen.

Het huis *Catharinastraat 4*, is een smal diep huis zonder verdieping. De voorgevel bevat enige oude hoekblokjes van Gobertangersteen, mogelijk overgenomen van de oudere voorgevel. De kap van het huis was nog oud (± 1500?); de balklaag eronder was vernieuwd. De oorspronkelijke indeling van het huis is daardoor moeilijk vast te stellen doch schijnt als volgt te zijn geweest. Een voorhuis van twee vakken, waarachter een binnenkamer, die gevormd werd door een breder vak met een stookplaats aan de rechterzijde. Vroeger was er een wand tussen het tweede en het derde vak. Achter het derde vak was een achterkamer met twee vakken met een stookplaats rechts. Deze achterkamer was in de 18de eeuw verbouwd. De zoldervloer werd naar boven gebracht en de grond uitgediept zodat hier een open onderkamer konden ontstaan. Helaas is de plaats van de trap niet meer vast te stellen. Wij zien hier dus hetzelfde huistype dat wij bij de grotere huizen opmerkten in kleiner bestek terugkeren. Merkwaardig is, dat hier evenals bij het huis Langestraat 40 in Den Briel de bakstenen muur tussen voorstuk en achterkamer ontbreekt.

Enkele huizen uit het tweede kwartier.

De westzijde van de markt wordt begrensd door een groepje van vier smalle huizen, gebouwd op ondiepe percelen. Het is mogelijk dat de verbinding tussen het oostelijke en westelijke deel van de haven, toen hier nog geen spuisluis was, wijder is geweest en dat hier in de middeleeuwen slechts drie huizen gestaan hebben. Wij veronderstellen, dat men de huizen van het tweede kwartier bij het zuidelijkste huis van dit groepje is begonnen te tellen, omdat de hoge huurwaarden, waarmee het tweede kwartier begint, het eerste aan de Markt verwacht kunnen worden.

De huizen *Markt nr. 6* (fig. 6; afb. 7 en 8) naast de spuisluis gelegen, werden in 1960-'61 gerestaureerd. Het linkerpand is een klein onbetekenend huis dat in de gevel het jaartal 1794 draagt. Op het kadastrale minuutplan was het reeds verenigd met het buurhuis rechts. Waarschijnlijk was het reeds toen ingericht tot smederij terwijl rechts de bijbehorende woning was. Het hoge huis rechts verborg achter de eenvoudige 18de-eeuwse puntgevel een gaaf gotisch pand. Het huis is inwendig ± 4 m breed en 8.5 m diep en bestaat uit een kelder, een ± 3.5 m hoge beganegrond en een verdieping van 3 m hoogte. Een achterkamer ontbreekt hier. Het huis telt slechts drie vakken; het voor- en achtervak zijn 3 m, het middenvak is kleiner en is 2.5 m breed. Zowel op de beganegrond als op de verdieping worden de moerbalken en hun gotische sleutelstukken door muurstijlen en korbeels ondersteund. De kinderbinten zijn zeer licht; zij lagen op de balken. De ruimten tussen de kinderbinten zijn niet gedicht door schuifjes. Het valt te begrijpen, dat de grote overspanningen bij deze dunne kinderbinten in later tijd door onderslagbalken ondersteund moesten worden. Toen dit pand gebouwd werd stond het huis aan de rechterzijde er reeds. De muurstijlen zijn tegen de bestaande zijmuur van dit buurpand geplaatst. Het is duidelijk, dat de stookplaatsen

dan ook aan de linkerzijde in de eigen muur moesten komen. Of aan de linkerzijde reeds in de bouwtijd een buurhuis stond, is moeilijk vast te stellen. In ieder geval bevat de linkerzijgevel van ons pand geen later gedichte vensteropeningen. Wij vermoeden, dat ook de achtergevel oorspronkelijk geheel dicht is geweest. Bij het huis Markt 2, het hoekhuis met de Pieterstraat, is dit het geval. Bij de huizen nr. 6 hebben de achtergevels alleen veel jongere openingen en zijn er geen aanwijzingen voor oudere vensters te vinden. Vooral bij het rechter huis, waarvan de middeleeuwse achtergevel geheel bewaard bleef en waar de jongere vensters klein zijn, zouden de sporen van oudere vensters te vinden moeten zijn geweest.

Enkele onderdelen gaven enige aanwijzing voor de oude indeling. Op de beganegrond bezat het achterste vak een grote stookplaats aan de linkerzijde, op de verdieping was er niet anders dan een geweldig rookkanaal. In de kelder vond men aan deze zijde ook een stookplaats, ongeveer onder de scheiding van het tweede en derde vak; bovendien waren in deze ruimte twee verschillende waterputten. De trap bevond zich eveneens in het achterste vak in de rechter achterhoek. Thans liep de trap hier alleen nog van de beganegrond naar de kelder, doch er waren aanwijzingen te over, dat zij zich vroeger naar boven had voortgezet. Het bewaard gebleven benedendeel van deze trap was vermoedelijk niet ouder dan de 17de-eeuw en kan dus niet tot de oorspronkelijke aanleg behoord hebben. Het is moeilijk met zekerheid te zeggen of de trap steeds op deze plaats heeft gestaan. De waarschijnlijkheid is echter groot, aangezien in de balklaag boven de beganegrond slechts een andere raveling voorkomt en wel aan de linkerzijde van het tweede vak. Hier lag een zwaardere kinderbint op $\pm$ 80 cm uit de muur, hetgeen een oorspronkelijke situatie leek. Voor een trapgat was de afstand tot de muur te gering. Het is waarschijnlijker, dat dit balkje bedoeld was om de vloerplaat te dragen voor een schouw van de verdieping.

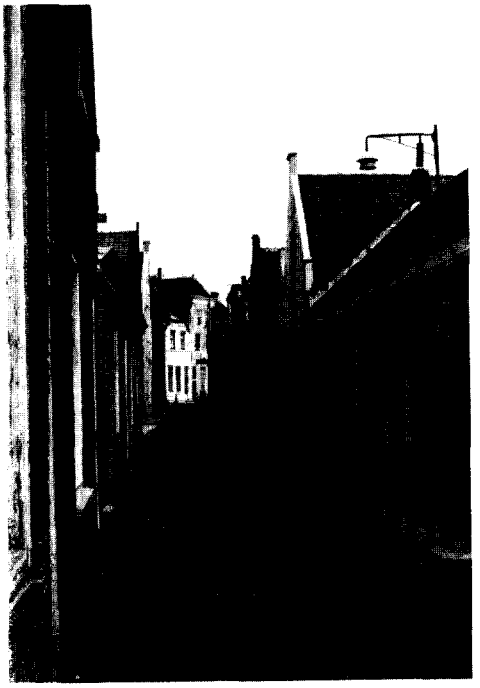
De indeling van het huis kan als volgt geweest zijn: Het voorhuis zal ongeveer anderhalf vak diep zijn geweest. Er waren enkele aanwijzingen, dat op dit punt reeds vroeg een wand stond. Daarachter was de binnenkamer met zijn grote kookschouw aan de linkerkant. Vermoedelijk kreeg dit vertrek zijn licht alleen door vensters naar het voorhuis. Een trap in de rechterhoek gaf toegang tot de kelder, die als spoelkeuken diende en waar een put was en misschien ook reeds in oorsprong een stookplaats. De spiltrap in de hoek van de binnenkamer liep door tot de verdieping. Vermoedelijk was hier een vertrek dat aan de voorzijde licht ontving en in het tweede vak links een schouw bezat.

In de 18de eeuw werd het huis ingrijpend verbouwd. De voorgevel en de kap werden vernieuwd; slechts een oud spant bleef bewaard; de helling van de kap werd daarbij iets minder stijl. Het inwendige van het huis werd geheel gewijzigd. Op de beganegrond ontstond een zijkamer met een nieuwe stookplaats. Er werd een nieuwe trap in het midden van het huis aangelegd. Dit alles werd eerst mogelijk toen de binnenkamer een eigen venster in de achtergevel kreeg. Op de verdieping ontstonden er twee kamers, die enkele bedsteden bevatten.

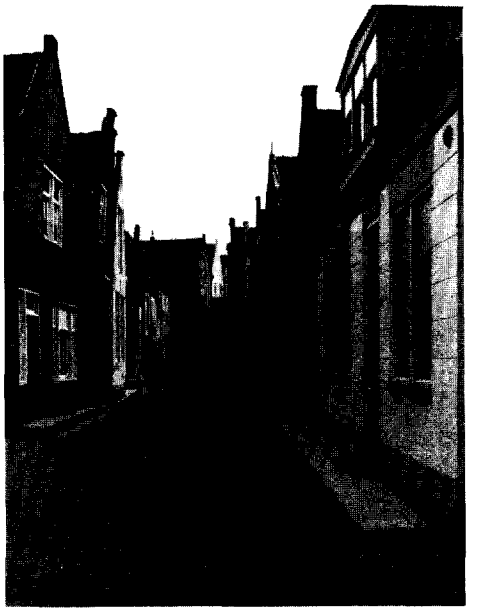
De vernieuwde voorgevel is van een uiterst sobere architectuur. De strekken boven de vensters zijn gemetseld van een rode baksteen, terwijl aan de gevel een lichtere baksteensoort gebruikt is. Een bijzonderheid van de gevel verdient nog genoemd te worden. Dat was het schuifbare venster achter het bovenlicht van de deur, dat normaal opgeschoven was doch kon worden neergeschoven, als de deur openstond. Op deze wijze kon de deur in een venster worden gewijzigd. Van dit typische detail, dat vroeger meer in ons land voorkwam en dat wij zelfs bij de voordeuren van de Zuidafrikaanse boerderijen aantreffen, is te Goedereede nog een tweede voorbeeld te vinden in een ander klein huis aan de Haven.

Vermoedelijk kan dit ene kleine huis, dat wij door de restauratie zo uitvoerig konden onderzoeken, als voorbeeld gelden voor het type van dit rijtje. Bij deze huizen was de achterkamer weggelaten en het voorstuk behield zijn indeling in voorhuis met daarachter de binnenkamer of haard. Doordat een binnenkamer steeds indirect licht vanuit het voorhuis kreeg, kon men volstaan met een gesloten achtergevel. De kelder, die anders onder de achterkamer lag, werd nu onder het voorstuk geplaatst.

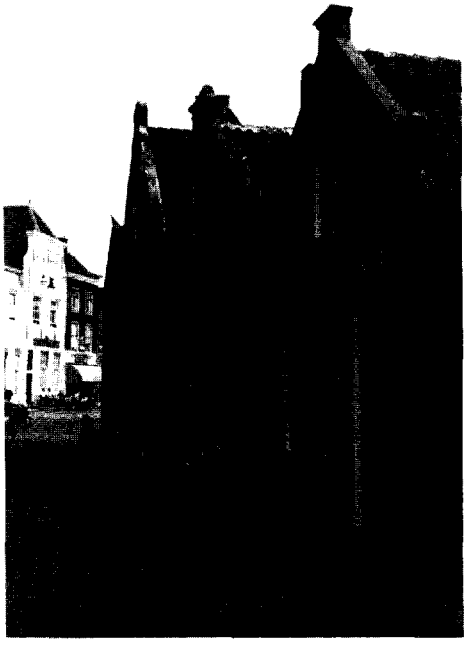
Indien er in 1545 geen huis ten zuiden van dit pand heeft gestaan, was het het eerste huis van het kohier; het behoorde dan toe aan Anthonis Huygez. en werd getaxeerd op acht pond. In het buurhuis rechts, dat op zeven pond getaxeerd werd, woonde Grietje Seylmakers. Daarop volgde Daentge Willems met een huis voor tien pond, dat het hoekhuis geweest zou kunnen zijn. Joost Claysz., die op hem volgde met een huis van tien

Afb. 12. Pieterstraat, naar de Markt.
(Foto Monumentenzorg, 1963)

Afb. 13. Kerkstraat, naar de Markt.
(Foto Monumentenzorg, 1963)

Afb. 14. Pieterstraat 3, 5 en 7.
(Foto Monumentenzorg, 1963)

Afb. 15. Pieterstraat 15, 17, 19, 21 en 23.
(Foto Monumentenzorg, 1963)

Afb. 16. Molen (1791) aan de westzijde van de stad. (Foto Monumentenzorg, 1963)

pond, zou dan het eerste pand in de Pieterstraat hebben bezeten.

Het huis *Pieterstraat 17* (afb. 15), gebouwd op een der erven tussen de Pieterstraat en de Achterhaven, is een der breedste panden van deze straat. Zoals vrijwel alle huizen in deze straat bezat het geen verdieping. Het voorstuk bestaat uit drie vakken waarvan het achterste vak het diepste was. De gotische consoles onder de moerbalken wezen uit, dat er vroeger muurstijlen en korbeels waren geweest. De vrij brede velden die voor de kinderbinten een te grote overspanning gevormd hebben, werden vermoedelijk later onderverdeeld door tussenbalken. Thans is rechts in het voorhuis een zijkamer afgescheiden. Of deze op een oorspronkelijke aanleg teruggaat, was niet te constateren. Ook hier is achter het voorhuis de binnenkamer te herkennen door het bredere eindvak. In de achtergevel op zolder was nog duidelijk te constateren, dat de schouw hier in het midden van de achterwand heeft gestaan. Later werd hij verplaatst naar de rechterzijmuur. De kap boven het voorste deel is nog oud en telt twee jukken boven elkaar. Boven de onderste jukken lag een vlieringvloer. Achter het huis was een smallere achterkamer, waarvan wij de ouderdom niet goed vast konden stellen. Op het minuutplan van het kadaster uit 1820 komt hij reeds voor. Wij achten het niet uitgesloten, dat hij op een oudere aanleg teruggaat. Achter de eenvoudige puntgevels van de Pieterstraat gaan vooral aan de zuidzijde nog verschillende oude panden schuil, die alle van hetzelfde type schijnen te zijn: een voorstuk met een breed eindvak en een smalle achterkamer.

Bij het huis *Pieterstraat 12*, aan de noordzijde van de Pieterstraat gelegen, troffen wij een achterkamer met verdieping aan terwijl het voorstuk er geen bezat. Het huis *Pieterstraat 4*, een smal pand achter het huis op de hoek van de Kerkstraat gelegen, is een der weinige oude huizen in deze straat met een verdieping. De latere gevel van gele baksteen heeft hoekblokjes van Gobertanger steen, die ons doen vermoeden, dat hij een oudere gevel heeft vervangen. Ook aan de oostzijde van de Kerkstraat zijn nog enkele oudere huizen te vinden, waarvan er nog twee in het bezit zijn van een oude trapgevel van baksteen met Gobertanger hoekblokjes en een waterlijst onder de topgevel. Nog tot voor kort stond hier tegenover de toegang naar de kerk een soortgelijk huis, dat in het bezit was van een verdieping [33]. Aan de oostzijde van deze straat bezit het huis *Kerkstraat nr. 5* nog een gotische waterlijst onder de topgevel zoals wij bij Markt 3 en Noordzijde 1 opmerkten. Aan de achterzijde vinden wij hier een achterkamer met verdieping. De gevel van dit verdiepingloze pand is gepleisterd.

Aangezien wij in het derde kwartier aan de zuidzijde van de Haven geen oude huizen hebben kunnen ontdekken en het vierde kwartier thans verdwenen is zullen wij hiermede ons overzicht besluiten.

Wij komen na dit overzicht tot de conclusie, dat bij de huizen van Goedereede het binnenwerk belangrijker is dan de eenvoudige gevels. Wij treffen hier nog vele huizen aan van omstreeks 1500, die ons enkele plaatselijke bijzonderheden te zien geven. Het allerbelangrijkste van dit stadje is echter dat de onderlinge verhoudingen zo goed bewaard zijn gebleven waardoor het in zijn geheel als een monument is te beschouwen.

[33] *Bouwk. Weekbl.*, 61 (1940), 358. — *Heemschut*, 18 (1941), 75.

SUMMARY

GOEDEREEDE AND ITS OLD BUILDINGS

BY R. MEISCHKE

There is a close relationship between the well-preserved little town of Goedereede, second town of Voorne, and the larger town of Brielle. In the course of the 13th century Goedereede developed along the dike of the first polder behind the dunes of the island of Westvoorne. Although the settlement must have been granted town rights as early as 1312, it had no parish church of its own, but remained subordinate to the church of a neighbouring village, Westvoorne or Ouddorp. Until the beginning of last century large portions of a 12th century building were incorporated in the church there, which thus belonged to the oldest churches of the South Holland and Zeeland islands.

Goedereede expanded considerably in the 15th century. A spacious dock was laid out in an area, situated outside the dike, which was silting up

at a great rate. A large reservoir for the improvement of the flow of water at ebb and flood tide was situated west of the harbour. In 1482 the town obtained the right to build a watermill here, which was worked by the tide. Harbour and town were protected from the sea by a wall. After the dock, which is larger than Brielle's Maarland harbour, had been completed, a short period of great prosperity followed. In 1450 the church was raised to the position of parish church. The building was enlarged, but its quality did not rise above the standard of the current type of regional village church. The most outstanding feature of the town was the handsome tower, erected between 1467 and 1512. It has been used as a lighthouse for a long time now.

In 1482, during its period of prosperity, the town was badly damaged by a fire, which left only the church and a few houses standing. The ensuing reconstruction seems to have been undertaken on a liberal scale. Many houses survive that date from this time of rebuilding as well as from the 16th century. In many cases alterations to the façades hide all external evidence; internally, however, the fabric is clearly recognisable as belonging to that period.

The prevailing type of house at Goedereede appears to be that with a room in front and a back room. „Side rooms" or double houses have not been discovered. The back rooms are as a rule rather deep here, and occasionally of a size equal to that of the front room. They probably served as reception rooms. The large fireplace of the kitchen or the central chimneyplace was in the last bay of the front room and was often of a generous size. A kind of inner room was divided off from the front room and gave access to the back room or the stairs leading to the first floor. One of the best examples of this type is 11 Markt, a house renovated in 1962.

In some of the smaller houses standing in a parcel of very limited depth we often find no back room at all. The arrangement of the front room, however, was not affected in these cases: the last wide bay again contains the large fireplace on one side, while on the other side a flight of stairs leads to the first floor.

The great number of houses that all belong to a period (c. 1500) restricted within narrow limits of time, and show a close resemblance in most respects enable us to prove the occurrence of a clearly defined type of domestic architecture.

MIDDELHARNIS EN SOMMELSDIJK

DOOR

H. P. R. ROSENBERG

Middelharnis en Sommelsdijk, waarvan de dorpskernen een aaneengesloten gebied vormen, vertonen in hun stedebouwkundige aanleg een sterke verwantschap. Het aspect van beide dorpen wordt bepaald door twee dominanten: de haven en de Kerkring, verbonden door de voornaamste verkeersader, tevens marktplein, de Voorstraat. Rechts en links van de Kaai, het punt, waar de Voorstraat de haven bereikt, strekt zich aan weerskanten van de dijk een bebouwing uit.

In beide gevallen is de Kerkring een ruim, met bomen beplant grasveld, op het midden waarvan de kerk staat. Wij zien hier een dorpstype, dat kenmerkend is voor talrijke dorpen op de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden; op Overflakkee hebben behalve Middelharnis en Sommelsdijk ook Dirksland, Oude Tonge en Ooltgensplaat, die alle drie in de loop der 15de eeuw ontstonden, een dergelijke aanleg [1]. Zeeuwse voorbeelden zijn Nieuwerkerk op Duiveland en Sint Annaland op Tholen.

De bebouwing rond de Kerkring is in Sommelsdijk (afb. 5) gaver bewaard dan in Middelharnis en vertoont een aantrekkelijk beeld van punt- en trapgevels uit de 17de en 18de eeuw. Van meer allure en zelfs van een min of meer stedelijk karakter is de bebouwing langs de brede Voorstraat, in beide dorpen. Ook hier wordt het aspect gunstig beïnvloed door de beplanting, terwijl aan weerszijden panden uit de 17de, 18de en vroege 19de eeuw zich aaneenrijen, sommige met opmerkelijke trap- en puntgevels, andere met de statige lijstgevels uit de neo-classicistische stijlperiode.

Een belangrijk element in het dorpsbeeld van Middelharnis vormt het 17de-eeuwse raadhuis, dat met zijn deftige gevel in de vormen van het Hollandse classicisme de Voorstraat een monumentale afsluiting geeft. Een verrassende vondst is de wijze, waarop men door een poort onder het bordes de Kerkring betreedt, waar als achtergrond van het raadhuisje de 15de-eeuwse dorpskerk oprijst.

Middelharnis en Sommelsdijk ontstonden kort na het midden van de 15de eeuw, maar werden aanvankelijk overvleugeld door Goedereede, de gunstig gelegen havenstad, die tevens marktcentrum voor de wijde omgeving was. Toen aan deze bloei een ontijdig einde kwam door het verzanden van de haven in de tweede helft van de 16de eeuw, werd de monopoliepositie van Goedereede overgenomen door het zich snel ontwikkelende Middelharnis.

Gedurende de 17de en 18de eeuw zette deze gunstige ontwikkeling zich voort, wat onder meer blijkt uit de bouw van het monumentale raadhuis in 1639. De positie als marktcentrum voor het eiland werd nog versterkt door de aanleg van een dam, die Overflakkee met Goeree verbond en die in 1751 gereed kwam. Ook Sommelsdijk profiteerde van deze welvaart en de ontwikkeling van dit dorp ging dan ook min of meer parallel met die van Middelharnis. Na een sterke economische teruggang in de Franse tijd, in welke jaren een Frans bestuursambtenaar het plan lanceerde tot samenvoeging van Middelharnis en Sommelsdijk tot „Napoleonstad", volgde een nieuwe tegenslag door de afscheiding van België, waardoor een belangrijk afzetgebied van verse vis verloren ging tengevolge van de hoge Belgische invoerrechten. Sindsdien hebben beide dorpen zich echter hersteld, waartoe de openstelling van het kanaal door Voorne in 1830, de instelling van stoombootverbindingen met Rotterdam en in het begin van deze eeuw de aanleg van de stoomtramlijnen der Rotterdamse Tramwegmaatschappij veel hebben bijgedragen. Sommelsdijk was tot 1805 een Zeeuwse enclave, hetgeen een voortdurende bron van moeilijkheden vormde tussen dit gewest en Holland.

De kerk van Middelharnis (afb. 2), die wereldberoemd werd, doordat Hobbema haar afbeeldde op zijn schilderij „Het laantje van Middelharnis" uit 1689, thans in de National Gallery te Londen [2] (afb. 1), is een ruime, laatgotische dorpskerk uit het derde kwart van de 15de eeuw.

[1] S. J. Fockema Andreae in *Duizend jaar bouwen in Nederland,* I, Amsterdam 1948, 113, 114. — R. G. den Uyl, „De dorpen van Flakkee", *Jaarverslag instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland,* 1952, 28-35.

[2] Het doek werd in 1783 door Middelharnis aangekocht uit de nalatenschap van Theodorus Kruislander,

Omstreeks 1500 verrees een noordelijke zijbeuk, waarvan de scheibogen gedragen worden door zuilen met kapitelen, die een enkelvoudige krans koolbladeren hebben. De rijzige, uit vijf verdiepingen bestaande toren is zeer eenvoudig behandeld en draagt een sierlijke, natuurstenen balustrade. De spits met peerbekroning, die Hobbema uitbeeldde, werd in 1811 gesloopt ten behoeve van een optische telegraaf. Aan de noordzijde heeft de kerk een kapel met hoge puntgevel, die aanvankelijk door een muur van de kerkruimte was afgescheiden.

De toren is verwant aan de, mogelijk iets latere, torens van Dirksland en Nieuwe Tonge, die dezelfde opbouw in een aantal bakstenen geledingen vertonen, waarvan evenals in Middelharnis de onderste begeleid worden door haakse steunberen. Hij heeft over de benedenverdieping een kruisribgewelf; het schip en de zijbeuk zijn overdekt met houten tongewelven boven trekbalken. In 1904 werd het gebouw door een zware brand geteisterd, die slechts de toren en de muren van de kerk overeind liet staan. Ook de zuilen tussen de zijbeuk en het schip werden, zij het niet onherstelbaar, beschadigd. Het rijke 17de-eeuwse meubilair ging verloren.

Onder leiding van de architect J. Verheul vond in 1905 de restauratie plaats. In 1948 brandde het bouwwerk opnieuw uit; ditmaal stond de herbouw onder leiding van ir. M. C. A. Meischke. Bij deze restauratie werd de uit de bouwtijd daterende muur tussen het schip en de kapel aan de noordzijde verwijderd, zodat dit onderdeel thans de indruk van een dwarsschipvleugel maakt.

De kerk van Sommelsdijk is het overblijfsel van een laatgotische, driebeukige kruiskerk, die — blijkens een steen met inscriptie naast het portaal — voltooid werd in 1499. Volgens een tekstbord in de kerk, waarop de wederwaardigheden van het gebouw vermeld staan, was er aanvankelijk een kruisingstoren, die instortte als gevolg van een brand in 1632. Hierna bouwde men tegen de westgevel een nieuwe toren, die, geheel in gotische stijl opgetrokken, drie jaar na de brand gereed kwam. In 1799 brandden kerk en toren opnieuw volkomen uit; het ontbrak het dorp toen aan middelen om een totale herstelling te bekostigen en slechts het schip, dat door het slopen van zuilen en scheibogen tot een enkele, weinig bevredigende ruimte werd samengetrokken, alsmede de toren werden gerestaureerd. De toren bleef zonder spits, zodat thans Sommelsdijk en Middelharnis beide door stompe torens worden beheerst. De herstelling van de Sommelsdijkse kerk kwam in 1807 gereed, de toren pas tien jaar later. Ook hier was door de brand een gaaf protestants kerkinterieur verloren gegaan. Het neo-barokke orgel, dat in 1821 gereed kwam, vormt hiervoor slechts een schamele vergoeding.

Tegen de noordelijke wand van het priesterkoor had men na de brand van 1632 de huizen aan de zuidzijde van het Kerkstraatje gebouwd. Hieraan is het te danken, dat deze koormuur na de verwoesting van 1799 aan sloping ontkomen is. Aan de binnenzijde zijn de moeten van de vroegere vensters, de inkassingen van de muurstijlen en de natuurstenen consoles daaronder nog zichtbaar. Ook twee zijden van de koorsluiting zijn bewaard, evenals de steunberen, die voor het merendeel in de huizen zijn ingebouwd. De meest oostelijke, die voor een deel is vrijgebleven, heeft een versiering met Gobertanger-hoekblokken.

Opmerkelijk is midden op het terrein van het vroegere koor de ingang tot de grafkelder voor de familie Van Aerssen van Sommelsdijck. Het monumentje heeft een natuurstenen front, bekroond door een opzetstuk met afgekapt wapen, dat wordt vastgehouden door een leeuw en een griffioen, waaronder: anno 1782.

Tegen de noordmuur van het schip staat een hardstenen portaaltje, gedateerd 1794 en bekroond door een fronton, waarachter een opzetstuk, dat Lodewijk XVI-siervazen draagt.

Het raadhuis van Middelharnis (afb. 3) is ondanks zijn geringe afmetingen een representatief vertegenwoordiger van het Hollandse classicisme uit het tweede kwart van de 17de eeuw. In 1639 maakte Arent van 's-Gravesande het ontwerp, dat werd uitgevoerd door zijn broer Pieter Adriaansz. Noorwits, de latere architect van de Nieuwe Kerk te 's-Gravenhage.

Arent van 's-Gravesande heeft een niet onbelangrijke bijdrage geleverd in de ontwikkeling van het Hollandse classicisme. Hij bouwde in 1636 de St. Sebastiaansdoelen aan de Korte Vijverberg te Den Haag en ontwierp ook de Laken-

oud-secretaris van Sommelsdijk. In 1822 ruilde het gemeentebestuur dit schilderij voor een kopie daarvan en een romantisch landschap van de Dortse schilder Adrianus van der Koogh, dat beschreven werd als „een verrukkelijk Geldersch landgezicht en voorzien van een kostbare vergulde lijst" (!). Nadat het in de loop van de 19de eeuw eerst voor *f* 2457.— en daarna voor *f* 9600.— in Engeland van bezitter gewisseld was, verwierf in 1871 de National Gallery te Londen dit meesterwerk uit de nalatenschap van Sir Robert Peel.

Afb. 1. Detail uit het schilderij „Het laantje van Middelharnis" van Meindert Hobbema, 1689. De torenspits met peerbekroning werd in 1811 gesloopt ten behoeve van een optische telegraaf.
(Londen, National Gallery)

Afb. 2. De kerk van Middelharnis, hersteld na de brand van 1948. (A.N.P. foto)

Afb. 3. Het raadhuis van Middelharnis, 1639; zijvleugels, vermoedelijk uit 1834-'39.
(Foto Monumentenzorg, 1907)

Afb. 4. Zuidelijke wand van de Kerkstraat te Sommelsdijk, voor 1922.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 5. Kerkring en Voorstraat te Sommelsdijk. (Foto K.L.M. Aerocarto n.v.)

hal en de Marekerk in Leiden, beide in hetzelfde jaar begonnen als het raadhuis van Middelharnis.

Bij het laatste bouwwerk is de pilasterordonnantie, zo kenmerkend voor deze stijl, achterwege gebleven, zoals wij dat ook zien bij onder andere de Vleeshal in Delft uit 1660 en bij het onmiskenbaar door het raadhuis van Middelharnis beïnvloede stadhuisje van Vlaardingen, dat Bartholomeus Drijffhout in 1650 bouwde.

De voorgevel van Van 's-Gravesande's schepping in Middelharnis heeft een hoge, met natuursteen beklede, sokkelgeleding, waarvoor een bordes. Onder dit bordes een overwelfde poort, die toegang geeft tot de Kerkring. De gevel van bel-etage, in baksteen uitgevoerd met natuurstenen hoekblokken, bevat de toegangsdeur, geflankeerd door twee hoge vensters met kruiskozijnen en alle drie door frontons afgedekt. Een breed timpaan met het stadswapen en bekroond door drie allegorische beelden, sluit de gevel af. Uit het schilddak rijst een eenvoudig koepeltorentje op.

De drie beelden op het fronton, Justitia, Charitas en Prudentia, zijn, zoals blijkt uit een gesigneerde ontwerptekening, die op het stadhuis wordt bewaard, uitgevoerd door Pieter Arjensz. 't Hooft (1610—± 1650) [3], die ook werkte voor het slot Honselaarsdijk en aan de Oranjezaal van het Huis ten Bosch. Van zijn hand zijn ook de frontonreliëfs van het Oude Hof aan het Noordeinde en van het Mauritshuis (vijverzijde) te 's-Gravenhage.

Inwendig bezit het raadhuisje een raadzaal met Empire-stucwerk en vestibule in dezelfde stijl met een mooi koofplafond. Uit de tijd van deze interne verbouwing zullen ook de kleine zijvleugels met getoogde poortjes, waarboven ronde vensters, dateren, evenals de kroonlijst en de schuiframen van de achtergevel [4].

In Middelharnis zijn onder de woonhuizen aan de Voorstraat opmerkelijk de mooie, goed bewaarde trapgevels van de nummers 21 en 23, beide met sierankers en een goede roedenverdeling in de vensters. Nr. 23 heeft geprofileerde dekplaten op de trappen, een toppilaster op maskerconsole en als bekroning een ton met het jaartal 1662.

Een schilderachtig specimen van 18de-eeuwse architectuur is de in- en uitgezwenkte topgevel van het huis Voorstraat 44, nabij de Oostdijk. De gevel heeft sierankers, ten dele nog de oorspronkelijke schuiframen in de vensters en een driezijdig uitgebouwde erker op de linker hoek. Een sierlijk gebogen, geprofileerde natuurstenen afdekking bekroont de gevel. Het pand vormt een goede eenheid met het kleine gerestaureerde huisje Oostdijk 2 uit de 17de eeuw, dat een zadeldak tussen de trapgevels heeft.

In Sommelsdijk vormen in de Voorstraat de huizen 29, 31 en 33 een mooie groep. 29 heeft een tot puntgevel gewijzigde trapgevel met bekronende natuurstenen pijnappel en een gevelsteen, waarop een waterpas, passer en troffel, gedateerd 1683. Nr. 31 is een monumentaal hoog pand uit het laatst der 16de eeuw, waarvan evenals bij 29 de trapgevel verminkt is. Het heeft echter de geprofileerde waterlijsten, sierankers, geblokte ontlastingsbogen en, boven de zoldervensters, Dordtse togen met driepasvullingen bewaard. Inwendig heeft het huis een gang met stucwerk en in de voorkamer een zeer rijk stucplafond en een schouw in Lodewijk XIV-vormen. Links van dit huis heeft nr. 33 een smalle tuitgevel met gebeeldhouwd topfronton, waarop een banderolle met het jaartal 1729, en zware hoekvoluten. Het huis Voorstraat 26 heeft een gave, 18de-eeuwse lijstgevel en inwendig betimmeringen en plafonds uit de bouwtijd.

Een zeer karakteristiek geheel vormen de 17de-eeuwse woonhuisjes met trap- en puntgevels in de Kerkstraat (afb. 4), waarvan de zuidelijke zoals boven vermeld tegen de noordmuur van het vroegere kerkkoor zijn gebouwd. Reeds geruime tijd is men bezig met een restauratie, die tot doel heeft, alle panden in dit gaaf bewaarde straatje te herstellen [5].

De leiding van dit herstel, waarbij men er naar streeft, voorzover aanwijzingen voorhanden zijn, de oorspronkelijke toestand te reconstrueren, heeft architect T. van Dop, in samenwerking met de directeur Technische Dienst van Middelharnis en Sommelsdijk en de conservator van het streekmuseum. Deze „sanering" in de beste zin van het woord strekt zich ook uit tot een enkel storend element uit de late 19de eeuw, dat door een nieuw pandje met eenvoudige puntgevel vervangen wordt. Verscheidene panden zijn reeds gerestaureerd en in enkele daarvan is het „Streekmuseum

[3] E. Neurdenburg, „Pieter Adriaensz. 't Hooft, Haags steen- en beeldhouwer", *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 3 (1950), 47-56.

[4] Volgens B. Boers, *Beschrijving van het eiland Goedereede en Overflakkee*, Sommelsdijk 1843, 264, vond deze verbouwing plaats van 1834-1839.

[5] M. van Hoogstraten in: *Jaarverslag Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland*, 1961, 40-45.

Goeree-Overflakkee" ingericht, dat in 1956 geopend werd en waarin men onder meer enkele voor het eiland typerende interieurs uit het midden van de 19de eeuw kan bewonderen. Ook wordt hier bewaard een vroeg-16de-eeuwse, zilveren schutterskraag met o.m. het geëmailleerde wapen van bisschop Philips van Bourgondië, Heer van Sommelsdijk. Het ligt in de bedoeling de restauratie van dit straatje, waarbij men onwillekeurig denkt aan het zoveel groter opgezette Stokstraatplan te Maastricht, te completeren door vijf olielantaarns uit de 18de eeuw, die thans in het depot van het museum bewaard worden, hier te herplaatsen. Ook de bestrating krijgt een passender vormgeving.

Behalve enkele goede, 17de-eeuwse gevels aan de Enkele Ring, rondom de kerk, trekt in de St. Jorisdoelstraat de aandacht de statige lijstgevel van de Doelen, gedateerd 1766 en met een gebeeldhouwde versiering van wapenschilden rond het middenvenster van de verdieping.

Beide dorpen zijn nog in het bezit van een korenmolen. In Middelharnis staat aan de Langeweg, aan de westzijde van het dorp, de bakstenen stellingmolen „De Dankbaarheid" uit 1849. De stellingmolen „De Korenbloem", aan de noordwestzijde van Sommelsdijk dateert uit 1705.

SUMMARY

MIDDELHARNIS AND SOMMELSDIJK

BY H. P. ROSENBERG

The villages of Middelharnis and Sommelsdijk, situated on the island of Goeree-Overflakkee (South-Holland) constitute one agglomeration. They are, moreover, closely related in plan. They are both characterised by two dominant features: the small harbour and the church and its moated precincts. These two are connected by the main thoroughfare, „Voorstraat", planted with trees and presenting an almost urban aspect with its row of attractive 17th and 18th century houses. In both villages the church is enclosed by modest houses and stands out by its imposing massiveness which rises from the surrounding verdure of lawn and trees.

Economically, Middelharnis and Sommelsdijk, which both began to develop in the 15th century, were at first quite overshadowed by Goedereede. When in the second half of the 16th century Goedereede's harbour was silting up, Middelharnis came to supersede Goedereede as principal regional port. The two villages reached their greatest prosperity about the mid-eighteenth century. A period of economic decline in the first half of the 19th century was followed by one of revival, when a canal was dug across the island of Voorne and the route to Rotterdam was thus shortened.

The most important monument of Middelharnis is the Council Hall, dating from 1639. It was designed by Arent van 's-Gravesande in the manner of Dutch Classicism. The three allegorical figures of women on the pediment are sculptures by the hand of Pieter Arjensz. 't Hooft, who also contributed work to the Mauritshuis, the Old Court and Huis ten Bosch at the Hague. A gateway under the flight of steps in front of the Council Hall leads to an open space, the site of the large cruciform church. The church dates from the second half of the 15th century and has been restored after fires in 1904 and 1948. The tower, deprived of its steeple since 1811, became world-famous through the painting by Hobbema „The Avenue at Middelharnis" in the National Gallery, London.

The church of Sommelsdijk consists of the nave of a late-gothic cruciform church, gutted by fire in 1799, and a tower that dates from 1635. The Kerkstraat is lined on both sides with 17th century stepped gables, and has preserved the peculiar atmosphere of an old Dutch town.

DE SINT-CATHARIJNEKERK TE DEN BRIEL

DOOR

H. JANSE

Hoog boven het eiland Voorne en bij goed weer al van grote afstand zichtbaar torent de „Dom" van Den Briel. De Briellenaren moet men niet van hoogmoed verdenken, want in deze streek worden alle dikke en grote torens aangeduid met de naam Dom, zoals bijvoorbeeld ook de toren van De Lier in het Westland. Maar trots op hun toren en de aansluitende Catharijnekerk mogen de inwoners van het uit de vaderlandse geschiedenis zo beroemde stadje wel zijn. De toren (afb. 1), die een grondvlak heeft van 16 meter in het vierkant, is 60 meter hoog. De kerk, het schip van een nog groter bouwwerk, onvoltooid en gedeeltelijk weer afgebroken, heeft een plattegrond van 39 x 50 meter en de nok van het dak ligt op een hoogte van 40 meter boven de vloer. Tijdens de onlangs voltooide restauratie is gebleken, dat het peil van die vloer en van het omringende terrein thans nog ongeveer 2 m hoger is dan in de bouwtijd [1].

Deze restauratie bood tevens de gelegenheid een onderzoek in te stellen naar de omvang en de bouwgeschiedenis van het in 1632 gesloopte koorgedeelte. Op 4 augustus van dat jaar werden de Kerkmeesters gemachtigd de oude muur van het vervallen koor te doen afbreken en de noordzijde van het kerkhof met een stenen muur te bezetten [2]. Hoe groot dit koor geweest was wist men niet.

Tijdens de restauratie bemerkte men, dat zich ten oosten van de tegenwoordige kerk in de grond resten bevinden van een zeer breed dwarspand. In de spaarzaam bewaarde kerkrekeningen waren aanwijzingen over de bouw van dit dwarspand. Bovendien tekende zich op de oostelijke gevel van de kerk de moet af van een vrij laag dak met houten tongewelf.

Het spreekt haast vanzelf dat men de gedeeltelijk dicht aan de oppervlakte liggende muurresten van de afgebroken kerkgedeelten heeft onderzocht, toen er na de restauratie grondwerken nodig waren voor de terreinafwerking. Het lag oorspronkelijk in de bedoeling de vermoede contouren van de kerk na afloop van de restauratie in het terrein te laten spreken. Dit idee heeft men echter niet kunnen uitvoeren, daar een veel gecompliceerdere en minder voor het doel geschikte plattegrond te voorschijn kwam. Men heeft nergens de onderzijde van de muren die zich op grote diepten ver onder het grondwater bevinden ontgraven. De sterke verstoring van de bodem, waarin zich veel puin bevindt, maakte het graafwerk eveneens moeilijk. Veel hinder werd ondervonden van de funderingen van een 19de-eeuwse school, die op de plaats van kruising en koor heeft gestaan en omstreeks 1930 is afgebroken. Afb. 5 geeft een overzicht van het terrein tijdens de werkzaamheden.

Helaas is het niet mogelijk geweest in de kerk een onderzoek naar oudere funderingen in te stellen, met uitzondering van het gedeelte onder de toren, dat blootgelegd werd in het kader van een zeer ingrijpende funderingverbetering.

Bij het onderzoek kreeg ik veel hulp van de heer Th. van Straalen, die de nodige opmetingen verrichtte en de verkregen gegevens in tekening bracht. Tevens dank ik hier de heer J. Walraad, opzichter der restauratiewerken, die tijdens de werkzaamheden ontdekte funderingen van een oudere toren en van een zijkapel aan de zuidzijde van het schip in tekening bracht. De gevonden funderingen zijn getekend in fig. 1.

Hierna volgt een chronologisch overzicht van de geschiedenis van het gebouw, zoals die uit de onderzoekingen in het nog resterende kerkgedeelte en in de bodem zijn af te lezen. Dit alles is getoetst aan de spaarzame schriftelijke gegevens, waarover beschikt kon worden [3].

Stichting van stad en kerk.

Brielle ontstond als dijkdorp langs de later verzande Goote. De kerk werd iets landinwaarts

[1] De restauratie stond onder leiding van de architecten Meischke en Schmidt, later Ph. Bolt, in samenwerking met de architecten E. A. Canneman en C. J. Bardet van Monumentenzorg. Men leze: Ph. Bolt, „De restauratie van de Catharijnekerk met toren te Brielle", *Bouw* 18 (1963), 338-347.

[2] Resolutiën Magistraat 1625-1635, 259 v°, gem.-archief Brielle.

[3] De heer J. Klok, gemeente-archivaris van Brielle, was behulpzaam bij het onderzoek van rekeningen in het gemeente-archief. Op deze plaats zij hem daarvoor dank gebracht.

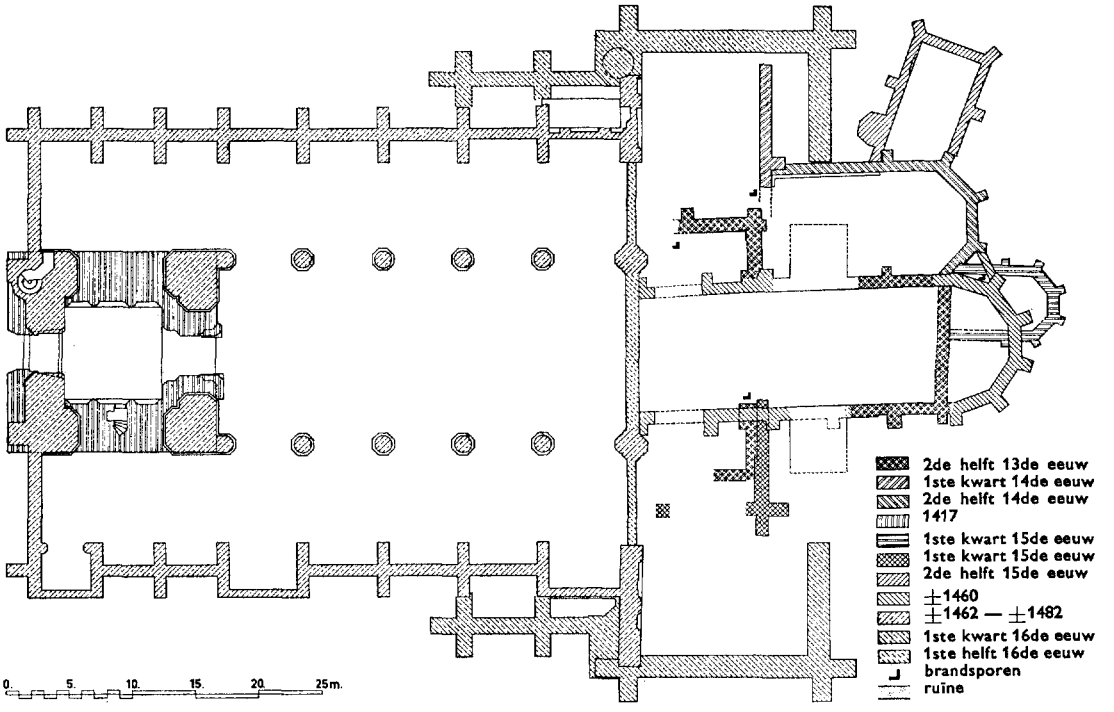

Fig. 1. Overzicht van de opgegraven funderingen. Schaal 1 : 600. Legenda voor de fig. 1 t/m 6. (Tekening Monumentenzorg)

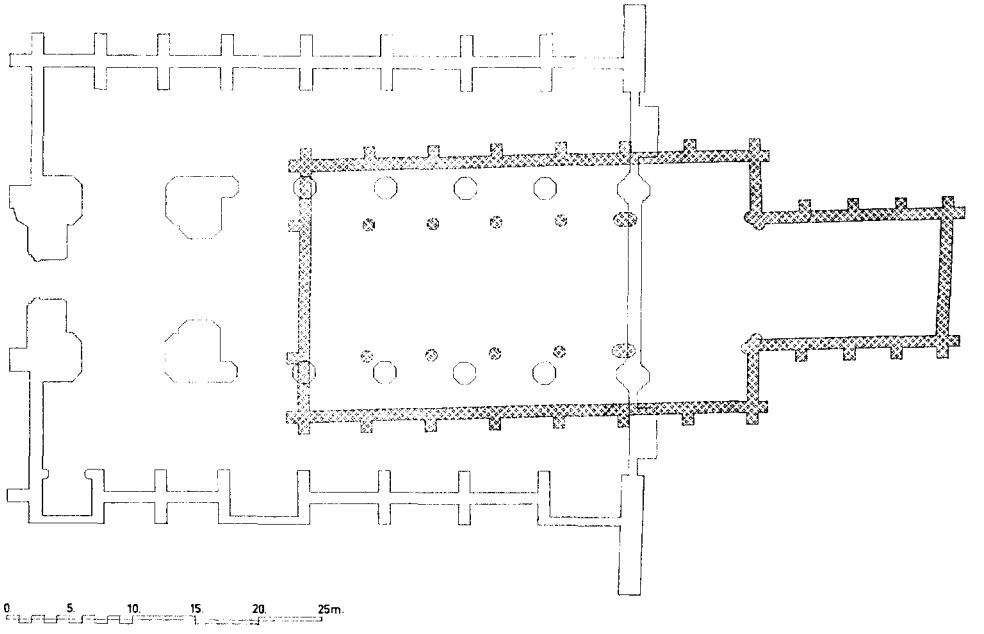
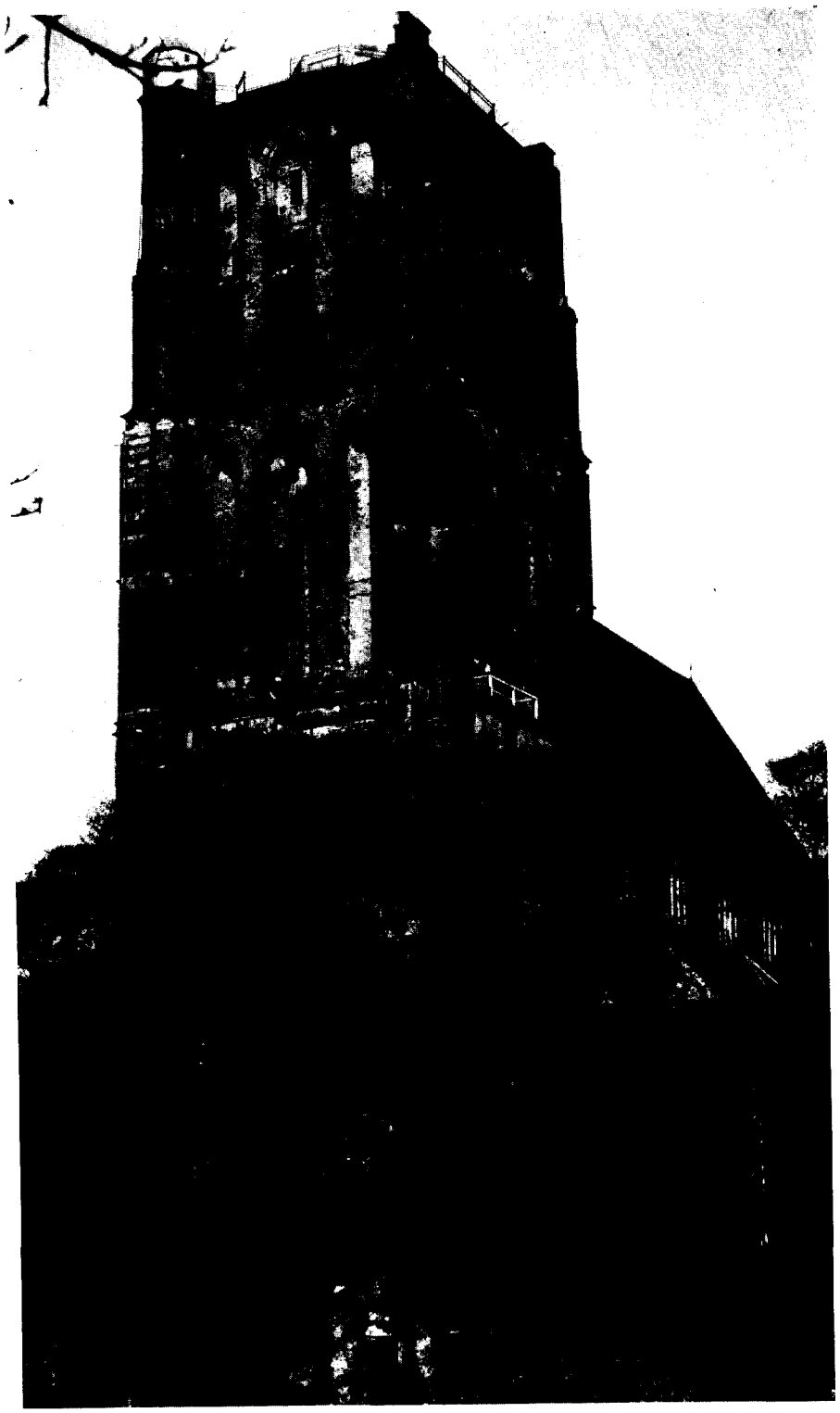
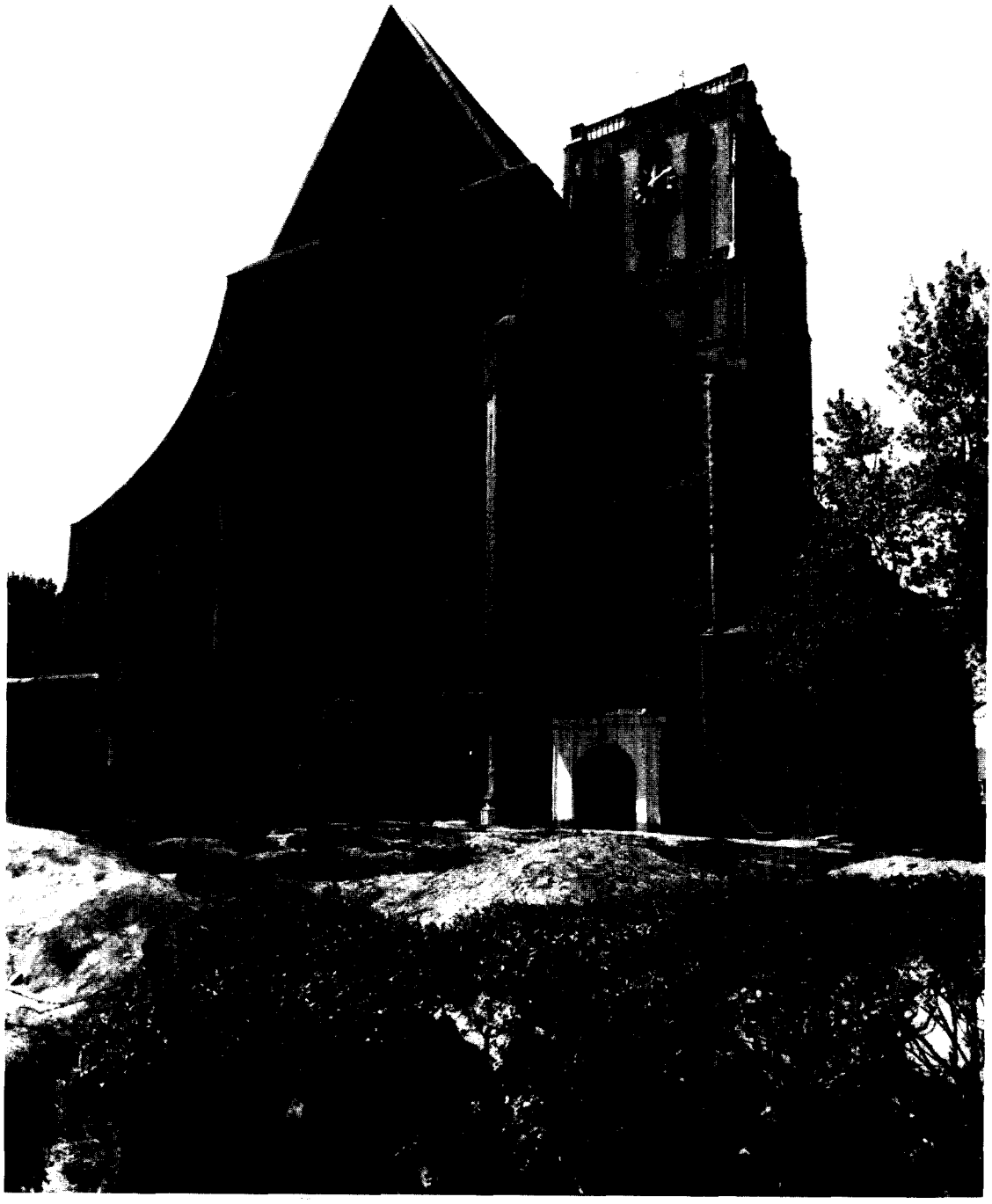

Fig. 2. Reconstructie van de oudste toestand, 2de helft 13de eeuw. Schaal 1 : 600. (Tekening Monumentenzorg)

Afb. 1. Toren uit het zuidwesten in 1889. (Foto Adolph Mulder)

Afb. 2. Oostgevel na de restauratie. (Foto Monumentenzorg, 1962)

achter de dijk gebouwd, zoals dit is geschied in vele nederzettingen van dit type.

In 1280 stond Aelbrecht van Voorne „der Kerken ende den Heiligen Geeste ten Briele" toe om twee vuurbergen of bakens [4] te maken. Hieruit blijkt dat de kerk in 1280 reeds bestond. Uit het feit, dat koning Eduard I van Engeland in 1285 „aan die van den Briel" in zijn land onder zekere voorwaarden vrijdom van arrest verleende, valt af te leiden, dat deze plaats toen reeds een belangrijke positie in het handelsverkeer innam [5]. Gerard van Voorne († 1337) stichtte een kapittel van acht kanunniken, waarbij hij later nog twee nieuwe proven stichtte. Naderhand werd het kapittel uitgebreid tot twaalf kanunniken [6].

Oudste kerk met rechtgesloten koor.

Bij de onderzoekingen werden de fundamenten van een eenbeukig koor met rechte sluiting aangetroffen, dat was opgetrokken met ongelijkmatige gele bakstenen van 27.5/29 x 13/14 x 6.5/7 cm; 10 lagen = 78 cm (fig. 2). Aan de westelijke einden van deze funderingen werden basementen van halfronde kolommen gevonden van Doornikse steen (afb. 2). Het baksteenformaat komt ongeveer overeen met dat in de funderingen van de O.L. Vrouwekapel van de Grote Kerk te Dordrecht, gebouwd omstreeks 1284 [7] en met dat in de bovenste geleding van de Oudekerkstoren te Delft, gebouwd omstreeks 1300 [8]. Doornikse steen werd na het eerste kwart van de 14de eeuw niet meer gebruikt in onze streken [9].

Deze gegevens wijzen erop, dat dit koor deel zal hebben uitgemaakt van de reeds in 1280 vermelde kerk. Rechtgesloten koorpartijen volgens de romaanse traditie komen in de vroeg-gotische periode veelvuldig voor in Henegouwen (Doornik), Vlaanderen [10] en westelijk Nederland [11]. Recente onderzoekingen hebben geleerd, dat ook de Sint-Janskerk te Schiedam een in 1271 gewijd rechtgesloten koor heeft gehad [12], dat de Oude Kerk te Amsterdam [13] en de kerk van Oudewater een eenbeukig rechtgesloten koor bezaten en het vroeg-14de eeuwse koor te 's-Heer Abtskerke op Zuid-Beveland een rechte sluiting heeft gehad, die later door een veelhoekige is vervangen.

Het koor te Brielle is vier traveeën lang geweest. Behalve de juist vermelde basementen van Doornikse steen werden ook inkassingen gevonden van dergelijke basementen, die erop wijzen, dat er een triomfboog geweest is. In het verlengde van deze boog waren aan noord- en zuidzijde muren, die ongeveer zes meter buiten het koor uitstaken. Daarop sloten weer muren aan in westelijke richting. Deze hadden een steunbeer op een afstand van zes meter uit de hoek. Een fundering van met deze steunberen overeenkomende kolommen in de lijn van de koormuren is niet gevonden. Wij zullen hier dus moeten denken aan een transept, waarvan de eindgevels niet buiten de zijbeuksmuren uitstaken, gelijk dit ook het geval is bij de overeenkomstige iets vroeger opgetrokken gedeelten van de Sint-Bavokerk te Aardenburg [14]. Wij hebben ons bij de reconstructie van het westelijke gedeelte van de 13de-eeuwse Brielse kerk uitsluitend laten leiden door de vormen van de Aardenburgse kerk. Wat de herkomst betreft van de weinig voorkomende gele bakstenen, die in de koorfunderingen zijn aangetroffen, zou men eveneens kunnen denken aan de omgeving van Aardenburg of aan West-Vlaanderen.

Vergroting van het dwarspand der oudste kerk.

Ongeveer een halve meter ten oosten van de oudste aanleg van de noordelijke transeptarm werd een latere noord-zuid lopende fundering aangetroffen, opgetrokken met rode bakstenen van 26 x 13 x 6 cm, 10 lagen = 72 cm (fig. 3).

[4] K. van Alkemade en P. van der Schelling, *Beschryving van de Stad Briele en den Lande van Voorn,* Rotterdam 1729, II, 8-9. In het zelfde jaar kregen de inwoners van Den Briel van graaf Floris V reeds vrijdom van tol.

[5] Van Alkemade, *o.c.,* II, 10.

[6] Van Alkemade, *o.c.,* I, 51.

[7] E. H. ter Kuile, „Baksteenformaten in Zuid-Holland tot het midden van de zestiende eeuw", *Oudh. Jaarboek = Bull. N.O.B.,* 4de s., 6 (1937), 97.

[8] C. L. Temminck Groll, „Een sleutel tot de geschiedenis van de Oude Kerk te Delft", *Bull. K.N.O.B.* 6de s. 14 (1961), 79.

[9] H. Janse, „Natuursteengebruik bij middeleeuwse bouwwerken in westelijk Nederland", *Bouw* 18 (1963), 1375.

[10] L. Devliegher, „De opkomst van de kerkelijke gotische bouwkunst in West-Vlaanderen", *Bull. Kon. Comm. v. Mon. en Landsch.,* 7 (1956), 26.

[11] R. Meischke, „De Sint Catharinakerk te Zevenbergen", *Bull. K.N.O.B.,* 6de s., (1960), 182-185.

[12] J. G. Jansen, *De Grote of St. Janskerk van Schiedam,* Schiedam 1962, 12.

[13] H. H. van Regteren Altena, „De opgravingen in het Hoge Koor van de Oude Kerk", *Jaarboek Amstelodamum,* 56 (1964), 16.

[14] L. Devliegher, „De Sint Bavokerk te Aardenburg", *Bull. K.N.O.B.,* 6de s., 9 (1956), 109 e.v.

De bakstenen komen overeen met die, welke gebruikt zijn in de funderingen van het eerste koor te Brouwershaven (± 1300) [15]. Er is een plintlijst van Ledesteen, die zich nog onder het huidige maaiveld bevindt. De muur, die over een afstand van 10 m 67 cm naar het noorden afhelde, bezat slechts een steunbeer op een afstand van ± 10 m vanuit de oude koormuur gerekend. De noordelijke begrenzing van deze transeptarm is niet gevonden. Vermoedelijk zijn de noord- en westmuur geheel opgeruimd bij bouwactiviteiten aan het einde van de 15de en het begin van de 16de eeuw.

Een fundering van een soortgelijke transeptarm, maar dan van kleinere bakstenen (23 x 10.5/11 x 5 cm) en slechts 7.5 m diep, compleet met sluitmuur, is aan de zuidzijde aangetroffen (fig. 4). De steunberen vertoonden hoekblokken van witte steen uit de zuidelijke Nederlanden.

Tussen de beide transeptarmen bestaan dus grote verschillen, zodat ook de bouw ervan niet gelijktijdig zal hebben plaatsgevonden. De noordelijke transeptarm is mogelijk uit de eerste helft van de 14de eeuw. De bouwtijd van de tweede, zuidelijke, transeptarm is moeilijk te bepalen, doch vergelijking met steenformaten, in andere uitbreidingen gebruikt, doet vermoeden, dat dit gedeelte eerst in het begin van de 15de eeuw tot stand is gekomen.

Bouw O. L. Vrouwekoor.

De oostmuur van de tweede noordelijke dwarsarm werd doorbroken toen aan de noordzijde van het rechtgesloten koor een nevenkoor werd toegevoegd, voorzien van een driezijdige sluiting (fig. 3). Het baksteenformaat is 23.5/24 x 11.5/12 x 5.5/6 cm. Daar een dergelijk zijkoor aan de noordzijde veelal plaats bood aan het O. L. Vrouwe-altaar en derhalve O. L. Vrouwekoor of Mariakapel werd genoemd (o.a. bij de kerk van Geertruidenberg, de Sint-Jan in Den Bosch, de Grote Kerk te Dordrecht en de Oude Kerk te Amsterdam) lag het voor de hand ook hier te veronderstellen, dat dit koor een O. L. Vrouwekoor is geweest. Dit vermoeden wordt versterkt door een post in de kerkrekeningen van 1518, die vermeldt, dat Theeus de scaelyendecker betaald kreeg voor „een goet te vermaken achter aan Onze Vrouwenchoer".

Hoe de scheiding tussen de beide koren is geweest, valt niet meer na te gaan. Er zal wel een kolommenrij zijn geweest, zoals vrijwel altijd in deze gevallen.

De bouwtijd van dit nevenkoor zal liggen in de tweede helft van de 14de eeuw.

De eerste toren begonnen in 1417.

Een opschrift boven de toreningang vermeldt: „Int jaar ons Heere MCCCCXVII, 23 dagen in Meye wart dese toorn ierst gefondiert en int jaar LVI 14 dage in Augusto viel hy neder. Int jaar LXII was hy weder begonnen gelyk men [sien] mag".

De fundering van deze zware in 1417 begonnen toren is in 1956 aangetroffen onder de huidige kolos. Zij is aangelegd op een diepte van 8.60 m onder het tegenwoordige terreinniveau. De gebruikte baksteen is van het formaat 24 x 11 x 5.5 cm. Deze eerste toren stond aan drie zijden vrij, zoals bleek uit het rondlopen van een plintprofiel. Onder de tegenwoordige doorgang naar het schip zitten de resten van een smallere doorgang naar een vroeger schip. Ook was er een gedeelte van een ingebouwde muurtrap aan de zuidzijde (afb. 2). De vloer ervan lag 2.30 m beneden de huidige vloer. De grote diepte waarop de eerste toren in de klei was gefundeerd wettigt het vermoeden, dat zij op enige afstand van het toen bestaande schip was gebouwd. Daarna zal een verbinding tussen toren en schip tot stand zijn gekomen. Ditzelfde is o.a. ook het geval geweest bij de torens te Soest, Monnickendam en Enkhuizen.

Kapel achter het koor.

Een element, dat bij het onderzoek nogal wat moeilijkheden opleverde door de vreemde plaats en vorm ervan, is een kapelachtig bouwwerk, dat blijkens de gevonden fundering met de noordmuur aansloot tegen de zuidoostelijke sluitmuur van het O. L. Vrouwekoor en met de zuidelijke wand tegen het midden van de oostwand van het rechtgesloten hoofdkoor (fig. 4). Het baksteenformaat is 23.5 x 10.7 x 4.5 cm.

Over de bouwtijd kan alleen gezegd worden, dat deze kapel tot stand moet zijn gekomen na het Vrouwekoor en voor het hierna te bespreken noodkoor, dat de zuidelijke muurfundering ervan oversneed.

De brand van 1456.

Blijkens het opschrift boven de toreningang stortte de eerste toren in op 14 augustus 1456. Men kan zich afvragen of dit het gevolg is geweest van verzakkende funderingen. Ons inziens

[15] H. de Lussanet de la Sablonière, „De kerk van Brouwershaven", *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 15 (1962), 117.

Afb. 3. Middenschip naar het westen. Bij de restauratie werd het orgel uit de ruimte boven de torenhal weggenomen, waardoor de oorspronkelijke ruimtewerking werd hersteld. Onder de houten zoldering zijn de aanzetten voor gewelven zichtbaar. (Foto Monumentenzorg, 1962)

Afb. 4. Zuidbeuk naar het westen. (Foto Monumentenzorg, 1962)

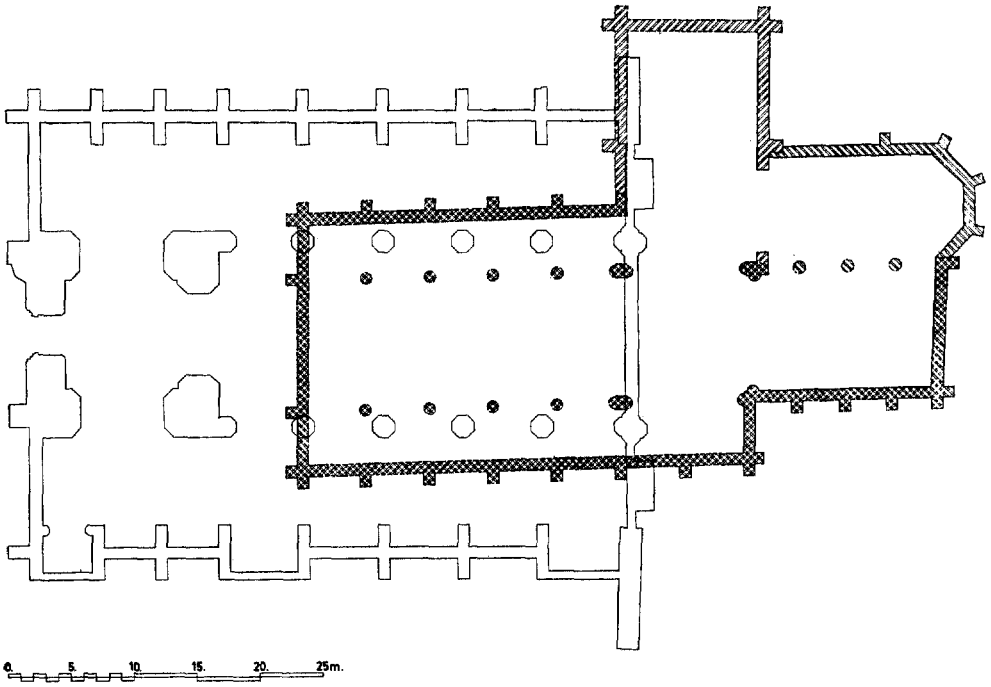

Fig. 3. Reconstructie van de plattegrond in de 2de helft der 14de eeuw. Schaal 1 : 600.
(Tekening Monumentenzorg)

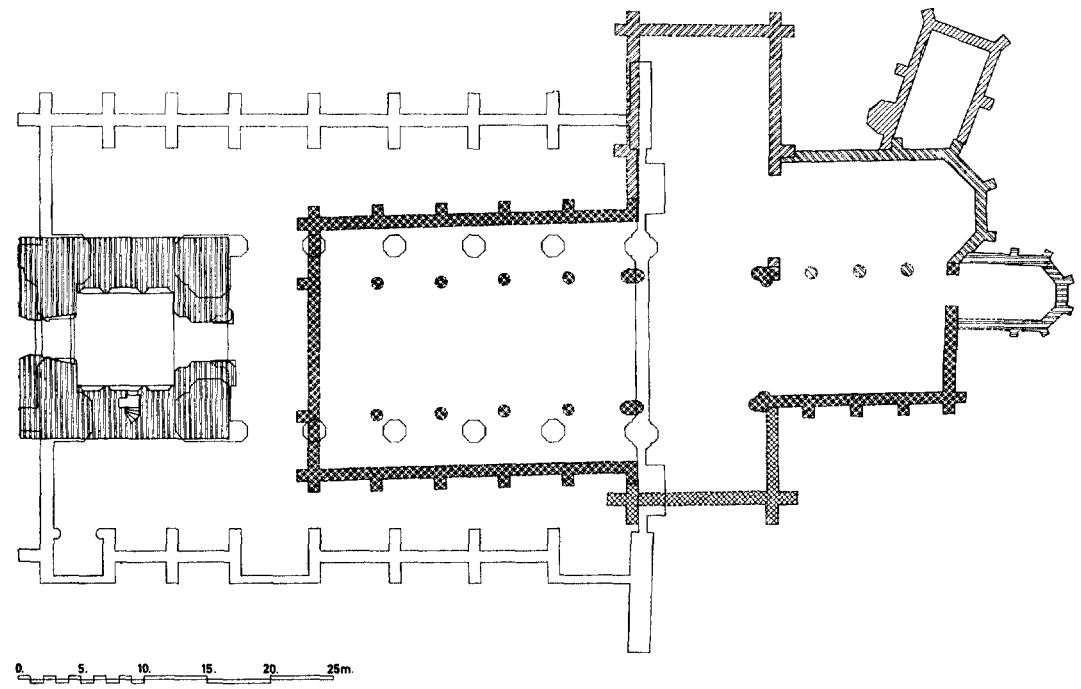

Fig. 4. Reconstructie van de plattegrond in de 2de helft der 15de eeuw. Schaal 1 : 600.
(Tekening Monumentenzorg)

was dit niet het geval. Vermoedelijk heeft een enorme ramp de gehele kerk getroffen. In de torenfundering werd een verkoold gedeelte van de oude torendeur gevonden, terwijl ook een brandlaag werd aangetroffen.

Ook bij het onderzoek naar de funderingen ten oosten van de huidige sluitmuur der kerk zijn op vele plaatsen zeer duidelijke brandsporen aangetroffen. Deze bevonden zich in de noordelijke dwarsarm, bij de zuidoostelijke kruisingspijler en aan de noordzijde in de kapel achter het koor. Het O.L. Vrouwekoor schijnt minder geleden te hebben van deze brand, die zich kennelijk over vrijwel de gehele kerk heeft uitgestrekt.

In de stadsthesauriersrekening „bamisse [1 november] 1455—bamisse 1456" komt een hoofdstuk voor genaamd „Cost van de nyeuwen toorn" (fol. 25 e.v.). Er is tot nu toe aangenomen, dat het stuk betrekking had op de herbouw van de toren van de Catharijnekerk na de brand [16]. Er zijn echter een aantal factoren, die dit zeer twijfelachtig maken. Allereerst het hiervoor aangehaalde opschrift boven de toreningang dat als begin van de torenherbouw het jaar 1462 vermeldt. Bij kritische bestudering van het stuk blijkt verder, dat het aangegeven tijdvak vrijwel geheel voor de ramp van 14 augustus 1456 valt en dat het onmogelijk moet zijn geweest direct na de ramp reeds zo'n enorme bouwactiviteit te ontplooien als is beschreven. Malijn Meeuwzn en Dammis met hun gezellen hebben 48 dagen gewerkt aan het aanaarden van het fundament en ander grondwerk. Dat zou vrijwel de gehele periode na de brand zijn tot 1 november. Daarvoor moet het heiwerk al verricht zijn volgens de rekeningen. Bij dat heien zijn door 34 man in 2 (!) dagen 600 elzen palen geslagen. Over het algemeen zijn deze elzen palen, die ook in de fundamenten van de Oude Kerk te Amsterdam werden aangetroffen [17], kort en van tamelijk geringe doorsnede.

Om een indruk te krijgen van een paalfundering van een toren als die van Brielle kunnen wij een vergelijking maken met die van de nooit voltooide toren van de Nieuwe Kerk te Amsterdam [18]. Daar werden in 1646-'47 in tien maanden door twee heiploegen in totaal ruim 6300 palen geheid over een oppervlakte van ongeveer 350 vierkante meter. De 600 elzen paaltjes te Brielle zullen, in aanmerking genomen de gebruikelijke doorsnede daarvan, slechts ongeveer 30 vierkante meter beslagen hebben, dus ongeveer 5.5 m in het vierkant.

Bij het funderingsonderzoek is bovendien gebleken, dat er voor de nieuwe toren van de Catharijnekerk in het geheel niet geheid is, omdat die gebouwd is op de fundering van de toren van 1417.

Ook komt in de rekening een post voor betreffende een schoorsteenmantel. Een enkele maal is in een kerktoren een stookplaats gemaakt, zoals in de Grotekerkstoren te Dordrecht op de verdieping boven het torenportaal. Deze ruimte diende daar dus kennelijk voor een langdurig verblijf van mensen, vermoedelijk bewakingspersoneel aan de rivier. In de bestaande Brielse toren is nooit een stookplaats geweest.

Ook posten betreffende hout voor formelen van een gewelf kunnen in een dergelijk vroeg stadium onmogelijk betrekking hebben op de nieuwe kerktoren.

Het is mogelijk, dat deze stadsrekeningen betrekking hebben op een waltoren; met de in 1462 begonnen toren van de Catharijnekerk kunnen ze in elk geval niet te maken hebben.

De sacristie.

Aan de noordzijde van het O. L. Vrouwekoor werd de fundering gevonden van een geheel uit de as geplaatst nevenvertrek (fig. 4). Duidelijk tekende zich de plaats van de schouw af. Een traptoren behoorde tot dit gebouw (afb. 8). Waarschijnlijk betreft het hier de sacristie. Het is niet uit te maken of dit gebouw voor of na de brand is opgetrokken.

In de stadsrekeningen van 1502 komt een post voor, die een reparatie van vensters in de kerk met koor en sacristie betreft. Geen enkel ander gevonden fundament zou van een sacristie uit de 15de eeuw kunnen zijn. Het formaat van de baksteen, waarmee dit gedeelte was opgetrokken, is 20.5/21.5 x 9.5/10 x 4/4.5 cm.

Een opvallende afwijking van de as van de kerk, zoals de sacristie hier vertoont, kan veroorzaakt zijn door de richting van de graven op het kerkhof. Dat deze soms afweek van de kerkas is o.a. gebleken bij het graf van de H. Lidwina te Schiedam [19]. Bij opgravingen in de Oude Kerk te Amsterdam in 1955-'56 zijn onder de graven in het noordelijk gedeelte van de kerk oudere graven gevonden, die oorspronkelijk buiten de kerk lagen. Ook deze graven waren anders gericht dan de kerkas.

Het noodkoor.

Alle hiervoor genoemde funderingen vertoonden min of meer ernstige verzakkingen, zowel naar het noorden als naar het oosten. Het gebouw zal dus ernstig van zettingen geleden hebben. Toen de kerk door de brand zwaar beschadigd

[16] M. D. Ozinga en R. Meischke, *De gotische kerkelijke bouwkunst,* Amsterdam 1953, 69.

[17] H. Janse, „De Oude Kerk te Amsterdam", *Houtvoorlichting,* juli 1959, 4.

[18] H. W. Alings, „De onvolmaakte toren", *Ons Amsterdam* 6 (1954), 19-20.

[19] J. G. Jansen, *o.c.*

[20] H. Janse, „Middeleeuwse houten tongewelven in

was, zal men geen kans hebben gezien de verwoeste gedeelten weer voor de eredienst bruikbaar te maken. Dit in tegenstelling tot hetgeen gebruikelijk was. Meestal benutte men gespaard gebleven gedeelten bij een herbouw. De verwoestingen zullen dus onherstelbaar zijn geweest.

Gebruik makende van afkomende materialen schijnt men in alle haast een als tijdelijk bedoeld koor te hebben opgetrokken om het kapittel weer in de gelegenheid te stellen diensten te houden. Men gebruikte de funderingen van de noord- en zuidmuur van het 13de-eeuwse koor en sloeg daar waar in het transept geen fundamenten aanwezig waren grondbogen om de muren op te kunnen bouwen (*fig.* 5 en afb. 6). De traveemaat van dit nieuwe koor bedroeg ongeveer 4.80 m. Iets oostelijk van de oude rechte koorsluiting werd een vijfzijdige sluiting gebouwd, welke de fundering van de vroegere oostelijke kapel oversneed. Daar onder deze sluiting geen oude fundering aanwezig was traden ook hier weer verzakkingen op.

Wij zijn ook vrij nauwkeurig ingelicht over de opbouw van het noodkoor. Op de muur, die later de oostelijke afsluiting van de kerk zou worden en die na het voltooien van de westelijke transeptmuur omstreeks 1503 werd aangebracht, is met enige moeite de afdruk te zien van een kap, waarin een houten tongewelf was aangebracht (*fig.* 7 en afb. 2). Enkele ankers in deze muur gaven de plaats aan van de muurplaten aan de voet van de kap en van tussengordingen in het gewelf. Juist deze gewelfgordingen geven een dateringsmogelijkheid. Op de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden komt dit element namelijk in hoofdzaak voor na het begin van de 15de eeuw [20], hoewel een enkele maal ook eerder van een gording in het gewelf gebruik werd gemaakt, zoals in de ziekenzaal van de Bijloke te Gent en het koor van de kerk te Kapelle in Zeeland, beide uit het begin van de 14de eeuw [21]. Het gebruik van twee horizontale gewelfribben in één gewelfvlak (dus totaal 5 ribben met inbegrip van de nokrib) komt in Zeeland eerst na omstreeks 1470 voor en wordt in Holland boven de rivieren pas na 1540 gebruikelijk. Het voorkomen van een houten tongewelf met drie horizontale ribben in het noodkoor weerspreekt dus een bouwtijd omstreeks 1460 niet.

Tussen de sluiting van het noodkoor en die van het O.L. Vrouwekoor was een muurtje gemetseld om een inwendige hoek ontoegankelijk te maken. Ook hieruit blijkt, dat beide koren tegelijk bestaan hebben.

In de rekeningen is het noodkoor aangeduid als „Hoochchoor". Gelijktijdig met dit hoogkoor werden aan de noord- en zuidzijde daarvan twee enorme funderingsblokken gelegd, ook geheel van sloopmateriaal. Daarop is een rest aangetroffen van metselwerk in baksteen van 23.5 x 10.7 x 5.5 cm. Deze funderingsblokken meten ongeveer 4.5 m in het vierkant en zijn met hun middelpunten ongeveer 15 m van elkaar verwijderd. Ook de beide later tot stand gekomen westelijke kruisingpijlers staan 15 m hart op hart en de afstand van deze pijlers tot de beide fundamentblokken bedraagt ook 15 m. De conclusie lijkt gerechtvaardigd, dat men bij het „ordineren" van het noodkoor reeds rekening heeft gehouden met een reusachtige kruising van 15 x 15 m.

De bouw van schip en toren, 1462—± 1482.

Deze kruising maakte deel uit van een bouwplan, waarvan slechts het schip en de toren grotendeels tot uitvoering zijn gekomen (*fig.* 6, afb. 1, 3 en 4). De tekst boven de toreningang geeft als jaar van de eerste-steenlegging 1462. Een 4750 kg wegende klok, boven in de toren, werd in 1482 gegoten door Steven Butendick. In een der zijkapellen van het schip ligt een merkwaardige grafzerk, waarop een kruis in hoogreliëf, waarvan de benen een driehoekige doorsnede hebben. De tekst daarop vermeldt, dat eronder begraven ligt Mathijs Witte, die in 1482 overleed. Tussen 1462 en 1482 zullen schip en toren dus tot stand zijn gekomen, alhoewel ze nooit voltooid werden. Deze bouwjaren vinden hun bevestiging in een stuk uit 1476, dat zich bevindt in het Algemeen Rijksarchief te Brussel en handelt over een proces voor de Grote Raad van Mechelen [22]. Het proces werd gevoerd tussen Godevaert de Bosschere, appellant van de magistraat van Brussel, geappelleerde, en Henri Marissis, geïntimeerde. Uit een en ander blijkt, dat het hier een zaak in hoger beroep betreft. De uitspraak was 6 april 1476.

Het ging om het volgende: Er bestond vroeger een contract tussen de kerkfabriek van de

Nederland", *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 14 (1961), 188.

[21] H. Janse, „De abdijschuur van Ter Doest", *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 17 (1964), 198.

[22] Fonds Grote Raad van Mechelen, reg. 793 bis, fol. 187 v°-188 v°. Een afschrift van het stuk danken wij in vertaling aan de heer O. Mus, archivaris-bibliothecaris van Ieper, die de gegevens verstrekte aan dr. L. Devliegher.

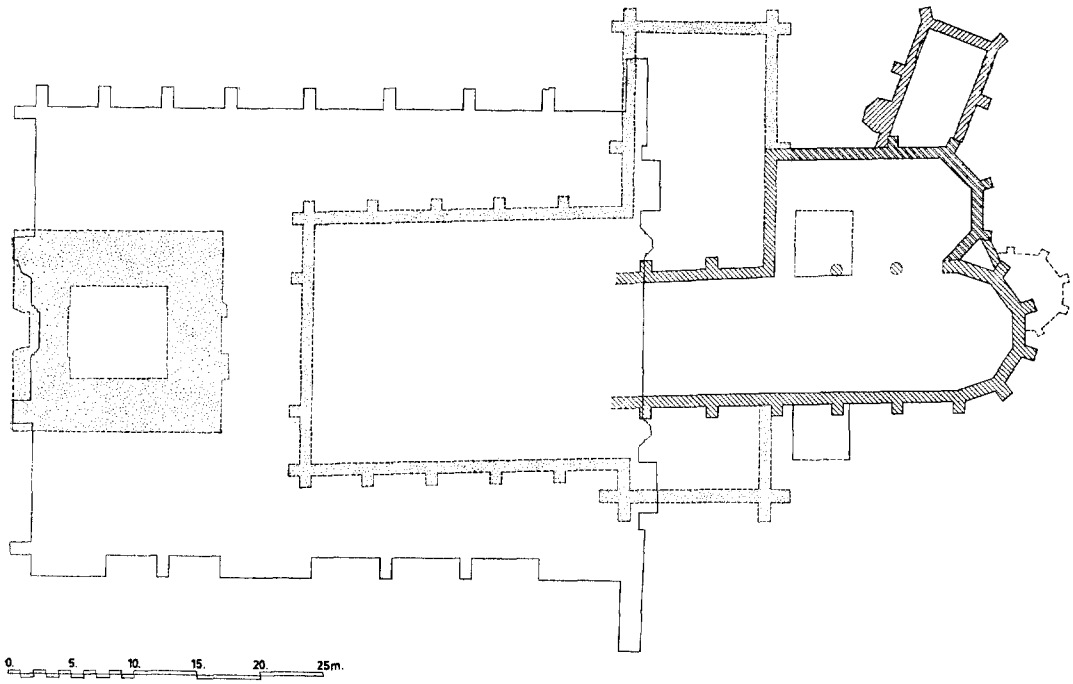

Fig. 5. Reconstructie van de plattegrond omstreeks 1460, na de brand van 1456. Schaal 1 : 600.
(Tekening Monumentenzorg)

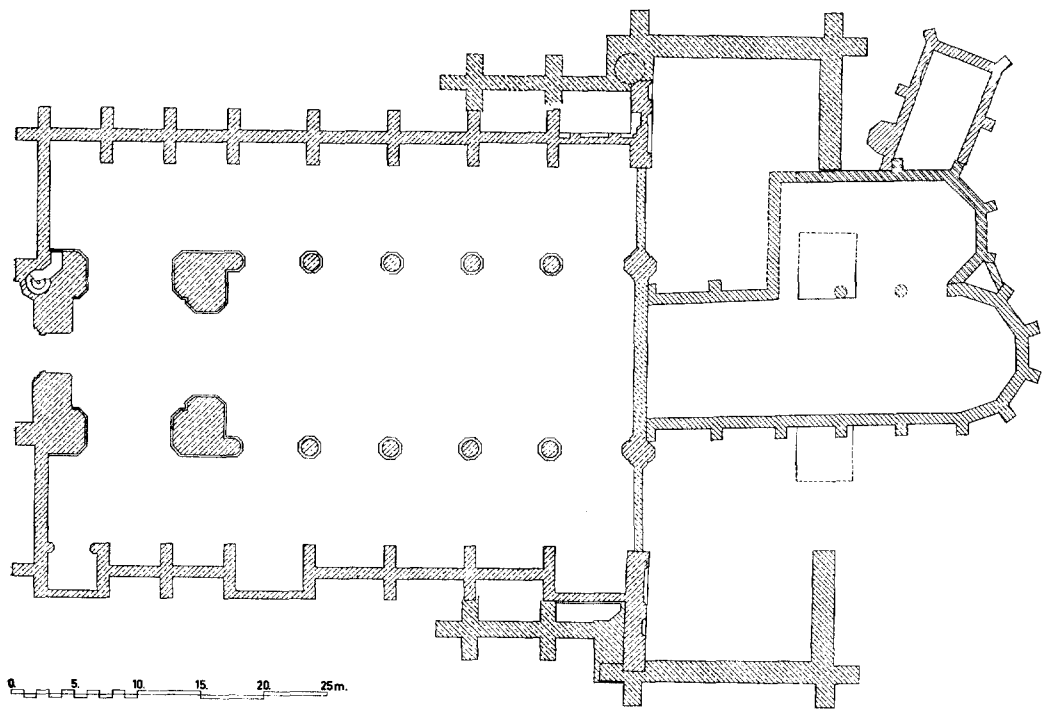
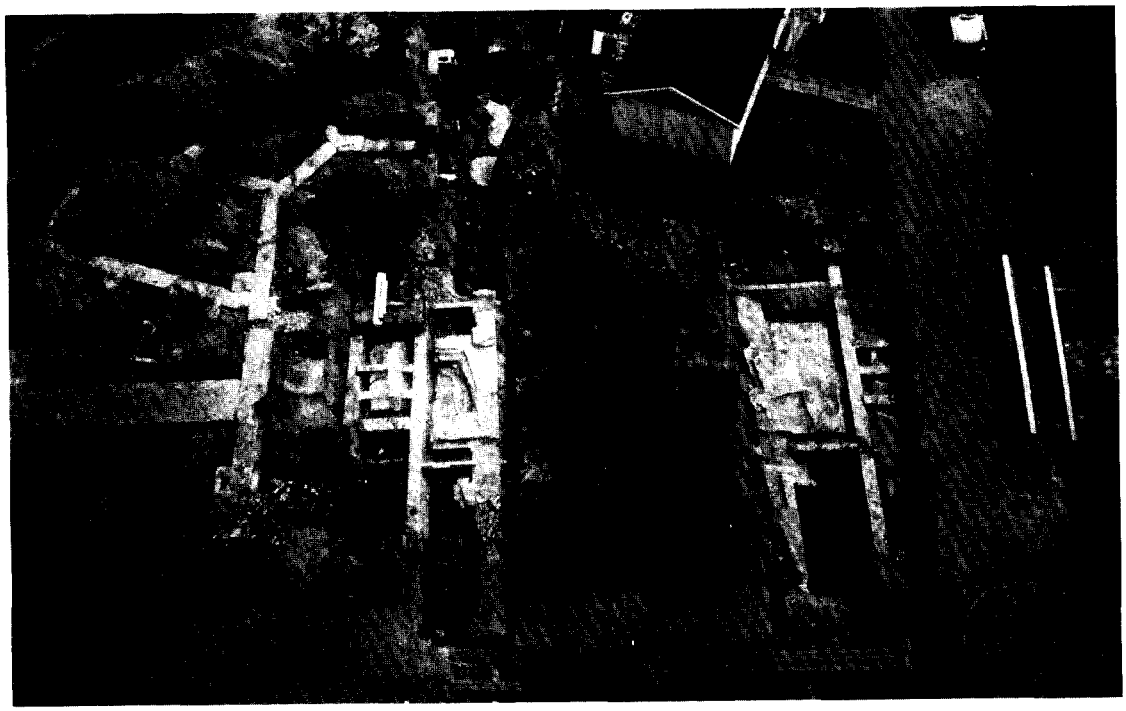

Fig. 6. Reconstructie van de plattegrond in de 1ste helft der 16de eeuw, met onvoltooid dwarspand. Schaal 1 : 600.
(Tekening Monumentenzorg)

Afb. 5. Overzicht van de ontgraven funderingen; het oosten boven. (Foto Monumentenzorg, 1962)

Afb. 6. Grondboog van het noorderkoor tegen een basement van Doornikse steen van het oude koor. (Foto Monumentenzorg, 1962)

Afb. 7. Fundering van de eerste toren met trapje en het oude vloerpeil. (Foto Monumentenzorg, 1957)

Afb. 8. Fundering van de sacristie met traptoren. Links de muur van het O.L. Vrouwenkoor. Rechts de muur van het nieuwe dwarspand. (Foto Monumentenzorg, 1962)

Afb. 9 en 10. Gebeeldhouwde kraagstenen. (Foto's Monumentenzorg)

Sint-Catharinakerk van Brielle en Jan van Herentals om deze kerk te bouwen. Jan stierf echter voor het gebouw af was. De kerkfabriek eiste dat zijn weduwe het werk voltooide. Op haar verzoek deed de geïntimeerde het werk volgens dezelfde voorwaarden als Jan van Herentals. De kerkfabriek van Brielle leende hem 200 Rijnse guldens op voorwaarde echter, dat het werk op een niet nader bepaalde dag gereed zou zijn. Daar het echter niet gereed was, moest hij het geld terug geven. Intussen had de kerkfabriek tegenover Godevaert de Bosschere een schuld van 54 lb. 15 s. 9 d. gr. voor levering van witte steen. Daar hij geen geld van de kerkfabriek kreeg, liet hij beslag leggen op het geld van Marissis te Brussel om zo een deel van zijn vordering (54 pond Vlaams = 324 guldens) betaald te krijgen. De magistraat van Brussel wilde deze regeling niet aanvaarden. Daarom ging Godevaert in beroep bij de Grote Raad.

Volgens de bewering van de geïntimeerde bestond er tussen de kerkfabriek en hem een contract voor levering van timmerwerk (certain ouvraige de charpenterie). Hij kocht groen hout, liet het kappen en naar Brussel brengen, waar hij het bewerkte. Toen het timmerwerk gereed was voor vervoer naar Brielle liet Godevaert het in beslag nemen.

Dit stuk werpt een duidelijk licht op de bouw van het kerkschip. Het is duidelijk, dat het geheel vrijwel een Brusselse aangelegenheid is geweest. In de gilderegisters van Brussel werden in 1454 als nieuwe leden ingeschreven Govaert de Bosser, afkomstig uit Die(de)gem bij Brussel [23] en „Goyvaert syn sone" [24]. In 1462 is gezworene van het Steenbickelerengilde Goyvaert de Bosser de Jonghe [25]. In 1470 sloten Godevaert de Bosser en Steven van Afflichem een contract met de kerkmeesters van de Sint-Bavo te Haarlem tot levering van steen „uten putte van Affelgen" [26]. In 1464 was Godevaert bouwmeester van het stadhuis van Damme terwijl zijn zoon Willem de aannemer van het werk was [27].

Zeer belangrijk is ook de mededeling, dat het timmerwerk in Brussel gereed is gemaakt. Zeer waarschijnlijk betreft het hier de onderdelen van de kap van de middenbeuk. Het was reeds in een eerder stadium van het onderzoek opgevallen, dat er gebruik was gemaakt van zogenaamde Vlaamse telmerken, die ter onderscheid van de delen aan de linker- en rechterzijde van de kap aan een zijde een dwarsstreep dragen. Deze methode komt voor in Vlaanderen, Zeeland en westelijk Brabant [28]. Het noordelijkste punt, waar die merken — afgezien van Brielle — gevonden waren, was in de kerk van Brouwershaven [29]. Eigenlijk valt Brielle buiten het gebied waar in het westen van ons land Vlaamse telmerken te verwachten zijn. Nu wij weten, dat deze kap in Brussel werd gereed gemaakt, is dit vraagstuk opgelost.

Het is voor de kennis van de verhoudingen in het middeleeuwse bouwbedrijf tevens van groot belang te weten, dat de onderdelen van deze zeer grote kap (fig. 8) niet op of in de nabijheid van de bouwplaats klaar werden gemaakt, maar op grote afstand daarvan. Juist in dit geval was het aanbrengen van telmerken een absolute noodzaak.

De kerkfabriek schijnt nogal krap bij kas te hebben gezeten. Dit blijkt ook uit de rekeningen van het begin van de 16de eeuw, waarover wij kunnen beschikken. Het enorme project, waarmee men dus in 1456 een aanvang had gemaakt, was daardoor gedoemd onvoltooid te blijven. Wie de bouwmeester is geweest is niet bekend. Men heeft wel eens verondersteld, dat Evert Spoorwater uit Antwerpen bij de kerkbouw betrokken is geweest [30].

Op de oude fundamenten bouwde men de nieuwe toren, die kwam te rusten op vier zware pijlers. De oude fundering is later ernstig gaan scheuren, omdat er vier zware puntlasten op de hoeken kwamen te rusten. De oude muren werden gesloopt tot 1 m boven de bij de restauratie nog aanwezige oude vloer. De huidige vloer ligt 2.30 m boven de oude.

De zware torenromp is opgebouwd tot aan de aanzet van een achtkante lantaarn, 57 m boven het maaiveld. In 1552 werd een keur uitgevaardigd waarbij men waarschuwde niet in de Brielse toren (in tegenstelling tot de Maarlandse toren)

[23] J. H. van Dale, *Een blik op de vorming der stad Sluis,* Middelburg 1871, blz. 109, 120 en 123.

[24] J. Duverger, *De Brusselse Steenbickeleren, beeldbouwers, bouwmeesters, metselaars enz. der XIVe en XVe eeuw,* Gent 1933, 59.

[25] J. Duverger, *o.c.,* 63.

[26] Ozinga en Meischke, *o.c.,* 67.

[27] L. Devliegher, „De bouw van het stadhuis te Damme 1464-1467", *Bull. K.N.O.B.,* 6de s. 17 (1964), 160.

[28] H. Janse en L. Devliegher, „Middeleeuwse bekappingen in het vroegere graafschap Vlaanderen", *Bull. Kon. Comm. v. Mon. en Landsch.,* 13 (1962), blz. 309.

[29] De Lussanet de la Sablonière, *o.c.,* 130.

[30] Ozinga en Meischke, *o.c.,* 69.

te komen „zoe lange men daerinne tymeren sal, omme alle perickelen ende inconveniënten te schuwen, die int opwinden ende affwinden van thoudt ende tymeratgie soude(n) mogen vallen, sonder dat de kerckewerckluyden in eenige last daerduer soude(n) mogen commen" [31]. Waarschijnlijk heeft dit betrekking op de zeer omvangrijke klokkestoel, die zich in de ruimte onder de aanzet van het achtkant bevindt. Het platform op de toren is later benut om een wachthuisje en daarna een kustlicht op te plaatsen. Het laatste deed dienst van 1759 tot 1854. De koepel ervan werd afgebroken in 1894.

Het schip heeft een middenbeuk, die tussen de muren ± 14 m meet. Er zijn stenen gewelven bedoeld, waarvan slechts de aanzetten tot stand zijn gekomen (afb. 3). De voorgenomen bouw van luchtbogen bleef derhalve ook achterwege. De sparingen tegen de lichtbeuk zijn duidelijk zichtbaar. Ook maakte men geheel of gedeeltelijk de luchtboogstoelen. Daarbij valt op, dat naar het westen meer zandsteen is verwerkt dan aan de oostzijde, waar in hoofdzaak Ledesteen is toegepast. Ook in het bovendeel van de toren komt steeds meer zandsteen voor, een materiaal, dat omstreeks 1470 in het westen van ons land in gebruik komt [32].

De drie westelijke luchtboogstoelen zijn niet hoger geweest dan thans, de andere zijn weer afgebroken tot onder het tegenwoordige dak. Dit heeft een merkwaardige vorm. Tegen de lichtbeuk is een lessenaardak aangebracht, dat van een zadeldak gescheiden wordt door een zakgoot, die ongeveer midden boven de kruin van de zijbeuksgewelven loopt. In de kapconstructie komen vrij veel onderdelen met brandsporen voor. De erop voorkomende telmerken staan niet in volgorde, wat in de middeleeuwen slechts bij zeer hoge uitzondering het geval is. Op verschillende plaatsen zijn pengaten aanwezig, die niets met de tegenwoordige constructie hebben uit te staan. Vermoedelijk zijn dit onderdelen van de kap van voor 1456 die opnieuw zijn gebruikt.

De steunberen onder de luchtboogstoelen hebben een zeer langgerekte plattegrond. De buitenmuur van de zijbeuken werd zo geplaatst, dat de steunberen half ingebouwd werden en zijkapellen werden gevormd. Aan de zuidzijde werd de buitenmuur over drie traveeën zo geplaatst, dat de steunberen geheel binnen de kerk kwamen en hier diepe kapellen ontstonden.

De zijbeuksmuren zijn opgetrokken met bakstenen van het formaat 24.5/25 x 11.5/12 x 5/5.5 cm; 10 lagen = 62 cm. Bij de luchtboogaanzetten is het formaat 22/22.5 x 10.5 x 5/5.5 cm; 10 lagen = 63 cm. Deze stenen schijnen gebakken te zijn uit de klei van het Molenwater onder Oostvoorne [33].

Het onvoltooide dwarspand.

Men heeft nog een poging gewaagd om aan het onoverwelfde schip een dwarspand toe te voegen. Wij vinden deze werkzaamheden in de bewaard gebleven rekeningen (1502, 1503) aangeduid als „'t nyen werck". Aan de gebruikte materialen is te zien, dat het werk zeer langzaam vorderde.

Cornelis Hanzebeyer maakte de boog van de kerk boven het koor in 1502 dicht, hetgeen wil zeggen, dat hij de westelijke boog van de kruising heeft gesloten. Hij deed hierover, vanzelfsprekend met hulp van anderen, acht dagen.

Mattheus (II) Keldermans leverde 18 traptreden, die 15 stuivers per stuk kostten. Men betaalde echter, in 1503, 3 stuivers per stuk en de rest zou later wel komen. Jammer, dat de rekeningen zo onvolledig bewaard zijn gebleven; anders zouden wij kunnen nagaan, of men in het begin van de 16de eeuw al op afbetaling leverde. Ook blijft men Keldermans nog schuldig van geleverde materiaal voor de kruisingspijlers 7¾ voeten. Hetzelfde overkwam Jan de Vleyshouwer, steenhouwer van Mechelen, die 12 trappen van de geleverde 32 niet betaald kreeg. In 1517 betaalde men hem 30 pond van hetgeen men hem schuldig was en in het volgende jaar kreeg zijn zoon Laurens van Mechelen nogmaals 20 p. „in minderinge".

Het moet uitgesloten worden geacht, dat men de bouw van een transept van 51 x 15 meter en 40 meter hoog met zulke geringe middelen tot een goed einde zou kunnen brengen. De funderingen kwamen niet hoger dan even boven de plintlijst. Tevens had men zich voorgenomen ten westen van het dwarspand nog twee diepe zijkapellen toe te voegen aan de beide zijbeuken, waardoor de kerk daar vijfbeukig geworden zou zijn. Ook hier kwam men niet verder dan de funderingsmuren. Al deze funderingen zijn opgetrokken in baksteen van 19.5 x 9 x 5 cm en enorm diep en zeer breed aangelegd. In dit bouwplan was een traptoren op de noordwestelijke

[31] H. de Jager, *De middeleeuwse keuren der stad Brielle,* 's-Gravenhage 1901, 361.

[32] H. Janse, in: *Bouw* 18 (1963), 1376.

[33] Jan Kluit, *'t Land van Voorne,* hs. gem.-archief Brielle, 2de deel 1ste stuk.

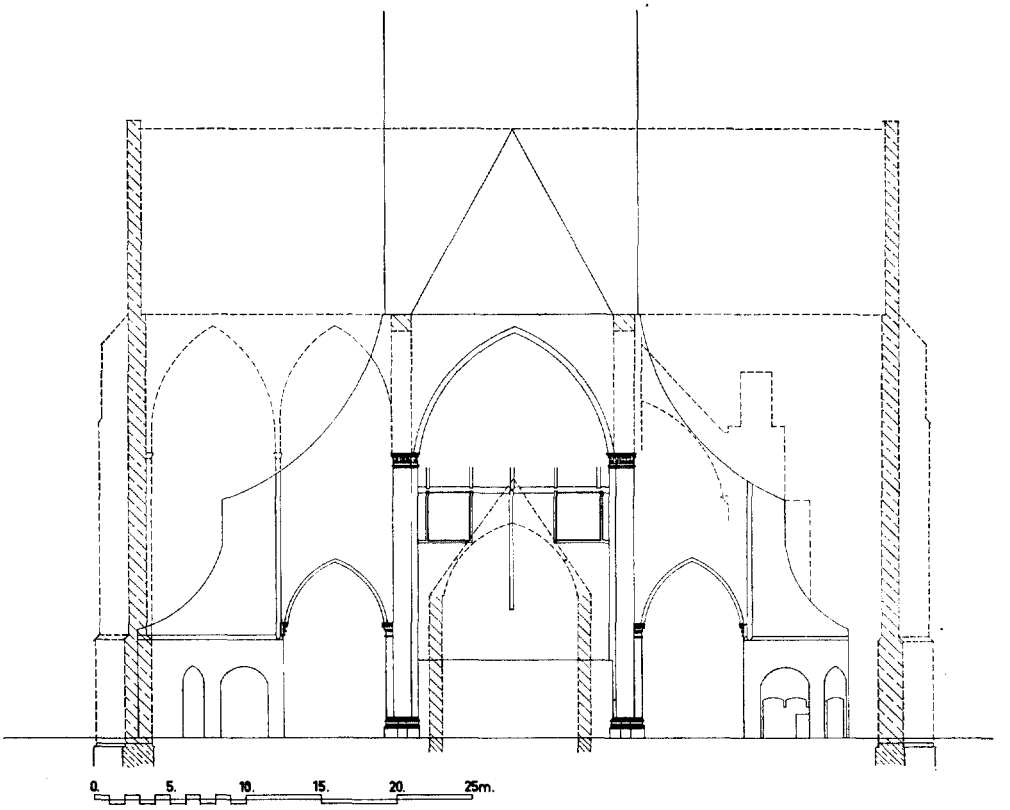

Fig. 7. Doorsnede over het onvoltooide dwarspand naar het westen waarop schematisch aangegeven: links de ontworpen wandgeledingen en aanzetten der gewelven; midden de doorsnede van het noodkoor en de aangetroffen resten van het houten stijl- en regelwerk daarboven; rechts de luchtbogen boven de noordbeuk. Schaal 1 : 500. (Tekening Monumentenzorg)

hoek van de transeptarm opgenomen, die blijkens de hiervoor genoemde rekeningposten wel enige hoogte bereikt zal hebben. Thans is deze traptoren slechts als rudiment herkenbaar. In de hoek tussen zijbeuk en dwarspand is bij deze traptoren ook nog een nevenruimte geweest, waarvan op verschillende niveaus in de muur doorgangen en nissen zijn overgebleven. Een reparatierekening van 1525-'26 betreffende „tralien int krocht" zou op deze ruimte betrekking kunnen hebben.

De natuursteenbekleding tegen de oostmuur van de noordelijke transeptarm houdt op ruim 8 meter ten zuiden van de hoeksteunbeer op tegen een gespaarde staande tand in het metselwerk. Men heeft dus ook nog de bedoeling gehad een koor te bouwen met zijruimten van dezelfde breedte als het schip. Wanneer dit alles tot stand was gekomen, zou er een kerk zijn ontstaan, die minstens 100 meter lang was en ruim 50 meter breed, in vloeroppervlak ongeveer even

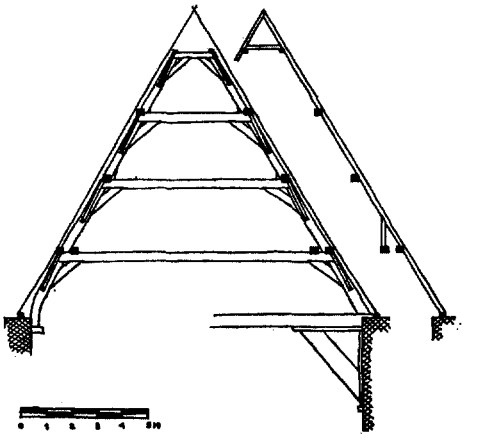

Fig. 8. Doorsnede over de kap van het middenschip. Schaal 1 : 300. (Tekening Monumentenzorg)

groot als de Dom van Utrecht of de St. Jan in Den Bosch. De breedte van het middenschip en van de kruising overtreft echter die van alle andere middeleeuwse kerkgebouwen in Nederland. De kap van het middenschip is opgebouwd uit spanten met vier jukken op elkaar, hetgeen in geen enkele andere kerkkap in Nederland en Vlaanderen het geval is (fig. 8).

Men weet het: de gehele onderneming is op een feitelijk bankroet uitgelopen. Men zag zich genoodzaakt de opening onder de westelijke kruisingsboog af te sluiten met een dikke, uit sloopmateriaal opgebouwde muur. In het gedeelte van die muur, dat boven het dak van het betrekkelijk lage noodkoor uitstak, bracht men een zwaar eiken stijl- en regelwerk aan, waarin vensters werden gemaakt, die het schip aan de oostzijde verlichtten (fig. 7).

Het noodkoor of wat daar toen nog van over was is in 1632 gesloopt. Nog rest het schip van de kerk, dat ons een indruk kan geven van hetgeen de 15de-eeuwse bouwers voor ogen moet hebben gestaan toen zij een aanvang maakten met een onderneming, die destijds zelfs in een cultuurcentrum nauwelijks te volbrengen zou zijn geweest. Dat Den Briel een honderd jaar later op een geheel andere en snellere wijze beroemd zou worden — door de watergeuzen —, konden de kerkbouwers uiteraard niet weten!

SUMMARY

ST. CATHERINE'S CHURCH AT BRIELLE

BY H. JANSE

The restoration of St. Catherine's Church at Brielle, now consisting of a monumental tower and a two-aisled nave, has recently been completed. While the restoration was in progress, valuable data were discovered that shed light on the rather intricate architectural development of the building. The church, which had become a collegiate church before 1337, was known to have had a spacious choir, whose remains were demolished in 1632. The results of an excavation filled the gaps in our knowledge concerning that part of the building.

Fragments of the earliest aisleless choir from the second half of the 13th century came to light. This choir had short transept arms, which were lengthened, at first considerably on the north side, and afterwards to a lesser extent on the south side. The second half of the 14th century saw the erection of Our Lady's choir, with three-sided termination, north of the main choir. A chapel-like structure was added at the back of the choir, probably in the second half of the 15th century.

As appears from an inscription over the doorway in the tower, the construction of a tower was undertaken in 1417. A great fire in 1456, which seems to have destroyed almost the entire church except for Our Lady's choir, caused the tower to collapse. Before or after the fire a vestry with stair turret, adjoining Our Lady's choir, was built. After the fire of 1456 a provisional choir was erected and at the same time two huge foundations were laid for the east piers of a newly projected crossing.

The nave and tower, which still exist, were erected between 1462 and 1482. A document recording a lawsuit in connection with the building campaign and dated 1476 has been preserved in the State Archives at Brussels and provided important data concerning the construction of the nave. The original builder and contractor was Jan van Herentals. After van Herental's death the work was taken over by Henri Marissis from Brussels, who was lent 200 „Rijnse" guilders by the ecclesiastic body in charge of building matters. Godevaert de Bosschere the younger, a stone-merchant, did not receive his due and instituted proceedings at Brussels for the legal seizure of portions of the main roof, which were waiting to be shipped from there to Brielle. This shows that considerable distances were sometimes covered by transports of building components made ready for use.

Lack of funds caused the church to remain uncompleted. The plans for vaulting the nave and the construction of flying buttresses were abandoned. In the beginning of the 16th century the erection of a transept of 51 metres in width was embarked upon, but all that came of it was an unfinished structure, rising, hardly above ground level.

DE RUÏNE VAN HET HUIS TE HEENVLIET

DOOR

J. G. N. RENAUD

„Ravesteyn" noemen vele mensen de ruïne van het stamhuis der heren van Heenvliet, gesproten uit het geslacht der heren van Voorne. Een naam, die wij in de oude papieren niet terug vinden, en die wij wellicht mogen beschouwen als een fantasienaam, door een onbekende gelanceerd in de tijd van de romantiek. De naamgeving is overigens begrijpelijk wanneer wij ons herinneren, dat de machtige bouwval vóór de inundatie geheel schuil ging in een sombere bosschage. Zoals de tekeningen van Roghman aantonen viel het in de 17de eeuw met die begroeiing nogal mee; waarschijnlijk werd de houtopstand tot in het begin van deze eeuw regelmatig gekapt (vgl. afb. 4).

De inundatie, door de Duitsers begin 1944 binnen het kader van hun kustverdediging te weeg gebracht, heeft de bomen doen afsterven en het muurwerk aangetast. Het verdwijnen van zo vele obstakels zou voor de archeoloog een gerede aanleiding kunnen zijn, te trachten zijn nimmer aflatende nieuwsgierigheid te bevredigen. Maar niet alleen deze omstandigheid heeft in dit geval tot een onderzoek geleid. Dr. G. A. Lamaison van den Berg van Heenvliet, in 1942 door vererving Vrijheer van de Heerlijkheid Heenvliet geworden, heeft al in 1947 aangedrongen op een onderzoek van de ruïne en het eiland, waarop het bouwwerk staat. Door zijn goede zorgen is trouwens het archief tijdens de oorlog veiliggesteld en na de oorlog door de heer C. 't Hart beschreven.

Het heeft toch nog tot het najaar van 1959 geduurd, voordat er inderdaad een aanvang met het onderzoek gemaakt kon worden. De heer Lamaison had reeds in de zomer van 1959 verlof gegeven aan de heer F. Roodschild Koning, een vriend van zijn huisarchivaris, om hier en daar eens een schop in de grond te steken. De heer Roodschild Koning had er zich in hoofdzaak toe bepaald, langs de buitenzijde der muren naar scherven te zoeken; zodoende was hij er onder meer toe gekomen de privaatkoker, in de noordmuur van de donjon, leeg te halen en de waterput, een smalle vierkante koker in de westmuur van de grote toren, te bevrijden van de vele stenen kanonskogels, waarmee deze put onbruikbaar was gemaakt.

Alle betrokkenen waren het er overigens wel over eens, dat een effectief onderzoek naar de bouwgeschiedenis een intensiever aanpak vereiste. Mede ter voorbereiding van de restauratie van de bouwval, die nodig onder handen genomen moest worden, wilde men binnen afzienbare tijd niet slechts een ondefinieerbare klomp steen overhouden, werd in het najaar van 1959 dus een begin gemaakt met het afgraven van de puinheuvel, die zich in de loop der tijden op het eiland gevormd had. Daar het plaveisel van de binnenhof grotendeels bewaard bleek, hadden de afgravers geen moeilijkheden met het aanhouden van een niveau. Vanzelfsprekend werd het bruikbare bouwmateriaal, in hoofdzaak baksteen, zorgvuldig verzameld en opgetast in afwachting van de restauratie, die onder leiding van de architect C. J. Bardet (Rijksdienst voor de Monumentenzorg) zou plaatsvinden. Gaandeweg kwamen de restanten vrij van muren, werden keldervloeren blootgelegd en begon men een overzicht te krijgen van de indeling van de ommuurde ruimte voor de donjon. Het gebouwencomplex volgde het eenvoudige patroon van de twee haaks op elkaar staande vleugels, die de noord- en de oostzijde van het plein besloegen. Aan de zuidzijde bleef de ruimte onbebouwd; hier vormde de zuidmuur de afsluiting.

Gaandeweg bleek, dat aan de zuidkant een tweede uitbreiding had gestaan in de vorm van een rechthoekig gebouw van 15.5 x 7.5 m, gedeeltelijk tegen de donjon, gedeeltelijk tegen de zuidmuur van de eerste uitbreiding aangeleund. De nieuwe ingang van het vergrote hoofdgebouw tekende zich af op de zuidelijke hoek van de oostvleugel, waar een smalle ruimte tussen buitenmuur en woonruimte afsluitend metselwerk aan de oostzijde scheen te missen. Spoedig vielen hier brugkelder en poortdoorgang te herkennen (afb. 10), zodat de plaats van de poort en de toegang met zekerheid vielen aan te wijzen. Op een wel bijzonder opmerkelijke plaats intussen. Het komt zeer weinig voor, dat de kasteelbewoners de toegang van het hoofdgebouw zo

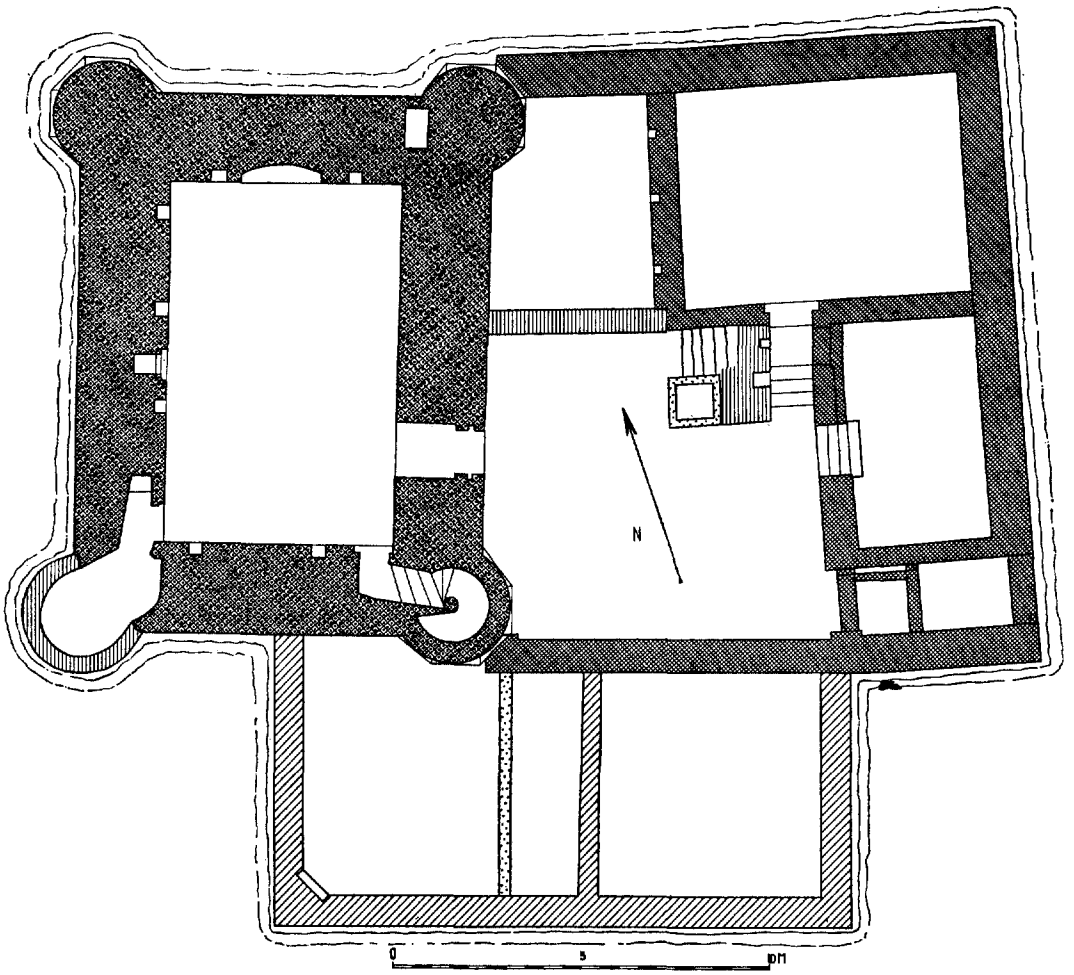

Fig. 1. Plattegrond met globale aanduiding der bouwperioden. Schaal 1 : 200. Donjon met hoektorens, midden 13de eeuw. Eerste uitbreiding, aansluitend op de ingangszijde van de donjon, midden 14de eeuw. Tweede uitbreiding aan de zuidzijde, 15de eeuw. Overigens hebben branden en verwoestingen kleine en grote wijzigingen teweeggebracht. (Naar een opmeting van Monumentenzorg)

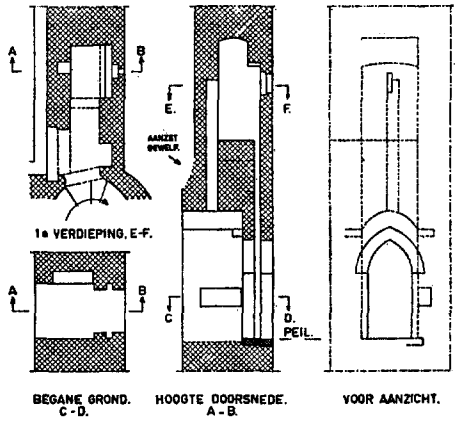

Fig. 2. Aanzicht en doorsnede over de ingangspartij van de donjon. Schaal 1 : 200. Men lette op de gleuven voor het valhek en de bedieningsruimte boven de poortdoorgang, in de dikte van de muur uitgespaard. (Tekening Monumentenzorg)

letterlijk terzijde schuiven. De vraag is dan ook gewettigd, hoe deze merkwaardige toestand gegroeid is.

Overigens bleven er voor alles andere fundamentele vragen te beantwoorden, die een speciaal daarop afgestemd onderzoek vereisten. Na het afgraven van de puinbult viel namelijk duidelijk te constateren, dat uitsluitend de donjon de oorspronkelijke sterkte had gevormd; de hierin aanwezige woonruimte echter heeft de Heren van Heenvliet op den duur klaarblijkelijk niet de gewenste mogelijkheden geboden, zodat zij tot twee keer toe een uitbreiding tegen de oude kern hebben aangelegd (fig. 1). De gehele ontwikkeling moet zich voltrokken hebben tussen een onbekend jaar omstreeks het midden van de 13de eeuw en april 1572 [1], toen de Watergeuzen het slot in brand staken. Wellicht hebben de Hoeksen onder Jonker Frans van Brederode bovendien een zeker niet als zodanig bedoelde bijdrage tot de bouwgeschiedenis geleverd door hun brandschatting van Heenvliet in 1489, die het slot niet gespaard zal hebben[2]. De burchtheer Johan van Cruyningen was bepaald geen partijganger van Frans van Brederode; hij had zich integendeel zeer nauw verbonden met de Bourgondiërs. Het behoorde in die dagen overigens ook al tot de nog niet geheel afgelegde gewoonten van plunderende soldaten om de rode haan te laten kraaien; en dat met een beangstigende onverschilligheid voor de kwestie, wiens belang er eigenlijk meer gediend werd.

Keren wij na deze uitweiding tot onze problemen terug. Heeft de woontoren, gebouwd omstreeks 1250, op een heuveltje gelegen; bevond er zich een taludje van luttele meters tegen de muren, of rees het metselwerk zonder overgang uit het water van de slotgracht op?

Men kan zich dit alles gemakkelijker afvragen, dan een dezer mogelijkheden in alle gemoedsrust als vaststaand feit in zijn beschouwingen betrekken. Een aanvankelijk tegen de muren opgewerkt talud kan heel goed later weer vergraven zijn; invriezen van de muurvoet ter hoogte van de waterlijn zou daarentegen een aanleiding geweest kunnen zijn om een oorspronkelijk niet bedoeld talud toch maar weer aan te brengen. Het graven van een profielsleuf loodrecht op de richting van de buitenmuur scheen de enige juiste methode om de beschikking te verkrijgen over die gegevens, onontbeerlijk geacht voor de beantwoording van de boven aangeroerde kwesties. De aangewezen plaats voor zo'n sleuf, die tenminste tot aan de onderkant van de fundering behoorde te reiken, bevond zich aan de voorzijde. Door de eerste uitbreiding en de daarmee gepaard gaande demping van een stuk slotgracht was wellicht de oorspronkelijke toestand hier min of meer geconserveerd. Bovendien bestond er een redelijke kans op het vinden van schervenmateriaal, dat een datering van de eerste uitbreiding mogelijk zou maken. Het graven van de profielsleuf bleek geen nutteloze bezigheid; de bestudering van de wanden leverde een serie nuttige gegevens op (fig. 3).

In de eerste plaats stelden wij vast, dat de fundering van de muur bestaat uit stiepen, verbonden door grondbogen. De bogen zijn zwaar: twee strekken dik. De funderingssleuf voor het bouwwerk tekende zich nog goed leesbaar in het verticale profiel af; het liet zich dan ook gemakkelijk vaststellen, waar de geschapen grond, bestaande uit kleilagen op een veenpakket, door het graven van de bouwsleuf doorsneden werd. De kleilagen werden afgedekt door het zo karakteristieke laagje baksteenpuin, dat getuigt van de aanvoer en het optassen van het materiaal ten gerieve van de metselaars, die de benodigde bouwstoffen binnen hun bereik aangevoerd kregen. Bij het graven van de gracht — na voltooiing van het bouwwerk — heeft men de geschapen grond weggestoken; allengs ontstond er op het grachttalud een laag van plantaardige en dierlijke resten, die zich duidelijk aftekende. Tegen de donjon aan was de grond al tijdens de bouw wat opgehoogd, wellicht tengevolge van wateroverlast. Hierop kwam tijdens het optrekken van de muur in letterlijke zin afval — baksteenpuin en specie — te liggen. Tijdens de eerste uitbreiding werd dit materiaal opgesloten door het aanvullen van de gracht en het overdekken van een en ander door een laag bouwpuin.

Uit het profiel valt onweerlegbaar af te lezen, dat een niet te zwaar talud de grondbogen en de versnijdingen bedekt heeft, hetgeen overigens als een normaal verschijnsel is te beschouwen. Geen sprake dus van een tot boven de waterlijn opkomend talud, dat een veel bredere voet zou moeten hebben dan welke zich in ons profiel aftekende. Als gevolg van deze waarnemingen moeten wij besluiten, dat de opmerkelijke voeten

[1] G. 't Hart, *Historische beschrijving der vrije en hoge heerlijkheid van Heenvliet,* Heenvliet 1949, 26 e.v.; 71. — *Bijdr. Bisd. Haarlem,* 27 (1903), 342.

[2] 't Hart, *o.c.,* 43.

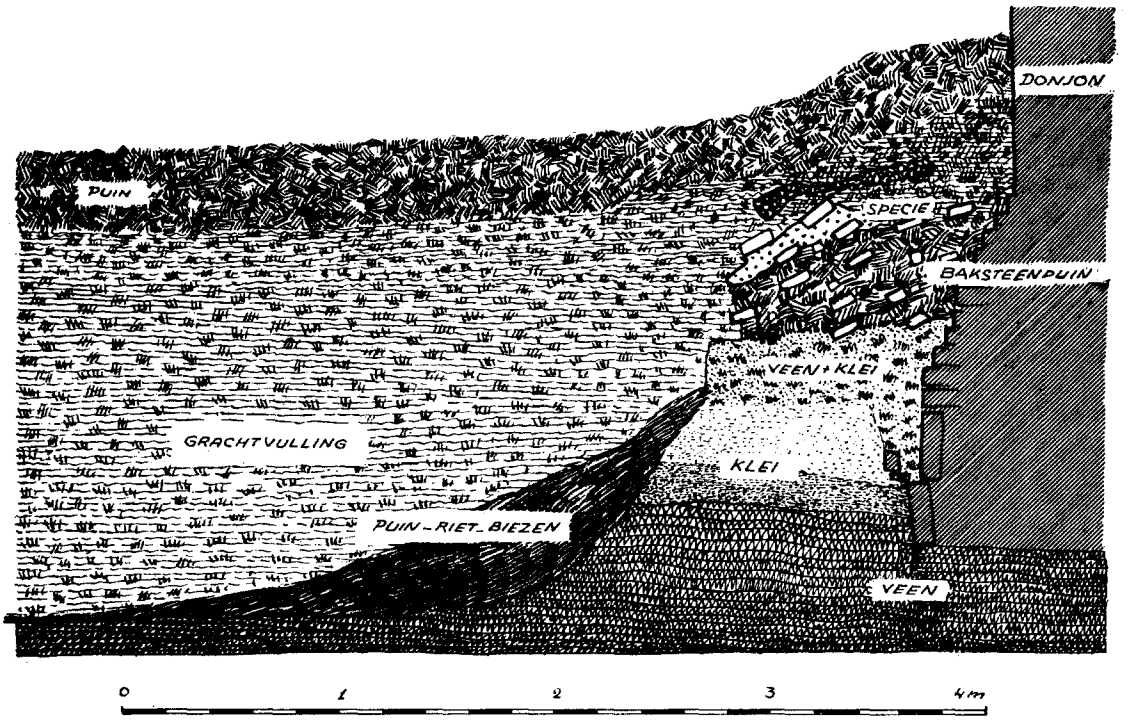
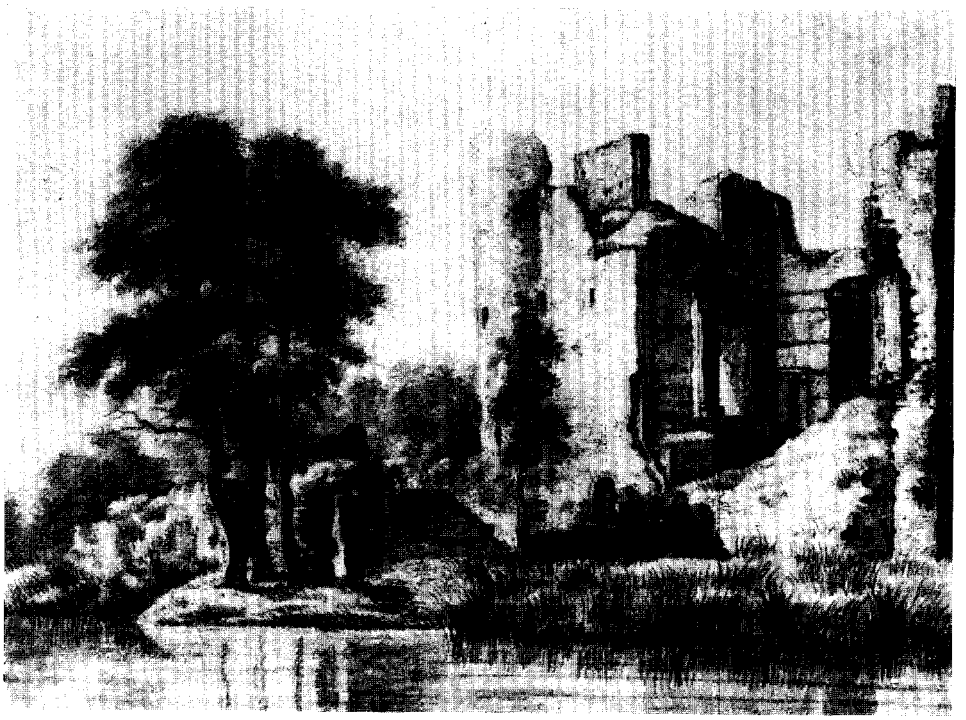

Fig. 3. Profiel tegen de voorzijde van de donjon. Het natuurlijk bodemprofiel, waarin de gracht en de funderingssleuf voor de donjon zijn uitgegraven, bestaat uit veen, waarop een laag klei werd afgezet. Hierop rust een laag, bestaande uit klei en veen. Deze grond werd op de geschapen grond gedeponeerd om de voeting van de donjon te beschermen. De daarop weer rustende laag verwerkte grond, vermengd met baksteenpuin en specie, is grotendeels ontstaan tijdens de bouw en bleef op de versnijding liggen als een beschermend talud.
(Opm. en tekening Rijksdienst voor het Oudheidk. Bodemonderzoek)

van de ronde torens, die zo sterk herinneren aan de arkeltorens van het Gravensteen te Gent of aan de overblijfselen van het kasteel te Antwerpen, wel degelijk bestemd waren om in het gezicht te blijven. Deze ronde hoektorens rusten namelijk op een hoekige voet; een blok metselwerk, dat welgeteld vijf vlakken vertoont. In de doorsnede herkent men de vijf zijden van een achthoek, die om de rechte hoek van de donjon heen grijpen. Onder dit massief aandoende voetstuk ontdekt men twee rechthoekig op elkaar staande steunberen; door elkaar oversnijdende bogen wordt de overgang naar het hoekige voetstuk bewerkstelligd. Evenals dit zo vaak het geval is: ook hier maakt de poging tot exacte beschrijving de zaak ingewikkelder, dan de werkelijkheid er uit ziet.

In feite vormt de toestand aan de westzijde en de noordzijde van de donjon een bevestiging van wat het profiel aan voorzijde suggereerde. De mode om, ten koste van veel geregeld onderhoud de muren uit het water te laten oprijzen, komt in het algemeen pas tijdens de Renaissance op. Wanneer men daarenboven rekening houdt met de omstandigheid, dat door allerlei oorzaken de „aanwas" aan de voet van de muren gewoonlijk gestadig aangroeit, moet men wel besluiten, dat er oorspronkelijk ook aan de west- en noordgevel weinig talud tegen de buitenmuur opgezet was; voldoende om de versnijdingen te bedekken en wellicht ook het opgaande werk juist buiten het bereik van het water te houden.

Onwillekeurig vraagt men zich af, of er voldoende gegevens te verzamelen zijn om een indruk te krijgen van de oorspronkelijke toestand. Men bedenke daarbij, dat de verwoesting van 1572 weliswaar veel van de oudste vormgeving moet hebben doen verdwijnen, maar het bouwwerk tevens moet hebben bewaard voor de ingrijpende veranderingen, die de zich steeds wijzigende wooncultuur in de 17de en volgende eeuwen onze middeleeuwse kastelen heeft doen ondergaan. Buitendien verkeren wij in het geval van Heenvliet in de vrij uitzonderlijke situatie

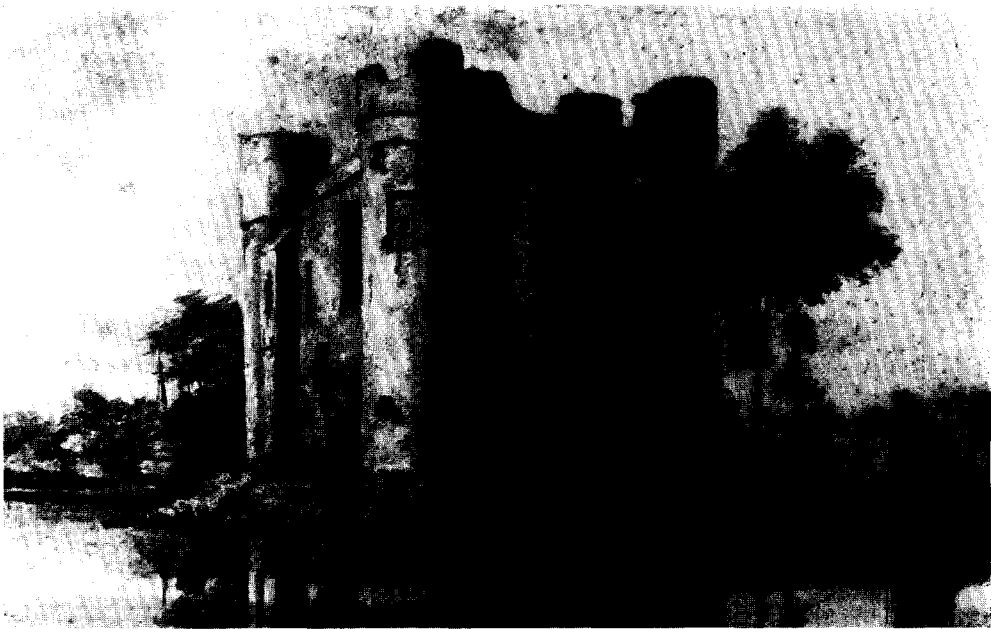
Afb. 1. Ruïne van het Huis te Heenvliet in 1646 of 1647. Voorzijde met de traptoren (links) en blik in de donjon op de binnenzijde van de zuidwesthoek. Van de eerste uitbreiding staat nog vrij veel muurwerk. Tekening van Roeland Roghman.

(Amsterdam, Rijksprentenkabinet)

Afb. 2. Ruïne van het Huis te Heenvliet in 1646 of 1647. Voorzijde met traptoren en — verkort — de linkerzijgevel met zuidwestelijke hoektoren (links). Blik op de noordwestelijke binnenhoek van de donjon. Tekening van Roeland Roghman.

(Haarlem, Teylers Museum)

Afb. 3. De ruïne van het Huis te Heenvliet in 1646 of 1647. De linkerzijgevel met de traptoren (rechts) en de toren met de zogenaamde gevangenis van Merula; de achterzijde vertoont nog het uitgebouwde privaat tegen de noordwestelijke hoektoren. Duidelijk vallen hier de overkraging van de schildmuur en de weergang van de torenkoppen op te merken. Tekening van Roeland Roghman. (Haarlem, Teylers Museum)

Afb. 4. Ruïne van het Huis te Heenvliet in 1917, uit het zuidwesten. (Foto Steenbergh)

over drie tekeningen van Roeland Roghman te kunnen beschikken; betrouwbare afbeeldingen uit 1646 of 1647, dus ten naaste bij 75 jaar na de verwoesting (afb. 1, 2 en 3).

Roghman biedt ons intussen een hoogst schilderachtig tafereel van een al bedenkelijk ver voortgeschreden verval. De noordoostelijke hoektoren is afgestort, de helft van de oostmuur en een stukje noordmuur meeslepend. Er moet daar in die oostmuur wel iets aan de hand geweest zijn — verregaande uitholling voor kasten of slaapruimten — om een aanvankelijk 2.40 meter zwaar stuk metselwerk tot afscheuring en omvallen te brengen.

Daarentegen stelt men vast, dat de noordwestelijke hoektoren zijn even uitgekraagde kop nog bezit, evenals de zuidwestelijke hoektoren. De traptoren (zuidoostelijke toren) schijnt niet van een uitgekraagde kop voorzien geweest te zijn. Het is echter zeer waarschijnlijk, dat deze toren in verband met zolder en weergang veel hoger opging dan men uit de afbeelding zou afleiden. De bekroningen van west- en zuidgevel laten bij Roghman geen duidelijke kantelenrij meer herkennen, al merkt men wel op, dat de weergang iets uitgekraagd was. Roghman geeft ons jammer genoeg een beetje te raden, of er nu sprake is van een tandlijst, dan wel van een afgeronde vooruitspringende laag.

In de ruim twee honderd jaar sinds Roeland tekende, is er toch wel een belangrijk stuk metselwerk verdwenen en zijn waardevolle aanwijzingen verloren gegaan.

Klaarblijkelijk hadden de opeenvolgende generaties van bewoners tot 1572 al heel wat wijzigingen en inwendige verbouwingen in de woontoren tot stand gebracht, zodat het ook omstreeks 1650 al moeilijk geweest moet zijn de oorspronkelijke toestand te achterhalen.

In grote trekken komt men er vanzelfsprekend wel uit. Er zijn altijd maar twee verdiepingen geweest. Terwijl elders vaak aanduidingen gevonden worden voor het later inzetten van het gewelf, kan men hier tevreden vaststellen, dat in het tongewelf van de eerste woonlaag een der bedoelingen van de bouwheer gerealiseerd is. In afwijking tot wat ik bij een vorige gelegenheid schreef [3] moet ik bij nader inzien aannemen, dat deze ruimte wel degelijk daglicht ontving, zij het dan ook door kleine, hooggeplaatste lichtspleten. Midden in de westmuur bevindt zich een opening, waarvan de benedendorpel — of zou men vanwege de grote muurdikte van vensterbank moeten spreken — trapsgewijze per laag metselwerk van de kelderwand naar de buitenzijde oploopt. Deze „trap" begint hoog boven de vloer, zodat de overkluizing van de vensternis het gewelf moest onderbreken; „met een steekkap" zegt de man uit de bouwwereld en in navolging van hem ook de architectuurhistoricus. Het venster is verbreed, zodat de oorspronkelijke wijdte niet meer te achterhalen valt. De vensternis met zijn recht door de muur gaande wanden vertoont alle tekenen van verval en afbrokkeling, maar heeft in hoofdzaak de bedoelde breedte bewaard.

Waarschijnlijk was ook de oostmuur van een dergelijk venster voorzien. De zuidmuur, waar het tongewelf tegenaan sloot, bood in de schildboog van nature een fraaie oplossing voor het aanbrengen van een hooggeplaatst venster. Wij vinden daar nu dan ook een venster terug maar kunnen door de verregaande mishandeling van het muurwerk, of liever door het diep ingevreten slijtageproces van het metselwerk moeilijk vaststellen, of wij hier inderdaad met een oorspronkelijk venster te maken hebben.

In ieder geval was deze ruimte met de vertrouwde, spits afgedekte lampnissen in de vier wanden en de schouw in de noordmuur bestemd voor bewoning en voorraadruimte. Ongetwijfeld werd er gekookt en gebraden; in de dikte van de westwand bevindt zich de waterput, die op Heenvliet niet meer was dan een smalle koker van ongeveer 70 cm in het vierkant.

Drie hoektorens blijken vanuit de onderhavige ruimte oorspronkelijk niet toegankelijk; zij waren tot aan de tweede woonlaag opgevuld en kennelijk niet in de eerste plaats bedoeld als verruiming van de bewoonbaarheid. De vierde — de zuidoostelijke — bevat de wenteltrap naar de hoofdverdieping, naar de voormalige zolder en hoogstwaarschijnlijk tenslotte naar de weergang. De toegang tot de zuidwestelijke toren — de zogenaamde gevangenis van Merula — moet ingebroken zijn toen men de oude toren heeft vervangen door de huidige, voorzien van een torenkamer op de beganegrond. Deze verbouwing schijnt mij omstreeks 1500 tot stand te zijn gekomen.

Een andere ingrijpende wijziging betreft het rookkanaal van de schouw, dat aanvankelijk achter, of naast dat van de schouw op de hoofdverdieping gelopen zal hebben, later echter naar

[3] J. G. N. Renaud, „Le donjon dans les châteaux des Pays-Bas", *Chateau Gaillard, Etudes de Castellologie européenne*, I, *Colloque des Andelys*, Caen 1964, 119.

links gebogen, en door de vensternis van een dichtgezet venster geleid werd. Onder het vloeroppervlak kwamen bij uitgraving van de kelderruimte funderingen te voorschijn, die wel niet tot de oorspronkelijke opzet behoorden, maar toch een beeld gaven van de verdeling in meerdere vertrekken, waartoe men op den duur was overgegaan. Bij gebrek aan voldoende licht zullen het wel tamelijk sinistere verblijven geweest zijn. Verreweg het merkwaardigste detail van de benedenverdieping mag wel de ingang genoemd worden. Merkwaardig om verschillende redenen. In de eerste plaats missen wij de vertrouwde horizontale kokers in het muurwerk ter weerzijde van de doorgang voor de schotbalk, die men ter meerdere zekerheid langs de poort schoof. De draaipunten voor de deur — en men denkt dan eerder aan de pannen, waarin boven en beneden de tappen draaien, dan aan de duimstenen en de daarbij behorende gehengen — zoekt men tevergeefs, al vormen enige brokken natuursteen in de zuidelijke wand wellicht een vage aanduiding. Sporen van een ophaalbrug — brugkelder, kokers voor tegengewichten, draaipunten — geeft het muurwerk niet meer te zien. Waarschijnlijk is alles, wat met de brug te maken had, reeds bij het tot stand komen van de eerste uitbreiding volledig weggewerkt.

Daartegenover staat, dat wij hier het in Noordnederland zo zeldzaam voorkomende valhek terugvinden. Vlak bij de buitenmuur ontwaart men ter weerszijden een smalle groeve, die zich door het muurwerk, in een langgerekte sleuf verenigd, voortzet tot op de hoofdverdieping, waar een bedieningskamer voor het valhek in de dikte van de muur werd uitgespaard (fig. 2). Omhoogkijkend ontdekt men een tweede zelden toegepast verdedigingsmiddel: een vierkante opening in de overkluizing van de doorgang. Kennelijk is deze uitsparing bedoeld als werpgat, dat vanuit de bedieningskamer van het valhek bij de verdediging benut kon worden. Al missen wij aan deze poort verschillende vertrouwde elementen, men treft in de plaats daarvan de sporen aan van enige weinig voorkomende middelen ter bevordering van een effectieve verdediging.

De toegang tot de wenteltrap zal wel door een deur af te sluiten zijn geweest; men vindt er evenwel geen sporen meer van. De wenteltrap opgaande bereikt men de eerder besproken bedieningskamer en de bovenverdieping. De zuidwestelijke hoektoren bevat op deze hoogte een rond vertrek, dat vanuit de zaal te betreden valt. In de westwand van de zaal bevindt zich een nis met een koker door het muurwerk, die uitmondt boven de waterput. De bewoners konden dus ook vanuit de hoofdverdieping het water ophalen.

Tussen de waterput en de toegang tot de hoektoren treft men een doorgang aan naar een langgerekte ruimte, uitgespaard in de dikte van de westmuur. Langs deze weg bereikte men de noordwestelijke hoektoren en het privaat, dat naast deze toren tegen de westwand was aangebracht (zichtbaar op afb. 3).

Overblijfselen van gewelfribben en restjes gewelf in kleine steen wijzen op verbouwingen in de late 15de of de 16de eeuw.

Ook bij de oorspronkelijke opzet van de hoofdverdieping hadden de bouwers aan een privaat gedacht. In het oostelijk gedeelte van de noordwand werd een gang in de dikte van het muurwerk uitgespaard, die zich voortzette tot boven de koker, waarvan de afvoer aan de voet van de muur door de heer Roodschild Koning is aangetroffen.

Aan de schouw zal in de loop der eeuwen nog wel eens wat gerepareerd zijn. Bij zo'n gelegenheid heeft men in de 16de eeuw de wand achter de stookplaats bekleed met een driehoek van haardsteentjes. Een zeldzaam voorbeeld van de wijze waarop dit materiaal toegepast werd.

De architect H. Janse heeft in een artikel „Balken en houten vloeren tot omstreeks 1650", gepubliceerd in het *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond* van 1964, gewezen op de consoles voor strijkribben, die een reconstructie van de balklaag mogelijk maken (304 en 306, fig. 3).

Alvorens afscheid te nemen van de oude woontoren dient nog vermeld te worden, dat door het zware muurwerk (afmetingen baksteen 31/32 x 14/14.5 x 8/8.5 cm) kanalen van circa 15 x 15 cm zijn uitgespaard. Wij vinden deze bijvoorbeeld ook in de donjon te Schiedam. De donjon was vooral na de inundatie dusdanig in verval geraakt, dat een verregaande consolidering geboden bleek. De traptoren had de stormen van de winter van '60 niet meer kunnen weerstaan en was ingestort; de wand van de muurkoker voor het valhek vertoonde boven de poort een enorm gat; de grote vensteropeningen kalfden steeds meer af. Een voorzichtige consolidatie onder leiding van de architect van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg C. J. Bardet heeft het curieuze bouwwerk voor de eerstkomende generaties weer veilig gesteld. Een stukje tongewelf tegen de zuidmuur werd aangebracht om de toegang tot de torenkamer en de ruimte in de westmuur mogelijk te maken.

Omstreeks het midden van de 14de eeuw, een

goede honderd jaar na het optrekken van de donjon, achtte de heer van Heenvliet de tijd gekomen om zijn huis belangrijk te vergroten. De slotgracht aan de voorzijde werd aangevuld; een rechthoek van 14 x 17 meter werd ommuurd. Vanzelfsprekend hebben de bouwers ook het nieuwe gedeelte weer met het beveiligende water omgeven. Intussen bracht het funderen van muren in de voormalige gracht vanzelfsprekend de nodige moeilijkheden met zich mee; men vond de oplossing klaarblijkelijk door de oude constructie van stiepen en grondbogen toe te passen. Toch traden er op den duur verzakkingen op; de zuidmuur bijvoorbeeld helde sterk van west naar oost, zodat men bij een verbouwing genoodzaakt was de muur grotendeels af te breken en een keg in te leggen om weer horizontaal te komen.

Het noord-zuid lopende metselwerk, dat de binnenmuur van de oostvleugel uitmaakt, staat eveneens op stiepen en grondbogen. Of dezelfde constructie gebruikt werd voor de binnenmuur van de noordvleugel, hebben wij niet kunnen vaststellen.

Wel bleek overtuigend, dat de noordvleugel aanvankelijk niet tot de donjon doorliep, maar bij de eerste trede van het huidige trapje eindigde; het vertrek mat binnenwerks circa 7.50 x 5.80 meter.

De overblijvende ruimte heeft men pas in een later stadium opgevuld. De zware muur met de drie uitsparingen — die wij voor balkgaten mogen houden — welke de noordvleugel in twee ruimten schijnt te verdelen, kwam tot stand door beklamping en overbouwing van de fundering van een oudere eindgevel. Deze bleek veel dieper gefundeerd te zijn dan de aangehechte schil.

Overigens heeft men weinig steun aan het zichtbare muurwerk, wanneer men de wordingsgeschiedenis van de eerste uitbreiding tracht vast te stellen. Branden en verwoestingen schijnen herhaalde malen tot ingrijpende herstellingen genoodzaakt te hebben. De binnenmuur van de oostvleugel bleek bij het onderzoek jonger te zijn dan de fundering op grondbogen waarop hij opgetrokken is.

De toegang zelf ziet er wat ongebruikelijk uit. Ongetwijfeld fungeerde de voorste open ruimte met een lengte van drie meter als brugkelder. Het gootje langs de oostvleugel tot afvoer van op het plein terecht gekomen (regen)water eindigt op de dwarsmuur, die trouwens bij een brugkelder een gewone verschijning is. Aan de buitenmuur had men gaarne wat meer details gezien; alle aanwijzingen voor de brugconstructie, de breedte van de doorgang en de poortconstructie (een enkele of een dubbele deur?) zijn hier nu eenmaal verdwenen.

Boven spraken wij reeds het vermoeden uit, dat de hier aangetroffen toestand niet de oorspronkelijke is. Een zeer recent onderzoekje toonde aan, dat het betrekkelijk dunne dwarsmuurtje (40-48 cm) niet in verband met de beide hoofdmuren werd opgetrokken. De bouwsleuf schijnt uitgegraven in de reeds ingeklonken aanvulling; de onderste lagen moeten met wat specie in de bouwsleuf gestampt zijn, waarna met een snijding de regelmatige lagen beginnen. In plaats van de rode baksteen met zijn lengte van 25 tot 26 cm en zijn dikte van 5.5 tot 6 cm, die de bouwers van de eerste uitbreiding ter beschikking hadden, treffen wij tot onderin het metselwerk de kleinere geelbruine baksteen aan (22 x 10.5/11 x 4.5/5 cm), die in de overige binnenmuren verwerkt is. Wanneer wij dan tenslotte opmerken, dat aan de grachtzijde van de zuidoostvleugel een verzwaring van het muurwerk optreedt, zijn er redenen te over om de oorspronkelijke toegang niet op de huidige plaats te zoeken. Bedoelde verzwaring is overigens een merkwaardig stuk metselwerk, dat los van de hoofdmuur staat en dat men het beste zou kunnen vergelijken met het benedengedeelte van een topgevel, voorzien van vlechtingen. Voor wie nog iets van wiskunde afweet: de klamp heeft het aanzicht van een gelijkbenig trapezium. Aanleiding genoeg om aan voorzieningen ten behoeve van een brug te denken. In tweede instantie bracht men in de zuidoostvleugel overigens een kelder met tongewelf aan, die een verplaatsing van een eventuele poort in ieder geval noodzakelijk maakte.

Het trapje in de hoek van de twee vleugels voerde klaarblijkelijk naar een bordesje. Een echte traptoren schijnt het niet geworden te zijn. Het is er trouwens ook niet van de aanvang af geweest. Men kan hier het muurwerk niet uitpellen zonder de toch al erg gehavende muurvlakken geheel te vernielen. Het heeft er echter de schijn van, dat het trapje en bordes in een vroeger stadium langs de oostvleugel geplaatst waren, zodat de ingangen van de kelders van noord- en oostvleugel bereikbaar waren via een gangetje, dat langs de noordvleugel liep.

Het ontbreken van een traptoren geeft enige aanleiding tot de conclusie, dat er boven de kelder maar één woonlaag werd aangetroffen. Wat er verder op te merken viel — balklaag met zoldering of open kap — laat zich niet meer uitmaken. Onder het bordes door liep tijdens de laatste be-

woningsperiode de toegang tot de kelder van de noordvleugel.

De uitleg van de burcht naar het oosten moet gevolgen met betrekking tot de voorburcht hebben gehad. Strikt genomen weten wij niet zeker, of zich een voorburcht aan de oostzijde uitgestrekt heeft, al laat de toegang van de woontoren zulks vermoeden. De kaart van Jacob van Deventer, het oudste cartografische document betreffende Heenvliet — voor zover bekend tenminste — geeft aan deze zijde van het complex geen afzonderlijke gebouwengroep. De weg schijnt vanaf de dijk onmiddellijk op het kasteel aan te lopen, noordwaarts de slotgracht te volgen om zich dan in de richting van de kerk voort te zetten. Slechts aan de westzijde lijkt Van Deventer iets gezien te hebben.

Er hebben geen onderzoekingen aan de oostzijde van de gracht plaats gevonden. Een eventuele voorburcht zal echter bij een uitleg van 14 meter zeker in het gedrang gekomen zijn en ten dele voor de nieuwe gracht hebben moeten opschuiven. Bij het planten van bomen en struiken stuit men in ieder geval op het puin, zodat bepaalde vermoedens enige grond hebben.

Aan de westzijde daarentegen heeft men bij het leggen van draineerbuizen in 1963 wel degelijk gebouwsporen en stukken fundering aangetroffen. Allerlei omstandigheden hebben echter een nader onderzoek belet.

Archiefstukken kunnen ons helaas niet verder helpen. Het enige gegeven uit het huisarchief met betrekking tot de gebouwen vond de heer Van 't Hart in het „Besteckboek", waarin de baljuw Jan van Duvenvoorde noteert, dat hij op 16 mei 1517 het uitgraven (= opschonen) van de gracht aanbesteed heeft. De vier zijden worden aan vier verschillende aannemers gegund „ende die diepte sal wesen vier voeten inden boem onder dit water. Dat eerste quartier (het oostelijke!) heeft Pier Ariensz; van Abbenbrouck voor 7 pond vlaems ende sal gehouden wesen die gaten op te delven aan beijde sijden van de voorpoorte alsoe diep als sijn ander bestedinghe" [4]. Men ziet, van een voorburcht wordt niet gerept. Wel staat ergens in de oostelijke regionen een „voorpoorte".

Zoals reeds opgemerkt, volgde wellicht een goede honderd jaar na de eerste uitbreiding een tweede uitleg met een enkele woonvleugel aan de zuidzijde van het bestaande complex. Het tijdstip van de bouw valt moeilijk vast te stellen. Onder de bovenste vloer — wij hebben er drie aangetroffen — vonden wij een brandlaag met leien. Met een grote dosis vrijmoedigheid zou men daaruit af kunnen leiden — aannemende dat de brandstichting door Jonker Frans' soldeniers een historisch vaststaand feit is — dat deze vleugel voor 1489 tot stand was gekomen.

De keldervloeren waren verrassend laag aangebracht. Ook de hoogste liet de bogen en een der steunberen onder de traptoren nog in het zicht. Aanvankelijk verdeelde een dwarsmuur de vleugel in twee vertrekken. Middels een doorbraak van de woontorenwand naast de traptoren werd een toegang vanuit de oude kern naar het nieuwe gedeelte bewerkstelligd. Door een tweede dwarsmuur splitste men een gang van ongeveer 1.80 meter breedte van de westelijke woonruimte af. De eerder genoemde brandlaag gaat onder dit metselwerk door, zodat wij hier met een betrekkelijk late ontwikkeling te doen hebben. Staat de nieuwe gang in verband met de gebouwensporen westelijk van het slot en moeten wij er een toegang in zien? Of werd hier wellicht een trap aangebracht? Dat zou trouwens ook het geval geweest kunnen zijn aan de oostelijke zijde van de oude binnenmuur, waar een gebrekkig metselwerk op een afstand van ongeveer 65 cm met deze oude muur evenwijdig loopt. Ook op dit punt tasten wij in het duister, evenals ten aanzien van de hoogte van de aanbouw. Vermoedelijk moeten wij rekenen met één woonlaag boven de kelderverdieping.

De ruïne van Heenvliet vormt een opmerkelijk specimen onder de middeleeuwse kastelen in Nederland. Wij meenden er — bescheiden — zuidelijke invloeden aan te bespeuren, die overigens te onzent alleen nog maar in de architectuur van de Ridderzaal zichtbaar worden. „Scheldegotiek" is wellicht in deze een te belaste term en wij laten het daarom maar bij die zuidelijke invloeden.

Profane bouwwerken uit het midden van de 13de eeuw komen in Nederland bepaald niet overvloedig voor en hoe geschonden ons object dan ook is, wij zijn dr. G. A. Lamaison van den Berg van Heenvliet uitermate dankbaar voor zijn medewerking bij het tot stand komen van de restauratie-consolidering en voor zijn belangstelling tijdens de uitvoering van het onderzoek. De vondsten zullen trouwens eerlang in het gerestaureerde Ambachtshuis een passende plaats krijgen.

De architect C. J. Bardet heeft het met de ruïne waarlijk niet gemakkelijk gehad, maar het is dan toch maar gelukt. De samenwerking met de heer Bardet tijdens het onderzoek heeft zich in bijzonder prettige sfeer voltrokken en de schrijver heeft alle reden hem te danken voor de verleende medewerking.

[4] 't Hart, *o.c.*, 71, meent o.i. ten onrechte, dat de gracht toen pas gegraven werd.

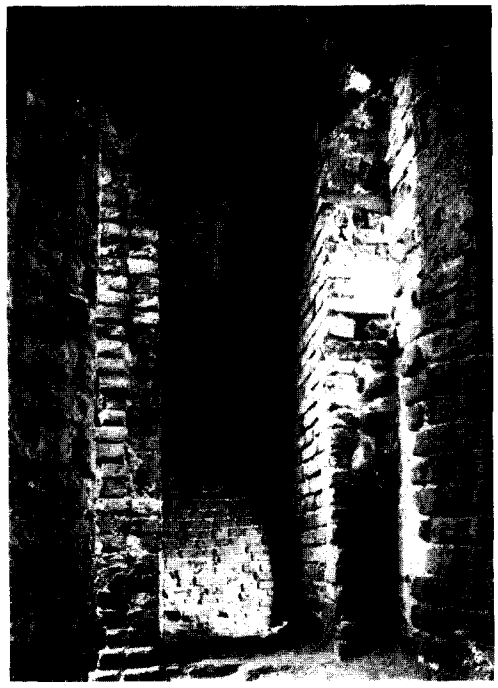
Afb. 5. Gezicht binnen de donjon; links de ingangsparij met een fragment van de sleuf voor het valhek; rechts de doorgang naar de traptoren. (Foto Monumentenzorg, 1960)

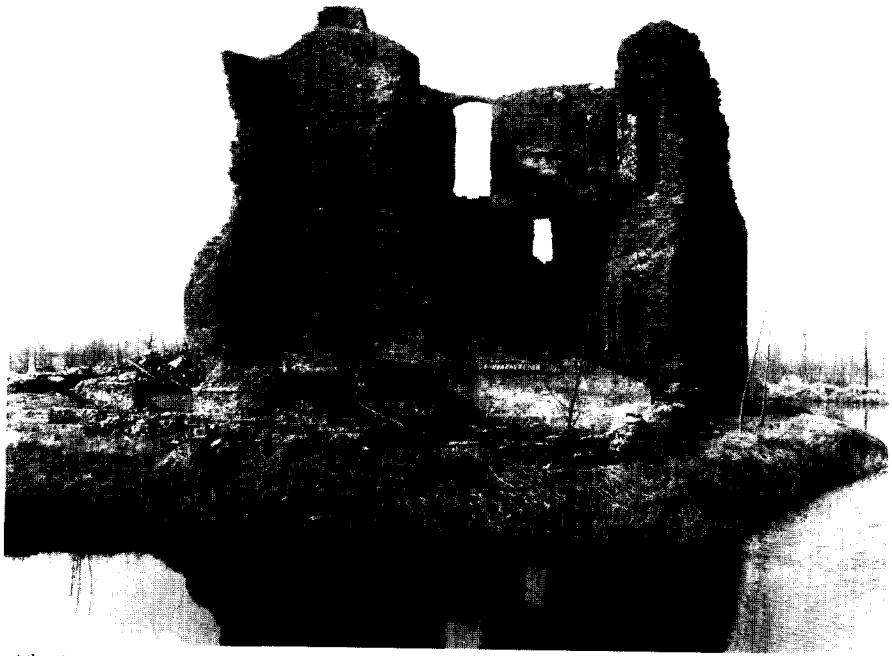
Afb. 6. Links ingang van de traptoren; rechts waterput in de dikte van de muur met nis voor het waterputten op de bovenverdieping. In het midden deur naar zg. gevangenis van Merula. (Foto Monumentenzorg, 1960)

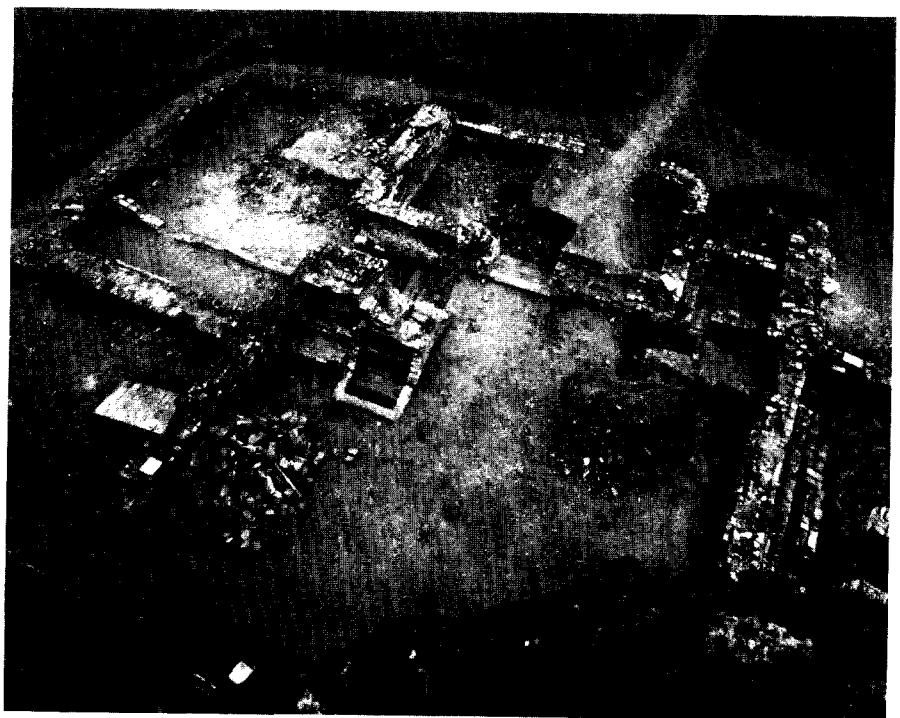
Afb. 7. Gezicht door de poort van de donjon op de nis voor het waterputten op de bovenverdieping. (Foto Steenbergh, 1917)

Afb. 8. Bedieningsruimte voor het valhek op de bovenverdieping, uitgespaard in de dikte van de muur. (Foto Monumentenzorg, 1960)

Afb. 9. Ruïne van het Huis te Heenvliet uit het oosten; de donjon voor de restauratie. De traptoren (links) is gedeeltelijk ingestort; op de voorgrond het ontgraven muurwerk van de eerste uitbreiding (midden 14de eeuw en later).
(Foto Monumentenzorg, 1961)

Afb. 10. Het plein voor de donjon tijdens de ontgraving van de overblijfselen der eerste uitbreiding. Rechts de ingangspartij met de brugkelder. Duidelijk zichtbaar is het afvoergootje naast de brugkelder voor de lozing van overtollig water van het binnenplein. Gezien vanaf de traptoren. (Foto Monumentenzorg, 1961)

SUMMARY

THE RUINS OF THE MANOR OF HEENVLIET

BY J. G. N. RENAUD

What remains of the Manor of Heenvliet is usually denoted as „the ruins of Ravestein". There does not seem to be much historical justification for this name. Medieval sources only mention „Huis te Heenvliet".

The oldest part of the ruins, the massive rectangular keep, must have been built for one of the sons of Dirk, Lord of Voorne, about the mid-thirteenth century. The walls of the keep are much more than 2 metres in thickness. From the first it had round turrets at the corners. The space inside measured 6 x 9.5 metres, so that the keep of Heenvliet ranks among the few really big keeps in the Netherlands. The entrance was provided with a portcullis, which also occurred very rarely in this country. Living accommodation in the keep was rather cramped. Over the cellar, which had a barrel-vaulted ceiling, there was only one floor. The spiral staircase leading to it was contained in the corner turret left of the entrance. A passage in the thickness of the wall ran from the stair turret to the room over the doorway. The portcullis was operated from there.

The well is to be found in the cellar wall opposite the entrance. The shaft of a latrine was built in the wall thickness just behind the now vanished angle tower.

The keep was surrounded by a moat, as was customary at the time. In the second half of the 14th century the moat in front of the keep was filled up and the building was enlarged. The additional surface area measured 14.5 x 17 metres. The side elevations of the extension were continued so as to join the corner turrets that flanked the front of the keep. The moat was continued around the newly added area, which was taken up by an L-shaped building along two outer walls, and a courtyard enclosed by the new living-quarters, the keep, and the outer wall on the left. The entrance was situated on the extreme right.

By the end of the 15th century the most recently built part must have been destroyed by fire. A subsequent reconstruction was carried out, which adhered to the old groundplan in substance, but included such details as an additional flight of steps.

When a third important extension was carried out, a wing of 7 x 15 metres was added. At first it was divided into two rooms by a partition wall. By means of another partition wall, built at a later stage, a passage giving on to the courtyard was divided off.

Excavations brought to light fragments of 16th century walls on the opposite side of the moat. They must have belonged to an outer ward, and we may assume that the passage enabled the communication between the courtyard of the main building and the fortified bailey to be maintained.

While excavations were in progress, several finds were made whose stratigraphic value was inconsiderable. Only the finds at the foot of the old keep, on the sloping bank of the former moat, could be dated and enabled the extension that took place in the second half of the 14th century to be dated approximately.

TOELICHTING BIJ DE EXCURSIES

DORDRECHT. Een der voornaamste en oudste steden van het graafschap Holland, reeds in de 15de eeuw van grote betekenis als stapelplaats voor alle goederen, die de Merwede of de Lek werden afgevoerd.

In het bijzonder het stadsdeel, dat begrensd wordt door de Voorstraat en de rivier, heeft zijn historische karakter goed bewaard. Behalve de talrijke 17de-eeuwse gevels en de voorname patriciërshuizen uit de 17de en 18de eeuw aan de Voorstraat en de daaraan parallel lopende Grote Kerksbuurt-Groenmarkt-Wijnstraat, vindt men een groot aantal monumentale huizen en pakhuizen langs de havens, die in de loop van de 15de, 16de en 17de eeuw werden aangelegd.

Geheel anders is de situatie in het stadsdeel tussen Voorstraat en Spuihaven, dat in de loop van de 19de eeuw meer en meer geïsoleerd raakte, hetgeen een verkrotting van de huizen ten gevolge heeft gehad.

Het saneringsplan, dat thans in uitvoering is, beoogt een ontsluiting van de binnenstad door enkele ingrijpende doorbraken. De uit een oogpunt van monumentenzorg belangrijkste straten in dit stadsdeel — Vriesestraat, Steegoversloot en Grote Spuistraat — ondergaan geen ingrijpende veranderingen, afgezien van een doorbraak ten behoeve van de geprojecteerde brede straat parallel aan de Voorstraat, die de te dempen Spuihaven zal verbinden met het Nieuwkerksplein.

Andere straten, die tot nu toe rijk waren aan typische Dordtse gevels, doch die sterk verkrot zijn, zoals Kolfstraat en Nieuwstraat, zullen voor een groot deel verdwijnen, waarbij waardevolle gevels voor herplaatsing elders in de stad in aanmerking komen.

Naast de nieuwe verkeersader parallel aan de Voorstraat vormt de geprojecteerde oost-west verbinding over het Stek, langs het Muntcomplex en dwars door Voorstraat en Wijnstraat naar het nieuwe grote marktplein tussen Varkenmarkt en Wijnstraat een belangrijke ingreep.

Een ander project, waardoor monumenten verloren zullen gaan, behelst de verbreding van de Suikerstraat in het zuidwestelijk deel der oude stad, die door een doorbraak in noordelijke richting, waarbij de Pelserstraat zal worden verbreed tot een plein, verbonden zal worden met de omgeving van de Grote Kerk.

Grote of Onze Lieve Vrouwekerk. Belangrijk voorbeeld van Brabantse late gotiek, geheel in steen overwelfd, basilicaal van opzet met transept en koor met omgang en kapellenkrans. Toren begonnen in 1339; eind 14de eeuw begin van een herbouw der kerk, die in 1366 tot kapittelkerk verheven was. Door de stadsbrand van 1457 werd deze kerk, die nog niet voltooid was, verwoest; in de tweede helft van de 15de eeuw herbouwd in de tegenwoordige vorm, waarbij de oude toren en de zijkapellen van het schip behouden bleven. Tegen 1500 begon men met de verhoging van de toren, die wegens verzakking gestaakt moest worden; tegen de onvoltooide pijlers van de lantaarn werden in 1626 decoratieve wijzerplaten aangebracht. Een uitbreiding van het schip in westelijke richting, waarmee men in de 16de eeuw een aanvang maakte, werd evenmin voltooid. Tegen de noordelijke koromgang de met stergewelven overdekte O.L. Vrouwekapel, waarvan het onderste gedeelte van het muurwerk nog 13de-eeuws is.

Renaissance-koorbanken, 1538-1541 (Jan Terwen); koperen koorhek met marmeren pijlers, 1743; marmeren preekstoel, 1756, in Lodewijk XV-vormen; doophek van mahoniehout en orgel, eveneens Lodewijk XV, 1756.

Hof en Augustijnerkerk. In de hoek, gevormd door de Voorstraat en de Steegoversloot het complex van het voormalige Augustijnerklooster, toegankelijk door poorten vanuit de Voorstraat en de Steegoversloot. De kerk heeft een driezijdig gesloten koor en alleen aan de zuidzijde een zijbeuk van gelijke hoogte als het schip. Zuilen met koolbladkapitelen in de trant der Brabantse gotiek. Monumentale voorgevel uit 1876 aan de Voorstraat.

Onder de eenvoudige, grotendeels 18de-eeuwse bebouwing rond de *Hof* is opmerkelijk de voormalige *refter van het Augustijnenklooster,* in 1575 in gebruik genomen als *Doelen* voor de Heelhaaksschutters en in het begin van de 17de eeuw voorzien van een uitbouw aan de rechterzijde met topgevel in de trant van Vredeman de Vries. *Hof 13* bevat het in 1913 hier opgestelde *poortje van het Oude Vrouwenhuis* in Hendrick de Keyser-trant, omstreeks 1620.

Muntpoortje. In het midden-16de-eeuwse pand Voorstraat 186-188, waarvan de gevel geprofileerde, rondbogig gesloten nissen en fraaie sierankers heeft, het Muntpoortje (1555), mooi voorbeeld van vroege renaissancestijl. In het Muntcomplex hierachter een poortje uit omstreeks 1620 met Dorische halfzuilen en een fronton, waarin het wapen van Holland en op de latei: „De Munt van Holland".

Arend Maartenshof. Hof van zeer grote afmetingen daterend uit 1625. Aan de Museumstraat een rijk behandelde renaissancepoort.

Groothoofdspoort. Belangrijkste overblijfsel der vestingwerken, gelegen nabij het punt, waar de Merwede, de Noord en de Oude Maas samenkomen. In oorsprong vermoedelijk 14de-eeuws bouwwerk, dat in de verdieping boven de poort nog moerbalken met korbeelstellen uit de bouwtijd bewaard heeft, waarvan de sleutelstukken blijkens hun versiering uit de eerste helft van de 14de eeuw kunnen dagtekenen. In 1618 werd het gebouw ommanteld en in 1692 bouwde men de achtzijdige koepel met lantaarn. Rijk specimen van renaissance-bouwkunst met beeldhouwwerk van Gillis Huppe uit Luik. Aan de rivierzijde een voorpoortje in rococo-vormen. Een ingrijpende restauratie is in voorbereiding.

Catharijnepoort. Sierlijke, geheel in natuursteen uitgevoerde poort uit 1652, aan de Hooikade.

Woon- en pakhuizen langs de Havens

Wolwevershaven. *Nrs. 21, 23 en 39,* monumentale Lodewijk XIV-gevels. *Pakhuis „Stokholm"* met kolossale halsgevel uit 1730, enkele jaren geleden gerestaureerd.

Kuipershaven. *Nr. 17-18,* statige halsgevel uit 1658 met Ionische pilasters van de Palladiaanse orde, 1685. *Nrs. 20-25* drie gelijkvormige 18de-eeuwse pakhuisgevels. *Nrs. 41-42 „Het Meervat",* groots opgezet koopmanshuis, waarvan de halsgevel zware, gebeeldhouwde vleugelstukken heeft, 1700. *Nrs. 46-51,* fraaie groep uit de 18de eeuw.

Vlak (tussen Wolwevershaven en Nieuwe Haven). *Nr. 2-3,* monumentaal breed pand met gebogen fronton, 1728.

Nieuwe Haven. *Nr. 1* heeft het bovendeel van een rijke renaissancegevel bewaard uit het eerste kwart van de 17de eeuw. In het begin van deze eeuw is de onderpui met rijkste deel der sculpturale versiering van Gillis Huppe door modernisering verloren gegaan. *Nr. 9-10,* monumentaal pakhuis met als bekroning van de puntgevel een fronton, waarin het jaartal 1690. *Nr. 14-15,* eenvoudige lijstgevel, tweede helft 18de eeuw. *Nr. 19,* gepleisterde trapgevel met gebogen fronton, derde kwart 17de eeuw. *Nr. 25,* gesneden Lodewijk XIV-kroonlijst en rococostoephekken. *Nr. 26,* monumentaal herenhuis met Lodewijk XIV-gevel, gedateerd 1720. *Nr. 29, thans museum Mr. Simon van Gijn,* statig patriciërshuis met rijk versierde Lodewijk XIV-ingangspartij en in de kroonlijst het jaartal 1729. (Kamer met gobelin en een Lodewijk XV-schouw; verder de uit de Kloveniersdoelen afkomstige renaissance-schouw, daterend uit omstreeks 1540 en toegeschreven aan Jan Terwen; tot de collectie van het museum behoort ook de zilveren halsketen van het Kloveniersgilde, uit 1485). *Nr. 32,* Lodewijk XVI-gevel van grote voornaamheid. *Nr. 33,* eenvoudige Lodewijk XIV-lijstgevel. *Nr. 35-36,* combinatie van trapen halsgevel, verlevendigd door natuurstenen banden en rijk beeldhouwwerk, 1660.

Korte Engelenburgerkade. De panden aan deze kade vormen een gave oude gevelwand, op karakteristieke wijze afgesloten door de Catharijnepoort. Het opvallendst is het huis *„Het Beverschaap"* met een statige pilastergevel in de trant van het Hollandse classicisme en op het bovenlicht van de deur de gebeeldhouwde voorstelling van een meerman en een meerwijf, die elkander omarmen.

Andere huizen in de stad

Grote Kerksbuurt. *Nr. 58-60,* gotisch huis, derde kwart 15de eeuw, eigendom vereniging Hendrick de Keyser. Voorts Lodewijk XIV-lijstgevels voor de *nrs. 1, 32 en 35*; Lodewijk XV-lijstgevels van de huizen *14 en 16.*

Groenmarkt. *Nr. 53 „De Gulden Os",* gotische trapgevel, met natuursteen bekleed, eerste kwart 16de eeuw. *Nr. 39, „De Sleutel",* trapgevel, midden 16de eeuw. *Nr. 27,* gepleisterde natuurstenen gevel met tegen de verdiepingen pilasters van de opeenvolgende orden, tweede helft 17de eeuw. Lijstgevels in Lodewijk XIV-stijl hebben de *nrs. 3* (1709), *21, 88-90 en 61*; in Lodewijk XV-stijl *nr. 42* (1751) en in Lodewijk XVI-stijl de *nrs. 11-13, 15, 25, 29 en 31-33.*

Wijnstraat. *Nr. 155-157, „Henegouwen",* 15de-eeuws; dakkapel met fronton en vleugelstukken 17de-eeuws. *Nr. 113* met hoge laatgotische trapgevel van natuursteen. *Nr. 127, „Dit is in*

Beverenburgh", gave renaissancegevel van natuursteen uit 1556. *Nr. 83,* 17de-eeuwse halsgevel van het Vingboonstype. *Nr. 85* met Dordtse trapgevel, 1646. *Nr. 123-125, „De Onbeschaemde"*, pilastergevel door Pieter Post (ook rijke interieurs). *Nr. 126-128,* trapgevel van het Dordtse type. *Nr. 150-152,* halsgevel, 1692. *Nr. 166,* halsgevel eind 17de eeuw. *Nr. 183,* pakhuis met (afgeknotte) trapgevel. Lodewijk XIV-gevels: *nrs. 33-35* (1732), *36* (1731), *37-39* (1731), *56, 82-86* (1735), *87* (1735), *163* en *188.* Lodewijk XV-gevels: *nrs. 89* (1768), *153* (in het fraaie rococostoephek gedateerd 1766) en *201-203.* Lodewijk XVI-gevels: *nrs. 88* (met gebosseerde hardstenen gevel), *99-103, 121 en 137-139.*

Voorstraat. *Nrs. 96-100 en 102-104,* laat-gotische gevels. *Nr. 282, „De Rozijnkorf"*, renaissance-gevel, ± 1550. *Nr. 17,* trapgevel, eerste kwart 17de eeuw. *Nr. 73,* trapgevel, midden 17de eeuw. *Nr. 83-85,* hoge trapgevel. *Nr. 115-117,* trapgevel van het Dordtse type. *Nr. 119,* trapgevel van het Dordtse type, 1650. *Nr. 142-144,* in het rechter deel van de gevel festoenen en cartouches met puttokopjes, ± 1650. *Nr. 170,* rijke trapgevel, 1603. *Nr. 173,* voor en achter gewijzigde trapgevels, 1609. *Nr. 182-184, „In den Coninck van Enghelant"*, rijke gevel, 1626. *Nr. 237,* gewijzigde trapgevel van het Dordtse type. *Nr. 259, „De Pauw"*, gaaf bewaard en in 1961 gerestaureerd huis met rijke trapgevel, 1618. *Nr. 265,* smalle topgevel in de trant van Vredeman die Vries, 1632. *Nr. 331,* trapgevel van het Dordtse type, 1612. *Nr. 373,* halsgevel met fronton, ± 1700. *Nr. 387,* trapgevel van het Dordtse type. *Nr. 415,* trapgevel van het Dordtse type 1668. *Nr. 483,* halsgevel met fronton, 1699. Lodewijk XIV-gevels: *nrs. 61* (1735), *84* (1723), *125, 136* (1734), *178* (zeer rijk versierde middenrisaliet), *222* (1733), *316, 326* (*„De Gekroonde Haring"* met monumentaal dak en grote, attiekvormige dakkapel), *404* (1735), *412-414.* Lodewijk XV-gevels: *nrs. 65-67* (1750), *106* (1771), *162* (1759), *181* (1746), *190-192* (aan de achterzijde rijke trapgevel, 1561), *376-380* (1765), *410* (1774) *en 450* (hardstenen plint met rococoversieringen).

Visstraat. *Nr. 7,* de *„Crimpert Salm"* en *„de Steur"*, trapgevels, resp. 1608 (sterk gerestaureerd 1898) en 1643.

Grote Kerksplein. *Nr. 5,* pilastergevel, derde kwart 17de eeuw. *Nr. 4,* monumentale, met natuursteen beklede lijstgevel in Lodewijk XVI-trant.

GOEDEREEDE. Kreeg in 1312 stadsrechten en ontwikkelde zich, profiterend van de gunstige ligging ten opzichte van de scheepvaart op Engeland, spoedig tot een haven- en handelsstad van formaat. Heeft zijn historische karakter tot op heden vrij zuiver bewaard. Aantrekkelijk is het stadsbeeld, dat de haven vormt, met de oude huizen rondom, gedomineerd door de monumentale kerktoren.

Kerktoren. Rijk voortbrengsel der Brabantse gotiek (1467-1512), dat helaas verminkt werd door het slopen der steunberen op de westelijke hoeken in 1894. Het silhouet aan de stadszijde is echter intact gebleven. De kerk zelf werd in 1708 afgebroken en vervangen door een aardig *zaalkerkje* met hoog schilddak, ten dele op de funderingen van het oude koor.

Woonhuizen. Het belangrijkste huis is *Markt 11,* thans Hotel „De Gouden Leeuw", een gotisch pand uit het begin der 16de eeuw, gerestaureerd in 1962. Volgens een vermoedelijk onjuiste overlevering zou hier gedurende enige tijd Adriaan Florisz, de latere Paus Adriaan VI, gewoond hebben. Waardevolle huizen vindt men voorts aan de korte zijde van de Markt, o.a. *Markt 6,* een in oorsprong laatgotisch huis met zadeldak tussen puntgevels, en in de *Kerkstraat,* o.a. *nr. 1* met twee klokgevels en de *nrs. 4, 5 en 14,* met 17de-eeuwse trapgevels.

Korenmolen met stelling uit 1791, ten westen van de stad.

MIDDELHARNIS EN SOMMELSDIJK. Deze dorpen, tot ontwikkeling gekomen in de 15de eeuw, vormen samen een agglomeratie. In hun aanleg vertonen zij een sterke verwantschap. Bij beide wordt het aspect bepaald door de kleine haven en de Kerkring, verbonden door de voornaamste verkeersader, tevens marktplein, de Voorstraat. In de loop van de 16de eeuw is Middelharnis als havenplaats Goedereede, waarvan de haven verzandde, gaan overvleugelen.

MIDDELHARNIS

Raadhuis. In 1639 ontworpen door Arent van 's-Gravesande en gebouwd door Pieter Adriaansz. Noorwits in de trant van het Hollandse classicisme. De beelden op het fronton — Gerechtigheid, Liefdadigheid en Voorzichtigheid — zijn vervaardigd door Pieter Arjensz. 't Hooft. Twee kleine zijvleugels, vermoedelijk uit de jaren 1834-

'39. Raadzaal en vestibule met stucplafond in Empirestijl. Een poort onder het bordes geeft toegang tot het kerkterrein.

Kerk. Gebouwd in het derde kwart van de 15de eeuw en ± 1500 uitgebreid met een noordbeuk, waarvan de scheiboogkapitelen een enkelvoudige krans met koolbladeren kregen. De peerbekroning van de toren, afgebeeld op Hobbema's schilderij „Het laantje van Middelharnis" (Londen, Nat. Gallery), is in 1811 gesloopt ten behoeve van een optische telegraaf. De kerk is tweemaal volledig uitgebrand: in 1904 en 1948. Bij de laatste restauratie verwijderde men de muur tussen het schip en de kapel met hoge puntgevel aan de noordzijde, zodat dit onderdeel thans de indruk maakt van een transeptarm.

Woonhuizen. Opmerkelijk zijn vooral de trapgevels van *Voorstraat 21 en 23,* de laatste uit 1662, *Voorstraat 44* met zijn gezwenkte topgevel uit de 18de eeuw en het nabije *Oostdijk 2* met zadeldak tussen 17de-eeuwse trapgevels.

SOMMELSDIJK

Kerk. Overblijfsel van een in 1499 voltooide driebeukige kruiskerk. In 1632 stortte de toren op de kruising in ten gevolge van brand, waarna een nieuwe werd gebouwd tegen de westgevel. Een nieuwe brand in 1799 had tot gevolg, dat het schip door het slopen van de scheiboogrijen tot een enkele ruimte werd samengetrokken. Na voltooiing van het schip in 1807 duurde het nog tien jaar, eer de toren, die zonder spits bleef, hersteld was. Van het koor bleef slechts de noordmuur bestaan dank zij de aanwezigheid van een reeks huizen, die er tegenaan gebouwd waren. Tegen de noordmuur van het schip een hardstenen portaal met Lodewijk XVI-bekroning uit 1794. Midden op het terrein van het koor een monumentje uit 1782, tevens toegang tot de grafkelder van de familie Van Aerssen van Sommelsdijck.

Woonhuizen. In de *Kerkstraat* 17de-eeuwse huisjes met trap- en puntgevels, waarvan de zuidelijke tegen de muur van het koor der kerk zijn gebouwd; hieraan heeft deze muur na de kerkbrand van 1799 zijn behoud te danken gehad. In enkele der panden is het Streekmuseum Goeree-Overflakkee ondergebracht. Opmerkelijk tevens *Voorstraat 29, 31 en 33,* waarvan de gevels resp. uit 1683, het einde der 16de eeuw en 1729 stammen; verder de gave 18de-eeuwse lijstgevel van *Voorstraat 26.*

BRIELLE. Ontstaan uit de nederzettingen Brielle en Maarland, twee typische dijkdorpen, die beide al in de 13de eeuw een parochiekerk hadden en vermoedelijk omstreeks 1312 tot één stad verenigd werden. De voornaamste stedebouwkundige elementen in het stadje worden gevormd door de bebouwing langs de vroegere dijk: Nobelstraat-Voorstraat, doorsneden door een dwarsstraat: Langestraat-Koopmansstraat-Vischstraat en in het noorden de brede Maarlandse haven. De vroeg-18de-eeuwse vestinggordel rond de stad is gaaf bewaard gebleven met haar bastions en ravelijnen; van de eenvoudige stadspoorten bleven er slechts twee bewaard, een bij het Maarland en een aan de zuid-oostzijde. Van de twee middeleeuwse parochiekerken, de Maarlandse en de St. Catharijnekerk is alleen de laatste bewaard.

St. Catharijnekerk. Sinds 1337 kapittelkerk. In 1456 werd de kerk door brand vrijwel geheel verwoest met inbegrip van een in 1417 begonnen toren. In 1462 werd de bouw van de huidige kerk, een prachtig voorbeeld van de late Brabantse gotiek, begonnen. Slechts het hoge, driebeukige schip met kapellen langs de zijbeuken en de vierkante romp van de toren kwamen tot uitvoering. Tijdens de laatste restauratie kwamen o.m. de resten te voorschijn van een ouder, eenbeukig koor. Tevens werden de funderingen aangetroffen voor twee zware kruisingspijlers van het nimmer voltooide laatmiddeleeuwse transept. Het schip heeft slanke zuilen met koolbladkapitelen en mist zijn overwelving, waarvan de aanzetten echter uitgevoerd zijn, evenals de inkassingen voor de luchtbogen aan de buitenzijde. De toren is geheel met Gobertangersteen bekleed en heeft inwendig een galerij, die naar het schip geopend is. Over de bouwgeschiedenis is bekend, dat in 1476 de onderdelen voor de kap van het schip te Brussel voor verscheping gereed lagen. Na een herstelling van 1894 tot 1901 zijn kerk en toren opnieuw van 1954 tot 1962 gerestaureerd. De ruimtewerking van het inwendige won zeer door de verplaatsing van het 18de-eeuwse orgel naar de oostwand, waardoor de galerij in de toren en het grote westelijke venster weer zichtbaar werden. De kerk bezit goed 18de-eeuws meubilair: preekstoel (1778) en eenvoudige herenbanken; kronen en een marmeren graftombe voor admiraal Philips van Almonde († 1711).

Stadhuis. Aan het Marktplein, ontstaan na sloping van het middeleeuwse huis „De Goude Pot" in 1579, staat het in oorsprong mogelijk

nog 14de-eeuwse stadhuis, dat na reeds in de 16de eeuw gemoderniseerd te zijn, in 1792 nieuwe gevels in strakke Lodewijk XVI-vormen en een nieuwe kap verkreeg naar ontwerp van J. van Westenhout. Een restauratie vond plaats in 1955, waarbij het inwendige helaas volledig gemoderniseerd werd.

Waag. Gaaf bewaard gebouw uit 1623, inwendig verdeeld in drie beuken. Gerestaureerd in 1950, waarna het werd ingericht tot Trompmuseum.

Hoofdwacht. Deftig bouwwerk tegenover het stadhuis aan de Markt met classicistische gevel, 1789.

Kleine Kerk. Voormalige kapel van het St. Jacobsgasthuis aan de Voorstraat. Eenbeukige kerk met slanke, ingebouwde toren uit het eind van de 15de eeuw.

Woonhuizen. Langs de Voorstraat, Nobelstraat, Langestraat en aan het Maarland staan verscheidene, in oorsprong laat-middeleeuwse huizen, merendeels verborgen achter 17de- en 18de-eeuwse gevels.

Nobelstraat. *Nr. 7-9,* brede lijstgevel in Lod. XV-stijl, waarachter twee laat-middeleeuwse huizen. *Nr. 19,* middeleeuws huis, in oorsprong uit begin 14de eeuw, waarvan het voorhuis in het midden der 16de eeuw vernieuwd is en schuilgaat achter een in de 19de eeuw gemoderniseerde voorgevel. Het oude pand met zijn hoge kap en in de 17de eeuw vernieuwde zijkamer is aan de achterzijde goed zichtbaar. *Nr. 34,* in oorsprong groot middeleeuws huis met zijkamer, waarvoor omstreeks het midden der 18de eeuw een Lodewijk XIV-gevel werd opgetrokken; in de achterkamer een opmerkelijk stucplafond van ± 1600.

Voorstraat. *Nr. 4-6,* in het tweede kwart van de 16de eeuw vernieuwd middeleeuws woonhuis met vroeg-19de-eeuwse gevel en aan de achterzijde merkwaardige vierkante traptoren. *Nr. 27,* uit ± 1500 daterend, gotisch huis, met zijkamer. In 1931 is de trapgevel in de oude vorm gereconstrueerd. Sinds 1927 eigendom van de vereniging Hendrick de Keyser. *Nr. 29,* smal gotisch huis met gepleisterde trapgevel. *Nr. 31,* laatmiddeleeuws pand achter brede Lodewijk XV-gevel; in een voorkamer op de verdieping een stucplafond van ± 1600. *Nr. 43,* twee trapgevels uit de eerste helft van de 17de eeuw. *Nr. 45,* twee, vrijwel gelijkvormige trapgevels, 1588 en 1595; in de voor- en de achterkamer stucplafonds, ± 1600.

Langestraat. *Nr. 40,* gaaf bewaard en gerestaureerd middeleeuws huis met gevel uit het tweede kwart der 16de eeuw.

Maarland Noordzijde. *Nr. 48,* dubbel huis uit het tweede kwart der 16de eeuw met twee trapgevels. *Nrs. 24 en 29-30,* trapgevels, eerste helft 17de eeuw.

HEENVLIET. De bijzondere sfeer van dit miniatuurstadje wordt bepaald door drie elementen: de Markt met zijn beplanting en omringende oude huizen, terzijde daarvan de kerk en tenslotte de ruïne van het Huis te Heenvliet, in de tuin van het Ambachtshuis.

Ambachtshuis. Ten dele 16de-eeuws huis achter een 17de-eeuwse gevel. Thans in restauratie.

Links van het Ambachtshuis *twee vroeg-18de-eeuwse tuitgevels.* Ten dele zijn de huizen rond het Marktplein nog laat-middeleeuws van oorsprong.

Op het plein een natuurstenen *pomp* met Lodewijk XIV-ornament, gedateerd 1755.

Kerk. In oorsprong 14de-eeuws. Schip met noordelijke zijbeuk, koor met veelhoekige sluiting en toren uit 1824. Zuilen met bladkapitelen in de trant der Scheldegotiek. Preekstoel, doophek — met bogen en lezenaar — en herenbanken uit de 17de eeuw. Avondmaalstafel en tekstbord uit 1599.

Ruïne van het Huis te Heenvliet. Donjon gebouwd tegen het midden van de 13de eeuw. Tijdens consolidatiewerkzaamheden, begonnen in 1961, zijn de fundamenten bloot gelegd van twee middeleeuwse uitbreidingen.

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Dr. W. C. Braat;
Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;
Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;
Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, D. J. G. Buurman, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. C. A. van Swigchem, Ir. J. J. Terwen.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuws-Bulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN

VAN DE

KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

15 September 1965

Jaargang 64 / Aflevering 4

Met Nieuwsbulletin Aflevering 9

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie
Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;
Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;
Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond
Voorzitter Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer;
Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Drs. R. C. Hekker,
Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll,
Prof. Dr. H. van de Waal.
Leden voor de Monumentenraad:
afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490—12648;
afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,
p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;
afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,
p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.
Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':
Drs. H. J. Ronday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

ANDRÉ LEHR
Uurwerk, uurklok en voorslag op het vijftiende-eeuwse stadhuis van Veere
Blz. 123

G. ROOSEGAARDE BISSCHOP
Wijzerplaten aan oude gebouwen
Blz. 142

UURWERK, UURKLOK EN VOORSLAG OP HET VIJFTIENDE-EEUWSE STADHUIS VAN VEERE

DOOR

ANDRÉ LEHR

Ook al mogen wij in deze tijd in vele opzichten terecht het odium op ons geladen hebben al te veel onze handelingen te laten afhangen van de stand van onze horloges, het zou stellig onjuist zijn dit in absolute tegenstelling met de middeleeuwen te zien! Verschillende berichten uit die tijd leren ons namelijk met zekerheid, dat bijvoorbeeld de monniken met heilige ernst de kanonieke uren naar behoren in de dagorde trachtten te fixeren en aldus met niet geringe moeite ernaar streefden de zo merkwaardige indeling van twaalf gelijke nachturen en twaalf gelijke daguren te verwezenlijken [1].

Dat het uurwerk in de middeleeuwse kloostergemeenschap een centrale plaats innam, behoeft dan ook allerminst betwijfeld te worden. Wij vinden het nog eens treffend geïllustreerd in de middeleeuwse Marialegende wanneer Beatrijs, na veertien jaren in de wereld vertoefd te hebben, in het klooster terugkeert. In de versregels 845-850 zegt de dichter namelijk:

BINNEN DIEN WAS DIE NACHT GHEGAEN,
DAT DORLOY BEGONSTE TE SLAEN,
DAER MEN MIDDERNACHT BI KINDE.
SI NAM CLOCZEEL BIDEN INDE
ENDE LUUDE METTE SO WEL TE TIDEN,
DAT SIJT HOERDEN IN ALLEN ZIDEN [2].

Het orloy, het uurwerk, dat door te slaan de tijd aangaf waarop de metten geluid moesten worden, was natuurlijk van een vrij primitieve constructie en zal dan ook sterke gelijkenis getoond hebben met de toenmalige torenwachtersuurwerken. Het was immers de 14de eeuw waarin dit alles plaats vond, de tijd dus waarin werkelijke raderuurwerken hun definitieve intrede deden. Natuurlijk kan men van die toenmalige uurwerken geen al te grote voorstelling maken, want naast vele andere onvolkomenheden bezaten ze in plaats van de zeer nauwkeurig werkende slinger als gangregelaar de waag of foliot, een constructie die slechts zeer ten dele de noodzakelijke nauwkeurigheid van het uurwerk wist te verzekeren.

Men zal het echter niet al te zwaar hebben opgevat, want in de tweede helft van diezelfde 14de eeuw vinden wij, dat vele steden voor de eerste maal hun openbare torenuurwerken kregen, zoals Utrecht in 1369, Maastricht in 1370, Middelburg in 1371, 's-Hertogenbosch in 1372, Mechelen in 1372, Gent in 1376, Aardenburg voor 1397, Sluis in 1397 en tenslotte ook Veere in of voor 1403 [3].

De archivalia laten niet steeds toe een nauwkeurig beeld te vormen van de werkelijke geaardheid van die uurwerken. Mogen wij namelijk enerzijds vermoeden, dat het zogenoemde torenwachtersuurwerk op een kleine klok of schel de torenwachter erop attent maakte op de grote klok het uur te moeten aangeven, het schijnt anderzijds toch overwegend de gewoonte geweest te zijn het uurwerk van een dusdanig sterke constructie te maken, dat het direct in staat was een zware hamer op een grote klok, de uurklok, te laten slaan. Toen bijvoorbeeld Gheriid van Broeclede in 1369 het eerste uurwerk van Utrecht leverde, werd onder meer bepaald, dat het uurwerk „sterc ende zwaer ghenoech" moest zijn „tot eenre clocken weghende XII^{c} pont" [4]. Nog duide-

[1] Zie o.a. F. A. Hoefer, *Geschiedenis der openbare tijdaanwijzing,* Leiden, 1887; C. Spierdijk, „Van oerloy tot slingeruurwerk" *Chronos,* 8 (1957-58), 190 e.v. en C. Spierdijk, *Klokken en klokkenmakers,* Amsterdam 1962.

[2] Zie bijv. uitgave door Jos Gielen, *Beatrijs, middeleeuwsche Marialegende,* Tilburg 1931.

[3] Hoefer, *o.c.,* 24 e.v.; H. Q. Janssen, „Het openbare uurwerk te Aardenburg", *Bijdragen tot de oudheidkunde en geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen,* 1 (1856), 156-157 en 161-165; J. H. van Dale, *Een blik op de vorming der stad Sluis,* Middelburg 1871, 115; F. A. Hoefer, „Aanteekeningen betreffende de klokkenspellen van Middelburg", *Archief, vroegere en latere mededeelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland,* 8 (1902), 1ste stuk, 1; G. van Doorslaer, „Ontstaan van het eerste beiaardklavier", *Beiaardkunst, handelingen van het Eerste Congres Mechelen,* 1922, 114; W. van der Elst, *De klokken van den Domtoren te Utrecht,* Amsterdam 1929, 16 e.v.; Spierdijk, *Klokken en klokkenmakers,* 70 e.v.

[4] Hoefer, *Gesch. Openb. Tijdaanw.,* 24.

lijker vinden wij het in het opschrift van de uurklok op het stadhuis te 's-Hertogenbosch, welke klok met een gewicht van circa 2000 ponden en in 1372 vermoedelijk gegoten door Jacobus van Helmont [5], in haar opschrift zegt:

IC : HEIT : MARIA : DOERLOC :
DIE : LVDE : STAEN : NA : MI : OP :
IC : WERD : GHE : SCLA : GHEN : VAN :
DE : ZEN : WERC :
DAER : OM : BEN : IC : GROET :
EN : DE : STERC

Het uurwerk

In de snelle opeenvolging waarin de Nederlandse steden in de tweede helft van de 14de eeuw een uurwerk op hun belangrijkste torens plaatsten, lag het natuurlijk voor de hand dat Veere niet zou achterblijven. Niettemin vinden wij, dat aldaar pas in het jaar 1403 gesproken wordt over een torenuurwerk [6]. Dat Veere het voordien zonder een openbare tijdaanwijzing had moeten doen, kan hier overigens niet uit besloten worden, want het uurwerk uit 1403 was bestemd voor het stadhuis, dat toen in aanbouw was maar in de jaren 1473-'74 al weer werd afgebroken en toen vervangen door het thans nog bestaande.

In de rekeningen die hierop betrekking hebben, wordt als uurwerkmaker Jan Drake genoemd. Hij immers wordt uitdrukkelijk vermeld als degene met wie een overeenkomst is aangegaan voor levering van een „ure clocke" en op grond waarvan hij een vooruitbetaling ontving. Men zou er overigens een ogenblik aan kunnen twijfelen of deze „ure clocke" inderdaad een uurwerk was, doch een nader onderzoek neemt hierin elke onzekerheid weg. Wanneer bijvoorbeeld in 1410 het uurwerk voor reparatie naar Middelburg moet, wordt een wagen beschikbaar gesteld om „de urecloc te voiren in Middelburg". Overigens, in datzelfde jaar ontmoeten wij een post voor „olij voor de urecloc", en daarbij is het natuurlijk nauwelijks aan te nemen dat deze olie voor een werkelijk klinkende klok gebruikt zou worden. Elke twijfel dienaangaande wordt echter weggenomen, indien wij constateren dat reeds in 1402 Jan Drake te Middelburg als „die orloymaker" in het poortersregister was ingeschreven [7].

Jan Drake moet niet geheel onbekend zijn geweest in deze omgeving, want in 1397 ontmoeten wij hem en zijn collega Jan van Colloc als „meesters van huurclocken" te Aardenburg, alwaar zij voor de noordertoren van de O.L. Vrouwekerk „een engien van ee(n)re huurclocke", een voor die tijd bijzonder kunstig uurwerk, leverden [8]. Het moest echter zijn net zo „groot, goed, scone ende zo zwaer weghende als tengien dat niewinghe ghemaect es up de huurclocke ter Sluus". Dit laatste uurwerk was in datzelfde jaar 1397 door Gillis de Proofst uit Brugge geleverd [9]. Vermoedelijk zal Jan Drake evenmin bemoeienis gehad hebben met het uurwerk van Middelburg waarvan wij weten, dat het reeds in 1371 werd geleverd [10].

Wanneer wij ons aan de hand van de bewaard gebleven rekeningen een beeld trachten te vormen van hetgeen door Jan Drake in feite gemaakt werd, ontmoet men natuurlijk de moeilijkheid dat de daarmee verband houdende rekeningen in niet altijd even duidelijke bewoordingen gesteld zijn. Wij signaleerden dit al in de uitdrukking „ure clocke", waarvan de context leerde dat het niet om een werkelijk klinkende klok ging, doch om een raderuurwerk. Een soortgelijk probleem ontmoeten wij, wanneer wij in de 3de week van de 6de maand in 1403 lezen, dat „de scelle vander ure cloc" uit Middelburg gebracht werd. Was Jan Drake dan tevens de leverancier van de werkelijke uurklok, zij het dan een van klein formaat, waarvoor de naam schel gerechtvaardigd leek? Of moeten wij het woord schel opvatten in die zin als reeds veel eerder te Erfurt het geval was geweest, waar in 1304 eveneens sprake was van „Schellen", zij het toen met de uitdrukkelijke betekenis van kleine raderuurwerken met een bel als weksignaal? [11] Dus beperkte zich de leverantie te Veere slechts tot een torenwachtersuurwerk? Onwaarschijnlijk lijkt dit geenszins, hoewel andere verklaringen ook mogelijk blijven. Immers, in de 2de week van de 12de maand worden de eerste uitgaven genoteerd voor het

[5] Toeschrijving op naam van Jacobus van Helmont geschiedt op grond van het feit, dat het gebruikte lettertype identiek is aan dat op de gesigneerde klokken van Jacobus van Helmont te 't Hof, gem. Bergeijk, r. k. kerk (1367) en te Sevenum, r. k. kerk (1369). De laatstgenoemde klok is in 1944 verloren gegaan.

[6] Aldus de stadsrekeningen van Veere. Deze en later te behandelen rekeningen zijn ontleend aan: J. W. Perrels, „Het voormalige stadhuis te Veere", *Middelburgsche Courant*, 29-7 en 1-8-1925, en P. A. van Westhreene, „Iets van een vijftiend' eeuwschen beiaard in Den Bosch en Veere", *Programmaboekje zomeravondbespelingen 's-Hertogenbosch*, 1928. Zie voor al deze rekeningen de bijlage op blz. 138 e.v.

[7] J. W. Perrels in de *Middelburgsche Courant van* 29-7-1925.

[8] Janssen, *o.c.*

[9] Van Dale, *o.c.*, 115.

gieten van een uurklok, en dan bepaald voor een klinkende klok, want er wordt zowel tin als koper voor gekocht. En het is dan natuurlijk allerminst onwaarschijnlijk, dat deze uurklok daadwerkelijk verbonden zou worden met het uurwerk en de tussenkomst van de torenwachter daardoor niet nodig zou zijn. Uiteraard zijn er nog meer mogelijkheden, want wanneer wij bijvoorbeeld in de overeenkomst van 1397 met Aardenburg enerzijds en Jan Drake en Jan van Colloc anderzijds constateren, dat beiden een extra betaling zouden ontvangen indien zij de uurwijzer niet alleen binnen in de kerk, doch ook buiten de kerk zichtbaar zouden maken [12], dan blijft de mogelijkheid open, dat te Veere het uurwerk met uurwijzer slechts in het stadhuis de tijd aangaf, terwijl de schel binnen en de uurklok buiten dit met de gebruikelijke slagen begeleidden. Want pas uit de stadsrekeningen van 1460 blijkt dat er een uurwijzer buiten op het stadhuis was aangebracht. Deze had de vorm van een wijzende hand en was dus van hetzelfde type als zich toen op de Domtoren te Utrecht bevond [13].

Hoe dit ook zij, zeker is in elk geval dat naast het uurwerk ook een uurklok door de stad werd gekocht. De gieting daarvan geschiedde te Veere zelf. Begrijpelijk is derhalve dat de uitgaven die daarmee in verband stonden, nauwkeurig werden bijgehouden.

De uurklok

Voor het gieten van een klok is door de eeuwen heen de aankoop van het klokkenbrons altijd het belangrijkste deel van de totale uitgaven geweest. Dit ligt ook wel voor de hand, want de grondstoffen waaruit dit brons bestaat, zijn het relatief dure koper (80 %) en het zeer dure tin (20 %) [14]. Hierin is het tin het metaal, dat het klokkenbrons hard maakt en daarom geschikt tot klinken. Bezuiniging op het tingehalte is dan ook vrijwel onmogelijk en de klokkengieter die dit toch zou doen, zou het risico lopen met een daardoor minder klankrijke klok zichzelf al te gemakkelijk als bedrieger te laten aanklagen. Bedrog in het tingehalte is in de geschiedenis dan ook vrijwel nimmer voorgekomen.

In de stad Veere schijnt men in deze overigens het lot in eigen hand genomen te hebben, want in de rekeningen (2de week, 12de maand, 1403) lezen wij dat men te Bergen (op Zoom) op de markt 156 pond tin kocht tegen een prijs van 23 vlaamse schellingen per honderd pond. Het koper daarentegen werd samen met de klokkengieter te Brugge gekocht. Aldaar werd namelijk allereerst 425 pond koper tegen 16 vlaamse schellingen het honderd pond gekocht en later nog eens 100 pond „beters copers" tegen 22 schellingen in vlaams geld.

Op grond van deze gegevens zijn al direct enkele interessante conclusies te trekken. In eerste aanleg zou men ruwweg kunnen aannemen, dat, waar men 156 pond tin en 525 pond koper kocht, het tingehalte van de te gieten klok op bijna 23 % was bepaald. Het zou dus een zeer goed klokkenbrons zijn geweest. In werkelijkheid zal de kwaliteit wel iets minder zijn geweest. Opmerkelijk is namelijk dat men enerzijds 425 pond (gewoon) koper kocht tegen een relatief lage prijs van 16 schellingen per 100 pond en anderzijds 100 pond beter koper tegen 22 schellingen. Zonder twijfel is hieruit te besluiten, dat het betere koper, mede gezien het niet geringe prijsverschil, aanzienlijk zuiverder van gehalte was dan het gewone koper. In het laatste zouden bijvoorbeeld enkele procenten lood en/of zink zeker niet vreemd geweest zijn. En hiermee komen wij dan tevens op de grootste vijand van het klokkenbrons, namelijk het lood, dat in zijn werking het volkomen tegendeel is van tin en daardoor de klok zonder sonoriteit kan doen zijn. Zeker, reeds in de middeleeuwen waren er allerlei fijne technieken ontwikkeld om koper van lood te scheiden [15], maar in dit geval volgde men klaarblijkelijk de meer gemakkelijke weg door een zeker loodpercentage te compenseren met enkele procenten tin extra toe te voegen. Het is een werkwijze die reeds veel eerder werd toegepast zoals in een 12de-eeuws klokje te Buchten, waarin de ruim 3 % lood gecompenseerd werd met ruim 23 % tin [16], doch ook veel later ontmoeten wij

[10] Hoefer, *Klokkenspellen van Middelburg*, 1.

[11] Spierdijk, *Klokken en klokkenmakers*, 53.

[12] Janssen, *o.c.*, 156-157.

[13] B. A. J. van der Hegge Zijnen, „De klokken van den Utrechtschen Dom", *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1925, 25-49, 30; Van der Elst, *o.c.*, 18.

[14] Ter oriëntatie de huidige prijzen: een kg koper kost ca. *f* 3.70; een kg tin echter aanzienlijk meer, namelijk *f* 15.80.

[15] Wilhelm Theobald, *Technik des Kunsthandwerks im zehnten Jahrhundert. Des Theophilus Presbyter Diversarum artium schedula*, Berlijn 1933, 121-126; C. R. Dodwell, *Theophilus De Diversis Artibus*, Londen 1961, 120-126.

[16] Zie voor verdere bijzonderheden over dit klokje A. Lehr, „Middeleeuwse klokkengietkunst", *Klokken & Klokkengieters, bijdragen tot de campanologie*, Culemborg 1963, 15-158, 37 en 148.

steeds weer deze eenvoudige en tot op zekere hoogte doeltreffende techniek. Ook de klokkengieters François en Pieter Hemony in de 17de eeuw schroomden niet aldus het lood in zijn werking te compenseren [17]. Met dit alles vervalt overigens de romantische voorstelling als zouden de middeleeuwse klokkengieters een ongeëvenaarde zuiverheid in de samenstelling van het klokkenbrons verwezenlijkt hebben!

De totale hoeveelheid metalen, die tezamen 681 pond klokkenbrons vertegenwoordigden, zouden oppervlakkig geredeneerd tot de conclusie kunnen leiden, dat men te Veere een klok wenste van hetzelfde gewicht. Toch is dit niet zo vanzelfsprekend als het wel lijkt. Het ligt immers voor de hand dat de klokkengieter ter vermijding van elk risico altijd meer brons zal smelten dan hij werkelijk nodig heeft (ca. 10 %). Bovendien zal hij erop moeten rekenen, dat ook de giettap en de ontluchtingskanalen van de vorm zich bij het einde van de gieting met brons zullen vullen. Dit kan circa 5 % op het klokgewicht uitmaken. En tenslotte ligt het voor de hand, dat tijdens het smelten een deel van het brons zal oxyderen en als gas zal verdampen (ca. 5 %). Dit alles bij elkaar gevoegd betekent dan ook, dat de hoeveelheid te smelten klokkenbrons ongeveer 20 % meer dient te zijn dan de klok zelf zal gaan wegen!

Natuurlijk is het mogelijk dat de gieter deze 20 % op de door de stad ingekochte hoeveelheid uit eigen voorraad aanvulde. Al te bezwaarlijk was dit ook niet, want 15 % daarvan kon hij na de gieting en het afwerken der klok weer terugnemen. Te Veere zou men voor deze hypothese zeker kunnen kiezen. Bedenkt men namelijk dat het door alle eeuwen heen de gewoonte is geweest de klokkengieter te honoreren op basis van het gewicht van de afgeleverde klok en ziet men dan in de rekening van de 3de week in de 12de maand, dat den gieter voor het gieten van 700 pond betaald werd, dan lijkt het hierboven uitgesproken vermoeden wel juist, ja zelfs dat de gieter nog iets meer klokkenbrons leverde dan Veere zelf gekocht had. Maar ook dat is dan weer niet geheel zeker, want het verschil tussen de klaarblijkelijk geleverde 700 pond en de door Veere gekochte 681 pond klokkenbrons kan aangevuld zijn met niet meer bruikbaar koperen en tinnen huisraad, dat goedwillende burgers geschonken hadden. Ook dat immers was een bekende praktijk in de middeleeuwen en zelfs nog lang nadien [18].

Al met al blijft het gewicht van de nieuwe uurklok van Veere uit 1403 enigszins in het ongewisse. Zeker is slechts, dat ze als uurklok in vergelijking met de dikwijls geweldige soortgenoten uit andere steden beslist niet groot geweest kan zijn [19]. Een klok van 700 pond heeft namelijk slechts een diameter van ongeveer 82 cm. Volgens de huidige diapason zou deze klinken als b^1 (slagtoon).

De klokkengieter

En de klokkengieter? Over diens identiteit zijn de rekeningen bijzonder zwijgzaam. Wij lezen slechts dat men tijdens de aankoop van het tin te Bergen op Zoom van daaruit een knecht uitzond om een „meester van eenre ure cloc te ghieten" te zoeken. Deze bode moet overigens goede instructies hebben gekregen, want dat hij naar het toen reeds belangrijke centrum van bronsbewerking Mechelen ging [20], scheen inderdaad de meeste kans op succes te bieden. Dat het daarmee voor ons thans gemakkelijker zou zijn de gekozen klokkengieter te identificeren is echter allerminst het geval. Want in het smedengilde van het toenmalige Mechelen kwam bepaald meer dan één klokkengieter voor. Zeker, het zijn niet altijd even bekende namen die wij daaronder ontmoeten, doch stellig mogen wij aannemen, dat deze ambachtslieden die doorgaans waarschijnlijk als potgieter [21] hun brood verdienden, het gieten van een klok bij tijd en wijle

[17] A. Lehr, *Historische en muzikale aspekten van Hemony-beiaarden*, Amsterdam 1960, 41 e.v.

[18] Toen bijvoorbeeld de gebroeders Willem en Jaspar Moer in 1507 voor de O. L. Vrouwekerk te Antwerpen een zware klok zouden gieten, besloten de kerkmeesters rond te gaan „met wagenen om te vergaderen de stoffe van tenne panēn, metalen potten, candeleeren eñ anderssins die de goede lieden d̄ toe gheven zullen willen, ēn de gracie van Gode verdienen", (F. Donnet, „Les cloches chez nos Pères", *Annales de l'académie royale d'archéologie de Belgique*, 51 (1898), 36. Een soortgelijke actie voerde men te Delft in 1570 toen door Hendrik van Trier een 9000 kg zware klok voor de Oude Kerk gegoten zou worden (D. P. Oosterbaan, „De klokken van de Oude Kerk", *Delftsche Courant*, 25-3-1961).

[19] Zo woog de uurklok van de Domkerk te Utrecht die in 1455 door Peter Boyen en Steven Butendiic gegoten werd 6255 pond (Van der Elst, *o.c.*, 20).

[20] G. van Doorslaer, „L'ancienne industrie du cuivre à Malines", *Bulletin du Cercle archéologique, littéraire et artistique de Malines*, 20 (1910), 53-113, 265-379.

[21] Het samenvallen van het beroep van potgieter met dat van klokkengieter kwam ook dikwijls in de naam van

zeker niet versmaadden. Die grote exclusiviteit van het klokgietersambacht, zoals die na de middeleeuwen zo duidelijk naar voren treedt, bestond toen immers nog lang niet in zo'n sterke mate!

Met dit alles nemen wij natuurlijk aan dat de bode inderdaad te Mechelen slaagde, dat hij aldaar dus inderdaad een klokkengieter vond die op billijke voorwaarden naar Veere wilde komen teneinde een uurklok te gieten. Het kan echter evengoed zijn, dat men tenslotte in contact kwam met de toenmaals zo bekende gieters De Leenknecht, die in het even verder gelegen Gent hun woonplaats hadden [22]. En eigenlijk ligt deze hypothese wel enigszins voor de hand. Wij weten immers, dat het de drie gebroeders Jan, Daniël en Michiel de Leenknecht waren, die in 1398 een uurklok voor het stadhuis van Damme goten [23]. En het was de oudste van de drie, Jan, die in 1395 de uurklok voor het stadhuis van Sluis had gegoten en later, in de jaren 1396-1400 vermoedelijk meerdere klokjes voor de daarbij behorende voorslag leverde [24].

De De Leenknechts, in het bijzonder Jan, waren dus geen onbekenden in de omgeving van Veere. En zo Veere zelf over hun bestaan toch onvoldoende geweten zou hebben, dan bestaat nog altijd de mogelijkheid, dat Jan Drake op Jan de Leenknecht of een van zijn broers gewezen heeft. Want datzelfde Sluis had omstreeks de boven genoemde jaren een uurwerk voor het nieuwe stadhuis aangeschaft, een uurwerk dat in 1397 model stond voor het werkstuk van Jan Drake en Jan van Colloc te Aardenburg [25]. Jan Drake was dus stellig op de hoogte van het werk van De Leenknechts en het is daarom beslist niet onwaarschijnlijk dat hij hier te Veere op gewezen heeft.

De kern van de klokkevorm

Doch keren wij terug tot de klok zelf, en dan speciaal tot het gieten van die klok. Uit de rekeningen constateren wij dan allereerst dat deze klokkengieting zonder twijfel te Veere plaats vond. Het kan ook nauwelijks anders verwacht worden, want zelfs tot in de 18de eeuw zou dit in incidentele gevallen de gewoonte blijven [26]. Er was overigens ook alle reden voor, want vooral voor enigszins zwaardere klokken zou het vervoersprobleem onoverkomelijk geweest zijn. Slechts het transport over water zou hierin uitkomst geboden kunnen hebben [27].

Hoe dit alles echter ook moge zijn, als consequentie daarvan bezitten wij in vele gevallen belangrijke bronnen inzake de technische aspecten van het toenmalige klokkengieten. Immers, in vrijwel al die gevallen scheen het, dat de gieter slechts zijn gereedschap meenam en de grondstoffen voor het gieten der klok ter plaatse inkocht. En wanneer dan bovendien nog overeengekomen was, dat deze grondstoffen door de opdrachtgever zelf betaald zouden worden, een methode die zeker de voorkeur verdiende, dan kunnen wij in de stedelijke en kerkelijke rekeningen precies nagaan welke hulpmiddelen de gieter gebruikte om zijn klokken te kunnen gieten. Aldus heeft men dan ook een belangrijke bron over het middeleeuwse klokkengieten.

Het is overigens jammer dat de rekeningen van Veere tot op zekere hoogte niet volledig zijn. Anderzijds echter zijn ze waardevol genoeg om ze zorgvuldig te analyseren, daar 15de eeuwse en vroegere rekeningen betreffende een klokkengieting nog steeds zeer schaars zijn, hoewel men mag vermoeden, dat vooral in kerkelijke archieven er nog verschillende onopgemerkt zijn gebleven.

In tegenstelling met de romantische voorstelling als zouden de middeleeuwse en latere klokkengieters in volkomen zwijgzaamheid ten aanzien van hun ambacht gewerkt hebben en derhalve hierover nimmer iets gepubliceerd hebben, kunnen wij vaststellen, dat er toch een aantal zeer belangrijke bronnen op dit punt bestaan. Voor

de gieter tot uitdrukking. Zo werd de in de eerste helft van de 17de eeuw te Venlo werkzame klokkengieter Conrardus Janssen zowel Conrardus Clockengieter als Conrardus Potgieter genoemd (J. Verzijl, „De Venlosche klokkengieter Conrardus Clockegieters en zijne familie", *De Maasgouw*, 48 (1928), 65-66).

[22] A. Deschrevel, „Het klokkengietersgeslacht De Leenknecht, alias Van Harelbeke", *Biekorf*, 60 (1959), 321-340; aanvullingen, 63 (1962) 3-7.

[23] Deschrevel, „De Leenknecht", 330.

[24] Deschrevel, „De Leenknecht", 325 e.v. en aanvullingen, 4; Van Dale, *o.c.*, 114-115.

[25] Van Dale, *o.c.*, 115; Janssen, *o.c.*

[26] Nog in 1696 werd bijvoorbeeld te Soest een klok ter plaatse gegoten (E. Heupers, „Het gieten van een klok tot Zoest in den jaere 1696", *Maandblad Oud-Utrecht*, 32 (1959), 89-93).

[27] Van meerdere beiaarden die door François en Pieter Hemony in de 17de eeuw werden gegoten, is bekend dat deze over water werden aangevoerd (bijvoorbeeld de beiaarden van Utrecht en Maastricht).

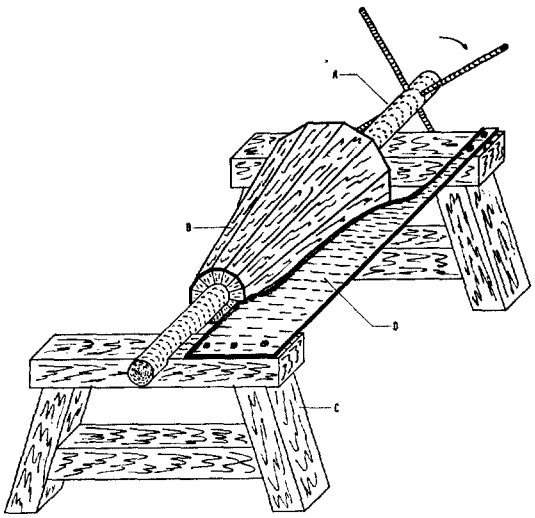

Fig. 1. Houten spil (A) met kernsteun (B), waaromheen de lemen kern van de klokkevorm wordt aangebracht, terwijl de spil op twee houten bokken (C) draaiend wordt gehouden. De houten mal (D) zorgt voor het juiste binnenprofiel van de klok.

de middeleeuwen is dit het opmerkelijk uitvoerige geschrift van de in Duitsland levende benedictijner monnik Theophilus (begin 12de eeuw) [28] en voor de tijd na de middeleeuwen is vooral de verhandeling van de Italiaan Biringuccio (1540) [29] belangrijk. Ook in het onderhavige geval kunnen wij met vrucht uit deze bronnen putten, en er vooral datgene in zoeken wat de rekeningen doen vermoeden, dan wel waarover ze zwijgen [30].

Een zeer belangrijke grondstof voor het vormen van een klok is het leem. De klokkevorm werd namelijk bijna geheel uit leem opgebouwd. Het is echter een misvatting indien men zou menen, dat het leem zonder een voorbehandeling gebruikt werd. Meestal was dit namelijk niet het geval. Vooral enigszins vette leem bezit de minder prettige eigenschap, dat het tijdens het drogen en bakken gaat scheuren. Teneinde dit te voorkomen werden verschillende vermageringsstoffen aan de leem toegevoegd. De belangrijkste hieronder waren paardemest, afval van wolscheerderijen, eiwit van eieren enz. Nochtans waren deze stoffen alleen niet in staat zeer vette leem tot een juiste consistentie te brengen. Hun betekenis was dan ook meer corrigerend, want het belangrijkste middel bleef nog altijd mager zand, zoals heidezand of zilverzand. Interessant is het dan ook, dat zowel het leem als het zand in de rekeningen van Veere genoemd worden. In de 3de week van de 12de maand wordt namelijk een zekere Coppijn Pieterssoen betaald voor het vervoer van „12 voeder leem en zants".

Met het leem werd dus het grootste deel van de klokkevorm opgebouwd. Het vermoeden lijkt daarbij gerechtvaardigd, dat men hiervoor nog de traditionele werkwijze volgde, namelijk op een houten horizontaal draaiende spil (fig. 1). Deze houten spil, die in twee houten bokken werd gelagerd en aan een zijde een kruk had, werd tijdens het ronddraaien met leem bekleed en wel zodanig dat een negatieve afdruk van de binnenzijde van de klok ontstond. Zonder twijfel was daarbij reeds de oud-middeleeuwse methode verlaten waarin de profilering van deze kern met de vrije hand gemaakt werd [31]. Stellig zal men gebruik gemaakt hebben van een sjablone of mal, een houten plank waarin het binnenprofiel van de klok was uitgezaagd.

Of deze houten spil in de rekeningen genoemd wordt, is niet geheel duidelijk. Weliswaar vinden wij in de 4de week van de 13de maand dat Heyman Bant (of Tant?) onder meer betaald werd voor „1 houte tot den assen van den clocken", doch men zou daarin ook de ophangbalk van de werkelijke klok kunnen zien. Uiteraard kon deze as niet de zogenaamde luidas zijn geweest, de balk dus waaraan de klok heen en weer geschommeld werd tijdens het luiden. Immers, het ging hier om de stilhangende uurklok, terwijl wij ten overvloede nog kunnen opmerken, dat de luidas in de oude rekeningen dikwijls het „hoofd" van de klok genoemd wordt.

De valse klok

Nadat om de houten draaispil de lemen kern van de klokkevorm gemaakt was (fig. 2) volgde het maken van de zogenoemde valse klok. Deze valse klok, die eveneens uit leem werd gemaakt, zou zowel in grootte als in profilering aan de te gieten klok volkomen identiek zijn. Ze deed dan ook dienst als tijdelijk model teneinde de juiste gietvorm te verkrijgen.

Daar de valse klok over de reeds eerder gemaakte kern gemaakt werd, kreeg ze zonder speciale voorzorgen het juiste binnenprofiel.

[28] A. Lehr, „Middeleeuwse klokkengietkunst", 16 e.v. (met verdere litteratuuropgaven over Theophilus).

[29] A. Lehr, Middeleeuwse klokkengietkunst", 26 e.v. (met verdere litteratuuropgaven over Biringuccio).

[30] Dit kon bijvoorbeeld zeer duidelijk aangetoond worden met behulp van de klokkengietrekeningen uit

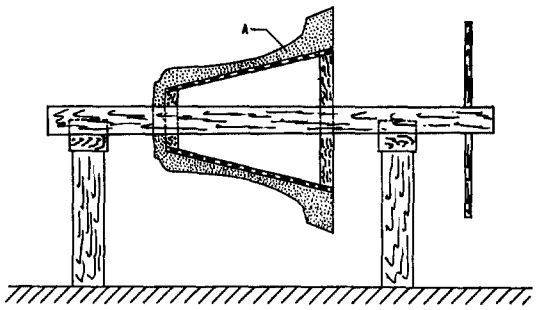

Fig. 2. Doorsnede van de lemen kern van de klokkevorm (A), aangebracht om de horizontale draaispil.

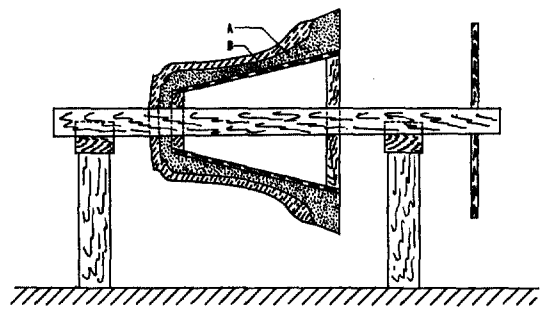

Fig. 3. Doorsnede van de lemen kern (A) van de klokkevorm en de z.g. valse klok (B), d.w.z. het lemen model van de te gieten klok, beide aangebracht om de horizontale draaispil.

Uiteraard had men daarbij vooral ervoor zorggedragen dat de kern met een scheidingsmiddel, zoals potas of roet bijvoorbeeld, was ingestreken opdat zich de leem van de valse klok niet zou hechten aan die van de kern.

De realisatie van het binnenprofiel van de valse klok was dus bijzonder eenvoudig. Voor het buitenprofiel echter diende men wederom de hulp in te roepen van een sjablone, een houten mal dus waarin ditmaal het buitenprofiel was uitgezaagd. Met deze houten mal werd het leem tot het juiste model van de klok geprofileerd.

Nadat dit stadium van het vormproces was bereikt, had men dus een nauwkeurig model verkregen van de te gieten klok. In alle onderdelen namelijk was deze op de draaispil gevormde lemen klok identiek aan de toekomstige echte klok (fig. 3). Slechts de versierende details ontbraken dan nog. Voor het aanbrengen daarvan werd de buitenkant van de valse klok allereerst ingewreven met vet of was of mengsels van soortgelijke stoffen. Deze „smeer" vinden wij overigens ook in de rekeningen terug, namelijk in de 2de week van de 12de maand. Uitdrukkelijk wordt er ditmaal ook bij vermeld, dat het „verbesicht an die formen" is.

Op de dunne vetlaag die op de lemen valse klok was aangebracht, werden de letters en versieringen geplakt. Ook deze waren uit vet of was gemaakt en werden door de gieter in houten matrijzen geperst.

Bedrieglijk was daarna de overeenkomst tussen de thans geheel gereedgekomen valse klok en de latere echte klok!

De mantel van de klokkevorm

De valse klok diende vervolgens ingevormd te worden, dus omgeven met leem. Later zou de valse klok daaruit verwijderd worden, opdat aldus de ruimte ontstond waarin de werkelijke klok gegoten kon worden. Bij deze verdere werkzaamheden was echter de draaiende houten spil, die noodzakelijk was om de klokkevorm volkomen rond te maken, overbodig geworden. De tot zover gereedgekomen klokkevorm kon dan ook uit zijn horizontale positie in een verticale stand gebracht worden. Dit geschiedde door de spil waaromheen de vorm gemaakt was, uit zijn lagers te nemen en die spil vervolgens uit de vorm los te kloppen en te verwijderen. Daarna kon de klokkevorm in normale positie gezet worden.

Daar bij deze werkzaamheden aan de dikwijls zware vorm de vetlaag met versieringen beschadigd kon worden, was het de gewoonte vóór het verticaal plaatsen van de vorm allereerst nog op die valse klok een eerste aanzet van de mantel aan te brengen.

Deze mantel was de leemlaag die om de valse klok werd aangebracht en waarin zich dus de opschriften en versieringen in negatief zouden afdrukken. Uiteraard diende daarin de grootste nauwkeurigheid nagestreefd te worden, reden waarom de eerste leemlagen om die valse klok gemaakt werden uit een leemsoort van een uiterste fijnheid. Immers, pas dan kon men ervan verzekerd zijn, dat inderdaad zeer scherpe sier- en letterafdrukken verkregen werden.

In zijn algemeenheid kan men zich natuurlijk afvragen hoe een klokkevorm in verticale positie

de jaren 1548-1550, toen Jan Moer voor de Nieuwe Kerk te Delft een bijna 13000 pond wegende klok goot (A. Lehr, „Middeleeuwse Klokkengietkunst", 61 e.v.).

[31] Voor een uitvoerige beschrijving van deze techniek zij verwezen naar „Middeleeuwse klokkengietkunst", 23 e.v.

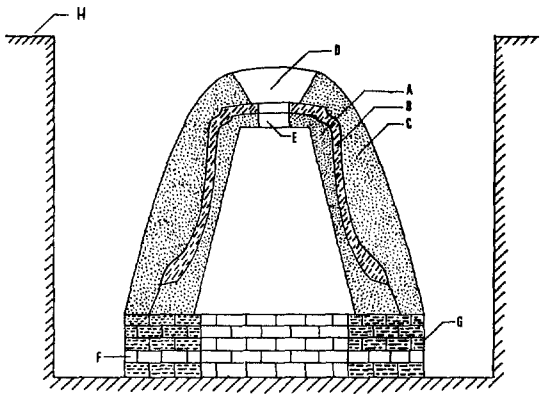

Fig. 4. Doorsnede van de lemen klokkevorm — kern (A), valse klok (B) en mantel (C) —, overeind gezet in de gietput op een stenen basement (G), waarbinnen een vuur brandt. D, ruimte, bestemd voor het kroonmodel; E, plaats waar de spil gezeten heeft; F, luchtkanaal; H, gieterijvloer.

gebracht werd. Zeker, de klokkevorm te Veere kan hooguit enkele honderden kilo's gewogen hebben en dus met mankracht hanteerbaar zijn geweest. Uit andere klokkengietrekeningen weten wij echter dat zelfs gietvormen voor klokken van meerdere duizenden kilo's op dezelfde wijze tot stand kwamen [32]. In die gevallen gebruikte men dan echter enkele hefwerktuigen om de vorm van horizontaal naar verticaal te brengen. Het scheen onder meer de kaapstaander, een verticale windas te zijn, die voor dit doel werd aangewend.

Te Veere zal dit alles dus wel geen ingrijpend probleem gevormd hebben. Vermoedelijk in dit verband ontmoeten wij echter wel een andere merkwaardigheid. In de rekeningen van de 2de week van de 12de maand wordt namelijk gesproken over een „groot corf, dair men die formen vanden clocken by dreghede", terwijl Coppyn die Scomaker voor het dragen daarvan werd uitbetaald. Moeten wij aannemen dat na het verwijderen van de spil de vorm in een korf werd geplaatst en op die wijze naar de eigenlijke gietplaats werd overgebracht? Het lijkt een alleszins plausibele uitleg van een rekening, die op een andere manier in het geheel niet schijnt onder te brengen in de uitgaven voor het vormen en gieten van de uurklok.

Men zou deze uitleg temeer kunnen hanteren, omdat de klokkevorm na het verticaal plaatsen in een zogenoemde gietkuil werd gebracht, een put in de grond waar het verdere vormproces zich zou afspelen. Later, wanneer de klok gegoten zou worden, werd die put geheel met aarde opgevuld en de klokkevorm aldus verankerd. Slechts de gietloop en de ontluchtingskanalen waren dan nog zichtbaar. De redenen voor dit alles mogen in een ander verband uiteen gezet worden; hier echter kunnen wij de reële mogelijkheid vaststellen, dat het neerlaten van de klokkevorm in de put met behulp van een korf waarin die vorm geplaatst was, natuurlijk een vrij voor de hand liggende methode was, althans vanuit de bewaard gebleven rekeningen over deze gieting te Veere waarschijnlijk lijkt.

Wanneer wij het vormproces van de klok verder volgen, zal hierin vooral het maken van de mantel centraal moeten staan (fig. 4). Immers, de mantel diende er niet alleen toe om de opschriften en versieringen zo scherp mogelijk op de klok weer te geven, doch zou vooral en in de eerste plaats het juiste profiel van de klok dienen te bewerkstelligen. Om die reden en om te voorkomen dat het vloeibare brons zou uitbreken door scheurvorming, diende de mantel zo sterk mogelijk te zijn.

Vanuit bovenstaande redenering was het daarom beslist niet vreemd dat in de mantel, dus tussen de verschillende lagen leem, vezelachtige stoffen werden ingewerkt, zoals vlas en hennep. Te Veere bleek men voor het laatste gekozen te hebben, want onder de rekeningen van de 2de week in de 12de maand wordt „kempen gaern" genoemd, dat is „verbesicht an die formen".

Dat men tenslotte de mantel, opgebouwd uit meerdere lagen leem over de valse klok, niet alleen versterkte met genoemde vezelachtige stoffen, doch ook tenslotte met ijzeren hoepels, mag op grond van de noodzaak een absoluut betrouwbare vorm te bezitten voor wat betreft de sterkte zeker niet verbazen. Interessant is het dan echter, dat die werkzaamheden niet door de klokkengieter zelf werden verricht, doch door de kuiper, immers, men noteerde een uitgave van vier groten voor „den cuper (...) van die formen te binden".

Intussen hebben wij in het bovenstaande steeds een belangrijk aspect ongenoemd gelaten, namelijk het drogen en branden van de vorm. Het moet immers duidelijk zijn, dat het aanvankelijk natte leem niet alleen moest drogen, doch bovendien zodanig gebakken, dat het vloeibare

[32] A. Lehr, „Middeleeuwse klokkengietkunst", 61 e.v.
[33] A. Lehr, „Middeleeuwse klokkengietkunst", 30.
[34] De oudst bekende vermelding over de vlamoven dateert uit 1486 (Otto Johannsen, *Biringuccios Pirotechnia,* Brunswijk 1925, 333), terwijl op het einde van de 15de eeuw Leonardo da Vinci er uitvoerige be-

klokkenbrons met een temperatuur van ruim 1100° C zonder gevaar daarmee in aanraking zou kunnen komen.

Om die reden werd tijdens het gehele vormproces onder de spil een zacht vuur brandende gehouden. Weliswaar werd daardoor het leem niet gebakken, doch wel het droogproces aanzienlijk bevorderd. Bovendien bereikte men ermee, dat de zachte leem niet van de houten spil zou wegzakken. Aardig is het overigens om op te merken, dat dit stelsel van vorm aan de draaiende spil met daaronder een vuur de middeleeuwer deed spreken van „de gans braden aan het spit" [33]. In meerdere middeleeuwse klokkengietrekeningen vindt men die uitdrukking!

Wanneer later de vorm in verticale stand was gebracht, werd het drogen intensiever voortgezet. Dan namelijk werd de holle kern op een stenen basement geplaatst, waarin onafgebroken een vuur brandende werd gehouden en dat op het einde van het vormproces, wanneer de leem een stenen consistentie diende te krijgen, op zo hoog mogelijke temperatuur werd gebracht.

Men kan zich afvragen of de schrijver van de rekeningen zich niet vergist heeft in het noteren van de uitgaven voor hout en turf, dat voor dit proces noodzakelijk is. Weliswaar vinden wij in de 2de week van de 12de maand uitgaven voor eikehout en turf, doch deze werden volgens de notities gebruikt voor het „fornoys", de oven dus waarin het klokkenbrons gesmolten werd. Dit laatste lijkt echter niet geheel waarschijnlijk, althans is op die wijze zeer ongenuanceerd uitgedrukt.

De smeltoven

Evenals in de middeleeuwen de klok wezenlijk anders werd gevormd dan heden ten dage, zo blijkt dit ook te gelden voor het smelten van brons. Tegenwoordig gebruikt men voornamelijk zogenaamde vlamovens of varianten daarop. Een vlamoven bestaat in principe uit een gemetselde ruimte van vuurvaste stenen waarin de vlammen van een hout- of turfvuur, of ook wel de vlam van een oliebrander, aan de ene kant binnen die ruimte geleid worden en aan de andere kant in een schoorsteen verdwijnen. Voortdurend strijken dus deze vlammen over het brons, waardoor het na enkele uren zal smelten en een zodanige temperatuur bereiken, dat het tenslotte

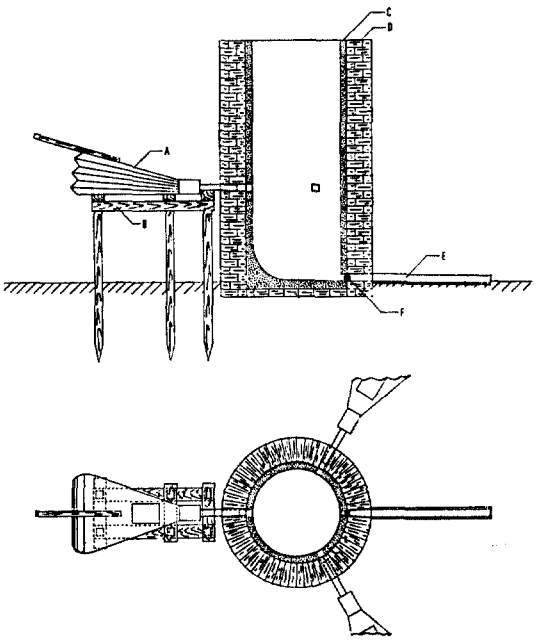

Fig. 5. Doorsnede en bovenaanzicht van een schachtoven. Door middel van blaasbalgen (A) op houten onderstellen (B) wordt een kunstmatige luchttoevoer tot stand gebracht ten behoeve van een intensief verbrandingsproces. Het vloeibare brons kan de inwendig met leem (C) beklede schachtoven van vuurvaste steen (D) verlaten via het gietkanaal (E) nadat een lemen prop (F) verwijderd is.

vergoten kan worden. De vlamoven echter is nog betrekkelijk recent. De oudste berichten daarover dateren uit het einde van de 15de eeuw [34], terwijl men mag vermoeden dat dit type oven pas na het midden van de 16de eeuw algemeen gebruikelijk werd [35].

Gedurende de gehele middeleeuwen werd echter voor enigszins grote klokken een geheel ander soort oven gebruikt, namelijk de toen reeds sinds onheuglijke tijden bestaande schachtoven (fig. 5). Ook het principe van de schachtoven is bijzonder eenvoudig. Het belangrijkste onderdeel daarvan is de schacht waarin het brons gesmolten werd, een rechtopstaande ronde koker, hetzij opgemetseld uit (vuurvaste) stenen en inwendig bekleed met leem, hetzij gemaakt door een aantal palen cirkelvormig in de grond te slaan en daartussen vlechtwerk van riet aan te

schouwingen over geeft (Franz M. Feldhaus, *Leonardo der Techniker und Erfinder*, Jena 1913, 44 e.v.).

[35] Men leze Otto Johanssen, „Kaspar Brunners gründlicher Bericht des Büchsengieszens vom Jahre 1547", *Archiv für die Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik* 7 (1916), 315 e.v.

brengen, dat zowel in- als uitwendig met meerdere lagen leem werd bedekt.

Hoewel deze laatste nog zeer primitieve versie hier en daar in de middeleeuwen wel eens aangetroffen wordt [36], bleek men te Veere toch de schacht met stenen opgebouwd te hebben. In de 3de week van de 12de maand werd Coppijn Pieterssoen immers acht groten betaald voor het brengen van „8 ganghen stenen (. .) tot den fornuijs".

Nadat de schachtoven was opgebouwd, diende deze natuurlijk zeer intensief gedroogd te worden. Immers, het zou fataal voor de klank van de klok kunnen zijn wanneer tijdens het smelten het brons waterdamp of waterstof zou opnemen. Het zou namelijk onherroepelijk tot een minder gewenste poreusiteit van de gegoten klok leiden. In dit licht bezien lijkt het daarom allerminst onwaarschijnlijk, dat het reeds eerder genoemde eikehout en turf, of althans een gedeelte daarvan, voor het droogstoken van de oven gebruikt werd.

Het smelten tenslotte geschiedde door in de oven afwisselend lagen houtskool en klokkenbrons aan te brengen. Door de houtskool intensief te laten branden, zou het brons gaan smelten en zich onderin de oven verzamelen. En wanneer er dan tenslotte gegoten moest worden, kon een lemen prop uit het voor dit doel aangebrachte gat onderin de oven (afsteekgat) weggestoten worden, waardoor het vloeibare brons met een temperatuur van ruim 1100° C de oven kon verlaten en via een kanaal in de klokkevorm geleid worden.

Het moet natuurlijk duidelijk zijn, dat een kunstmatige luchttoevoer ten behoeve van een intensief verbrandingsproces zeer belangrijk was. Om die reden werden in de schacht enkele ronde openingen aangebracht, waarin de uiteinden van een aantal blaasbalgen gestoken konden worden. Overigens mag men beslist niet te gering denken over de afmetingen van die blaasbalgen. Een lengte van enkele meters was beslist niet abnormaal! [37]. Toen er dan ook te Veere gesmolten werd, lag het voor de hand dat men de hulp van de smeden en hun gezellen voor het „blazen" zou inroepen. In de 3de week van de 12de maand werden daar 12 groten voor uitbetaald.

Intussen vinden wij ook in de rekeningen het houtskool terug dat voor het smelten gebruikt werd. In Middelburg werden namelijk in de 2de week van de 12de maand „drie seve houtcolen" gekocht. Of deze hoeveelheid voldoende is geweest? Het is onwaarschijnlijk, want als wij drie zeven gelijkstellen met drie zakken lijkt de totale hoeveelheid wel erg weinig. Mogelijk is daarom, dat men toch het eikehout en de turven voor het smelten gebruikt heeft, dat dus niet alleen lagen houtskool in de oven werden aangebracht, doch eveneens lagen hout en turf. Overigens dient men hierbij in elk geval te noteren dat het een minder fraaie techniek was, want slechts zeer zuivere brandstoffen kunnen in een schachtoven gebruikt worden. En dat in zuiverheid houtskool boven eikehout en turf geplaatst moet worden, staat natuurlijk zonder meer vast. Ongetwijfeld zal men dan ook de kans gelopen hebben met het minder zuivere eikehout en turf het klokkenbrons te verontreinigen en daardoor de klok minder klankrijk te maken.

Het eigenlijke gieten van de klok

Tijdens de bouw van de oven heeft in de klokkevorm voortdurend vuur gebrand. Het leem is hierdoor niet alleen volkomen droog geworden, doch heeft bovendien een vuurvaste kwaliteit gekregen. Is dit stadium eenmaal bereikt, dan kan de vorm eindelijk gietklaar gemaakt worden. Noodzakelijk daartoe is dat de valse klok verwijderd wordt. Immers, men diende thans een ruimte te scheppen waarin de klok gegoten zou kunnen worden, een ruimte die tot dan toe werd ingenomen door de valse klok.

Het verwijderen van de valse klok realiseerde men door de mantel, de buitenste leemlagen dus, van de valse klok af te lichten. Aldus kon de valse lemen klok stukgebroken en verwijderd worden. Uiteraard waren daarbij de wassen letters en versieringen geen enkel beletsel. Immers, indien deze al niet gesmolten zouden zijn tijdens het verhitten van de vorm, hetgeen zeer onwaarschijnlijk was, dan werden ze weliswaar tijdens het lichten van de mantel stukgetrokken, doch het doel was inmiddels bereikt, namelijk een negatieve afdruk van de letters en ornamenten in de mantel.

Nadat de valse klok verwijderd was en de vorm verder nog enkele in dit verband niet belangrijke bewerkingen ondergaan had, werd de mantel weer over de kern geplaatst en was dus

[36] Zoals nog in 1377 te Görlitz (*Codex diplomaticus Lusatiae superioris III enthaltend die ältesten Görlitzer Ratsrechnungen bis 1419*, uitgeg. door Richard Jecht, Görlitz 1905-1910, 24-25).

[37] Men zie bijvoorbeeld de afbeeldingen in Biringuccio's geschrift *The Pirotechnia of Vannoccio Biringuccio* (vertaling en inleiding door Cyril Smith & Martha Teach Gnudi, New York 1959, 300 e.v.).

de ruimte waarin de klok gegoten moest worden tot stand gekomen! Slechts de kroonvorm ontbrak er dan nog aan. Oorspronkelijk werd deze weliswaar vast verbonden met de klokkevorm gemaakt, doch later ging men er om verschillende redenen toe over de kroonvorm afzonderlijk gereed te maken en pas op het einde van het gehele vormproces op de klokkevorm te plaatsen.

In principe bestonden er slechts geringe verschillen tussen het maken van de kroonvorm en de eigenlijke klokkevorm. Ook bij de kroon werd namelijk uitgegaan van een tijdelijk model, een valse kroon dus. Deze echter werd in tegenstelling met de valse klok geheel uit was gemaakt.

Dit wassen kroonmodel werd vervolgens ingevormd in leem, om later, wanneer die leem voldoende was aangedroogd, de was daaruit te smelten. Aldus ontstond een ruimte waarin de kroon gegoten kon worden.

Tenslotte werd de kroonvorm op de inmiddels gereed gekomen klokkevorm geplaatst, zodat tijdens het gieten kroon en klok één geheel zouden worden. Volledigheidshalve zij daarbij vermeld, dat natuurlijk reeds tijdens het maken van de mantel voldoende zorg werd besteed aan een nauwkeurige passing van de kroonvorm op de klokkevorm.

Kon men echter na het tot stand komen van de klokkevorm zonder meer het vloeibare brons in die vorm gieten? Het lijdt geen twijfel, dat dit tot katastrofale gevolgen aanleiding zou geven. Immers, hoewel men de vormwand, de mantel, zó sterk had gekozen dat deze gewoonlijk wel de druk van het aanvankelijk nog vloeibare klokkenbrons kon weerstaan, was het grootste risico toch vooral in de kans gelegen, dat de mantel als het ware op het klokkenbrons ging drijven. Indien dit namelijk zou gebeuren, indien dus de mantel door het brons naar boven gedrukt zou worden, dan zou het brons onder uit de vorm even snel weglopen als het er boven werd ingegoten. En het is hier dan ook, dat de betekenis van de „put", de gietkuil, duidelijk naar voren treedt. Nadat namelijk de mantel over de kern was geplaatst, werd de gehele vorm, die zich dus reeds in de gietkuil bevond, met aarde omgeven en daarmee goed aangestampt. Pas door deze verankering zou men niet het risico lopen, dat de mantel zich zou lichten en de vorm daardoor zou „uitlopen", pas dan kon men ervan verzekerd zijn, dat het gietstuk de beste kans van slagen had (fig. 6).

Nadat de klokkevorm in de put geheel was ingestampt en de nabij gelegen oven voldoende

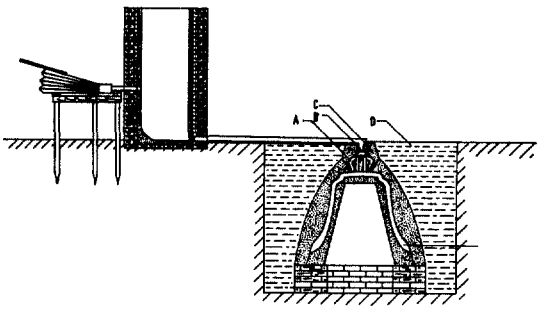

Fig. 6. Doorsnede van schachtoven en klokkevorm. Na verwijdering van de valse klok en de valse kroon is er ruimte ontstaan voor de te gieten klok met kroon (A). Via de gietloop (B) kan het vloeibare brons naar de klokkevorm geleid worden, nadat de gietput is bijgevuld met aarde (D). C is een ontluchtingskanaal (opkomer) voor de vrijkomende gassen.

droog was gestookt om daaruit te kunnen gieten, behoefde nog slechts het verbindingskanaal van oven naar vorm gemaakt te worden. De klok werd namelijk rechtstreeks vanuit de oven gegoten. Men realiseerde dit door vanaf het afsteekgat aan de onderkant van de oven een gemetseld kanaal naar de giettap van de klokkevorm te leiden. Werd er dan gegoten dan behoefde men slechts de lemen prop in het afsteekgat weg te stoten, waardoor het vloeibare brons via het gietkanaal naar de vorm geleid werd.

En eindelijk was dan de dag aangebroken waarop de klok gegoten zou worden. Eindelijk zou dan blijken of een wekenlange arbeid van de klokkengieter en zijn knechten met succes bekroond zou worden, dan wel in de enkele minuten tijds dat de klok gegoten werd, volledig teniet gedaan zou worden. Is het een wonder, dat men daarom zorg had voor de klokkevorm en oven? Is het daarom niet volkomen vanzelfsprekend, dat men in de rekeningen een post aantreft voor het bewaken van oven en vorm? Wat zou er immers van de klok terecht komen, indien door een onachtzaamheid bijvoorbeeld zand in de vorm zou vallen? Dat daarom een zekere Beschyn werd aangesteld om dergelijke ogenschijnlijk misschien onbelangrijke zaken te voorkomen, was dan ook volkomen terecht!

Op de dag dat gegoten zou worden, was de smeltoven ongetwijfeld reeds vroeg aangemaakt. Vanaf dat moment werden de blaasbalgen onafgebroken door de smeden en hun gezellen bediend. Onafgebroken werd het vuur op voldoende kracht gehouden, opdat het brons des te eer-

der zou smelten. Immers, hoe korter het brons met de verbrandingsgassen in aanraking is, des te zuiverder zal het uit de oven komen.

Mag men aannemen, dat ook voor deze klok met een bij uitstek profane betekenis de priester het gebruikelijke gebed voor het welslagen van de gieting uitsprak? Vermoedelijk wel, want de middeleeuwer zal zich om dit onderscheid tussen religieuze en wereldlijke betekenis niet al te sterk bekommerd hebben. En temeer niet omdat deze unieke gebeurtenis voor een stad alle aanleiding gaf het geheel van middeleeuwse levensopvatting en levensstijl tot uitdrukking te brengen.

Het kan echter zijn, dat er nog een tweede, geheel andere reden voor was. Want misschien werd dit zo uitdrukkelijk zichtbaar gemaakt vertrouwen in bovenaardse krachten tevens ingegeven door het besef dat het gieten van een klok telkenmale een ongewisse aangelegenheid bleef, dat nimmer de resultaten daarvan met een absolute zekerheid te voorspellen waren! Het middeleeuwse gieterijbedrijf was dan ook een uiterst riskant bedrijf, en zozeer zelfs dat nog in 1540 Biringuccio kon spreken over de gieters die voortdurend in zorgen zijn over mogelijke mislukking van hun werk en daarom bijna steeds verward en verdrietig zijn. En, zo besloot hij toen letterlijk: „Om die reden noemt men de gieters zonderlingen en bespot men ze als narren" [38]. Zijn de tijden veel veranderd? Het lijkt haast van niet, want nog in 1962 op het 29ste Internationale Gieterijcongres te Detroit kon als wijsheid gesteld worden, dat er drie mogelijkheden zijn voor een man om zichzelf te ruïneren; spelen, vrouwen, gieten. En, zo wordt er dan fijntjes aan toegevoegd, de eerste twee zijn het meest aangenaam, de derde is het meest zeker [39].

Natuurlijk, al deze en dergelijke forse uitspraken zal men met een glimlach kunnen aanhoren of lezen. Anderzijds zijn ze echter sprekend genoeg om te doen beseffen, dat de dag waarop de klok gegoten werd voor de klokkengieter bijzonder enerverend was. En misschien werd dit nog in de hand gewerkt door het feit, dat de werkzaamheden op dat moment vrijwel gedaan waren en men daarom slechts urenlang kon wachten op het gereedkomen van de smelt. Maar dan was het grote moment toch aangebroken. Een laatste controle van het op ruim 1100° C gebrachte klokkenbrons volgde nog en wanneer daarvan de resultaten gunstig waren, werd de lemen prop in de ovenmond weggestoten en kon het brons via het kanaal in de klokkevorm lopen.

Zonder twijfel moet dit voor de omstanders een imponerend gezicht zijn geweest! Het hete klokkenbrons in het gietkanaal, waarvan de toevoer door de gieter bij de ovenmond geregeld werd, de fel ontsnappende brandende gassen uit de ontluchtingskanalen van de vorm, de kleurrijke entourage van geestelijken, notabelen en andere burgers die het werk in angstige spanning volgden, dit alles leidde er vanzelfsprekend toe dat dit gieten van een klok een unieke gebeurtenis werd voor de stad. Is het een wonder dat na afloop de gieter en zijn gezellen een koele dronk namen, zoals toen te Veere waar men met vijftien man na afloop bij Vryesen voor 45 groten verteerde? Het is zo vanzelfsprekend, want niet alleen dit uiterst warme karwei, doch ongetwijfeld ook de opluchting dat tot nog toe alles was goed gegaan, rechtvaardigden het volkomen.

Reeds de volgende dag zal men begonnen zijn met het uitgraven van de klok. De gehele gietkuil moest weer vrijgemaakt worden, opdat de pas gegoten klok bewonderd en beluisterd zou kunnen worden. En ook dan weer was de herberg het trefpunt van de betrokkenen. En was het ook daar waar de gieter toen zijn meesterloon ontving? In elk geval vinden wij in de rekeningen dat hij voor het vergieten van 700 pond 36 schellingen en 10 groten mocht ontvangen.

Inmiddels zal de uurklok tevoorschijn zijn gekomen. Een laatste ogenblik zal de gieter nog in spanning verkeerd hebben. Zou de klok werkelijk die helderheid en sonoriteit bezitten welke hij verwachtte? Te Veere ongetwijfeld, want in de 4de week van diezelfde maand zien wij al dat de timmerlieden belast werden met het ophangen van de klok op het stadhuis. Zonder twijfel zullen zij daarvoor de hulp van smeden hebben ingeroepen. Immers, de uurklok werd weliswaar aan een houten balk opgehangen, doch de eigenlijke bevestiging geschiedde met ijzeren stroppen. Bovendien diende er ook nog ander ijzerwerk gesmeed te worden, zoals de uurhamer die vanuit het uurwerk gecommandeerd zou worden. Dit alles vinden wij dan ook in de rekeningen terug, want in de 2de week van de 13de maand werd Pier Wissensoen hiervoor onder meer betaald. Interessant is overigens dat deze afrekening bij Jan Eynoudtsoen thuis geschiedde, bij de man dus die wij telkenmale in de rekeningen hebben aangetroffen, of het nu als uurwerkbewaarder als inkoper van het brons, of als helper bij het gra-

[38] *Pirotechnia*, 214.

[39] *Metalen*, 17 (1962), 25.

ven van de gietkuil is geweest.

Nadat Jan Drake de aansluiting van de hamer op het uurwerk verzorgd had, kon de stad Veere dus voor de eerste maal zijn uurklok regelmatig horen. Toch scheen de werking niet zo voortreffelijk te zijn geweest. Vermoedelijk waren er meerdere malen defecten, want pas bijna een jaar later, namelijk in de 1ste week van de 9de maand in 1404 volgde een algehele afrekening met Jan Drake. Ten overvloede geven de rekeningen van die week ook nog aan, dat de knechten van Jan Drake meerdere malen vanuit Middelburg naar Veere waren gekomen „tot den werc te reyden". Maar gelukkig kon men thans bij Vryesen bijeenkomen om het totale werk op te leveren.

Weliswaar bleven ook nadien regelmatig reparaties voorkomen, zoals in 1405 en in 1410 toen zelfs het gehele uurwerk tijdelijk naar Middelburg werd gebracht, doch dit alles neemt niet weg, dat Veere in 1404 een stellig lang gekoesterde wens in vervulling zag gaan, namelijk een openbaar torenuurwerk dat de uren op een klok sloeg. Of het een eindpunt was? Allerminst, want juist de uurklok was toen reeds voor vele steden de kern geworden van een voorslag, een aantal klokken waarop vóór de uurslag langs mechanische weg een melodie gespeeld wordt. De verwezenlijking van dit plan zou te Veere echter nog enkele decennia moeten duren.

De voorslag

Wanneer men naar de oorsprong van de voorslag, naar het ontstaan van dit meest primitieve klokkenspel op de stadstorens zoekt, kan er een interessant parallel gevonden worden bij de openbare torenuurwerken. Want waren het onder meer niet de middeleeuwse monniken, die hun kloosteruurwerken voorzagen van reeksen cimbalen, kleine klokjes, die voor de uurslag een simpel melodietje speelden? [40] En lag het daarom niet voor de hand, dat de stedelijke overheid, na eenmaal het openbare uurwerk verworven te hebben, dit uurwerk wilde voorzien van een soortgelijke reeks klokjes? Het was zó vanzelfsprekend, dat men het allerwegen kan constateren. Na de uiterst nuttige aankoop van het uurwerk met zijn uurklok volgde later die reeks kleine klokjes als versierend element. Of mogen wij ook daaraan een zekere doelmatigheid toekennen? Misschien wel, want in elk geval konden de klokjes met hun mechanisch gespeelde

[40] A. Lehr, „Middeleeuwse klokkengietkunst", 126 e.v.

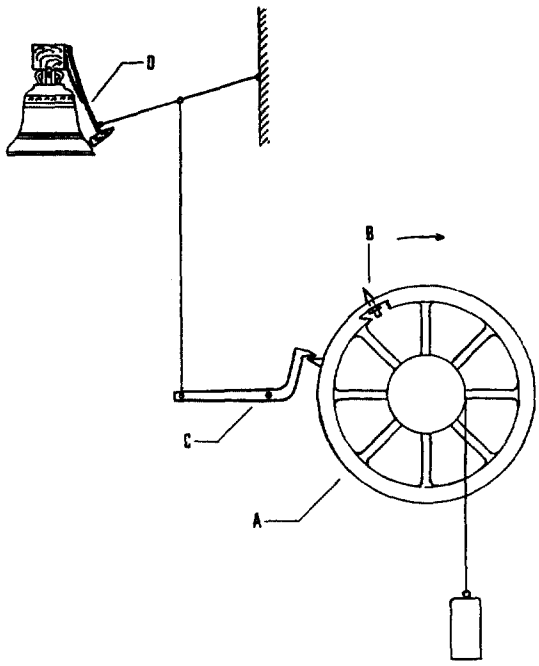

Fig. 7. Doorsnede van de speeltrommel (A) met toonstiften (B), die tijdens het draaien een lichter (C) optillen, waardoor de voorslagklok via een draadverbinding met een hamer (D), waaronder een stuitveer, tot klinken wordt gebracht.

melodie vóór de uurslag de burgers erop attent maken, dat die uurslag direct daarna zou volgen.

Dat dus een stad als Veere dit melodieuze sluitstuk eenmaal zou toevoegen aan haar uurwerk, lag dan ook volkomen voor de hand. In tegenstelling echter met Perrels en Van Westrheene, uitgevers van de hier behandelde rekeningen, menen wij evenwel dat deze voorslag niet gelijktijdig met het uurwerk werd aangekocht. Zeker, in de tijdsorde zou dit juist kunnen zijn, waar immers de oudste voorslagen uit het einde van de 14de eeuw dateren, dus kort nadat de eerste torenuurwerken hun functie in het stadsleven te vervullen kregen. De rekeningen over de periode van 1403-1410 geven over die voorslagklokjes echter geen enkel bericht. Integendeel, duidelijk wordt in de rekeningen van de 2de week van de 12de maand uit 1403 gesproken over klokkenbrons „totter ureclocken".

De eerste ondubbelzinnige berichten over een voorslag zijn dan ook enkele decennia jonger. Het is pas in 1465/66 en 1473/74 dat er bepaalde mechanische onderdelen van een voorslag vermeld worden. Maar over de klokjes zelf ook dan nog geen woord. Het is overigens interessant

hierbij op te merken, dat in het laatstgenoemde jaar het toen nog geen eeuw oude stadhuis reeds vervangen werd door het thans nog bestaande.

De wijze waarop deze klokjes vanuit het uurwerk werden bediend, was in principe bijzonder eenvoudig. Zoals uit figuur 7 blijkt, had men een houten of ijzeren trommel waarin aanvankelijk evenveel banen in de omtrek waren getrokken als er klokjes waren. Op het einde van de 14de eeuw was dit aantal gewoonlijk drie; pas tegen het einde van de 15de eeuw liep dit op tot acht en meer.

In die banen waren op regelmatige afstanden gaten geboord, waarin ijzeren pennen (toonstiften of *nootjes*) bevestigd konden worden. Aan de voorzijde van de trommel waren vervolgens zogenoemde lichters of trekkers aangebracht, dus evenveel als er banen in de trommel waren. Wanneer dan een uitlichtwerk van het uurwerk de trommel loskoppelde, begon deze door het gewicht te draaien in de aangegeven richting. Uit figuur 7 moge dan voldoende blijken, dat tijdens de passage van een ijzeren pen onder een lichter door, de hamer van de klok werd afgelicht, zodat bij het terugvallen van die hamer de klok tot klinken werd gebracht. Uiteraard zorgde daarbij een veer tussen hamer en klok, dat de hamer na het aanslaan van de klok niet op de klok bleef rusten.

Wanneer wij thans dit mechanische stelsel en de benamingen voor de verschillende onderdelen daarvan vergelijken met hetgeen in de rekeningen van 1465/66 en 1473/74 vermeld wordt, zal men op het eerste gezicht nauwelijks overeenkomst aantreffen. Wel kan men constateren dat het woord „claviere" verschillende malen gebruikt wordt. Mogen wij hieruit in navolging van Van Westrheene besluiten, dat Veere toen reeds een klokkenspel mèt klavier bezat? Stellig niet! En daar zijn meerdere redenen voor aan te voeren.

In de eerste plaats is het nauwelijks te verwachten, dat bij een zeer gering aantal klokken iemand op de gedachte zou zijn gekomen een klavier te plaatsen. En wij weten voldoende dat nog tot op het einde van de 15de eeuw dat geringe aantal voorslagklokken gehandhaafd bleef.

In de tweede plaats en ter bevestiging van het bovenstaande komt Van Doorslaer in zijn onderzoek naar het oudste beiaardklavier op 1532 voor Brugge, voor Antwerpen op 1541, Leuven 1548 enz. Slechts één, zij het niet bijzonder duidelijke bron, doet vermoeden dat er al in 1510 een klokkenklavier bij de voorslag van Oudenaarde was [41]. Doch hoe men dit laatste gegeven ook zou willen hanteren, het lijkt wel in hoge mate onwaarschijnlijk dat Veere reeds in 1465/66 een klavier bij de voorslag geplaatst had.

De verdere onderdelen die in de rekeningen genoemd worden, zoals ringen en krammen, zou men kunnen zien als noodzakelijk voor de draadverbindingen van speelhamers naar trommel. Of men voorts de breenspijkers uit de rekening van 1473/74 als toonstiften voor de speeltrommel mag uitleggen, is natuurlijk slechts als hypothese te stellen. De omschrijving daarvan is namelijk te vaag en te algemeen om er iets positiefs uit te besluiten.

Niettemin, uit deze summiere gegevens mogen wij met zekerheid besluiten dat ook Veere in de 15de eeuw haar eerste beiaard had verworven, hoe primitief en van beperkte omvang deze ook was. Toch moet het de stedelingen bekoord hebben, want sindsdien zou steeds een beiaard over de stad blijven klinken. Voortdurend zou men blijven werken aan de vergroting en verfraaiing van dit klokkenspel!

Van voorslag tot beiaard

Zonder twijfel zal een belangrijke stap voorwaarts in de eerder bedoelde evolutie de aanstelling van een beiaardier geweest zijn, een musicus dus die door zijn persoonlijk contact met de klokken alle ritmische effecten en alle sterktenuances daarop kon geven. Het ligt voor de hand dat daarmee de klokken een veel levendiger karakter kregen, dan wanneer ze uitsluitend langs mechanische weg vanuit een trommel bespeeld worden. Natuurlijk, deze laatste vorm van bespelen bleef ook na de aanstelling van de beiaardier gehandhaafd, want uiteraard nam deze musicus niet de functie over van het mechanisch kwartierspel, neen zijn taak bestond er vooral uit

[41] G. van Doorslaer, „Ontstaan van het eerste beiaardklavier", 113-120.

[42] Ermerins, *Eenige Zeeuwsche Oudheden, Vere,* 2de stuk, Middelburg 1791, 49.

[43] F. A. Hoefer, „Het klokkenspel van Veere", *De Navorscher,* 45 (1895), 400-418, waaraan ook de verdere bijzonderheden over het latere klokkenspel van Veere ontleend zijn.

[44] G. van Doorslaer, „Les van den Ghein, fondeurs de cloches, canons, sonnettes et mortiers, à Malines", *Annales de l'académie royale d'archéologie de Belgique,* 62 (1910), 463-666.

[45] G. van Doorslaer, „Les Waghevens, fondeurs de cloches", *Annales de l'académie royale d'archéologie de*

met zijn persoonlijk spel feestelijke gebeurtenissen op te luisteren.

Als zodanig ontmoeten wij te Veere in 1529 voor de eerste maal een „beyerman" [42]. Of hij toen reeds van een klavier gebruik maakte, moet echter betwijfeld worden. Veeleer zal hij met behulp van enkele hamertjes tussen de klokken de gewenste wijsjes aan zijn klokken ontlokt hebben. Dit kon toen voor Veere ook nauwelijks anders verwacht worden, want hoewel nog in 1532 het klokkenaantal vergroot werd, bleek men in 1584 nog altijd niet meer dan acht klokken te bezitten. In genoemd jaar werd namelijk een nieuwe speeltrommel aangekocht, die geschikt was voor die acht klokken [43].

Het was echter pas ná 1591, in welk jaar men besloot de toren te verhogen, dat een aanzienlijk groter aantal klokken vanuit de stadhuistoren hun klanken zouden laten horen. In 1594 werd namelijk door Pieter II van den Ghein († 1598) uit Mechelen naast een nieuwe uurklok van 7257 ponden een beiaard van 20 klokken geleverd. Ook het uurwerk werd toen vernieuwd. Met dit alles waren dus de voorslag, de uurklok en het uurwerk uit de 15de eeuw voorgoed verdwenen. Nochtans zal men er niet al te veel om getreurd kunnen hebben, want het nieuwe klokkenspel zal zonder twijfel veel meer voldoening hebben kunnen schenken. Een van de belangrijkste winstpunten zal onder meer zijn geweest, dat dit voor de 16de eeuw gebruikelijke klokkenaantal van twintig over twee octaven volledig geschikt was voor het plaatsen van een beiaardklavier. Vanaf die tijd zou het klokkenspel dus niet alleen langs mechanische weg ten gehore gebracht worden, doch ook door een werkelijk musicus, de stadsbeiaardier, die al zijn muzikale intenties op de klokken zou mogen vertolken.

De hier genoemde Van den Ghein heeft evenals zijn vader Pieter I († 1561) en zijn zoon Pieter III (1553-1618) talrijke klokkenspelen in Nederland geleverd [44]. Ook leden uit het geslacht Waghevens, eveneens woonachtig te Mechelen, hebben in de 16de eeuw hiertoe het hunne bijgedragen [45]. De meeste van die klokkenspelen zijn echter in de 17de eeuw verdwenen, toen de gebroeders François (± 1609-1667) en Pieter (1619-1680) Hemony ons land van talrijke sublieme beiaarden voorzagen [46]. Geen enkele Waghevens-beiaard en slechts enkele Van den Ghein-spelen bleven toen tot op de huidige dag gespaard, namelijk in de in welvaart achteruitgaande steden zoals Zierikzee (1550-54), Arnemuiden, afkomstig van abdij van Rozendal, Waelhem (België) en sinds 1900 Amsterdam, Rijksmuseum (1554-56 en 1582-84) [47], Edam (1561), Monnickendam (1596) en Sint-Maartensdijk (1615-16). En hoewel ook Veere aanvankelijk haar klokkenspel scheen te behouden, kwam men toch in 1735 tot de conclusie dat de beiaard niet alleen in vele opzichten onderkomen was, doch bovendien slechts matige voldoening gaf. Men wendde zich toen tot een verre nazaat van bovengenoemde Van den Gheins, namelijk de Leuvense cellebroeder Pieter van den Gheyn, die na de dood van zijn broer, de klokkengieter Andreas-Frans (1696-1732), tijdelijk de klokkengieterij beheerde, totdat zijn neef Andreas Jozef (1727-1790) zelfstandig de zaken zou kunnen behartigen [48].

Reeds in het daarop volgende jaar werd het 35 klokken tellende carillon te Veere afgeleverd, waarna wederom een nieuwe speeltrommel, geschikt voor dit grotere aantal klokken, zou volgen. En ook dan zal zich de geschiedenis herhaald hebben, want de burgers van Veere zullen wederom met trots naar hun vergroot en klankrijker toreninstrument geluisterd hebben. Toch bleek men ook toen al niet alles even geslaagd te achten, want in 1790 werden door Andreas-Jozef van den Gheyn enkele klokken van zijn oom Pieter hergoten. Pas in dat jaar vond de beiaard van Veere zijn werkelijke voltooiing.

Zeker, ook nog ná 1790 zijn veranderingen aan dit klokkenspel aangebracht, zoals in 1949, maar ondanks dat kan dit carillon nog steeds op klankrijke en melodieuze wijze getuigen van een lange beiaardhistorie in de stad Veere. Het is overigens slechts een ondergeschikt detail, want zijn werkelijke taak ligt in de vreugde die een klokkenmelodie aan de luisteraar kan schenken!

Belgique, 60 (1908), 301-526.

[46] A. Lehr, *De klokkengieters François en Pieter Hemony,* Asten 1959.

[47] Begin 1963 zijn de klokken van deze beiaard, op de drie grootste na die gestemd werden, vervangen door nieuwe klokken. De buiten gebruik gestelde oude klokken wachten thans wederom op een nieuwe bestemming.

[48] Xavier van Elewyck, *Matthias van den Gheyn, le plus grand organiste et carillonneur belge du XVIIIe siècle et les célèbres fondeurs de cloches de ce nom depuis 1450 jusqu'à nos jours,* Parijs 1862.

DE REKENINGEN

Daar tijdens de laatste oorlog het archief van de stad Veere verwoest werd, kan in het onderstaande helaas niet die transcriptie gegeven worden die aan de hand van de originele tekst de meest waarschijnlijke lijkt. Wij hebben ons derhalve moeten baseren op de publikaties van Perrels en Van Westrheene, die resp. in 1925 en 1928 een aantal op het hier behandelde onderwerp betrekking hebbende rekeningen publiceerden [49], publikaties waarvoor wij thans, door het verlies van het archief van Veere, alleen maar dankbaar kunnen zijn. Gaarne wil de schrijver hier ook zijn oprechte dank betuigen aan mr. C. A. van Swigchem, die hem op de publikatie van Perrels attent maakte.

Zoals men bij nadere beschouwingen zal bemerken, zijn beide lezingen van de rekeningen niet geheel identiek. Perrels gaf deze in opgeloste vorm; Van Westrheene daarentegen niet. Daarnaast echter zal men hier en daar duidelijke afwijkingen ontdekken. Gewoonlijk zijn deze echter voor het onderwerp niet zo belangrijk, of kunnen uit de context gecorrigeerd worden.

Hoewel de transcriptie van Perrels en de hier tussen haken geplaatste transcriptie van Van Westrheene op het eerste gezicht dus duidelijk van elkaar verschillen, weten wij dat laatstgenoemde zijn gegevens van Perrels ontvangen heeft. Op grond daarvan mag men vermoeden dat onderlinge afwijkingen voor het merendeel toegeschreven moeten worden aan drukfouten, een vermoeden dat waarschijnlijk lijkt daar Perrels zijn artikel in een dagblad publiceerde.

Stadsrekeningen

1403, 4de maand, 2de week

item mr. Jan Drake ghegeven op die voirwaarde van der ure clocke 5 Eng. nobelen ende 5 Fransche cronen, doet 56 schel. ende 8 gr.

(Item meestr Jan Drake gheg: op die voirwde vand ure clocke V Engs nob. en V Fransche cron doet LVI S. en VIII gr.).

1403, 6de maand, 3de week

item noch mr. Jan Drake ghegeven 6 Fransche cronen, doet 24 schel. gr. [50].

(Item noch meestr Jan Draken ghege VI frans cron doet XXIII S. gr. [50]).

item Clais Piersoen ghegeven van den scelle vander ure cloc te brenghen uut Middelburg, 6 gr.

(Item Clais Piers soen ghegn van scelle vand ure cloc te brenghen uut Middelburg VI gr.).

item Pouwels Minc ghegeven van de scelle te draghen opt tolhuys 2 gr.

(Item Pouwels die Minc gheg van den scelle te draghen opt tolhuijs II gr.).

item verteert die meester van der ure cloc mit sinen knechte ende anders, die holpen doement scel sette ende te heessen, 6 gr.

(Item verteert die Meestr vander ure cloc mit sinen knechte en anders die hilpen doement scel sette en te heersen VI gr.).

1403, 7de maand, 1ste week

(Item tot tween tiden ghecocht tot Heymen tanc balken en ander hout tot den cloc toerne coste te samen IIII L. XIII S. en VII gr.).

(Item dat hout coste te scepe te doen in Middelb. tot II tiden IX gr.).

(Item vanden houte te brenghen tot II reijsen uut Middelb. ghege XL gr.).

(Item van den houte ter Vere op te doen en te brenghen opt werc ghege XXIIII gr.).

(Item Loureys Reyghs soen gewrt anden cloc toerne IIII dagh sdgs doet VIII gr. XXXII gr.).

1403, 9de maand, 4de week [51]

item Jan Eynoudsoen van dat hij dat orilogie verwaerde en die poirten sloet van 2 maanden 4 sch. 6 gr.

(8ste maand) [51]

(Item Jan Eyn soen ghegn dat hij dat oirloyghe verwde en die poirten sloet van II maenden IIII S. en VI gr.).

1403, 11de maand, 1ste week

item Louws. Reijgherssoen ghemetst an der stede huijs 3 dagen, 8 gr. sdags, doet 2 schel.

1403, 12de maand, 2de week

item ghecocht te Berghen an den Marck 166 pond tijns [52] totter ureclocken, thondert om 23 schel vlms., doet 35 schel en 10 gr. vlms., doet in onsen ghelde 41 schel 9 gr. en 2 miten.

(Item ghecocht te Berghen anden markt C en LVI tyns [52] tot ure clocken thondert om XXIII s. vlaemsch doet XXXV S. en X gr. vlaemsch doet in onsen ghelde XLI s. IX gr. en II sd.).

item ghegeven den Makeler van Weghen, ende van scepe te doen het tijn 9 gr. vlms. doet 10½ gr.

(It. ghegn den makeler van weghen en van scepe te doen tyn IX gr. vlaemsch doet X½ gr.).

item ghegeven aldair 1 knecht, die liep te Mechelen

[49] Zie n. 6.

[50] Afgezien van de tegenstrijdigheid in 24 en 23 schellingen zijn de getallen uit deze rekening vermoedelijk onjuist. Op grond van rekening 4de week, 9de maand, 1404 en die van 1ste week, 10de maand, 1405, moet een Engelse nobel gesteld worden op 9 s., 9½ s. of 10 s. Dit betekent dat gezien de rekening 2de week, 4de maand, 1403, een Franse nobel niet meer kan zijn dan resp. 2 s. 4 gr., 1 s. 9 gr. of 1 s. 4 gr., terwijl uit de onderhavige rekening zou volgen dat een Franse nobel hetzij 4 s., hetzij 3 s. 10 gr. bedraagt.

[51] Evenals bij de 4de week, 9de maand van 1404 bestaat ook hier een verschil in de datering van de rekening tussen Perrels en Van Westrheene.

[52] Gemakkelijk is te berekenen, dat niet 166 pond, doch 156 pond tin werd gekocht.

[53] Uiteraard moet de toevoeging „vlms." na 21 gr. bij Perrels geschrapt worden. Deze rekening leert overi-

om eenen meester van eenre urecloc te ghieten, 18 gr. vlms., doet 21 gr. vlms.[53].

(It. ghegn aldaer I knecht die liep te Mechelen om eene meestr van eenre ure cloc te ghieten XVIII gr. vlaemsch doet XXI gr.[53]).

(It ghegn om I rinc an die doire and stede huys coste VII gr.).

item aldair verteert en in der reijsen 4 schel vlms., doet 46 gr.[54]

(It. aldaer verteert en inder reijsen IIII S. vlaemsch doet LVI gr.[54]).

item Jan Eynoudtsoen ende die meester van der clocken ghecocht te Brughe 425 copers, thondert om 16 schel vlms., doet 3 pond en 8 schel gr., doet in ons ghelde 3 pond 19 schel en 4 gr.

(It. Jan Eyn soen en die meester vand clocken ghecocht te Brugghe IIIIc en XXV Lib. copers thondert om XVI S. vlaemsch doet in onsen ghelde III Lib. XIX S. en IIII gr.).

item noch aldair ghecocht op die tijt 100 pond beters copers, coste 22 schel vlms., doet 25 schel en 8 gr.

(It. noch aldair ghecocht op die tyt IC lb. beters copers coste XXII s. vlaemsch doet XXV s. en VIII gr.).

item verteert onder hem beiden op die reyse, van oncost ende dachet, coste te brengen 8 schel en 6 gr., doet 9 schel en 11 gr.[55]

(It. verteert ond hem beiden op die reijse van oncost en dacht coste te breng VIII s. en VI gr. vlaemsch doet IX s. en X gr.[55]).

item ghegeven om 1 groote corf, dair men die formen van den clocken by dreghede, coste 15 gr.

(It. ghegn om I grn corf dair men die formen vanden clocken by dreghede coste XV gr.).

item Coppijn die scoonmaker ghegeven van draghen 2 gr.

(It. Coppyn die Scomaker ghegn van draghen II gr.).

item om smeer ende omme kempengaern, verbesicht an die formen, 3 gr.

(It. om smeer en om kempen gaern verbesicht an die formen III gr.).

item den Cuper ghegeven van die formen te binden, 4 gr.

(It. den cuper ghegn van die formen te binden IIII gr.).

item Sijmon Wouters ghewrocht mit Jan Eynoudtsoen an den fornuys ende andersins aldair te delven opt werc, dair men die clocken goet, 2 dagen, 5 gr. sdags, doet 10 gr.

(It. Symon Woutersn ghewrt mit Jan Eyn soen anden fornoys en andersints aldair te delven opt werc dair men die clocken goet II dag V gr. sdag doet X gr.).

item ghecocht in Middelburg 3 zeve houtscolen, costen van brenghen 3 schel 8 gr.[56]

(It. ghecocht in Middelb. III seve houtcolen costen III s. gr. en VII gr. van brenghen.[56]).

item ghecocht jegens Heijn Reijgherssoen 43 stic eijkens houts, verbernt in den fornuijs, doe men die clocken goet, costen 18 gr.[57]

(It. ghecocht jegs Hein Reijghs soen XVIII stic eykens houts verbernt in den fornoys doemen die clocken goet costen XVIII gr.[57]).

item ghecocht jegens Heijn Wever 1200 torfve, oec dair verbernt, costen 16 gr.

(It. ghecocht jeghen Heyn Wever XIIc torfve oec dair vbornt costen XVII gr.).

item Beschijn ghegeven van den fornuijs te waken ende van den formen 4 gr.

(It. Beschyn ghegen vanden fornoys te maken en vanden formen IIII gr.).

1403, 12de maand, 3de week

item die smeden verteert opt werc, ende anders ghesellen, die blaesden, 12 gr.

(Item, die smede verteert opt werc en anders ghesellen die blaesden XII gr.).

item doe die clocken ghegoten waren, verteert mit 15 ghesellen, te vryesen elc 3 gr., doet 45 gr.[58].

(It. doe die clocken ghegoten waren verteert mit XV ghesellen te bryesen elc III gr. doet XLX gr.[58]).

item noch verteert ende verdroncken doe men die clocken uut den put dede ende op der stede huijs brochte, ende die meesters in die herberghe 16 gr.

(It. noch verteert en verdroncken doemen die clocken uut den pit dede en op der stedehuys brochte en die meesters des avonts in die hberghe XVI gr.).

item den meester van den clocken ghegeven van ghieten van 700 pond, van den hondert 4 schel 6 gr. vlms., doet in onsen ghelde 36 schel 9 gr. vlms.[59]

(It. den meester van den clocken gheg van ghieten van VIIc lb. van den IIII S. en VI gr. vlaemsch doet XXXI s. en VI gr. vlaemsch doet in onsen ghelde XXXVI s. en X gr.[59]).

item Sijmon Wouterssoen ghewrocht mit Jan Eynoudtsoen ende veste en stedehuijs, 4 dagen doet 20 gr.

item Coppijn Pieterssoen ghegeven van 8 ganghen stenen te halen an die Noortzide tot den fornuijs 8 gr.

gens, dat 6 groten in Vlaams geld gelijk stonden met 7 groten te Veere.

[54] Op basis van de verhouding 6 : 7 (zie n. 53) is het bedrag 46 groten onjuist; dit moet 56 groten zijn.

[55] Op basis van de verhouding 6 : 7 (zie n. 53) moet het bedrag niet 9 s. 10 gr. zijn, doch 9 s. 11 gr.

[56] Bij Perrels is de volgorde der woorden onjuist. De houtskool kostte 3 s.; het brengen 7 gr. (of 8 gr.?).

[57] Het getal 43 zal stellig een onjuiste lezing zijn van XVIII. Opmerkelijk is namelijk dat bij Van Westrheene 1 stuk eikehout 1 groot kostte.

[58] Op grond van rekening 4de week, 9de maand, 1404, mag men aannemen dat de juiste lezing „Vryesen" is en dus niet „Bryesen".

[59] Bij Perrels is een deel van de rekening weggevallen. Voorts kan men gemakkelijk berekenen (zie 53), dat het door hem gegeven 9 gr. vlms. onjuist is en 10 gr. in eigen geld moeten zijn.

item noch Coppijn ghegeven van 12 voeder leem en zants te mennen 7 gr.

item meester Jan Drake, in Middelburg ghegeven van de spille, die staet opt den urecloctoern 32 gr.

item ghegeven van 1 bekken, daer die vaen op die spille af gemaect is, 12 gr.

item ghegeven van den ronden appel an die spille 6 gr.

item meester Banen in Middelburg ghegeven van verwen van den appel ende van de vanen 30 gr.

1403, 12de maand, 4de week

item ghegeven den tymermans, doe sy die ure clocke hinghen, te verdrincken 6 gr.

(*It. gveg. den tymermans doe sy die ureclocke hin*ghen VI gr. te verdrincken).

1403, 13de maand, 2de week

item gherekent mit Pier Wissensoen by Jan Eynoudtsoen van ijserwerc, verbesicht an der stede huijs an der clocken en andersins ende hem daerof betailt 48 schl 4 gr.

(It. gherekent mit Pier Wissen soen by Jan Eyn soen van yserwerc verbesicht ander stedehuijs anden clocken en andsints en hem d'ofbetailt XLVIII s. en IIII gr.).

1403, 13de maand, 4de week

item Heijman Tant ghegeven van 24 eijken houten, van 15 ghesnede waghenscote ende van 1 houte, totten assen van den clocken 21 schel. [60]

(It. Heyma bant gvegn van XXIIII eyken houten van XV ghesneden waghenscote en I houte tot den assen van den clocken XXI s. en VI gr. [60]).

ende van den waghenscote ende van den lode ter urecloc, ghegeven te brenghen uut Middelburg 3 gr.

(*It. van den wagenscote en van den lode ter ure* cloc gvegn te brenghen uut Middelb. III gr.).

item ghegeven van 2 poleyen ter urecloc ghecocht in Middelburg.

item Jacob Lein Heynesoen van 1 zinc, verbesicht an die clocke, 10 gr.

1404, 9de maand, 4de week

item Jan Drake ghegeven van achterstel, dat hem ghebrac van der scel ende werc van der urecloc 9¼ yngelsche nobele doet 4 pond 3 schel en 6 gr. [61]

(1ste week)

(It. Jan Draken ghegn, van achterstal dat hem ghebrac van den scel en werc van der ure cloc IX ynghelsche nobele doet IIII lb. V s. en VI gr. [61]).

item sinen cnapen ghegeven to drincghelde, ende dat sy vele reysen ghecomen hebben uut Middelburg ter Vere tot den werc te reyden, 3 schel.

(It. Sinen cnapen ghegn te drincghelde en dat sij vele *reysen ghecomen hebbe uut Middelb. ter vere tot den* werc te reyden III s. gr.).

item aan Jan Drake mit sinen ghesetlle verteert tot vryesen doen syt tghestel vervuelden 10 gr.

(It. Jan Drake mit sinen ghescelle verteert tot vryesen X gr. doe sy tghestel vermelden).

1405, 6de maand, 4de week

item Jan Drake verteert doe hij ontboden was die urecloc te reiden 8 gr.

1405, 9de maand, 1ste week

item Louwreijs Reijghers soen van gewrocht op der stede huijs an die spenne ende boven te beschieten 5 *dagen 10 gr. sdages, doet 50 gr. vlms.*

1405, 10de maand, 1ste week

item Jan Drake gegeven van sinen salaris van 1 halve *jaire die urecloc te bewairne bij consente van minen* Joncheer ½ nobel, doet 5 schel.

1410

item ghegeven enen wagen (caijgijn) van de urecloc te voiren in Middelburg ende weder te brengen, doe ment vermakede, 10 gr.

item op die tijd Jan Drake mit sinen knecht verteert 6 gr.

olij voor de urecloc en een beesem 4 gr.

1450/51, 12de maand, 1ste week

item eerst bethaald meester Heinric in Middelborch van den huerclocken, te hove ende te Vere bewaren van desen jare 8 schel gr.

circa 1458

(...?... XXXIII 5 pond lijngarens daar de onrusten opgaan).

1460, 11de maand, 3de week

item gegeven den slootmaker van der hant opter stede huus gaende te makene an torloge 20 gr.

1467, 12de maand, 4de week

item betaald Cornelis de Slootmaker van der onruste te vermakene an de huerclocke 12 gr.

1473/74, 1ste maand, 1ste week

(Om breenspijkers die clavier mede te nagelen 10 gr.).

(Jacob de smit van 132 pond ijzers tot 20 mitten tpond 9 s. 2 gr.).

Rekeningen rentmeester van Slot Zandenburg

1465/66

item die slotemaker van ringen ende krammen ande clawiere an die clocke te stelle 5 schel 4 gr. [62]

(It. die slotemaker va ringen en kramme an (en?) claviere an die clocke te stellen V s. III gr. [62]).

[60] Het verschil van 6 groten tussen beide rekeningen is niet meer te corrigeren.

[61] De grote verschillen tussen beide lezingen leiden ertoe, dat bij Perrels een Engelse nobel 9 s. 8 sd. bedraagt, en bij Van Westrheene een halve schelling meer, namelijk 9 s. 6 gr. Uit de rekening 1ste week, 10de maand, 1405, volgt echter dat een Engelse nobel 10 schellingen telt. Zie ook n. 50.

[62] Het verschil tussen 4 en 3 groten is uiteraard niet meer te corrigeren.

SUMMARY

THE CLOCK, BELL, AND CHIMES OF THE FIFTEENTH-CENTURY TOWN HALL OF VEERE

BY ANDRÉ LEHR

Although the archives of the town of Veere (Zeeland) were destroyed during the last war, we are fortunate enough to have rather exact information concerning the clock, bell, and chimes of the fifteenth-century town hall, the subject of this publication, because the pertinent accounts had been published in 1925 by van Westhreene and in 1928 by Perrels.

This material indicates that in 1403 Veere acquired what was probably its first public clock on the tower of the city hall then under construction. The clock was made by a certain Jan Drake, who appears to have worked as a clockmaker in other towns in the vicinity as well.

As was customary, a bell was added to this clock. Although the bills do not indicate who cast this bell, which weighed about 350 kilograms, they do provide an interesting picture of the contemporary technique of bell-foundry, a technique which, notwithstanding general opinion to the contrary, differed essentially from the one used some centuries later and at present. A horizontal spindle was used in making the mould (Figs. 1-3), and the bronze was melted in a blast furnace (Figs. 5-6).

Although it is not certain in just what year an automatic chime was added to the clock, we do know that this was done by an unknown craftsman in the second half of the fifteenth century, which was at least a half-century after most of the other towns of The Netherlands.

The first true carillon, i.e. an instrument capable of being worked automatically as well as played by hand by a musician, was supplied in 1591 by Pieter II van den Ghein of Mechelen. In 1735 this carillon was replaced by one obtained from Pieter van den Gheyn of Leuven, which in turn was enlarged by Andreas Jozef van den Gheyn, also of Leuven, who gave the present carillon its definitive form.

WIJZERPLATEN AAN OUDE GEBOUWEN

DOOR

G. ROOSEGAARDE BISSCHOP

Geen onderdeel van een kerktoren zal zo dikwijls bekeken maar ook zo zelden met aandacht beschouwd worden als de daarop ten dienste van de openbare tijdaanwijzing aangebrachte wijzerplaten. Hun aanwezigheid wordt als vanzelfsprekend aangenomen en slechts enkelen zullen beseffen dat onze middeleeuwse torens vrijwel alle hun leven zonder deze nuttige stoffering zijn begonnen omdat zij nog niet was uitgevonden.

Het raderuurwerk, vermoedelijk in de loop van de 13de eeuw ontstaan, aanvankelijk ten dienste van de aan een strikte dagindeling gebonden kloostergemeenschappen, zal nog lange tijd slechts voor een kleine elite een vertrouwd instrument zijn geweest. De oudste algemeen te raadplegen uurwerken stonden in belangrijke kerken (Exeter, vermeld 1317; Glastonbury Abbey, 1335, later verplaatst naar Wells; Straatsburg, 1354; Lund, eind 14de eeuw) en gaven behalve de tijd vele minstens even belangrijk geachte zaken, de stand der hemellichamen en de kalender betreffende, aan. Voor het grote publiek waren de klokslagen, eerst met de hand gegeven en later door het uurwerk geregeld, voldoende.

Wanneer in 14de-eeuwse berichten over een „uurklok" wordt gesproken kan men dan ook niet met zekerheid concluderen dat aan die slagbel een uurwerk en een wijzerplaat buiten aan het gebouw verbonden waren. Een van de oudste duidelijke vermeldingen van een dergelijke wijzerplaat in Nederland vindt men in de rekeningen van de Hollandse Grafelijkheid over het jaar 1464: betaling aan „Claes die scilder van een bort te stofferen mit een hant dair men die huren in sien sal aenden Noirt toirn van die Zael, d' die hureclock in hangt" en aan „Cornelis, die beeldsnijder, van die voirsz hant te snijden" [1]. Tot de oudste nog bestaande en functionerende, maar in onderdelen waarschijnlijk wel eens vernieuwde „buiten-wijzerplaten" behoort die van het Praagse stadhuis (1490), die echter met al haar accessoires geheel in de trant van de bovengenoemde inwendige kathedraaluurwerken als prototype niet van veel nut is. De vroegste „gewone" wijzerplaten die bewaard zijn gebleven zijn waarschijnlijk niet veel jonger, maar zij zijn zo gering in aantal, dat zij ons met de oudste betrouwbare afbeeldingen, die uit het begin van de 16de eeuw dateren, en de nog aanwezige middeleeuwse kameruurwerken slechts een onvolledig inzicht in hun plaatsing en uiterlijk kunnen geven.

Duidelijke afbeeldingen komen het eerst voor in landen waar de torens grote onversierde oppervlakten hadden, zoals Zwitserland. Men kwam er daar reeds spoedig toe deze te voorzien van enorme, soms in een ornamentaal geheel opgenomen op de muur geschilderde wijzerplaten. Een der muurtorens te Luzern, van ouds de Zeitturm genaamd, vertoont een dergelijke wijzerplaat reeds op een afbeelding in de kroniek van Diebold Schilling (voltooid 1513) [2]; een andere vinden wij op een afbeelding uit omstreeks hetzelfde jaar van de stadhuistoren aldaar [3]. Merkwaardig duidelijk weergegeven is zelfs die op een poorttoren te Bischofszell (Thurgau) op de zogenaamde Bischofszeller Teppich, een geborduurd tapijt uit omstreeks 1520-'30 in het Historisches Museum te Basel [4]. De tegenwoordig om zijn enorme cijferringen befaamde Petersturm te Zürich bezat blijkens de aan Hans Leu Sr. toegeschreven stadsgezichten in het Schweizerisches Landesmuseum aldaar omstreeks 1500 reeds een verdieping lager een wijzerplaat die de gehele geleding in beslag nam.

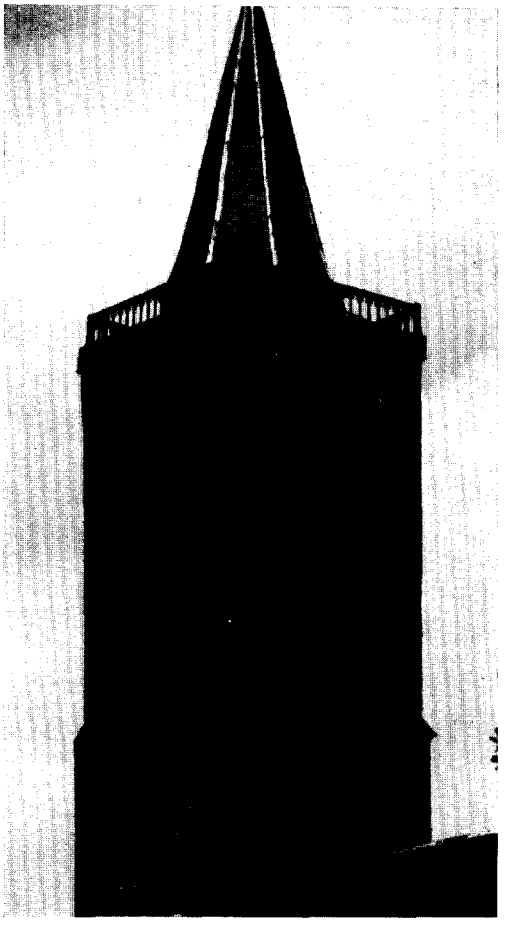
In ons land met zijn in het algemeen geheel door nissen en traceringen in beslag genomen torenmuren was voor iets dergelijks geen plaats, maar een zekere parallel kunnen wij toch vermoeden in de vroegste bekende wijzerplaat van de Utrechtse Domtoren, die het duidelijkst is af-

[1] A. Ising, *Het Binnenhof te 's Gravenhage in plaat en schrift,* Den Haag 1879, „De Groote Zaal", 8.

[2] A. Reinle, *Die Kunstdenkmäler des Kantons Luzern: Die Stadt Luzern,* Basel 1953-'54, I, afb. 5 en 8.

[3] Reinle, *o.c.,* II, afb. 2.

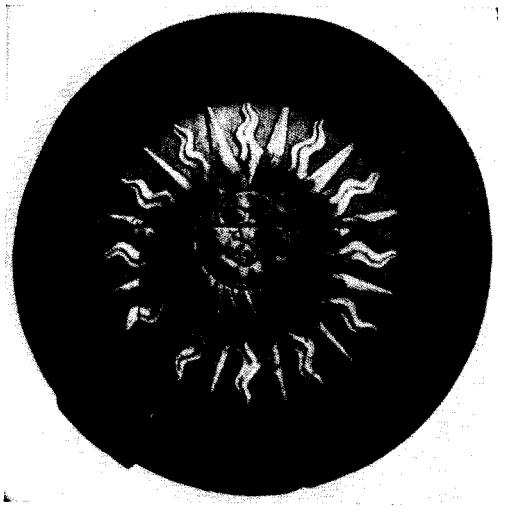
[4] A. Knoepfli, *Die Kunstdenkmäler des Kantons Thurgau, Der Bezirk Bischofszell,* Basel 1962, afb. 34 en 76.

Afb. 1. Eemnes-Buiten, herv. kerk. Bij de bouw ontworpen wijzerplaat op middeleeuwse toren (± 1521).

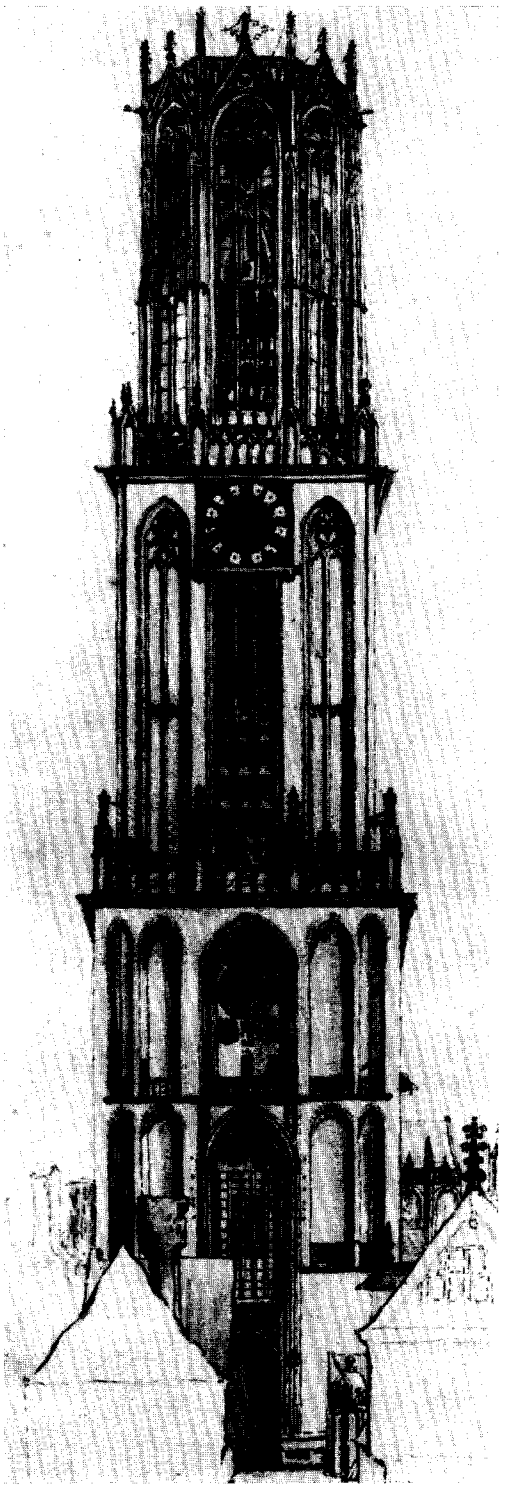
Afb. 2. Naarden, herv. kerk. Voor wijzerplaat verlaagde nis. Gelijktijdigheid met bouw (15de eeuw) niet zeker.

Afb. 3. Herford (Westfalen), v.m. Nicolaikerk, gotische stenen wijzerplaat met zon in het centrum.

Afb. 4. Haarlem, St.-Bavo. Wijzerplaat tegen gewelf. Stralen en witte cijferring, kort na 1520 (?).

Afb. 5. Utrecht, Dom. Detail van tekening uit 1636. Beneden wijzerplaat van voor 1514, boven van 1618 tegen top middennis reeds met effen centrum. (Parijs, Bibl. Nat.)

Afb. 6. Oud-Gastel, r.k. kerk. Foto 1899. Skelet-cijferring tegen zwart gemaakt metselwerk. (Thans 2 wijzers, zwart fond verwijderd).

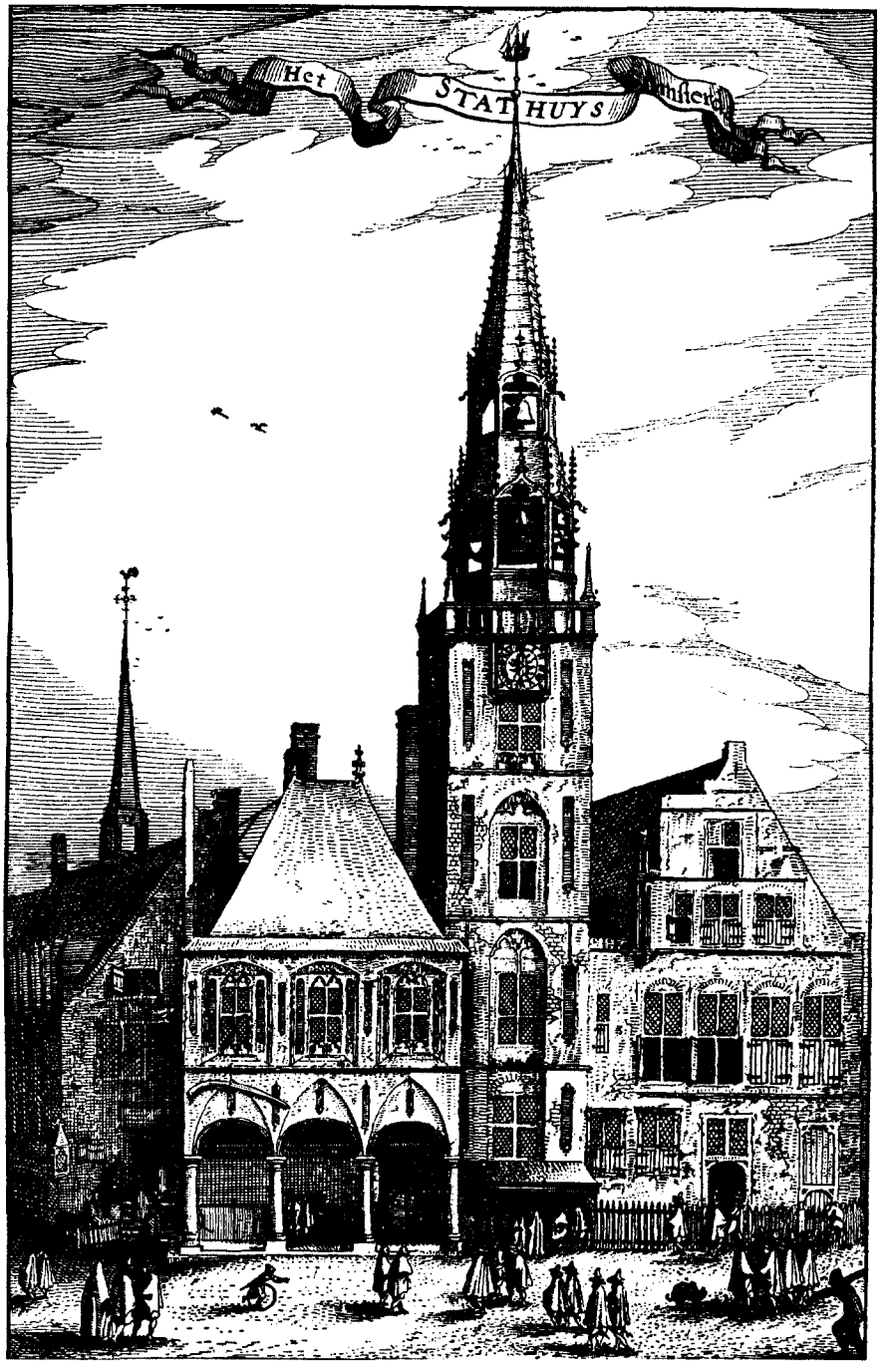

Fig. 1. Amsterdam, het middeleeuwse stadhuis, ets door Claes Jansz. Visscher. Wijzerplaten reeds in het begin der 16de eeuw op deze plaats, de vensternis bedekkend.

gebeeld op de wel aan Saenredam toegeschreven tekening uit 1636 in de Bibliothèque Nationale te Parijs (afb. 5). In de middelste nis bovenin de eerste geleding van de toren zien wij een wijzerplaat vergezeld van een Sint Maarten te paard en twee wapenschilden, die de indruk maken op de muur te zijn geschilderd. Deze wijzerplaat bestond in ieder geval in 1514 toen zij werd opgeschilderd, maar aangezien er reeds in de loop van de 15de eeuw over uurwerken op de Domtoren wordt gesproken, kan zij nog aanmerkelijk ouder zijn geweest [5].

Naast deze op de muur geschilderde kwamen reeds zeer vroeg in het muurwerk ingemetselde stenen wijzerplaten voor, waarvan de cijfers en verdere versiering in reliëf waren gehakt. Hun grote duurzaamheid heeft gemaakt dat de oudste tot ons gekomen wijzerplaten tot deze soort behoren: St. Leonard at the Hythe, Colchester (Essex), omstreeks 1500 [6]; Herford (Westfalen), voormalige Nikolaikirche, in 1908 in het museum aldaar [7]; Rouen, Grosse Horloge, in een renaissance-omlijsting in een boog over de straat geplaatst (1511); Chartres, in een renaissancehuisje (Pavillon de l'Horloge) tegen de voet van de noordelijke kathedraaltoren geplaatst (1520, door Jean de Beauce [8]); Swanbourne (Buckinghamshire), volgens de monumentenlijst [9] 15de/16de eeuw, vermoedelijk gelijktijdig met de kerktoren zelf. Dit laatste is zeer belangrijk, want hoewel torenuurwerken in de 15de eeuw reeds veelvuldig voorkomen, is het merkwaardig genoeg zeer moeilijk middeleeuwse torens en andere gebouwen aan te wijzen waaraan van meet af aan voor een of meer wijzerplaten plaats is ingeruimd. De enkele vermoedelijke voorbeelden dateren in het algemeen niet van voor 1500: De 14de-eeuwse Liebfrauenkirche te Neurenberg werd in 1506-'08 voorzien van het zogenaamde Michaelschörlein op het westportaal, waarbij tegelijkertijd een uurwerk met poppenmechaniek werd geleverd door Jörg Heuss [10]. De wijzerplaat en de bijbehorende entourage van het „Männleinlaufen" zullen dus gelijktijdig met de topgevel zijn ontworpen. Bij de noordelijke toren van de Münsterkirche in Überlingen aan het Bodenmeer zou men aan een dan zeer vroege oorspronkelijke opzet kunnen denken: De bovenste vierkante geleding is namelijk geheel vlak behoudens aan elke zijde een ronde nis waarin precies een wijzerplaat past. Het bericht dat de toren in 1494 is verhoogd zou op deze geleding kunnen slaan; het achtkant is pas in 1574-'76 aangebracht [11]. Wat onze contreien betreft, geen der vroegste nauwkeurige afbeeldingen van laatgotische torens (ontwerptekeningen en maquettes [12]) laat ook maar enige aanwijzing van of voor een wijzerplaat zien. Eerst bij het stadhuis van Oudenaarde (1525-'29) kan men in de in het traceerwerk van de toren ingepaste (maar op zich zelf geen oude indruk makende) wijzerplaat een oorspronkelijke opzet zien. Ook kan men enkele parallellen van de in ronde nissen verdiept aangebrachte wijzerplaten van Überlingen aanwijzen: De vroegere nog ten dele gotische gevel van het stadhuis te 's-Hertogenbosch (begonnen 1529, datumsteen 1533), het best afgebeeld door Saenredam, vertoont drie ronde nissen, de middelste met wijzerplaat, waaronder een poppenspel. Aangezien dit mechaniek „mette mennekes ende perdekens" reeds in 1530 door Meester Peter zou zijn aangebracht [13], moet de wijzerplaat reeds dadelijk in het ontwerp van de gevel zijn voorzien. Een dergelijk geval vindt men bij de toren te Eemnes-Buiten (gebouwd omstreeks 1521), waar aan de oostzijde de linkernis van de bovenste geleding van het begin af aan de onderzijde korter schijnt te zijn geweest om plaats te

[5] E. J. Haslinghuis en C. J. A. C. Peeters, *De Dom van Utrecht = De Nederl. monumenten van geschiedenis en kunst,* II 1, afl. 2, Den Haag 1965, 439 en 451.

[6] *Royal Commission on Historical Monuments: Inventory Essex,* III, Londen 1922, 45.

[7] A. Ludorff, *Die Bau- und Kunstdenkmäler von Westfalen: Kreis Herford,* Munster 1908, taf. 53, afb. 2.

[8] R. Merlet, *La cathédrale de Chartres (Petites Monographies des Grands Édifices de la France),* Parijs 1925, 79-80.

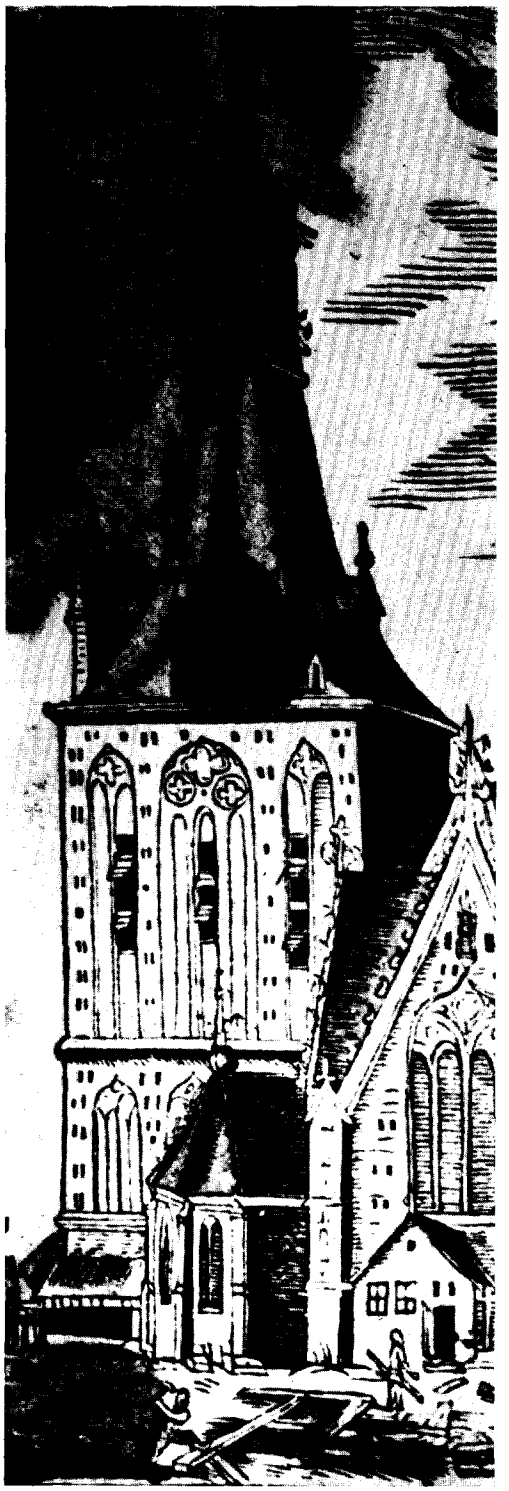
[9] *Royal Commission on Historical Monuments: Inventory Buckinghamshire,* II, Londen 1913, 289.

[10] G. P. Fehring en A. Ress, *Die Stadt Nürnberg = Bayerische Kunstdenkmale,* X, München 1961, 50 en 56. — R. Hootz, *Deutsche Kunstdenkmäler, ein Bildhandbuch: Bayern nördlich der Donau,* München-Berlijn 1960, 387 en afb. blz. 232.

[11] R. Hootz, *Deutsche Kunstdenkmäler, ein Bildhandbuch: Baden-Würtenberg,* München-Berlijn 1959, 391 en afb., blz. 296.

[12] Afgebeeld in: R. Meischke, „Het architectonische ontwerp in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen en de zestiende eeuw", *Bull. K.N.O.B.,* 6de s., 5 (1952), 161-230, en: G. Roosegaarde Bisschop, „De geschilderde maquette in Nederland", *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek,* 7 (1956), 167-217.

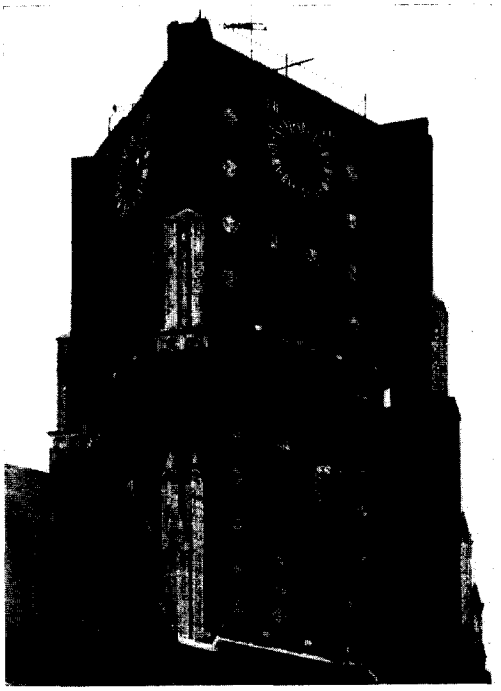
[13] C. F. X. Smits, *De kathedraal van 's Hertogenbosch,* Amsterdam 1907, 221; zie tekening van Saenredam uit 1632 in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, afgebeeld in: P. T. A. Swillens, *Pieter Jansz. Saenredam,* Amsterdam 1935, afb. 111.

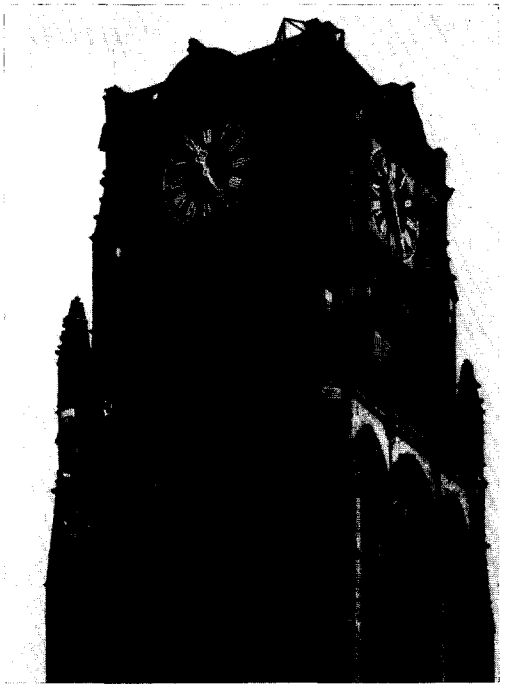
Afb. 7. Amsterdam, Oude Kerk. Wijzerplaten in dakkapellen, begin 16de eeuw. Detail Loterijprent, 1558.
(Amsterdam, K.O.G.)

Afb. 8. Haarlem, St.Bavo. Wijzerplaat kort na 1520 (?), opgeschilderd 1651 (?) naar oorspronkelijk patroon (?). Zie afb. 4. Detail schilderij van G. Berckheyde.
(Verz. v. Lyshart Stachelberg, München)

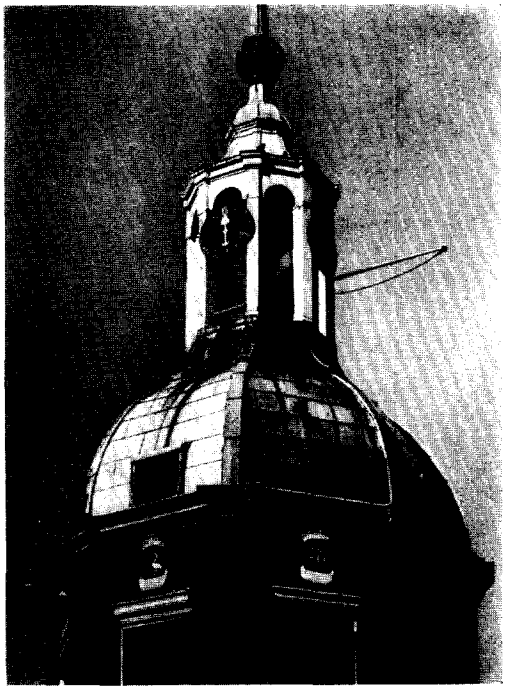
Afb. 9. Woudrichem, herv. kerk. Wijzerplaten tegen top middennissen; jaartal slaat op overschildering. Foto 1901. (Thans cijferringen tegen nieuwe balustrade).

Afb. 10. Rotterdam. St.-Laurens. Gotiserende top met wijzerplaat op traditionele plaats ontworpen met vermijding oversnijding middennis.

Afb. 11. Overschie, v.m. herv. kerk (verbrand 1899). Wijzerplaten „vrijzwevend" in silhouet meespelend, navolgingen van Oude Kerk Delft.

Afb. 12. Dordrecht, toren Groothoofdspoort (1690). In ontwerp met wijzerplaten hoewel voorzien geen rekening gehouden.
(Foto's Monumentenzorg)

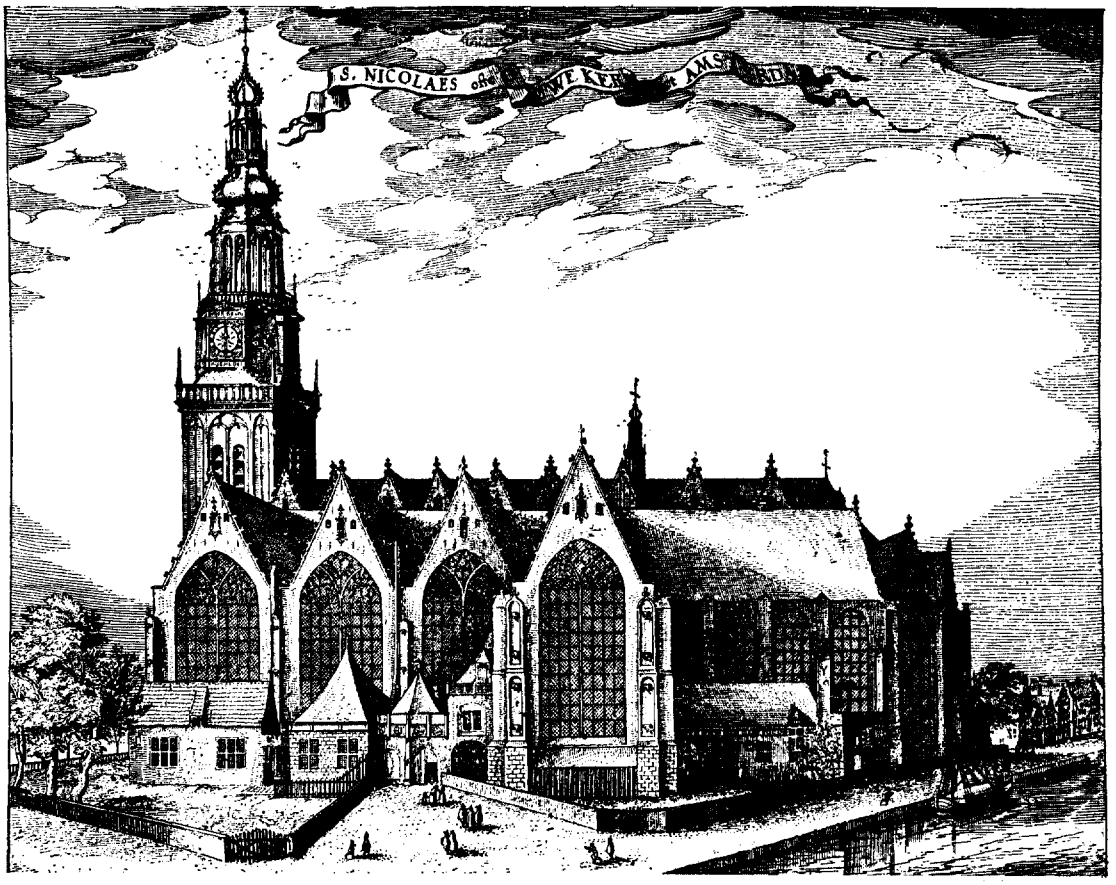

Fig. 2. Amsterdam, Oude Kerk, gravure door Claes Jansz. Visscher. Oudste voorbeeld van wijzerplaten die in het ontwerp van de torenbekroning een rol spelen (1565).

laten voor een ronde nis waarin van ouds de wijzerplaat heeft gezeten.

Men zou geneigd kunnen zijn ook bij de 15de-eeuwse torens van Naarden en Schiedam aan een oorspronkelijk ontwerp te denken: Bij de laatste was voor de restauratie aan elke zijde de middennis aan de bovenzijde korter dan de nissen te weerszijden, zodat ruimte overbleef om een wijzerplaat aan te brengen zonder de boog van de nis te bedekken. Bij de restauratie heeft men deze toestand ongedaan gemaakt en de wijzerplaten vervangen door cijferringen over de top van de toen verlengde nis heen. Te Naarden vindt men thans nog een soortgelijke toestand behalve aan de oostzijde waar de wel tot boven toe doorlopende nis door de daar ook sinds eeuwen aanwezige wijzerplaat wordt bedekt. Het zou aantrekkelijk zijn te veronderstellen dat te Naarden oorspronkelijk slechts aan drie zijden wijzerplaten bedoeld waren, want het is niet erg aannemelijk dat men, indien de wijzerplaten pas na de voltooiing van de toren alle vier tegelijk zijn aangebracht, de moeite zou hebben genomen aan drie zijden de nissen te verlagen en aan de vierde niet. Ook indien deze merkwaardige dispositie niet oorspronkelijk is zou het aanbeveling verdienen de toren bij een toekomstige restauratie te handhaven in de toestand die reeds te zien is op het schilderij van de verwoesting van Naarden in 1572 (in het stadhuis aldaar). Indien wel direct ontworpen zou de hoge en (vrijwel) alzijdige plaatsing der wijzerplaten te Naarden, Schiedam en Überlingen voor de 15de eeuw echter zeer vroeg zijn. Nog op de schaarse 16de-eeuwse afbeeldingen die gedetailleerd en betrouwbaar genoeg zijn ziet men waarschijnlijk slechts aan een, althans niet aan alle zijden, vrij laag aangebrachte wijzerplaten, bijvoorbeeld die

van de toren van de Stiftskirche op de vogelvlucht van St. Gallen door Heinrich Vogtherr (1545) [14] en die van de torens van St. Lamberti en St. Aegidii te Munster in Westfalen op het stadssilhouet door Hermann tom Ring uit omstreeks 1570. De oversnijding van de torennissen bij deze laatste voorbeelden toont de toen reeds gewone onverschilligheid voor de architectuur van de middeleeuwse torens [15]. Evenals te Utrecht nog veel lager bevond zich in Munster de wijzerplaat van de Liebfrauen- of Überwasserkirche, namelijk excentrisch tegen de tweede geleding aan de westzijde, welke toestand, nadat in 1648 een enorme wijzerplaat hoog tegen de toren was aangebracht, in 1880 werd hersteld. De zeer lage plaatsing van wijzerplaten als die tegen de zuidwesttoren van de Dom te Bamberg, vlak boven het westportaal van de Michaelskirche te Schwäbisch Hall en tegen de zuidertoren van het Munster te Basel zou op een hoge ouderdom kunnen wijzen.

Dit alles in aanmerking nemende kan men zeggen dat Amsterdam in het begin van de 16de eeuw op het gebied van de wijzerplaten allerminst achteraan kwam: Het gotische stadhuis prijkte toen reeds aan minstens drie zijden met wijzerborden die zo hoog mogelijk tegen de torenromp waren geplaatst, waardoor de toppen van de vensternissen werden bedekt (fig. 1); deze wijze van plaatsen zou in de loop van de volgende eeuwen een der meest gebruikelijke worden. Een wel speciaal Nederlandse, tot een levendig silhouet bijdragende oplossing vertoonde reeds op de oudste afbeeldingen [16] de Oudekerkstoren, waar de borden naar elke zijde in een rijk versierde dakkapel aan de voet van de laatgotische spits waren ondergebracht (afb. 7). Dit type wordt thans nog voortreffelijk vertegenwoordigd op de Delftse stadhuistoren. Nog opmerkelijker ging men te werk bij het spitsje dat direct na de brand van 1539 op de Haagse St. Jacobstoren verrees [17], maar waarvan de afbeeldingen elkaar helaas erg tegenspreken: onder de zeskante lantaren werden „vrijzwevend" naar alle zijden forse ronde wijzerplaten aangebracht, die daardoor sterk in het silhouet van de bekroning meespeelden. Niet minder dan acht dergelijke wijzerplaten moeten tegen de spits gestaan hebben die tussen 1573 en 1577 op de stadhuistoren te Leiden werd gebouwd [18]. Dit gedurfde motief zou pas in het begin van de 17de eeuw weer worden opgenomen.

Twee grote Zuidnederlandse torens tenslotte kregen lang voor hun noordelijke soortgenoten wijzerplaten tegen het achtkant: De O.L. Vrouwetoren te Antwerpen omstreeks 1550 [19], de O.L. Vrouwetoren te Breda, indien wij de afbeeldingen mogen geloven [20], zelfs enige decennia eerder.

Bezien wij de weinige authentieke wijzerplaten van voor 1600, dan springt reeds dadelijk een opvallend element in het oog, dat zij alle, ook met de kamerklokken uit die tijd, gemeen hebben, namelijk de van de as uitgaande stralen in het centrum, meestal afwisselend golvende en rechte, 12 van iedere soort of bij 24-urige wijzerplaten als van de Pavillon de l'Horloge te Chartres 24, precies naar de hele en halve uren gericht, maar ook wel eens alleen 12 rechte of golvende, zoals zelfs op Jan van Scorels triptiek te Obervellach [21]. Op afbeeldingen worden de stralen natuurlijk meestal tot een willekeurig aantal strepen gereduceerd. Een der weinige wijzerplaten uit die periode die blijkens de duidelijke afbeelding op het altaarstuk van Jan Joest in de

[14] E. Poeschel, *Die Kunstdenkmäler des Kantons St. Gallen: Die Stadt St. Gallen,* II, Basel 1961, 53, afb. 9.

[15] M. Geisberg, *Die Bau- und Kunstdenkmäler von Westfalen: Die Stadt Münster,* I, Munster 1932, afb. 7.

[16] In tegenstelling tot wat mejuffrouw B. Bijtelaar („De oudste afbeelding van de Oude Kerk", *Jrb. Amstelodamum,* 25 (1960), 41) beweert, vertoont de toren ook in zijn oudste gedaante, afgebeeld op het processievaandel in de r.k. begijnhofkerk, wijzerplaten aan de voet van de spits (zie goede afbeelding in: *Zeven Eeuwen Amsterdam,* I, Amsterdam z.j., 129). Weliswaar ontbreekt een wijzerplaat aan de oostzijde op de loterijprent van 1558, maar alle vogelvluchtafbeeldingen van Cornelis Anthonisz. en het processievaandel vertonen deze wel.

[17] Het bijbehorende uurwerk, thans in het klokkenmuseum te Utrecht, is in 1542 gedateerd.

[18] J. C. Overvoorde, *Uit de geschiedenis van het Raadhuis te Leiden,* Leiden z.j., 21-22, afb. blz. 18; zie ook: E. H. ter Kuile, „Het ontwerp van de Leidse stadhuisgevel van 1597", *Bull. K.N.O.B.,* 6de s., 17 (1964), 89-106, afb. 1.

[19] Zie de verschillende afbeeldingen in: A. J. J. Delen, *Iconographie van Antwerpen,* Brussel 1930.

[20] In: Th. E. van Goor, *Beschryving der Stadt en Lande van Breda,* Den Haag 1744, tussen 46 en 47, volgens S. J. Fockema Andreae (*Duizend jaar bouwen in Nederland,* I, Amsterdam 1948, 82) een kopie van een afbeelding van voor 1534. Vermoedelijk is hierbij echter ook wel naar andere oude afbeeldingen gewerkt; in 1630 had de toren in ieder geval al een wijzerplaat op deze plaats, zie J. Kalf, *De voormalige Baronie van Breda = De Nederl. monumenten van geschiedenis en kunst,* I 1, Utrecht 1912, pl. VIII.

[21] G. J. Hoogewerff, *Jan van Scorel, peintre de la renaissance hollandaise,* Den Haag 1923, afb. 5.

kerk te Kalkar (1505-'08) geen stralen had was die van het stadhuis aldaar. De oorsprong van dit geliefde motief zou ik willen zoeken in de uurstrepen die het aflezen van de oude, reeds vele eeuwen vóór de wijzerplaten op de torens ingeburgerde zonnewijzers vergemakkelijkten [22]. De samenhang met de zon wordt zowel op zonnewijzers (Plassenburg te Kulmbach, 1562 [23]) als op wijzerplaten (Herford; afb. 3) wel eens door een „zonnegelaat" in de as geaccentueerd. Een ander vast kenmerk was de smalle tot zeer smalle cijferzone, vermoedelijk naar het voorbeeld van de geen overwegende rol spelende smalle 24-urige cijferringen op de oude astronomische uurwerken; overigens was bij de steeds slechts van een uurwijzer voorziene klokken een nauwkeurige bepaling van de tijd zeer gebaat bij een smalle cijferzone met ver uit elkaar staande kleine cijfers. Halverwege tussen de cijfers bevond zich gewoonlijk een meestal ruitvormig teken (halfuursteken te noemen), dat de op het oog te schatten onderverdeling van het uur in kwartieren vergemakkelijkte (op minuten kwam het, ook in verband met de onnauwkeurige gang van de uurwerken, nog in het geheel niet aan). Evenals in de boekdrukkunst bleven de uiteraard in het begin gotische cijfers ook in de 16de en 17de eeuw zeer gebruikelijk.

Wat de kleuren betreft, op de stenen wijzerplaten zijn zij in het algemeen niet bewaard gebleven, terwijl zij bij de op pleisterwerk, hout of metaal geschilderde wijzerplaten door het herhaaldelijk overschilderen en vernieuwen waren blootgesteld aan wijziging volgens de veranderende smaak. Behalve op zo vroeg mogelijke afbeeldingen zijn wij dus voornamelijk aangewezen op de beschilderde ijzeren wijzerplaten der vroegste kamerklokken en op een enkele misschien in de oorspronkelijke toestand bewaarde binnenwijzerplaat. Met de afbeeldingen moet men zeer oppassen, aangezien het veel gemakkelijker is de stralen en cijfers op een lichte achtergrond te tekenen dan ze op een donker fond uit te sparen; de meeste min of meer summier afgebeelde wijzerplaten, ook in later eeuwen, zien er dan ook uit alsof ze een gelijkmatig licht fond hebben. Hoewel dit bij enkele vroege wijzerplaten inderdaad voorkwam, getuige de uitvoerige tekening van de stadhuiswijzerplaat te Luzern uit 1513 en een 15de-eeuwse Zuidduitse klok in de Collectie

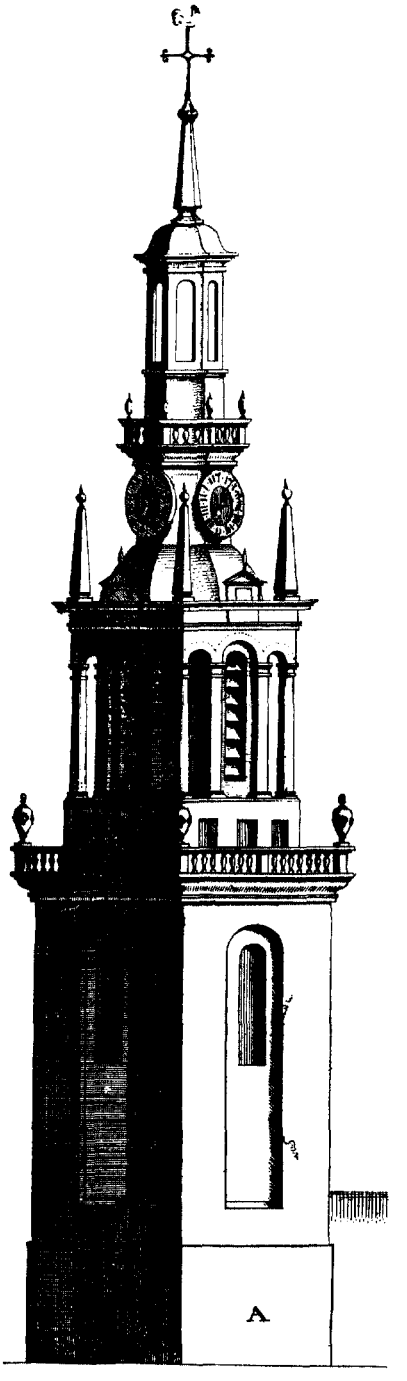

Fig. 3. Amsterdam, Jan Rodenpoortstoren (1606), ontwerp in *Architectura Moderna*. „Vrijzwevende" wijzerplaten kregen in het ontwerp een silhouet bepalende rol toebedeeld.

[22] Diverse afbeeldingen in: E. Zinner, *Alte Sonnenuhren an Europäischen Gebäuden,* Wiesbaden 1964.

[23] Zinner, *o.c.,* taf. XXI.

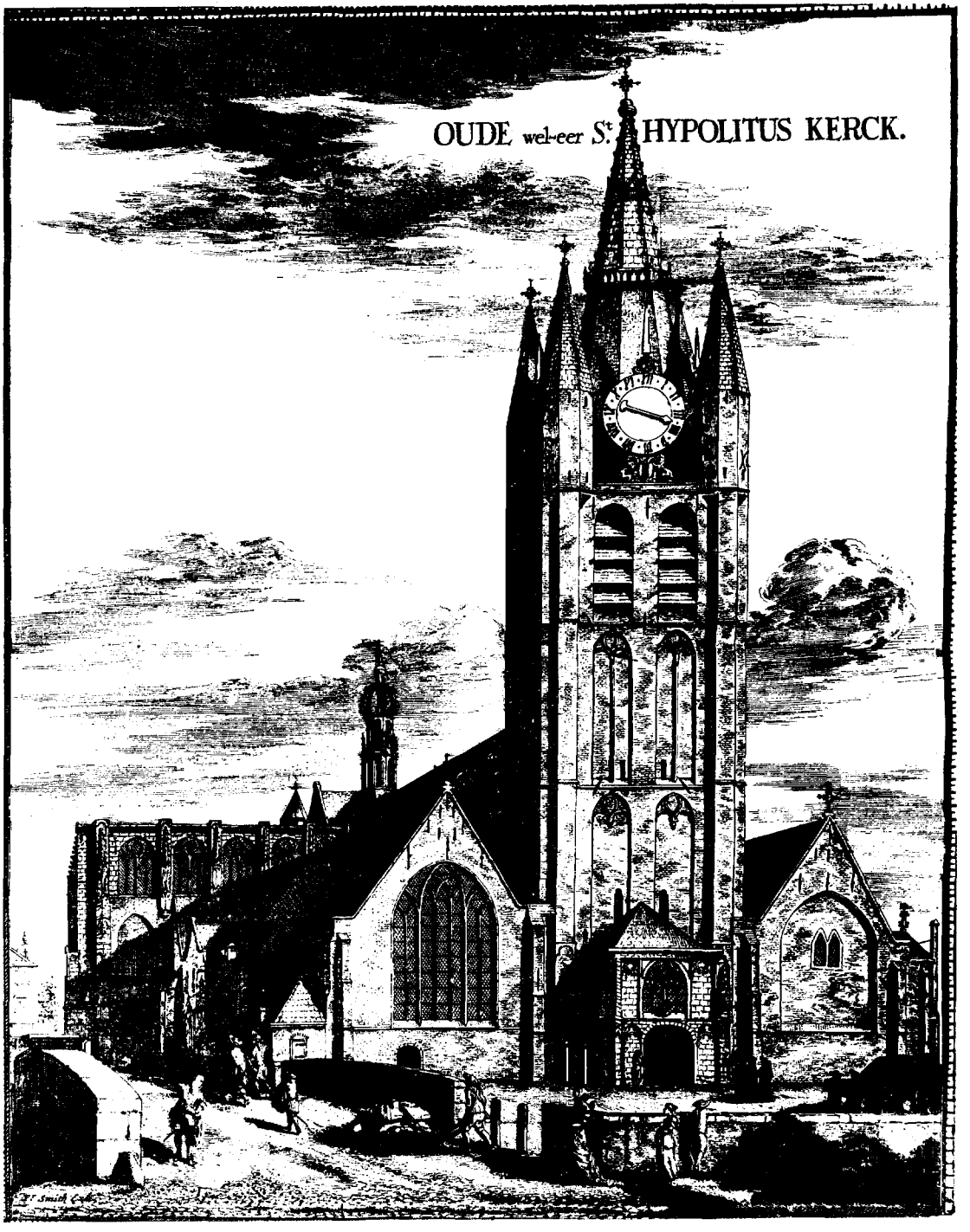
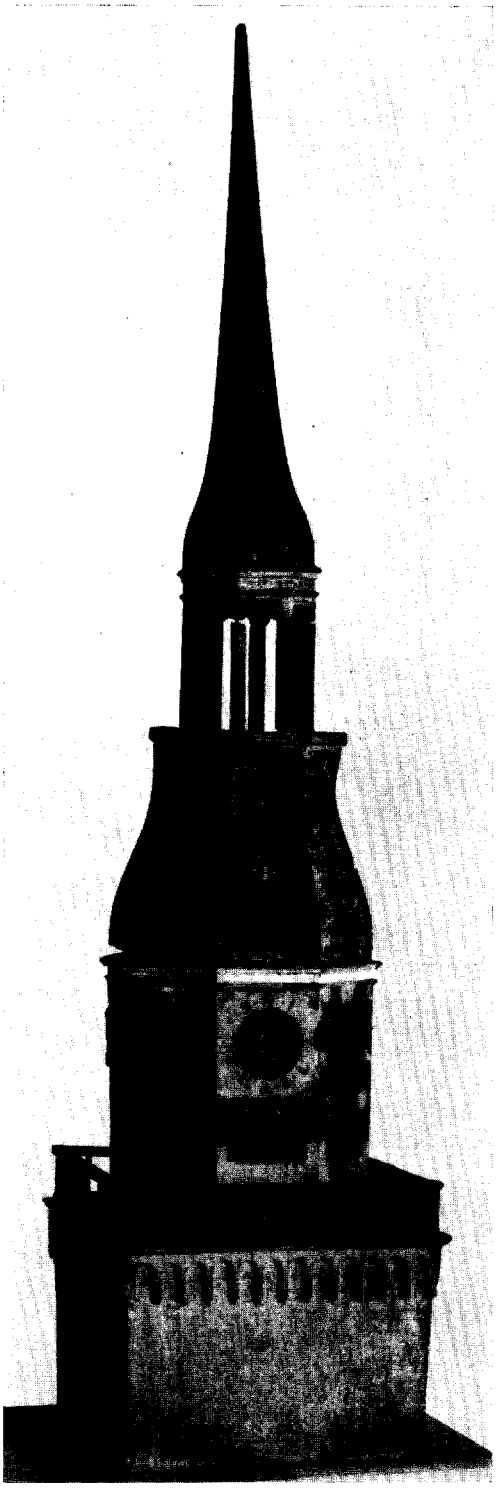
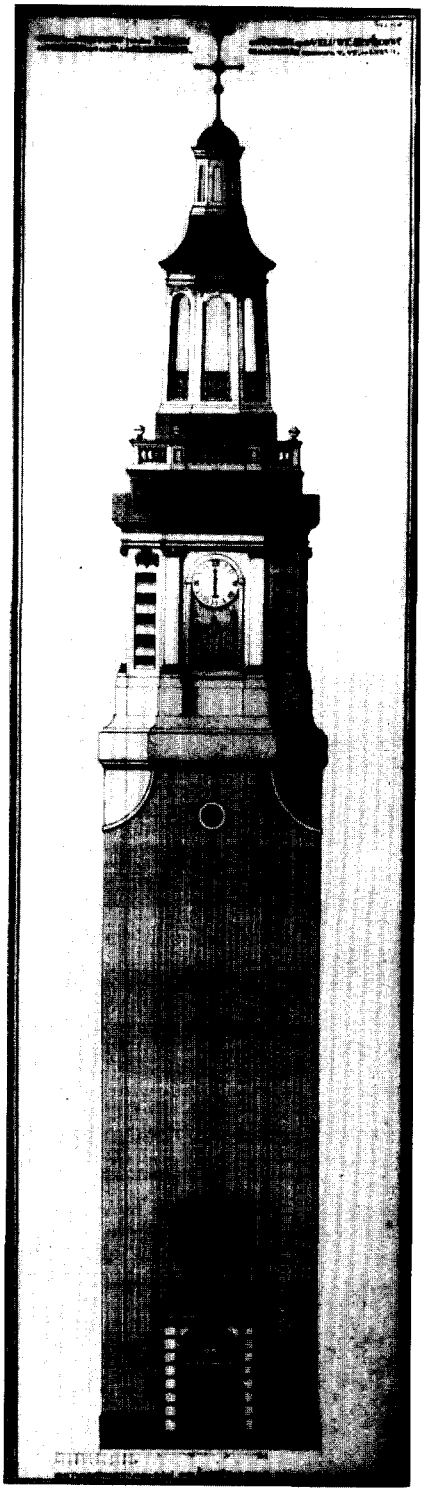

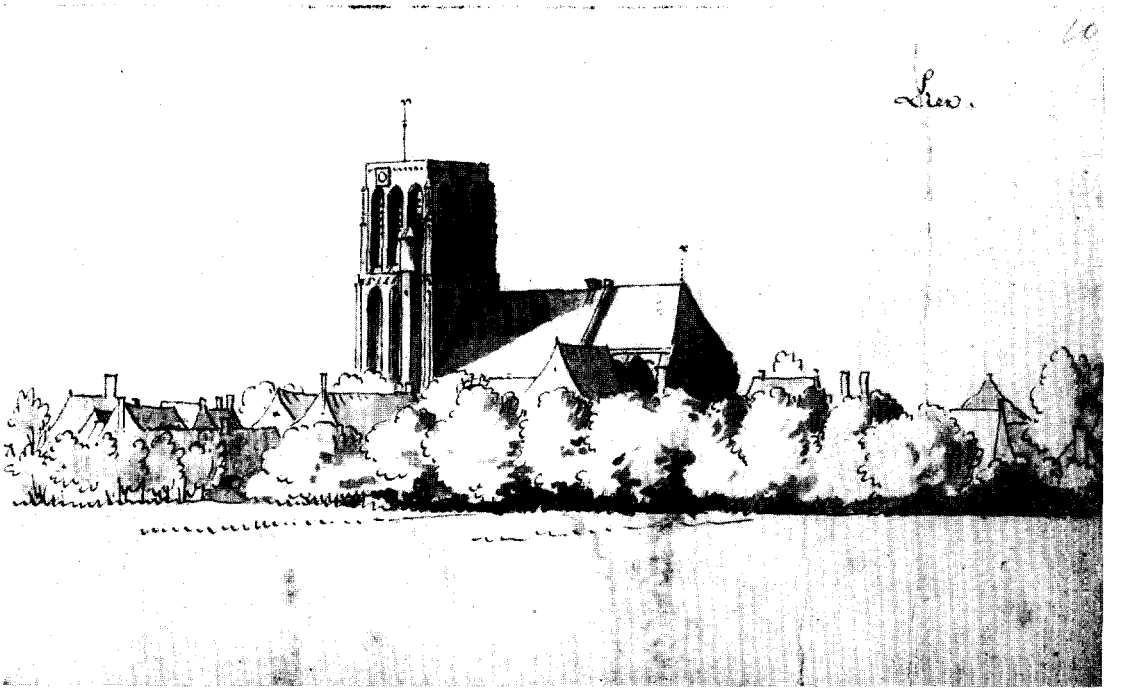
Fig. 4. Delft, Oude Kerk, naar afb. in: D. van Bleyswijck, *Beschryvinge der Stadt Delft,* (Delft 1667). Monumentaalste en oudste voorbeeld van vrijstaande wijzerplaten (1605).

Afb. 13. Deventer, niet uitgevoerd ontwerp bekroning Lebuïnustoren (tegen 1612). Moeilijke inpassing wijzerplaten in gotiserend ontwerp. (Deventer, Museum De Waag)

Afb. 14. Nijkerk, ontwerp toren herv. kerk (1774). Witte wijzerplaat, weinig meespelend in de architectuur. (Verz. Monumentenzorg)

Afb. 15. De Lier, herv. kerk naar tek. v. C. Pronk, 1731. Wijzerplaten op willekeurige plaatsen nog zo aanwezig tot ± 1955. (Amsterdam, Rijksprentenkabinet)

Afb. 16. Maarssen, herv. kerk naar tek. v. Jan de Beyer. „Vrij zwevende" wijzerplaat tegen de spits, thans dito aan alle zijden. (Paleis Soestdijk, Atlas Munniks v. Cleef)

Schenk te Winterthur [24], meen ik te moeten aannemen dat de gangbare uitmonstering was met een donker fond met lichte (vergulde) stralen en een lichte (witte) cijferring met donkere (zwarte) cijfers; deze laatste vindt men reeds bij de oudste, nog 14de-eeuwse kamer- en torenwachtersuurwerken. Daarnaast komt echter reeds vroeg de donkere (blauwe of zwarte) cijferring met gouden cijfers voor (o.a. bij een Oostenrijkse klok uit omstreeks 1460 in de Collectie Gisler te Zürich [25]). Vermoedelijk kunnen dergelijke donkere cijferringen als bijvoorbeeld van de genoemde wijzerplaat te Schwäbisch Hall dus nog van middeleeuwse oorsprong zijn. Het fond van deze vroege wijzerplaten zal zeker niet altijd zwart zijn geweest: rood en blauw, de kleuren die men ook op de kamerklokken tegenkomt, zullen de meest gebruikelijke zijn geweest.

Het karakter van de wijzerplaten uit de tot nu toe behandelde periode was sterk internationaal. Slechts Engeland levert een eigen type op waarbij de cijfers in plaats van in een door cirkels of een eigen kleur gemarkeerde zone ieder op een apart rond schijfje zijn geplaatst (bijvoorbeeld in de kathedralen van Wells en Exeter, in Wimborne Minster en buiten op St. Mary Steps te Exeter en op de toren te Swanbourne).

In het begin van de 17de eeuw zullen de wijzerplaten op onze torens een vertrouwde verschijning zijn geworden. Om hun „actieradius" te vergroten werden zij nu hoger geplaatst en, vooral in de steden, naar alle zijden. Aangezien er, zoals reeds gezegd, op de middeleeuwse torens in Nederland in het algemeen geen plaats voor wijzerplaten was, kon men ze niet aanbrengen zonder de architectuur ergens geweld aan te doen. In het algemeen vonden zij een plaats tegen de bovenste geleding (bij torens met een achtkant tegen het bovenste vierkant), het liefst geheel boven of onderaan en terwille van de symmetrie in het midden. Bij torens met een, drie of vier nissen per geleding kon zodoende een harmonisch resultaat worden bereikt, zij het, dat bij plaatsing bovenaan de top van de nis(sen) werd bedekt (afb. 5 en 9). Torens met twee nissen per geleding boden soms nog plaats tussen de nissen (bijvoorbeeld Steenderen [26]) of nisbogen (bijvoorbeeld op de Zuidertoren te Enkhuizen); dikwijls echter werden hier de nissen op werkelijk hinderlijke wijze oversneden (bijvoorbeeld Gorinchem [27], Doetinchem [28]) of werd de symmetrie verbroken door excentrische plaatsing in of tegen een der nissen (bijvoorbeeld Bergkerk te Deventer). Soms was de plaatsing ogenschijnlijk geheel willekeurig (afb. 15), hetgeen echter wel eens met de situering van het uurwerk in de toren kon samenhangen, zoals vermoedelijk te Rheden [29]: de westelijke wijzerplaat zat in het midden, de noordelijke en zuidelijke excentrisch vlakbij de westgevel, zodat het uurwerk midden tegen de westwand zal hebben gestaan.

Het is interessant te zien hoe de traditie bij het aanbrengen van wijzerplaten op middeleeuwse torens reeds zo sterk is, dat men bij enkele post-gotische ontwerpen in die tijd geen gebruik maakt van de mogelijkheid om voor de wijzerplaten een eigen zone of plaats open te houden: Bij het gotiserende ontwerp voor de bekroning van de Deventer Lebuïnustoren (1612?; afb. 13), dat het tegen de koepel van Hendrik de Keyser moest afleggen heeft men eenvoudig vier zijden van het achtkant blind gelaten om er grote wijzerplaten tegen te kunnen aanbrengen. Van de twee ontwerpmaquettes voor een toren tegen de Nieuwe Kerk te Amsterdam (1645) [30] vertoont de meest gotische in het geheel geen wijzerplaten; bij het op de Utrechtse Domtoren geïnspireerde ontwerp zijn vrij kleine wijzerplaten in de traceringen van de middelste nis van het bovenste vierkant geplaatst. Bij de (onvoltooide) kop van de St.-Laurenstoren te Rotterdam (na afbraak van de vorige in 1645) heeft de traditie tot een vermakelijke oplossing geleid: tussen de gotische zijnissen is een eigentijdse middenpartij geklemd, bestaande uit een wijzerplaat onder fronton boven een tussen korinthische zuilen gevatte rondbogige nis, waardoor oversnijding vermeden werd (afb. 10). Bij de gotiserende torentop te Ouderkerk aan de IJssel is simpeler de Naardense en Schiedamse manier met kortere middennis gevolgd [31]. De ten dele

[24] E. von Bassermann-Jordan, *Uhren,* bewerkt door H. von Bertele, Brunswijk 1961, afb. 26a.

[25] Von Bassermann-Jordan, *o.c.,* afb. 25.

[26] E. H. ter Kuile, *Het Kwartier van Zutfen = De Nederl. monumenten van geschiedenis en kunst,* III 2, Den Haag 1958, afb. 358.

[27] F. A. J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst,* Den Haag 1928-'41, I, afb. 233, en: *Duizend jaar bouwen in Nederland,* I, afb. 117.

[28] Ter Kuile, *Het Kwartier van Zutfen,* afb. 86.

[29] Vermeulen, *o.c.,* I, afb. 79.

[30] Vermeulen, *o.c.,* III, afb. 866.

[31] Vermeulen, *o.c.,* I, afb. 68.

in 1768 herbouwde toren te Geertruidenberg [32] heeft boven de nissen van de bovenste geleding een blinde zone waarin voor wijzerplaten ruimschoots plaats is. Dit is de oplossing, die gewoonlijk wordt gevonden bij torens die slechts in de algemene opzet de middeleeuwse traditie volgen (bijvoorbeeld Schermerhorn 1634, Breukelen 1705 (afb. 18), Langweer 1777 (afb. 20), Kleine Kerk te Vollenhove 1823).

Een aantrekkelijke gelegenheid om wijzerplaten onder te brengen was intussen reeds lang geschapen in de karakteristiek Nederlandse houten torenbekroningen met hun vele geledingen en verdiepingen. De eerste waarbij de wijzerplaten, gevat in klassieke aediculae, een integrerend onderdeel van de compositie vormen is de tweede spits van de Oudekerkstoren te Amsterdam (1565; fig. 2), die vele navolgers zou krijgen. Een ander type werd, zoals reeds gezegd, voorbereid door het Haagse torenspitsje, namelijk dat waarbij ronde wijzerplaten, min of meer vrij voor het bouwlichaam geplaatst, door hun contour sterk meespelen in het torensilhouet. Hoogtepunten in deze richting werden de Jan Rodenpoortstoren (1606; fig. 3) en de Munttoren (1619) [33] te Amsterdam. Reeds even eerder (1605) had men het gewaagd reusachtige, door enig ornament omgeven, doch geheel vrijstaande wijzerplaten tussen de hoektorentjes van de Oudekerkstoren te Delft te plaatsen, hetgeen het aspect van de toren bepaald ten goede kwam (fig. 4). Merkwaardigerwijze lijkt het bij vele later ontworpen torens en torenbekroningen, waarbij toch van meet af aan met wijzerplaten rekening moest worden gehouden, alsof deze als een „afterthought" zijn toegevoegd, bijvoorbeeld op de Westertoren te Amsterdam (voltooid 1634) en op de Nieuwe Kerk te 's-Gravenhage (1649-'56), in de traditie van de Munttoren op de Academie en de stadspoorten van Willem van der Helm te Leiden en als kras voorbeeld de dakruiter van de Grote Kerk te Goes (1620), waar het bijzonder sierlijke silhouet van de spits van de aanvang af door vier grote ronde wijzerplaten werd verduisterd [34]; tenslotte bij lantarens als die van de Groothoofdspoort te Dordrecht (1690; afb. 12). Overigens nemen de wijzerplaten in de 18de eeuw ook daar waar zij niet in de weg zitten geen prominente plaats meer in, bijvoorbeeld op de Atoren te Groningen (1710-'12), op de na de ramp van 1747 voor de St.-Geertruidskerk te Bergen op Zoom ontworpen toren [35], en op de toren te Nijkerk (1774-'76; afb. 14).

Sinds de vrijstaande wijzerplaat was ingeburgerd werd zij ook tegen bestaande spitsen aangebracht, meestal aan de voet, maar ook wel hogerop „zwevend", bijvoorbeeld waarschijnlijk in navolging van die op de Oudekerkstoren te Delft met enig ornament omgeven op de sierlijke spits van Overschie (verbrand 1899; afb. 11) of heel simpel zoals te Maarssen (afb. 16). Waar zij al te zeer in conflict kwamen met de oorspronkelijke situatie heeft een vorige, puristische generatie ze weggerestaureerd (stadhuis te Sluis [36]). Ronduit meesterlijk was de vondst van de wijzerplaten in aediculae die in 1626 de dwaze pijlerstompen van het onvoltooide achtkant op de toren van de Grote Kerk te Dordrecht kwamen maskeren. Een weinig in Nederland, doch zeer vaak in Engeland [37] voorkomend type was de wijzerplaat als uithangbord, ter vergroting van de „reikwijdte" haaks op de gevel van in de rooilijn geplaatste gebouwen aangebracht. Deze thans nog te Hoorn aan de Noorderkerk en de Oosterkerk voorkomende dispositie heeft o.a. vroeger ook bestaan aan het verdwenen stadhuis te Tiel, aan het St.-Jacobsgasthuis te Schiedam (voor 1785 [38]) en, reeds in 1712 vermeld maar later kennelijk vernieuwd, aan het St.-Petersgasthuis te Arnhem [39].

Voor het uiterlijk van de wijzerplaten is men ook voor de 17de en 18de eeuw nog veel aangewezen op afbeeldingen die slechts zelden betrouwbaar zijn en elkaar nogal eens tegenspreken. Het stralenmotief handhaaft zich, vooral in het buitenland en in onze noordelijke provincies; slechts schijnt het aantal stralen zich tot 12 van

[32] J. J. F. W. van Agt, „De Sint Gertrudiskerk te Geertruidenberg", *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 13 (1960), 137-178, afb. 7 en 8.

[33] Roosegaarde Bisschop, *o.c.*, afb. 4.

[34] M. Smallegange, *Nieuwe Cronyk van Zeeland*, I, Middelburg 1696, pl. tussen 528 en 529.

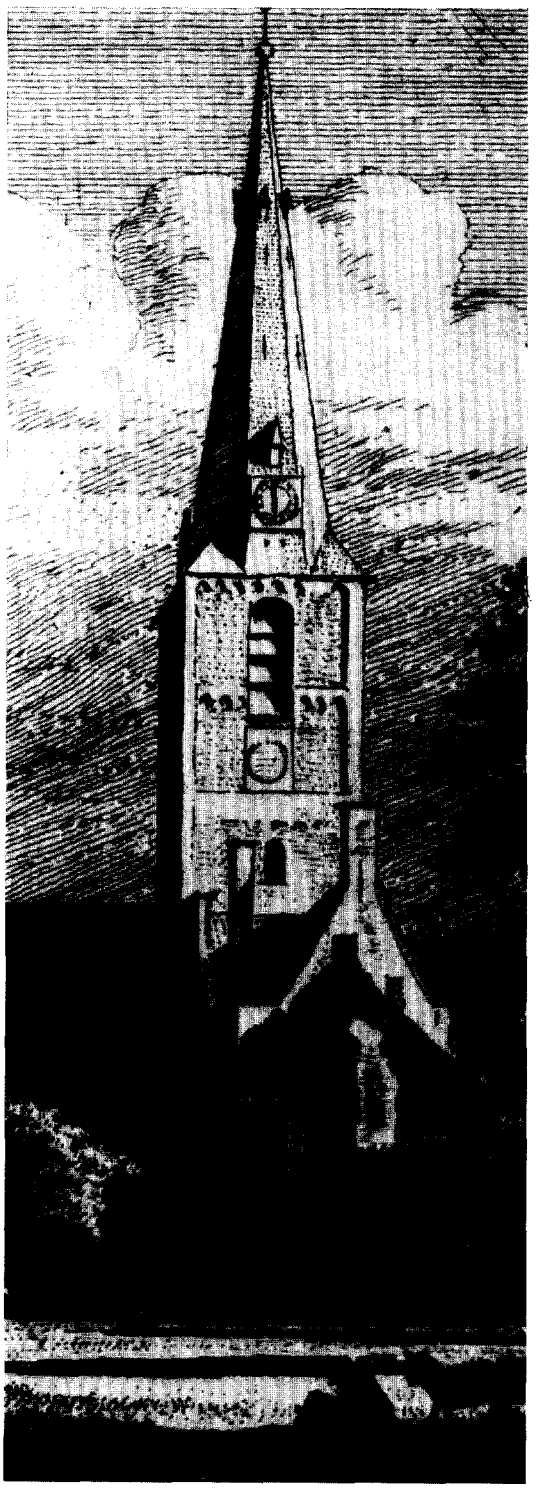
[35] C. L. Temminck Groll, „De Sint Geertruidskerk te Bergen op Zoom", *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 9 (1956), 23-44, fig. A.

[36] E. A. Canneman, „De restauratie van het stadhuis te Sluis", *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 17 (1964), 145-158, afb. 1.

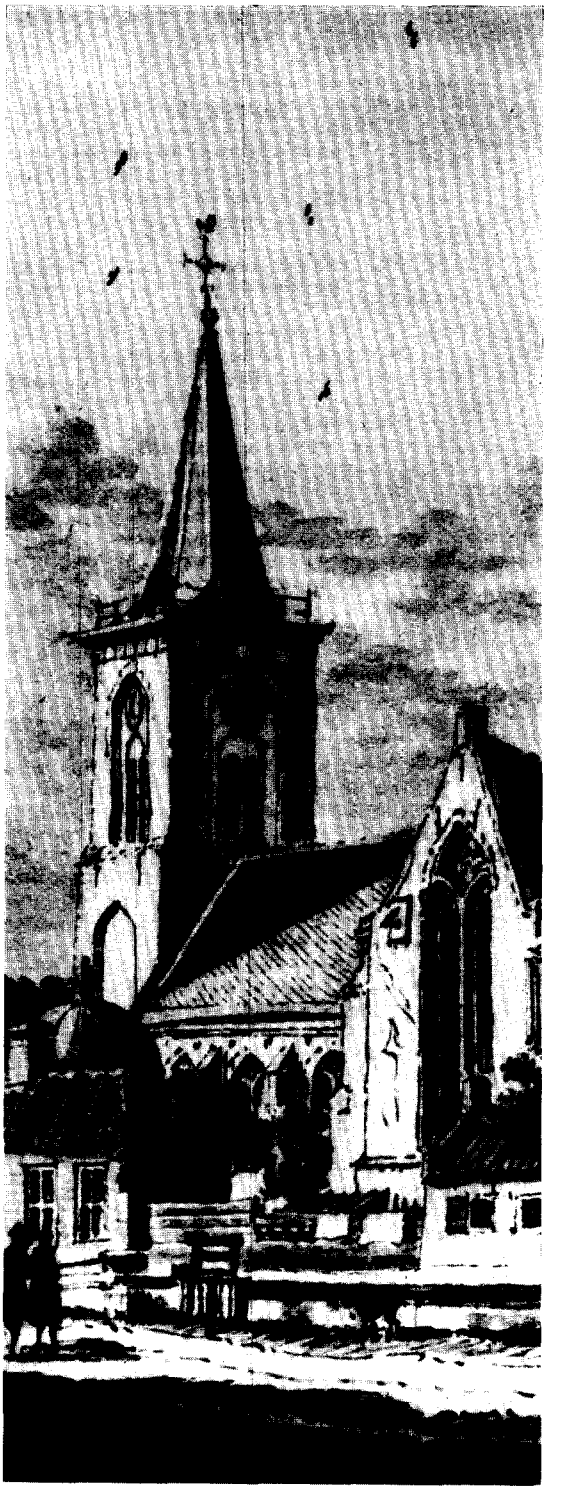
[37] Zie bijv. de vele afbeeldingen in: G. Cobb, *The old churches of London*, Londen [2]1942-'43.

[38] R. Meischke, „Het Sint Jacobsgasthuis te Schiedam", *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 13 (1960), 21-46, afb. 1.

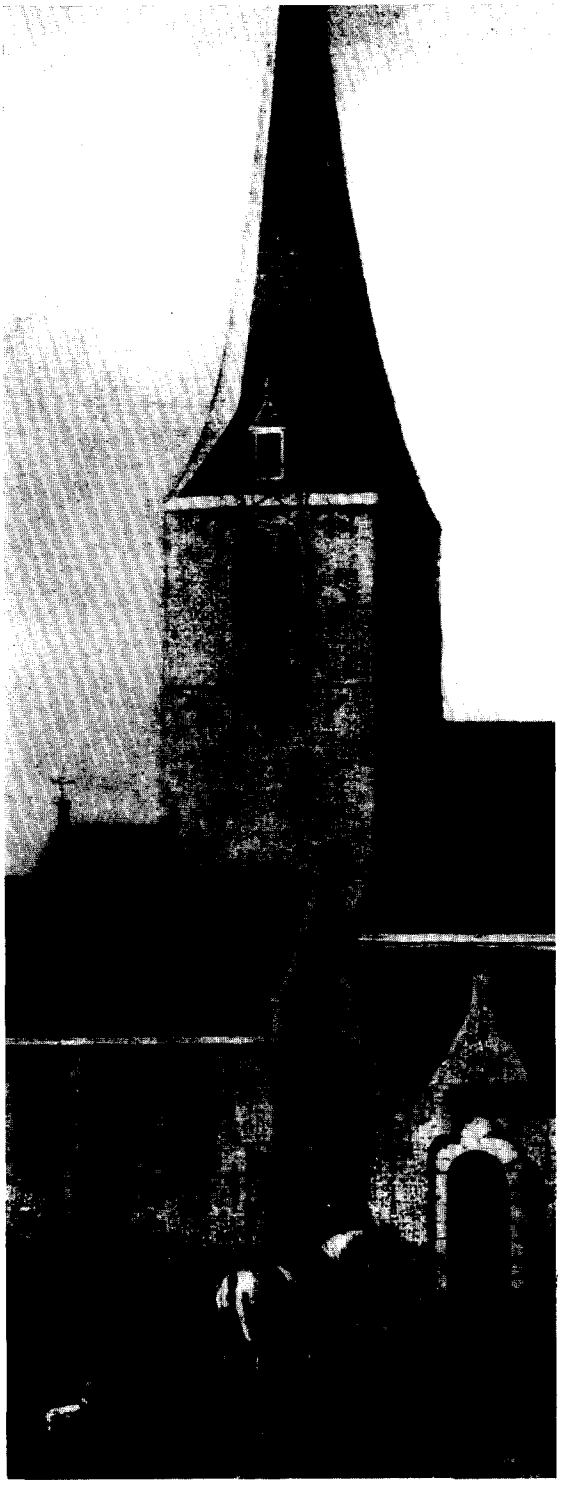
[39] C. L. Temminck Groll, „Het Sint Petersgasthuis te Arnhem", *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 10 (1957), 212 en afb. 1.

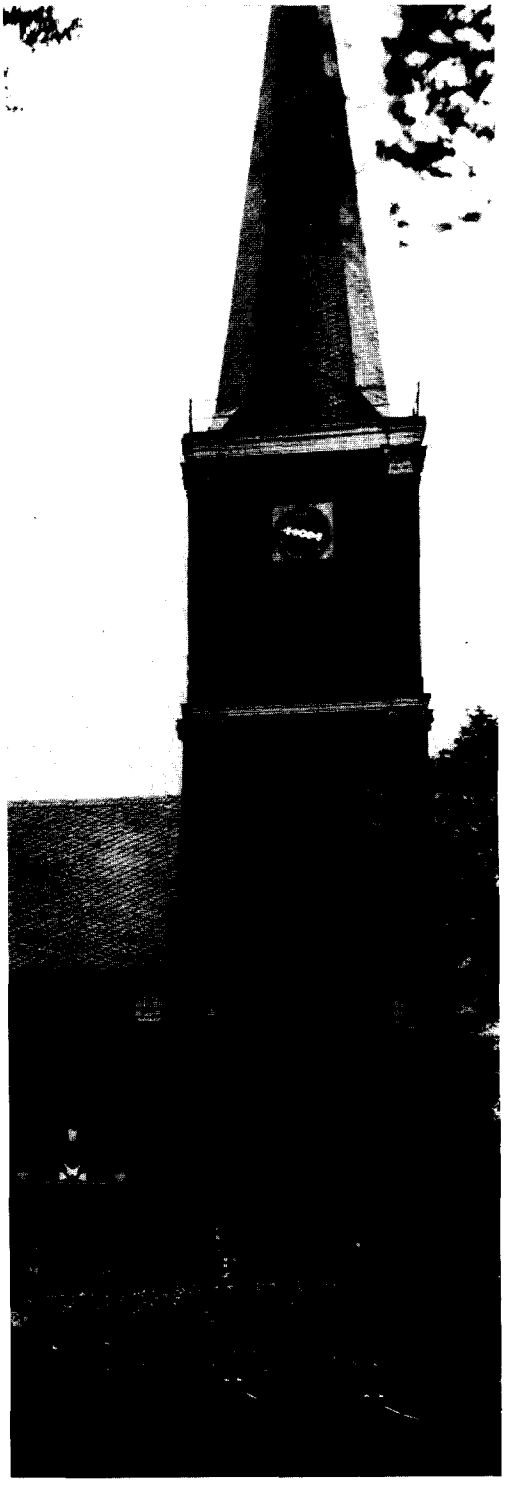
Afb. 17. Rijnsburg, herv. kerk. Detail tek. v. H. Spilman. Vroeg voorbeeld van verplaatsing wijzerplaat van romp naar spits.
(Leiden, Gem. Archief)

Afb. 18. Breukelen, herv. kerk. Detail aquarel v. J. de Beyer, 1748. Rekening gehouden met wijzerplaten bij traditioneel ontwerp (1705).
(Verz. H.M. de Koningin)

Afb. 19. Rijswijk (Z.-H.), herv. kerk. Detail schilderij door J. ten Compe. Open cijferringen, uitzonderlijk voor Noord-Nederland.
(Amsterdam, Mij. Studio)

Afb. 20. Langweer, herv. kerk (1777). Gelijktijdig met toren ontworpen wijzerplaat onder Lodewijk-XVI-guirlande.
(Foto Monumentenzorg, 1920)

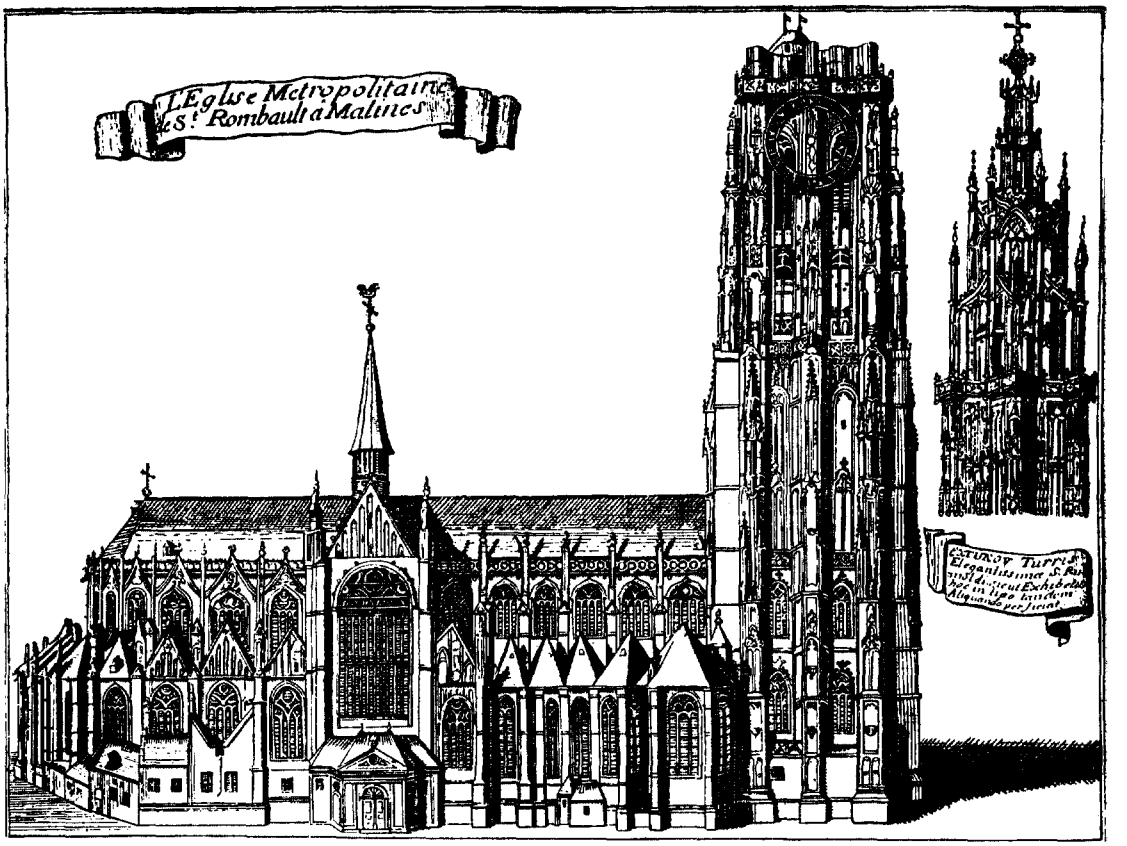

Fig. 5. Mechelen, kathedraal; naar een 18de-eeuwse prent. Een der vroegste voorbeelden van een open cijferring.

één soort te gaan beperken. Van de grote op de muur geschilderde wijzerplaten in Zwitserland zijn enige gedateerde voorbeelden gedetailleerd afgebeeld: Het ontwerp voor de kerktoren te Merishausen in het Kanton Schaffhausen uit 1589 [40] vertoont 12 tot de cijferring reikende strepen en om de as enige korte straaltjes, uitgaande van een zonnekop. Op de 1664 gedateerde versie van de wijzerplaat op de Stiftskirche te Luzern zijn eveneens 12 strepen zichtbaar [41] en op het ontwerp (uit 1704?) voor een nieuwe beschildering van de stadhuistoren in dezelfde stad [42] heeft de wijzerplaat 12 niet meer tot de cijferring reikende rechte stralen, die meer een ster suggereren. Ook het ontwerp voor de kerk te Osterfingen in het Kanton Schaffhausen uit ± 1758 [43] geeft nog stralen in de wijzerplaat. Louter golvende stralen draagt de gedetailleerd afgebeelde wijzerplaat van de Antwerpse kathedraal op een prent van Wenzel Hollar uit 1649 [44].

In ons land ontwerpt men in 1607 de Beurs te Amsterdam [45] en tegen 1612 de reeds vermelde bekroning voor de St. Lebuïnuskerk te Deventer (afb. 13) nog met 12 rechte stralen in de wijzerplaten. Ook de oudere wijzerplaten geeft men in die tijd nog met stralen weer (fig. 1 en 2). Twaalf rechte stralen bezit eveneens de vermoedelijk oudste nog bestaande en functionerende wijzerplaat in Nederland, die waarschijnlijk kort na de voltooiing van de toren in 1520 tegen het kruisingsgewelf in de Haarlemse St.

[40] R. Frauenfelder, *Die Kunstdenkmäler des Kantons Schaffhausen: Der Kanton Schaffhausen ohne Stadt Schaffhausen und Bezirk Stein,* Basel 1960, afb. 129.

[41] Reinle, *o.c.*, I, afb. 99.

[42] Reinle, *o.c.*, II, afb. 3.

[43] Frauenfelder, *o.c.*, afb. 265.

[44] Delen, *o.c.*, pl. 48.

[45] De nauwkeurigste weergave van de wijzerplaat vindt men op een gravure van Boëtius à Bolswert, afgebeeld in: *Amsterdam in de Zeventiende Eeuw*, I, Den Haag, 1897, „Groei en Bloei der Stad", 69.

Bavokerk werd gemonteerd (afb. 4). Behalve qua vorm hiermee geheel identiek is de wijzerplaat buiten op de toren van dezelfde kerk op een der schilderijen van Gerrit Berckheyde (afb. 8). Deze laatste, die eveneens kort na 1520 kan zijn aangebracht, vertoont op genoemd schilderij echter het jaartal 1651, terwijl een tekening van deze of van een der andere wijzerplaten op de toren door Wenzel Hollar (1663), het jaartal 1659 doch ondanks alle gedetailleerdheid geen stralen laat zien. Deze komen ook op geen der andere schilderijen van Berckheyde duidelijk waarneembaar voor. De weinig te lijden hebbende en moeilijk bereikbare beschildering van de binnen-wijzerplaat kan zeer goed de oorspronkelijke zijn, maar even goed toch van een latere vernieuwing dateren; indien de buiten-wijzerplaten inderdaad na 1651 stralen hebben bezeten, kunnen deze op hun beurt in die tijd naar het patroon van 1520 zijn overgeschilderd. Een andere zeer oude wijzerplaat waarvan het niet zeker is of de beschildering met haar stralenpatroon nog de oorspronkelijke (1568?) is, bevindt zich op een uurwerk in de consistoriekamer van de Grote Kerk te Edam (afb. 23): de hoekornamenten en de niet-gotische cijfers lijken op een latere datum te wijzen.

In onze noordelijke provincies waren rond de eeuwwisseling nog vele wijzerplaten met stralen aanwezig. Verschillende daarvan bevonden zich op torens of in gebouwen, die pas in de 17de of 18de eeuw waren opgetrokken (bijvoorbeeld de dakruiter op de verdwenen kerk van Rottum, de toren te Hindelopen, 1724, de kerk te Harlingen, 1771-'76). De traditie werd zelfs voortgezet aan de (inmiddels verdwenen) neogotische toren te Aduard en aan de in 1902 herbouwde toren te Spijk (Groningen). Prachtig bewaard doch niet meer in gebruik is een wijzerplaat in de kerk te Tzum, die nog afwisselend golvende en rechte stralen vertoont, doch slechts zes van iedere soort (afb. 25). De omlijsting zou een vroegere datering suggereren dan het jaartal 1722 aangeeft; misschien slaat dit echter op een overschildering. Het is in verband met dit alles moeilijk de ouderdom te schatten van de wijzerplaat die zich thans nog tegen de toren van Oosterwierum bevindt en die sinds de laatste zestig jaar wel van kleur maar niet van patroon veranderd is (afb. 21).

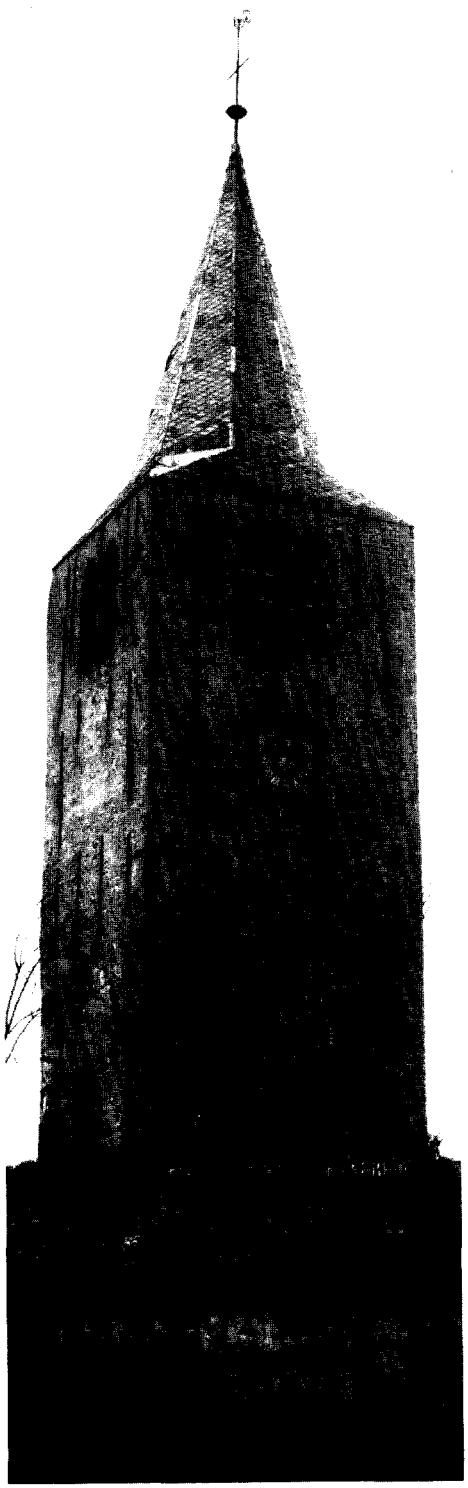
Buiten de noordelijke provincies schijnen de stralen in de eerste decennia van de 17de eeuw in onbruik te raken. Hoewel men ook in deze periode de wijzerplaten op afbeeldingen in het algemeen voor het gemak wit laat, ontbreken in het vervolg vrijwel algemeen ook de minste aanduidingen van stralen op de meer summiere afbeeldingen en hebben de nieuwe wijzerplaten indien zij met kleurnuances zijn weergegeven duidelijk een effen donker centrum: Jan Rodenpoortstoren, ontwerp 1606, afbeelding 1631 (fig. 3), Dom te Utrecht, aangebracht 1618, afbeelding 1636 (afb. 5). De witte cijferring blijft aanvankelijk gehandhaafd (afb. 4, 5, 8, 13 en 23), maar wordt spoedig opzij gestreefd door de reeds sporadisch gesignaleerde zwarte met gouden cijfers (afb. 25). Slechts op het Noordhollandse platteland werd de witte cijferzone in het begin van deze eeuw nog bij een groepje wijzerborden aangetroffen (raadhuis te Barsingerhorn en kerken te Haringhuizen, Oostgraftdijk, Westgraftdijk, Schoorl (afb. 30) en Krommeniedijk). Hoewel de beschildering in al deze gevallen geen erg oude indruk maakte, berustte zij ongetwijfeld op een traditie van hoge ouderdom. Helaas heeft men de wijzerplaten der drie laatstgenoemde kerken sindsdien reeds zwart geschilderd, zodat voor het algeheel uitsterven van deze regionale eigenaardigheid moet worden gevreesd. In dit zelfde gebied vindt men ook een zeldzaam voorbeeld van een gekleurde cijferring op donker fond, namelijk op het bijzonder fraaie, 1663 gedateerde wijzerbord in de kerk te De Rijp.

De combinatie van het effen zwarte centrum met de zwarte cijferring resulteerde in de ons zo bekende geheel zwarte wijzerplaat. Men vindt haar reeds op de geschilderde ontwerpmaquette van de Munttoren te Amsterdam [46] (tegen 1619). Andere een betrouwbare indruk makende afbeeldingen uit de 17de eeuw vindt men op een aantal schilderijen van Beerstraaten (Loenen aan de Vecht, Waag te Deventer, ± 1665 [47], Gorinchem), Berckheyde (Noordwijk-Binnen [48]) en Jan van der Heyden (Oude Kerk te Delft). Geheel of bijna geheel zwart zijn ook de 17de-eeuwse wijzerplaten in de kerken van Schermerhorn (1636; afb. 24) en Blokzijl en van het monumentale uurwerk in staande kast in de kerk te Hasselt; de empire waaierzwikken op deze laatste wijzen echter duidelijk op een overschildering.

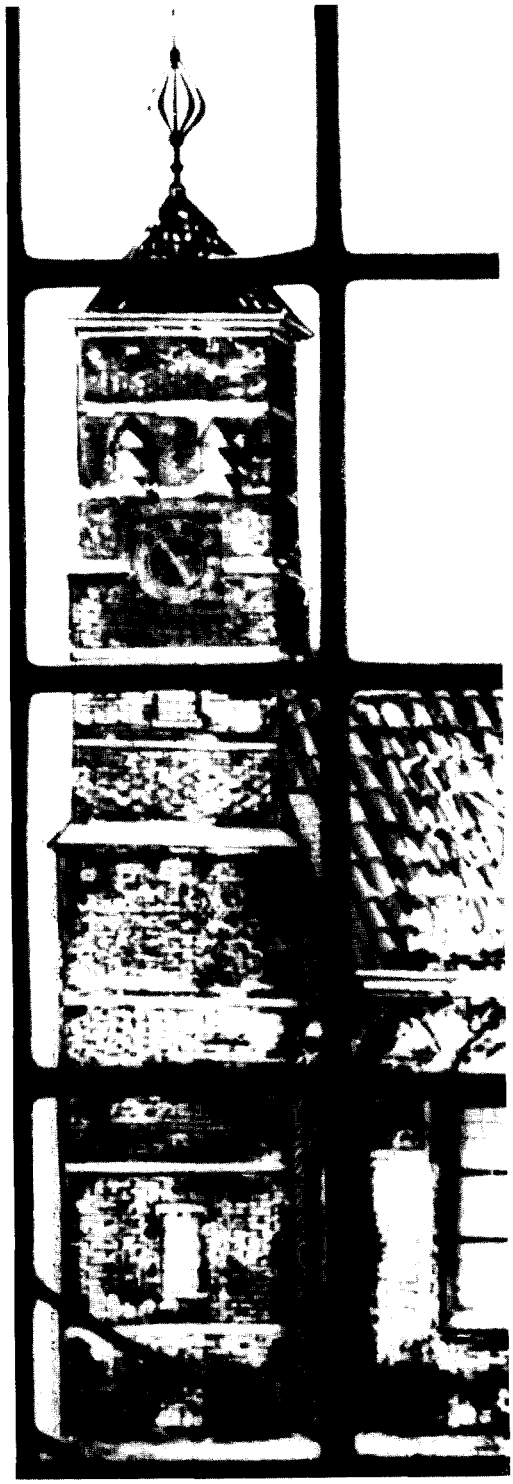
[46] Zie n. 37.

[47] E. H. ter Kuile, *Zuid Salland = De Nederl. monumenten van geschiedenis en kunst*, IV 2, Den Haag 1964, afb. 40.

[48] E. H. ter Kuile, *Leiden en Westelijk Rijnland = De Nederl. monumenten van geschiedenis en kunst*, VII 1, Den Haag 1944, afb. 370.

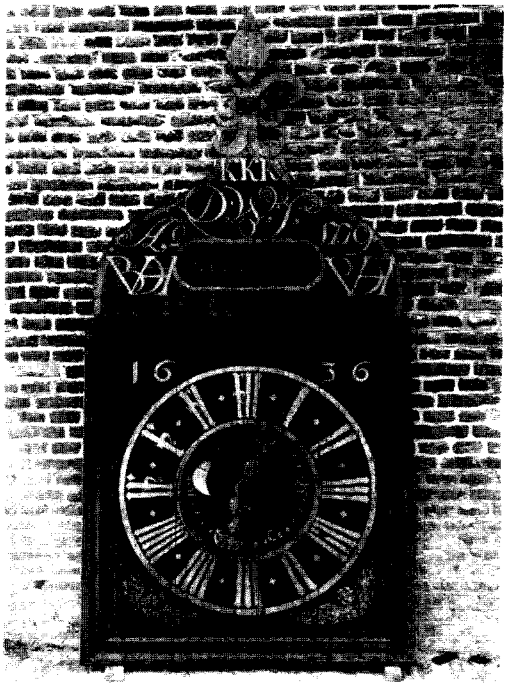
Afb. 21. Oosterwierum, kerktoren. Wijzerplaat met late ster en bekroning door overgekraagde stenen.

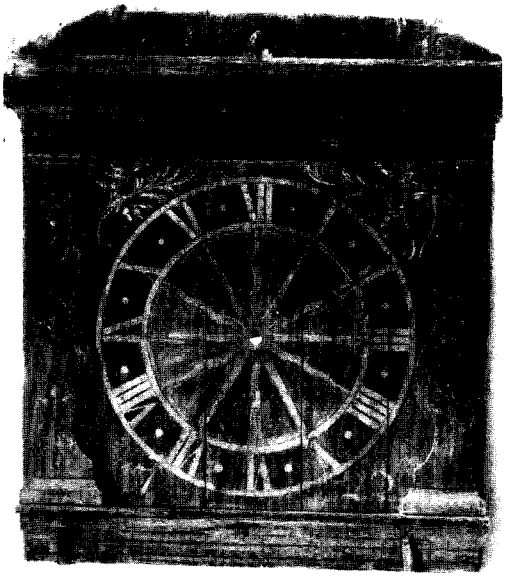
Afb. 22. Noorddijk, herv. kerk. Detail gebrandsch. glas (1765). Zwarte wijzerplaat met vergulde cirkels voor cijferzone en beschilderingsjaartal. (Foto's Monumentenzorg)

Afb. 23. Edam. Grote Kerk. Klok in consistoriekamer (1568?). Wijzerplaat in aedicula, met stralen en witte cijferring.

Afb. 24. Schermerhorn. Wijzerplaat in de herv. kerk, in „schilderijlijst". Vroege zwarte cijfer-ring, nog gotische cijfers. Bekroning later.

Afb. 25. Tzum. Wijzerplaat in de herv. kerk (1722). Omlijsting en stralen typisch voor het conservatisme in de noordelijke provincies.

Afb. 26. Velsen. Wijzerplaat in de herv. kerk in pendule-achtige Lodewijk-XIV-omlijsting.

(Foto's Monumentenzorg)

De goede leesbaarheid van de wijzerplaten met effen donker centrum waartegen de vergulde wijzer mooi afstak zou van invloed kunnen zijn geweest op de keuze van zwart fluweel als ondergrond voor de wijzerplaten van laat-17de- en begin-18de-eeuwse kamerklokken als de zogenaamde Haagse klokjes en de Zaanlanders. De geheel opengewerkte zogenaamde skeletcijferring die bij de Haagse klokjes veel werd toegepast kan men dan zien als een afspiegeling van de althans aanvankelijk ook steeds door twee vergulde cirkels begrensde cijferzone op de geheel zwarte buiten-wijzerplaten (afb. 9 en 22) [49]; bij de wijzerplaten op het Huis te Warmond heeft men hiermee een grapje willen maken: de cijferringen „hangen" aan kleine ringetjes alsof het horloges waren. Sommige 18de-eeuwse afbeeldingen zouden doen geloven dat men deze cirkels soms reeds vroeg heeft weggelaten. Aangezien wij bij kamerklokken eerst tegen 1800 de „vrije" cijferplaatsing zien opduiken op geschilderde en geëmailleerde wijzerplaten, lijkt het waarschijnlijk dat deze ook bij de buiten-wijzerplaten pas omstreeks die tijd hier en daar is ingevoerd; gebruikelijk werd zij eerst wanneer men de oude wijzerplaat bij het aanbrengen van een minuutwijzer geheel overschilderde en van minuutpuntjes voorzag. Een vroeg voorbeeld daarvan waren de wijzerplaten van de Utrechtse Dom (1859; zie ook afb. 10).

De zeer smalle cijferzone van de 16de eeuw werd nu allengs wat breder naar analogie van die bij de kamerklokken, waar echter sinds het invoeren van een minuutwijzer een ook steeds breder wordende minuutcijferband van invloed was. Slechts bij uitzondering bereikt of overschrijdt de breedte van de cijferring de halve doorsnede van het centrum, zeer ten nadele van de afleesbaarheid. Verrassend vroeg zien wij dit te Schermerhorn, waar deze toestand gezien de structuur van de wijzerplaat wel origineel moet zijn (afb. 24). Aan het einde van de 18de eeuw komt de smalle cijferzone soms weer terug, misschien ook in verband met een soortgelijk verschijnsel vooral bij geëmailleerde wijzerplaten op klokken en horloges.

Wat betreft de verspreiding van de zwarte wijzerplaat is het moeilijk conclusies te trekken uit de grote hoeveelheid 18de-eeuwse topografische tekeningen van Spilman, Pronk, De Beyer, Verhees enz. Zij hebben allen een standaardmanier om wijzerplaten weer te geven, waarbij deze steeds wit worden gelaten, behalve bij De Beyer, die ze juist vrijwel uitsluitend zwart afbeeldt; het is echter niet steeds duidelijk of hij een zwarte of een witte cijferring bedoelt. Slechts de gedetailleerde tekeningen en schilderijen als van Hoogers en La Fargue tonen de toeneming van de zwarte wijzerplaten duidelijk aan. Zelfs interieur-wijzerplaten die geheel de trant van die der kamerklokken volgden met twee wijzers, minutenband en minuutcijferzone werden soms in „negatief" uitgevoerd, bijvoorbeeld die in de Lutherse kerk te Hoorn uit 1773 [50].

De kleurige traditie blijft hiernaast vooral in noordelijke contreien voortleven, getuige helaas voornamelijk oude foto's. Soms blijkt die traditie echter niet zo hecht en oud te zijn als men op het eerste gezicht zou aannemen: In Enkhuizen hebben alle openbare wijzerplaten thans een helder rood centrum, in de Westerkerk bovendien van stralen voorzien en 1603 gedateerd. Deze laatste vertoonde echter voor de recente restauratie een wit fond en het jaartal 1747, terwijl bij alle andere wijzerplaten behalve die op het klokhuis van de Westerkerk aan de hand van oude foto's perioden met zwart of wit fond kunnen worden aangetoond. Weliswaar bezitten de wijzerplaten op het 18de-eeuwse model van de Westerpoort in het stadhuis een rood centrum [51], doch minuutstreepjes op hun cijferringen doen ook hier aan hun authenticiteit twijfelen. De lichte vlekjes in de wijzerplaten op het geschilderde stadsgezicht uit 1614, eveneens in het stadhuis [52], laten geen conclusie over de kleur toe. Wijzerplaten met wit fond en zwarte cijferring, zoals hierboven gesignaleerd, zijn overigens in Nederland ook uiterst zeldzaam geweest. Voorbeelden vond men op de 17de-eeuwse Beschuittoren te Wormer (afgebroken 1896) en de uit 1809 daterende herv. kerk te Oldenzaal (afgebroken 1933).

Thans komen wij aan de wijzerplaten die niet alleen op de afbeeldingen maar ook in werkelijkheid effen wit waren. Deze zijn een verschijning van de tweede helft van de 18de eeuw, waarschijnlijk onder invloed van de geëmailleerde wijzerplaten van Zwitserse makelij op de dan meer en meer geïmporteerde en ook nagevolgde klokken in Franse en Zwitserse stijl; indien reeds van de aanvang wit gekleurd moet de wijzerplaat

[49] Zie ook n. 54.

[50] Herma M. van den Berg, *Westfriesland, Tessel en Wieringen = De Nederl. monumenten van geschiedenis en kunst*, VIII 2, Den Haag 1955, afb. 130.

[51] Van den Berg, *o.c.*, afb. 16.

[52] Van den Berg, *o.c.*, afb. 13.

van Beeckesteyn [53] uit omstreeks 1725 een verre voorloper zijn geweest. Vóór 1800 vindt men dit type (afb. 32) vrijwel alleen op landhuizen en op orgelkasten in de kerken. De opmaak van thans op kerktorens aangetroffen witte wijzerplaten maakt steeds een 19de-eeuwse indruk; slechts op het ontwerp voor de toren te Nijkerk (1774; afb. 14) schijnen inderdaad witte wijzerplaten bedoeld te zijn.

In de 17de en 18de eeuw bleven de wijzerplaten in het algemeen gekenmerkt door hun sobere vorm, de vierkante soms in een geprofileerde rand (afb. 24, 31) en soms rustend op stenen consoles (afb. 5), in de 17de eeuw nog wel eens in een klassieke aedicula (ook hierin in het klein nagevolgd door de Haagse klokjes), de in de 18de eeuw meer en meer gebruikelijke ronde wijzerplaten slechts zelden in modieus lofwerk gevat (afb. 26 en 29). Uitbundiger uitten zich ook hierin weer de noordelijke provincies: naast fraai gebeeldhouwde bekroningen uit 1707 te Stedum vinden wij rijke uitgezaagde randen uit 1681 te Stiens (afb. 27) en een dito bekroning te Winsum (Groningen), naïef gekartelde silhouetten in Westernijkerk, Wanswerd, Jelsum, Hijum, Hantum en vroeger ook te Weidum (buiten het Noorden slechts te Doetinchem, reeds voorkomend op een tekening uit 1743 en in het begin van deze eeuw verwijderd [54]), een in- en uitgezwenkte bovenzijde als te Idaard of een driehoekige, door drie vazen bekroond, als te Kollum. Een vermoedelijk ook tot het Noorden beperkte eigenaardigheid is een decoratieve bekroning door uitgekraagde stenen als te Lichtaard (verdwenen) en Oosterwierum (afb. 21).

Alvorens van de tot nu toe behandelde massieve, van hout en/of koper [55], vermoedelijk eerst in de 19de eeuw ook van ijzer vervaardigde wijzerplaten af te stappen, moet met betrekking tot deze nog iets gezegd worden over een merkwaardige, vaak tot op heden volgehouden traditie. In de zwikken der nog bestaande oude vierkante of rechthoekige wijzerplaten vindt men naast wapens of ander ornament zeer dikwijls een jaartal (afb. 5, 8, 9, 32). Meestal is dit zo recent, dat daarmee onmogelijk het jaar van vervaardiging kan zijn bedoeld. Bekijkt men een aantal oudere foto's of andere duidelijke afbeeldingen van de betreffende toren, dan ontdekt men soms steeds vroegere jaartallen op kennelijk dezelfde wijzerplaat: O.L. Vrouwetoren te Amersfoort 1915, 1898, 1890, 1866; Eusebiustoren te Arnhem 1909, 1870, 1852; stadhuis te Venlo 1862, 1785 (of 1735); Domtoren te Utrecht 1877, 1859, 1713 (of 1715), 1618 (stichtingsjaar). Een verklaring hiervoor is, dat men bij elke s c h i l d e r b e u r t het jaar waarin deze geschiedde vastlegde. Gekker wordt het echter, wanneer men thans een vroeg jaartal aantreft, maar op oudere afbeeldingen een veel later, bijvoorbeeld bij de kerk te Renswoude 1639, 18??, bij de Zuiderkerk te Enkhuizen, 1524, 1872, en bij de toren te Losser 1666, 1900. In deze gevallen wilde men blijkbaar de klok terugdraaien en vermoedelijk het stichtingsjaar vermelden. Nu is de k e r k te Renswoude inderdaad in 1639 gesticht, maar dat is geenszins zeker van de tegenwoordige wijzerplaat. Duidelijk even zinloos zijn de jaartallen 1524 op de wijzerplaten van de Zuidertoren te Enkhuizen, 1519 op die van het klokhuis van de Westerkerk in dezelfde stad en 1640 en 1692 op die van de Westzijderkerk te Zaandam. Het nare van dit alles is, dat men niet weet of vroege jaartallen op wijzerplaten werkelijke of gefingeerde stichtingsjaartallen dan wel „gefixeerde" overschilderingsjaartallen zijn. Slechts bij de vermoedelijk meer ongerept bewaard gebleven binnen-wijzerplaten heeft men meer houvast. De reeds eerder vermelde jaartallen 1603 en 1747 op die in de Westerkerk te Enkhuizen manen echter ook hier tot voorzichtigheid.

De traditionele massieve, te storend geoordeelde wijzerplaten moeten tegenwoordig bij restauraties steeds meer wijken voor open „skelet"-cijferringen, slechts bestaande uit een metalen geraamte waarop de cijfers enz. los zijn gemonteerd. Dit type schijnt van vrij recente datum te zijn. Op een schilderij van Jan ten Compe (afb. 19) vertoont de kerktoren te Rijswijk in Zuidholland dergelijke cijferringen, die gedeeltelijk boven het torenlichaam uitsteken. Verhees geeft in 1797 weliswaar — volgens zijn gewoonte vierkante — wijzerplaten tegen de bovenkant van de galmgaten, terwijl de zonnewijzer bij Ten Compe op een andere plaats en bij Verhees in het geheel niet wordt afgebeeld, maar de plaats van de

[53] J. J. F. W. van Agt, „De buitenplaats Beeckesteyn bij Velzen", *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 12 (1959), 164-182, afb. 3.

[54] Zie n. 28.

[55] In 1654 werden twee koperen wijzerplaten gemaakt voor de toren te Noorddijk; zie P. Boeles Jr., *Het tweehonderdvijftigjarig bestaan der hervormde gemeente te Noorddijk*, Groningen 1846, 81. — Hattem: „In den somer op de ronde houte schijve, daer den uyrwijser op draeyt op de zuyder syde van den kercktoorn, heb ick laten bekleden met koper en laten verwen, de getalletters en cirkels laten vergulden, daervan heeft de

ronde wijzerplaten half tegen, half boven het metselwerk op een foto uit 1919 [56] maakt het waarschijnlijk dat Ten Compe op dit punt natuurgetrouw is geweest. Te oordelen naar de niet zeer duidelijke afbeeldingen moet ook de koepel van het Paleis op de Dam te Amsterdam reeds in de 18de eeuw een open cijferring hebben gekregen.

Andere oude voorbeelden „boven de rivieren" zijn tot nu toe niet aan te wijzen. In Noordbrabant is echter blijkens oude foto's de skeletcijferring zeer verbreid geweest. In het algemeen was hij terwille van de duidelijkheid tegen zwart geschilderde planken gespijkerd of was het achterliggende metselwerk zelf zwart geverfd. Vermoedelijk is deze traditie uit België afkomstig, aangezien dergelijke cijferringen daar thans nog veelvuldig voorkomen en blijkens oude prenten ook in de 18de eeuw reeds bestonden (Nijvel, 1730, en de befaamde reusachtige cijferringen van de St. Romboutstoren te Mechelen; fig. 5), die eerst in onze eeuw langzaam ten onder zijn gegaan).

Het is merkwaardig hoe lang men zich bij de openbare tijdaanwijzing tevreden gesteld heeft met de afwezigheid van een minuutwijzer. Terwijl deze na de invoering van het slingeruurwerk (1657) bij de duurdere soorten kamerklokken vrijwel direct zijn intrede heeft gedaan en in de loop van de 18de eeuw ook tot de meeste boerenklokken is doorgedrongen, ziet men tot in de 19de eeuw openbare wijzerplaten met één wijzer toerusten, bijvoorbeeld het hofje de Star te Amsterdam in 1804, de bijgebouwen op Sparrendaal te Driebergen in 1805 (afb. 32), de herv. kerk te De Cocksdorp op Texel in 1839, de r.k. kerk te Ootmarsum in 1843 en zelfs de herv. kerk te Venhuizen in 1875 [57] en de r.k. kerk te Mill in 1877. Het is mogelijk, dat een aantal hiervan behoorde bij een herplaatst ouder uurwerk. Dat men dan niet de moeite genomen heeft bij de overbrenging een tweede wijzer toe te voegen, wordt echter eerst begrijpelijk wanneer men constateert, dat zelfs een stad als Amsterdam er pas omstreeks 1870 toe overging op de gemeentelijke uurwerken een minuutwijzer aan te brengen. De oudste mij bekende aanwijzing dat men voor een buiten-wijzerplaat aan twee wijzers d a c h t (het is de vraag of men deze ook werkelijk zou hebben aangebracht) is het eind-18de-eeuwse ontwerp voor de verbouwing van het Huis ter Horst te Loenen op de Veluwe door Roelof Roelofs Viervant [58]. Zelfs op orgels e.d. in de kerken bleef men in de 18de eeuw meestal slechts uurwijzers aanbrengen; een aantal hiervan is ook toen men op de toren een minuutwijzer bijplaatste aan deze verandering ontsnapt.

Dank zij dit conservatisme is een groot aantal oude uurwijzers nog duidelijk op de gevoelige plaat vastgelegd en, vooral op buitenhuizen, hofjes en andere privé-instellingen, zelfs tot op heden gespaard gebleven. Dit wil niet zeggen, dat het gemakkelijk is de wijzers naar hun vormen te dateren. Sommige bleven waarschijnlijk eeuwen in gebruik en keerden misschien zelfs op een vernieuwde wijzerplaat terug, terwijl andere wijzerplaten enige wijzers overleefden. Vermoedelijk bleef men de oudere typen wijzers naast de nieuwe fabriceren. Eén element hadden zij echter alle gemeen, namelijk de staart. Vooral vóór de invoering van het slingeruurwerk kon hun gewicht de klok in de „neergaande" uren vóór- en in de „opgaande" uren achter doen lopen. Teneinde ze uit te balanceren verlengde men de wijzers dus met een stuk aan de achterzijde. Behalve in de Haarlemse St. Bavokerk (afb. 4) en bij een aantal „überhaupt" qua vorm afwijkende wijzers in Zuid-Limburg (Wijnandsrade, kasteelpoort; Maastricht, St. Servaaskerk en Dinghuis) was dat verlengstuk steeds even lang als het voorste deel; aangezien de wijzers in principe niet of nauwelijks in de cijferzone reikten, vulden zij op fraaie wijze precies het centrum der wijzerplaten.

In het algemeen kan men zeggen, dat de wijzers die een hand als aanwijzende figuur vertonen tot de alleroudste behoren; de Engelsen hebben er zelfs hun woord voor wijzer aan ontleend en tot op heden bewaard. Het door mij reeds aangehaalde citaat uit 1464 betreffende de wijzerplaat op de Haagse Ridderzaal [59] spreekt van een g e s n e d e n hand, hetgeen op een houten wijzer of althans wijzeruiteinde wijst. Terwijl nu alle verder bewaard gebleven wijzers van metaal schijnen te zijn, lijkt de meergemelde in de St. Bavokerk te Haarlem (afb. 4), die ook

koperen plate gewogen 5 1/22 P. ...; Gerrit, glasemaker, heeft de coperen plate onder den uyrwijser op de zuydtsyde van den kerktoorn geverwet, de getalletters daerop afgeseht en deselve verguldet en met 2 cirkels rontom verguldet ... (kerkrekening 1668-1669 of 1678-1679?), zie F. A. Hoefer, *Aanteekeningen betreffende de kerk van Hattem,* Arnhem 1900, 180 en 181.

[56] Foto-archief Monumentenzorg.

[57] Van den Berg, *o.c.,* afb. 213.

[58] Verzameling Monumentenzorg.

[59] Zie n. 1.

een hand aan het vooreinde heeft, met zijn zware plompe vormen van hout te zijn, hetgeen een datering kort na 1520 zou ondersteunen. Ook de nog na 1880 buiten op de toren aanwezige uurwijzers hadden voor zover dit uit oude foto's is op te maken een hand aan de voorzijde; hun even lange staart prijkte met een ster of zon. Eveneens een hand aan de voorzijde had echter de uurwijzer op de pas in de 18de eeuw op de kerk te Delfshaven aangebrachte wijzerplaat. Een zon als aanwijzer, die op oude uurwerken in het buitenland nog voorkomt, vindt men niet meer in Nederland (vroeger op het stadhuis te 's-Hertogenbosch [60]).

Vermoedelijk is spoedig de meest gebruikelijke wijzervorm een dunne rechte steel met een blad-, ui- of hartvormig schild op de voorzijde en een meestal naar binnen gekeerde maansikkel op de achterzijde geworden (afb. 5, 9, 11, 21, 32, fig. 4; opengewerkt, waarschijnlijk laat afb. 6). Daarnaast verschijnt reeds in het begin van de 17de eeuw een rijker type waarbij ook de steel zwellingen gaat vertonen en de aanwijzer een lelievorm heeft (Beurs te Amsterdam [61], zie verder fig. 1 en 2). Wonderlijk zijn de op de ontwerpen in *Architectura Moderna* (1631) voorkomende wijzers met sterk gespleten staart. In het algemeen beperkt de verandering zich echter tot de dubbel-balustervormige steel. Een parallel bij de kamerklokken vindt men op de eind-17de- en begin-18de-eeuwse Zaanse klokken en op sommige moeilijker dateerbare stoeltjesklokken. Een mooi, geheel rond gewerkt exemplaar is te zien op de prachtige, 1663 gedateerde wijzerplaat in de kerk te De Rijp. In de 18de eeuw wordt dit type waarschijnlijk het meest gebruikelijke (afb. 20, 22, 31, fig. 5). Een fraai, duidelijk dateerbaar voorbeeld vindt men te Velsen (afb. 26); de daar buitenwaarts gekeerde maansikkel aan de achterzijde komt waarschijnlijk vooral laat in de 18de eeuw weer meer voor (afb. 30); men vindt dan ook vissestaartachtige uiteinden en opnieuw lelies aan de voorzijde (afb. 14). Andere late kenmerken zijn vermoedelijk de pijlpunt als aanwijzer naast soms weinig of juist overdreven geprononceerde (afb. 20) vormen.

Hadden het uurwerk en de wijzerplaten eenmaal ergens hun plaats gevonden, dan bleven zij daar meestal de eeuwen door gehandhaafd, soms, indien zij nog niet aan alle zijden waren aangebracht, met uitbreiding van hun aantal: De verhoging van de Deventer Lebuïnustoren in 1613 bracht ondanks de suggestie van het afgewezen ontwerp (afb. 13) geen verandering in de plaatsing van de wijzerplaten [62]; zij zouden pas drie en een halve eeuw later bij de afgelopen restauratie plaats maken voor cijferringen in de koepel. De op afbeelding 31 weergegeven, thans totaal gewijzigde situatie te Noordwijk bestond reeds in de 17de eeuw [63]. In Groenlo bezat de torenspits aan de noordzijde een wijzerplaat tegen haar voet; na de brand van 1836 keerde deze met een collega aan de zuidzijde op dezelfde plaats tegen de nieuwe spits terug, waarna de restauratie van 1954 hun aantal tot vier voltooide. De in de 18de eeuw eenzaam tegen de torenspits te Maarssen „zwevende" wijzerplaat (afb. 16) bleek in de 19de eeuw door een ronde op dezelfde plaats vervangen te zijn; thans bevinden zich op die hoogte vier dichte cijferringen. Ook op de onregelmatigste plaatsen wisten de wijzerplaten zich te handhaven: de toestand in De Lier (afb. 15) bestond tot de recente restauratie nog precies zo. Wel ging men vroeger al eens tot een hogere plaatsing over: te Loenen aan de Vecht kan men een verhuizing van het eerste vierkant naar het midden en tenslotte naar de top van het tweede vierkant volgen, in Groningen op de Martinitoren in het tweede vierkant van de voet naar hogere regionen en te Rijnsburg van onder de galmgaten tot op de spits (afb. 17), maar de grote verhuizingsgolf naar boven kwam pas bij de restauraties in onze eeuw.

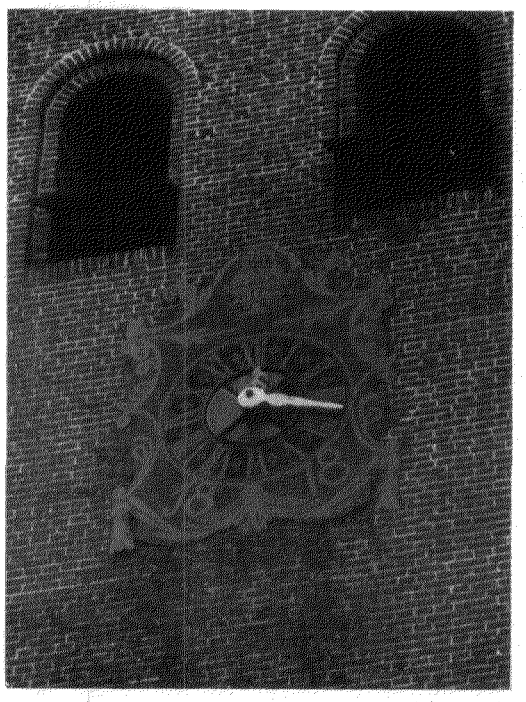
De hierboven geschetste ontwikkeling van de wijzerplaat had geleid tot een specifiek Nederlands fenomeen. Alleen in Zwitserland heeft zij zich, minder met de architectuur concurrerend, een even prominente en karakteristieke plaats veroverd. Daarnaast produceerden Beieren en Oostenrijk nog hun typische witte wijzerplaat met binnenliggende kwartiercijferring. Behalve in de min of meer direct aan Nederland grenzende gebieden vindt of vond men slechts vooral in de Noordduitse Hanzesteden en hun omgeving ongeveer op dezelfde wijze geplaatste grote vierkante zwarte, vaak van jaartallen voorziene wijzerborden (Bremen, St. Ansgarii; Hamburg, St. Jacobi; Altona, Trinitatis- en Heiliggeistkirche; Lübeck, St. Jacobi, St. Petri en het Heiliggeist Hospital; Tönning).

Was de eerste aanslag op onze oude traditie het aanbrengen van een minuutwijzer, hetgeen in

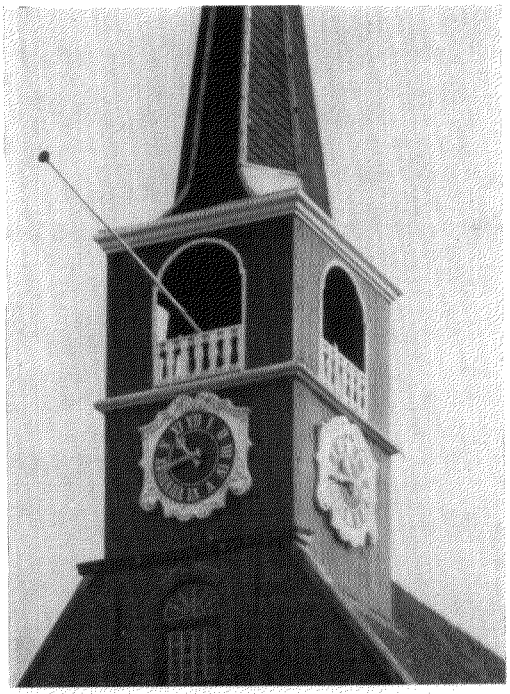
[60] Zie n. 13.
[61] Zie n. 45.
[62] Ter Kuile, *Zuid-Salland,* afb. 41, 42 en 118.
[63] Zie n. 48.

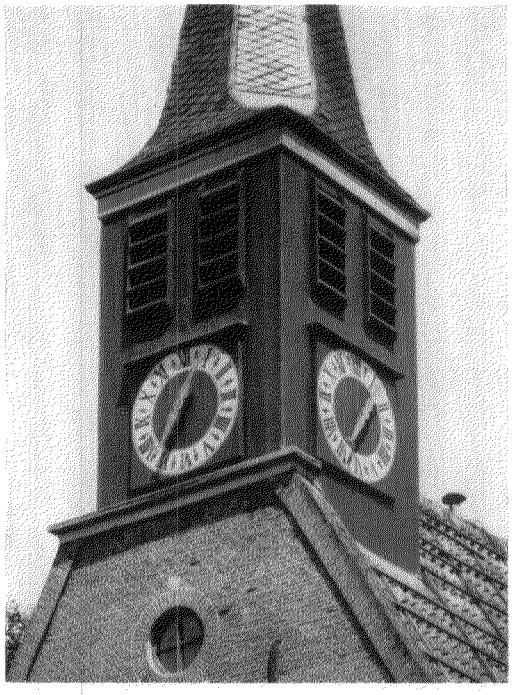
Afb. 27. Stiens, herv. kerk. Rijkversierde wijzerplaat uit 1681, typisch voor de noordelijke provincies.

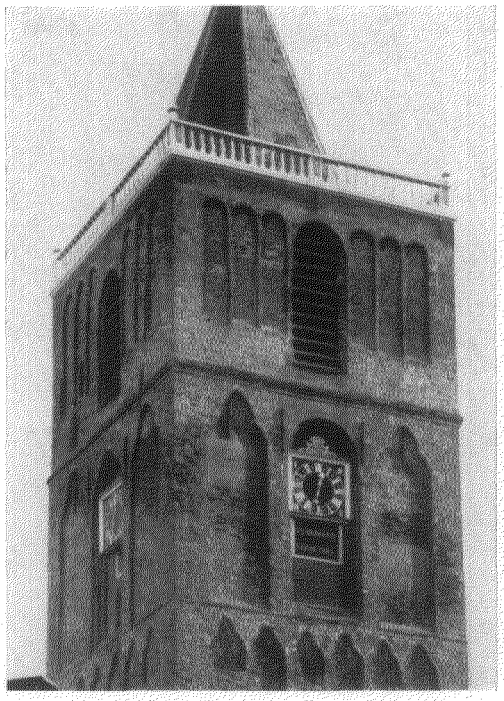
Afb. 28. Hantum, herv. kerk. Wijzerplaat in de oude noordelijke traditie met rijke omlijsting. Laat-18de-eeuws of inderdaad uit 1878?

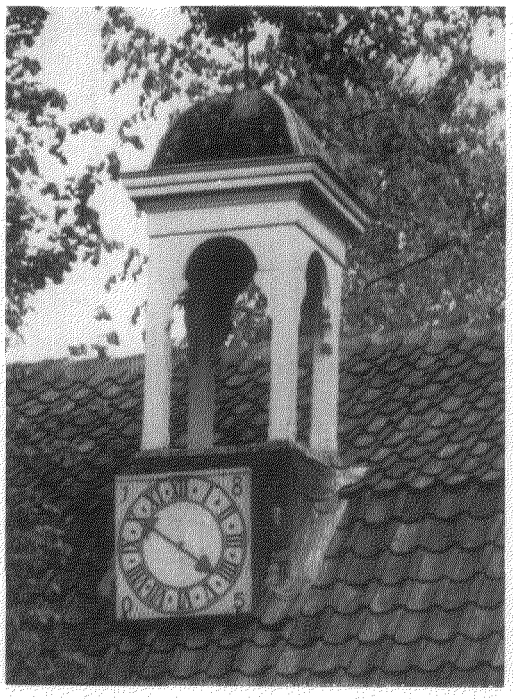
Afb. 29. Oostzaan, herv. kerk. Wijzerplaten in rijke houten omlijsting, 2de kwart der 18de eeuw, uniek voor exterieur.

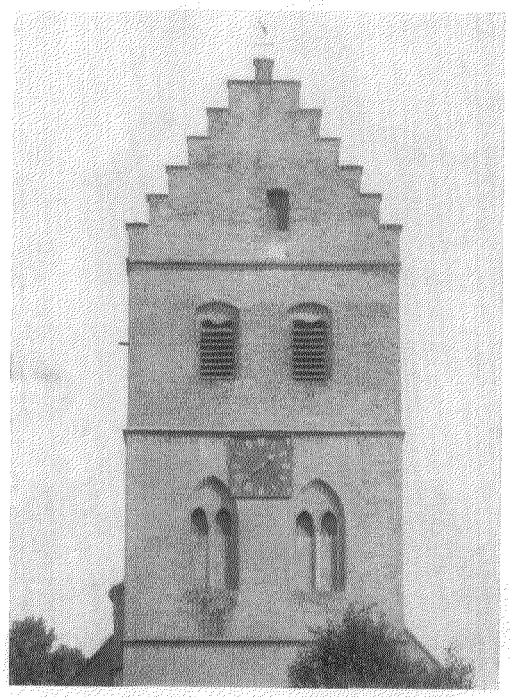
Afb. 30. Schoorl, herv. kerk. Foto uit 1902. Wijzerplaten nog met witte cijferring (speciaal in Noord-Holland lang gehandhaafd).
(Foto's Monumentenzorg)

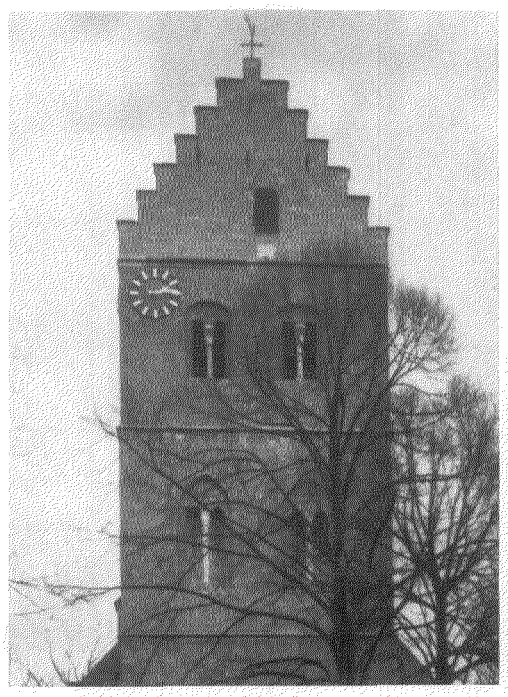
Afb. 31. Noordwijk-Binnen, herv. kerk. Foto uit 1887. Wijzerplaten op dezelfde plaats en in dezelfde vorm reeds op schilderij van G. Berckheyde (Mus.Göteborg). In 1926 geheel gewijzigd.

Afb. 32. Driebergen. Wijzerplaat op bijgebouw van Sparrendaal (1805), nog geheel traditioneel met één wijzer. Wit origineel.

Afb. 33. Geesteren, herv. kerk in 1887. Wijzerplaat op traditionele plaats, niet hinderlijk.

Afb. 34. Geesteren, herv. kerk in 1934. Moderne wijzerplaat, zonder noodzaak excentrisch geplaatst. (Foto's Monumentenzorg)

ons land steeds een nieuw wijzerpaar zonder staarten en vaak een modernisering van de beschildering betekende, het grote gevaar kwam pas met de begrijpelijke wens de architectuur van de haar storende wijzerplaten te bevrijden. Slechts cijferringen werden nu nog geduld, enige decennia geleden liefst in moderne vormgeving en excentrisch geplaatst, ook daar waar de oude wijzerplaat nauwelijks stoorde (afb. 33 en 34). Moge, wanneer bij restauratieplannen het lot der oude uurwijzers en hun platen in het geding komt, het hier gegeven overzicht de stem der historie te hunnen gunste doen weerklinken.

SUMMARY

CLOCK DIALS ON OLD BUILDINGS

BY G. ROOSEGAARDE BISSCHOP

Although mechanical clocks indicating the time publicly have been known since the fourteenth century and we have reports from as early as the fifteenth century of clock dials on the façades of buildings (before that, the time was conveyed only by the strokes of a bell), the oldest of the surviving exterior dials or pictures of them date from the beginning of the sixteenth century, a couple perhaps from shortly before that. Only a few Gothic buildings and towers are known with any certainty to have had an exterior clock-face included in the original construction plans.

In some countries the uninterrupted surfaces of the Gothic towers formed a background for monumentally designed dials, but in The Netherlands even the much more modest dials inevitably conflicted with the often large number of niches distributed over the body of the towers. An animated and specifically Dutch solution was introduced in the beginning of the sixteenth century on the tower of the Oude Kerk (Old Church) in Amsterdam in its original form, the dials being mounted in gracefully decorative dormers at the base of the spire. The present spire (1565) of this tower was the first of a series in which the dials, conceived in *aediculae,* form an integral part of the design.

Another specifically Dutch application of the clock dial was originated in the sixteenth century for the spire of the St. James's Church in The Hague, and reached its acme in 1619 with the Mint Tower in Amsterdam: round dials projecting beyond the body of the tower contribute to the shape of its silhouette.

On towers built in the medieval tradition, a place was now kept open for a dial-plate. But at the same time, remarkably enough, we can observe that for towers in what was then the modern style and which were planned in advance to carry a clock, very often the dial was simply not taken into account in any way, with the result that the dials once again conflicted with the architectural design or the silhouette.

With respect to the appearance of the exterior dials themselves, in the sixteenth century the centre was nearly always occupied entirely by radiating beams, a motif perhaps inspired by the hour-lines on the sundials which had long been in vogue. The chapter ring was originally probably always given a light colour to set off the darker numerals; the black chapter ring with golden numerals occurred early but remained rare for some time.

In a decreasingly pronounced form the rayed motif remained current over a long period in The Netherlands (especially in the northern provinces, perhaps into the nineteenth century), but on the tower designs dating from the beginning of the seventeenth century the centre has a solid colour; entirely black dials are already to be seen on seventeenth-century paintings. Nevertheless, the chapter ring as such was always clearly distinguished — it was either done in white or indicated by two gilded circles. The plain white dials that appeared in the latter part of the eighteenth century must have originated under the influence of the enamelled dials of Swiss origin which were increasingly used on imported and imitation foreign domestic clocks. By the eighteenth century the plain black dials, most of them square or rectangular in shape and sober in effect, had become usual, although in the northern provinces they sometimes carried an arched top or a fancy decorative border and trim. A primarily Dutch custom developed of dating the dials according to the most recent re-painting, so that some unmistakably older dials bear a rather recent date.

In addition to the types already mentioned, a special form arose, especially in Noord-Brabant: skeleton chapter rings mounted either on black-painted wood or directly on the masonry after

it had been painted black for better legibility. This type is also found in the neighbouring part of Belgium and probably originated there.

The hour-hands, which on tower clocks were not accompanied by minute-hands until sometime in the nineteenth century, are difficult to date. Since the length of the hand was generally made the same on both sides of the spindle for the sake of balance and in principle it did not project as far as the chapter ring, the hand had the measurement of the diameter of the centre. The oldest type consisted of a thin straight shaft with the pointer terminating in a „real" hand, a sun, or a star, soon followed by a heart-shaped shield, and at the rear a new moon facing inwards. Only in the seventeenth century, but principally around 1700, was the shaft widened on either side of the spindle in the shape of a baluster. Both types were in use concurrently.

When the minute hand made its hesitant appearance in the second half of the nineteenth century, the circles of the chapter ring and the half-hour marks were replaced by minute-dots, but fortunately in many cases the old face was preserved when the second hand was added. After something of a revival of the medieval type of exterior dial in connection with certain restorations executed around the turn of the present century, preference was given to skeleton chapter rings placed as high and as inconspicuously as possible and often eccentrically, for a short time in a hyper-modern version with straight hand and strips in place of numerals. Such treatment frequently led to the disappearance of centuries-old traditional designs and placement. This article has been written in the hope that a discussion of these traditional elements will result in their being given more consideration when restorations are carried out.

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Mr. J. K. van der Haagen;
Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;
Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;
Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, D. J. G. Buurman, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Drs. H. Halbertsma, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Prof. Ir. J. J. Terwen.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuws-Bulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN

VAN DE

KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

15 November 1965

Jaargang 64 / Aflevering 5

Met Nieuwsbulletin Aflevering II

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie
Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;
Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;
Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond
Voorzitter Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer;
Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Drs. R. C. Hekker,
Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll,
Prof. Dr. H. van de Waal.
Leden voor de Monumentenraad:
afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490—12648;
afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,
p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;
afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,
p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.
Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':
Drs. H. J. Ronday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

R. B. LEWCOCK
Recent research into Cape architecture
Blz. 159

W. G. F. C. RISSINK
Ter Gedagtenisse van .....
Blz. 172

RECENT RESEARCH INTO CAPE ARCHITECTURE

NEW DISCUSSION ON THE SOURCES OF THE ARCHITECTURE

BY

R. B. LEWCOCK

The origins of Cape eighteenth century architecture have frequently been disputed. It was at first accepted by scholars that this architecture was created by Malay craftsmen imported from Batavia; which explained what was taken to be its strange exotic mixture of oriental and renaissance characteristics. Then Sir Herbert Baker (in his introduction to Alys Fane Trotter's *Old colonial houses of the Cape of Good Hope,* London 1900) examined it in terms of an almost purely continental Dutch derivation. Baker's view that it was not necessary to postulate oriental or Malay influence nor even a close connection with the architecture of Batavia was supported by F. T. Schonken in „Die Wurzeln der kapländischen Volksüberlieferung", which appeared in the *Internationale Archiv für Ethnographie,* 19 (1910). Yet there was really very little evidence for this interpretation until the first satisfactory analysis and classification of the gables was prepared by Dr. Mary Cook in her article on the origin and dating of them in *Africana notes and news,* IV, No. 2, 1947. A few years later James Walton, though not directly studying the origins of Cape architecture, made a considerable contribution to our understanding of them by publishing the basic forms of the rural structures in *Homesteads and villages of South Africa* (Cape Town, 1952).

In 1952 Dr. B. E. Biermann submitted a thesis *A contribution to the study of the origin of colonial architecture at the Cape* to the University of Cape Town. A brief summary of his conclusions may be found in his book *Boukuns in Suid Afrika* published in Cape Town in 1955. Dr. Biermann improved on Dr. Mary Cook's work by broadening the field of research into gable prototypes in Holland by undertaking a close survey of Flemish gable prototypes, and by studying more closely the forms of the buildings and their internal planning.

In 1960 Drs. G. Roosegaarde Bisschop published a review in the *Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond,* 6th. s. 13 (1960) of Professor M. D. Ozinga's *De monumenten van Curaçao.* In this review Drs. Roosegaarde Bisschop examined Cape architecture in relation to Professor Ozinga's work, but unfortunately was limited by the inadequacy of published material on it.

The most ambitious and important study of the origins of Cape architecture to date is Dr. Jan van der Meulen's doctoral dissertation submitted to the University of Marburg and published in 1962, entitled *Die europäische Grundlage der Kolonialarchitektur am Kap der Guten Hoffnung.* Dr. van der Meulen's work is extensive, and so controversial that it is a great pity that it is available only in German. Interested readers may however, consult two articles in English written by that author, one in the *Journal of the American institute of architectural historians,* May, 1963, XXII, No. 2, pp. 51-61: „Northern European origins of South African colonial architecture", and the other in *Lantern,* June, 1964 pp. 42-48: „The origins of Cape colonial architecture." Dr. van der Meulen attempts to prove that Cape eighteenth century architecture is German in character and detail; he denies any direct derivation from Holland.

Since her original work Dr. Mary Cook has published several small but extremely important papers: „The house of Groote Schuur, Onder Schuur and Kleine Schuur" and „Sketches by J.B. in the Africana Museum", in *Africana notes and news.* (Vol. V, No. 2, March 1948 and Vol. VI, No. 4. September, 1949, respectively); and „Vergelegen" in *Country Life,* Jan. 1965.

In the intervening years Dr. Biermann too has published further evidence to support his original thesis: „Die herkoms van die Ou-Kaapse Blomgewel," „Aspekte van Nederlandse Invloed" and „'n Stedeling kom Dorp toe," in *Standpunte* (Vol. VIII, No. 6, Sept. 1953; Vol. IX, No. 4, Jan. 1955; and Vol. XII, No. 6, Aug. 1959); and „The sources of the designs

of historical buildings at the Cape" in *South African architectural record* XLVI, 4, April, 1960 [1].

In the comments below I have endeavoured to clarify for the general reader the main issues arising from recent research, many of them controversial.

The term Cape Dutch

There is an increasing tendency on the part of scholars to object to the use of the term *Cape Dutch*. They feel that the population was too complex and the architecture too heterogeneous in the eighteenth century for such a definite term to be warranted. They cite comments such as Barrow's (made in 1798): „There is no natural tie between the Cape and the United Provinces. The greater part of the colonists ... have neither knowledge of nor family connections in the states of the Batavian republic" [2]. They point to the large French Huguenot element in the population, and the even larger German one [3].

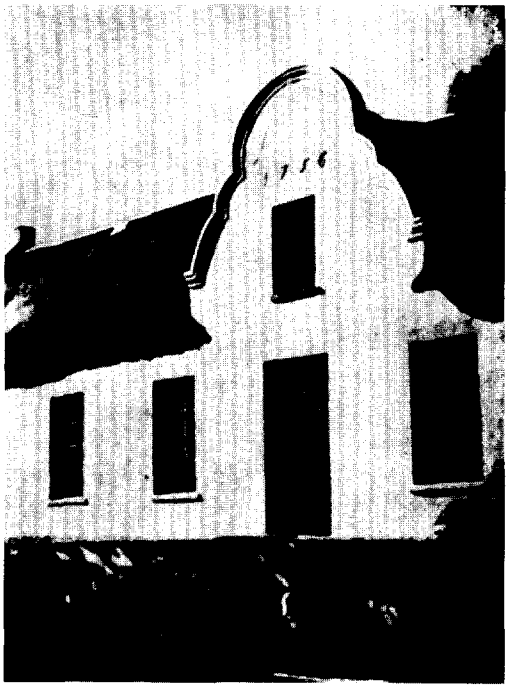
In support, however, of the view that there was a predominant Dutch influence in the architecture of the eighteenth century, it is important to remember that, where official buildings were concerned, the Council of Seventeen and the local government were unlikely to countenance great deviations from the architectural practice or character of buildings in Holland, and these buildings would naturally set the standards of fashion for the remainder of the architecture in the Colony [3a]. This probability is reinforced by the fact that architects were continually being sent out to Batavia from Holland, and also by the undoubted penchant of the governors and military officers of the period, especially military engineers, for being regarded as architectural connoisseurs. As far as we know, the engineers at the Cape were all Hollanders (until the arrival of the allied French troops in 1781), and it seems likely that a considerable number of architectural ideas were imported by them. We have, in fact, classic examples in Governor van de Graaff and his son, both of whom were military engineers, and considerable patrons of the arts. It was during van de Graaff's period of Governorship that some of the most extensive architectural improvements at the Cape were undertaken. Moreover, Governors and officers on their way to and from other Dutch colonies were continually calling at the Cape, and it was their custom to recuperate for two or three weeks there in the middle of their voyages; one may imagine them delighting to pass judgement on proposed building works, and even offering their services to improve them. Since we know that architecture, like so much else in the eighteenth century, was closely linked with social status and prestige, the influence of these eminent Dutchmen cannot be underestimated.

Dr. van der Meulen argues that both the

[1] Other important works which contain basic materials are, in chronological order: F. K. Kendall, *The Restoration of Groot Constantia*, Cape Town 1927. — H. Dehérain, „Louis Thibault, &c.", translation from *Académie de sciences coloniales* in: *South African architectural record*, XIII, 51, Sept. 1928, 55-61. — G. E. Pearse, *Eighteenth century architecture in South Africa*, London 1933 (reprinted Cape Town 1957). — G. E. Pearse, „Survey of the historical development of Cape Town", *Cape Town foreshore plan*, Cape Town/Pretoria 1947-'48. — E. H. Burrows, „The age of the manor-house of Groot Constantia", *Africana notes and news*, VI, 1. Dec. 1948, 8-12. — J. Meintjes, *Anton Anreith sculptor, 1754-1822*, Cape Town/Johannesburg 1951. — E. H. Burrows, *Overberg outspan*, Cape Town 1952. — C. de Bosdari, *Cape Dutch houses and farms*, Cape Town 1953 (revised 1964). — C. de Bosdari, *Anton Anreith, Africa's first sculptor*, Cape Town, 1954. — W. Fehr, *The old Town House*, Cape Town 1955. — D. Bax, „Die grafkelders van Louis Michel Thibault en Herman Schutte", *Africana notes and news*, XIII, 4. Dec. 1958, 141-149. — D. Bax, „Drie beelde van Anton Anreith", *Africana notes and news*, 13 (1959), 297-300. — D. Bax, „Drawings of Cape architecture by Lady Anne Barnard", *Africana notes and news*, 14 (1960), 9-12. — E. B. F. Lewcock, „Recently discovered plans of Cape Town gardens at the time of Thibault", *Africana notes and news XIV*, 4, Dec. 1960, 142-145. — D. Bax, „Die buitekant van Kaapstad se twee kerke aan die Heerengracht", *Bulletin of the Simon van der Stel Foundation*, No. 5. Sept. 1962, 5-15. — D. Bax and C. Koeman, *Argitektoniese skoonheid in Kaapstad se Kompanjies-tuin, 1777-1805*, Cape Town 1963.

[2] Quoted by Dorothea Fairbridge, *Historic farms of South Africa*, London 1931, 181 f.

[3] See C. C. de Villiers' *Geslacht-Register der Oude Kaapsche Familiën*, Cape Town 1893-94. The whole subject with further references is discussed in van der Meulen's thesis under de heading „Zur Frage der Herkunft der Siedler", I, 55-58. — Scholars are still uncertain of the immigration figures of founders of South African families between 1657 and 1807. Very approximately, from de Villiers work they appear to be, of a total of 1735: Dutch 529; Flemish 14; French 250; French Swiss 36; German 842; Danish 39; Norwegian

1. Five-lobed gable. Joostenburg, 1756 (Ellioth).

2. Amsterdam, Prinsengracht No. 14. Gable type A, 18th c.

3. Greenmarket Square, Cape Town, by Johannes Rach, 1764. Gable type A extreme right, original of type B next to it. Next to the Old Town House, houses from the first classicist period, with classical pediments on the dormers.

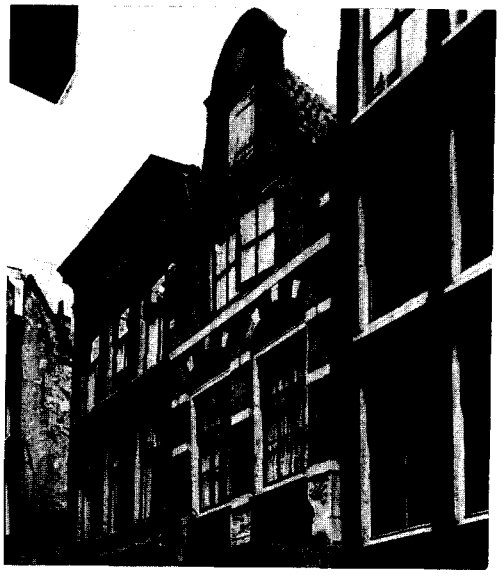
4. Meerlust, Cape. Side gables of type B.

5. Prototype for gable type B in Holland. From a panorama of Zaandam drawn between 1750 and 1760. (Zaandijk, Zaanlandsche Oudheidkamer)

6. Krommenie, Zuiderhoofdstraat No. 65. Prototype of gable type B in Holland

7. Amsterdam, Warmoesstraat No. 83-85. The gable should be compared with that centre left in Plate 3.

craftsmen in the Company (who were often allowed to do private work in the surrounding areas [4] and the settlers themselves (some of whom may have been craftsmen in the first generation trained in Europe) would have had a more profound effect upon the architecture than the aristocrats in Government House. But when we remember that the men who built the new large estate houses or town houses were men newly risen in the world and anxious to become socially eminent themselves, it is clear that the taste of the Dutch leaders of the colony may well have been all-persuasive.

Evidence for the cultural influence of the aristocratic element in colonial society may be found in the speed with which changes of style in Europe are reflected in changes of style in the colonies. A significant example of this correlation may be seen in the absence of stepped gables in South African architecture. The explanation seems to be that stepped gables were already passing out of fashion in Holland by the middle of the seventeenth century. By contrast, New York, founded forty years before the Cape and captured by the British soon afterwards, retained a predominance of stepped gables.

On the question of terminology, however, it is significant to note that in the seventeenth century Holland dominated culturally all of northwestern Europe, to such an extent that its architecture even exerted considerable influence on the character of English architecture [5]. It hardly seems necessary, therefore, to distinguish in this context between Netherlandish and northwestern German influences. Even for purely academic purposes, it is doubtful whether it is possible to derive origins from local regions in this area with any certainty.

While the term *Cape German* thus seems unwarranted, objection might still be raised to *Cape Dutch* because of supposed French influence. The alternatives, however, are even less satisfactory; *Cape baroque* is stylistically inaccurate for a large part of the eighteenth century, and *Cape colonial* does not distinguish between eighteenth and nineteenth century architectures, which differ as markedly as the governments under which they were built.

In fact, the objections to the term *Cape Dutch* seem unreasonable. This is especially true when one remembers that it is common practice for historians to name cultural periods after political regimes. If the terms *Elizabethan* and *Victorian* do not imply the architectural involvement of the rulers, why avoid such a convenient label as *Cape Dutch?*

The gables

Dr. van der Meulen has succeeded in evolving an admirable classification system for Cape gables, which he reduces to four basic types.

The first type, A, comprises a series of five convex curves, and only survives in one exam-

11; Swiss 14. It is important to note that seventeenth century immigration was mainly French and Dutch. Allowing for the proliferation of these families it will be seen that Germans, therefore, never predominated in the colony in the way that the immigration figures suggest. „There was really more French than German blood in the veins of the Cape colonists in 1795, and nearly, if not quite, twothirds of the whole was Dutch. When arranged in periods of 25 years, it will be seen that most of the Germans were late arrivals, while nearly all the French came at an early date. Most of the French had wives of their own nationality, but there is only one instance on record of a German woman coming to South Africa in the seventeenth century, and not even one in the eighteenth. All the female immigrants, except the Huguenots, were from the Netherlands". (Theal, *History of South Africa 1652-1792,* II, 324-325). It may be here remarked that the reason the Council of Seventeen gave first preference to Germans after Dutchmen — and indeed van der Stel specifically requested „peasants, preferably Dutch or German" for the Cape (vide A. F. Trotter, *Old Colonial houses,* London 1900, 80A), — was because there was such a cultural homogeneity between the two in that period. Especially was this true between the most westerly and north-westerly areas of Germany and Holland, which even spoke essentially the same language.

[3a] Indeed, colonial government buildings were actually designed in the Netherlands, e.g. both the Fort and the Castle at Cape Town (1652 and 1665). It seems likely that further research will reveal that a number of the buildings in outlying posts were disigned by central drawing offices in Holland.

[4] Dr. van der Meulen points out that in the eighteenth century there was a predominance of craftsmen from the German principalities in the Dutch East India Company service at the Cape: 1025 out of 1610 employees („Die europäische Grundlage..." I, 56).

[5] No book on the evolution of English architecture would omit discussion of this aspect. For a more comprehensive assessment of the extensive influence of Holland between 1600 and 1750 see Charles Wilson, *Holland and Britain,* London 1936. See also „The Dutch gables of East Anglia" by C. L. Cudworth in *The Architectural Review,* March, 1939, 113-118.

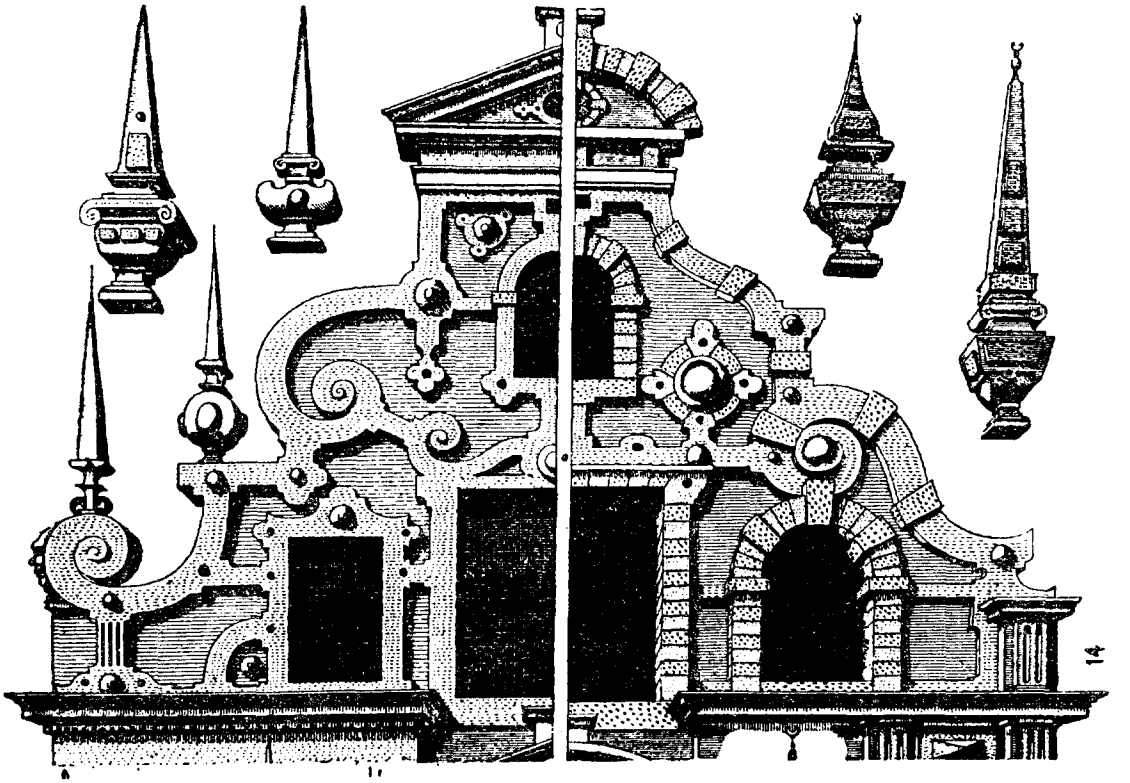

Fig. 1. Vredeman de Vries engravings, 1577. The strapwork is the source of the exaggerated sweeping mouldings in gable type C.

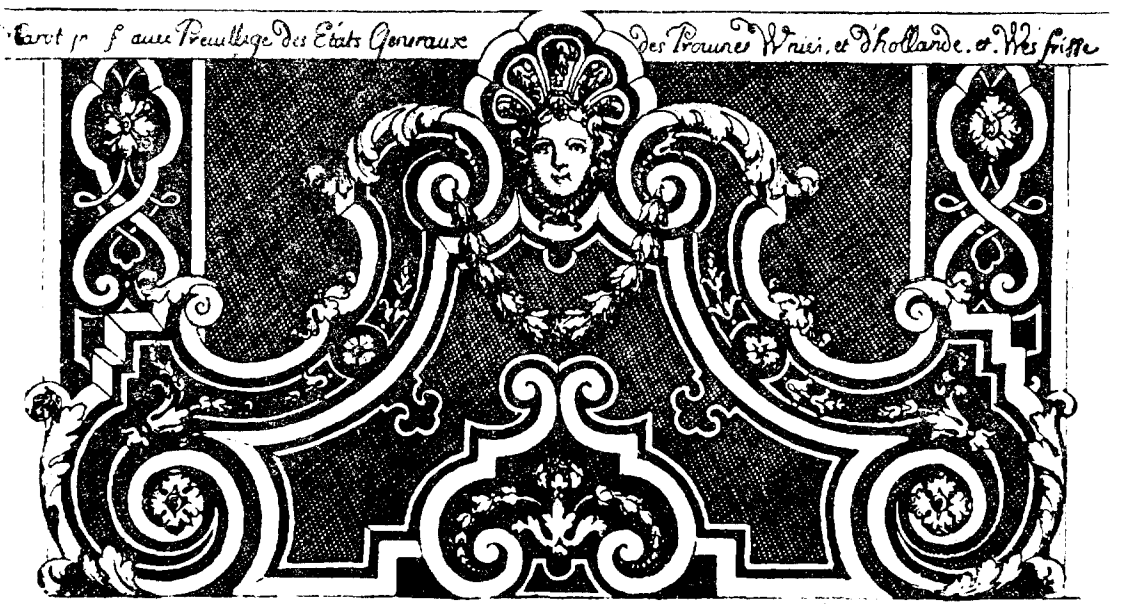

Fig. 2. An engraving by the French baroque designer Daniel Marot, who lived and worked in Holland in the last quarter of the seventeenth century.

Fig. 3. Rustenburg. Drawn by Sir Charles D'Oyley, c. 1832.

ple, „Joostenburg", dated 1756. But, a number of other examples of this gable are known from old paintings, and many three-lobed examples, or parapets based on them, are also known to have existed (Plate 3, right, and Plate 1). Dr. van der Meulen claims that this gable has no real prototype in Holland, and disputes the importance of references made by earlier research workers to occasional wooden parapets with three lobes in Amsterdam. Yet in a brief survey I found six surviving three-lobed masonry gables in Amsterdam, as well as one four-lobed one (Plate 2) [6]. Gables close to them also occur in the country districts of the low countries.

Type B is the concavo-convex gable most often associated in the popular imagination with Cape eighteenth century architecture (Plate 4). Dr. van der Meulen states that „no Dutch prototypes have been postulated for this clearly defined and most important gable form". This seems a rather rash claim, for several reasons. Firstly, this gable occurs consistently throughout the peripheral area of Netherlandish influence, in England, Scandinavia and Germany; perhaps exact Netherlandish prototypes will eventually be found. Secondly, as a type of gable it is extremely close to one of the popular kinds in Holland, which has scrolls, projecting as half-circles in silhouette, instead of quadrants at the lower extremities (Plate 5). Indeed the Dutch form of gable was used on an early building in Greenmarket Square, Cape Town (Plate 3).

A precedent for the conversion from the scroll to the quadrant may be seen in the gables of

[6] Three-lobed gables in Amsterdam: Singel 320; Rechtboomsloot; Warmoesstraat 83-85; Rokin 64; Singel 40; Heerengracht. Four-lobed gable in Amsterdam: Prinsengracht 14.

[6a] Dr. B. E. Biermann first pointed to Zaanland as the source of this characteristic gable in 1951. It is interesting to note that, unknown to him, C. L. Cudworth had, twelve years before, taken Zaandam gables as evidence for the Dutch origin of exactly the same gable, frequently found in East Anglia. (C. L. Cudworth, „The Dutch gables of East Anglia", *Architectural Review*, March 1939, 113-118).

Wollaton Hall in England, which are ornamented with Flemish strapwork scrolls, but have the Cape profile. The same conversion may be seen in mid-eighteenth century gables in Zaanland in Holland. As the gables are of wood in this area, baroque designs have been replaced almost universally by the more exaggerated and elongated forms of the rococo, but it is easy to see that pure geometrical prototypes must have existed earlier, from which these were derived [6a] (Plate 6).

A variation on gable type B which van der Meulen calls gable type B_1 has other ornamental curves, some of them possibly being cyma reversa (Plates 19 and 25). This type is explained by van der Meulen as „the work of a German master builder in the district". But free interpretations and proliferations of gable curves became increasingly common everywhere in Europe in both the pre-baroque and rococo phases, and Holland was certainly no exception. It is easy to point to provincial examples of the gable in the eighteenth century in such regions as Limburg and Brabant, where the transition from baroque clarity to the undulating softnesses of rococo follows the form it takes at the Cape (Plate 10).

Dr. van der Meulens's type C is a more rococo version of type B (Plate 11). Here edge mouldings often trail across the face of the gables in great arcs or scrolls. Other plaster mouldings may be added to break up the flat surface of the gable. In type C most of these additional ornaments are built up from convex and concave curves. The gables vary in type from the most sophisticated, rippling, rococo profiles to almost grotesquely exaggerated caricatures of the baroque. Most research before van der Meulen's derived this type of gable from the Amsterdam gable of the late seventeenth and early eighteenth centuries, but van der Meulen points out that there are considerable differences between the two. The Amsterdam gables are generally more sophisticated and more architectonically organised; while these differences might be attributable to the lack of trained architects at the Cape, it is also interesting to observe that the less architectonic type of design was found in the country districts of The Netherlands and Flanders (Plate 10). Indeed the Flemish gables, built under the influence of the predominantly mediaeval environment, generally have flush surfaces without horizontal articulation between the gable and the wall below.

Dr. Biermann has pointed to the work of Vredeman de Vries, published towards the end of the sixteenth century, as the source from which this Cape Type C was derived (Fig. 1). Gables based on de Vries' engravings were built throughout the sphere of Dutch architectural influence, from Belgium through the south, central, and north of Holland to Copenhagen and Danzig. This series of Dutch gables forms an extremely close precedent for Cape developments; similar exaggerations and ornamentations of baroque gable forms were published in the seventeenth century in the engravings of the French baroque designer Daniel Marot (Fig. 2) [7]. Dr. van der Meulen's assertion that „the rich movement of the sculptured parts in the typically Dutch gables in Holland was always strictly set off from the tectonic lines of the actual architecture" is true only of Amsterdam and the large towns. The way in which the flat façade planes of the South African gables flow freely and inarticulately up to the contour is not an isolated phenomenon but is frequently found in Dutch examples (Plate 7 and 10), as also in the areas of Netherlandish influence.

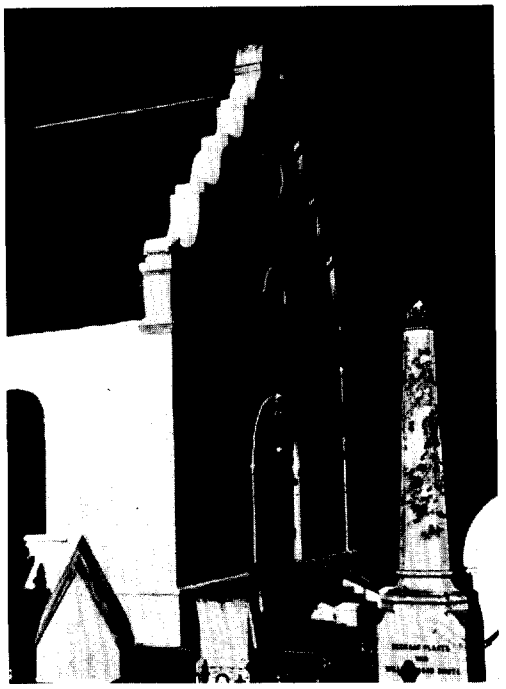
In examining variations of baroque and rococo gable design, in the colonies as in the European provinces, one must also remember the possible influence of linear patterns in clothing, embroidery, wallpapers, carpets, chinaware, painted

[7] For examples of these influences, especially that of de Vries, see F. A. J. Vermeulen, *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst,* The Hague 1928-41, II, Plates 492, 493, 506, 514, 517, 580, 610, 678, 680, 694, 700, 716. All aspects of the Cape development, where naturally the fluidity of plaster also played its part, are explained in this series. Cf. Vredeman de Vries, *Architectura,* Antwerp 1577.

[8] Van der Meulen traces the origin of gable type D to a „dak-kamer", or attic storey gable, on the Lutheran parsonage house in Cape Town, 1781. It is possible that this was designed by the German sculptor, Anton Anreith, who executed some stucco work on the façade. This late date for the origin of classicism at the Cape is, however, demonstrably wrong — see subsequent text.

[9] Cf. gable of parish church of Le Mesnil-Aubry c. 1580, probably designed by Jean Bullant. See W. H. Ward, *French renaissance architecture,* London 1911, I, fig. 194.

[10] Besides the books of Vredeman de Vries, mentioned above [7], the work of the Amsterdam architect Philip Vingboons was published in 1648 and 1674

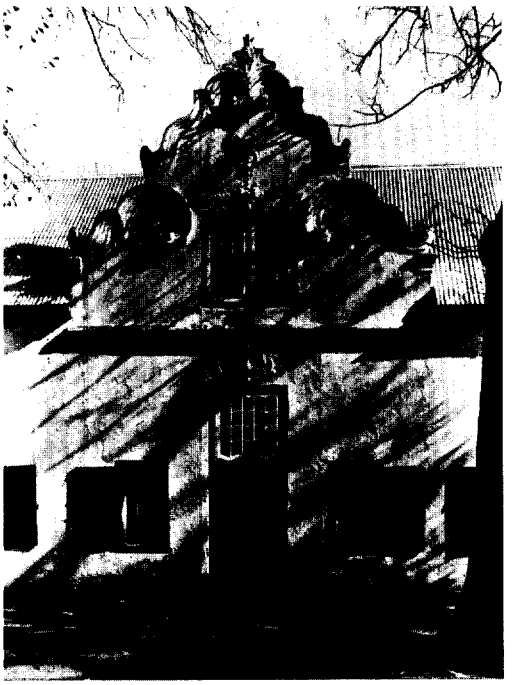
8. Gable type B_1. The Paarl Church, 1805.

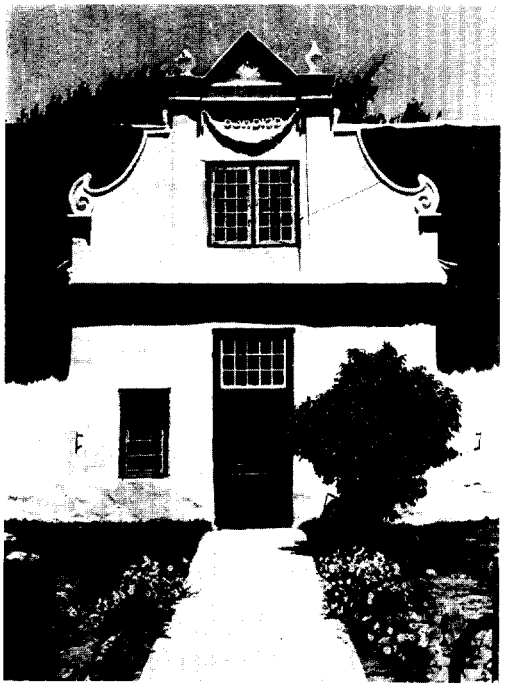
9. Gable type B_1. House on the Brak, Stellenbosch, Cape.

10. Provincial softening of the gable profile. St. Gerlach (Limburg), Provinciale Weg No. 17.

11. Gable type C. Ida's Vallei, back gable. Stellenbosch, Cape.

12. Gable type B. La Provence, North gable, Cape.

13. Gable type D_1 in Utrecht (Vleeschhuis), 1637. An early Dutch classicist gable.

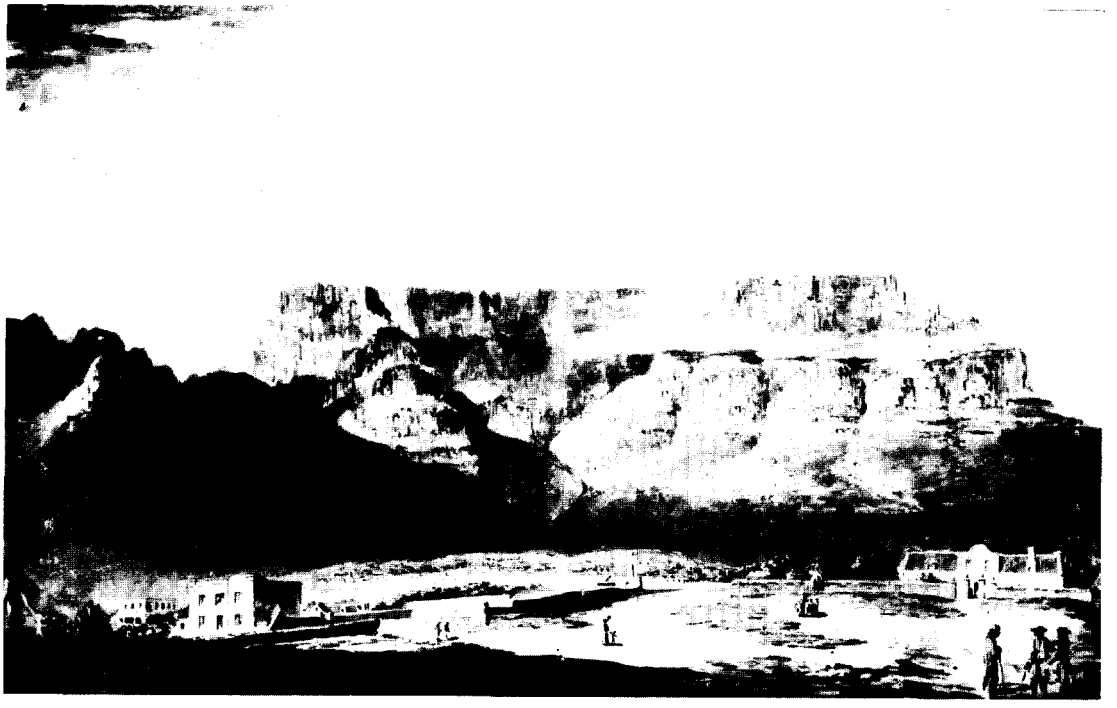
14. Gable type D_2. Boschendal, front.

15. Gable type D. Groot Constantia, main gable, Cape.

16. Classicist gateway to the Castle, Cape Town. 1666-1677.

17. Watercolour of Cape Town by John Webber, 1780. (London, British Museum)

18. Gable with simple triangular form, expressed as a classicist pediment. Ganzekraal, Cape, c. 1806.

19. Exaggerated development of gable features. Montpellier, Tulbagh, Cape.

cupboards and frames for pictures and mirrors, on craftsmen who were already used to working from patterns in architectural books. In such ways freer and less architectonic gables would have been evolved.

Gable type D is the classicist type, with a classical cap or pediment over the centre part of the gable, often supported on classical pilasters with bases and capitals (Plate 12 and 14). Dr. van der Meulen makes much of the distinction between this type and the earlier examples, on the grounds that the latter have an essentially contoured surface while type D has a consistent structural clarity. Because of this assumed change in style he says, „It may be expected that this gable originated in the work of a foreign master mason with academic schooling". But by very definition classicist gables cannot be other than structurally clarified, since the classical vocabulary depends entirely on structure, and the logical putting together of the structural elements is a characteristic of the style. As for the originator being a foreigner, there is no reason why this should have been so; the classicist revival of the eighteenth century, after originating primarily in France, spread all over Europe, to Holland, England and Germany simultaneously, and thence very quickly to the colonies. There is therefore, no deed to postulate the derivation of this revival at the Cape from a German master, as Dr. van der Meulen tries to do [8].

The whole question of classicism in Cape architecture is of such importance that it warrants separate consideration.

The classicist style at the Cape

The first revival of architecture based on that of classical antiquity began with the Renaissance in fifteenth-century Italy, whence it spread to northern Europe. Gables of the classicist Dutch type were derived from such Italian examples as Alberti's façade of Santa Maria Novella, Florence, 1456, and Della Porta's design of the Gésu, Rome, 1575. (It is worth noting that both Dutch and French gables were based on these prototypes in the succeeding years, and gables of the two countries are often indistinguishable [9]).

In Holland leading architects published books of classicist designs to serve as patterns, no less for the colonies than for provincial Holland [10]. The result of this activity was that classicism had reached a peak of popularity in the cities and towns of Holland by the time of the settlement of the Cape in 1653 (Plate 13) [11]. Derived from this fact is Dr. Biermann's important conclusion that classicism was the style most likely to have characterised Cape seventeenth-century architecture. This conclusion is borne out by a considerable body of evidence, which is increasing in size as old drawings of the Cape are rediscovered and accurately dated.

Of the first castle a drawing survives in the Hague archives which shows that the gateway was classicist in design [12]. Of the gateway to the second castle we have not merely a drawing of the classicist design, executed in 1677-78 [13], but the surviving gateway as well, almost perfectly preserved (Plate 16). Of domestic building, Rustenburg at Rondebosch exists only in the rebuilt form it assumed after it had been destroyed by fire in the early nineteenth century. However, an accurate sketch of it before the fire survives (Fig. 3 — the colonnade was added 1801-12), and all the recent research on the subject suggests that this double-storeyed pleasure house for the governors was actually that built by Governor Jan van Riebeeck, beginning in 1657 and completed in 1663 [14]. The façade therefore stood throughout the eighteenth century as a pattern — and as an official building (witness the Castle gateways) it would certainly have been built in the Dutch classicist

(reprinted 1688 and 1715). De Keyser published *Architectura Moderna* in Amsterdam, 1631, and Muet, *Regel van de Vijf Ordens der Architecture* in 1663. In addition Sebastiano Serlio's books were available in their French edition (1537, 1540, 1545 &c.), Vignola's in an Amsterdam edition of 1617, and Scamozzi's works reprinted in Holland in 1677.

[11] The question of the relationship between classicism and the baroque is a complex one (cf. T. H. Fokker, *Roman Baroque Art,* Oxford 1938). Dutch baroque exteriors of the seventeenth century are generally highly classicist in style, e.g. the work of Philip Vingboons, Amsterdam townhall (1648-1665) &c.

[12] For illustration of this drawing see van der Meulen, *o.c.,* 85.

[13] *Ibid. 86.* The domed superstructure is later than this drawing, but earlier than 1710, when it appears in one of de Stade's drawings.

[14] Rustenburg is first mentioned in van Riebeeck's *Journal,* 3 Feb. 1657, when an order is recorded for bricks to be made at Rondebosch for the purpose of building a house. 22 Aug. 1663 records the order for the workmen to hurry on with the completion of both exits of the house. 29 Nov. 1664 (3/478) reference is

style of the mid-seventeenth century. It cannot have been the only classicist building at the Cape to have so survived as a pattern.

Dr. Vernon Forbes has recently discovered in the British Museum a hitherto unknown water-colour of Cape Town painted by John Webber, the careful draughtsman of Captain Cook's third voyage (Plate 17). In this painting, executed in 1780, the house Rosenburg is clearly shown in the right foreground. This house was built on land granted in 1705, and has a classicist central gable, as well as flanking dormers with classicist semicircular pediments. The occurrence of such a house in Cape Town in 1780 is clear evidence that van der Meulen is wrong in his statement that „with the building of the Lutheran Parsonage in 1781 — a new style appears —" [15]. But an even earlier record of classicist dormers and gables is known, in Johannes Rach's precise drawings of the architecture of the houses around Greenmarket Square and the Parade in 1762 (Plate 3). Dormers of an identical type appear in Webber's and in Rach's drawings. There is strong reason for thinking that in both cases the houses involved were built before 1710 [16]. Here, then, it seems, is the prototype style of architecture at the Cape, which free baroque and rococo replaced for forty or fifty years [17], only to be in turn supplanted by the return of classicism to fashion in the later part of the eighteenth century [18].

Special problems in Cape gables

In the classification used by Dr. van der Meulen, gable type D is subdivided into three categories, D, D1 and D2 (Plates 15, 12 and 14 respectively). I differ from him in thinking that if any subdivision is to be made the plainest gable should not here be the determining one, but rather the full classicist gable, which he calls type D1 (Plate 12). The latter is the complete classicist statement, with side pilasters (often fluted) supporting the central pediment. Sometimes a second set of short pilasters support the scroll mouldings at the outside edges. His type D2 has the short pilasters terminating in flat pedestals, originally meant to carry stucco vases, which only occasionally survive (Plate 14).

There are two further gable types at the Cape. The first is the stepped gable — the earliest type of gable of which very few genuine examples are known; it is now almost extinct. The

made to „the Company's house lying on the High Road at Rondebosch". 25 Aug. 1671 the house is mentioned by the name Rustenburg; at this time it was used as a summer house for the Dutch Governors. 22 Oct. 1672 the Governor and Councillors visited the house to inspect it. Res. 1 May, 1673: „Whereas the company's villa „Rustenburg", its gardens, vineyard and orchard, kept up for a long time at the Company's expense, does not with its grapes and vines by far bring in what is necessary for repairs and maintenance, much less any profits, and whereas two of our burghers, who are well to do residents, offer to lease the whole on fair conditions, it was decided to lease it..." 3 May, 1673 „... the pleasure house alone being retained for the Governor's use, and when not so wanted, for the Secunde". Res. 11 Nov. 1682 records that three Macassar princesses who were hostages were transferred from the Castle to Rustenburg, where each was to have a room allotted to her.

Valentijn's accurate description of the Cape published in *Oud en Nieuw Oost-Indien* (V, 2) Dordrecht 1726, describes Rustenburg in 1705 as possessing „beautiful avenues of oaks and delightful orchards, and a fine double-storeyed house with comfortable apartments". No record or circumstantial evidence suggests subsequent alteration or rebuilding before 1800. There is, therefore, every reason to suppose that the house illustrated in Fig. 3 is, except for the addition of the portico, and possibly the pilasters, door mouldings and windows, the original van Riebeeck dwelling. Its first appearance would seem to have been rather like a plainer version of the Lutheran Parsonage. It is hardly likely that the „dak-kamer" was added at the same time as, or after, the portico, which obscures it. (The unusual pediment of the „dak-kamer" is easily explained as an alteration effected in the plasterwork at the time of the portico addition, in order to remove the original shape, which would have been discordant with the horizontal entablature in front of it). That a house with a „dak-kamer" could have been built in the Cape in the seventeenth century is seen to be quite conceivable when comparison is made with contemporary designs in Holland. For historical research cf. S. V. Wellman, *The history of Rustenburg House,* paper read to the Historical Society of South Africa. 16 Sept. 1940. See also R. Lewcock, *Early Nineteenth century architecture in South Africa,* Cape Town 1963, 82-83.

[15] „The origins of Cape colonial architecture", *Lantern,* June 1964. — „Die europäische Grundlage...", I, 123 ff.

[16] Dr. Mary Cook has traced the history of Rosenburg and it appears that the house is unlikely to have been built much later than the original grant of 1707. The Rach drawing of Greenmarket Square shows single-storeyed thatch-roofed houses with the classicist dormers, houses which must be substantially those originally built around the square. If the dormers had been subsequently modernised, the style would hardly

other, a plain, triangular, pedimented gable with straight sides (Plate 18), is a type which generally seems to date from the time of the English occupation, but for which an earlier origin may yet be proved.

In conclusion it should be remarked that Dr. van der Meulen refuses to acknowledge that developments in the basic types of gable may have taken place in South Africa. To substantiate this he would have to be able to find prototypes for every major variation of the gable which occurs in South Africa, and there are many of them. Further, he would have to prove a direct connection between the local example and its fellow in Europe. But the very variety of gables themselves demonstrates the futility of making the attempt. Like all ornaments, the Cape gables were meaningful only in the extent of their variety. This is the reason for the endless variations of the themes of the main gables (side gables could more easily conform to type). It is evident that some autochthonous evolution must haven taken place [19]. What is surprising to most scholars, however, is that (and this was due to the unique conditions of prosperity and isolation

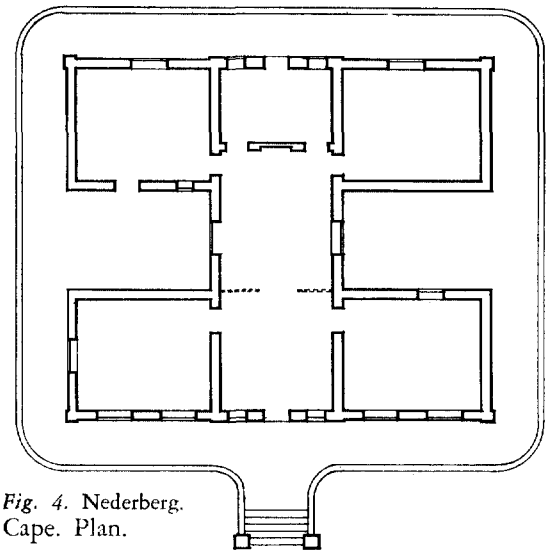

Fig. 4. Nederberg. Cape. Plan.

at the Cape) they developed to an extraordinary extent (Plate 19).

The origin of building forms

A major characteristic of Cape eighteenth century architecture is that the plan is usually

be purely classicist, but baroque or rococo, as it is in the Burgherwachthuis of 1755-61 (Plate 3, centre). Indeed, the house adjoining the latter, afterwards famous as the „Thatched Tavern", was remodelled with a rococo gable sometime after Rach's drawing was done. In the same way, a later watercolour in the Fehr Collection shows that the dormers of Rosenburg were given rococo side-panels soon after 1780.

[17] The Webber drawing of 1780 clearly shows a colonnade portico on Rust-en-Vreugd (Plate 17 left) of exactly the same form as the surviving portico. Unless the present portico is a later replacement, which seems unlikely in the circumstances, the recently restored façade of Rust-en-Vreugd must be close to its appearance when originally built in 1777. It is a predominantly rococo design; but the Corinthian columns have an academic strictness which suggests a revival of interest in classicism.

[18] The same type of classicism may be recognised through the exaggerations and inaccuracies of the colonists' and Adrian van der Stel's drawings of Vergelegen, as subsequently engraved in 1706 (See *Pictorial history of South Africa,* London, Odhams press, 1938, 118-119). Semicircular gables occur in Holland and the peripheral area of Dutch influence (e.g. gable at Over, Cambridgeshire). The exact form of semicircular pediment (over a straight entablature which projects beyond) appears in a number of Italian pattern books as a design for a door or window head, from the sixteenth to the eighteenth centuries, and was found, as a gable form, in France. That dormers flanking the central gable were common in this first phase may be seen in E. V. de Stade's drawings of 1710, where Groot Constantia, as well as buildings in central Cape Town, are so depicted (the dormers on Groot Constantia appear in a engraving of 1741 from J. W. Heydt's *Schau-Platz von Afrika*). Dr. Biermann photographed one of the flanking buildings of Koornhoop when it still retained its tiny dormer gables. This is one of the evidences he adduced for thinking that Koornhoop may belong to the first, seventeenth-century, phase of classicism, instead of the second, late eighteenth-century, phase. Other important houses which date from the seventeenth century, and might be suspected to have had a classicist form during most of the eighteenth century were Leeuwenhof (home of Johannes Blesius, the Fiscal during Willem Adrian van der Stel's government, and apparently the house referred to by van der Stel as being „higher, grander and finer" than Vergelegen), Groot Constantia (1692) and Welgemeend (granted in 1693 to Andries de Man, Vice-Governor).

[19] There is amusing illogicality in the view that craftsmen may be credited with inventiveness if they are working in Europe, while their fellows who have emigrated are regarded solely as copyists.

[19a] I am grateful to Drs. G. Roosegaarde Bisschop for reminding me to qualify this statement where Groot Constantia is concerned. Governors had resources of timber and the most highly-skilled craftsmen which

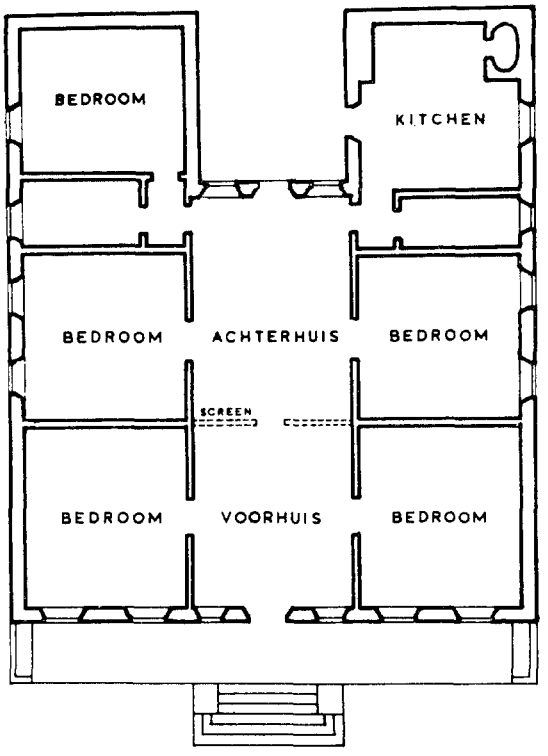

Fig. 5. Plan of a typical Cape Town house.

an almost perfect example of classical symmetry. Everything about the façade, and the plan that lies behind it, is centred on the entrance (Fig. 4). The development of this centralisation in the plan takes the form of a penetration in volume back from the entrance door to the rear wall, and often to a secondary entrance door on the rear façade. The central space projecting backwards at right angles to the façade creates a plan generally called the „transverse" plan, in contrast with a plan whose major development or axis takes place parallel to the long façade of the building (in which case it might or might not have its entrance at the narrow end).

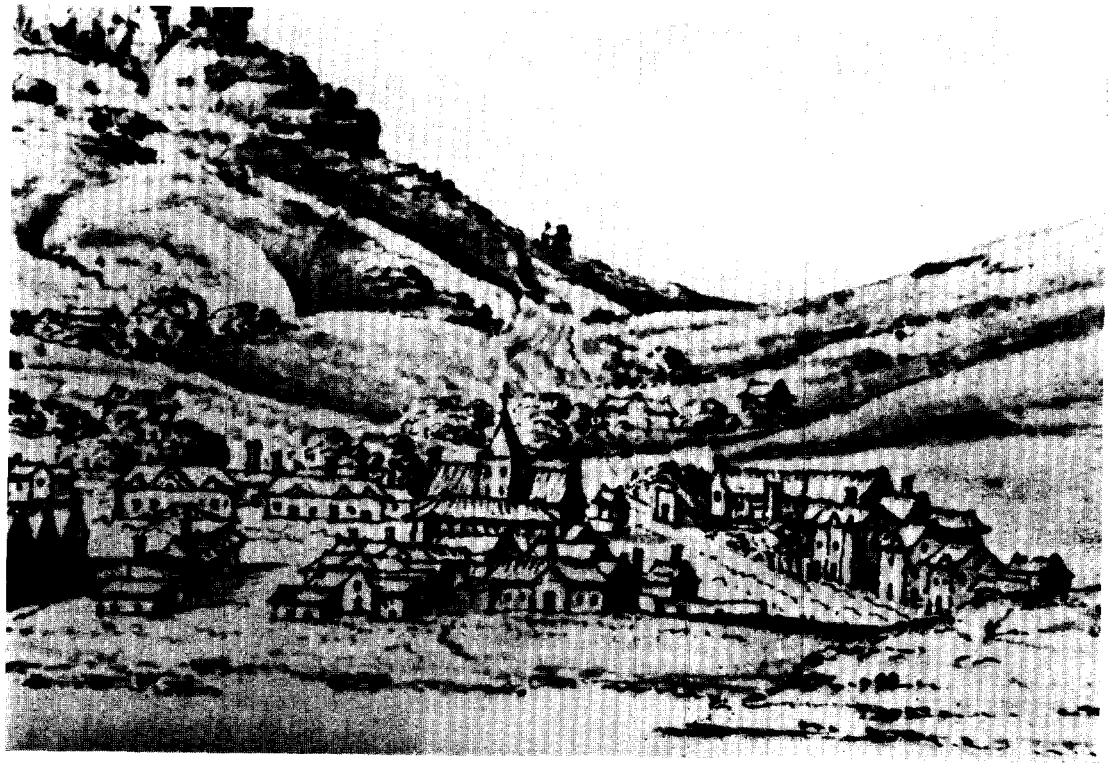
The lighting of the central focal space of a Cape plan depended on its size. If the house was shallow the central room might be lit from the ends only, in which case the plan of the house could be a solid simple form with two rooms, or rarely three, on either side of the central space and opening from it (typical Cape Town house (Fig. 5), "Alphen", &c.). More generally, however, end lighting to the main central volume was not considered adequate. In this case some side lighting was introduced, if necessary by separating the side rooms on either side of courtyards, thus producing the characteristic H-shaped plan. In farmhouses this kind of plan had an additional advantage. Where the roof was thatch and needed to be steep in order to shed the rain, a deep compact plan was not possible [19a]. Wings of the building could be no more than one room thick; hence this limitation produced by the roofing material favoured plans which were either H-shaped or attenuations (or extensions) of it, T-shaped or a shape intermediate between a T and an H. Occasionally, but very rarely, the centralised room was reduced in depth until is was no deeper than the other rooms were wide. In this case, instead of having a house which increased in depth at the centre from the façade, is was possible to develop a house such as later plan of the Swellendam Drostdy in which the additional wings were added at the ends of the plan—generally receding away from the façade if it were placed on the street. The incomplete form of this plan is the L-shaped plan. The entrance was still in the centre, conforming to the earliest classicist prototypes built at the Cape in the seventeenth century. An important point to note here is that the common use of flat roofing was relatively late (early eighteenth century) at the Cape, so that the earliest town houses were roofed in thatch and therefore were based on plans made up of wings only one room thick (see Stade drawings, 1710. Plate 20). It seems fairly clear that the large farmhouses, or estate houses, which began to be built only after the Cape became prosperous in the late seventeenth century, were derived from these early classicist town houses, some of which have grown to considerable proportions after the pattern of government buildings of the „Rustenburg" type. Impressive proof of this may be provided by tracing those developments which can be dated in the eighteenth century, when it will usually be found

were available to few, if any, others.

[20] Even Dr. van der Meulen traces the country gable developments from Cape Town, although sometimes he assumes a shorter time-lag. In addition he asserts „all decorative plasterwork on Cape architecture — primarily that of the gables — is dependent on work of superior quality in Cape Town itself" (*Lantern*, June, 1964, 44).

[21] „Northern European origins of South African colonial architecture", *Journal of the society of architectural historians*, May, 1963, XXII2, 51-61.

[21a] Meerlust (Plate 4) has recently been the subject

20. Cape Town in 1710. Detail of a drawing by E. V. de Stade.
(Topographical Survey, Delft)

21. Stellenbosch in 1710. Detail of a drawing by E. V. de Stade.
(Topographical Survey, Delft)

22. Koopmans de Wet House, Cape Town.

23. Uitkyk, Cape.

that the appearance of a feature in the towns precedes its appearance in the country by at least five years, and generally more [20].

Dr. van der Meulen has an interesting alternative theory for the derivation of the Cape forms of building, which takes no cognisance of buildings in the town at all. In his view the estate house was derived directly from a northern European type of estate house represented in its most characteristic surviving form in the north-west German provinces of Schleswig-Holstein and Low Saxony. He believes that „The origin of these estate houses lies to a large extent in primitive rural archetypes", and that the estate house „represents the culminating expression of traditional rural building". As evidence of the dominance of this form in north-western Europe centuries earlier he cites the classicist architecture of the Carolingian Royal Hall (though he omits to note its resemblance to Roman prototypes in military camp buildings and storehouses in the Roman frontier districts, e.g. in Waltze-Schulze's restorations).

More important from our point of view, Dr. van der Meulen attempts to distinguish between the farmhouse types of Holland and those of the North German provinces. He does this on two grounds. Firstly, „the original (western) Dutch provinces differ from the rest of Northern and Central Europe precisely in that their predominantly urban culture precluded the rise of a landed gentry of any importance to the cultural development of the country. Rural mansions in Holland are the country seats of an urban nobility and as such are not connected with farming activities, in contrast to the great estates of North Germany and Scandinavia, where, as in South Africa, the whole rural complex centres on the manor house and plays an integral part in the cultural tradition of the country" [21]. Secondly, on the grounds that it is possible to find a predominance of longitudinal plans in the architecture of the rural districts of present-day Holland, while there is a predominance of transverse plans in the rural architecture of northwestern Germany.

More explicitly Dr. van der Meulen derives the Cape farmhouse from a prototype introduced by the wealthy settler Hüsing, who built Meerlust at the end of the seventeenth century. Hüsing is said to have been a shepherd from Hamburg, and Dr. van der Meulen believes that he may have based his design for a farmhouse on the so-called „north Friesland" estate house of the Schleswig-Holstein west coast. In the latter area are found the „Hauberge" which are also transverse plans and which Dr. van der Meulen convincingly demonstrates may have had forms exceedingly close to those of the H-shaped Cape farmhouse at the time of Hüsing's emigration. Dr. van der Meulen believes that the type was adopted and popularised because of the large numbers of German immigrants to the Cape in the early eighteenth century [21a].

The crux of the matter here seems to be the derivation of the transverse H-shaped German plan. In order to simplify the problem let us divide the H-plan into its constituent elements: that is, its transverse entrance hall, and the limiting factor of roof construction which produced wings only one room deep — so that the generous plan must be built by combination of these wings.

While there is precedent for the transverse plan in German architecture of the earliest times, it is important to realise that by the early seventeenth century it was the type of plan most commonly used throughout Europe. To understand why this is so we must remember that the architecture of Europe was dominated at this time by ideas copied from antiquity, stemming from the writings of Vignola and Palladio and their followers in Italy and France. And it is from these sources that seventeenth century transverse planning, with its exact symmetries and its spacious entrance halls running continuously through the buildings, was derived — and not from a northern European rural tradition. This kind of planning dominates the work of Philip Vingboons and his contemporaries; such plans were not only everywhere in evidence in seventeenth and eighteenth century Holland, but were also available in many printed sources.

The attempt to follow this planning precedent using roof constructions enabling only a limited roof span to be achieved would naturally tend to produce T-shaped and H-shaped plans. Dr. van der Meulen gives many examples of transverse

of what is perhaps the most careful restoration of a Cape Dutch house ever undertaken. The architect, Mr. Revel Fox, worked closely with all authorities on South African architecture, excluding only Dr. van der Meulen, who was not in South Africa at that time. The considered opinion of all who studied the house while the walls were stripped and the roof removed is that the whole of the front part of the H-plan was added at one time (in 1776, both the gable and the front door escutcheon are dated) to a smaller house, now forming the back of the H, which was an asymetrical T-shape.

plans with central gable entrances in other parts of Germany besides the area of the „Hauberge", but states, „Contrary to this strong general north European tradition the basic building form disappears in Holland during the 50 years before Jan van Riebeeck's departure for the Cape" [22]. This, however, is not true; transverse, single-storeyed, central gabled houses continued to be built in Holland in small numbers until the nineteenth century; there are even two examples surviving in the Middenlaan in Amsterdam [22a].

To sum up, then, there is nothing in the Cape plan form that could not have been derived from Holland. It is not surprising, however, that apparent prototypes for Cape planning may be found in other areas of Europe.

Dr. van der Meulen's thesis that the rural forms of northwestern Germany were transferred as they stood to become the rural forms of South Africa in the eighteenth century is called into question by the considerable evidence that the rural forms of the Cape were transplanted town-building forms. The plan of Cape Town in c. 1683, which is preserved at the Royal Archives in the Hague, shows that the town buildings were generally of the transverse type, with their long sides parallel to the road. Settlers in the town had been given relatively wide plots, part of which was meant to be used for agriculture. In order to take up as little room on the site as possible the houses were, therefore, placed with their long sides against the street. The classicist principal of symmetry resulted in the central placing of the entrances, and generally in central gables or small classicist dormers above the doors. This procedure was also common in towns in the Netherlands, and (as Dr. van der Meulen points out) in towns in Germany as well [23]. These houses built parallel to the street with symmetrical façades and central gables may be seen in drawings executed at the Cape by Stade in 1710 (Plate 21). The persistence of this formal type at the Cape from the seventeenth into the eighteenth centuries and its transference from the town house to the estate house in the country is hardly surprising; nor, once the type had become well established at the Cape, is there any need to postulate a direct German prototype, nor even a direct Dutch one, for the adoption of the same form in storehouses and barns.

The resemblances between the eighteenth century Cape farmhouses and those of northwestern Germany are striking; these resemblances are certainly not coincidental, but we are forced to conclude that the links between them are indirect rather than direct.

Attributions to individual architects and builders

Since the revival of interest in Cape Dutch architecture, the outstanding buildings have all been attributed, at various times, to one or other of the few designers whose names have come down to us — notably Louis Michel Thibault, Anton Anreith, Johann Graaf, Hermann Schutte and George Küchler. Dr. van der Meulen has performed a very useful service by reversing many of the usual attributions, in particular crediting Anton Anreith with the design of the whole of Groot Constantia (Plate 15), and of Stellenberg, as well as the Paarl Parsonage and the Lutheran Parsonage in Cape Town. Even more striking are his attributions to Anreith of the double-storeyed classicist farmhouses Uitkyk (Plate 23) and Vredenhof, as well as the town house for the Koopmans de Wet family in Strand Street, Cape Town (Plate 22), hitherto always credited to Thibault [23a]. His work has at least served to point out how arbitrary were the earlier attributions.

That authorship could be in dispute between a graduate of the Royal Academy of France and a carpenter-sculptor from a provincial German town is due to the widespread extent of neo-classicism in Europe in the third quarter of the eighteenth century; in fact these buildings could equally be the work of Hollanders. Until we have more accurate and precise information than we at present possess, all that can be concluded is that such conjectural attributions are best avoided.

[22] *Lantern*, June, 1964, 44.

[22a] Another contradiction of Dr. van der Meulen's statement that „[transverse plans with central gable entrances] disappear in Holland during the 50 years before Jan van Riebeeck's departure for the Cape (i.e. 1652)" is to be found in the persistent appearance of this form in Dutch houses in England in the second half of the seventeenth century, e.g. School Farm, Ash, Kent, dated 1691, Swan and Salmon, Little Stukely, Hunts., (1676), Shire Hall, Woodbridge, Suffolk, etc. In case the reader may doubt that these buildings are essentially Dutch in character, let me quote M. W. Barley's authoritative *The English Farmhouse and Cottage* (London 1961; 200 and 190): „[By 1680] the fashion [for gabled architecture], started no doubt by members of the Dutch communities in towns like Yarmouth, had spread throughout East Anglia and beyond". „The one thing that is clear is that Kentish examples belong to the years after 1660, not before. Dutch immigrants had been received in Kent a generation and more earlier,

Moreover, the attempts now being made to trace stylistic developments in the colony from one man, architect or trained master-builder though he be, take no account of the essential cultural homogeneity of large areas of northern Europe in the seventeenth and eighteenth centuries. In consequence, Dr. van der Meulen's conclusions on the dominating influence of Anreith must be regarded with some caution. This is especially true in view of the relationship which we know from historical documents to have existed between the colony's leading architect, Louis Thibault (who held high government posts in charge of official building under four successive regimes) and Anton Anreith. The latter was regarded purely as a sculptor by Thibault; „Anreith", Thibault wrote, „as gifted a sculptor as he is a great master of likeness, a good mathematician, and a man with a reputation for honourable conduct . . .". Again, General Janssens refers to „his profession as a private individual, that is, the execution of his sculptor's art of embellishments for Town and Government Buildings" [24]. Neither makes any mention of Anreith as an architect in these documents, as they would surely have done if he was much known in Cape Town in that capacity, for the former was writing a request on his behalf, and the latter justifying a special favour.

At the same time it is quite possible that the direct influence of Thibault on the private architecture of the colony has been overestimated, in spite of his official position and his known authorship of Papenboom and the Goede Hoop Lodge. His was certainly a highly personal style in all his authenticated buildings, a special kind of French mannerist neoclassicism favoured in Paris at the time he was trained' and there is not much sign of it in the farmhouses attributed to him, nor in the Koopmans de Wet house (Plate 22). (The latter bears some resemblance to Dutch classicism of the Mauritshuis type, although itself entirely a product of late eighteenth century neo-classicism [25]). The only possible exception to the above statement is Uitkyk (Plate 23), which has the same kind of curious proportioning of wall to window in the upper story as is found in Thibault's watercolour elevation of his design for the Graaff Reinet Drostdy — perhaps the former was also intended to have ornamental plaster swags to balance the top of the façades [26].

The links with Europe

It is generally assumed that a considerable time lag separates developments in Europe from those in the colonies. I have already mentioned that this is not so in many cases. Dr. van der Meulen goes further in saying that „it is not possible to postulate a time-lag between European prototypes and colonial manifestation of more than one generation as a matter of course" [27]. In other words, the stylistic links with Europe were always strongly maintained — sometimes the time-lag is measurable in months rather than years.

Nevertheless, the existence of a „separate stream" of conservatism influencing architectural character at the Cape in the eighteenth century is at least arguable. It is unwise to accept unreservedly Dr. van der Meulen's view that „the theory of autochthonous evolution, based on differences of material, climate, [&c.], . . . overrates the creative capacity of a limited colonial community" [27] until considerably more is known, not only about Cape eighteenth century architecture, but, perhaps even more important, about the similarities and interrelationships between developments at the Cape and those in other colonies.

Conclusion

In spite of all that has been done, our appreciation of Cape eighteenth century architecture is still hampered by a most extraordinary lack of accurate information. Further speculation on sources or development is largely futile until a prolonged, methodical examination has been undertaken of all the available documents, title deeds, paintings and measurements. It is a field in which only the topsoil has so far been disturbed.

but no buildings in their style were put up before foreign materials began to be available".

[23] „Europäische Grundlage", Figs. 524-565. For Dutch examples see J. Blaeu, *De Stad Vere,* 1648, etc.

[23a] *Lantern,* June, 1964, 48.

[24] For both quotations refer to de Bosdari, *Anton Anreith,* Cape Town 1954, 46-47.

[25] Cf. C. S. Grobbelaar, „Skakels tussen Kaapse huise en Huis van Oranje", *Die Burger,* 8 Feb. 1964.

[26] The wine cellar at Groot Constantia has a similar solution to the problem, which may be a point in evidence that Thibault had some connection with its present design.

[27] *Journal of society of architectural historians, op. cit.*

TER GEDAGTENISSE VAN .....

DOOR

W. G. F. C. RISSINK

„Aan degene, so die haar sullen komen af te leggen als die haar ten grave sullen brengen, elk een zilvere piering van vijf en twintig realen swaerte" [1]. Aldus luidt een van de beschikkingen in een testament, dat in 1734 te Batavia notarieel werd opgemaakt [2]. Het bord — van het aangegeven gewicht (± 684 gram) — bleef bewaard, en aan de onderkant leest men, rondgaande, in sierlijk gegraveerde letters: „Ter Gedagtenisse Van Jacobus Canter Visscher BeDienaar des Goddelijken Woords in de Portugeese Gemeinte tot Bata Overleden op 28 Xber 1735 Oud 43 Jaren En 18 dagn" [3].

Vanwaar nu dit gebruik, daarginds, om te trachten door schenking van een zilveren blad met inscriptie bij vrienden en verzorgers de gedachte aan zijn of haar aardse bestaan levend te houden?

Het is niet waarschijnlijk, dat een dergelijke gewoonte als geestelijke uitrusting met zovele andere eigentijdse gebruiken en opvattingen werd medegenomen. Want er zijn geen aanwijzingen, dat schenkingen als deze in ons land waren ingeburgerd. De notariële akten zwijgen — voor zover wij weten — over posthume giften in deze vorm toebedacht, en onder de grote hoeveelheid zilverwerk uit de 17de en in het bijzonder uit de 18de eeuw zal men tevergeefs zoeken naar een gedachtenisbord zoals het onze. Een enkele schaal met inscriptie in de zilververzameling van het Rijksmuseum duidt eerder op onbekendheid met dergelijke geschenken [4]. Het gebruik moet dus in een overzeese vestiging, zo goed als zeker te Batavia, zijn opgekomen om vervolgens in de eerste helft van de 18de eeuw — men mag zeggen algemeen — te worden aanvaard.

Bewijs hiervoor — zij het ook a contrario — laat zich nog in het volgende vinden.

De gegoede burger van ons land trachtte destijds de herinnering aan zijn of haar persoon ook buiten de kring van nabestaanden te laten voortleven door de laatste woonstee op aard met een fraai bewerkte steen te laten afdekken, indachtig aan het woord van Josua: „Siet dese steen sal ons tot een getuigenisse syn". Een getuigenis, dat onze burger van weleer deed bevestigen door inbeiteling van een bijbeltekst of van een puntig grafschrift in rijm, vaak van eigen makelij. Wie het wat hogerop zocht liet bovendien tegen de kerkmuur een wapenbord ophangen of zorgde voor aanbrenging van een „konstige" epitaaf.

Daarnaast schonk men bij wilsbeschikking als blijvende „roerende monumenten" allerlei voorwerpen ter aankleding van het godshuis, dan wel ten gebruike voor de eredienst, zoals koperen kronen, avondmaalzilver, doopvonten en dergelijke, met vermelding van de namen van de gevers en verdere data. Tenslotte werden vrienden bedacht met overlijdens- of gedenkpenningen, doch dit was zeker geen algemeen gebruik [5].

Deze korte opsomming wil slechts in grove trekken aangeven op welke wijze gedurende de 17de en 18de eeuw in de blijvende nazorg van

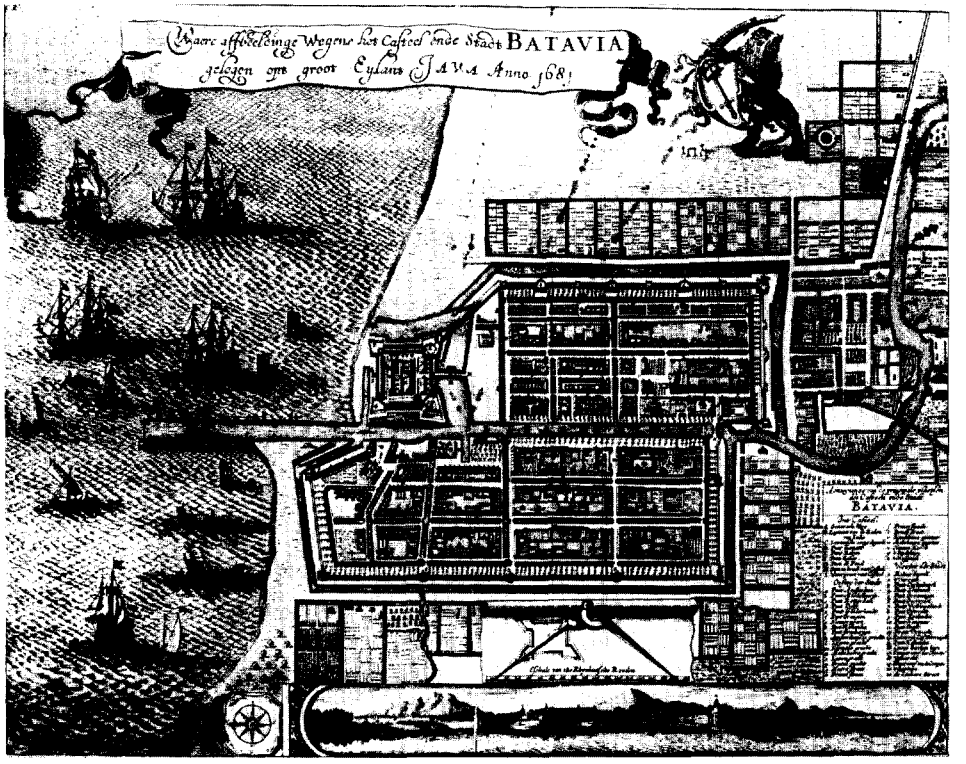
[1] Piring is het Maleise woord voor tafelbord. In dit geval moet hieronder worden verstaan schenkblad of dienbord. Volgens Van Dale is een schenkbord (dienblad) een blad, waarop ingeschonken dranken worden opgediend; in Zuid-Nederland een houten presenteerblad.

[2] Met Batavia wordt in dit artikel bedoeld de oude stad van deze naam, in oppervlakte slechts een klein deel uitmakende van het huidige Djakarta.

[3] F. de Haan, „Mijne schenkpiring", *Tijdschr. Bat. Gen.*, 1918, met afb.

[4] *Catalogus van Goud- en Zilverwerken,* Rijksmuseum Amsterdam 1952 nr. 217. In een particuliere collectie werd een zilveren blaker met snuiter aangetroffen, voorzien van een inscriptie: „Gedachtenis aan . . ."; dit behoeft nog niet te duiden op een posthuum geschenk.

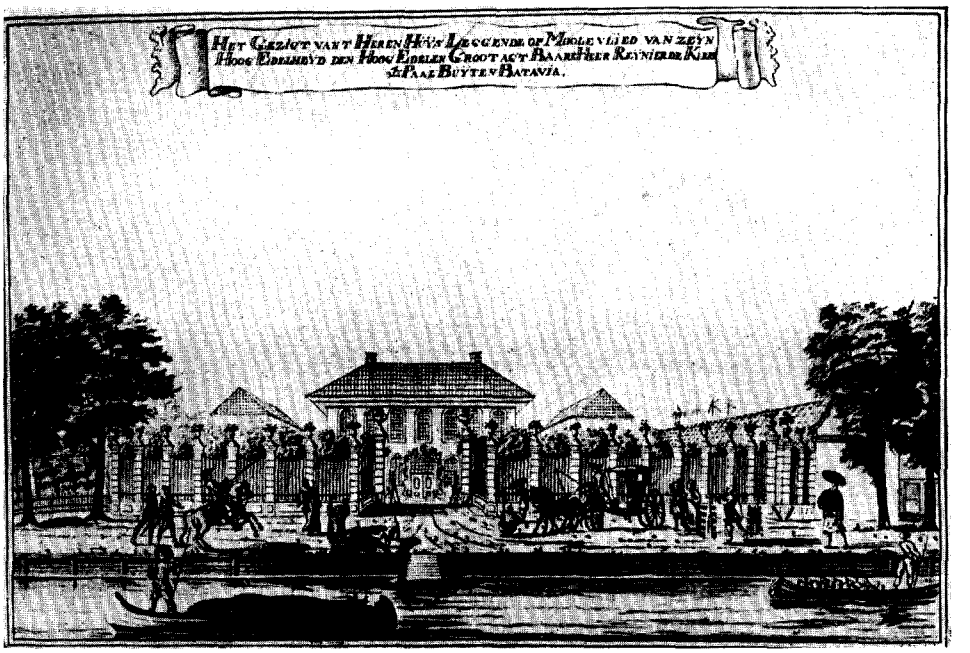
[5] Zelfs een gegoten zilveren penning op de moord van de gebroeders De Witt in 1672 werd vijf jaren later geschonken ter gedachtenis van een overleden „huysvrouwe", met een inscriptie gelijkluidend aan die op Bataviase gedenkbladen (nr. 724, *veilingcat. firma Jac. Schulman nr. 239*, thans in Koninklijk Kabinet van Gesneden Stenen, Munten en Penningen). Verder werden lepels, voorzien van een inscriptie weggeschonken, zoals die ter gedachtenis aan een echtpaar Van der Does - van Nassou (nr. 1454, *veilingcat. firma Paul Brandt april/mei 1965).*

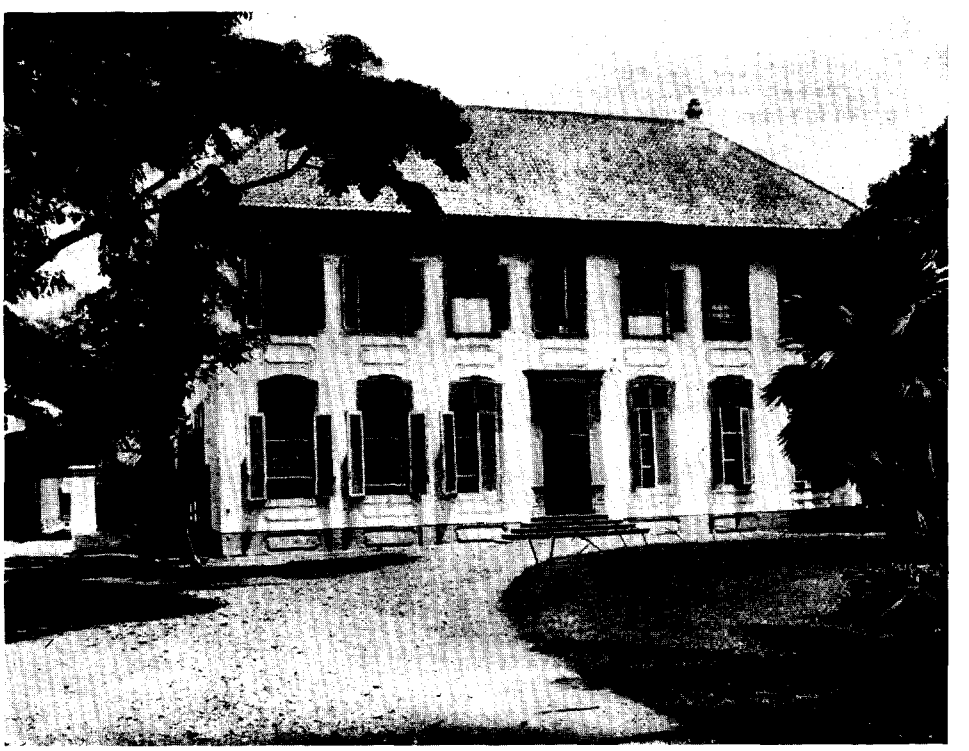
Afb. 1. Plattegrond van Batavia in 1681, die de ommuurde stad volgroeid weergeeft en waarop zich de bebouwing buiten de wallen reeds duidelijk aftekent. Het kasteel nog dicht aan zee; een eeuw later door aanslibbing enige honderden meters van de kustlijn.

Afb. 2. Tekening van Joh. Rach van de Tygers Gragt, de Herengracht van Batavia, ± 1770.

Afb. 3. Landhuis van Reynier de Klerk naar de tekening van Joh. Rach.

Afb. 4. Landhuis van Reynier de Klerk als Landsarchief in de twintiger jaren van deze eeuw. Tijdens het Nederlands-Indische bewind waren hier de archiefstukken van de V.O.C. en die uit de 19de eeuw ondergebracht.

het aardse bestaan werd voorzien. Gezwegen van de posthume zorg voor de medemens door het betrachten van daden van barmhartigheid en van die getuigend van gemeenschapszin, waarmede van oudsher de minder goedbedeelden en de samenleving als geheel werden bedacht.

In de overzeese vestigingen werden al deze in het vaderland bestaande gebruiken en gewoonten getrouwelijk nagevolgd. Het zou te ver voeren om een overzicht te geven van de tastbare bewijzen daarvan. Voor ons doel is het voldoende te wijzen op de fraaie grafzerken, eveneens met of zonder ingebeitelde bijbeltekst of rijmdicht, als even zovele stille getuigen van onze vestigingen op de eilanden rond de evenaar, op Ceylon, aan de kusten en tot ver in het binnenland van India, op Formosa, Malakka en aan de Kaap. Op de wapenborden, opgehangen in de Hollandse kerken in die contreien gebouwd, waarvan nog enige overeind staan en in gebruik zijn. Op een fraaie epitaaf in de Wolvendaalsche Kerk te Colombo. Op de koperen kronen, de doopvonten en het avondmaalzilver, die aan deze godshuizen werden vermaakt. Tot besluit op de penningen, die ook daarginds „ter gedagtenisse" werden uitgereikt.

Van dit alles is voldoende bewaard gebleven ten bewijze, dat bij het betrachten van deze nazorg het vaderlandse patroon tot voorbeeld strekte. Met inbegrip van wat — nuchter bekeken — door ijdelheid kan zijn ingegeven, maar waaraan wij zovele belangwekkende en fraaie zaken te danken hebben. Enige afbeeldingen kunnen dit borduren op een vertrouwd stramien verduidelijken (afb. 5, 6 en 7). Bij het bezien van deze herinneringen aan een overzees verleden, zullen aan het kennend oog de typerende verschillen in opvatting en uitvoering, hier en ginder, niet kunnen ontgaan.

Temidden van deze navolging is de „gedagtenis-piering" een vreemde eend in de bijt, zonder aanwijsbare oorsprong in het land van herkomst van de schenkers. Zodat dit bord a fortiori moet worden gezien als een overzees inzetsel in het nageleefde patroon.

Daarmede is nog geen antwoord gegeven op de in aanvang gestelde vraag: vanwaar dit gebruik? Is dit gebruik te Batavia, na Ambon de oudste en steeds de belangrijkste vestiging overzee, opgekomen? En van daar uit ook elders ingeburgerd?

Dr. F. de Haan, kenner bij uitstek van de koloniale gebruiken en van de koloniale boedelbeschrijving, geeft ons omtrent de oorsprong en het ontstaan daarvan geen aanwijzing. Hij laat ons hierover in zijn standaardwerk *Oud-Batavia* in het ongewisse, constateert alleen, dat ter herinnering of beloning van hun moeite de dragers bij begrafenissen een geschenk kregen, een zilveren tabaksdoos met opschrift, een lepel en vork, dan wel . . . een gedachtenispiring [6]. „Bovendien — zo gaat de schrijver verder — reikte men „gedagtenispenningen" uit van zilver en zelfs van goud aan degenen die eene begrafenis bijwoonden. Van Outhoorn bijvb. liet er 95 maken, uitsluitend van goud. In het laatst der 17e en begin der 18e eeuw zijn er geweldig veel zulke penningen vervaardigd; men vindt er zelfs gouden vermeld ter gedachtenis van de meest obscure personen. Later zijn deze voorwerpen versmolten geworden, omdat zij voor niets waren te gebruiken, terwijl de gedachtenispiringen in de huishouding konden worden gebezigd als „schenkpiring" en dus nogal eens bewaard bleven".

Men zou kunnen toegeven, dat de uitkomst deze veronderstellingen wettigt. Van de aan begrafenisgasten uitgereikte penningen zijn er maar een vijftiental bewaard gebleven, waarvan zeven betrekking hebben op een gouverneur-generaal. Onder de overige acht zijn er geen ten faveure van een obscuur persoon, tenzij die in goud van Daniël Six daarbij moet worden gerekend [7]. Evenmin bleven er van die ter gedachtenis van gouverneur-generaal Van Outhoorn bewaard, zilveren noch gouden. Ingevolge diens testament moesten van de 95 dertien stuks naar patria worden opgezonden, en deze zullen hier te lande, evenals de daarginds uitgereikte, wel hun tol in goud aan het vuur hebben betaald. Door het lichte gewicht zullen de zilveren nauwelijks voor de smeltkroes in aanmerking zijn gekomen, hoogstens als ruilobject zijn verhandeld, nadat de penningen in onverschillige handen waren verzeild en ze tenslotte wegraakten. De gouden — gemakkelijk naar gewicht op courant geld te waarderen — zullen inderdaad spoedig aan het vuur zijn toevertrouwd, zodra de herinnering aan hem of haar was vervluchtigd. Daarbij komt, dat de gedachtenispenningen de betrokkene niet in effigie kunnen hebben verbeeld, want er was geen reguliere muntslag en

[6] F. de Haan, *Oud-Batavia,* Batavia 1922, I, 532. en II, 162.

[7] *Jb. Kon. Gen. v. Munt- en Penningk.,* 18 (1931), 66.

dus ook geen stempelsnijder beschikbaar, terwijl bekwame portretgraveurs eveneens ontbraken [8]. Een gietpenning op de dood van Camphuys zal — zo veronderstelt De Haan — door hemzelf zijn ontworpen (afb. 7).

Verder is er nog een tabaks- of snuifdoos bewaard gebleven, althans tot voor de oorlog (afb. 9). Zo ook een zilveren sirih-doos met aan de onderzijde de gebruikelijke inscriptie, en evenzo een paar lepels in het museum te Djakarta. Door dagelijks gebruik en verlies zijn in natura maar enkele van deze gebruiksvoorwerpen met inscriptie bekend. Het blijft trouwens een open vraag òf dergelijke zaken wel op grote schaal werden weggeschonken, hoewel van meer affectie getuigend dan het geven van een schenkpiring, een voorwerp tot ieders dienst bereid en voor velerlei gebruik geschikt, doch dat voor de begiftigde persoonlijk van weinig nut kan zijn geweest.

Ook in dit licht bezien, blijft ons zilveren blad, in de loop van de eerste helft van de 18de eeuw bij honderden weggeschonken, een vogel van ongewone verschijning. Thans — niettegenstaande de gesignaleerde bruikbaarheid in het huishouden — een rara avis met een boeiend en onthullend verleden. Boeiend door de mens en zijn bedrijf op de achtergrond, mensen van alle leeftijden en uit alle lagen van de kleine samenleving overzee, minstens acht maanden zeilens vanuit patria. Onthullend door wat, in samenhang met andere zaken van deze piringen kan worden afgelezen. Voor De Haan dan ook dankbare aanleiding om de figuur van Dominee Canter Visscher, schrijver van *Mallabaarse Brieven,* van achter „zijn" piring in het volle licht te plaatsen [9].

Terugkerend naar het punt van uitgang, is het voor het ogenblik niet mogelijk omtrent het ontstaan, ver van huis, van het gebruik een geheel sluitende verklaring te geven. Uit de beschikbare gegevens valt echter wel zoveel af te leiden, dat de werkelijkheid dicht zal kunnen worden benaderd. Hiertoe kan een korte aanduiding van hoe, en de omstandigheden waaronder destijds daarginds, d.i. te Batavia, werd gewoond en geleefd niet kunnen worden gemist.

Batavia was onder het bewind van de V.O.C. als „rendez-vous" niet alleen de nervus rerum van de geheel op de commercie gerichte activiteiten van dit zo machtige lichaam, maar evenzeer het middelpunt, de metropool van waar uit het gehele leven en bewegen binnen de arbeidssfeer van de Compagnie, van de Kaap tot in Japan, werd geleid en verordonneerd. Uitgelegd en opgebouwd naar het voorbeeld van een Hollandse versterkte stad, met rechtstandig op elkaar gegraven grachten, een centraal plein waaraan kerk en stadhuis zijn gelegen, en maar enkele straten, het geheel ommuurd en door water omspoeld, was deze vestiging met haar „Casteel" aan de monding van de „Groote Revier", als zetel van de Hooge Regeering, in een dertigtal jaren uit niets opgerezen [10]. Want naar onze begrippen was, wat werd genoemd het „Coninckrijck Iaccatra", weinig meer dan een leeg land, dat zonder eigen gerij voor de commercie van geen belang kon zijn. Tot in de tweede helft van de 17de eeuw was de stad voor verbinding met de buitenwereld dan ook op de zee aangewezen. De „Ommelanden" waren, vooral wat de veiligheid betreft, nog terra incognita, zodat het materiaal voor de opbouw voor een belangrijk deel van buiten moest worden aangevoerd en veel daarvan als ballast vanuit het lieve vaderland. Omstreeks 1660 was de vestiging volgroeid en ook bestuurlijk, tot in onderdelen, op vertrouwde grondslagen geordend (afb. 1).

Het was toen nog een kleine, in zich zelf besloten gemeenschap. In het laatste kwart van de eeuw verandert het beeld; men gaat zijn vertier buiten de stad zoeken, en de karos, tot voordien niet anders dan een ornament voor het op het kasteel zetelend gezag, krijgt haar daadwerkelijke bestemming voor het vervoer naar de allengs buiten de wallen verrezen landhuizen [11].

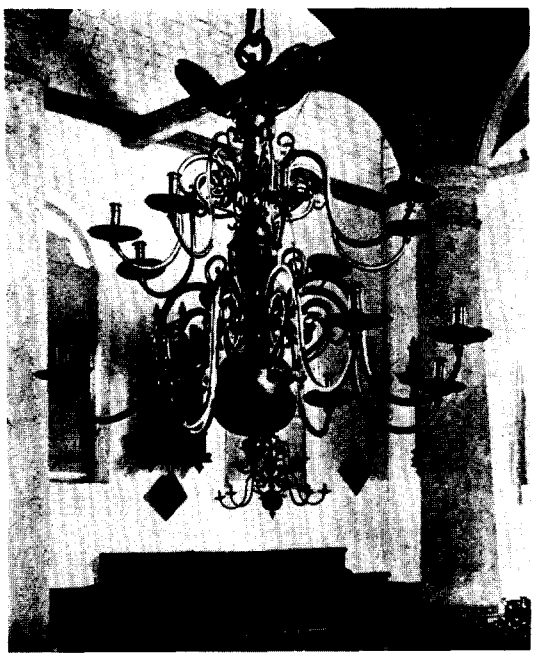
Om de kleine kern van compagnies-dienaren en van vrije burgers (vrijlieden, de „zelfstan-

[8] De portretpenningen van de gouverneurs-generaal Van Imhoff, Mossel en Van der Parra werden in Nederland door J. G. Holtzhey vervaardigd; deze hebben geen betrekking op het overlijden van deze landvoogden.

[9] Zie n. 3.

[10] De uitleg van de stad Batavia — het kasteel weggedacht — vertoont in grote trekken overeenkomst met de plattegrond van Delft. Batavia had echter, behalve een buitengracht voor de verdediging naar buiten, ook een binnengracht gericht op mogelijke ongeregeldheden in de stad.

[11] *Oud-Batavia,* I, § 315 en 807-808; II, § 1297 e.v. Voor de karos als ornament, zie de daarbij behorende platenatlas afb. L3, en als voertuig verschillende prenten in: J. L. de Loos-Haaxman, *Johannes Rach en zijn werk,* Batavia 1928, w.o. afb. 3 en 4 bij dit artikel.

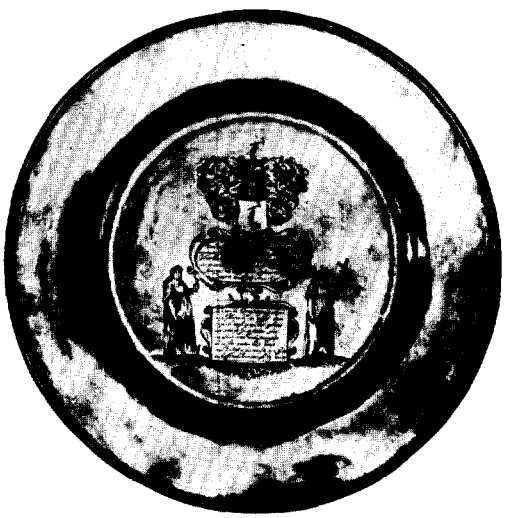
Afb. 5. Portugese Buitenkerk te Batavia. De kaarsenkronen zijn in India naar toegezonden tekeningen vervaardigd. Reflectoren met het wapen van Batavia. Tegen de wanden de vertrouwde wapenborden. Binnenluiken weren het scherpe zonlicht.

Afb. 6. Grafsteen van z.g. kuststeen; op de kust van Coromandel (India) had de V.O.C. een steenhouwerij. Randversieringen typisch Indisch. Deze grafzerk lag in de later afgebroken Hollandse Kerk te Batavia.

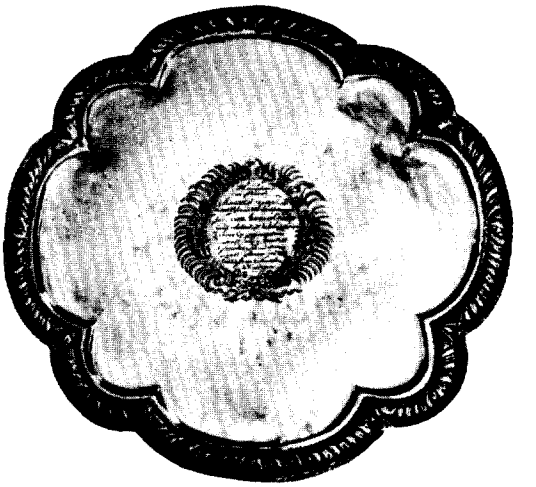
Afb. 7. Gegoten zilveren gedachtenispenning van de gouverneur-generaal Joannes Camphuys, † 1695. Wellicht door hemzelf ontworpen. Het rijmdicht is gelijk aan dat op de hiernaast afgebeelde gedachtenispiring.

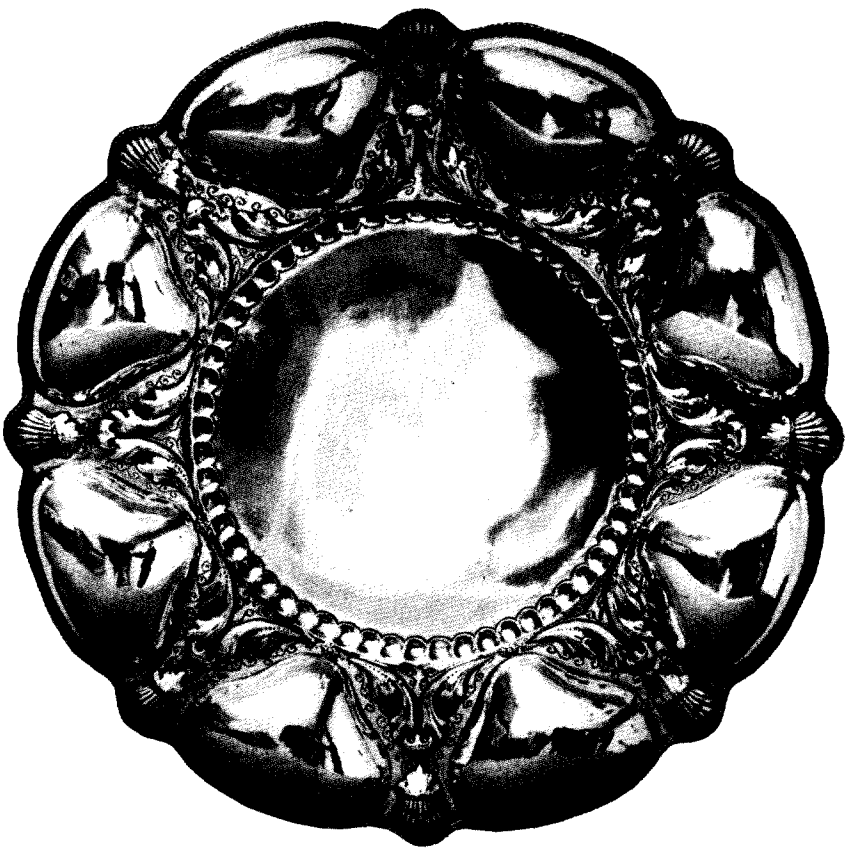
Afb. 8. Zilveren schotel van het avondmaalzilver, in 1695 door oud-gouverneur-generaal Camphuys „Ter Gedagtenisse" vermaakt aan de toen nog onvoltooide Portugese Buitenkerk. Wapen en helmteken vertonen een arm met zilversmidshamer als herinnering aan het beroep, dat hij in zijn vaderland uitoefende.

Afb. 9. Zilveren tabaks- of snuifdoos met inscriptie ter gedachtenis van „Gratia Pietersz, Huijsvrouw van Joannes Papegaeij, Eerste administrat[r] v d E. Comp[s] Medicinale Winkel deses Casteels", † 1733. (Museum Djakarta)

Afb. 10. Zilveren gedachtenispiring van Elisabeth Opdenakker, Weduwe van Joan Crudop, „Raad Ordinair van Nederlands India", † 1734. Zilverkeur met wapen van Batavia en keur met initialen S.W. (Salomon Wiers?).

Afb. 11. Zilveren schenkblad zonder inscriptie. (Part. bezit)

digen" van toen), groepeerde zich intra muros een conglomeratie van landaarden, hoofdzakelijk bestaande uit Chinezen en slaven van diverse pluimage voor het verrichten van huisarbeid en handenarbeid in de stad. Waaronder geen bewoners van Java, daar deze niet als slaven mochten worden gehouden en buiten de poorten moesten wonen. De Chinesen „bewoonen overal in de stad de beste plaatzen", zo schrijft Valentijn omstreeks 1700 [12]. Deze mengeling van menselijk beweeg kreeg op den duur gestalte in een eigendommelijke bevolking, de „orang betawi", met als voertaal een maleis doorspekt met Portugese en andere inzetsels.

Enkele cijfers van de demografische opbouw kunnen het beeld verduidelijken. Geheel betrouwbare zijn uit de voorhanden cijfers niet te destilleren; De Haan meent het totaal van de bevolking tijdens Batavia's bloeitijd (1700-1730) te mogen schatten op 20 000 in de stad, waarvan misschien de helft Chinezen, en op 10 à 15 000 in de voorsteden [13]. De kern van vaste stadsbewoners, bestaande uit de compagnies-dienaren en de vrije burgers met hunne gezinnen — dus ongerekend de bezetting van het kasteel en doortrekkenden, zoals het zee- en soldatenvolk — kan op grond van andere gegevens op nauwelijks vijfentwintig honderd worden gesteld [14]. Uiteraard waren de mannen tegenover de vrouwen in de meerderheid, maar in minderheid tegenover het aantal kinderen uit de gesloten huwelijken, waarvan vele gemengde.

Exacte cijfers omtrent de sterfte kunnen evenmin worden gegeven. Deze was door de steeds slechter wordende gezondheidstoestand, als gevolg van het dichtslibben van de afwatering naar zee, tenslotte zo groot, dat Daendels in zijn instructie last kreeg voorstellen in te dienen voor de verplaatsing van de stad. De Haan verhaalt van een gezelschap van dertien personen, aanzittende aan een maaltijd in juni 1775 bij het vertrek van een hunner naar Japan. Bij terugkomst, begin januari 1777, moest deze vernemen, dat tijdens zijn afwezigheid elf waren overleden. Deze disgenoten zullen allen een zekere positie hebben bekleed en waren geen nieuwelingen, wier levenskansen de slechtste waren [15].

In deze kleine overzeese gemeenschap moet zonder twijfel — meer dan in het eigen land — het verlangen zijn opgekomen om aan vrienden en verzorgers een posthuum blijk van erkentelijkheid en ter gedachtenis te geven. Immers, ver van maag en bloed was de landgenoot destijds voor hulpbetoon aangewezen op vrienden en buren, zelfs op vreemden. Zo ook voor de bijstand, die in het land van herkomst door nabestaanden zou zijn verleend [16]. Waar bovendien de middelen niet ontbraken, lag het in de rede om de allerlaatste diensten te waarderen door het geven van een blijvend geschenk, dat tevens de herinnering aan een vaak kortstondig leven zou kunnen vasthouden.

Nu is het opmerkelijk, dat de oudste bewijzen, die daarvan bewaard zijn gebleven of waarvan het bestaan uit geschreven en gedrukte bronnen kan worden afgeleid, de eerder vermelde overlijdens- of gedenkpenningen zijn. Deze dateren hoofdzakelijk uit de 17de eeuw. In de loop van de volgende eeuw geraakte de uitreiking daarvan blijkbaar in onbruik; slechts een drietal op het overlijden van (oud)landvoogden zijn bewaard gebleven, namelijk van Zwaardecroon (1728), Van Cloon (1735) en Mossel (1761), terwijl verder twee penningen uit 1705 en 1708 alleen uit afbeeldingen bekend zijn [17]. Het in onbruik geraken, om welke redenen dan ook, gaat gepaard met het ten tonele verschijnen van de „gedagtenis-piering", de vroegst bekende van klein formaat, zodat het vermoeden is geuit, dat deze bordjes met inscriptie „meer het karakter droegen van gedenkpenningen en daarom als voorlooper van de gedenkbladen moeten worden beschouwd" [18].

De bewuste borden van geringe grootte, een

[12] *Oud-Batavia,* I, § 914; ook de schrijver-tekenaar Nieuhof laat zich in deze geest uit.

[13] *Oud-Batavia,* II, § 1537.

[14] Nauwkeurige cijfers bij T. Volker, *Porcelain and the Dutch East India Company,* Leiden 1954, 14 n. 13; op een totaal van 2298 in 1682: 774 mannen, 592 vrouwen, 265 kinderen boven 14 jaar en 667 beneden deze leeftijd. In genoemd jaar zouden van het totaal 978 zijn gestorven. De totale bevolking, met inbegrip van die van de voorsteden, bedroeg volgens deze opgave 28 653, hetgeen niet zoveel afwijkt van de getallen door De Haan genoemd.

[15] *Oud-Batavia,* II, § 1534.

[16] Dit kan blijken uit een mededeling, dat na het overlijden van de ouderling Johs Goon, besloten werd voor de aflegging aan te wijzen de Opperchirurghyn Laur. Klynnood en de Burger Adam Kok *(Ind. Navorscher,* 15 (1934-'35).

[17] *Tijdschr. Kon. Gen. v. Munt- en Penningk.* 1 (1914), 159. De twee penningen uit 1705 en 1708 zijn afgebeeld bij François Valentijn, *Oud en Nieuw Oost-Indiën.* Zie verder *Jb. Kon. Gen. v. Munt- en Penningk.* 4 (1917), 113-117.

[18] Toelichting bij „Voorlopige lijst van zilveren gedenkbladen van de Compagniestijd" van de hand van J. de Groot, opgenomen in *Cat. Historische Tent. 300-j. bestaan van Batavia,* in het Museum v. h. Bat. Genootschap, 1919, 72-73.

negental waaronder een gouden, bevinden zich in het museum te Djakarta en het is dus niet mogelijk om deze veronderstelling op juistheid te toetsen. Het geuite vermoeden wint aan waarschijnlijkheid, waar de grotere eerst tegen het einde van de 17de eeuw worden weggeschonken. Zoals de schalen, die in 1695 door gouverneur-generaal Camphuys ter gedachtenis aan de Portugese Buitenkerk te Batavia werden vermaakt (afb. 8).

Gedurende de eerste decennia van de volgende eeuw zien wij deze zilveren gedenkbladen snel in aantal toenemen. Voor de oorlog waren er in totaal 81 bekend, waarvan 72 uit de 18de eeuw [19]. Deze hebben allen betrekking op verschillende personen. Na de oorlog zijn er nog een dertiental opgedoken, maar van het totaal aantal bladen (94) bevinden er zich slechts 24 in Nederland en elders in Europa, in museaal (vier) of particulier bezit. Nog pas enige maanden geleden werden op een kunstveiling te Amsterdam een viertal verkocht, waarvan er drie over de grenzen verdwenen.

Uit de in aanvang geciteerde wilsbeschikking van 1734 blijkt reeds, dat een gedachtenispiring in meerdere exemplaren werd weggeschonken. Men mag daarom stellen, dat deze borden met inscriptie in totaal bij honderden zijn vervaardigd. Na het opstellen van een lijst van geregistreerde bladen is echter gebleken, dat slechts in zes gevallen van een en dezelfde piring meer exemplaren bekend waren, en dan nog maar hoogstens drie, misschien vier borden [20]. De meesten van deze bladen zijn dus verloren gegaan of liggen nog ergens verscholen, hetgeen tevens zou kunnen verklaren waarom uit verscheidene jaren geen of weinige, en uit andere jaren daarentegen verscheidene piringen konden worden geregistreerd. Zoals uit 1732 zes en uit 1734 zelfs negen borden, allen met verschillende inscripties.

Overigens behoeft het niet te verwonderen, dat de overlijdenspenning als posthuum blijk van erkentelijkheid door het gedachtenisbord werd verdrongen. Het schenkblad toch, heeft als zodanig in het Oosten een andere, wijdere betekenis dan in het Westen. Onder de volkeren daarginds laat het gewone eerbewijs tegenover de medemens niet toe om — wat dan ook — zo maar van hand tot hand te geven, zodat het gebruik van een dienblad bij het „overhandigen" of „aanreiken" niet kan worden weggedacht [21].

De schenkpiring zal dan ook spoedig als onmisbaar gebruiksvoorwerp in het grachtenhuis van de Bataviase burger (afb. 2) zijn intrede hebben gedaan, om vervolgens in zilver van diens welstand en in goud van diens rijkdom te getuigen. Van deze zilveren borden en schalen zijn er vele bewaard gebleven (afb. 11); een aanwijzing temeer, dat dergelijke bladen bij honderden moeten zijn aangemaakt [22].

Een volgende stap, en het zilveren dienblad vindt als gedachtenisbord bestemming in de laatste wilsbeschikkingen. Zo geeft het eerder vermelde testament van Van Outhoorn van 1719 te lezen: „Aan de sergeanten van de dag-compagnien, één van de compagn. diennars en twee van de vrijlieden, twee quaertier-meesters van de borger-cavallerye, yder acht ducatons". Wanneer zij liever een „silver schenkblad" hebben, dan van elf rijksdaalders.

Nu zal iemand van zo hoge positie in de hiërarchie van de Compagnie, wel niet in persoonlijke relatie hebben gestaan tot de door hem bedachte, trouwens ook niet met name genoemde wapendragers, zodat in gevallen als deze sprake moet zijn geweest van substantiële beloning van voor de laatste maal gegeven eerbewijzen. De bewuste piringen zullen dus zonder inscriptie zijn uitgereikt, voor zover geen ducatons werden verkozen.

Aldus gezien kan de mening van De Haan niet worden gedeeld, dat de „dragers" voor hunne moeite werden beloond met zilveren tabaksdozen, lepels en vorken en piringen, alle voorzien van een inscriptie. De schrijver geeft trouwens zelf een kostelijk relaas van de wijze waarop het bij begrafenissen toeging en van de rol daarbij van deze dragers (meestal soldaten), zomede van de beroepsbidders, op wier „bede"

[19] Voor het opmaken van een lijst van gesignaleerde gedachtenisborden is uitgegaan van de voorlopige lijst onder n. 18 vermeld, aangevuld met de bladen gesignaleerd in *Ind. Navorscher,* jaargangen 1933 tot 1942.

[20] Zie n. 31.

[21] Men denke bijvoorbeeld ook aan de ronde hindoe-javaanse priesterschalen voor ritueel gebruik (talam), met inscripties aan de magie ontleend (Zie o.a. F. D. K. Bosch, *De Gouden Kiem,* Amsterdam-Brussel 1948, platen blz. 25 e.v.).

[22] In de boedel van de weduwe van de gouverneur-generaal Reinier de Klerk bevonden zich vijf gouden en veertien zilveren dienbladen (schenkpiringen).

[23] *Oud-Batavia,* II, 160 e.v..

[24] *Oud Batavia,* II, § 1313 e.v..

[25] Op een paar gedenkborden en op de onderkant van de vermelde sirih-doos staan de namen van de begiftigden, maar zonder enige toelichting of opdracht.

men ter begrafenis toog en zich na afloop te goed deed [23]. Wij mogen dan ook aannemen, dat de schenkpiringen met inscriptie bedoeld waren om naast blijk van erkentelijkheid voor bewezen dienstbetoon bij vrienden de gedachte aan hem of haar levend te houden. Onder de bij testament begiftigde dragers, „die ten grave sullen brengen", moeten derhalve „slippendragers" worden verstaan.

Hoe hoger gestegen in de hiërarchie van D'Edele Compagnie, dan wel hoe groter de welstand, waarin de vrijman zich kon verheugen, te groter het aantal weggeschonken gedenkpiringen zal zijn geweest en hoe aanzienlijker het gewicht daarvan. Want dit lag besloten in de strikte verhoudingen tijdens het compagniesbestel, waarop ieders status binnen de kleine gemeenschap was gevestigd [24]. De tekst van de aangebrachte inscriptie is hierop afgestemd: deze vermeldt met nadruk rang en statie van de overledene. Ook op de gedenkbladen ter gedachtenis van een „Huysvrouw" of van jonggestorven kinderen wordt vermelding van de maatschappelijke status van de echtgenoot of van de vader bepaald niet vergeten. Een van genegenheid of dankbaarheid getuigende opdracht wordt er niet onder aangetroffen; het is alles vormelijkheid, passend bij het levenspatroon van deze tijd [25].

De Haan veronderstelt verder, dat deze piringen door de te Batavia werkzame zilversmeden in voorraad werden gehouden, teneinde bij voorkomende gelegenheid tijdig van een inscriptie te kunnen worden voorzien. Ook dit mag worden betwijfeld; het zilveren schenkblad, in uitvoering geheel gelijk aan het gedachtenisbord, was — zoals wij zagen — een veel voorkomend gebruiksvoorwerp en zal daarom steeds voorradig zijn geweest.

De gegeven ruimte laat niet toe om bij deze makers van de borden lang stil te staan. Het ambacht was weliswaar niet in gildeverband georganiseerd, maar evenals in het moederland moesten de vervaardigde werkstukken voor toetsing op gehalte worden aangeboden, waarna bij juistbevinding het wapen van Batavia als zilverkeur werd ingeslagen [26]. Meestal wordt dan ook naast deze keur de bekende essay-streek aangetroffen. Verder werd, indien de maker van Europese landaard of een christen was, diens merk bijgeslagen. Tenslotte het merk van de door de overheid aangestelde keurmeester onder de zilversmeden, die niet — zoals destijds hier te lande — telkenjare zijn plaats aan een ander moest afstaan. Al deze merken zijn o.a. op afbeelding 14 te zien. Men kende dus geen jaarletters, aan de hand waarvan elk stuk kan worden gedateerd. Voor de datering van onze schenkpiring zal daarom moeten worden afgegaan op de inscriptie, maar een stevig houvast biedt deze ook weer niet, omdat — wanneer uit het bezit van schenker(ster) afkomstig — het blad reeds jaren tevoren kan zijn vervaardigd. Een moeilijkheid is verder, dat op vele borden naast het zilverkeur slechts een merk voorkomt, meestal uit initialen bestaande. Dit kan het merk van de keurmeester zijn en duidt er dan op, dat de maker bijvoorbeeld een Chineese zilversmid was, die als niet-christen zijn werk niet van een makersmerk voorzag. Tenzij ... de keurmeester als zilversmid het stuk zelf vervaardigde. Al met al is het dus niet altijd uit te maken òf wij te doen hebben met het werk van een Europese zilversmid of met dat van een oosterse vakman, waaronder ongetwijfeld bekwame. Bij de beoordeling dient daarom gelet te worden op de makelij en de wijze van uitvoering; borden herkenbaar aan een wat uitbundige verwerking van oosterse motieven en/of minder zorgvuldige uitvoering zijn waarschijnlijk niet door een Europese vakman vervaardigd (afb. 10, 15, 21).

De namen van vele van de te Batavia werkzame zilversmeden zijn bekend, maar ten aanzien van de aangetroffen makers-merken bestaan alleen meer of minder goed gefundeerde vermoedens [27].

Onze belangstelling zal vooral uitgaan naar de op de gedenkpiringen in kalligrafie aangebrachte inscripties, hoewel deze op zichzelf weinig meer vermelden dan de gegevens, die wij bij

Zie ook het vermelde bij n. 5.

[26] Zie het artikel, genoemd onder n. 3 en het artikel van mevrouw J. de Loos-Haaxman in *Tijdschr. v. Taal-, Land- en Volkenkunde,* 86 (1936), nr. 4. Aan mevrouw De Loos is schrijver veel dank verschuldigd voor de gegeven waardevolle aanwijzingen.

[27] Zie de artikelen onder n. 26 vermeld. De Haan meent — zo moet men aannemen — dat het Bataviase zilver met drie merken werd gestempeld, namelijk het makersmerk, het Bataviase keur en een gehalte-keur (de letters G of K). Dit lijkt niet aannemelijk, omdat op verscheidene stukken, naast het Bataviase (wapen) keur, worden aangetroffen twee merken met initialen, geen letters G of K. Dit wijst er op, dat de keurmeester en de maker beiden hunne merken deden inslaan, naast het Bataviase keur. Door een niet-christen zilversmid vervaardigd zilver met een gewicht beneden 20 realen behoefde niet te worden gekeurd.

de burgerlijke stand zouden opvragen. Inscripties aan de onderkant aangebracht, vermelden — rondgaande — in fraaie letters en cijfers de naam van de overledene en verdere data (afb. 12). Bij aan de bovenzijde van het bord aangebrachte gravure, wordt in het midden van het veld veelal een wapen aangetroffen, al dan niet in alliantie met een ander, het geheel gehelmd en bekleed. Daaronder in een sierlijke cartouche de overlijdensceel (afb. 13, 14 en 15). Deze gravures doen in het algemeen niet onder voor soortgelijk werk in het vaderland. Men mag daarom aannemen, dat doorgaans het graveerwerk van de hand van een Europese vakman is, ook al omdat het destijds voor een oosterling, niet vertrouwd met onze schrift- en cijfertekens, ondoenlijk zou zijn geweest om deze zonder fouten en/of omissies aan te brengen. Daargelaten het graveren van wapens en cartouches [28].

Er is van het — blijkens de boedelbeschrijvingen — in de voorspoedige jaren van de Compagnie in grote hoeveelheid te Batavia vervaardigde zilverwerk niet zo heel veel bewaard gebleven [29]. Onder dit weinige zijn inderdaad de zilveren dienbladen en de gedenkpiringen in de meerderheid. Deze zijn spoedig als „koloniaal" te herkennen aan de oosterse motieven, hoofdzakelijk ontleend aan planten, bloemen en vruchten, zomede aan randen zoals in het Hollandse zilverwerk niet worden aangetroffen (afb. 17 en 21).

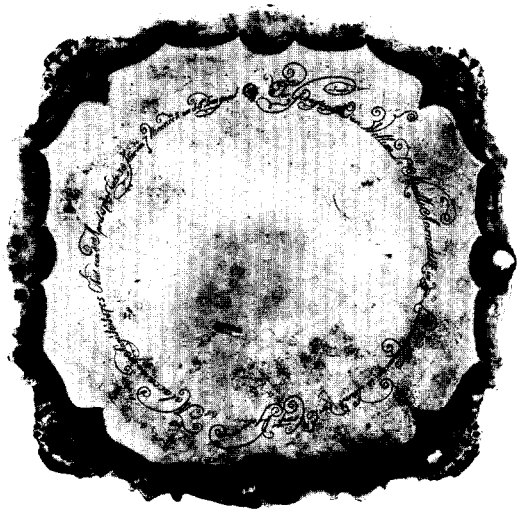
Zowel bij het uitwendige als bij het inwendige van de Bataviase huizen, meubelen en verdere aankleding inbegrepen, wordt de beschouwer er telkens weer door getroffen, dat de stijlveranderingen, die zich in het vaderland en elders in Europa manifesteren, gretig en merkwaardig snel worden overgenomen. Vervolgens op eigen wijze tot een indo-koloniale stijl worden verwerkt. Deze, als het ware over elkaar heenschuivende invloeden, van Marot tot en met de beide laatste Lodewijkstijlen, hebben ook onze schenkbladen niet onberoerd gelaten. Met wat fantasie zou men in de vroege, ronde bladen met lopende knerrenrand de beslotenheid van de ommuurde stad kunnen herkennen (afb. 14 en 15), om in de latere piringen op gebogen steunsels en met smalle geprofileerde randen, waarin rocaille- en schelpmotieven zijn opgenomen, de uitgegroeide stad terug te vinden, die zich naar de „Ommelanden" openstelt, waar de stadbewoners — zelfs tot ver buiten de wallen — vertier gaan zoeken in ruime landhuizen en in „plaisante thuynen" dichterbij (afb. 3, 4, 18, 20) [30].

Minder van onze fantasie vraagt de menselijke achtergrond van deze gedenkbladen. De inscripties spreken een duidelijke taal, en in samenspraak met wat elders staat opgeschreven, laat zich daaruit — zij het ook in onderdelen — een voorstelling vormen van de toenmalige kleine samenleving daarginds. Het zou aan de hand van deze gegevens zelfs mogelijk zijn een beeld in doorsnede te geven: verticaal van de hiërarchische opbouw, horizontaal van de samenstellende elementen. Immers, achter elke piring gaat een landgenoot schuil, van hoog tot laag, van prille jeugd tot in hoge ouderdom. Mensen van hun tijd, die uitzeilden op onverhuld gewin, en er niet op waren ingesteld om de inheemse bevolking te laten delen in de verworvenheden van het Westen. „Het zijn all menschen, daarmede de Compagnie haer werck moet doen en verrigten, en die menschen hebben alle haere fouten en gebrecken, d'eene min d'andere meer. Maer derselver oogwith na Indiën gaende, is genoegsaam een en hetselvige: niet alleen om te kunnen subsisteren, maer om daerneffens gelt en goet bijeen te vergaderen, en daerna, thuijs komende, rijckelijk daervan te leven. Door wetten sal men die begeerlijckheid uijt de menschen niet krijgen, oock selffs niet door straffen off hooger beloningen". Dit schreef, staande op de drempel van de 18de eeuw, Mr. Pieter van Dam,

[28] Het bord ter gedachtenis van Jac. Broegh (afb. 14) in de collectie van het Rijksmuseum (*Catalogus van Goud- en Zilverwerken,* Rijksmuseum Amsterdam 1952, nr. 209) vermeldt onder de gravure de naam van „Wouter de Fries". Deze naam komt niet voor op de lijst van zilversmeden, zodat voorshands mag worden aangenomen, dat deze alleen de gravure heeft aangebracht. Hetgeen er op duidt, dat er graveurs werkzaam waren, al dan niet in nevenberoep. Bekend is door een afbeelding bij Valentijn (n. 17), een overlijdenspenning van 1696 met gravure van Philips van Eyck, die speciaal naar Ambon werd gezonden om behulpzaam te zijn bij het herstellen van de door brand toegebrachte schade aan de platen voor het „Amboinse Kruydtboeck" door Rhumphius (o.a. E. C. Godée Molsbergen", *Tijdens de O.I. Compagnie,* Bandoeng z.j., II, 225).

[29] De Haan maakt melding van de grote hoeveelheid zilverwerk, die blijkens notariële beschrijvingen in de Bataviase boedels werd aangetroffen. Voor een samenleving met oosterse allures niet zo verwonderlijk, wanneer men weet, dat in Engeland in 1695 het gebruik van zilveren drinkgerei enz. zelfs in kroegen en herbergen vrij algemeen was (zie Gerald Taylor, *Silver,* Harmondsworth 1956, 90).

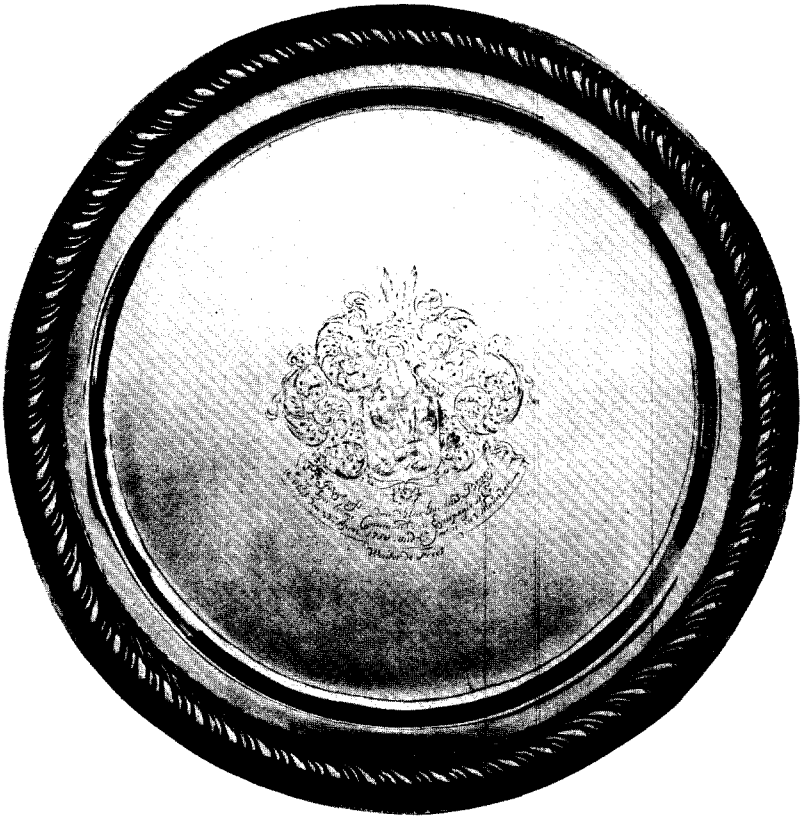
[30] Cf. *Oud-Batavia,* I, § 784 en § 805 e.v.

Afb. 12. Onderkant van een zilveren bord met inscriptie ter gedachtenis van Willem de Maille Aarnoutsz, † 1744. De plaats van overlijden wordt niet vermeld; mogelijk was dit zijn geboorteplaats Malakka.

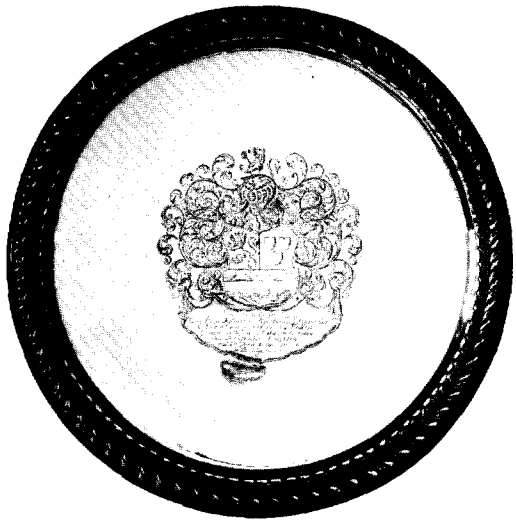

Afb. 13. Zilveren gedenkpiring van Laurens Pijl, „Ordin. Raad van Nederlands India en oud Gouverneur van Chylon," † 1705. (Part. bezit)

Afb. 14. Zilveren piring ter gedachtenis van Jacobus Broegh, † 1710. Men vergelijke de lopende knerrenrand, alleen met toevoeging van een slingerrandje, met afb. 15 en 21. Dit bord zou in Nederland kunnen zijn vervaardigd. Zichtbaar zijn de essay-streek, de initialen DV, het Bataviaas keur, de letter F en tevens de naam van de vermoedelijke graveur Wouter de Fries.

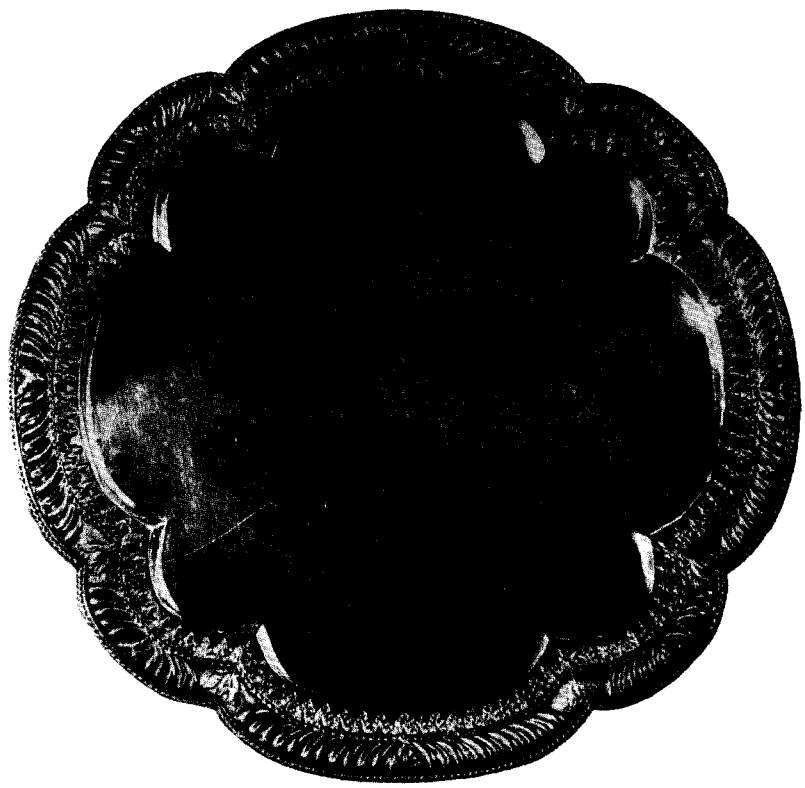
(Rijksmuseum, Amsterdam)

Afb. 15. Zilveren gedenkbord van „Anna Suzanna Moerbeek, Huijsvrouw van den coopman Johannes Thedens", † 1722. Thedens was later *gouverneur-generaal ad interim*. Vgl. de randen met afb. 14 en 21. (Amsterdam, Rijksmuseum)

Afb. 16. Zilveren gedachtenisbord van Wijna Ockers, „Huijsvrouw v. den ondercoopm̃ Joann Ens," † 1697. (Part. bezit)

Afb. 17. Zilveren bord „Ter gedagtenis van den Edelen Agtbaren Heere Meester Rijkloff Duyvensz Commandeur Javaas Noord Oostkust Overl^{n} den 24 Decemb^{r} A^{o} 1736 Oud 38 Jaeren 6 Maenden En 6 Dagen". Gedeeltelijk tegen elkaar lopende knerrenrand, onderbroken door een enkel Indisch bloemmotief. De binnenrand met een motief, dat o.a. ook op Balisch zilverwerk wordt aangetroffen. (Part. bezit)

advocaat in patria van de Compagnie, beter dan ieder ander ingewijd in de geheimen van D'Edele Maatschappij. In ervaring vergrijsd, herinnert hij er tevens aan, hoe in eigen land „de sluykeryen en defraudatiën van s' Lands regten en imposten en andere excessen" niet konden worden geweerd. „Hoeveel te minder, is dat te verwagten van soo verre afgeleegen landen."

De opkomst — in onze dagen — van de gedachte aan een „vredesleger", dat kan dienen voor de beveiliging van de westerse cultuur door haar geestesmerk, haar wetenschap en haar kunde naar minder ontwikkelde landen uit te dragen, lag in een nog eeuwen verwijderd verschiet, en viel buiten het voorstellingsvermogen van een ieder, zowel hier als ginder. Zelfs de idylle van Paul en Virginie was nog niet tot litterair leven gewekt.

Achter het bord ter gedachtenis van Joannes Camphuys gaat een ernstig en godsdienstig man schuil, die zijn rol speelde in de hoogtij-jaren van de Compagnie (afb. 8). Op 21-jarige leeftijd zette deze gewezen zilversmidsleerling te Batavia voet aan wal, en behalve driemalen, telkens voor één jaar, afgegrendeld verblijf op een aangeplempt stukje Japan (Deshima), heeft Camphuys veertig jaren achtereen de stad niet verlaten. Het „lieve vaderland met zijn vrunden" zag hij dus nimmer terug. Na gedurende zeven jaren de hoogste post te hebben bekleed, stierf deze erudiet in 1695 in zijn „Thuyn", vier jaren na zijn aftreden als gouverneur-generaal. Vol belangstelling voor alle groeiselen der natuur, was hij de actieve beschermer o.a. van Rumphius, die — als de „Indische Plinius" in het Europa dier dagen vermaard — in de verre Molukken in blindheid zijn lange leven sleet.

Een andere figuur in de hiërarchie van de Compagnie was Cornelis Chastelein. Zoon van een bewindhebber van de V.O.C. voor de Kamer Amsterdam, was hij — 17 jaar oud — met twee zusters naar het Oosten gezeild, zijn land voorgoed vaarwel zeggend. Een exemplaar van diens gedachtenispiring (afb. 21) bevond zich voor de oorlog in de kerk van de Protestantse Gemeente te Depok, het landgoed halverwege Djakarta en Bogor, dat Chastelein in 1719 als gemeenschappelijk bezit aan zijn vrijgemaakte, gekerstende slaven vermaakte. Als enclave heeft deze christengemeente zich temidden van de autochtone bevolking tot aan het einde van de oorlog weten te handhaven [31]. Deze lieden zijn daarna ten dele naar het voormalige Nederlands Nieuw-Guinea uitgeweken en trachten nu in Suriname een nieuw bestaan op te bouwen.

Slechts 37 jaar oud komt in 1736 te overlijden Mr. Ryckloff Duyvensz, Commandeur van Java's Noord Oostkust; een gestudeerd man dus (afb. 17). Jong, en misschien veelbelovend sterft 24 jaar oud de „Ondercoopman in Dienst Der E Compie Everhard Jacobus Van Der Schuer", zoon van een raad van Ned.-India. Verder bleven bewaard, dan wel zijn bekend de bladen „Ter Gedagtenis Van d'Heer Jacobus Broegh in Syn Leeven Commande en Equipage Mr" (1710, afb. 14), van Udeman van Brakel „Baes Cooperslaager in het Ambagtsquaertier" en van Jan Paul Smit, „Lid van het Eerwaarde College van Heemraden en Cornet der Burger Cavallerije", derhalve een vrijman (1756).

Aldus, bij strijkend licht langs de achtergrond van enkele piringen, een vluchtige proeve van een verticale doorsnede. Een zelfde proeve, horizontaal gedacht, doet het volgende aflezen. Een en dezelfde piring wil herinneren aan echtelieden, die acht maanden na elkaar kwamen te overlijden. Wel een achttal borden heeft betrekking op het heengaan van een „Huysvrouw", van wie de jongste 22 en de oudste 33 was, toen het aardse bestaan moest worden beëindigd. Ook een „Gesepareerde Huysvrouw" schenkt, met vermelding van de naam van haar gewezen echtvriend, een bord te harer gedachtenis. Vijf borden vertellen van het kortstondige leven van kinderen, die niet ouder werden dan twee jaren, terwijl één blad de herinnering wil vasthouden aan twee kinderen, die te Cochin ruim een maand na elkaar stierven, onderscheidenlijk één en zes

[31] Van het vierde (of derde) bekende exemplaar van het bord van Chastelein bevindt zich de uitgesneden bodem met gravure in het Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Stenen. Men vond het dus van voldoende belang om deze gravure te bewaren; de rest zal wel door een Chinees zijn omgetoverd tot een vork of een lepel. (Zij werden gewoonlijk van omgesmolten rijksdaalders vervaardigd). Het kan als teken aan de wand worden gezien, dat deze bladen — dank zij de inscriptie — van gebruiksvoorwerp zijn verheven tot een kostbaar, doch onnut vitrine-object. De hoge geldswaarde als curiositeit moge verder teloorgaan voorkomen, maar verlies voor ons land zal er ongetwijfeld door worden bevorderd. Zie verder *Oud-Batavia*, I § 812 en J. Beukhof, „Corn. Chastelein en de stichting van de Christengemeente te Depok" *Ned. Zend. Tijdschr.* 8 (1895).

jaren oud [32]. Uiteraard vallen, wegens de vele hiaten, hieruit geen stellige conclusies te trekken, doch ook deze stomme getuigen duiden op grote sterfte op jeugdige leeftijd.

Tevergeefs is gezocht naar aanwijzingen betreffende een gebruik ook elders dan te Batavia van het wegschenken van gedachtenisborden, in het bijzonder op vestigingen van de V.O.C. met een belangrijke gemeenschap, zoals Colombo en de Kaap. Hierover zijn echter geen gegevens, noch tastbare bewijzen gevonden.

Weliswaar waren in 1919 enkele piringen, met de gebruikelijke inscriptie, in het bezit van particulieren op Ceylon, maar deze hebben betrekking op te Batavia overleden personen. Zoals twee bladen ten name van een echtpaar, van wie de weduwe blijkbaar hertrouwde; het is dus zeer goed mogelijk, dat deze gedenkborden reeds tijdens de V.O.C. derwaarts door begiftigde(n) zijn medegenomen en daar zijn achtergebleven [33]. Een piring op het overlijden te Colombo van een predikant Wetzelius kan ter plaatse zijn vervaardigd, maar dit valt voor het ogenblik niet na te gaan. Reeds het feit, dat geen enkel gedachtenisbord met betrekking tot de zo belangrijke vestigingen op Ceylon en aan de kusten van India met zekerheid kan worden aangewezen, tegenover meer dan 90 Bataviase bladen, duidt op onbekendheid met het gebruik, in elk geval niet op het ingang vinden daarvan [34]. Het vervaardigde zilverwerk behoefde blijkbaar niet te worden gekeurd; verklaarbaar, daar het ambacht vanouds door het vorstenbestuur in die contreien moet zijn aangemoedigd en zijn bevorderd. Over het gehele gebied waren dus reeds vaklieden werkzaam, die in bekwaamheid niet onderdeden voor de in het Oosten gevestigde Europese zilversmeden (afb. 22).

Aan de Kaap daarentegen, waren de uit Europa overgekomen zilversmeden, waaronder eveneens bekwame vaklieden, verplicht om hun product op gehalte te laten keuren, waarna een Kaaps keur werd ingeslagen. Van de door hen vervaardigde dienbladen met inscriptie heeft echter geen enkele betrekking op het overlijden van de schenker(ster) (afb. 19). De bewoners van Kaapland waren in grote meerderheid kolonisten, w.o. voor een belangrijk deel uitgeweken hugenoten en in compagniesdienst uitgekomen Duitsers (militairen), die zich daar blijvend vestigden. Daarom zou het zelfs moeten verwonderen, indien het te Batavia opgekomen, en in het land van herkomst onbekende gebruik destijds aan de Kaap werd overgenomen en vervolgens was ingeburgerd [35].

Het geheel overziende, mag als conclusie worden aanvaard, dat het gebruik van het schenken van zilveren gedachtenis-borden tot Batavia beperkt is gebleven, aflopend tot in de laatste helft van de 18de eeuw. Want met data vanaf begin 1750 werden slechts 16 borden aangetroffen, tegen 69 met een datum tussen begin 1700 en einde 1749. Hetgeen moeilijk verklaard kan worden uit teloor gaan van exemplaren juist uit de tweede helft van de eeuw [36]. De oorzaak zal wel gezocht moeten worden in de voortschrijdende verarming van de stadsbevolking als gevolg van de na 1740 ingezette achteruitgang van de commercie van de V.O.C. Hoewel voor figuren aan het boveneinde gezeten, geen beletsel om

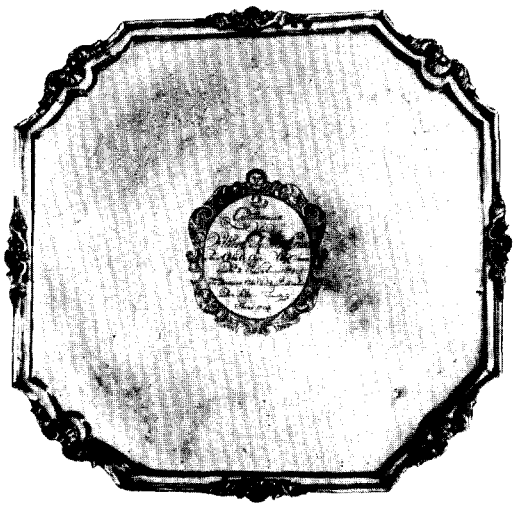
[32] De vader van deze kinderen, Julius Valentijn Stein van Gollenesse, later directeur-generaal en als zodanig „secunde" in de hiërarchie van de Compagnie, deed na zijn dood in 1755 aan elk van de vier afleggers twee schenkborden ter gezamenlijke waarde van 746 rijksdaalders en 27 stuivers uitreiken. Deze Stein was dan ook zeer vermogend (zie *Oud-Batavia,* II, § 1207). Het blad ter gedachtenis van de beide kinderen kon door aankoop door de „Stichting Cultuurgeschiedenis van de Nederlanders Overzee" voor ons land worden behouden.

[33] Na de overgave van Colombo in 1795 aan de Engelsen bleef daar een Hollandse gemeenschap achter van ongeveer 900 „burghers", met een eigen kerkgemeente. Zie hiervoor o.a. R. L. Brochier, *De Wolvendaalsche Kerk,* Colombo 1938, en de *Cat. tent. Nederl.-Ceylon in het Alg. Rijksarch.,* 1965.

[34] Aan Dr H. P. Muller werd destijds door het Engelse bestuur van Ceylon een gegraveerd zilveren schenkbord gegeven (zie F. J. Du Toit Spies, *'n Nederlander in Diens van die Oranje-Vrystaat,* Amsterdam 1946, blz. 254). Het is niet gelukt dit bord te traceren, hetgeen van belang zou zijn geweest met het oog op een mogelijk op Ceylon vervaardigde gedachtenis-piring. Bekend is een bord ter gedachtenis van een in zijn ambt overleden gouverneur van „'T Wyd Beroemde Eylant Ceylon met de Resorte van dien", waarschijnlijk Bataviaas gekeurd.

[35] Prof. dr. D. Bax van de Universiteit te Kaapstad was zo vriendelijk om nog eens na te gaan of ook aan de Kaap een gebruik als hierbesproken, was ingeburgerd. Dit blijkt niet het geval te zijn geweest.

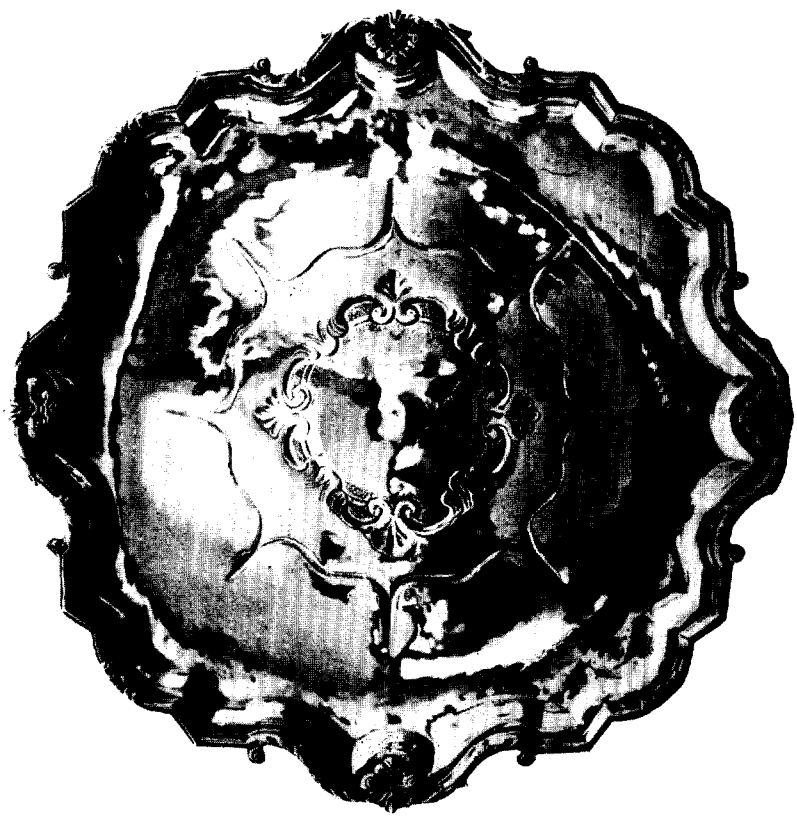
[36] Uit testamentaire beschikkingen, gedurende deze periode verleden, zou kunnen blijken òf en in hoeverre sprake kan zijn geweest van in onbruik geraken van het geven van schenkbladen als posthume gift, dan wel òf misschien een oekase van het „Casteel" ter beteugeling van pracht en praal het verdwijnen van dit gebruik in de hand kan hebben gewerkt.

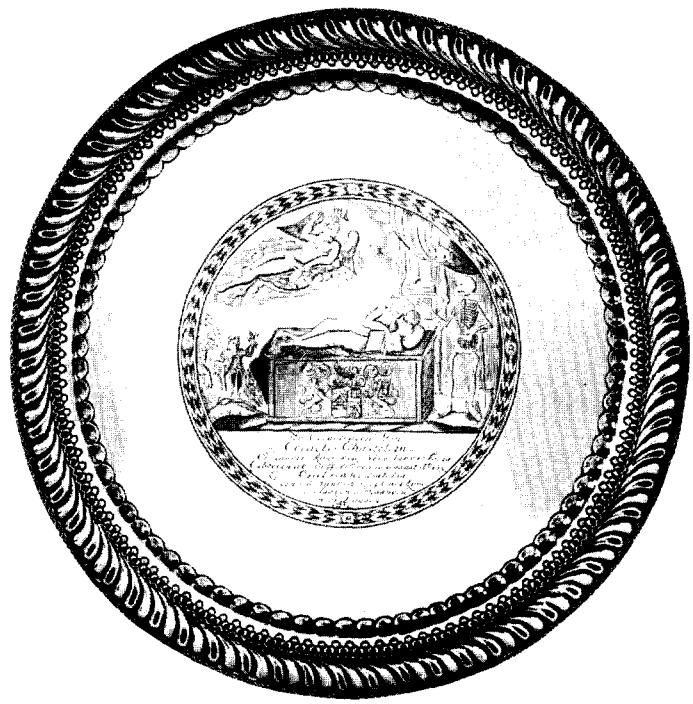
Afb. 18. Zilveren gedachtenisbord van Willem Maurits Cruse, geboren aan de Kaap in 1672 en als oud-bailluw overleden in 1734.

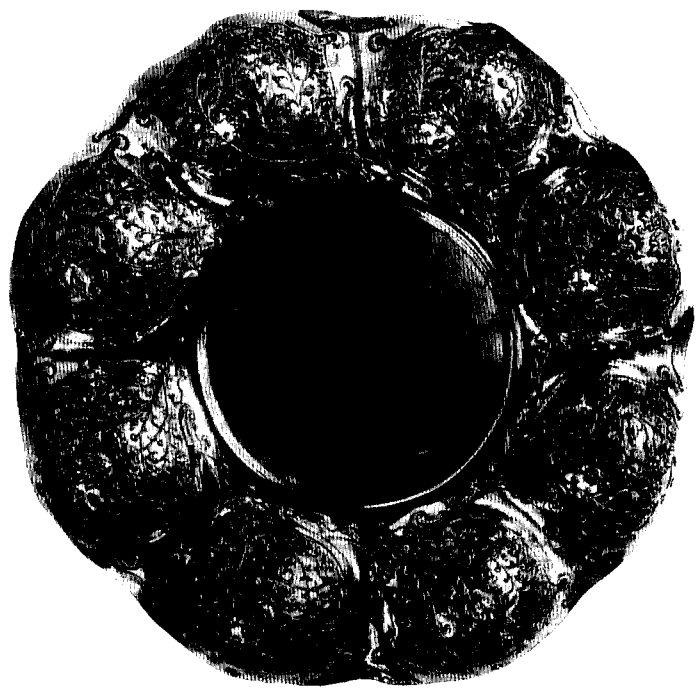
Afb. 19. Zilveren bord, aan de Kaap door H. D. Schmidt vervaardigd en in 1780 als doopgeschenk gegeven. De makelij komt geheel overeen met in Nederland vervaardigde schenkbladen.

Afb. 20. Zilveren gedenkbord van Anna Maria van Kervel, vrouw van Willem Hendrik van Ossenberck, commandeur van Bantam, 1750†. (Part. bezit)

Afb. 21. Zilveren blad ter gedachtenis van Cornelis Chastelein, „Ordinaris Raad van Nederlands India", † 1714. De linkerfiguur van de gravure kan duiden op de schenking van het land Seringsing (Depok). Vergeleken met afb. 14 en 15 een verder gevorderde ontwikkeling naar het Indische type. (Bezit Sticht. Cult. Gesch. Ned. Overzee)

Afb. 22. Grote zilveren schotel, vermoedelijk onderschaal voor een kom of (reuk-) waterflacon. Ongekeurd maar ongetwijfeld Indiaas werk. Vergelijk de versiering van katoenen sitsen, met ivoor ingelegd hout en ivoren voorwerpen. 18de eeuw. (Amsterdam, Rijksmuseum)

een fortuin te vergaren of een mogelijk in het lieve vaderland verloren gegaan fortuin te herwinnen. Met een datum na 1780 zijn slechts drie gedenkborden bekend en deze zijn van personen uit de hiërarchie van de Compagnie.

Zo verdwijnt tegen het einde van de 18de eeuw — in de voetstappen van de Generale Nederlandsche Geoctroyeerde Oost Indische Compagnie onze „gedagtenis-piering" geheel en voorgoed van het koloniale toneel.

Losgemaakt van het gebeuren daarginder in het verre Oosten, is het gedachtenisbord een wat morbide onderwerp van beschouwing, geschikt voor opname — in beknopte vorm — in een verhandeling over dodencultus en daaraan verbonden gebruiken.

De betekenis van ons bord als voorwerp van overzeese cultuur, is echter verder reikend en van ruimere omvang dan kan liggen in het aanwijzen van een posthuum gebruik, dat het eigen land niet heeft gekend. Dit „beschreven" dienblad kan niet worden gezien los van een overzees verleden van meer dan drie en een halve eeuw, dat in velerlei opzicht bepalend is geweest voor ons volksbestaan en voor de plaats, die Nederland thans in de wereld inneemt.

Ons gedachtenisbord legt getuigenis af van de beëindiging — ver van huis en lang geleden — van het leven van een landgenoot, gelijk het huidige geslacht getuige is geweest van de abrupte afsnijding van oude culturele banden.

Evenals de zilveren piring zijn er zovele „roerende" zaken, die stille getuigen waren van leven, bewegen en werken van de Nederlanders overzee, de eeuwen door en tot in een kort verleden. Zaken, waaronder ogenschijnlijk weinig belangrijke, die voor de komende geslachten het zichtbare beeld zullen moeten oproepen, dat aan de hand van papieren alleen verstandelijk kan worden benaderd .

Huizinga heeft eens — wijzende op het aan het licht brengen door westerse archeologen van vergeten, voor de buddhisten heilige plaatsen in Noord-India en daarna wederom bedevaartplaatsen — gezegd: „laat het Oosten daarom bedenken, dat het Westen het Oosten geleerd heeft hierin zichzelf te ontdekken". Althans woorden van deze strekking.

Bij wijze van variant hierop kan worden gesteld, dat de huidige generatie de opdracht heeft om voor ons land te behouden en voor de toekomst te behoeden al hetgeen bij de volgende geslachten een aanvaardbaar beeld kan oproepen van de vroegere vestigingen onder eigen vlag en van het verblijf van landgenoten over de zeeën, waar ook ter wereld. Opdat die generaties niet over de grenzen moeten trekken op zoek — her en der — naar zaken, die door de bijzondere binding met het eigen land in feite tot het nationale erfgoed behoren.

Waaronder de „gedagtenis-piering."

SUMMARY

„IN MEMORY OF....."

BY W. G. F. C. RISSINK

During the regime of the United East India Company it was the custom at Batavia to make a posthumous gesture of gratitude by the testamentary gift of a commemorative silver tray (called „*piring*" in Malay). The motive behind these gifts must be sought in the fact that in the distant Indies people often had to depend for assistance and last services on friends and neighbours, sometimes even strangers.

An elegant inscription on these commemorative salvers gives the name and social status of the deceased and other information, but without any dedication suggesting affection or gratitude, not even when the *piring* were presented in memory of the mistress of the house or young children.

This custom, which was especially prevalent in the first half of the eighteenth century, was unknown in the mother country and was therefore not a survival of a familiar practice brought from home as were so many other customs. Evidence of the latter survives tangibly in such things as the many handsomely executed tombstones from the churches built by the Dutch in the Far East and objects made for use at divine services in these churches. Among these reminders of the colonial period must be included the commemorative medals which were also distributed in The Netherlands but which in the East, as can be judged from notarial documents, were given away on a large scale and

were sometimes even made of gold, as the last will of Governor-General van Outhoorn shows.

In the course of time these medals were replaced by the silver trays, originally small ones to be regarded as precursors of the trays under discussion here. This substitution of a utilitarian object need not cause surprise; in the East the serving tray has a broader significance than in western countries. The commemorative salvers were indeed identical in size and workmanship to the utilitarian trays.

Of the trays with a commemorative inscription, more than 90 have been registered. For cases in which the testamentary stipulation required the presentation of a number of examples of the same *piring,* production must have run into hundreds, but relatively few are to be found in Europe (24) and only 4 in museums.

The inscriptions, done in calligraphic letters and numerals, appear either on the underside or on the upper surface, the latter in a cartouche usually surmounted by a coat of arms. It may be assumed that the inscribed trays were presented only to the pall-bearers and those who had rendered last services.

This remarkable custom, whose origin cannot be traced back to The Netherlands, remained restricted to Batavia and fell into disuse in the second half of the eighteenth century, probably as a consequence of the commercial decline of the East India Company. With it, and following in the footsteps of that once so powerful mercantile body, the commemorative tray disappeared forever from the colonial scene.

The special importance of the silver commemorative trays as a product of Dutch overseas culture lies in what these objects — together with the printed and written records — have to tell. Concealed behind these *piring* are persons of all ages and levels of the little Batavian community who were separated from home by at least eight months in a sailing vessel. Mortality was high, and many died young. A picture of both the heirarchic structure and composition of that community emerges from the inscriptions.

The workmanship of the salvers with their ornamental borders, although they were usually made by western silversmiths, differs from what was produced in the mother country, showing the typical Indo-colonial style in which influences from Marot to the last two Louis styles are incorporated. The commemorative *piring* carry an assay mark (the coat of arms of Batavia) and the marks of the maker and the official assay master.

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Mr. J. K. van der Haagen;
Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;
Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;
Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, D. J. G. Buurman, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Drs. H. Halbertsma, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Prof. Ir. J. J. Terwen.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuws-Bulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

NIEUWSBULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Inzending van kopij: Archeologisch Nieuws, Kleine Haag 2, Amersfoort; Museum-Nieuws en De Museumdag, Kazernestraat 3, Den Haag; Tentoonstellings-Agenda, Korte Vijverberg 7, Den Haag; overige kopij aan het redactie-secretariaat, p.a. Monumentenzorg, Balen van Andelplein 2, Voorburg

VERENIGING VAN NEDERLANDSE KUNSTHISTORICI

JAARVERGADERING IN HET GEMEENTEMUSEUM TE DEN HAAG OPENINGSREDE, OP 19 DECEMBER UITGESPROKEN DOOR DE VOORZITTER, PROF. DR. I. Q. VAN REGTEREN ALTENA

UITREIKING VAN DE CAREL VAN MANDER- EN BUCHELIUSPRIJZEN

De opening van onze jaarvergadering verricht ik met gevoelens van erkentelijkheid jegens het Gemeente-Bestuur van Den Haag, dat den Directeur van het Gemeente-Museum in de gelegenheid heeft gesteld ons hier te ontvangen en zijn gastheerschap tot verder dan de ruimtelijke abstractie uit te strekken. Met U allen mag ik dan ook wel in het bijzonder mr. Wijsenbeek in zijn eigen museum als vertegenwoordiger van het Haagse Gemeente-Bestuur welkom heten. Op zijn beurt zal hij het woord tot ons richten alvorens ons een koffietafel aan te bieden.

Hetzelfde welkom geldt de vertegenwoordigers van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, in de personen van de heren Rohling en Duparc, de laatste sinds jaar en dag hier tegenwoordig. Het verheugt mij dat ik met minder lastige vragen aankom dan in 1963, al mogen de toen gestelde niet alleszins overbodig geworden zijn (zie *Nieuws-Bull.*, 1964, kol. *3-*6).

Ook onze Belgische gasten heet ik welkom. Ik weet, dat zij betreuren, dat er in hun land nog steeds geen organisatie bestaat, die de kunsthistorici allen tezamen brengt, wat o.a. de procedure van afvaardiging naar de buitenlandse congressen ten hunnent anders doet verlopen dan elders. Voor onze congressen zullen door het taalgebruik natuurlijk niet alle Belgische collegae gelijke belangstelling bezitten, wat niet wegneemt, dat wij ze graag in zo groot mogelijke getale ontvangen.

Ook onze jongste leden heet ik welkom. Wij nemen aan, dat zij zich ondanks hun jeugd zullen weten aan te passen aan de in de vereniging heersende gewoonten en dat de penningmeester hun, noch zij den penningmeester extra last zullen bezorgen.

Een deel van ons programma is gisteren reeds uitgevoerd; het heeft ons overtuigd, dat het particulier kunstbezit van Den Haag tot het allerbelangrijkste behoort, waarop Nederland kan bogen, wat na de recente grensoverschrijding van de prachtige tekeningen der verzameling ten Cate weer eens te meer klemt. Ik mag hier mijn dank aan de heren Sidney van den Bergh, King, Thurkow en Vitale Bloch wel herhalen dan wel uitspreken, dat hun gastvrijheid op hoge prijs is gesteld, en dat hun collecties grotelijks zijn bewonderd!

Op veelvuldig verzoek zijn de data van het congres vóór Kerstmis gesteld, wat, ondanks uitvoerige pogingen om het anders te schikken, heeft geleid tot coïncidentie met de opening van de tentoonstelling „De kunstenaar en zijn atelier", die hedenmiddag te Delft plaats vindt. Voor degenen die ons trouw blijven, zou het een troost geweest zijn er den heer de Vries „avant la vue" over te horen spreken, maar hij is daartoe door ongesteldheid helaas verhinderd.

Voor zover ons bekend is, heeft het milde klimaat van 1964 de vereniging voor verliezen gespaard. Wel ontviel aan dit museum de heer Bal-

foort, jarenlang conservator van de muziekcollectie Scheurleer, die geen lid was van de vereniging maar wel tot het gilde behoorde. Dat geldt ook voor mejuffrouw A. W. J. Mulder, de toegewijde conservatrice van het Oranje-Nassau-Museum, die in de herfst overleed. Mutaties zijn er meer te boeken. Drs. E. R. Meyer startte als lector te Wageningen, en dr. E. K. J. Reznicek oreerde te Utrecht eveneens als lector. Drs. H. Miedema keerde terug naar de Universiteit, na verdienstelijke museum-activiteiten in het Princessehof te Leeuwarden te hebben ontwikkeld, als daar zijn de samenstelling van de beknopte gidsen voor de Chinese ceramiek en de aankoop van enige kostbare topstukken ter vulling van aperte lacunes in het overzicht, dat de verzameling overigens mogelijk maakt. Drs. C. Boschma nam de leiding van het Fries Museum over uit handen van de heer Wassenbergh. Mevrouw Hammacher-van den Brande nam de leiding van de afdeling moderne kunst in het museum Boymans-van Beuningen van de heer Heyligers over. De heer B. Haak verwisselde zijn plaats aan het Rijksmuseum met het conservatorschap in de afdeling oude kunst der Amsterdamsche Gemeente-Musea. Drs. P. J. van Thiel werd hoofd van de afdeling schilderijen van het Rijksmuseum.

In het Institut Néerlandais, dat altijd voor onze algemene of persoonlijke belangen open staat, nam de heer Carlos van Hasselt gaandeweg de zorg voor de kunstverzameling van de heer Lugt over. Frits Lugt zelf bereikte de leeftijd van tachtig jaar, wat door een samenkomst van vele van heinde en verre toegestroomde kunsthistorici is gevierd op een door de Seine varende boot, en weerslag vond in de internationale pers, die zijn veelvuldige verdiensten in het licht stelde. De heer Gratama, oud-directeur van het Frans Halsmuseum, bereikte zijn negentigste verjaardag. Prof. Heckschers zestigste verjaardag liet zijn sporen achter in het aan hem opgedragen jaarboek, dat zojuist van de pers is gekomen.

Het Bestuur heeft gemeend Uwe vergadering te mogen voorstellen op grond van hun onderscheidelijke verdiensten tot erelid der vereniging naast onze ere-voorzitter, prof. Byvanck, te benoemen de heren Frits Lugt en mr. A. Staring, welk voorstel ik graag in stemming zal brengen (bij acclamatie aanvaard).

Het te Utrecht onder leiding van prof. Heckscher geïnstalleerde exemplaar van *The Index of Christian Art* is in het afgelopen jaar geheel voor het gebruik gereed gemaakt.

Drs. J. H. A. Engelbrecht O.F.M. promoveerde op een proefschrift gewijd aan „het Utrechts psalterium" en drs. J. A. Emmens op „Rembrandt en de regels van de kunst".

In september vond te Bonn het 21ste internationale congres voor kunstgeschiedenis plaats, waarheen de Regering de hoogleraren van Gelder en Ozinga afvaardigde, die beiden tevens zitting hebben in het internationale Comité.

Over de uitnodigingen aan sprekers werd, evenals laatstelijk te New York, beslist door de leiding van het congres (een systeem, dat het voordeel bezit het programma te handhaven), tengevolge waarvan echter de suggesties van ons bestuur wel in hoofdzaak, maar niet volledig zijn behonoreerd. Door 21 Nederlanders werd aan het congres deelgenomen; onder de 128 sprekers waren zes Nederlanders.

In de wijze van samenstelling van het internationale comité voor de congressen kwam een verandering tot stand, doordat het aantal vertegenwoordigers van de „grote" landen van 2 op 4 werd gebracht. De Nederlandse afvaardiging, die tot 2 plaatsen beperkt bleef, liep zodoende ten opzichte van het totaal aantal leden terug.

Het Museum Boymans verzekerde zich op één dag van een elftal kapitale werken van Kandinsky, in kort opeenvolgende fases van zijn ontwikkeling als kunstenaar ontstaan.

Bij het Rijksprentenkabinet kwam, na de door mej. Frerichs beschreven keuze van honderd tekeningen, een gids ten behoeve van de bezoekers uit.

De openstelling van het Museum Meermanno-Westreenianum onder de tweede naam Museum van het Boek, na de uitbreiding met de handpers van wijlen mr. J. F. van Royen en de boekerij van wijlen jhr. mr. Rademacher Schorer, geschiedde door een tentoonstelling gewijd aan de nagedachtenis van mr. van Royen.

Het tijdschrift Oud-Holland, welks voortbestaan in groot gevaar heeft verkeerd, heeft dankzij regeringssteun de aanzienlijke achterstand in het verschijnen maar net weten in te halen.

Voor de verzorging van het Jaarboek hebben prof. Bruyn en dr. Levie zich uitzonderlijk veel moeite getroost, waarvoor hun een woord van oprechte dank toekomt.

Ten aanzien van de exposities mag worden opgemerkt, dat nimmer te voren in één jaar zoveel tekeningen behorende tot de onbetwist hoogste klasse in Nederland zijn tentoongesteld als in 1964. Bovendien was de keuze zeer gedifferentieerd. Rembrandts Bijbelvertolkingen uit Nederlands bezit en uit het Louvre zijn in het Rijks-

museum gelijktijdig te zien met honderdvijftig tekeningen van Dürer en zijn tijdgenoten, terwijl Rotterdam de Duitse tekenaars na 1800 eert. De Fransen uit Nederlands bezit verschenen, na in Parijs te zijn gezien, in Amsterdam. Na de herdenking van Michel-angelo, die in Teylers Museum plaatsvond, stelde de Stichting haar volledig bezit aan Michelangelo's ten toon. Tenslotte gunde de Fondazione Cini aan Groningen en Rotterdam een bloemlezing uit het Venetiaanse Settecento.

Verder moge ik volstaan met de vermelding van twee uitzonderlijke exposities: de Naïeven, zoals ze in Boymans te zien waren en de Nederlandse Watergezichten uit de 17de eeuw in het Dordrechts Museum. De laatstgenoemde heeft overtuigend aangetoond, dat ook bij de Nederlandse verzamelaars de belangstelling in onze Gouden Eeuw definitief is teruggekeerd.

De heer P. de Boer deed op zijn zeventigste verjaardag de verheugende mededeling dat de stichting P. en N. de Boer, welke onlangs te Amsterdam in het leven is geroepen, zal waarborgen, dat het particulier kunstbezit van de heer P. de Boer ons land niet meer zal verlaten, maar aan de musea ten goede zal komen. Wie zich voor ogen stelt, dat dit o.a. voor P. Aertszens aanbidding der koningen afkomstig uit het Deutzenhofje en talloze schilderijen meer zal opgaan, zal deze grootse daad op haar waarde weten te schatten. Vele verdere „faits et gestes" moeten onvermeld blijven.

Ik ben thans gekomen aan de beoordeling van de sinds 1 december 1963 uitgekomen kunsthistorische litteratuur, zoals die door de commissie is geschied met het oog op de Carel van Mander-prijs en de Buchelius-prijs. Als laatste termijn is wederom 1 december genomen, mits er voor uitvoerige kennisname na het verschijnen van de publikaties tijd overbleef. Onder de discussies is de principiële vraag gerezen, onder welke categorie het meer specifieke werk van een wetenschappelijk bewerkte catalogus behoort te vallen. In 1963 werd de Buchelius-prijs daartoe aangewezen geacht, hoewel bij het woord „bronnen" in de formule bij de instelling eerder aan de publikatie van archivalia dan aan die van kunstwerken gedacht is. Een catalogus voorafgegaan door een beschouwing werd in twee gevallen daarentegen met de van Mander-prijs beloond. Aangezien deze laatste voor een geschrift van beschouwend of betogend karakter met meer dan feitelijke inhoud is bedoeld, en daardoor de catalogus-zonder-meer uitsluit van een bekroning, heeft de Commissie gemeend deze categorie voor totaal uitvallen te moeten behoeden en in den vervolge steeds voor de Buchelius-prijs vatbaar te moeten houden.

Het derde deel van Lugts *Répertoire des catalogues de ventes publiques,* dat loopt over de jaren 1861-1900 en dat 32794 nummers registreert, werd algemeen „hors concours" geacht, hoewel alleen aan de van Mander-prijs de bedoeling om jongeren aan te moedigen is verbonden. Deze restrictie gold zeker voor van de Waals *Faust,* het artikel in *Oud-Holland* waarin zo vruchtbaar wordt voortgebouwd op de golf van recente geschriften over Rembrandts steeds meer en toch steeds minder raadselachtige prent.

Schellers *Survey of Medieval Model Books* sprong op gelijke wijze in het oog, omdat het, voortbordurend op von Schlossers grondleggend artikel, wezenlijke verrijkingen en een zorgvuldig geredigeerde, maar meer toegespitste algemene beschouwing geeft. In het ter ere van onze secretaris verschenen *Opus Musivum* vonden in het bijzonder het opstel van ir. J. J. Terwen over *De Ontwerp geschiedenis van de Marekerk,* van drs. C. J. A. C. Peeters over *Een Kunstreisboek in de 19e eeuw — Stendhal als toerist,* mr. C. A. van Swigchems *Mr. Willem Bilderdijk en de Bouwkunst,* en *Het werk van J. P. van Baurscheit de jonge* van mej. drs. H. M. van den Berg de aandacht.

In het *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* trok dr. Ingrid Josts verhandeling over *Hendrick van Balen de oude* de belangstelling.

De catalogi welke ter sprake kwamen, waren die van Boon en Verbeek, die Hollsteins verdienstelijk magnum opus *Dutch and Flemish Etchings* met een 15de deel, in hoofdzaak gewijd aan van Ostade en van de Passe, vermeerderden en van Thiels in samenwerking met mij opgezette en door hem in hoofdzaak bewerkte boek over de *Portretgalerij der Amsterdamse Universiteit en zijn stichter Gerard van Papenbroeck.*

De totale lijst van publikaties die zijn beschouwd, moge ik U onthouden, omdat binnen de vermelde de eindbeslissing zou vallen. Aannemende, dat het grootste aandeel van het vijftiende deel Hollstein door Verbeek is bewerkt en gezien zijn uitsluitende vatbaarheid voor de Buchelius-prijs, kwam de auteur gelijktijdig met van Thiel, die de bewerking van een catalogus aan archiefonderzoek gepaard had, op de lijst. Van beiden werd overwogen, dat ze met grote vasthoudendheid hun taak ten einde hadden gebracht. Het belang van Schellers uitgave, dat als stan-

daardwerk op een nog te weinig onderzocht terrein beschouwd werd, verdiende voor alle ter vergadering aanwezigen de voorrang op van Thiels Portretgalerij. Zo kon zijn boek de van Manderprijs waardig gekeurd worden.

Ten aanzien van van Thiel en Verbeek leken de stemmen te zullen staken, totdat tenslotte na lang beraad de beslissing ten gunste van Verbeek viel, op grond van zijn onderzoek naar de prenten der van de Passe's, waarover hij reeds eerder in beperkter zin mededelingen deed in het *Bulletin van het Rijksmuseum*. Voor van Thiel werd het uitvallen op grond van de lichtste meerderheid echter als even eervol beschouwd.

Op uitermate lichtvaardige wijze hebben de beheerders van het fonds ondanks het feit, dat dit dringend versterking behoeft, de laatste rimpel in hun verontrust besef van rechtszekerheid tenslotte weggestreken door de Buchelius-prijs dit jaar te verdubbelen, en de zo ontstane tweede prijs aan van Thiel toe te denken.

Het ligt niet in de bedoeling om het volgend jaar drie prijzen uit te loven, maar integendeel om aan de financiën de nodige zorg te besteden en ieder op te roepen donateurs voor het fonds aan te trekken.

Evenals andere jaren zal de voorzitter zo dadelijk de prijswinnaars een dunne, maar niet ledige enveloppe overhandigen. De van Mander-prijs zal ditmaal echter voor het eerst ook door een bronzen penning, en een die niet licht over het hoofd gezien kan worden, gesymboliseerd worden. Door de Rotterdamse Kunststichting is het bestuur in staat gesteld aan Mevrouw Loekie Metz de opdracht te verlenen deze penning te ontwerpen; ze zal in den vervolge aan de winnaars van de van Mander-prijs worden uitgereikt.

De avers van de penning vertoont een beeltenis „en profil" van de schrijver van het Schilderboek met diens naam. Op de revers vindt men diens devies: *Een is noodich* naast het gevleugelde oog, zonder hetwelk geen van Mander-prijs behaald kan zijn.

Onder dit teken, dat ons aller verantwoordelijkheidsgevoel jegens de intentie der kunsthistorische wetenschap moge stimuleren, moge dan overgegaan worden tot de eigenlijke werkzaamheden van dit congres.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Groningen. Binnen het kader der restauratie zijn de opgravingen in de Sint-Maartenskerk in de kruising voortgezet, nadat het koor reeds in 1962 voor een deel werd onderzocht. Ook nu weer stiet men op de grondvesten van de romano-gotische bakstenen kruiskerk uit de wende van de 12de en 13de eeuw, waarvan belangrijke gedeelten in de huidige, 15de-eeuwse kerk zijn opgenomen. Onder deze grondvesten kwamen de zwerfkeien te voorschijn, welke eenmaal de nog oudere tufstenen zaalkerk met halfrond-afgesloten koornis droegen, daterende uit het midden van de 11de eeuw.

Een verrassing was de vondst van een aantal zware eikehouten palen ter hoogte van de scheiding tussen de huidige kruising en het middenschip. Door hun noord-zuidelijke gerichtheid doen zij de vraag rijzen of men hier te maken heeft met de overblijfselen van twee houten kerken, welke elkaar in tijdsorde opvolgden. Volgens de *Passio Walfridi et Radfridi*, de beide Bedumer martelaren die, vermoedelijk in het jaar 991, om het leven kwamen tijdens een Noormanneninval welke de „villa" Groningen tot doel had, bezat Groningen in gemeld jaar reeds een (houten) Sint-Maartenskerk, niet te verwarren met de vermaarde Sint-Walburgskerk, ten noordoosten van de Sint-Maartenskerk. Voorshands zijn wij de overtuiging toegedaan dat bisschop Bernold (1027-1054) de bouwheer is geweest, zowel van de polygonale, uit tufsteen opgetrokken Sint-Walburgskerk, als van de tufstenen Sint-Maartenskerk. Hopelijk levert het voortgezette onderzoek gegevens op welke ons in staat stellen een nauwkeuriger beeld te vormen, zowel van de beide houten kerken als het tufstenen bouwwerk, dat er op volgde. Inmiddels kon nu reeds worden vastgesteld dat de laatste houten kerk door brand moet zijn verwoest. De zwerfkeien van de tufstenen kerk rusten op aarde, vermengd met doodsbeenderen. Het is hier ook dat de vaste diluviale zandbodem — uitloper van de Honds-

rug — hoger opduikt dan waar anders ook in de binnenstad — circa 4 m boven N.A.P.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

FRIESLAND

Sneek. Bij het bouwen van een benzinestation naast de voormalige Noorder Poort — een uit het jaar 1493/1494 daterend bouwwerk — is men op zware funderingen gestoten. Aangezien nagelaten werd de R.O.B. te waarschuwen, moesten wij de gelegenheid verzuimen de vondsten in ogenschouw te nemen, te verklaren of in tekening dan wel met behulp van foto's vast te leggen.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

GELDERLAND

Lochem. Bij het maken van een insteekhaven in het Twenthe-Rijnkanaal nabij Lochem is, behalve enkele beenderen, ook een fraaie zgn. basisbijl van hertshoorn gevonden, vervaardigd uit het onderste gedeelte van een natuurlijk afgeworpen geweistang van het edelhert. Dit werktuig waarvan zowel uit mesolithische als uit neolithische nederzettingen exemplaren bekend zijn, is een interessante aanvulling van het in de IJsselstreken en de daarin lopende rivierdalen reeds verscheidene malen tevoorschijn gekomen materiaal van dezelfde aard. De vondst werd gemeld door mej. drs. E. Waardenburg, conservator van het Gemeentemuseum te Arnhem.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen).

Nijmegen. Bij het duiken in een grindgat, genaamd de Bizonbaai, in de Ooypolder onder Nijmegen, werd een hertshoornen werktuig gevonden van vermoedelijk laat-mesolithische/vroeg-neolithische ouderdom. Het betreft hier een zgn. volgtakbijl, vervaardigd uit het middengedeelte, van een rechter geweistang van edelhert (vgl. *N.D.V.*, 80, 1962, fig. 11 tegenover blz. 195). Het steelgat van dit voorwerp is bijzonder klein, nl. 16 mm in doorsnede. De volgtakbijl, die ondanks een beschadiging aan een der einden nog 34 cm lang is, past in het beeld dat over de verspreiding van dit soort vondsten over Nederland langzamerhand is verkregen en waarbij juist de omgeving van Nijmegen tot de zuidelijkste gebieden behoort. De vondst werd gemeld door dr. D. Teunissen, afdeling Geologie der Katholieke Universiteit.

J. F. van Regteren Altena (R.O.B., Amersfoort) en G. Elzinga (B.A.I., Groningen).

UTRECHT

Loenen aan de Vecht. In verband met het plan tot aanleg van een recreatiegebied langs de Drecht bij de Mijndense Sluis werd een onderzoek ingesteld naar de overblijfselen van het sinds lang verdwenen huis Mijnden. Middeleeuws muurwerk werd inderdaad teruggevonden. Hoewel het metselwerk zeer ongelijk — soms heel diep — was, kon niettemin een plattegrond worden vastgesteld. Mijnden bleek een rechthoekig gebouw te zijn geweest van 25.50 m × 16.50 m. Een scheidingsmuur, parallel met de lange zijden, verdeelde het gebouw in twee helften die door tussenmuren in resp. drie en vier ruimten werden onderverdeeld. Op de z.o. hoek schijnt een weinig uitspringende ronde hoektoren te hebben gestaan. Het aardewerk wekt de indruk met een 14de-eeuws bouwwerk te doen te hebben. De naderende winter heeft het wenselijk gemaakt de opgraving half december af te sluiten.

J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort).

ZUID-HOLLAND

's-Gravenhage. Het op 10 juni 1964 in het in de 3de strandvlakte gelegen veen gevonden grote fragment van een hamer (lengte ca. 8 cm, doorsnede gereconstrueerd steelgat ca. 24 mm; vgl. *Nieuws-Bull.* 1964, kol. *178-*179) is uit de basis van een natuurlijk afgeworpen elandgewei vervaardigd. Deze vondst, waarvan o.m. in Drenthe parallellen zijn aan te wijzen (vgl. *N.D.V.* 80, 1962, fig. 10 tegenover blz. 194), is van betekenis omdat de vondstomstandigheden een nadere datering van deze meestal bij toeval ontdekte werktuigen mogelijk maakt.

Er is geen ^{14}C-bepaling van veen uit de strandvlakte, waarin de vondst werd gedaan, bekend. Volgens dr. S. Jelgersma (mondelinge mededeling, waarvoor wij haar gaarne dankzeggen) wordt een datering voor het begin van de veenvorming in deze strandvlakte echter benaderd door de ^{14}C-bepalingen van de basis van het veen in de 2de en 3de strandvlakte noord van het mondingsgebied van de Oude Rijn. Het betreft de door S. Jelgersma (1961, *Mededelingen van de Geologische Stichting*, serie C - VI - nr. 7, blz. 35, fig. 17) gepubliceerde bepalingen van:

(a) Lisse (2de strandvlakte) 3470 ± 60 B.P. (of 1520 ± 60 v. Chr.), GrN 1569, en

(b) Ruigenhoek (3de strandvlakte 3000 ± 65 B.P. (of 1050 ± 65 v. Chr.), GrN 1150.

Een datering *ante quem* verschaffen de in

bovengenoemde bericht in deze kolommen vermelde waarschijnlijk voor-Romeinse scherven. Deze scherven werden nl. aangetroffen in een humeuze laag die bij een latere verkenning van de bouwput kon worden vervolgd tot boven het strandvlakteveen. De vondstenlaag werd door stuifzand van het veen gescheiden.

Gezien deze gegevens zal het hamerfragment uit de (waarschijnlijk Late) Bronstijd of de IJzertijd stammen.

N.B. Anders dan in kol. *179 vermeld is de op 10 juni 1964 in dezelfde bouwput gevonden slijpsteen aan vier zijden gebruikt.

J. F. van Regteren Altena (R.O.B., Amersfoort) en G. Elzinga (B.A.I., Groningen).

Kethel, gem. Schiedam. Naar aanleiding van een bericht aan de R.O.B. bracht ondergetekende in gezelschap van de heer Chr. de Roo een bezoek aan het dorp Kethel, waar bij het graven van een vijver resten van in het veen geplaatste palen waren aangetroffen.

Dank zij de gewaardeerde medewerking van het Gemeentebestuur van Schiedam, dat arbeidskrachten en materieel ter beschikking stelde, werd onder toezicht van de heer De Roo een vlak van 10 × 15 m schoon geschaafd, waarna een deel van een huisplattegrond kon worden ingemeten. Behalve twee, ongeveer 4.5 m uit elkaar liggende wanden van kleine aangepunte palen en fragmenten van vlechtwerk daartussen, werden enkele van de twee rijen middenpalen, die het dak droegen, ingetekend. Klei met houtskoolresten, liggende op enkele horizontale stammetjes, zijn misschien te interpreteren als resten van een haardplek. Het graven van een afwateringssleuf bracht in een ander deel van de vijver opnieuw houtresten aan het licht. Na schoonmaken van het oppervlak werd andermaal een deel van de plattegrond van een eveneens ruim 4.5 m breed huis ingetekend. Duidelijk waarneembaar was hier een vloertje van kleine evenwijdig aan elkaar gelegde paaltjes, waarboven houtskool en klei wellicht weer een haardplek aanwezen.

Beide huisplattegronden liggen n.o./z.w. georiënteerd; ook liggen ze vrijwel precies in elkaars verlengde. Nabij beide huizen werden scherven opgeraapt van aardewerk, deels versierd met vingerindrukken, en goed vergelijkbaar met de IJzertijdvondsten uit de Vlaardingse Broekpolder (zie o.m. *Nieuws-Bull.*, 1958, kol. *196, *197).

Van het laatst genoemde huis werden houtmonsters verzameld voor nader onderzoek.

G. J. Verwers (Instituut voor Prehistorie, Leiden).

Mijnsheerenland. Uit de Binnenbedijkte Maas zijn door een zandzuiger vele fragmenten van Romeins aardewerk en enige geweien van edelhert aan het daglicht gebracht. Onder het overigens gewone gebruiksaardewerk vallen op twee stukken van versierde terra sigillata (Drag. 37), waarvan het ene toegeschreven mag worden aan de pottenbakker ALPINIVS uit Trier (datering ca. IId-IIIa) en het andere aan PATERNVS uit Lezoux (datering ca. 145-190 na Chr.). De vondsten zijn gedaan, resp. gemeld door de heren bodemkarteerders P. Gaanderse en S. D. van der Veen (Geol. Dienst, Haarlem). Omstreeks 1939 zijn op dezelfde plaats ook Romeinse oudheden voor den dag gekomen (zie A. W. Byvanck, *Excerpta Romana,* III, blz. 151 en *Versl. Rijks Verz.*, 62 (1939), blz. 89).

J. A. Trimpe Burger (R.O.B., Amersfoort).

ZEELAND

Haamstede. In de tweede helft van november zijn de onderzoekingen op het terrein van het kasteel Haemstede voorlopig afgesloten. Nadat in de werkput ten oosten van de 13de-eeuwse woontoren reeds herhaaldelijk Romeinse scherven en brokken tuf waren gevonden, kwam tijdens de laatste week van de afgelopen opgravingsperiode een stuk Romeins muurwerk aan het licht. Het is voorlopig niet te bepalen waartoe dit muurwerk behoord heeft.

J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort).

LIMBURG

Echt. Aan de heer R. Geurts, directeur van het Oudheidkundig en Heemkundig Museum Echt en omstreken, zijn de volgende vondstmeldingen te danken.

Bij graafwerkzaamheden in Diergaardsbos zijn overblijfselen aan het licht gekomen van de inventaris van een Romeins brandgraf (aardewerk en crematie), vermoedelijk daterende uit de 2de eeuw na Chr.

Op een akker te Echt-Berkelaar zijn talrijke resten van Romeinse dakpannen en vloertegels gevonden. In de buurt daarvan is een scherf van laat-Romeinse terra sigillata met raadjesversiering ontdekt, alsmede een stuk van een donkergrijs, dubbelkonisch spinsteentje van aardewerk (Merovingisch) en een schouderscherf van een gladwandige, blauwgrijze knikpot, die

versierd is met concentrische horizontale groeven en daaronder met een rij van verticale, langwerpige stempelindrukken (Merovingisch, 6de-7de eeuw). Alle voorwerpen worden bewaard in het museum te Echt.

J. E. Bogaers — J. Ypey (R.O.B., Amersfoort).

Ehrenstein, gem. Kerkrade. Op 23 en 30 november 1964 is een klein onderzoek ingesteld op een terrein van de heer W. Maessen, gelegen ten noorden van de hoeve Ehrenstein, naar aanleiding van de vondst van een tweetal molenstenen, die in de afgelopen zomer bij graafwerkzaamheden te voorschijn waren gekomen. Van beide molenstenen lag de onderste, de ligger genaamd, nog op zijn oorspronkelijke plaats en wel op een diepte van 90 cm beneden het maaiveld en was gefundeerd op een krans van breukstenen in de grijze maagdelijke kleigrond. Langs de wand tekenden zich in de bodem naast deze molensteen houtskoolresten af die wijzen op een hevige brand. De gehele bovenliggende grondlaag bestond uit aangevulde bruine kleigrond. De andere molensteen lag horizontaal op de ligger. Beide zijn van een zeer harde steensoort van blauwgrijze kleur, een conglomeraatgesteente, dat men aantreft in het Maasdal bij Fipin ten zuiden van Givet (Fr.), en zijn vlak gepolijst. De grootste en zwaarste molensteen is de ligger (diameter: 1.66 m, dikte 0.21 m). Hij vertoont in het midden een nok met in het midden daarvan een vierkante uitdieping, waarin oorspronkelijk een houten stijl verticaal was geplaatst. Verder vertoont hij op zijn bovenvlak een concentrische uitholling waarin de kleinere molensteen (doorsnede: 1.05, dikte 0.30 m) in nagenoeg verticale stand heeft rondgedraaid. Deze molensteen, de roller genaamd, vertoont in het midden een vierkante opening waarin een houten as heeft gezeten, die op de een of andere wijze door een houten mechanisme was verbonden met een houten kolderrad dat boven in de stijl van de ligger draaide en in beweging werd gebracht door een waterrad. Zonder twijfel zijn beide molenstenen afkomstig van een oliemolen die daar vroeger gestaan heeft. Een goed bestaand voorbeeld van zulk een oliemolen is nog te bezichtigen in het Provinciaal Domein Bokrijk nabij Hasselt in de Belgische provincie Limburg. Deze molen, geheel in hout geconstrueerd, is afkomstig uit Ellikom en bevindt zich in een bakstenen gebouwtje. Onze oliemolen bevond zich eveneens in een gebouwtje; daarvan is ten dele een 0.30 m dikke keienfundering teruggevonden. Aangezien zeer weinig baksteenpuin werd aangetroffen, kan worden aangenomen dat dit gebouwtje van hout is geweest en door brand is verwoest. Alhoewel blijkens een beschrijving door A. Poel in 1851 Kerkrade twee oliemolens bezat, kan onze molen nooit een van de twee zijn geweest, want op de oudste kadastrale kaart die tussen 1822 en 1830 is vervaardigd, is de molen op de desbetreffende plek niet aangeduid. Deze bestond dus niet meer in 1822.

Wat de datering betreft, kan worden aangenomen dat blijkens enkele scherfjes van geglazuurd Rijnlands steengoed, gevonden ter zijde van de ligger, de oliemolen nog in gebruik is geweest in de 17de eeuw.

J. Sprenger, Maastricht en P. J. Houppermans, Kerkrade.

Tracé pijpleiding n.v. Nederlandse Gasunie. Tijdens verkenningen van de sleuf van de gaspijpleiding op het *tracé Geleen-Maastricht* werd op een tiental plaatsen prehistorisch aardewerk gevonden, daterend uit de IJzertijd. De vondsten werden voornamelijk gedaan in kuilen die vanaf verschillende niveaus zijn ingegraven in geelbruine leem. Een bijzondere vermelding verdient het feit dat in een dezer kuilen, behalve ruw- en gladwandig aardewerk ook een zwartgrijze maalsteen van basaltlava in de vorm van een Napoleonshoed, stukken gebroken kwartsiet, houtskool, verbrande leembrokken, alsmede enkele rolsteentjes aan het licht kwamen.

Uit een latere periode is de vondst van grijs hard gebakken aardewerk, versierd met donkerbruine strepen (randfragmenten), behorende tot het Schinveldaardewerk. Datering ± 1180, periode II (zie tabel in artikel van A. Bruijn, „Die mittelalterliche keramische Industrie in Süd-Limburg", in *Berichten R.O.B.* 1962-1963 nr. 12-13, blz. 356). Hierbij werden ook fragmenten van donkergrijs hard gebakken aardewerk aangetroffen, behorende tot de zgn. Elmter ceramiek, dat omstreeks dezelfde tijd dient te worden gedateerd. Een en ander is afkomstig uit een kuil welke vanaf het maaiveld was ingegraven.

De vondsten werden aan de R.O.B. gemeld door de heren H. M. E. van Haaren te Thorn en A. Würth te Geleen.

A. Buisman (R.O.B., Amerrfoort).

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERZICHT VAN IN 1964 GEREEDGEKOMEN RESTAURATIES

Alkmaar. Antonie-Gasthuis.
— Bierkade 16.
— Koorstraat 23.
Ameide. Voorstraat 2.
Amsterdam. Amstel 93, 95.
— Begijnhof 5, 6.
— Beulingstraat 27.
— Binnen Brouwersstraat 35.
— Bloedstraat 12.
— Bloemgracht 116.
— Brouwersgracht 88.
— Diemerzeedijk 27.
— Dubbele Worststeeg 1.
— Egelantiersgracht 21, 23, 66-70.
— Elandsstraat 106-138 (Hofje van Venetiae).
— Goudsbloemstraat 36, 42, 44.
— Haarlemmerdijk 133, 157.
— Haarlemmerstraat 54.
— Hartenstraat 9.
— Heiligeweg 40.
— Herengracht 35, 59, 61, 203, 363, 539.
— Herenmarkt 24.
— Karthuizerstraat 11, 13, 15, 17, 19.
— Kattegat 8.
— Keizersgracht 441, 680, 699, 761-763, 150, 486.
— Kerkstraat 192-198.
— Koestraat 34, 36.
— Korte Koningsstraat 20.
— Lange Niezel 7.
— Langestraat 72.
— Lauriergracht 2.
— Leidseplein 12.
— Leidsestraat 16.
— Leliegracht 30.
— Lijnbaansgracht 295.
— Nieuwe Keizersgracht 37, 39.
— Nieuwe Leliestraat 37.
— Nieuwendijk 63, 129, 147, 161.
— Nieuwe Spiegelstraat 60, 66.
— Oude Nieuwstraat 10.
— Oude Spiegelstraat 11.
— O.Z. Voorburgwal 43, 107, 119.
— Prinsengracht 18, 20, 89-133 (Hofje De Star) 158, 168, 175, 378, 483, 659, 771, 773.
— Reestraat 16.
— Reguliersdwarsstraat 39.
— Reguliersgracht 36.
— Rokin 112.
— Romijnarmsteeg 5.
— Runstraat 22.
— Spui 1.
— Spuistraat 241, 243, 263.
— Tweede Leliedwarsstraat 2.
— Vijzelgracht 2.
— Warmoesstraat 66, 153.
— Westerstraat 139.
— Zwanenburgwal 2.
Arnhem. Grote- of Eusebiustoren
Bergen. N.H. Molen Sluispolder.
Bladel. Hervormde kerk.
Braamt (gem. Bergh). Windkorenmolen.
Breda. Hoektorens kasteel.
— Catharinastraat 16.
Brielle. Maarland z.z. 1.
— Visstraat 1.
Bronkhorst. 't Hof 20.
— Onderstraat 2.
Budel. Hervormde kerk.
Buren. Stadhuis.
Delft. Oostpoort.
— Oude Delft 26, 132, 197, 201, 205.
Den Burg (Texel). Hervormde kerk.
Deurne. Dinghuis.
De Wijk (Dr.) Bouwhuizen havezathe De Havixhorst.
Doesburg. Kosterstraat 36-38.
Dordrecht. Lutherse kerk.
— Binnenwalevest 22.
— Nieuwe Haven 38.
— Voorstraat 233.
— Weeshuisplein 26-27.
— Wijnstraat 183.
Eckelrade. R.K. kerk.
Edam. Achterhaven 101.
— Edams Museum.
Eenrum. Orgel Hervormde kerk.
Eindhoven. Genneperwatermolen.
Ellecom. Hervormde kerk.
Engelen. Hervormde kerk.
Enkhuizen. Wandtapijten Stadhuis.
— Verlaat 3-5.
— Zuiderspui 4.
Eygelshoven. Kerkberg 9.
Finkum. Hervormde kerk.
Geertruidenberg. Marktveld 27.

Gemert. Kasteel Gemert (poort en donjon).
Gouda. Lazaruspoortje (herbouw).
— Lange Tiendeweg 21.
Grave. Rogstraat 1.
Groningen. Goudkantoor.
— Oude Boteringestraat 23-25.
Groot Schermer. Molen Eilandspolder De Havik.
Haarlem. Waalse kerk.
Haarlemmerliede. Poldermolen De Slokop.
Harlingen. Spekmarkt 4.
Hasselt. Windkorenmolen De Zwaluw.
Havelte. Boerderij Kosterijstraat 1.
— Boerderij Overcinge.
Hazerswoude. Windkorenmolen.
Heel. Dorpstraat 96.
Heenvliet. Oude Raadhuis.
Heer Hugowaard. Molen polder Banne van Veenhuizen.
Hellevoetsluis. Kleine Kerk.
Hernen. Windkorenmolen.
's-Hertogenbosch. Kruithuis.
— Fonteinstraat 3.
Hippolytushoef. Windkorenmolen De Onderneming.
Hogebeintum. Hervormde kerk.
Hoorn. Oude Doelenkade 21.
— Rode Steen 6.
Koog aan de Zaan. Windoliemolen Het Pink.
Koudekerke (Z.). Hervormde kerk.
Leiden. Hoge Woerd 87.
— Papengracht 8.
Leiderdorp. Molen Zijllaan en Meyepolder.
Leur (N.B.). Molen polder Zwartenberg.
Lobith. Hervormde kerk.
Loenen aan de Vecht. Spinnerie 1, 3.
— Windkorenmolen De Hoop.
Losser. Bleekwachtershuisje.
Lonneker. Lonneker windmolen.
St. Maartensdijk (Z.). Raadhuis.
Maastricht. Koor St. Servaaskerk.
— Kersenmarkt oneven zijde.
— Kleine Staat 3-5.
— Stokstraat 9.
Medemblik. Oosterhaven 44.
Meerlo. St. Goarkapel.
Meeuwen (N.B.). Windkorenmolen.
Mheer. Rondelenstraat 75-76.
Middelburg. Lutherse kerk.
— Balans 15.
— Gortstraat 63-65.
— Herenstraat 35.
— Kinderdijk 30.
— Rouaansekaai 21.
— Vlasmarkt 17.
— Vlissingsestraat 7.
Monnickendam. Zarken 14.
Monster. Hervormde kerk.
Nieuw Loosdrecht. Toren Hervormde kerk.
Noordwolde (Fr.). Windkorenmolen Windlust.
Norg. Esweg 10.
Nunspeet. Windkorenmolen De Duif.
Oene (Gem. Epe). Windkorenmolen.
Oosterhesselen. Toren Hervormde kerk.
Oosterhout. Hervormde kerk.
Oostkapelle (Z.). Windkorenmolen.
Oude Niedorp. Windkorenmolen De Hoop.
Oudewater. Toren Hervormde kerk.
— Korte Havenstraat 3.
Piershil. Toren Hervormde kerk.
Rilland (Z.). Windkorenmolen De Witte Molen.
Roermond. Munsterkerk (koor en transept).
Rolde. Hervormde kerk.
Rijnsburg. Toren Hervormde kerk.
Rijswijk (Z.H.). Hervormde kerk.
Santpoort. Windkorenmolen De Santhaes.
Schermerhorn. Ringmolen G Waterschap Schermeer.
Sevenum. O.L. Vrouwekapel.
Sittard. Kritzraedthuis.
Suameer. Hervormde kerk en toren.
Terschuur (gem. Barneveld). Kallenbroekerwindmolen.
Thorn. Kraekermolen.
Tiel. St. Maartenskerk en toren.
Veelerveen (gem. Bellingwolde). Windkorenmolen.
Veenwouden. De Schierstins.
Veghel. Hervormde kerk.
Venlo. Vleesstraat 7-9.
Voerendaal. Kasteel Puth.
Venray. Windkorenmolen St. Petrus.
Warmenhuizen. Hervormde kerk.
Wartena (Fr.). Toren Hervormde kerk.
Wassenaar. Buurtweg 40.
— Windkorenmolen Windlust.
Wateringen. Hervormde kerk.
Wemeldinge. Kerkweg 14.
Winterswijk. Boerderij De Meesterkok.
Zaandam. Specerijmolen De Huisman.
— Herbouw in reservaat Zaanse Schans van panden, afkomstig uit: Koog (Hoogstraat 41) en Zaandam (Bloemgracht 21 en Oostzijde 8).
Zeelst. Windkorenmolen.
Zeilberg (gem. Deurne). Windkorenmolen.
Zierikzee. Poststraat 43.
Zuid- en Noordschermer. Molen polder Menningweer.
Zwolle. Koestraat 6-8.

IN 1964 AANGEVANGEN RESTAURATIES:

Aalsmeer. Windkorenmolen De Leeuw.
Alkmaar. Remonstrantse kerk.
— Oudegracht 247.
Alphen aan de Rijn. Molen van de Zuid- en Noordeinderpolder.
Alphen (N.B.). Molenstraat 8.
Amersfoort. Havik 47.
— Hof 5.
— Hofje De Armen de Poth.
Anerongen. Overstraat 17.
Amsterdam. v.m. Burgerweeshuis.
— Waals-Hervormde kerk.
— Amstel 97.
— Egelantiersgracht 15.
— Keizersgracht 133, 727, 737.
— Kromme Waal 33.
— O.Z. Voorburgwal 85, 103.
— Prinsengracht 276.
— Reguliersbreestraat 49.
— Runstraat 30.
— Weteringstraat 16-18.
Babberich. Schouw in huis Camphuysen.
Batenburg. Kerkstraat 1.
Beegden. Huis Neerhoven.
Beverwijk. Huis Akerendam.
Blaricum. Langeweg 19.
Blokzijl. Zuiderkade 337.
Boven-Leeuwen. Hervormde kerk.
Breda. Reigerstraat 32.
Brielle. Koopmanstraat 6.
— Voorstraat 100.
Broek in Waterland. Roomeinde 37-39.
Bronkhorst. Bovenstraat 2.
Brouwershaven. Windkorenmolen De Haan
Cadier en Keer. Waterput St. Antoniusbank.
Coevorden. Friesestraat 9.
Culemborg. Grote- of Barbarakerk.
— Everwijnstraat 7-9.
Delft. Heilige Geestkerkhof 1.
— Koornmarkt 77-83.
— Oude Delft 203, 237.
Den Burg (Texel). Boerderij Smitsweg B 141.
Deurne. R.K. kerk.
Deventer. Torens Bergkerk.
— Boterwaag.
— Menstraat 21.
Doesburg. Roggestraat 7.
Dordrecht. Grote Kerksplein 5.
— Korte Engelenburgkade 6-8.
— Wijnstraat 82-86.
Edam. Voorhaven 27, 34.
Ede. Hervormde kerk.
Etten (N.B.). Markt 9.
Farmsum (Gr.). Windkorenmolen Aeolus.
Gapinge (Z.). Windkorenmolen De Graanhalm.
Geertruidenberg. Marktveld 28.
Gendringen. Orgel Hervormde kerk.
Goes. Bierkade 9.
Gorinchem. Windkorenmolen De Hoop.
— Windkorenmolen Nooit Volmaakt.
Gouda. Toren Janskerk en carillon.
— Spieringstraat 5.
— Windkorenmolen 't Slot.
's-Gravenhage. Lange Vijverweg 8 (huis Schuylenburg).
's-Gravenmoer. Orgel Hervormde kerk.
Groenlo. Toren Hervormde kerk.
Grijpskerke (Z.). Kapel van Hoogelande.
Haarlem. Spaarnwouderstraat 37.
Harderwijk. Academiestraat 14.
Heemstede. Toren Hervormde kerk.
's Heer Abtskerke (Z.). Hervormde kerk.
Heer (Scharn). Bergerstraat 107.
Heilo. Hervormde kerk en toren.
Hellevoetsluis. Hervormde kerk.
Heukelum. Hervormde kerk.
Hilvarenbeek. R.K. kerk.
Hoeksmeer (Gr.). Molen waterschap Noorderhoeksmeersterpolder.
Hoogmade. Doesmolen.
Hoorn. Veermanskade 3-4.
Houten (U.). Plein 25.
Kerkrade. Kerk Rolduc (veiligheidsgordel tegen mijnschade).
— Kasteel Oud Ehrenstein.
Kockengen (U.). Wipmolen polder Kockengen.
— Wipmolen polder Spengen.
Kronmenie. Hervormde kerk.
Kruiningen. Windkorenmolen.
Laar (gem. Weert). St. Sebastiaanskapel.
Leek (Gr.). Hervormde kerk.
Leens (Gr.). Borg Verhildersum.
Leiden. Orgel Marekerk.
— Uurwerk Zijlpoort.
Lisse. Molen Lisserpoelpolder.
Loenersloot. Rijksstraatweg 16.
Loil (Gld.). Windkorenmolen De Korenbloem.
Loon op Zand. Toren R.K. kerk.
Luyksgestel. Toren St. Martinuskerk.
Maarssen (U.). Hervormde kerk.
Maasbracht. Caulitenklooster.
Maastricht. Orgel Evangelisch Lutherse kerk.
— 't Bat 3.
— Jekermolenweg 78-80.

-- Markt 71.
— M. Smedenstraat oneven zijde.
— Stokstraat 47.
-- Vissersmaas
Medemblik. Orgel Hervormde kerk.
— Westerhaven 20 (Koggenhuis)
— Weduwehuisjes aan de Heresteeg.
Meerlo. Huis Nab.
Middelburg. Bierkade 1.
— Molstraat 13.
— Nieuwstraat 45-49.
— Schuddebeursstraat 6-8.
— Vlasmarkt 49.
— Wagenaarstraat 17.
Mill (N.B.). Kasteel Aldendriel.
Naarden. Gansoordstraat 31.
Niekerk. Toren Hervormde kerk.
Nieuw Helvoet. Hervormde kerk.
Nijmegen. Begijnenstraat 25-27.
Noordbroek. Poldermolen Noordermolen.
Noordwolde (Fr.). Hervormde kerk.
Norg. Borg Westervelde.
— Esweg 29-31.
— Peesterstraat 3.
Obergum (Gr.). Hervormde kerk.
Oldeboorn. Orgel Hervormde kerk.
Oldenzaal. Oudheidkamer.
Ootmarsum. Drostenhuis.
— Kloosterstraat 1 (Stiepelhuis).
Oud-Aalden. Boerderij B 67.
Peize. Noordsepad 2.
Princenhage. Toren R.K. kerk.
Putten (Gld.). Windkorenmolen Het Hert.
Renswoude. Kasteel Renswoude.
Rhoon. Jachthuis Reesteyn.
Roden. Boerderij Winsinghhof.
Rolde. Toren Hervormde kerk.
Rotterdam-Delfshaven. Zakkendragershuisje.
Schermerhorn. Hervormde kerk.
Schiedam. Windkorenmolen De Noord.
Schoonrewoerd. Toren Hervormde kerk.
De Steeg. Hoofdstraat 20-26.
Stellendam. Windkorenmolen.
Sijbekarspel. Hervormde kerk.
Tiel. Vismarkt.
Utrecht. Donkere Gaard 13.
— Herenstraat 38.
Veere. Kade 65.
— Markt A 3.
— Oudestraat A 178.
Weesp. Wipkorenmolen 't Haantje.
Wehl (Gld.). Windkorenmolen.
Wenum (gem. Apeldoorn). Windkorenmolen.
Westzaan. Vermaning der Friese Doopsgezinde gemeente.
Wilnis (U.). Windkorenmolen.
Winterswijk. Boerderij De Lemkamp.
Wijdenes (N.H.). Windkorenmolen De Stofmolen.
Wijk bij Duurstede. Leuterpoort en windkorenmolen Rijn en Lek.
Wommels (Fr.). Hervormde kerk.
Wormer. Windkorenmolen De Koker.
IJsselstein. Kloosterstraat 13.
IJzendijke. Walkorenmolen.
Zaandam. Herbouw in reservaat Zaanse Schans van panden, afkomstig uit: Westzaan (Weeshuis) en Zaandam (St. Catharijnepad 1 en 2 en Oostzijde 10).
Zierikzee. Havenpark 14.
Zoetermeer. Boerderij Noorderbosch.
Zuidbroek. Hervormde kerk.
Zuidvelde (gem. Norg). Boerderij Asserstraat 78.
Zutphen. Huis Het Bolwerck.
— Rode Torenstraat 10-14.
Zwaag. Toren Hervormde kerk.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

AMERSFOORT
— *Zonnehof.* Hedendaagse grafiek uit Joegoslavië -22 febr.
-- *Muurhuizen nr. 3.* Talens' Prijs 1964-1965 -1 febr.

AMSTELVEEN
— *Gem. Expositiecentrum Aemstelle.* C. A. B. Bantzinger, Jan den Hengst en Jan van Tongeren -25 jan.

AMSTERDAM
— *Rijksmuseum.* Tekeningen van Dürer en tijdnoten -31 jan.
Bijbelse Inspiratie (tekeningen van Lucas van Leyden en Rembrandt) -7 febr.
— *Stedelijk Museum.* Asger Jorn, schilderijen -25 jan.
Gravures van Pierre Courtin -1 febr.
— *Museum Fodor.* Amsterdam koopt kunst, Gemeente aankopen 1964 -1 febr.
— *Rijksacademie.* Tien kunstenaars zien de Nederlandse Spoorwegen.
— *Kon. Instituut v. d. Tropen.* Bali, kringloop van het leven -1 febr.
— *Zoölogisch Museum.* De vreemde eilandbewoner
— *Bols' Taverne.* Presentatie VI: Foreign Painters in the Netherlands -28 febr.
— *Galerie D'Eendt.* Kees van Bohemen en Hans de Jong -28 jan.
— *Kunsth. Krikhaar.* Constant (Nieuwenhuis) 1945-1965 -2 febr.
— *Toneelmuseum.* Herman Heyermans 1864-1964 -15 febr.
— *Galerie 845.* Epo-Show, Engels Products -31 jan.
— *Galerie Viruly.* Fien Huth -26 jan.
— *Galerie Swart.* Fie Werkman en Jan van der Zee -22 jan.
— *De Vrije Academie.* Daan Bout, Mario Kriek, Hans Vleugels, To Vreede, Gerrit de Vries -4 febr.

ARNHEM
— *Gemeentemuseum.* Vijf Gelderse Fotografen -8 febr.
Vijf Edelsmeden, winnaars van de Vreedenburgh-prijsvraag -24 jan.
— *Akademie.* Aart Klein, foto's -31 jan.

BRUNSSUM
— *De Galerij.* Toegepaste Kunsten -12 febr.

DELFT
— *Het Prinsenhof.* De schilder en zijn wereld -25 jan.
— *Ethnografisch Museum.* Indonesische kunst uit eigen bezit

DEVENTER
— *De Muntentoren.* Iconen -26 jan.

DORDRECHT
— *Dordrechts Museum.* Tekeningen van S. A. Krausz en enkele aanwinsten van het Dordrechts Museum -15 febr.

EINDHOVEN
— *Sted. van Abbemuseum.* Collectie Guépin -25 jan.

ENKHUIZEN
— *De Drommedaris.* Lustrum-expositie: 15 kunstenaars (alleen geopend na telefonische afspraak)

ENSCHEDE
— *Rijksmuseum Twenthe.* Collectie J. B. Scholten -eind jan.

GOUDA
— *Sted. Museum Het Catharina Gasthuis*: Koper en brons -8 febr.

DEN HAAG
— *Gemeentemuseum.* Den Haag '45-'85 -5 mei
Haagse aquarellisten -31 jan.
World Press Foto '64 -1 febr.
Hedendaagse Sowjet-grafiek -22 febr.
Tekeningen van Kruyder, Hanf, Chabot en Gestel -15 febr.
Jules Vermeire, beeldhouwwerk -28 febr.
Marcel Duchamp 3 febr.-29 maart
Jaap Wagemaker 6 febr.-29 maart
Juwelen van Georges Braques 13 febr.-22 maart
Lotti van der Gaag 9 febr.-12 april
Livinus van der Bundt 19 febr.-12 april
Tekeningen van Matthijs Maris, naar aanl. van de T.V. Uitzending Openbaar Kunstbezit vanaf 2 febr.
— *Museum voor het Onderwijs.* Delta -1 sept.
— *Het Ned. Postmuseum.* De pioniertijd van de Radio-omroep -1 febr.
De Collectie Waller -18 jan.
— *Haagsche Kunstkring.* Willem Schrofer en Gerard Wensma -22 jan.
— *Kunstcentrum (Molenstr.).* Nico Molenkamp -29 jan.
— *Galerie Nieuwenhuizen-Segaar.* Wintertentoonstelling van Nederlandse en Franse kunst -31 jan.
— *Galerie Hathor.* Tekeningen van Hubert (Herberghs) -23 jan.

— *Openbare Bibliotheek.* Geschiedenis van de Hongaarse muziek -1 febr.
— *Atelier Lissabon.* Bonies, Cardenas, Häggblad, Johansson, Reutersvärd -31 jan.

GRONINGEN
— *Groninger Museum.* Le Corbusier -18 jan.
Album van Oud-Groningen -18 jan.

HAARLEM
— *Frans Halsmuseum.* Kersttentoonst. Vita Jesu -1 febr.
— *Het Huis van Looy.* Kunst rond 1900 -1 maart
— *De Vishal.* Keuze uit de verzameling van het Van Abbemuseum te Eindhoven 22 jan.- 28 febr.
— *In 't Goede Uur.* Tekeningen van Wim Steyn -31 jan.

HENGELO (O)
— *Hengelose Kunstz.* De Nederlandse Gouachisten, II -1 febr.

HILVERSUM
— *Goois Museum.* Sierk Schröder -8 febr.
Frits Klein 13 febr.-8 maart
— *Reflex (Klein Cultureel Centrum-Bussumergrintweg 3A).* Corneille -30 jan.

LEEUWARDEN
— *Het Princessehof.* Meesters van het expressionisme van de 20ste eeuw -25 jan.
— *Kunstcentrum Prinsetún.* Ponnie en Paard, gouaches van Chris Engels -31 jan.

LEIDEN
— *Sted. Museum De Lakenhal.* Italiaanse grafici -25 jan.
40 foto's van Chris Paul Stapels -25 jan.

MAASTRICHT
— *Kunstz. Arti.* Plastieken van Godfried Pieters -1 febr.
Tekeningen van Hubert (Herberghs) 6-28 febr.
— *Galerij Artischunk (Jodenstr. 28).* ½ Artishock (Bartels, v. d. Beek, Brouwer, Kreens, Meyer)

RHENEN
— *Streekmuseum.* Zuid-Veluwezoom, grensgebied van het Romeinse Rijk -31 jan.

ROTTERDAM
— *Museum Boymans van Beuningen.* Verzameling Sir Edward en Lady Hulton -18 jan.
Dodeigne, beeldhouwwerk en tekeningen -24 jan.
18de en 19de eeuwse Duitse tekeningen uit eigen bezit -8 febr.
— *Maritiem Museum Prins Hendrik.* Koers Amerika (geschiedenis van de Stoomvaart van Rotterdam op Noord-Amerika) -1 maart
— *Kunstcentrum 't Venster.* Elenbaas/Borghouts: Het boek Ruth -29 jan.
— *Gemeentearchief.* Oeververbindingen: Veren, bruggen en tunnels -31 jan.

TILBURG
— *Textiel-Museum.* Zes eeuwen mode in miniatuur -1 febr.
— *Brabantse Stichting v. Kunst- en Edelambacht.* Jan van den Braak -1 febr.

UTRECHT
— *Museum v. Nieuwe Religieuze Kunst.* Huub Dröge, Impressies uit Polen -18 jan.
— *Centraal Museum.* Tekeningen v.h. Vaticaans Concilie door Frederick Franck -15 febr.
De Wereld van de Bijbel -31 jan.
— *De Utrechtse Kring.* Guillaume Lo-A-Njoe -25 jan.
Paul Eliasberg (Parijs) -27 jan.
Nico Jonk en Arthur Spronken 2 febr.-3 maart

WASSENAAR
— *Kunstz. Heuff.* Jan den Hengst en Peter van der Meer -29 jan.

ZEIST
— *Het Slot.* Collectie Clement, grafiek uit Nederland -1 febr.

ZUTPHEN
— *Kunstz. Bakker & Ploeg (Nieuwstad 20).* Paul Damsté en Pieter Derksen, expositie van dingen -10 febr.

BANDEN

Bij voldoende belangstelling zullen weer banden voor het Bulletin worden vervaardigd. De prijs voor jaargang 1964 zal ongeveer f 3.— bedragen inclusief verzendkosten.

Banden voor eerdere jaargangen van de 6de serie (dus vanaf 1948) kunnen, mits gelijktijdig besteld, worden nageleverd.

Bestellingen kunnen tot 15 februari worden ingezonden aan de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a, Leiden.

NIEUWSBULLETIN KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND, AFLEVERING 2, BLZ. *15-*30, 15 FEBRUARI 1965
REDACTIE-SECRETARIAAT BALEN VAN ANDELPLEIN 2, VOORBURG

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Groningen. In aansluiting op ons vorige bericht (zie blz. *4 en *5) valt de ontdekking van een aantal begravingen te vermelden in de vaste zandbodem onder de reeds genoemde, met brandresten en beenfragmenten verontreinigde bouwlaag. Deze bijzettingen vertoonden een begraafrichting naar het noordwesten, achtereenvolgens zuidoosten, afwijkende van de aslijn der huidige, zowel als de romanogotische en tufstenen kerken, die aan de tegenwoordige vooraf zijn gegaan. Op één uitzondering na bleken de stoffelijke resten, noch de lijkkisten bij deze alleroudste bijzettingen behorende, meer voorhanden te zijn, hetgeen niet te verwonderen valt gezien de ontelbare graven in de latere eeuwen binnen de kerkmuren uitgedolven, zodat zich alleen nog de bodems der grafkuilen aftekenden. In één geval was nochtans een eikehouten boomkist met deksel gespaard gebleven, waarnaast nog weer een veel kleiner, uit gekloofd eikehout samengesteld kistje werd aangetroffen. Vermoedelijk betreft het hier het graf van een vrouw met kind.

Hoewel het aantal paalresten en paalkuilen, tijdens het onderzoek blootgelegd of waargenomen, nog toenam, was het voorshands niet mogelijk deze tot de plattegrond van een of meer houten kerkgebouwen van pas te brengen. Men kan slechts hopen dat bij de voortzetting van de opgravingen in de nabije toekomst, meer naar het westen, nieuwe reeksen palen te voorschijn zullen komen, welke ons in staat stellen een en ander tot een meer bevredigend geheel te completeren dan het ons tot dusverre mogelijk is geweest. Niettemin, de noordzuidelijke strekking schijnt toch wel voor een samenhang met een kerkelijk bouwwerk te pleiten. Afgezien van dit alles vormen de zo even beschreven groep graven met hun afwijkende bijzettingsrichting een onmiskenbare aanwijzing dat de Groningse St.-Maartenskerk op een grafveld rust, waar naar de Christelijke zede minstens duizend jaar geleden de eerste teraardebestellingen moeten hebben plaats gevonden. Wellicht levert C 14 onderzoek der hout- en beenderresten ons het bewijs, doch nu alreeds zouden wij het vermoeden willen uitspreken dat dit grafveld, waarbij of waarop meteen al een houten, St.-Maarten gewijde parochiekerk moet zijn gebouwd, uit de dagen van Liudger, mogelijk zelfs diens voorganger op Groningse zowel als Drenthse bodem, Willehad, stamt.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

FRIESLAND

Franekeradeel. Bij het ingraven van een olietank achter het gemeentehuis van deze gemeente te *Franeker*, het Martena-huis, werd een aantal scherven gevonden van middeleeuws Rijnlands aardewerk.

Aan één bodemfragment was duidelijk waarneembaar dat de breukranden van de buik zodanig waren bijgeslepen dat een laag schaaltje of napje was ontstaan. De vondst werd door Gemeentewerken gemeld.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

——. Op een grondopslag te *Tzum* werd een benen, zgn. glis gevonden met een loodrechte doorboring, waarin een ijzeren stift was bevestigd. De vondst werd door de Gemeentewerken gemeld.

G. Elzinga (B.A.I. en F.M., Leeuwarden).

Gaasterland. Bij het ingraven van hekpalen aan de A. Rampionstraat te *Bakhuizen* vond de heer B. Folmer aldaar een aantal 13de-/14de-eeuwse kogelpot- en steelpanscherven, alsmede fragmenten van een pot op standring. Een en ander is van zwartgrijs tot zwartbruin aardewerk gemaakt en verraadt een herkomst uit verschillende productiecentra. Ook werden houtskool- en asresten waargenomen. De vindplaats, die in een uitbreidingsplan ligt, zal in het oog gehouden worden. De vondst werd gemeld door de heer H. Twerda te Bakhuizen.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F. M., Leeuwarden).

——. Bij het maken van een 2.65 m × 1.30 m grote verwarmingskelder in de Herv. kerk te *Harich,* vlak ten oosten van de toren, konden nog enige waarnemingen worden gedaan betreffende de verschillende vloerhoogten die deze kerk heeft gehad. Hieruit bleek dat het oorspronkelijke maaiveld van de vaste grond zich op ca. 1.50 m onder het huidige vloerpeil heeft bevonden. Door middel van grondstortingen is dit maaiveld ter plaatse enige malen, met zekerheid drie maal, verhoogd. In de onderste 50 cm werden o.m. tufsteenpuinresten gevonden, afgedekt door een grijsachtig rode leemband, die wellicht als een (tweede?) middeleeuws vloerniveau kan worden beschouwd. Daarna heeft een verhoging van 25 cm plaats gehad die met een plavuizenlaag was afgedekt, welke waarschijnlijk de vloer van de kerk vormde, toen deze op 10 mei 1662 instortte. Op deze vloer werd een laagje leigruis aangetroffen, waaroverheen een 50 cm dikke zandlaag, vermengd met rood baksteenpuin, was aangebracht, waarop een dun zwart bandje lag, dat vermoedelijk het vloerpeil aangaf dat de kerk in 1870 bezat, toen met een grote vernieuwing werd begonnen. Bij die gelegenheid is op 30 cm boven het genoemde zwarte bandje een holle houten vloer gelegd, rustend op metselwerk. Helaas konden de verschillende ophogingen niet door scherfvondsten e.d. nader worden gedateerd. Ook werden geen funderingsresten van steen of hout waargenomen, vermoedelijk omdat de kelder juist in het midden werd aangelegd. Wel kwamen nog enige fraaie 17de-eeuwse grafzerken aan het licht, die thans blijvend zichtbaar zijn gemaakt. Bij het onderzoek werd veel medewerking ondervonden van de predikant, ds. A. K. van der Schout, de kerkvoogdij en plaatselijke vrijwilligers.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

Menaldumadeel. Nabij *Menaldum* is een koperen muntje van Constantijn gevonden met portret van Constantinus II en geslagen in 322 na Chr. te Thessalonica (Voetter, blz. 342, 12).

De determinatie geschiedde door het Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

NOORD-HOLLAND

Uithoorn. In verband met het bouwrijp maken van uitgestrekte gronden in de Legmeerpolder benoorden Uithoorn is men op korte afstand van de oostelijke oever van het voormalige Legmeer op baksteenpuin en doodsbeenderen gestuit. Het betreft hier kennelijk de reeds lang geleden afgegraven verhevenheid waarop eenmaal de kerk van het geheel verdwenen dorp Tamen stond. Deze, Johannes de Doper gewijde kerk werd in 1559 nog weer herbouwd en in 1662 naar het schijnt afgebroken. Intussen had toenemende wateroverlast, ondervonden van de aangrenzende meren, tot de verarming van het dorp en de uiteindelijke verschuiving van de bewoning naar de westelijke Amsteloever aanleiding gegeven, waar in laatst genoemd jaar dan ook een nieuwe kerk verrees in de plaats van de oude. Het is niet uitgesloten dat nader onderzoek ons in de gelegenheid zal stellen de voorlopige verkenningen te verdiepen.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

LIMBURG

Tracé pijpleiding n.v. Nederlandse Gasunie. Van de heren H. M. E. van Haaren te Thorn en A. Würth te Geleen ontvingen wij de volgende vondstmeldingen:

a. *Klein Welsden, gem. Margraten.* Aan het licht kwam vroeg-middeleeuws aardewerk, o.a. een ongeglazuurde kookpot met lensbodem en manchetvormige rand, een ongeglazuurde kogelpot, alsmede scherven van met de hand gevormd en gedraaid aardewerk. Een en ander kan gedateerd worden omstreeks 1100. Deze vondsten zijn afkomstig uit geroerde grond op ± 30 cm onder het maaiveld.

b. *Kelmont, gem. Beek.* In geroerde grond, op ± 20 cm onder het maaiveld werd een bodem en een wandscherf van een met ijzerengobe geglazuurde pot aangetroffen, alsmede de bodem van een pot van het Andenne-type met uitgeknepen voet. Het materiaal kan gedateerd worden in de 13de of 14de eeuw.

c. *Limbrichtse Bos, gem. Nieuwstadt.* Direkt onder het maaiveld kwamen uit geroerde grond scherven van steengoed en aardewerk aan het licht, daterend uit het laatste kwart van de 14de eeuw.

A. Bruijn en A. Buisman (R.O.B., Amersfoort).

IJSSELMEERGEBIED

Oostelijk Flevoland. Het onderzoek in sectie G (*zie ook Nieuws-Bull. K.N.O.B.,* 1964, kol. *228 en *316) is voortgezet met het afschui-

nen van het daar gemaakte vlak. Hier kwamen nu vier skeletten van mensen aan het licht. Bovendien werd duidelijk dat de eerder gevonden aardewerkresten van urnen afkomstig moeten zijn. Gecalcineerd skeletmateriaal van mensen, tezamen gevonden met scherven van zeer grof, primitief aandoend aardewerk, doet vermoeden dat crematiebegravingen hier hebben plaats gevonden. Deze zullen wellicht verstoord zijn door het nadien bijzetten van een aantal doden: lijkbegraving dus. Vermoedelijk mag hier worden gedacht aan twee opeenvolgende cultuurfasen, waarvan de tweede traditioneel gebruik maakte van de oude begraafplaats na ingrijpende wijziging van het dodenbezorgingsritueel. Tussen deze beide cultuurfasen — mogelijk ook culturen — heeft zich geen overstromingsfase in de landschappelijke opbouw voorgedaan. Het is nog niet uit te maken of het hier gaat om twee opeenvolgende culturen, elk met eigen doden-grafritueel, dan wel om een cultuur in twee opeenvolgende perioden, waarin zich de gedachten over dodencultus wijzigden. Vermoedelijk zijn er meer skeletten. Van een daarvan ontbreekt de schedel, die vermoedelijk verstoord is. Dit kan het merkwaardige verschijnsel van de los aangetroffen mensenkiezen, die tijdens de opgraving zijn gevonden, verklaren. De aard van de cultuur kan nog niet worden vastgesteld. Er wordt thans nog gezocht naar de nederzetting, die zich stellig in de nabijheid van de plaats van de bijzettingen moet bevinden. Er zijn nog enkele vindplaatsen bekend, die voor verdere opgraving in aanmerking komen, in hetzelfde oeverwallenlandschap.

Op het geheel ontgraven skelet werd een hoektand van een varken in de borstholte aangetroffen. Eerder is al gewezen op de uitzonderlijk diepe ligging van het vondstenmateriaal ten opzichte van het N.A.P.

Gezien het feit dat een onverstoorde afzetting de begravingen afdekt en daarover een laag wordt gevonden met enkele laat-neolithische scherven (bekercultuur) mag worden aangenomen dat de nu gevonden lijkbegravingen in ieder geval ouder zijn. De eventueel voorafgaande crematiebegraving is intussen nog ouder.

G. D. van der Heide (Oudheidkundig Bodemonderzoek IJsselmeerpolders).

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

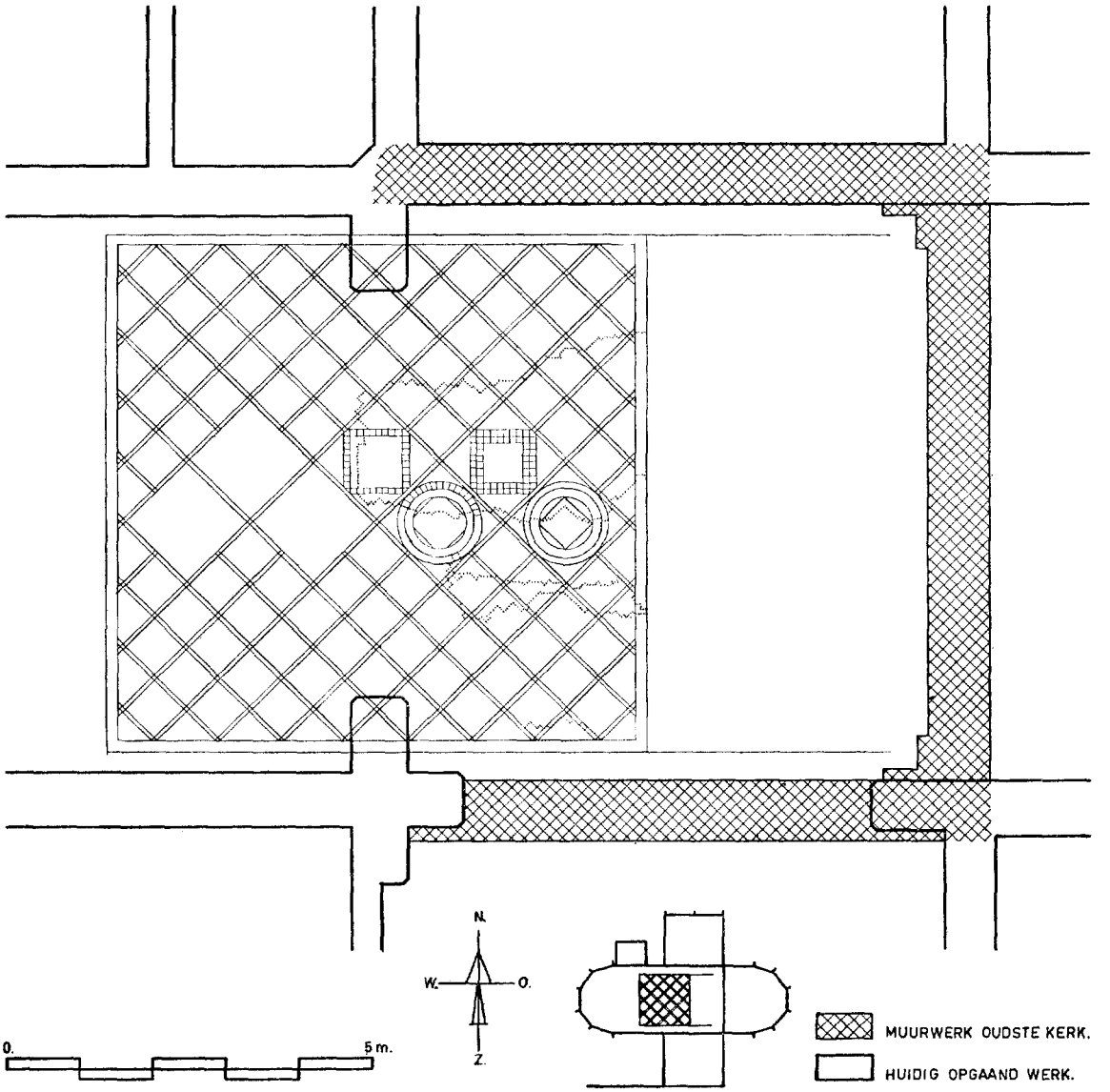
Een tegelvloer in Heukelum.

Tijdens de restauratie van de Hervormde kerk in Heukelum stiet men in januari 1964 op een verrassend gaaf bewaard gebleven fragment van een fraaie tegelvloer (zie afb. 1-3). De vloer lag op ± 1.10 m onder de jongste kerkvloer; hij bestaat uit kleine geglazuurde tegels in de kleuren zwart, groen, geel en rood (dik 16-20 mm). Verscheidene tegels zijn voorzien van een motief (o.a. de Franse lelie) als dun laagje pijpaarde ingelegd in de roodbakkende klei van de tegel, het geheel van een glazuurlaag voorzien.

De afmetingen van de vloer zijn ongeveer 7.10 m in het vierkant geweest, iets minder dan de breedte van het huidige schip en koor. De westelijke begrenzing werd gevormd door een bakstenen muurtje, gelegen in het huidige westelijke gedeelte van de kerk dat uit 1728 dateert. De oostelijke rand lag op ca. 3.75 m afstand van een rechte bakstenen koorsluiting ter plaatse van het begin van het huidige koor. Over deze afstand heeft de vloer 15 cm hoger gelegen; restanten hiervan werden teruggevonden, o.a. sterk versleten tegels nabij een rechthoekige uitsparing, waar het altaar gestaan zal hebben. De sprong werd niet gevormd door een muurtje; de verticale tegels stonden gewoon tegen de aarden verhoging.

Omdat men tegen een der koormuren bepleistering vond onder de tegelvloer, zocht men naar een lager gelegen oudere vloer. Deze bleek ca. 1.10 m dieper te liggen en te bestaan uit in visgraatverband gelegde bakstenen van ca. 30 x 14 x 7 cm, een formaat dat naar de 13de eeuw wijst. Sommige stenen waren uitgesleten tot een dikte van 3.5-4.5 cm overbleef. Op deze vloer lag een ca. 25 cm dikke sliblaag en vervolgens zand. Deze oudste vloer, die lange tijd dienst gedaan moet hebben, behoort dus bij het rechtgesloten koor, waarvan aan de noordzijde nog opgaand werk bewaard bleef.

Onze tegelvloer werd dus blijkbaar gelegd bij

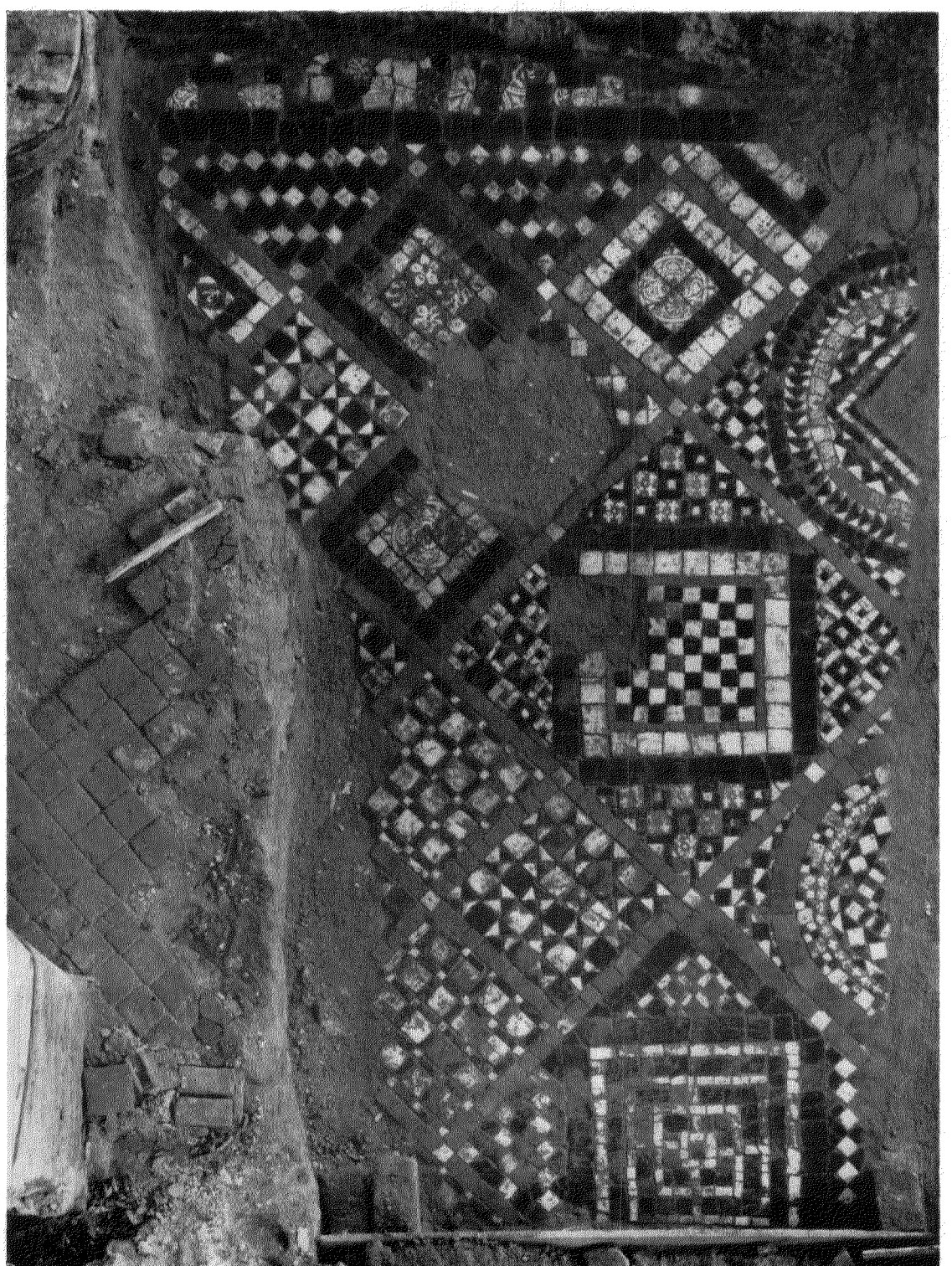
Heukelum, Hervormde kerk. *Reconstructietekening tegelvloer en zijn plaats in de huidige kerk, schaal 1 : 100.* (Tekening Monumentenzorg)

een verhoging van het niveau na een overstromingsramp. De oude buitenmuren bleven hierbij gehandhaafd. Waarschijnlijk was dit de vloed van 1342, de enige bekende uit de jaren 1270-1400, die niet opzettelijk veroorzaakt werd (zie jhr. L. F. Teixeira de Mattos, *De Waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland,* deel IV1, blz. 25). Het huidige veelhoekige koor van de kerk kan blijkens kenmerken van de kapconstructie uit het laatst van de 14e eeuw dateren (mededeling van H. Janse). Een en ander geeft aanleiding onze tegelvloer te dateren als midden 14de eeuws.

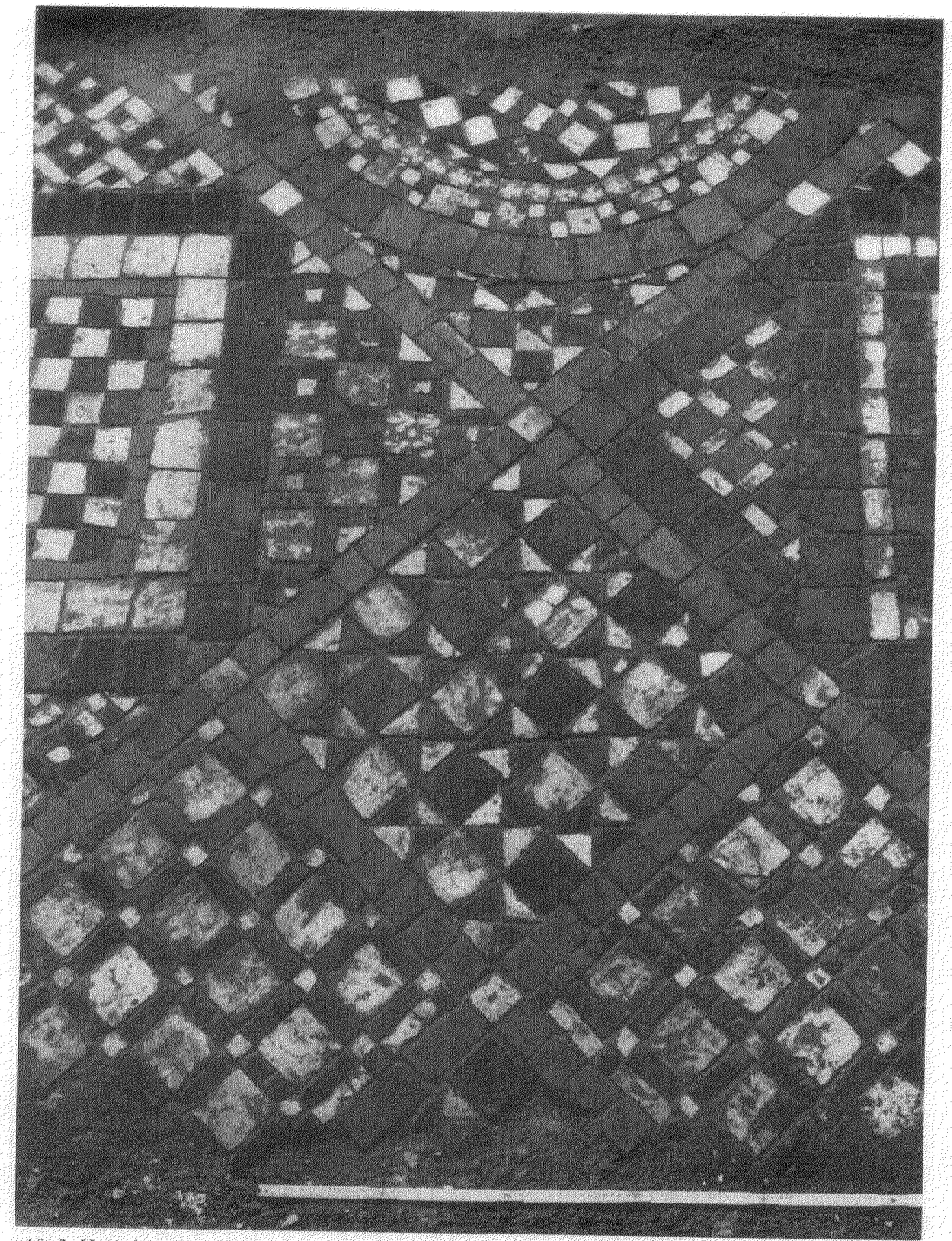
De vloer is thans uitgenomen in afwachting van opstelling in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Diverse gegevens in het bovenstaande danken wij aan de heer G. de Jong, opzichter bij de restauratie van de kerk door architectenbureau ir. T. van Hoogevest b.i. te Amersfoort.

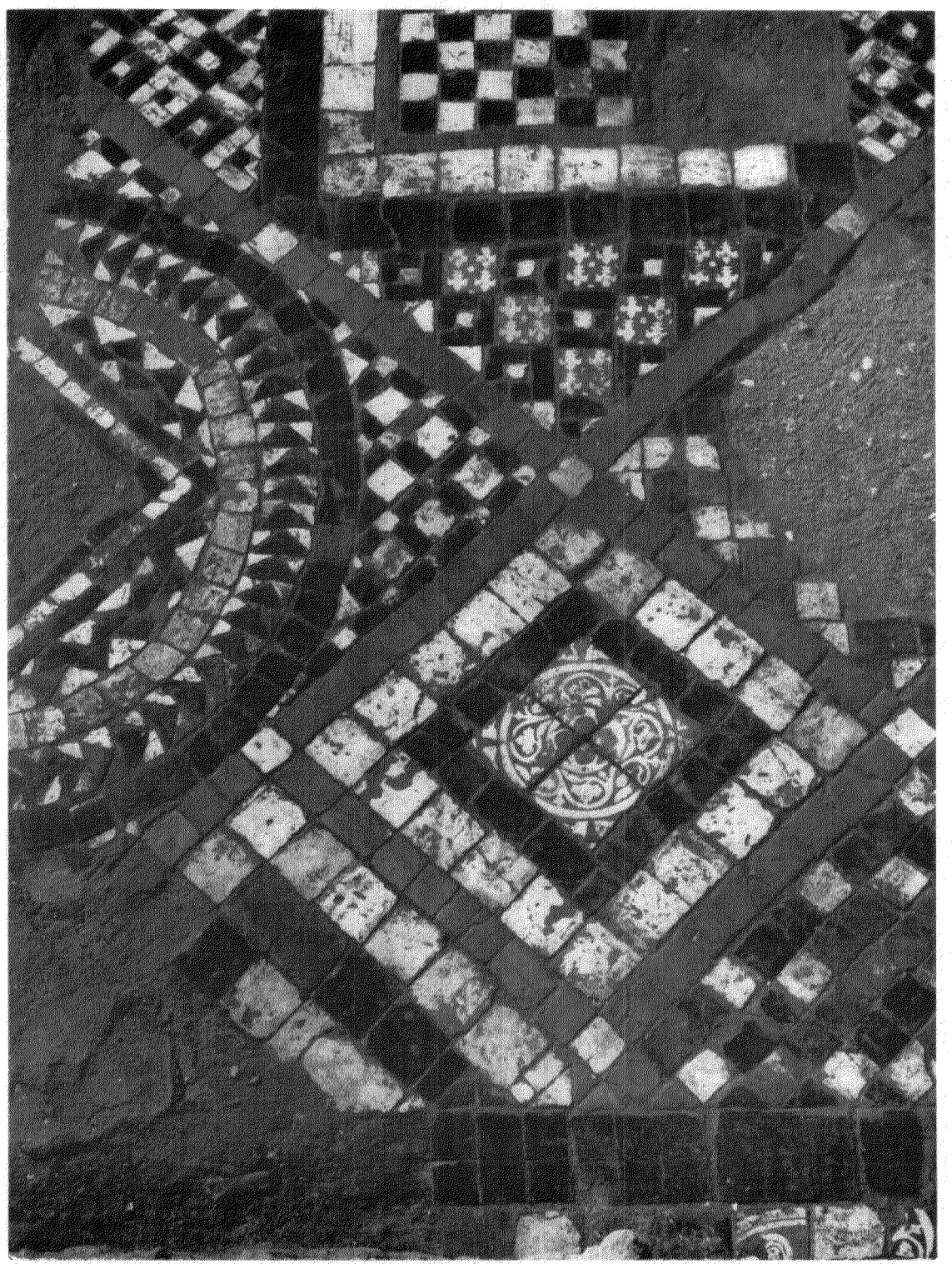
G. BERENDS
TH. VAN STRAALEN

Afb. 1. Heukelum, Hervormde kerk. Fragment tegelvloer; oosten boven; lang 3.85 m.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 2. Heukelum, Herv. kerk. Detail tegelvloer, gezien naar het zuiden. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 3. Heukelum, Herv. kerk. Detail tegelvloer, gezien naar het westen. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 1. Groninger Museum, archeologische afdeling, zaal I, terpencultuur, Angelsaksische invasie en vroege middeleeuwen.

Afb. 2. Groninger Museum, archeologische afdeling, zaal II, prehistorie, urnenvelden, late bronstijd en ijzertijd.

MUSEUM-NIEUWS

Groninger Museum voor Stad en Lande.
De archeologische afdeling gereorganiseerd.

Lange tijd heeft de in de kelder opgestelde collectie archeologie een weinig aantrekkelijk onderdeel gevormd van dit museum. Thans, na de reorganisatie, tot stand gekomen met medewerking van de heer A. Verhoeven, valt hier een van de meest aantrekkelijke en — contradictio in terminis — moderne afdelingen te bewonderen.

In de twee beschikbare ruimten heeft men muren en vensters en ook de steunpilaren verborgen achter wit board. Het plafond is zwart geschilderd waardoor het onrustig patroon der gewelfjes niet meer opvalt. De uit moderne grijzige tegels bestaande vloerbedekking bleef gehandhaafd.

Rondom zijn wandvitrines aangebracht met niet zichtbare buislampen; verder is er spotlightverlichting. Gebroken wit en lichtgrijs vormen de hoofdtinten.

Men kan de ruimte maar aan één zijde betreden. Een bezwaar is, dat men nu het eerst wordt geconfronteerd met het laatste tijdperk waarvan de meest omvangrijke collectie in de grootste ruimte geëxposeerd diende te worden. Eigenlijk is het wel wenselijk het publiek een aanwijzing te geven dat het voor een chronologische rondgang in de laatste zaal dient te beginnen.

Hier leest men eerst op een profielkaart de geschiedenis af van de bodemvorming der provincie. Aansluitend hierop toont een kaart op welke gronden de oudste vondsten van hunnebedden, grafheuvels en urnenvelden gedaan zijn. Aldus wordt het verband tussen grond, tijd en bewoning duidelijk. De opstelling der voorwerpen, die natuurlijk de chronologische lijn vormt van paleolithicum tot late bronstijd, is zeer smaakvol, en ook duidelijk gerangschikt naar groepen en vondsten. Met kleine verschillen in niveau of van kleuren in achter- of ondergrond wordt deze differentiatie dikwijls bereikt. Het geheel wordt verlevendigd door o.a. schetsen van urnenvelden, foto's en de reeds uit de oude opstelling bekende terpenmaquette. Urnen uit Wessinghuizen en Laudermarken staan geëxposeerd op een open rek; duidelijk is de toelichting op de chronologie der vormen.

De grootste zaal is gewijd aan het tijdperk der terpen tot aan dat der bedijking. Bij binnenkomst is hier een blikvanger doordat op een lage, in de lengteas staande estrade, het model van de terp uit Ezinge, het originele stookgat en een grote waterkruik zijn geëxposeerd. Hier overheen ziet men in een, tussen de wandvitrines open gelaten nis, een grote luchtfoto van de terp van Marsum (bij Appingedam). De estrade staat tussen twee gemaskeerde pilaren, op de rechtse is bovendien een dwarswand aangebracht. Hiertegen hangt weer een kaart, nu met aanduiding van de terpenvondsten en een plattegrond van de Ezingse boerderij. Tegen het schotwerk om de linker pilaar wordt in een plat vitrinetje de flora van de terpencultuur door verkoolde zaden en plantenresten getoond. Beenderresten zijn in een vierdelig wandkastje geëxposeerd. Het beroemde paardje van Wierhuizen is niet meer horizontaal maar nagenoeg verticaal in de wand opgesteld.

Verder vervolgt men in de wandvitrines weer de chronologie vanaf ongeveer 500 v. Chr. tot het begin van onze jaartelling; daarna ziet men de vondsten uit de Romeinse tijd en tenslotte, uit omstreeks 600-1000 Merovingische, Karolingische en Viking-voorwerpen. Een aparte groep is gemaakt van allerlei zaken uit het dagelijks leven, betreffende landbouw, weefwerk e.d. uit het tijdperk 500-100 v. Chr.

Niet direct verband houdende met deze afdeling is het open rek met keramiek uit omstreeks 1000-1200 n. Chr. tegenover de toegang in het portaal opgesteld. Wie daar argeloos naar beneden komt en oppervlakkig toeziet zou een ogenblik aan een expositie van moderne kunstnijverheid kunnen denken. Dit is waarschijnlijk uitsluitend als decoratief element bedoeld. Niet zo heel gelukkig hiermee is de schoonmaakster.

Er zijn geen bijschriften bij de voorwerpen gelegd naar nummertjes, verwijzende naar gedrukte teksten opzij in de vitrines gehangen. Een systeem, dat esthetisch zeer aan te bevelen is maar, gezien de gemakzucht van het publiek, niet steeds tot het gewenste effect leidt. Anderzijds mag men van mensen met belangstelling voor dit soort zaken ook wel verwachten dat zij zich enigermate zullen inspannen.

Groningen kan zich nu, wat de archeologische afdeling betreft, meten met Leeuwarden, waar de vernieuwing in 1953 is voltooid. Dit verschil van elf jaar betekent, in het licht van de archeologie gezien, niets, in dat der museografie heel veel. Toch doet de Friese opstelling gans niet

verouderd aan. Die van Groningen is wat verfijnder, precieuser haast en meer gericht op het esthetische. Leeuwarden heeft echter een veel mooiere collectie. Het didactisch gedeelte met kaarten e.d. is in Groningen moderner en duidelijker. Leeuwarden heeft weer voor de betere ruimte; het Gronings museum is hiermee voor zijn archeologie wel wat zuinig geweest en laat geen enkele mogelijkheid tot toevoegingen van nieuwe vondsten waarmee, bij de huidige stand van zaken in de archeologie, toch wel rekening moet worden gehouden. PETRA CLARIJS

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE TWEEDE MUSEUMDAG IN 1964, GEHOUDEN OP 11 DECEMBER IN HET RIJKSMUSEUM VOOR VOLKENKUNDE TE LEIDEN EN GEWIJD AAN HET THEMA „MUSEUM EN TELEVISIE"

Nadat de voorzitter, prof. dr. H. Engel, de aanwezigen welkom had geheten, in het bijzonder het erelid mr. F. P. Th. Rohling en dr. mr. F. J. Duparc, deelt dr. A. B. de Vries mede, dat er door de hoogleraren in de kunstgeschiedenis en een aantal museumdirecteuren wordt overlegd op welke wijze de stages van candidaten in de kunstgeschiedenis bij de musea er toe kunnen bijdragen universiteit en museum nader tot elkaar te brengen. Hij releveert hierbij aan de openbare les van dr. E. K. J. Reznicek, getiteld „Quo vadimus", zeer onlangs in Utrecht gehouden, waarin deze de bestaande kloof tussen universiteit en museum zo duidelijk heeft geanalyseerd.

Nadat vervolgens enige ingekomen stukken ter kennis van de leden waren gebracht, geeft de voorzitter het woord aan dr. P. H. Pott voor het houden van zijn inleiding: *Educatieve museumarbeid en algemene voorlichting.*

Als uitgangspunt stelt spr. dat musea en T.V. beide media zijn voor massa-voorlichting, die in toenemende mate en in het algemeen belang moeten komen tot een vorm van samenwerking, die een optimum aan resultaat oplevert en de typische karaktertrekken, verbonden aan het eigen type van het medium, in hun juiste proporties laat. Wil men een dergelijke samenwerking bewust nastreven, dan dient men over en weer op de hoogte te zijn met het doel en specifieke middelen van de betreffende media. Hierin ligt de opzet van deze inleiding besloten, welke de gelegenheid wil bieden enig inzicht te verschaffen over deze problematiek van de zijde der musea. De werkdefinitie van een museum kan aldus worden omschreven: een museum is een openbare instelling, die onder verantwoordelijke leiding en met behulp van de vereiste staf en met alle daartoe geëigende technische middelen op verantwoorde wijze over een bepaald onderwerp voorwerpen en documentatie verzamelt, bewaart, bestudeert, toegankelijk maakt door publikatie en op zodanige wijze aan een algemeen publiek presenteert, dat dit publiek hieruit op enigerlei wijze bevrediging of voordeel kan trekken. Met opzet noemt spr. dit een werkdefinitie, omdat zij in feite een nuttigheidsomschrijving is, welke voortkomt uit een periode die reeds een eeuw achter ons ligt. Ondanks de schijn van het tegendeel is een museum een levend organisme, dat met de tijden evolueert, ook al gaat dat in een wat langzamer tempo dan met andere organen het geval is. Dit betekent, dat een definitie, gesproten uit een periode van een eeuw geleden, thans geen absolute geldigheid meer kan hebben. Vooral na de eerste Wereldoorlog zijn de musea dienstbaar gemaakt aan de educatief-culturele ontwikkeling van het publiek.

Spr. schetst daarna de ontwikkeling van het begrip museum. Reeds de naam wijst in de richting van zijn oorsprong: het museum is een kind van de Renaissance. Het was oorspronkelijk een met zorg samengestelde collectie van voorwerpen, die waren verzameld of vervaardigd (het kunstmecenaat is daarbij een zeer voorname factor!). Met en door deze objecten kon de bezitter met een groep van intimi een allusief spel spelen binnen de beslotenheid van een kleine kring, die voldoende gevoel had voor de regels van dit erudiete spel en voldoende kennis om er aan deel te kunnen hebben.

Dit specifieke karakter komt nog tot uitdrukking in twee uiterlijke kenmerken waarin het zich naar buiten openbaart: de z.g. allegorische voorstelling van praalwagens in academische feesten en de allegorische prent, als titelplaat veel toegepast in laat 17de-eeuwse boekwerken met een (veelal berijmde) toelichting.

Typerend is aanvankelijk het privékarakter en

het gericht en beperkt verzamelen als kenmerk van de „deugd" (volgens de oude betekenis: het zich gedragen overeenkomstig de verwachtingen die men qua geboorte en status opriep in het eigen milieu).

Een diepgaande verandering brengt in de tweede helft van de 18de eeuw de Verlichting. Niet langer is het oogmerk het erudiete spel voor de groep van intimi, maar de brede voorlichting aan een nog bredere laag van een goedwillend en fatsoenlijk publiek. Deze ontwikkeling wordt verhaast door de Franse revolutie; de onteigening van vorstelijk en adellijk privébezit leidt automatisch tot het ontstaan van openbare verzamelingen, die evenwel nu hun nuttigheid moeten bewijzen om aanspraak te kunnen maken op een deel van de algemene publieke geldmiddelen om in stand te kunnen worden gehouden. Hetgeen weer tot gevolg heeft, dat men zich omstreeks 1800 over de definitie van het begrip museum gaat bezinnen, waarbij het nuttigheidskarakter sterk op de voorgrond wordt geschoven.

In de loop van de 19de eeuw wordt het karakter van de musea ten zeerste beïnvloed door de snelle ontwikkeling van het openbare leven, waarbij de belangstelling voortdurend verschuift.

Typerend voor de museale ontwikkeling in de vorige eeuw zijn:

1. het voorlichtende karakter van de musea ten behoeve van een breed geschakeerd publiek. (Andere media naast de schoolopleiding ontbraken nagenoeg; de invloed van dagbladen en predikanten was vrij beperkt; er bestond geen geïllustreerde pers en uiteraard geen radio, film of T.V. Wèl van belang zijn toneel en ballet);

2. het verzamelen als Victoriaanse deugd: alles wordt systematisch bijeengebracht wat te pas kan komen. (Er ontstaan z.g. encyclopedische musea, die een begin maken met het verzorgen van wetenschappelijke publikaties en catalogi. Deze zijn bestemd voor vakgenoten en niet voor de bezoekers);

3. de invloed van het fenomeen Wereldtentoonstelling leidt tot groeistuipen van musea, die ofwel uit een dergelijke manifestatie ontstaan ofwel worden overstelpt met een residu ervan („museum of pakhuis"). Het Rijksmuseum voor Volkenkunde werd in 1883 na de Wereldtentoonstelling in Amsterdam bijna bedolven onder het materiaal;

4. de visie op de musea als manifestatie van nationaal prestige: het ontstaan van de nationale musea, waarvan het nationale prestige de grondslag is en de inhoud eerst op de tweede plaats komt;

5. de visie op de musea als manifestatie van de imperiale macht, die zich met name uit in de massale vormgeving van het gebouw en de demonstratie van het nuttige ontwikkelingswerk door de natie elders ter wereld verricht.

Spr. wijst daarna op de duidelijke veranderingen die zich in onze eeuw voltrekken in de musea.

A. Tussen de beide wereldoorlogen zet een reactie in op de 18de eeuwse opvattingen. De musea zoeken een nieuwe functie waarin gaandeweg het didactische element op de voorgrond gaat treden, dat het schoolonderricht completeert.

B. Dit streven zet na de laatste oorlog in versterkte mate door, zowel omdat de musea opnieuw moeten worden ingericht, als door een algemeen streven naar dienstbaarmaking van de musea, waarbij deze een rol wordt toebedacht in de educatieve vorming binnen of buiten schoolverband.

C. Het herstel van het karakter van „gesprekscentrum" tegen de achtergrond van een gegeven collectie, waarbij de beheerder optreedt als gastheer, die zijn gasten (het publiek) op hun niveau wil en kan tegemoettreden.

Museum en publiek: met deze laatste verandering gaat gepaard de noodzaak om dit publiek te leren verstaan („marktonderzoek"). Publiek is de algemene term voor een geheel, dat in individuen uiteenvalt, ieder met eigen kennis, belangstelling en instelling. Voor de vrijwillige museumbezoeker, die werkelijk geïnteresseerd is, is steeds een combinatie van drie drijfveren in wisselende verhouding aanwezig:

1. de wens tot esthetische waardering van schone zaken;

2. het zoeken naar informatie. Hierbij kan de presentatie zodanig gericht zijn, dat het publiek zelf zijn conclusies kan trekken (thematische opstelling);

3. het al dan niet bewust zich verplaatsen buiten de sfeer en de sleur van de eigen tijds- en levensomstandigheden (z.g. escapism).

Moderne educatieve museumarbeid dient rekening te houden met de mogelijkheden van de eigen instelling én met de kennis en instelling van het publiek. Mogelijkheden en methoden zijn afhankelijk van de aard van de museale instelling, waarin vijf hoofdgroepen en vier hoofdcategorieën zijn te onderscheiden:

a. 1. kunstmusea
   2. kunstnijverheidsmusea;
b. musea van techniek, handel en bedrijf;
c. musea betreffende de natuur in zijn verschijningsvormen;

SCHEMATISCHE INDELING IN HOOFDTYPEN VAN DE VERSCHILLENDE CATEGORIEËN VAN MUSEA

A	B	C	D
1. *Kunstmusea* a. algemene b. gespecialiseerde archaeologie en oude kunst middeleeuwse en kerkelijke kunst nationale kunst prentenkabinetten moderne en hedendaagse kunst kunst van een stijlgroep of één kunstenaar z.g. primitieve kunst	3. *Musea voor techniek, nijverheid en bedrijf* a. algemene b. fundamentele geschiedenis der (natuur)wetenschappen c. gespecialiseerde communicatie-musea: scheepvaart-, spoorweg-, rijtuig-, post-, luchtvaart- } musea ambacht-musea bedrijfsmusea tropen-musea veiligheids-musea gezondheids- en hygiëne musea	4. *Musea betreffende de natuur en zijn producten* a. algemene dierentuinen plantentuinen musea van natuurlijke historie herbaria musea voor geologie en mineralogie b. gepecialiseerde: uitwerking van een of meer van de algemene typen, maar beperkt tot een bepaald gebied	5. *Musea voor geschiedenis, folklore en volkenkunde* a. algemene geschiedkundige, folklore & openlucht volkenkundige } musea b. gespecialiseerde: musea voor lokale en/of streekontwikkeling oudheidkamers op bepaald gebied gerichte musea missie-musea
2. *Kunstnijverheidsmusea* a. algemene b. gespecialiseerde musea voor toegepaste kunst meubels glas ceramiek bijoux en horloges penningkabinet musea voor uitvoerende kunst muziek toneel ballet en dans film			
Uitgangspunten: ad 1. primair: esthetische confrontatie secundair: intellectuele documentatie ad 2. primair: artistieke confrontatie secundair: intellectuele documentatie (tertiair: mogelijkheid tot participatie)	*Uitgangspunten*: didactische informatie door thematische opstelling	*Uitgangspunten*: primair: systematische verzameling van voorkomende vormen secundair: documentaire presentatie tertiair: ecologische opstelling	*Uitgangspunten*: primair: presentatie van leven en bedrijf van de medemens, levend in andere cultuurperioden (naar tijd of wereldstreek) secundair: wekken van belangstelling voor kunst en kunstnijverheid tertiair: inlevings- en/of confrontatie bevordering ('habitat' + milieu presentatie)
Algemene karakteristiek voor deze beide categorieën: activiteit is gericht op de presentatie van het kunstobject in direct verband met zijn maker of zijn school (stijlperiode)	*Algemene karakteristiek voor deze categorie*: activiteit gaat uit van de wens de mogelijkheden en de gevolgen van het menselijk vernuft in hun ontwikkelingsgang (en toekomst) te schetsen	*Algemene karakteristiek voor deze categorie*: activiteit wordt bepaald door de wens het wonder der schepping te tonen in haar ordening, haar variëteit van vormen en in haar ontwikkeling ten dele mede door het ingrijpen van de mens	*Algemene karakteristiek voor deze categorie*: activiteit wordt gericht op het wekken van belangstelling voor het leven van de medemens d.m.v. het onderkennen van vergelijkbare uitgangspunten in eigen levensomstandigheden en -milieu

d. musea voor geschiedenis, folklore en volkenkunde.

De aanpak dient voor iedere categorie een andere te zijn, de mogelijkheden van elke groep zijn verschillend naar gelang van de verhouding van de drie wijzen van benadering èn van de informatie die door andere media van voorlichting wordt verschaft.

Eén en ander vatte spr. samen in een tabellarisch overzicht (zie schema).

Tot slot ging de heer Pott nader in op het educatieve werk, zoals dat in zijn eigen museum wordt geconcretiseerd. Behalve het geven van rondleidingen aan gerichte groepen is er het stimuleren van de eigen arbeid van de groep, zoals de methode van de identificatie en/of de confrontatie met de andere levenswijzen door middel van het improvisatiespel (ethno-drama), gespeeld in de beslotenheid van de groep.

Naast dit werk binnen het museum, ontstaat de mogelijkheid van het z.g. „extra-mural work", waarbij een nuttige samenwerking met de T.V. kan worden bereikt. Als voorbeelden noemt hij de programma's over kinderspel, die in samenwerking met de N.C.R.V. tot stand kwamen, en de Indianenprogramma's. (Deze op de filmband vastgelegde programma's werden getoond).

Daarnaast ontstonden er programma's rond een object, zoals het B.B.C. programma: „Animal, vegetable or mineral". Hier liggen ongekende mogelijkheden, indien men over en weer weet wat wordt nagestreefd en wat binnen de technische uitvoerbaarheid ligt.

De voorzitter dankt dr. Pott voor zijn inleiding.

Na de lunchpauze sprak de heer A. R. Eygenhuysen (medewerker van de Afdeling Schoolprogramma's — Radio en T.V. — bij de N.C.R.V.) over de: *Huidige mogelijkheden van televisie als medium van voorlichting.*

Spr. ziet als doel van zijn inleiding de kennismaking met en het wekken van begrip voor de overwegingen van de programmasamenstellers alsmede het verschaffen van enig inzicht in de programmapraktijk. Als uitgangspunt diende de vraag: waarmee heeft een museumdirectie te maken en wat heeft zij in deze kwaliteit te verwachten wanneer zij medewerking gaat verlenen aan een televisieprogramma?

Elke museumdirectie en haar medewerkers wordt, evenals de door haar gerepresenteerde gebieden, gekenmerkt door specialisatie en een betrekkelijk hoog intellectueel niveau. Dit heeft een belangrijke consequentie:

Het is geboden te beginnen met een zekere correctie van en een aanvulling op het beeld van de televisie-medewerker en zijn uitgangspunten.

Fokke Sierksma heeft in een artikel in het blad *Communicatie* een aantal bedenkingen toegelicht tegen de medewerking van specialisten en academici aan T.V.-programma's. Deze zijn nl. zeer beducht voor het gevaar van vulgarisatie.

Teneinde een reële samenwerking mogelijk te maken tussen televisie en museum kan men het beste eerlijk zijn en niet pogen de zaken mooier voor te stellen dan zij in werkelijkheid zijn.

In de eerste plaats is er sprake van een zekere tegenstelling, echter niet zozeer in de specialisatie. Daarom zoekt men juist een samenwerking. De tegenstelling betreft een verschil in intellectueel niveau, of liever in wetenschappelijke scholing. Het komt mij voor, aldus spr., dat dit laatste een tijdelijk verschijnsel is. Wetenschappelijke scholing is thans nog eerder een „struikelblok" dan een voordeel. Een „vervlakking" (van de verschillen) lijkt in de toekomst niet onbereikreikbaar.

Veel belangrijker, daar zij permanenter van aard zijn, zijn de tegenstellingen in traditie en mentaliteit. Deze houden verband met: 1. de verschillende tijdperken en gedachtesferen waarin museum en televisie ontstonden en 2. de veel grotere populariteit welke de televisie nastreeft en bezit.

Veel musea stammen uit de negentiende eeuw, de tijd van feitenverzamelingen en rariteitenkabinetten. De tijd, waarin een van de grootste veldheren en staatslieden van toen, Napoleon, geen mogelijkheden zag voor de aan hem gedemonstreerde duikboot. De tijd ook waarin het individualisme minder kritiek ontmoette dan thans. Typerend daarbij is de sfeer, van waaruit Ortega y Gasset kon schrijven over de „opstand der horden". Stel daartegenover de televisie, ontstaan in een tijd, waarin de medewerker van een massamedium met verbijstering ervan kennis neemt, dat Ortega y Gasset uit het feit, dat zijn boek een bestseller werd, weigerde iets anders te concluderen dan dat dit een bewijs was van zijn stelling, dat het Westen was vervallen tot een ontstellende mate van gelijkvormigheid. Zelfs de theoretische mogelijkheid, dat men van de nood (massificering) een deugd kon maken verwierp hij (in het voorwoord van een van de vele herdrukken van zijn boek). Er is een aanmerkelijk

verschil in traditie en mentaliteit tussen museum en televisie. Het museum is bovendien meer geremd door tradities, die de televisie niet kent. Deze is ontstaan in een tijd van geperfectioneerd technisch kunnen, waarin men met ongeduld de technici en uitvinders hun vondsten uit de hand grist voor men goed en wel kan beseffen wat de gevolgen kunnen zijn.

Vele musea hebben, door hun geschiedenis, soms het karakter van een ivoren toren, de traditie werkt op een enkele uitzondering na (spr. vermeldt hier de rondreizende tentoonstellingen welke het Tropenmuseum als enige onder de musea organiseert) remmend. Deze bindingen aan het verleden kent de televisie niet, zij timmert aan alle kanten aan de weg en staat naar alle zijden open, waarmee zij in verschillende opzichten fungeert als een soort sociale smeltkroes. Onder de medewerkers vindt men vogels van heel verschillende pluimage, voor wie men de term „Vreemdelingenlegioen" kan bezigen. Zij het, dat Hilversum en Bussum in dit opzicht minder extreem zijn dan Hollywood in zijn hoogtijdagen. Zeer zwart is het oordeel van Sierksma, dat „het publiciteitsorgaan televisie zich meester maakt van de wetenschap en de aanverwante terreinen om deze te vulgariseren".

Spr. wijst echter op twee lichtpunten:

a. er zijn geslaagde pogingen gedaan om tot een samenwerking van museum en televisie te komen (Cruys Voorbergh, Pierre Janssen, Openbaar Kunstbezit, de programma's van het Rijksmuseum voor Volkenkunde);

b. om organisatorische redenen krijgt een museum bij samenwerking met de televisie voornamelijk te maken met twee afdelingen nl. de afdeling kunstzaken en de afdeling documentaire programma's.

De sfeer van de meer kunstzinnige programma's en de mentaliteit van de makers ervan zijn de museumdirecties doorgaans meer vertrouwd dan die van de documentaire uitzendingen.

Om deze reden licht spr. deze laatste programma's nader toe. In de twintiger jaren heeft de wijze, waarop de pers de publieke opinie trachtte te vormen, tot vele excessen geleid. Spr. wijst op de berichtgeving in bijvoorbeeld de bladen van het Hearst-concern. Een zwakke afspiegeling van deze dagbladstijl vindt men in Nederland in het optreden van het dagblad *De Telegraaf*. Volgens Walter Lippmann is de sensationele opsmuk van de berichtgeving te herleiden tot de dramatische grondpatronen van onze maatschappij, d.w.z. de spanningen tussen de mens enerzijds en de sociale krachten en gewijzigde, in crisis verkerende of nieuwe instituties anderzijds.

De documentaire beweging wil als reactie hierop zakelijke en verantwoorde background informaties geven. Zij werd gesticht door de Schot John Grierson, van huis uit docent in de sociale wetenschappen aan de universiteit van Durham. In deze kwaliteit kwam hij met Lippmann in contact.

De documentaire houdt zich bezig met de relatie — en vaak ook de conflicten — tussen de mens en de van hem vervreemdende instituties. Langs deze weg worden op indirecte wijze de grondslagen en achtergronden van de eigen maatschappij aan de man in de straat verduidelijkt. De documentaire is ontstaan in een tijd van cultuurcrisis. Zij draagt het karakter van een antwoord op de uitdagingen aan de betreffende maatschappijen en culturen. Grierson werkte eerder in de praktijk uit wat later Karl Mannheim als een van zijn theorieën neerlegde in zijn *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*.

Teneinde een zo groot mogelijke distributie van de vervaardigde documentaires te verzekeren gebruikte Grierson het filmmedium, dat toen het populairste medium was met de grootste verspreiding. Vandaar ook, dat de documentaire beweging zich oriënteerde op de televisie, toen deze zich aandiende.

De mentaliteit van de documentarist wordt — ook in de televisie — gekenmerkt door een maatschappelijk geëngageerd zijn en vaak ook door een eigen visie op het wezen en de toekomst van de maatschappij. In deze groep treft men derhalve veel voormalige leerkrachten, journalisten en politici aan, zoals bijvoorbeeld de Amerikaanse journalist-politicus Ed Murrow, die een tijdlang onderminister was.

Vooral de mentaliteit van de documentarist is van belang en niet zozeer de achtergrond van zijn programma's. Want zoals gesteld, de programma's, waarbij men de specialisten uit de musea en hun objecten gebruikt, worden meestal om organisatorische redenen in de documentaire afdelingen vervaardigd.

In het bijzonder in Nederland, waar men overwegend ideologische omroepen kent, die zich richten op het toelichten en handhaven van een volgens de betreffende ideologie gezonde maatschappelijke en culturele opbouw en ontwikkeling, kan men drie hoofdgroepen van programma's onderscheiden, waarmee de programmaleidingen van de meeste omroepen, bewust of onbewust, rekening houden:

1. informatie: nieuws, gedetailleerde feiten en samenvattende overzichten;

2. sanering (op het sociaal-psychologische vlak), ontspanningsprogramma's en documentaires (dus het leefbaar maken van de wereld);

3. vorming: cultureel-vormend en opinie-vormend (religieus, politiek en sociaal-economisch).

In dit verband geeft spr. duidelijk omlijnd het verschil aan tussen de uitzendingen van de Stichting Openbaar Kunstbezit en die van Pierre Janssen, waarbij hij de wetenschappelijke analyse, die de uitzendingen van Openbaar Kunstbezit kenmerkt, stelt tegenover de benaderingswijze van Janssen, die de gedachtensfeer, fenomenologische eenheid en continuïteit, rond het kunstwerk opbouwt uit aparte belevingen. De zojuist geschetste indeling loopt dwars door de afdelingsorganisaties heen. Men vindt in het bijzonder in Nederland alle drie hoofdtaken in meerdere en mindere mate terug in elke afdeling van de televisiediensten. Bijvoorbeeld in de VARA-quiz „Je neemt er wat van mee" en in het NCRV-programma „Als U het mij vraagt".

Een tweede permanent aspect van de televisie is de grote populariteit welke de televisie nastreeft en bezit. Spr. wijst nog eens op het karakter van „Vreemdelingenlegioen", dat de groep televisiemedewerkers eigen is.

Een ander belangrijk gevolg is het ontspanningselement, dat in diverse variaties een belangrijk en soms overheersend kenmerk is geworden van de meeste televisie-programma-genres. Ook in de z.g. ernstige programma-genres, zoals „Brandpunt" en „Achter het nieuws" bespeurt men een op de ontspanningseis geënte drang tot effectbejag; hetgeen zijn weerslag vindt in de opzet en uitwerking van de „controversiële" en „onthullende" nieuws items. Als men deze algemene „eis", of liever dit algemene kenmerk, uit de weg wil gaan, wordt men verwezen naar de z.g. perifere zendtijden, de tijden, die de omroeptraditie in Nederland heeft voorbeschikt voor de meer gerichte programma's.

Een variatie op het thema „ontspanning" is de „algemene eis" van „human interest", d.w.z. het stimuleren van de belangstelling van de ene mens voor de andere.

In het drama en de meeste speelfilms (geconcentreerd op de verhouding en het conflict mens-mens) brengt dit weinig problemen met zich mee, doch in andere programma's leidt dit nogal eens tot misverstanden en spanningen, die men ook in de programmastaven niet altijd kan thuisbrengen. Verwrongen constructies en mislukkingen, die men niet begrijpt, zijn daarvan meer dan eens het gevolg. (Men mist in dat opzicht in Hilversum en Bussum nog steeds een omroep-ideoloog). Vanuit dit standpunt is het begrijpelijk, dat bijvoorbeeld een gedramatiseerde documentaire nog steeds een van de moeilijkste programma-opdrachten is. Een documentaire concentreert zich immers op de relatie mens-institutie. In feite zijn de eisen „ontspanning en human interest" logische gevolgen van de populariteit, welke men in omroepkringen nastreeft. In dit opzicht is een vergelijking met Goethe's Zauberlehrling misschien wel op zijn plaats, hoewel de situatie in Nederland in vele opzichten gunstig afsteekt bij het buitenland.

Er bestaat een zekere wetmatigheid, gebaseerd op de logische consequentie, dat wie een zo groot mogelijk publiek wil bereiken zekere concessies moet doen.

Weigert U dit, dan is U — tot een populariteit als bijvoorbeeld Pierre Janssen ook voor U geldt — aangewezen op de perifere zendtijd.

Een andere consequentie van de ontspanningseis is, dat de presentator en de presentatie aan bepaalde eisen van algemene verteerbaarheid moeten voldoen. De huidige praktijk wijst uit, dat nog maar weinige specialisten aan deze eisen voldoen. Daaruit resulteert een tegenstelling tussen de vlotte praatjesmaker en de man wiens kennis hij gebruikt.

Ongelukkigerwijze wordt deze situatie nog doorkruist door groeistuipen in het televisieprogramma. Spr. verwijst naar de vroeger nogal veel toegepaste methode om straatinterviews in moten te hakken in een verkeerd uitgewerkte poging de mening van de man in de straat weer te geven. Bedenkelijker nog wordt het wanneer men deze methode om „status-redenen" ook op specialisten en academici gaat toepassen. Het toekomstige rijpheidsstadium is pas bereikt als men de inbreng van de deskundige waarlijk weet te integreren in de totaliteit van samenstelling en realisatie. Deze groeistuipen hangen ook samen met de kunst van het citeren.

Tot slot van zijn inleiding noemt spr. enkele mogelijkheden om een bepaald onderwerp aan te pakken: 1. de analyse, d.w.z. een uiteenrafelende, op het verstandelijke gerichte benadering; 2. de fenomenologische benadering schikt brokken belevenis in een continuerende volgorde; 3. de dramatisering toont een verdichting van een al dan niet fictieve werkelijkheid; 4. de documentaire aanpak vereist vakmanschap en intellectueel niveau van de televisiemedewerkers zelf, al bestaat

ook hier, evenals bij de andere benaderingswijzen de mogelijkheid van een zeer grote inbreng van buitenaf. Vooral in de nog rijpende sector van de documentaire ziet men de duidelijkste misverstanden en mislukkingen.

Wat betreft de aanpak van personen stelt spr. dat bij elk partnerschap op het institutionele vlak een zakelijke houding is aan te bevelen.

Zo dient de televisie zich te realiseren, dat zij één van de middelen is, waarvan de musea zich kunnen bedienen. Het museum dient zich op zijn beurt bewust te zijn van het feit, dat het voor de televisie slechts één van de vele middelen is.

Zelfs bij het ontbreken van verschillen in traditie en mentaliteit zal dit zekere spanningen oproepen en wel in het bijzonder als men elkaar als representanten van de verschillende instituties en media ontmoet.

Daarom zal een optimale soepelheid het best bereikt kunnen worden in een goede persoonlijke verstandhouding tussen museum-medewerker en televisie-regisseur. Als praktische voorbeelden noemt spr. de samenwerking tussen Pierre Janssen en Leen Timp (regisseur) en tussen dr. G. A. van Wengen en regisseur Henk Veenstra.

Nadat de voorzitter de heer Eygenhuysen voor zijn inleiding dank heeft gebracht ontstaat een levendige discussie.

Dr. W. C. Braat heeft de indruk, dat de televisie in het gevlei wil komen bij het grote publiek. Hij betwijfelt of dit de juiste weg is. Amusement moet een goede kwaliteit hebben, moet esthetisch vormend zijn en de smaak van het publiek op een hoger niveau brengen. Hoe treurig het nu nog is gesteld blijkt z.i. uit een uitzending waarin twee maquettes van een dorpsplein werden getoond, één de oude situatie weergevend vóór de aantasting van het straatbeeld door moderne winkelpuien en één van de huidige toestand met moderne puien en benzinepomp. De jeugd vond deze laatste heel fraai!

De heer Eygenhuysen bespeurt in de vraag een generalisering en wil „laag bij de gronds" omschrijven als een speculatie op instinctieve sensaties. Gezonde ontspanning is een zich vertreden. De televisie kan niet bevoogden. Mooi is wat men gewend is. Is iemand gelukkig met een lelijk meubel, laat het dan zo.

De heer J. G. Wertheim wil een z.g. derde programma bij de televisie, waarin beeldende kunst op verantwoorde wijze wordt gedocumenteerd. Sprekers kunnen echter hun onderwerp soms niet „brengen". Openbaar Kunstbezit past thans een selectie toe door middel van audities. Hij ziet er geen heil in kunstvoorwerpen uit de musea naar de studio te brengen. Beter kan men werken met uitstekend belichte foto's dan met een te sterke belichting van het object zelf onder de T.V.-schijnwerpers. Hij herinnert zich een op deze wijze volkomen doodgestraalde sculptuur.

De heer Eygenhuysen antwoordt hierop, dat een slechte belichting een gebrek aan vakmanschap van de technicus verraadt.

Drs. E. R. Meijer wijst op een uitnemende televisiedocumentaire over zilver als voorbeeld van uitstekende belichting.

Dr. W. Jos. de Gruyter vraagt zich af of het niet wenselijk zou zijn indien museummensen een T.V.-cursus zouden volgen om kennis te nemen van de zuiver technische problemen en omgekeerd de T.V.-mensen zich op de hoogte zouden stellen van de conservatie van museumobjecten. Hij acht overigens zelf deze vraag reeds door de tweede spr. beantwoord, doch meent dat een dergelijke uitwisseling alleszins het overwegen waard is.

De heer Eygenhuysen gelooft, dat deze vraag erg theoretisch is en praktisch niet uitvoerbaar.

Dr. P. H. Pott vindt, dat het museum te zeer als een eenheid wordt beschouwd, doch dat men een onderscheid in vier categorieën moet maken, die steeds een andere benaderingswijze en presentatie vereisen.

Mej. M. A. H. van Es herinnert aan de uitstekende film over Erasmus van Hans Redeker, die zowel filmisch als historisch volkomen verantwoord te werk is gegaan.

De voorzitter beëindigt de discussie opdat er nog vragen overblijven voor het forum.

De heer E. A. Schüttenhelm, voorzitter van de N.T.S., stelt als forumvoorzitter de leden van het forum voor: de heren A. R. Eygenhuysen, H. Schaafsma, directeur van de televisie-academie Teleac, drs. E. R. Meijer, hoofd van de Educatieve Dienst van het Rijksmuseum, en dr. G. A. van Wengen van het Rijksmuseum voor Volkenkunde.

Hij vraagt zich af waarom hij als forumvoorzitter is gevraagd. Wellicht als museumbezoeker en televisiekijker? Hij benadrukt de subjectiviteit van de „pijpesteel", die zich slechts daarop richt, waar de man erachter het wil.

Televisie kan geen objectieve kijk op de wereld geven, maar is eigenlijk een soort „bedrog". De vraag is of het museum gebruik kan maken van

de televisie als communicatiemiddel. Televisie is behoefteschappend en moet worden gebruikt als instrument.

Dr. C. van Rijsinge hoort graag een antwoord op de vraag hoe het komt dat de intellectueel de televisie schuwt als „massapest", ondanks de bereidheid van de museumdirecteuren om aan de televisie mede te werken.

Volgens de heer Schaafsma zijn intellectuelen omniforen. Zij verwerpen de televisie als middel waar wat mee te doen is. Televisie is een transportmiddel voor de lading, die men er aan geeft. Drs. Meijer zou de vraag willen omdraaien: waarom vindt de intellectueel iets niet exclusief?

De voorzitter constateert in zijn samenvatting een neiging onder de intellectuelen (wat zijn echter intellectuelen?) om zich uit angst voor de massa te vereenzamen.

Mej. dr. M. E. Houtzager is blij als de televisie in haar museum opnamen komt maken. Deze massapest is toch heel bruikbaar. De heer Schaafsma vindt het standpunt, dat de intellectueel geen televisie zou kennen, erg conservatief. De heer Schüttenhelm gelooft dat de beide vragen: heeft het museum de televisie nodig, en heeft de televisie het museum nodig, positief beantwoord kunnen worden.

Mej. R. Janse noemt de televisie geen massamiddel. Iedereen heeft er op zijn eigen wijze mee te maken. Televisiemensen zien kunst met een frisse blik, zij voelen bovendien aan wat het publiek wil. Zij vraagt wie bij de N.T.S. de waarde van de uitzendingen afmeet. De heer Schaafsma antwoordt hierop, dat deze vraag voor vele media geldt, zoals de radio en de scholen bijvoorbeeld. Het is van belang dat de televisie via een uitwisseling van inzichten een blik achter de schermen krijgt in de musea.

Drs. E. R. Meijer vindt, dat deze uitwisseling niet moet uitgaan van de premisse, dat zij voor beide participanten nuttig zou zijn. Dit is z.i. stellig niet het geval. Dr. G. A. van Wengen onderstreept uit eigen ervaring het belang van een goede verstandhouding tussen museum en televisie.

De heer Eygenhuysen gaat in op het probleem wat goed is voor het publiek. Zich baserend op bepaalde axioma's moet de televisie blijven experimenteren. De controle dient te geschieden door middel van interne discussies en wetenschappelijk onderzoek.

Dr. G. A. van Wengen betoogt, dat het experiment bij de educatieve opzet reeds in de aanvang moet worden erkend. De heer Schaafsma acht een onderzoek zeer belangrijk mits het gepaard gaat aan een programmatische research. De forumvoorzitter verklaart, dat, indien men er van uitgaat, dat de televisie een bepaalde kunstvorm is, het resultaat in de creativiteit van de maker ligt. Normen bestaan slechts als gevoelens, zij staan niet op papier. Er zijn programma's die nooit het publiek geheel zullen bevredigen, omdat het zichzelf in deze uitzendingen niet kan herkennen. De televisie heeft nu eenmaal beperkingen.

Dr. P. H. Pott ziet de musea en de televisie als afzonderlijke media met een eigen methodiek en een eigen verantwoordelijkheid. De interferentie wordt echter steeds groter. Waar komen dan de verantwoordelijkheden te liggen?

In zijn antwoord betwijfelt de heer Schüttenhelm of de musea en de televisie beide media zijn. De verantwoordelijkheid berust evenwel bij de televisie, die de gedachten van de museumdirecteur kan ombuigen voor de eisen van de presentatie. De heer Schaafsma wil vorm en inhoud zo veel mogelijk gescheiden houden. De regisseur moet zich bewust zijn van zijn dienende functie. De televisie is nog niet gespecialiseerd genoeg. Er zullen functionele omroeporganen moeten komen, waarin de musea een eigen inbreng kunnen hebben. Drs. E. R. Meijer constateert enerzijds een zekere weerstand bij de musea om kunstwerken voor de leeuwen te gooien, terwijl zij anderzijds juist gaarne gebruik maken van de televisie vanwege haar wervende functie. Het gevaar is niet denkbeeldig, dat het publiek de televisie als een definitieve kennismaking gaat beschouwen en niet meer naar de musea zal gaan. De televisie mag slechts informerend wervend zijn.

Dr. G. A. van Wengen ziet de beste resultaten voortvloeien uit een samenwerking tussen museum- en televisieman, mits deze in goede harmonie geschiedt. Het museum wordt daarentegen ook wel eens als decordepot gebruikt!

De voorzitter gelooft in een positieve samenwerking, waarbij de verantwoordelijkheid berust bij de zendgemachtigde.

Dr. C. van Rijsinge: de politieke of de wetenschappelijke? Ligt de verantwoordelijkheid voor het wetenschappelijke deel bij het museum, voor de technische presentatie bij de televisie? Dragen alle medewerkers, als team, de verantwoordelijkheid? Of kunnen de wetenschappelijke inbrengers een zekere censuur uitoefenen.

De heer Eygenhuysen wijst op de vloeiende grenzen. Bij de perifere zendtijden hebben de

musea grotere mogelijkheden, de specialisatie is dan minder beperkt. Volgens de heer Schaafsma moet men uitgaan van een harmonisch samenspel totdat de productie is voltooid.

De heren Meijer en Van Wengen betuigen hun instemming met de vragen van de heer Van Rijsinge. Voor beiden is het bepalen van de verantwoordelijkheden een uiterst moeilijke zaak.

De heer Schüttenhelm is van mening, dat de formele verantwoordelijkheid ligt bij de zendgemachtigde. In de praktijk hebben enkele inbrengers geweigerd om aan de productie mede te werken. Vrijheid en verantwoordelijkheid van inbreng blijft een zaak, die slechts in de samenwerking tussen musea en televisie kan worden geregeld.

De voorzitter dankt de leden van het forum voor hun bereidwilligheid om hun visie te geven op het in vele opzichten zo netelige probleem: museum en televisie. Ook aan de gastheer dr. P. H. Pott brengt hij dank voor de voortreffelijke organisatie van deze museumdag, die door 98 personen werd bijgewoond.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALKMAAR
— *Sted. Museum.* Oud-Japanse Surimono (collectie W. J. G. van Meurs, Amsterdam) -22 febr.

ALMELO
— *De Waag.* Herdenkingsexpositie architect J. J. P. Oud 19 febr.-8 maart
— *Het Stadhuis.* Schilderijen van Jan Gierveld -28 febr.

AMERSFOORT
— *Kunsth. Ch. Mol-'t Oude Wevershuys.* 6 Nieuwe Figuratieven 20 febr.-15 maart
— *Zonnehof.* Hedendaagse grafiek uit Joegoslavië -15 maart

AMSTELVEEN
— *Gem. Expositiecentrum Aemstelle.* Gemeentelijke Kunstaankopen -1 maart
Jeanne Bieruma-Oosting -1 maart

AMSTERDAM
— *Rijksmuseum.* Bijbelse Inspiratie (tekeningen van Lucas van Leyden en Rembrandt) -22 febr.
— *Stedelijk Museum.* Morris Louis -29 maart
Hans Hofmann -15 maart
Werk v. Leden van „Sint Lucas", 1965 20 febr.-15 maart
— *Museum Willet Holthuysen.* Binnen zonder kloppen (in de pruikentijd) 18 febr.-26 april
— *Rijksacademie.* Keuze uit de inzendingen v. d. Heineken-Brouwerij prijsvraag -28 febr.
— *Tropenmuseum.* Bali, kringloop van het leven -28 febr.
— *Zoölogisch Museum.* De vreemde eilandbewoner
— *Bols' Taverne.* Foreign Painters in the Netherlands -28 febr.
— *Kunsth. Ina Broerse.* Noëlle van Alphen -4 maart
— *Galerie d'Eendt.* André Marchand 28 febr.
— *Galerie Espace.* Gouaches van Jef Diederen -3 maart
— *Kunsth. Krikhaar.* Yehiel Krize -4 maart
— *Galerie Mokum.* Leherb, autodafé van een surréalist -25 febr.
— *Kunsth. Santée-Landweer.* Hans Bayens -27 febr.
— *Galerie 845.* Guillaume le Roy -28 febr.
— *Anne Frankhuis.* W. Haakma Wagenaar -28 febr.

ARNHEM
— *Gemeentemuseum.* Gerrit Veenhuizen, tekeningen 20 febr.-4 april
Kees Verwey en Charlotte v. Pallandt -28 maart
— *Galerie 20.* Koren, Smeets, schilderijen; Oosterkerk en Cassée, etsen -24 febr.
— *Akademie.* Grafiek v. d. Coöperative groep van Boccadasse (Genua) -27 febr.

BEVERWIJK
— *Galerie Boumans.* Pieter Brueghel de Oude, reproducties -19 febr.

BILTHOVEN
— *De Kuyl.* Tekeningen en litho's van: Appel, Chagall, Picasso, van Rees en Zadkine -27 febr.

BREDA
— *Cult. Centrum De Beyerd.* Hedendaagse Australische schilderkunst, een overzicht v. d. laatste 10 jaar -22 febr.

DELFT
— *Mensa.* Ciano Siewert -28 febr.
— *Kunstz. Fenna de Vries.* Grafiek van Ton van Os en Joop Brans -25 febr.
— *Oostpoort.* Jan Rijnders

DEVENTER
— *De Muntentoren.* Schilderijen van Ab Jongmans -23 febr.

DORDRECHT
— *Pictura.* A. J. Veldhoen 20 febr.-21 maart

EINDHOVEN
— *Sted. van Abbemuseum.* Adolf Loos (1870-1933), architect -16 maart
Poolse wandtapijten 20 febr.-29 maart
— *Galerie Dinette.* Eustache Bancken -7 maart
— *Galerie Slegers.* Kees Verwey -27 febr.
— *T.H. Hoofdgebouw.* Zuidhollandse beeldhouwers -15 maart

ENKHUIZEN
— *De Drommedaris.* Lustrum Expositie, 15 kunstenaars; alleen geopend na telef. afspraak

FINSTERWOLDE
— *Galerie Waalkens.* Willy Boers, schilderijen en collages

GOUDA
— *Het Catharina Gasthuis.* Haagsche Aquarellisten -15 maart

'S-GRAVENHAGE
— *Gemeentemuseum.* Hedendaagse Sowjetgrafiek -22 febr.
Jules Vermeire, beeldhouwwerk -28 febr.
Marcel Duchamp -15 maart
Jaap Wagemaker -29 maart
Juwelen van Georges Braque -22 maart
Lotti van der Gaag -12 april
Livinus van de Bundt 19 febr.-12 april
Kinetische Kunst uit Krefeld -15 maart
— *Museum v. h. Onderwijs.* Delta -1 sept.
— *Kunstcentrum (Molenstr.).* Ru van Rossem -28 febr.
— *Kunsth. Mart. Liernur.* Bob Bruyn en Hans Eschauzier -26 febr.
— *Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum.* Rondom de Meester van Catharina van Cleef -27 febr.
— *Kunstz. van Stockum.* W. Hussem: in het teken -21 febr.
Albert van Dalsum 26 febr.-14 maart
— *Arta.* P. Holstein, tekeningen en grafiek tot *f* 100.— -28 febr.
— *Kunstz. Polder.* Martineau -27 febr.
— *Atelier Lissabon (Lissabon 14c Denneweg).* W. Reckewitz en K. Hermann -27 febr.

GRONINGEN
— *Gronings Museum.* Reinder Juurt Drayer -8 maart
— *De Mangelgang.* Schilderijen en collages van Willy Boers
— *Pictura.* Ruurd Elser en Chris Fokma -22 febr.

HAARLEM
— *Frans Halsmuseum.* Isaac Israëls, tekeningen, pastels en grafiek -5 april
— *Het Huis van Looy.* Kunst rond 1900 (keuze uit 't Frans Halsmuseum) -1 maart
— *Kunstcentrum De Ark.* Schilderijen van Jan Luycken: 100 ambachten
Kunstkring De Acht 28 febr.-28 maart
— *In 't Goede Uur.* Tekeningen van Hans van Norden -28 febr.
— *De Vishal.* 30 schilderijen, keuze uit de verzameling van het Van Abbemuseum, Eindhoven -28 febr.

HARLINGEN
— *Museum Hannemahuis.* P. H. van Asperen

HELMOND
— *'t Meyhuis.* Joost Sicking, schilderijen -1 maart

HENGELO (O)
— *Hengelose Kunstzaal.* Lies en Ben Guntenaar -28 febr.

'S-HERTOGENBOSCH
— *Prov. Noordbrabants Museum.* Lucebert -22 febr.

HILVERSUM
— *Goois Museum.* Frits Klein -8 maart
De Grafische 13 maart-5 april
— *Kantine de Jong.* Afdrukken van houten letters uit de verzameling Kelly -4 maart
— *Reflex.* Etsen van Hannes Postma -1 maart
— *G.S.A.-Gebouw.* Loek Lafeber, emailles; Paul Meylink, weefwerk; Rien Goenee, plastieken -1 maart

HOENSBROEK
— *Galerie De Stoof.* Otto van Rees -21 febr.

LEEUWARDEN
— *Kunstcentrum Prinsetún.* Aquarellen van Nederlandse kunstenaars -21 febr.
Wilfried Peet en Joyce van Rijn 24 febr.-14 maart

LEIDEN
— *De Lakenhal.* Fer Hakkaart -1 maart

MAASTRICHT
— *Kunstz. Arti.* Tekeningen van Hubert (Herberghs) -28 febr.
— *Kunstz. Dejong-Bergers.* Frans Nols -27 febr.

NIJMEGEN
— *De Waag.* Etsen en litho's van H. van Kruiningen -22 febr.

ROTTERDAM
— *Museum Boymans van Beuningen.* Dolf Henkes -1 maart
— *Maritiem Museum Prins Hendrik.* Koers Amerika -1 maart
— *Bouwcentrum.* Woning 1975 — ideeën nu!
— *Int' Constigh Werck.* Gijs van Bemmel en Reinder Visscher -18 febr.
— *Galerie Delta.* Constant (Nieuwenhuis) -7 maart
Nanda Vigo, architectuur 11 maart-26 maart
— *Kunstcentrum 't Venster.* Koos van Vlijmen -19 febr.
— *Het Oude Noorden (Pijnackerstr. 104-106).* Plastieken van Han Rädecker -20 febr.

SCHIEDAM
— *Galerie Punt 4.* Sees Vlag, grafiek -1 maart
— *Galerie C.C.C.* Hans van Draanen -27 febr.

TERSCHELLING
— *Het Behouden Huys.* Sundrum (midwinterfeest op Oosterschelling) -okt.

TILBURG
— *Natuurhistorisch Museum.* Bouwen, het huis van het dier, het huis van de mens -1 maart

UTRECHT
— *De Utrechtse Kring.* Nico Jonk en Arthur Spronken -3 maart
A. C. Willink en Pijke Koch 9-31 maart
— *Kunstliefde.* Kees de Wit en Jop Goldenbelt -1 maart
Pierre van Soest, schilderijen 6-29 maart
— *Nederlands-Goud-Zilver-en Klokkenmuseum.* Zilverwerk uit de 17de, 18de en 19de eeuw (verzameling v. d. Poll, Wolters- en Quinastichting te Zeist.

VEENDAM
— *'t Voorhuys.* Will Corsius en Mart F. Grupstra -28 febr.

VLAARDINGEN
— *De Visbank.* Grafiek en tekeningen van Ria Exel -6 maart

WASSENAAR
— *Kunstz. Heuff.* Alice van Mourik, keramiek; Mustafa Bustangi, schilderijen en Sypko Wijk, grafiek -19 febr.

WINTERSWIJK
— *'t Kempken.* Keramiek van Jaap Dommisse -3 april

ZEIST
— *Het Slot. — Ned. Kunststichting.* Ferdinand Kriwet, Sehtexte (visueel waarneembare literatuur) -8 maart

VACATURE

HAARLEM

Bij het Frans Halsmuseum wordt op korte termijn gevraagd een

EDUCATIEF AMBTENAAR.

Deze functionaris zal onder meer worden belast met de supervisie over de rondleiding en de esthetische vorming binnen en buiten het museum. De voorkeur gaat uit naar gegadigden met kunsthistorische opleiding en bekendheid met de praktijk.

Rang en salaris afhankelijk van opleiding en ervaring.

Eigenhandig geschreven sollicitaties met uitvoerige inlichtingen, alsmede opgave van referenties, worden binnen 10 dagen na het verschijnen van dit blad ingewacht bij de burgemeester van Haarlem.

In de linkerbovenhoek van de sollicitatiebrief vermelden nr. 42152.

NIEUWSBULLETIN KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND, AFLEVERING 3, BLZ. *31-*48, 15 MAART 1965
REDACTIE-SECRETARIAAT BALEN VAN ANDELPLEIN 2, VOORBURG

HUIZEN, WERVEN EN ANDERE ASPECTEN VAN HET MIDDELEEUWSE UTRECHT

DOOR

C. L. TEMMINCK GROLL *

Enkele weken geleden hebt U in de kranten en op de televisie kunnen zien, dat er in de stad Utrecht symbolisch een nieuw begin is gemaakt met de uitvoering van een uit stedebouwkundig oogpunt hoogst interessant project: het nog pas enkele jaren geleden gelanceerde plan Hoog-Catharijne, dat voorziet in een algehele vernieuwing van het stadsdeel van station tot Vreeburg.

De feitelijke verdiensten van dit plan zijn op dit moment voor ons niet zozeer van direct belang — evenmin als wat wij hier er een beetje in betreuren, namelijk dat het gedacht is in samenhang met demping van een deel van de singel. Des te meer echter de twee principes die er aan ten grondslag liggen.

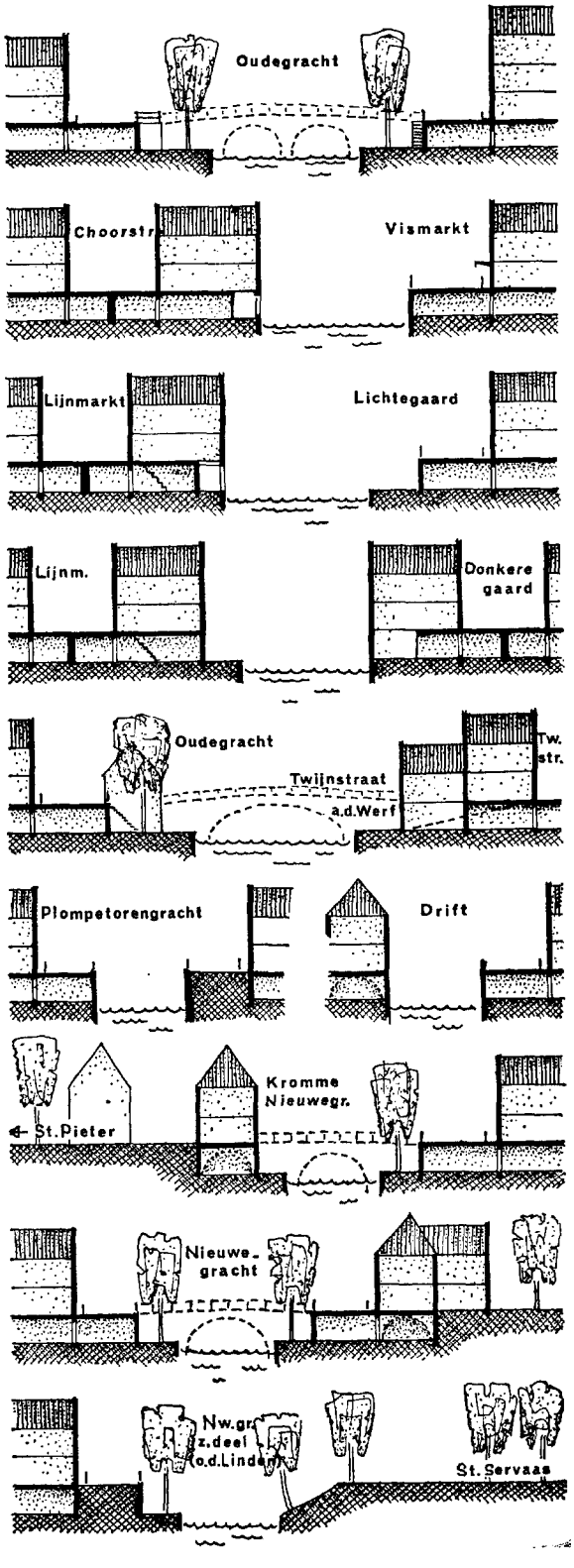
Het eerste is er een van organisatorische aard, namelijk dat het plan ontstond uit een samenwerking van particuliere instanties met de overheid. Enerzijds dus particulieren, die veelal uit eigenbelang niet bereid zijn er rekening mee te houden dat in een stad hun gebouwen niet autonoom zijn, maar deel uitmaken van een gróter geheel. Een overheid anderzijds, die dikwijls graag wel alle zaken zo goed en gedetailleerd mogelijk wil regelen en ordenen, maar daarbij wel eens dreigt te vergeten — en hierbij sluit ik ons monumentenbedrijf niet uit —, dat ze dienares en niet meesteres is van diegenen voor wie ze ordent. Het is dus zeer zeker een reden tot vreugde wanneer deze beide machten elkaar vinden en gezamenlijk iets voortbrengen, wat geen van beide zonder de ander had kunnen voortbrengen.

Het tweede principe betreft de vormgeving. Deze berust op een splitsing van het verkeer in twee niveaus: de voetgangers op het bovenste en het rijdend verkeer op het onderste. Op den duur zal op vele plaatsen een dergelijke oplossing wel de enige mogelijkheid vormen om een voldoende aantal vertegenwoordigers van eerstgenoemde soort in het leven te houden. En alleen al omdat uitsterving van de eerste soort geen overwinning maar zelfmoord van de tweede zou betekenen, is deze instandhouding gewenst! Het tweede principe, dat van de vorm, is in feite afhankelijk van het eerste: dat van de organisatie. De verschillende niveaus moeten immers overal op elkaar aansluiten, de afzonderlijke gebouwen moeten ontworpen worden als onderdelen van een groter geheel.

Het merkwaardige nu is, dat een van de meest karakteristieke aspecten van het oude, het middeleeuwse, Utrecht zijn ontstaan — een kleine zeshonderd jaar geleden — te danken moet hebben gehad aan een op ongeveer overeenkomstige wijze samengaan van de beide principes, die aan het plan Hoog-Catharijne ten grondslag liggen. Ik doel hier op de aanleg van de grachten met hun werven en werfkelders, een opzet die, na al die eeuwen en na alle veranderingen in de levenswijze der mensheid, niet als een oudheidkundige — maar in het dagelijks leven nutteloze — rariteit in stand wordt gehouden, maar die juist bezig is een nieuwe toekomst tegemoet te gaan vol van tot voor kort onvermoede mogelijkheden. Dank zij systematische restauratie sedert een jaar of vijftien komen ze steeds meer in de belangstelling te staan: er vestigen zich simpele en dure eethuisjes, fleurige terrassen, ateliers, boekenkelders, wijnopslagplaatsen en werkplaatsjes, om van luidruchtige jazzkelders en aanverwante zaken maar te zwijgen. Er wordt zelfs gedacht aan wat wel met een nogal groot woord „werfboulevards" wordt genoemd: wandelstraten, vrij van auto's, langs het water, die verwezenlijkt zouden kunnen worden door de onder de bruggehoofden aanwezige kelders te verbouwen tot doorgangsruimten die het ene werfgedeelte aan het volgende koppelen.

Voor wie niet met de eigenlijke structuur van deze aanleg bekend is moge het volgende dienen:

* Voordracht, gehouden tijdens de algemene ledenvergadering van de K.N.O.B. op zaterdag 20 februari.

Schematische voorstelling van de Utrechtse gracht-profielen.

anders dan bij de overige grachten in Nederland ziet men in Utrecht als regel lage bestrate onderkaden ter weerszijden van het water, van waar uit reeksen onder de straten gelegen zwaar gewelfde kelders toegankelijk zijn, die zèlf een voortzetting vormen van de kelders onder de daarachter liggende huizen. Onder de openbare straat bevinden zich dus particuliere kelders, met alle complicaties die een horizontale eigendom zonder vastgestelde rechten en plichten van beide partijen met zich meebrengt! Dat het hier beschreven grachtprofiel zich op allerlei manieren kan manifesteren, dat het een „tema con variazioni" is, mag uit bijgaande afbeelding blijken.

Tot nu toe is er geen archivalisch stuk bekend, dat betrekking heeft op het ontstaan van deze merkwaardige aanleg. Maar omdat we op grond van bouwkundige vondsten wel kunnen stellen dat deze hoogstwaarschijnlijk pas in de tweede helft van de 14de eeuw tot stand kwam — zoals ik straks nader zal toelichten —, heeft zich al een heel stuk stadsgeschiedenis afgewikkeld voordat de werven in het totaalbeeld een rol speelden. Op de tentoonstelling „de Stedenspiegel" in Den Haag hebt U het prachtige perkament van 1122 kunnen zien — dat U als oudste archiefstuk van deze stad trouwens ook hier kunt bekijken — waarop Keizer Hendrik V door het zetten van een lijn in een voor hem getekende figuur de rechten bekrachtigde, die de toenmalige bisschop Godebald de burgers van Utrecht — waarschijnlijk mondeling — had gegeven. Utrecht had toen als handelscentrum het oude Dorestad, verwoest op het einde van de 9de eeuw, en het iets jongere Tiel, verwoest in de beginjaren van de 11de eeuw, opgevolgd.

De Utrechtse handelaars waren dus kennelijk voor 1122 al wel relatief invloedrijke lieden, die zich niet meer geheel en al naar hun heer — de Bisschop — wensten te schikken. De vermelding van een schout in het stuk van 1122 wijst trouwens al op het begin van een burgerlijk zelfbestuur. Waar hebben deze kooplieden gewoond? Er zijn nergens sporen van enige betekenis gevonden, die afkomstig zouden kunnen zijn van woonhuizen uit de 11de of het begin van de 12de eeuw. Vermoedelijk werden tijdens het „versteningsproces" van de woonhuizen, in de 13de-15de eeuw — waarbij de huizen niet alleen aan de grachten, maar ook in de overige stadsdelen

bijna steeds onderkelderd werden — de restanten van de oudere bebouwing al vergraven.

Verrassende vondsten, als destijds gedaan zijn rond het Steen te Antwerpen, vondsten die uitwezen dat de in het begin van deze eeuw nog aanwezige parcellering terugging tot in de 9de eeuw, zijn hier nauwelijks meer te verwachten. Toch wordt de oude mening dat de oudste woonwijk ontstond ten westen van het Romeins castellum — globaal het huidige Domplein — in zekere zin wel door vondsten bevestigd, zoals ik me eigenlijk pas na de voltooiing van mijn huizenboek [1] nader realiseerde.

We zien drie evenwijdige straten, de Boterstraat, de Zadelstraat — die aan zijn richting recht op het hart van het castellum aan zijn mooi gezicht op de Domtoren dankt — en de Steenweg. Hiervan is de Zadelstraat al in 1196 bestraat — eerder nog dan de Steenweg. Nog in 1407 staan de nu zo onaanzienlijke Boterstraat en de Zadelstraat zo hoog in aanzien, dat ze met de Lijnmarkt de eerste straten zijn, waar stenen daken worden geëist. In 1467 nog bouwt Evert Zoudenbalch zijn monumentale huis in de verbindingsstraat tussen Zadelstraat en Steenweg. Tussen deze straten ook ligt Utrechts oudste parochiekerk, de Buurkerk, genoemd in 1131, maar qua stichting zeker nog ouder. Ten noorden daarvan lag het eerste raadhuis, het Schoonhuys. De Boter- en Zadelstraten liepen door tot de Springweg, die tot de Stichting van de Mariakerk in het laatst van de 11de eeuw zijn voortzetting vond in wat nu Achter Clarenburch heet.

Het is ook in deze hoek dat ik een paar nog niet eerder opgemerkte hoogst primitieve, maar monumentaal opgezette, bakstenen huizen ontdekte, die misschien nog eerder voor 1300 dan daarna gedateerd moeten worden. Het zijn Boterstraat 20, tot in de eerste helft van de 15de eeuw bewoond door het geslacht Galencoep (nu een plasticfabriekje), en Mariaplaats 50, in de 14de eeuw vermoedelijk bewoond door het geslacht Van Alendorp. Nog ouder waren de fragmenten van het huis Clarenburg, die in de vorige eeuw gevonden werden. Iets meer naar het noorden zitten in de oudste kern van het gebouw van de dienst van Openbare Werken bakstenen tot 9 cm dik. Ditzelfde formaat werd iets verder, waar de straat in het Vreeburg uitloopt, in de grond gevonden en het is zeer wel mogelijk dat het uit de jaren rond 1200 dateert. Zonder dat er vondsten uit de 11de en 12de eeuw werden gedaan, kunnen we dus toch wel stellen, dat we hier te doen hebben met een stadsdeel dat „ouder" is dan de grachtbebouwing en dat de hele middeleeuwen door in hoog aanzien stond. Het is dus inderdaad wel de meest waarschijnlijke plaats voor de vroegste Utrechtse Koopmanshuizen.

Van het huidige grachtenstelsel was in 1122 nog geen sprake. Wel moeten verschillende nu nog aanwezige lussen in de grachten deel uitgemaakt hebben van de loop van de Rijn, zoals het nu aan één kant wat onderkomen stuk bij de Twijnstraat, de deftige Kromme Nieuwegracht en de drukke bocht van de Oudegracht.

De rivier had een sterk wisselende waterstand, zoals in 1165 nog eens uitdrukkelijk ter sprake kwam. Ook zal de bedding zich nog wel eens verlegd hebben. Op verschillende punten, o.m. bij het Oudkerkhof, bij de Vinkenburgstraat en onder het nooit geheel onderkelderde huis Drakenburg zijn de bewijzen gevonden dat het water 1,5 à 2 m hoger kwam dan thans. In 1127 is er voor het eerst sprake van een gracht, het moet hier gaan om een begin van de regularisatie van de Rijn tot Oudegracht. Aangenomen moet worden dat de Oudegracht in de loop van de 12de eeuw zijn tegenwoordig beloop in grote trekken heeft gekregen. Tegen het einde van die eeuw bestaan ook al aan de uiteinden de parochiekerken van St. Jacobi en St. Nicolaas. Grondsporen doen vermoeden dat er nog oude uitlopers waren bij de Vinkenburgstraat (tot Kintgenshaven) en bij de Ganzenmarkt (tot het Koopmanshuis Compostel). In ieder geval is in de loop van de 13de eeuw de gracht een element van zodanig belang geworden, dat hieraan het meest monumentale huis verschijnt, dat in Utrecht ooit gebouwd werd: de Fresenburch. Het geslacht Frese was een familie, die op haast oud-Italiaanse wijze in de stad zijn aanhang en zijn tegenstanders had. Een stevig huis was dus wel noodzakelijk. Het massale gevaarte is in verminkte staat nog steeds aanwezig. Het meet ruim 10 x 30 m, de beganegrond is 5.8 m hoog, het heeft een halfronde traptoren halverwege tegen de zijgevel en het had een trapgevel, met arkeltorentjes, helemaal van in geel en groen geglazuurde baksteen. Het is volledig onderkelderd door middel van een breed tongewelf. Maar een aansluitende werfkelder was er bij de bouw nog niet. Duidelijk is te zien dat de doorgang door de bijna zes voet dikke voormuur van de kelder een doorbraak is.

[1] *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere noordwesteuropese steden,* 's-Gravenhage 1963.

Dit laatste nu is een belangrijke constatering, die we bij alle grote huizen uit de tijd rond 1300 of uit de eerste helft van de 14de eeuw deden, bij Oudaen, bij Cranenborch, bij het Huis ten Hert, bij Leeuwensteyn, bij Lichtenberg, kortom bij alle oudere exemplaren van de reeks van monumentale met weergangen gekroonde burchten, die alle navolgingen schijnen van hun grote voorganger, de Fresenburch. Hetzelfde geldt ook voor drie huizen van primitiever opzet: de Drakenburg en de ten zuiden van de Lijnmarkt gelegen huizen ten Put en de Oude Put, welke alle drie ook in het begin van de 14de eeuw genoemd worden, maar die mogelijk nog uit de 13de eeuw dateren en die sterke overeenkomst vertonen met de grote oude huizen van Boterstraat en Mariaplaats.

Twee grote grachthuizen langs de oostelijke oever bleken stenen voorgangers gehad te hebben die een 12 à 15 m teruglagen ten opzichte van de huidige rooilijn, Drakenburg en Putruwiel. Deze voorgangers zouden nog kunnen dateren uit de begintijd van de regularisatie van de Rijnbocht tot gracht.

Dank zij deze vondsten bij de grote, op grond van historische gegevens redelijk dateerbare huizen kunnen we met zekerheid zeggen dat er in de eerste helft van de 14de eeuw nog geen complete aanleg van werven met aansluitende kelders onder de straat bestond. Wel kunnen er werven bestaan hebben in de zin van onderkaden langs het water, die aan de voet van een talud lagen en waarvan men accepteerde dat ze bij tijd en wijle onderliepen. De vermelding van een „weref" in 1275 heeft betrekking op een gedeelte ten noorden van de Gaardbrug — juist het grachtdeel tegenover de oeroude Boterstraat — en deze zou op een dergelijk soort constructie kunnen slaan (het gaat daar over bebouwing van de werf, niet over kelders).

Een volgende vermelding is die van 1386 in het Buurspraakboek. Bij huizen van die tijd vinden we ook al dat er bij de bouw meteen gerekend is op een kelder onder de straat. Men ziet dan gave, geheel in het metselverband opgenomen doorgangen van huiskelder naar werfkelder. Dit geldt bijvoorbeeld voor de Blankenburg — voor het eerst vermeld in 1389, voor Putruwiel — gebouwd ter plaatse van een ander huis, laatste kwart 14de eeuw, voor Keyserrijk — gebouwd kort na 1400 en voor vele meer bescheiden veelal 15de eeuwse huizen, zoals Leeuwenburg — ook van rond 1400 (schijngevel later). Ik meende ook bij de al in 1351 genoemde Groenewoude een dergelijke oorspronkelijke doorgang gevonden te hebben. Achteraf zou dit niet met mijn theorie kloppen, maar eerlijkheidshalve vermeld ik dit hier toch. Ik hoop deze kelder binnenkort eens te bekijken. De vondsten en vermeldingen zouden namelijk bijzonder mooi stroken met het feit, dat *in 1373 voor het eerst een sluis bij Vreeswijk werd gebouwd, die het definitief mogelijk maakte het waterpeil in Utrecht in de hand te houden.* Dank zij het boekje over Vreeswijk van Van Zutphen en Boon [2] stuitte ik recentelijk op dit jaartal; ikzelf had indertijd de schatting derde kwart 14de eeuw [3] gemaakt. Deze sluis — in gemoderniseerde vorm nog steeds een buitenbezitting van de stad Utrecht — vormde een soort sluitpost in een eeuwenlang geharrewar over de waterlopen van Rijn, Lek en Hollandse IJssel, tussen de graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht, een strijd die al begon onder Dirk III en Adelbold in het begin van de 11de eeuw en die nog extra ingewikkeld gemaakt werd door allerlei natuurlijke verzandingsprocessen.

Hoe kunnen wij ons nu de gang van zaken voorstellen? Er was een stad met hooggelegen huizen, voorname en gewone, aan een gracht waarvan het waterpeil, dat in normale omstandigheden al diep lag, vanaf een gegeven moment op die diepte gehandhaafd kon blijven. De huizen waren onderkelderd. Onder langs het water liepen plaatselijk al onderkaden, waarvan het niveau globaal met dat van de keldervloeren strookte. Ergens moet toen het vruchtbare idee gerezen zijn, dat het praktisch en mogelijk zou zijn beide met elkaar in verbinding te brengen. Kelders onder de straat kwamen vermoedelijk ook al — evenals nu nog — voor in de Zadel- en Boterstraten en onder de Steenweg. Te denken is, dat een enkele eigenaar van een grachtenhuis zelfstandig een doorgang onder de straat naar de gracht maakte, maar uiteraard niet anders dan heel primitief. Hoe moest hij immers zijn gewelf eindigen, wanneer de oever nog de vorm van een talud had?

Het is dus haast niet anders mogelijk, dan dat men van brug tot brug, kant voor kant, de handen ineen sloeg en gezamenlijk tot het maken van kelders onder de straat overging. Iedereen deed dit voor zichzelf, dat wijst de bouwkundige toestand uit. Ook later geschiedde dit steeds bij

[2] F. van Zutphen, *Vreeswijk aan de Lek* (uitg. gem. Vreeswijk 1965).

[3] *O.c.*, 138.

de bouw of vernieuwing van de afsluitende muren. Maar het is natuurlijk ondenkbaar, dat er geen onwilligen zouden zijn geweest, die — zonder de mogelijkheid van een bestuurlijke dwang om mee te doen — de zaak onmogelijk gemaakt zouden hebben. Ook nu willen sommigen hun muren niet overdragen aan de gemeente.

Vreemd is de afwezigheid van geschreven stukken. Dit kan natuurlijk een gevolg zijn van het veelal mondeling afdoen der zaken. Het nageslacht zal van ons eerder te veel papier vinden. Hoezeer echter de overheid bevoegd was om iedereen zijn aandeel te laten verrichten ten behoeve van het totale geheel blijkt uit een bepaling van 1429 (Buurspraakboek) „Die Raet . . . gebiet een ijgeliken, die op onser stat graften wuenen die oude graft en de nywe dat hy syn werven make ende syn grafte voir sinen arve ter halver graften toe grondeliken schoenmake . . .".

In 1471 stelt de raad zelfs vast, dat de bewoners van de Oudegracht ten behoeve van een uitdieping van het water hun werf en hun kelder moeten ruimen om het bergen van de modder mogelijk te maken. Voor de afvoer daarvan moeten ze zelf zorgen. Probeer ze nu maar eens zover te krijgen!

Hoewel aangenomen mag worden dat rond 1373 de Oudegracht al grotendeels bebouwd was, geeft de huidige bebouwing — voorzover in de kern nog middeleeuws — op vele punten de indruk niet ouder dan 15de eeuws te zijn. Deze huizen kunnen houten voorgangers gehad hebben. En passant: de schilderachtige houten gevels die we op de 17de en 18de eeuwse stadsgezichten nog afgebeeld zien bleken geen deel uitgemaakt te hebben van echte houten huizen!

Bijna steeds ging het hier om huizen met drie stenen muren en een houten voorgevel; ¾ huizen heb ik deze gedoopt. In de 14de eeuw echter zullen er zeker nog wel echte houten huizen zijn geweest, die lang niet altijd kelders gehad zullen hebben. Daar waar nog geen kelder was zal men dus tijdens de werfaanleg een straatkelder gemaakt hebben, die nog geen verbinding naar achteren had, die dus alleen maar vanuit het water toegankelijk was. Bij een latere verstening van het huis kon men dan een kelder maken, die in zijn voormuur een gave doorgang kreeg naar de reeds bestaande straatkelder. Inderdaad vinden wij bijna steeds, daar waar zulk een gave doorgang is, toch wel een naad tussen straatkelders en voormuur van het huis, of tussen straatkelder en huiskelder, wanneer deze direct op elkaar aansluiten. Heel enkele eigenaren zullen tegelijk met de kelderbouw meteen hun huis in steen vernieuwd hebben. Dit zijn de zeldzame gevallen, waarbij de kelder onder de straat bouwkundig een geheel vormt met de onderbouw van het huis. Dat dit maar bij enkele zo kan zijn is zonder meer duidelijk, een algehele vernieuwing zou een overspanning op de bouwmarkt teweeg hebben gebracht. Dit verklaart ook, dat in sommige gevallen de huis- en straatkelders niet recht achter elkaar liggen. Door samenvoeging van erven bij de verstening van de huizen kan op zulke punten de parcellering anders zijn geworden dan deze was tijdens de werfaanleg. Latere incidentele vernieuwingen maken het beeld natuurlijk gecompliceerder.

Heel anders ligt dit alles bij de oostelijke gracht: de Nieuwegracht-Kromme Nieuwegracht ofwel Regenboog van St. Pieter-, Drift en Plompetorengracht. Hiermede werd pas in 1393 een aanvang gemaakt. Er was minder ruimte beschikbaar, hij liep langs en door immuniteiten en kloosters. Er verrezen ook een aantal rustige, deftige woningen, maar vrijwel nergens koopmanshuizen. Voor lage werven was weinig — en op sommige plaatsen in het geheel geen — plaats, zoals ik U op de eerste afbeelding liet zien. Vele eigenaren zullen bij een kelder onder de straat geen belang hebben gehad, zeker niet de talrijke breedfrontige kloosters welke hier lagen. Men heeft daarom op vele plaatsen volstaan met z.g. „Blinde" muren, muren waarachter geen of slechts een klein keldertje lag.

Uit de kaart van Jacob van Deventer uit het midden van de 16de eeuw kan men afleiden, dat het muurwerk toen nog lang niet klaar was. Helemaal klaar is het zelfs nooit gekomen; bij het Servaas-bolwerk — daar waar eens het Cisterciënser St. Servaasklooster lag — ligt nog steeds een groen talud.

Is deze aanleg nu uniek voor Nederland, zult U vragen. Neen — op heel bescheiden schaal zien we iets vergelijkbaars in Leeuwarden, waar een rijtje van tien of twaalf niet eens manshoge kelders onder de straat uitmonden op een smal werfje. Voorzover ze nog intact zijn, heb ik ze alle bekeken. Hoewel in enkele gevallen vlak voor het huis een deel van de kelder middeleeuws is, is dat met de werf-aanleg als zodanig hier zeker niet het geval. Kelders onder straten komen trouwens meer voor, met name Amersfoort was en is hieraan rijk. Hekker signaleert nog het mij onbekende Bassin te Maastricht in

zijn recensie op het boek van Haslinghuis [4], dat ondertussen voor dit verhaal onmisbare gegevens leverde. Nergens echter heeft de tweelagigheid zulk een stempel op de stad gedrukt als hier in Utrecht. Ook buiten Nederland zal men niet gemakkelijk iets vergelijkbaars kunnen aanwijzen. Ik heb in dit verband, twee jaar terug, in het tijdschrift Bouw [5] al eens gewezen op de Rows van Chester. Hier treft men ter hoogte van de eerste verdieping wandelgangen aan, die als het ware in de huizen zijn uitgehold. Daar de begane grondruimten veelal overwelfde kelders bevatten — ze worden ook „cellars" genoemd — is de feitelijke overeenkomst met Utrecht veel groter dan het totaal andere door vakwerkgevels beheerste uiterlijke aspect doet vermoeden. Ook hier kelders in direct contact met de transportwegen: bij ons de gracht, daar de straat. Daarboven levendige voetgangersruimten in direct contact met de woningen en de winkels. Ook hier zijn de profielen in allerlei boeiende variaties aanwezig. Ook hier kan het geheel alleen ontstaan zijn, wanneer iedere eigenaar zijn aandeel leverde in het grote geheel. De opzet zou uit het eind van de 13de eeuw dateren. Verschillende „oncomplete" Rows in de uitlopers van de hoofdstraten kunnen zowel wijzen op een niet overal meedoen als op een niet-meer-meedoen na een bepaalde bloeitijd.

Hoewel de werven een belangrijk element vormen in het oude Utrecht, zijn ze toch niet de enige merkwaardigheid. Een tweede gaat tot in een verder verleden terug en berust daarop, dat Utrecht sinds Willibrord het kerkelijke centrum van deze streken was. Hieraan zijn sedert de 11de eeuw de vijf immuniteiten, besloten kerkelijke wereldjes midden in het stedelijk geheel, en een reeks van kloosters te danken, die ook nog steeds hun stempel op de stad drukken. Zij zijn er namelijk de schuld van dat het stratenplan zo gecompliceerd en onoverzichtelijk is. De „woonstraten" moesten zich — voorzover ze niet zelf ouder zijn (zoals het vermelde groepje Boterstraat-Zadelstraat-Steenweg) — als het ware kronkelen door de restgebieden tussen deze onaantastbare immuniteiten. Deze laatste zijn nú overigens juist intensief in het verkeersstramien opgenomen, vanwege de grote ruimte die ze boden in vergelijking met de met straten en huizen bezette stadsdelen. De best-herkenbare is nog altijd het Janskerkhof, maar ook hier snijdt een sterke verkeersstroom het geheel in tweeën. Men ervaart er daardoor niet de rust, die zo'n gebied eigen was, en zoals die bijvoorbeeld nog gevonden kan worden in de immuniteit van de Dom van Xanten en in de Cathedral Close van bijna iedere Engelse kathedraal. Die van St. Marie heeft zijn hart, de Mariakerk, moeten verwisselen voor het hoekige bepleisterde gebouw van Kunsten en Wetenschappen en de binnenruimte is een onmisbare entree geworden tot de stad. Met moeite zouden we de stille uithoek van Saenredams schilderij herkennen, ware het niet dat op een afstand de Domtoren en — van iets dichterbij — de Buurtoren het totaalbeeld nog op dezelfde wijze domineren. Van de immuniteit van St. Pieter is nog wel iets over, hiervan zou misschien nog een ruimte met een zekere waardigheid gemaakt kunnen worden.

Die van de Dom en die van de verdwenen St. Salvator, vanaf de oudste tijden wonderlijk verweven en oorzaak van het feit dat er altijd een doorgang tussen Domschip en -toren is geweest, zijn als het ware saamgesmolten tot een, die ook alweer vele offers aan het verkeer heeft moeten brengen. Ik kom hierop straks nog terug.

Die immuniteiten dus waren aparte wereldjes, stil, zonder haast, met eigen wetten. Wetten, die bouwkundig veel meer toestonden en mogelijk maakten dan die van de strenger geordende burgermaatschappij. Vinden we namelijk in de laatste alle huizen, zelfs de allervoornaamste als Fresenburg en consorten, keurig in de rooilijn, alle in het gelid mannetje aan mannetje, in de eerste staat veelal ieder huis rustig, vrij, midden op zijn eigen terrein. De een wat meer naar voren, de ander wat meer terug, al naar de eigenaar-kanunnik, of wat hij was — dat wenste. Ook konden dank zij het relatief gering aantal bewoners op een groot terrein, de huizen in de breedte gelegd worden. Iets, wat in de straten, waar frontbreedte kostbaar was, slechts bij zeer hoge uitzondering mogelijk was. Duidelijk komt dan ook een ander huistype naar voren, dat van het brede huis, twee bouwlagen hoog, veelal maar zeer ten dele onderkelderd en bijna steeds van min of meer wijdlopige aanbouwen voorzien. Van deze ruime middeleeuwse behuizingen is op het eerste gezicht weinig meer te zien. Maar toch zijn er op de achtererven, soms achter 17de eeuwse bebouwing schuilgaand, nog allerlei huizen te ontdekken, waarvan alleen de 19de eeuwse pleis-

[4] E. J. Haslinghuis, *De gemeente Utrecht = De Ned. monumenten van gesch. en kunst,* II 1, afl. 1, 's-Gravenhage 1956 (rec. *Bull. K.N.O.B.,* 1959, 355).

[5] „De Rows van Chester en de werven van Utrecht", *Bouw,* 1963, 1102.

terlagen het moeilijk maken hun nog geheel en al middeleeuwse opzet te onderkennen.

Het enige *stads*plein was eigenlijk de Neude; het Vredenburg is een toevallige open plaats. Deze Neude was stedelijk veel minder interessant dan bijvoorbeeld de Vlaamse pleinen, of die van Delft of Den Bosch, maar toch niet zonder karakter.

Zo had de stad zijn dichtbebouwde grachten en zijn grote open ruimtes. Daartussen lag een netwerk van straten en stegen. Straten — sommige heel oud — ik noemde al de groep die nog dateerde van voor de glorietijd der grachten: Springweg, Zadel- en Boterstraat, Steenweg. Andere jonger en meer kunstmatig: Lange Nieuwstraat, Smeestraat, Breedstraat. De bebouwing aan deze laatste was weinig karakteristiek. Geen belangrijke huizen, noch diep, noch breed, vonden hier een plaats, alleen de middelmaat, huizen van 1 of 2 lagen hoog, sommige met de nok loodrecht op de straat en onderscheidene met de nok daaraan evenwijdig. Vele hadden nog lang een houten gevel. Voor een goed begrip van het middeleeuwse Utrecht moet men zich realiseren, dat vele straten toen nog niet bestonden. Na de secularisatie van de kloosterterreinen werden onderscheidene, nu onmisbare straten aangelegd als Zuilenstraat, Korte Nieuwstraat, Boothstraat enz.

Eigenlijk hadden de stegen, die van straat naar gracht liepen, nog eerder een eigen — weliswaar erg bescheiden, maar toch voor de stad typerend — karakter. Ze liepen veelal langs de diepe erven van de grote panden en waren kennelijk nogal eens daarvan afgesplitst om de binnenterreinen te ontsluiten voor de eigenlijke „volkshuisvesting", ongetwijfeld een lucratieve zaak. Er kwam eigenlijk meer één type huizen voor aan deze stegen de z.g. „kameren", huisjes in een rij, bestaande uit één kamer en een ruimte in de over het geheel doorgaande kap. Tegen het eind van de middeleeuwen moet Utrecht ontzaggelijk veel van dergelijke minimale huisjes bezeten hebben, zoals o.m. te zien is op de kaart van Braun en Hogenberg. Tot diep in de 19de eeuw zijn ze in de binnenstad en in de directe omgeving daarvan gebouwd en pas rond 1900 acht men ze zelfs voor wat dan heet „de mindere man" als woning onvoldoende. Ze verdwijnen langzamerhand of zakken af tot pakhuisjes en werkplaatsjes. Alleen de uit liefdadigheid voor oude lieden gebouwde, veelal beter gesitueerde, exemplaren bleven bruikbaar.

De elementen die in de stad voorkwamen zijn hiermee heel in het kort de revue gepasseerd. Er is gesproken over grachten, pleinen, straten en stegen, over kloosters en kerken. Een aantal elementen in structureel verband vormt echter niet zonder meer een organisch geheel, iets wat men toch van een middeleeuwse stad moet verwachten. Zo'n stad immers was de achtergrond van een gesloten gemeenschap, waarin zich alle facetten van het leven moesten kunnen afspelen. Naarmate de stad groter was — en dat was het middeleeuwse Utrecht naar de toenmalige begrippen zeker, zij het geen metropool als Keulen of Parijs — werd het organisme gecompliceerder en rijker, zoals een mens een rijkere vorm van organisme is dan een regenworm.

Een organisme onderscheidt zich van een structuur door het hebben van een duidelijke begrenzing en door het hebben van een centrum, een hart. Utrecht had en heeft beide en met beide is wat aan de hand. Aangaande de begrenzing, de zeven à acht eeuwen oude stadsbuitengracht, werd enige jaren geleden een dempingsplan gelanceerd. Hierover is al heel wat gezegd en geschreven, met het gevolg dat de plannen voor algehele demping zijn teruggebracht tot een voorstel voor gedeeltelijke demping dat nog in studie is. Het zal een ieder duidelijk zijn dat wij ons als leden van de K.N.O.B. in deze alleen maar over ieder definitief open blijvend stuk zullen verheugen!

Op het hart, de Domkerk, wil ik — zoals al gezegd — iets dieper ingaan. Dat hart is sedert 277½ jaar niet compleet meer en sinds de helft van die tijd, op enkele maanden na, zelfs gebroken. Maar ik ben van mening dat die ernstige kwaal — in dit geval althans — niet ongeneselijk is.

Nadat in 1687 een woeste wervelstorm het nooit tot in zijn schoorconstructies voltooide schip tussen koor en majestueuze toren in elkaar blies, heeft men — na het opruimen van de berg puin — de trieste ruïnes nog tot 1826 laten liggen. Ongetwijfeld heeft al die tijd toch wel ergens het idee geleefd, dat de zaaak weer opgebouwd moest worden. En ik wil U nu gewoon als vraag voorleggen: *moet dat niet eigenlijk nog?*

Het gaat hier niet zomaar om een grote kerk, maar om de kerk die bedoeld is de belangrijkste te zijn van wat globaal het huidige Nederland is. En hieraan mankeert een stuk, een stuk dat er geweest is en waarvan we zo goed als alles weten — zoals u binnenkort zult kunnen zien in dr. Haslinghuis' tweede deel van de geïllustreerde beschrijving van Utrecht, dat geheel aan de

Dom gewijd is en momenteel ter perse. Wie kan zich Keulen nog zonder Dom voorstellen — om één voorbeeld te noemen —, toch is deze pas de vorige eeuw klaargekomen nadat het werk eeuwen had stilgelegen. Hier is alles er geweest en zijn we in feite dus een slag vóór.

Wat we ermee zouden moeten doen? Zien we niet steeds meer pogingen in de Christelijke kerken om elkaar te begrijpen en zou er dan niet één keer behoefte zijn aan een kerk waarin velen, zeer velen, bijeen zouden kunnen zijn, alleen al als symbool? En die éne zal dan deze moeten zijn, omdat die door de historie van dertien eeuwen Nederlands Christendom ertoe is voorbestemd om op een of andere manier die kerk van *de* Nederlandse Christenheid te zijn. Daarnaast is er hier nog een universiteit, die een eerbiedwaardige aula heeft welke in staatkundige zin enigermate voor dit land is, wat de Dom in kerkelijke zin is. Als achtergrond van de Unie van Utrecht is deze immers als het ware de bakermat van ons land. Heeft deze Universiteit, die meermalen de Dom als grote aula gebruikt, geen behoefte aan ruimte, waarin bij die gelegenheden dàt men de Dom gebruikt, ook het studentendom in grote getale aanwezig kan zijn?

Is het dan niet veel te duur? Het werk is op 12 miljoen begroot, dat betekent voor elke 10de Nederlander gedurende 10 jaar één gulden — zeg één pakje cigaretten — per jaar. Het zal wel meer kosten, zult U zeggen, wetende wat de restauratie van een bescheiden dorpskerk al kan kosten. Maar bouwen is, mits goed georganiseerd, dikwijls goedkoper dan het met zorg steen voor steen inpassen in een bestaand monument.

Is een dergelijk bedrag werkelijk ondenkbaar in deze tijd, waarin astronomische bedragen worden uitgegeven aan auto's, televisie, comfort en vermaak? „Het Dorp" en „Aktie 64" wijzen wel anders uit.

Zou het geld niet beter besteed zijn aan werkelijke restauratie van gebouwen die dat hard nodig hebben? Dat is misschien zo, maar ik kan me voorstellen dat het geld voor dit doel er zou komen omdat het aanspreekt en omdat het om iets éénmaligs gaat, terwijl men voor het andere toch niet meer dan een bijdrage krijgt. Uiteindelijk werkt het grotere misschien inspirerend op het kleinere. Men zou nooit iets groots kunnen bereiken, wanneer men altijd éérst de eigenlijk meer urgente kleinere dingen afwerkte. Men moet in dit soort zaken de moed hebben om het onlogische te doen.

Moet, wanneer het geld er zou zijn, iets van onze tijd niet de voorrang hebben? Theoretisch zou men zeggen: ja. Het gaat hier echter om het inpassen van een tussenlid tussen twee historische elementen van hoge kwaliteit. We weten — dank zij Saenredams tekening — hoe goed datgene paste wat er stònd en dat stemt tot grote bescheidenheid. Coventry toont aan hoe onvoorstelbaar moeilijk het is om in de grote kerkelijke architectuur in oude omgeving het peil van de gotiek te halen. Ondertussen zal het zeer wel mogelijk zijn in de detaillering en de decoratie de 20ste eeuw duidelijk aan bod te laten komen. Ik hoef hier slechts Arnhem te noemen. Tenslotte nog de moeilijkste vraag: hoe moet het dan met het verkeer? Een intensief noord-zuidverkeer zou inderdaad lelijk geblokkeerd worden, maar een normaal doorgangsverkeer zou ten westen van de toren zeker mogelijk zijn, achter de bebouwing Lichtegaard-Vismarkt (die als voorgrond vanuit het westen onmisbaar is) met gebruikmaking van het restant van de bisschoppelijke tuin, de z.g. Flora's hof. Het is maar wat men het belangrijkst zal vinden.

Dames en Heren, juist ook hier, in deze kring van de K.N.O.B., die in het verleden de initiatieven heeft genomen die geleid hebben tot monumenten-inventarisatie, tot meer wetenschappelijk verantwoorde restauraties, tot het tot standkomen van een monumentenwet, wilde ik deze gedachte — die ik ook al eerder eens uitte — eens ter tafel brengen, met het verzoek aan U allen, om een zaadje van dit idee in Uw ziel mee te dragen; ikzelf heb de hoop, dat dat dan wel zal ontkiemen ook!

En voor diegenen, die het allemaal tè gek vinden, eindig ik dan maar als Puck in de Midsummernightsdream:

> If we shadows have offended,
> think but this — and all is mended
> that you have but slumbered here,
> while these visions did appear
> and this weak and idle theme
> no more yealding but a dream.

BONDS-NIEUWS

VERSLAG VAN DE EXCURSIE NAAR SPARRENDAAL TE DRIEBERGEN EN VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP ZATERDAG 20 FEBRUARI IN HET CENTRAAL MUSEUM TE UTRECHT

Het organiseren van een excursie in het holst van de winter blijft altijd een hachelijke onderneming, maar aangezien de „uitstapjes" van de K.N.O.B. zich over het algemeen in de gunst van de weergoden mogen verheugen, had het bestuur het er maar op gewaagd. De pessimisten, die voor zaterdag 20 februari tien graden vorst en spiegelgladde wegen hadden voorspeld, hebben gelukkig ongelijk gekregen; het vroor nauwelijks, wegen en velden waren met een heel dun laagje sneeuw bedekt en een stralende zon deed de bekoorlijkheden van de Utrechtse heuvelrug extra goed tot hun recht komen. Gelegenheid, de alom geroemde koffie in de stationsrestauratie van Driebergen te keuren, was er alleen voor de matineuzen, want direct na het binnenlopen van de trein, die om half elf uit Utrecht was vertrokken, besteeg een groot aantal deelnemers aan de excursie de gereserveerde autobussen, die in enkele minuten het parcours naar Sparrendaal aflegden. Daar had zich reeds een talrijk gezelschap, dat met eigen auto reisde, verzameld. Precies elf uur speelde het carillon (een zeer gewaardeerd geschenk van de burgerij, maar hier toch niet erg op zijn plaats!) in het torentje op Sparrendaal, toen iedereen langzaam de trap op schreed naar de raadzaal, waar de burgemeester van Driebergen-Rijsenburg, mr. R. W. baron van Boetzelaer, de 140 deelnemers welkom heette. Sedert het huis de bestemming van gemeentehuis heeft gekregen, zag het nog nimmer zo'n groot gezelschap binnen zijn muren, aldus de burgemeester, die zich dankbaar betoonde voor de grote belangstelling, want de gemeente is trots op dit historische huis, dat met zoveel kunde en gevoel voor sfeer door de architect ir. J. W. baron van Asbeck is gerestaureerd en voor zijn nieuwe bestemming geschikt gemaakt. Voorzitter dr. W. C. Braat dankte de burgemeester voor de hartelijke ontvangst en schetste zijn verrassing, toen hij, nu enkele weken geleden, bij het voor de eerste maal betreden van de raadzaal de wanden bespannen zag met een verloren gewaande historische schildering, die hij als kind in zijn ouderlijk huis te Delft had gekend. Als herinnering aan het bezoek van de K.N.O.B. bood hij de burgemeester een stel foto's aan van de wandbespanning, zoals deze in het huis te Delft was aangebracht en daar later door schennende handen uit werd verwijderd. Het gezelschap bezichtigt dan in een aantal groepen, onder leiding van resp. de burgemeester, een der wethouders, de gemeentesecretaris, architect Van Asbeck en de gemeentebode het huis, waarbij tal van details nader worden toegelicht. Naar veler smaak te vroeg moeten de bussen vertrekken naar Leersum, waar in restaurant Darthuizen de koffietafel gereed staat. Tegen kwart voor twee brengen de bussen, gevolgd door een lange rij particuliere auto's, het gezelschap naar Utrecht, waar de algemene ledenvergadering in de tuinzaal van het Centraal Museum zal plaatsvinden.

Voorzitter Braat opent om half drie de vergadering, heet de 110 aanwezigen hartelijk welkom en begroet in het bijzonder ir. J. D. M. Bardet, voorzitter van de Vereniging „Oud-Utrecht". Hij dankt de Directrice van het Centraal Museum en in haar persoon tevens het gemeentebestuur van Utrecht voor het beschikbaar stellen van deze zaal. De notulen van de algemene ledenvergadering, op 19 juni 1964 te Sluis gehouden en afgedrukt in het Nieuwsbulletin van 15 augustus 1964, kolom *205 e.v., worden ongewijzigd vastgesteld. Er zijn geen ingekomen stukken te behandelen en daarom doet de voorzitter enkele mededelingen aangaande de deze zomer te beleggen vergadering en de te houden excursie. De vergadering zal plaatsvinden op vrijdag 18 juni te Dordrecht. De onthulling, dat het bestuur plannen uitwerkt de tocht van Rotterdam naar Dordrecht per boot te maken en de stad Dordt derhalve van het water af te benaderen, ontlokt de vergadering een verrast, instemmend gemompel; blijkbaar is deze suggestie een schot in de roos. Voor zaterdag 19 juni staat met Dordrecht als punt van vertrek een excursie naar het eiland Goeree-Overflakkee op het programma, waarna over Hellevoetsluis en Brielle naar Rotterdam zal worden gereden. De heer K. Koster geeft in overweging de bussen van Rotterdam naar Dordrecht te laten terugkeren; daar

zal voor worden gezorgd. Aangezien niemand zich meldt voor de rondvraag, geeft de voorzitter het woord aan dr. ir. C. L. Temminck Groll voor het houden van zijn causerie over „Huizen, werven en andere aspecten van het middeleeuwse Utrecht." De tekst van deze, door tal van lichtbeelden verlevendigde lezing, die met veel belangstelling wordt aangehoord, vindt men elders in dit Nieuwsbulletin (blz. 31-38). De voorzitter dankt, onder aanbieding van een boekenbon, de heer Temminck Groll voor zijn interessant betoog. Hij sluit daarop de vergadering, waarna in de aangrenzende zaal thee wordt geserveerd. Hier grijpt men dankbaar de gelegenheid, elkaar te begroeten en te spreken, terwijl velen tevens genieten van de — speciaal voor ons met een week verlengde — expositie van de door Frederick Franck vervaardigde, rake tekeningen van het Vaticaanse Concilie. V. D. M.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Dokkum. Met de restauratie van de herv., eertijds St.-Maarten gewijde kerk is een aanvang gemaakt. Dit gebouw staat juist ten zuiden van de voormalige St.-Bonifatius gewijde kloosterkerk, waarvan de grondslagen in het jaar 1954 werden opgegraven. Vgl. H. Halbertsma, „Bonifatius' levenseinde in het licht der opgravingen", *Berichten R.O.B. 10-11* (1960-61), 395 e.v. Het ligt in de bedoeling om binnen het kader van deze restauratie het komende voorjaar in de kerk opgravingen te verrichten, welke een belangrijke aanvulling kunnen opleveren op de in 1954 reeds verkregen gegevens. Onder de huidige, uit de 15de eeuw daterende St.-Maartenskerk gaan immers de overblijfselen schuil van Bonifatius' eerste gedachteniskerk, kort na het jaar 754 gebouwd, evenals de bedehuizen waaraan de namen van Willehad en Liudger verbonden zouden blijven.

Intussen is gebleken dat de tegenwoordige kerkvloer ruim 1 m hoger ligt dan de 15de-eeuwse. De vulaarde is vermengd met een grote hoeveelheid middeleeuwse, naar men mag aannemen tijdens of kort na de beeldenstorm opzettelijk vernielde bouwfragmenten, welke de nodige verwachtingen hebben gewekt. Onder de thans al te voorschijn gekomen stukken behoort een bijzonder fraai gebeeldhouwd, curieus fragment van een uit rode zandsteen vervaardigde balustrade, versierd met heraldische motieven en vermoedelijk daterende uit de 14de eeuw.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

Kollum (gem. Kollumerland). Het onderzoek in de herv., eertijds St.-Maarten gewijde kerk kon, binnen het kader der restauratiewerken, worden hervat. Werd bij de eerste campagne een zware keienfundering blootgelegd, gebed in een diep in het onderliggende veen uitgedolven baan, welke eenmaal de halfrond gesloten apsis van een tufstenen kerk tot onderbouw diende, thans werd getracht de plaats van de westgevel vast te stellen. Deze kerk moet in haar geheel zijn afgebroken bij de bouw van de tegenwoordige laatgotische bakstenen kerk met haar beide, door een rij zware pijlers gescheiden schepen en stond ter plaatse van de zuider beuk, juist achter de nog bestaande, uit de 13de eeuw daterende, deels uit tufsteen, deels uit kloostermoppen opgetrokken toren. Bij het hernieuwde onderzoek werd de indruk verkregen, dat de zo even genoemde toren eenmaal los van de kerk stond, in casu de tufstenen kerk, waarvan de westgevel derhalve nog binnen de muren van het laat-middeleeuwse kerkgebouw gezocht zou moeten worden. Overblijfselen van de fundering werden tot dusverre evenwel nog niet ontdekt, wel daarentegen een reeks begravingen, waarvan de diepste en oudste een bijzettingsrichting vertonen, enigszins afwijkende van de as waarin de kerk gebouwd werd, te weten naar het noord-westen, achtereenvolgens zuid-oosten. Een en ander geheel overeenkomstig onze bevindingen onder de St.-Maartenskerk te Groningen, waarover wij schreven in onze vorige reeks berichten.

Geruime tijd geleden werd bij graafwerken in de dorpsstraat, juist voor de stoep van het gemeentehuis van Kollumerland, op korte afstand van het kerkterrein, op betrekkelijk grote diepte een aantal zwerfkeien van aanzienlijke omvang ontdekt, welke hier door

mensenhand moest zijn beland. De gedachte lag voor de hand dat hier sprake was van een gedempte kerkgracht, doch de gelegenheid op deze plaats verdere naspeuringen met de spade te laten uitvoeren, ontbrak; daarom werd aan de noordzijde van de kerk waar zich nog een uitgestrekt, doch vervallen kerkhof bevindt, een sleuf gedolven in de richting zuid-noord. In het profiel hiervan tekenden zich de doorsneden af van twee, naderhand weer gedempte grachten, waarvan de binnenste ouder moest zijn dan de buitenste. Beide waren zeer diep en tot in de onderliggende diluviale zandbodem door de zeeklei en het vaste veen uitgestoken. Alleen de diepte en breedte van de buitenste en laatste gracht lieten zich ten volle vaststellen, te weten ca. 2 en 6 m. Voor het overige maakte het profiel nog een duidelijk dat kerk en kerkhof van Kollum van stonde af aan kunstmatig werden opgehoogd met diluviaal zand, in hoofdzaak echter veen en klei, welke beschikbaar zullen zijn gekomen bij het graven van deze grachten. Aangenomen kan worden dat deze eenmaal het gehele kerkterrein zullen hebben omvat. Het onderzoek gaat intussen nog voort totdat de fundering van de westgevel gevonden is.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

——. Aan het uiteinde van de laan, welke, na de hoofdweg Kollum-Oudwoude gekruist en ten zuiden daarvan een dubbele haakse bocht beschreven te hebben, als het zuidelijk verlengde van de Harddraverslaan valt te beschouwen, bevond zich tot aan het einde van de vorige eeuw een merkwaardige, met gras begroeide, lage heuvel. Deze werd door een zuiver cirkelvormige sloot omgeven, die een middellijn van niet minder dan 150 m bezat en aan weerszijden door een lage boomwal werd omzoomd. Op de welbekende grietenijkaarten uit de atlassen van Schotanus en Halma, gedrukt in de jaren 1664 en 1718, komt deze heuvel niet voor, maar dit behoeft geenszins in te houden dat de onderhavige heuvel toen nog niet bestond, aangezien bedoelde grietenijkaarten daartoe niet gedetailleerd genoeg waren. Wel vindt men de heuvel ingetekend op het blad Kollumerland uit de gemeenteatlas van Eekhoff, welk blad in het jaar 1847 van de pers kwam. De heuvel ligt op een afstand van ongeveer 750 m ten z.z.w. van de zo even vermelde viersprong, aan de noordelijke oever van de trekvaart tussen Dokkum en Stroobos.

Van deze heuvel bleef tot dusverre een klein segment — aan de westrand — gespaard, terwijl het heuvellichaam voor het overige, ook na het dempen van de ringsloot, als een duidelijk waarneembare verhevenheid in de velden zichtbaar was gebleven. Thans is men begonnen deze verhevenheid af te graven, teneinde ter plaatse een sportveldencomplex te kunnen aanleggen. De bestemming van de heuvel is niet bekend, noch kunnen oude benamingen ons hier verder helpen. Tijdens de afgraving bleek dat het een door mensenhand tot stand gekomen hoogte betrof, zoals de zuiver ronde vorm trouwens al liet vermoeden. De kruin rijst ongeveer 6 voet boven het oorspronkelijke, uit diluviaal, leemhoudend zand bestaande ondergrond op, terwijl de flanken zeer geleidelijk naar de voormalige ringsloot afdalen. Deze ringsloot, voor zover bewaard gebleven, — aan de westrand derhalve — vertoont thans een onbetekenend karakter, doch kan voorheen natuurlijk een veel grotere diepte en breedte hebben bezeten. In het heuvellichaam zelf, opgetast uit spitten zand en leem, werd geen enkele potscherf of wat ook maar aangetroffen, dat ons aangaande de ouderdom of bestemming enige aanwijzingen had kunnen geven. De mogelijkheid, dat wij hier met een dingheuvel te maken hebben, doen wij slechts als een veronderstelling aan de hand.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

OVERIJSSEL

Oldenzaal. Dank zij een waarschuwing van de directeur van Gemeentewerken kon in de bouwput van het nieuwe raadhuis een tweetal profielen worden bestudeerd. Deze wezen op een ongeveer 12 m brede en 3.80 m diepe gracht, welke een terrein schijnt te hebben omsloten, waarbinnen nog juist de St. Plechelmuskerk gelegen kan hebben. De gracht vertoonde een ringvormig beloop en is stellig met verdedigingsoogmerken gegraven, al lag zij nog binnen de tot dusverre oudst bekende, eveneens ringvormig aangelegde stadsvesten. Bij ontstentenis van aardewerkvondsten of andere dateerbare voorwerpen op de grachtbodem of in de grachtvulling was het niet mogelijk de ouderdom van deze versterking te bepalen. Wel lag het maaiveld ten tijde van de aanleg ongeveer 1 m lager dan het huidige straatniveau, terwijl het oppervlak met heide begroeid moet zijn geweest.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

GELDERLAND

Ede. Binnen het kader der restauratie van de herv. kerk, welke eertijds aan Johannes de Doper was gewijd en het St.-Janskapittel te Utrecht toebehoorde, is een onderzoek met spade naar de bouwgeschiedenis ingesteld. Het huidige gebouw moet tussen de jaren 1375 en 1450 in grote trekken zijn gestalte hebben verkregen als een tweebeukige kerk met dwarspand en driezijdig gesloten koor, alles met gemetselde gewelven overdekt. Het zuidelijke zijschip wordt van het middenschip door gemetselde pijlers gescheiden; een noordelijke zijbeuk heeft kennelijk wel in de bedoeling gelegen, doch tot de bouw is men nimmer gekomen. Bepaalde beweringen, dat er eenmaal wel een noordelijk zijschip, gelijkvormig aan het zuidelijke, zou hebben bestaan, doch naderhand zou zijn afgebroken of vernield, werden tijdens het onderzoek gelogenstraft.

Aan de tegenwoordige kerk bleek een oudere, eveneens uit baksteen opgetrokken, te zijn voorafgegaan, waarvan middenschip en zuider zijbeuk in de huidige werd opgenomen, terwijl het koor, op spaarbogen gefundeerd, moest worden opgeofferd, teneinde ruimte te scheppen voor het nieuwe dwarspand met bijbehorende koorsluiting. Het oudere koor was overigens even breed als schip en koor van de tegenwoordige kerk, doch strekte zich minder ver naar het oosten uit. Ook dit vroegere koor bezat weer een driezijdige sluiting, door steunberen geschoord. Van beide bakstenen kerken kon de plaats van het voormalige hoofdaltaar aan de hand van funderingsfragmenten worden vastgesteld. Bovendien werden altaarfunderingen aangetroffen ter weerszijden van de scheiding tussen middenschip en dwarspand. Het noordelijke altaar zal Maria zijn gewijd, het zuidelijke Josef. In de onmiddellijke nabijheid van het Maria-altaar bevonden zich de stoffelijke resten van talrijke kleine kinderen, die hier wel met een bijzondere bedoeling ter aarde zullen zijn besteld. Ten noorden van de standplaats van het voormalige Maria-altaar stiet men voorts op de brokken van een uit rode zandsteen gehouwen altaartafel. Elders in de kerk werden voor het overige verscheidene fragmenten van uit zandsteen gehouwen laatgotische kapitelen, zuilschachten en dergelijke geborgen, welke op sacramentshuisjes, grafmonumenten, altaarretabels en andere, tijdens of na de beeldenstorm opzettelijk vernietigde bouwonderdelen betrekking hebben.

Gelijk te verwachten viel hadden de beide bakstenen kerken op haar beurt weer een tufstenen voorgangster gekend. In eerste aanleg was dit een zaalkerkje met rechtgesloten koor, rustend op een bed van brokken ijzeroer en grof grind, op de vaste zandbodem aangebracht. Men zal tot deze laatste maatregel zijn overgegaan, omdat de ongeroerde zandbodem ten tijde van de bouw der tufstenen zaalkerk al niet meer aan de oppervlakte lag, doch werd afgedekt door een enigszins humeuze, naar het schijnt tevoren reeds door begravingen omgewoelde laag. De noordmuur van de tufstenen zaalkerk was tot op een hoogte van 3-5 m bewaard gebleven in de noordelijke zijmuur van de huidige kerk en vertoonde bovendien de sponningen van een viertal vensters, welke de tufstenen kerk aan deze zijde van het nodige licht voorzag. Van de zuidelijke zijmuur was zelfs de onderbouw niet meer voorhanden en kennelijk geheel uitgebroken bij de bouw van de rij pijlers tussen middenschip en zuidelijke zijbeuk van de huidige kerk. De fundering van het rechtgesloten koor was daarentegen ten dele gespaard gebleven, voor zover niet opgeruimd bij het delven der honderden graven binnen de kerkmuren in de 17de en -18de eeuw. Bedoelde tufstenen koorsluiting bevond zich juist op de scheiding van het tegenwoordige middenschip en dwarspand.

Na verloop van tijd ontstond behoefte aan een groter koor, waartoe naar het oosten een nieuwe grindfundering werd uitgezet in de vorm van een meer ellips- dan halfcirkelvormig verlopende baan ter breedte van 4 voet. De breedte van de aldus geprojecteerde apsis was aanzienlijk geringer dan die van het schip, zodat het koor in- zowel als uitwendig duidelijk versmald was. Toch schijnt van deze onderbouw geen gebruik te zijn gemaakt en is men al spoedig overgegaan tot het leggen van een andere fundering, eveneens uit grind samengesteld, doch buiten de aanvankelijk bedoelde baan aangelegd, waardoor het koor 8 voet breder en 4 voet langer werd. Ook nu bleef het koor evenwel iets smaller dan het schip; de voet van het opgaande werk is tot een hoogte van ongeveer 60 cm bewaard gebleven, zodat men hier inderdaad het voornemen tot de uitbreiding heeft volvoerd. Het koor van de eerste bakstenen kerk omsloot dit tufstenen koor ten nauwste, met uitzondering van de oostzijde, waar een veel grotere diepte werd aangehouden. De tufstenen zaalkerk

heeft van meet af aan een tufstenen westtoren bezeten, waarvan de grondvesten grotendeels onder de fundering van de huidige, deels uit tufsteen, deels uit baksteen opgetrokken 15de-eeuwse toren schuil gaan, deels nog onder de — herhaalde malen opgehoogde — kerkvloer rusten. Deze tufstenen toren was echter bescheiden van afmetingen, vergeleken bij de tegenwoordige en bezat aan de voet een breedte van 6 m in het vierkant.

Hoewel het niet uitgesloten mag worden geacht dat de tufstenen kerk ook niet de alleroudste is geweest, leverden onderzoekingen naar een of meer houten kerken geen uitsluitsel op; daartoe was de ondergrond binnen de kerkmuren te zeer en tot op te grote diepte door de vele begravingen verstoord.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

Kootwijksche Zand (gem. Barneveld). In de collectie van A. Strikwerda te Kootwijk bevindt zich een aantal voorwerpen, door genoemde verzamelaar ontdekt in het Kootwijksche Zand ten z.o. van Katwijk (kaartcoördinaten 33 west 182.500-465.825) en zonder enige twijfel afkomstig uit een inheemse nederzetting uit de Romeinse keizertijd.

Een ca. 30 cm dikke laag stuifzand bedekt ter plaatse een bruingrijze laag van ca. 50 cm dikte; vermoedelijk een (middeleeuws?) bouwland, waarin naar alle waarschijnlijkheid het oud-oppervlak uit de Romeinse tijd is opgenomen.

De vondsten (momenteel ter bestudering bij de R.O.B.) omvatten: (a) ijzerslakken, (b) twee bronzen armboogfibulae met hoge naaldhouder van verschillend type, (c) scherven van uit de hand gevormd aardewerk. Deze zijn in vele opzichten vergelijkbaar met het materiaal, gevonden te Dalfsen (zie *Nieuws-Bull. K.N.O.B.* 1960, *188, *189, *245-*247) en met dat van Ermelo (zie *Berichten R.O.B.* (1962-'63, 25-38). Een exacte datering is nog niet mogelijk: 2de/3de eeuw na Chr.

W. A. van Es (R.O.B., Amersfoort).

UTRECHT

Zeist. In aansluiting op ons vorige bericht (zie *Nieuws-Bull. K.N.O.B.* 1964, *271-*277) over opgravingen in de herv., voorheen wellicht St.-Robert gewijde kerk kan worden medegedeeld dat inmiddels enige steekproeven zijn gedaan onder de vloer van de consistoriekamer, ten oosten van deze, uit 1841-1843 daterende kerk gelegen. Hierbij kwamen de overblijfselen van een tweede grafkelder te voorschijn en het is deze — hoogstwaarschijnlijk — geweest, welke tot 1841 de stoffelijke resten bevatte van Lodewijk Adriaan van Nassau, overleden in 1742, wiens prachtige grafzerk in oktober 1964 in de kerk werd teruggevonden en thans tegen de oostelijke torenmuur staat opgesteld. De vraag of de loden kist met het gebeente van een man, vorige herfst niet ver van deze zerk in de kerk opgegraven, inderdaad uit de thans ontdekte kelder afkomstig was, zal wel nimmer met zekerheid kunnen worden beantwoord, al vermoeden we zulks wel.

Onder de vloer van de consistoriekamer werden tevens weer enige zwerfkeien blootgelegd. Het heeft er alle schijn van dat men hier andermaal te doen heeft met de onderbouw van de tufstenen kerk, waarvan de laatste overblijfselen, behalve de toren, in 1841 werden gesloopt, teneinde plaats te maken voor de huidige kerk. In dit geval betreft het echter niet het schip, doch het versmalde, rechthoekig gesloten koor.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

NOORD-BRABANT

Boekel. Op een, in de Molenwijk gelegen akker is een spaandolk van geelbruine, zgn. Grand-Pressigny-vuursteen gevonden. Het voorwerp mist een der uiteinden en bezit nog een lengte van 132 mm. De rugzijde van de spaan is geslepen.

R. S. Hulst (R.O.B., Amersfoort).

LIMBURG

Heerlen. Volgens een mededeling van drs. L. E. M. A. van Hommerich zijn op 26 en 27 januari 1965 vanwege het Gemeentelijk Museum enige oudheidkundige waarnemingen gedaan aan de noordelijke zijde van de Uilestraat, op perceel kad. sectie E 2571. Hier wordt een garage gebouwd ten behoeve van de G.G. en G.D. De funderingssleufjes bevatten veel bruingeel grind, benevens enige blokken van Kunrader steen.

De vindplaats ligt op het kruispunt van twee Romeinse wegen: de noord-zuidweg (Aken-Xanten) en een van de twee west-oostwegen (Bavay-Keulen).

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Maastricht. Op 4 februari is een aanvang gemaakt met een oudheidkundig onderzoek in

het pand Het Bat 10 (op de hoek van de Eksterstraat), waarin tot voor kort de n.v. BeCeateliers was gevestigd. De opgraving kan geschieden dank zij de medewerking van Openbare Werken en de Dienst voor Sociale Zaken van de gemeente Maastricht.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

——. In de periode van 30 november 1964 tot en met 23 januari 1965 zijn in opdracht van de R.O.B. in de Maas ten oosten van het voormalige castellum uit de laat-Romeinse tijd onderzoekingen verricht door de fa. M. W. van der Hidde uit Rotterdam-Hoogvliet. Een en ander is geschied ten vervolge op de verkenningen die in december 1963 en januari 1964 zijn uitgevoerd op de plaats waar zich de resten bevinden van een Romeinse dam of brug (*Nieuws-Bull. K.N.O.B.* 1963, *161 e.v., *184 e.v. en 1964, *102 e.v.).

De jongste campagne had voornamelijk tot doel de ligging, de begrenzing en de diepte van de overblijfselen van dit bouwwerk nauwkeuriger te bepalen. Daartoe zijn o.a. — onder controle van een duiker — door middel van een grijper drie sleuven gegraven, van noord naar zuid, op een afstand van ca. 15, 35 en 63 m uit de westelijke oever.

Tijdens het onderzoek is met opzet afgezien van het systematische bergen van stukken van Romeinse grafmonumenten e.d. Wel zijn enige kleine kalkstenen fragmenten van beeldhouwwerk aan het licht gebracht, alsmede o.a. stortstenen, eikehouten palen en balken (kespen) en enkele ijzeren haken van vaarbomen. Eén paal, die in een punt (zonder paalschoen) uitloopt en waarvan de kop een diameter heeft van 30 cm, is 3.45 m lang; de grootste balk heeft een lengte van 5 m.

Op de bodem van de Maas werden nog verscheidene palen in situ aangetroffen. Wederom kon een gedeelte worden opengelegd van het raamwerk van eiken balken, waarbinnen zich een vlijlaag van met de hand gezette stukken vuursteen, kolenzandsteen enz. bevindt.

Op een afstand van 95 tot 99.50 m uit de westelijke oever is een rij van duidelijk in verband geplaatste kalkstenen blokken met reliëfversiering gevonden (dit muurwerk was reeds in 1963 ontdekt door duikers van de S.O.W.O.). De rij stenen is in het verlengde van het raamwerk gelegen.

Verder is er op de bodem van de Maas een verzameling van naar schatting 15 tot 20, van reliëfs voorziene fragmenten van kalksteen aangetroffen; deze liggen door elkaar heen, zonder enig waarneembaar verband, en zijn gemiddeld 50 x 70 x100 cm groot.

Ook ten oosten van de monding van de Jeker, waar in augustus 1963 tijdens voor de Rijkswaterstaat uitgevoerde baggerwerkzaamheden palen aan de oppervlakte zijn gebracht, werd een onderzoek ingesteld. Dit heeft echter geen positieve resultaten opgeleverd.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALKMAAR

— *Sted. Museum.* Dirk Breed en Jan Groenestein -29 maart

ALMELO

— *De Waag.* De Gouachisten 27 mrt-12 april

AMSTELVEEN

— *Aemstelle.* Martinali, schilderijen en naaldwerk -5 april
M. M. Pauwels-Hemminga, schilderijen en aquarellen -5 april

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum.* Het dagboek in tekening van Christiaan Andriessen (Amsterdam 1805-1808) -4 april
Aanwinsten over het afgelopen jaar -5 april

— *Stedelijk Museum.* Morris Louis -29 maart
Martin Engelman -29 maart
Atelier I (Van Amen, Engels, Koren, Lucassen, Niermeyer, Posthuma, Van Rooyen, Rooskens) -29 maart
Kinderspel 20 maart-3 mei
Naum Gabo 26 maart-24 mei

— *Museum Willet-Holthuysen.* Binnen zonder kloppen, in de Pruikentijd -26 april

— *Tropenmuseum.* Bali, kringloop van het leven -1 okt.

— *Kunsth. M. L. de Boer.* Herman Berserik -27 maart

— *Café Eylders.* Wim Buis, schilderijen en grafiek, Harry Brander, gedichten -26 maart
— *Kunsth. Santee-Landweer.* Joost Roelofsz -27 maart
— *Magd. Sothmann.* Ger Lataster 9-29 maart
— *Stichting Beeldende Kunst-Kunstz. Vlieger.* Douwe van der Zweep -20 maart
— *Kunsth. Mak van Waay.* H. M. Pechstein -20 maart
— *Galerie 845.* Gustave (Asselbergs) -31 maart

ARNHEM
— *Gemeentemuseum.* Kees Verwey en Charlotte van Pallandt -28 maart
Gerrit Veenhuizen, tekeningen -4 april
Poolse wandtapijten 3 april-9 mei

ASSEN
— *Provinciaal Museum.* Coquetterie; modespiegel van drie eeuwen -4 april

BERGEN
— *Huize Kranenburgh.* Negen Noordhollandse Naïeven -22 maart

BEVERWIJK
— *Galerie Boumans.* Werk van De Groep (Haarlemse schilders) -17 april

BILTHOVEN
— *De Kuyl.* Gouaches van Mary H. Allick -24 maart

BREDA
— *Cult. Centr. De Beyerd.* Mensen op weg, foto's -17 april

DELFT
— *Kunstz. Fenna de Vries.* Ernst Kersting, montages en monotypes -19 maart
— *Oostpoort.* Fer Hakkaart, etsen en tekeningen -23 maart

DEVENTER
— *De Muntentoren.* Willem Korteling 19-29 maart
Titus Leeser 8-24 april

EINDHOVEN
— *Sted. Van Abbemuseum.* Marcel Duchamp 19 maart-3 mei
Kinetische Kunst uit Krefeld 19 maart-3 mei
Poolse Wandtapijten -29 maart
— *Kunsth. Pijnenborg.* Kunst uit Afrika -1 april
— *Galerie Slegers.* Leo Dooper, tekeningen -29 maart
— *Galerie Dinette.* Wim van der Doef, textielontw. -4 april

ENKHUIZEN
— *De Drommedaris.* Frits Gramberg, houtsneden en kartondrukken -31 maart

ENSCHEDE
— *Schouwburg.* Bouke IJlstra, schilderijen -5 april

FINSTERWOLDE
— *Galerie Waalkens.* Franck Gribling en Theo Niermeyer

'S-GRAVENHAGE
— *Gemeentemuseum.* Den Haag '45-'85 -2 mei
Jaap Wagemaker -29 maart
Juwelen van Georges Braque uitgevoerd door Heger de Löwenfeld -22 maart
Lotti van der Gaag -12 april
Livinus van der Bundt -12 april
Pottenbakkers in Nederland -3 mei
Beeldhouwwerken van Jules Vermeire -10 mei
Dorus Roovers 3 april-17 mei
Haags Porselein 9 april-8 juni
Typografie van Sandberg 29 april-5 juli
— *Museum van het Onderwijs.* Delta -1 sept.
— *Panorama Mesdag.* Frans Hollaardt, Bernard Lutz en Dick Landsman -28 maart
Gerrit van Houten, aquarellen en olieverven 3-25 april
— *Gevangenpoort.* Keramiek -12 april
— *Haagsche Kunstkring.* Lucie van Dam, Armand van der Helm en Karel Wiggers -26 maart
— *Kunstcentrum (Molenstr.).* W. Sinemus, gouaches -27 maart
— *Kunsth. Mart. Liernur.* Guus de Ruiter en Henk de Vos -19 maart
— *Museum Meermanno-Westreenianum.* Werk van Giovanni Mardersteig -3 april
— *Toonz. R. S. Stokvis (Herengr.).* Peter ten Hoorn, M. Compaan, Ton Hoogendoorn, M. Velthuys -9 april
— *Kunstz. Polder.* Idonia Fraissinet -20 maart
— *Galerie Arta.* P. Mansaram -19 maart

GRONINGEN
— *Instituut v. Kunstgeschiedenis.* H. N. Werkman -31 maart

— *De Mangelgang.* Franck Gribling en Theo Niermeyer voorlopig
— *Pictura.* NU, werken van Leden -29 maart
P. Leutholffz -29 maart

HAARLEM
— *Prentenkabinet/Frans Halsmuseum.* Isaac Israëls, tekeningen, aquarellen, pastels en grafiek -5 april
— *Kunstcentr. De Ark.* Schilderijen van Jan Luycken. 100 Ambachten
Kunstkring De Acht -28 maart
— *In 't Goede Uur.* Hans Mulder, tekeningen -31 maart
— *Bisschoppelijk Museum.* Gène Eggen -26 april

HEEMSKERK
— *Slot Assumburg.* Frans Meijers -31 maart

HEERLEN
— *Limb. Boek- en Kunsthandel.* Schilderijen en tekeningen van Hubert -28 maart

HELMOND
— *'t Meyhuys.* Bert Jonkers -29 maart

HENGELO (O)
— *Hengelose Kunstz.* Fred Sieger, schilderijen -29 maart

'S-HERTOGENBOSCH
— *Prov. Noordbrabants Museum.* Lucebert -22 maart

HILVERSUM
— *Goois Museum.* De Grafische -5 april
Ontmoeting met het Oosten 9 april-3 mei

HOENSBROEK
— *Galerie de Stoof.* Othon Friesz -22 maart

KERKRADE
— *Raadhuis.* Frans Nols

LAREN
— *Singer Museum.* Isaäc Israëls, de schilder 10 april-24 mei
Duitse Impressionisten, schilderijen van Slevogt en Liebermann -29 maart
Keuze van 17de eeuwse schilderijen v. d. Stichting collectie P. en N. de Boer -29 maart

LEEUWARDEN
— *Kunstcentr. Prinsetún.* XYLON, houtsneden van Nederlandse kunstenaars -4 april

LEIDEN
— *Sted Museum De Lakenhal.* Een keuze uit het kunstbezit v. leden v. d. Ver. v. Belangstellenden sinds 1850; eerste deel
— *Leids Academisch Kunstcentrum.* Estampa Popular de Valencia, grafiek -2 april

LISSE
— *De Keukenhof.* Collectie Franse en Nederlandse beelden 30 maart-15 mei

MAASTRICHT
— *Kunstz. Arti.* Schilderijen J. Manders -28 maart
Tekeningen en litho's van Johan van Aanholt 3-24 april
— *Kunstz. Dejong-Bergers.* Mart. Linnartz -28 maart

NIJMEGEN
— *De Waag.* Schilderijen van Sierk Schröder -29 maart
Kruisweg; schilderijen van Ted Felen en wandtapijten van Gerard Mathot 3 april-3 mei
— *Galerie Pluymen.* Henk Westein -31 maart

ROERMOND
— *Gem. Hendrik Luyten en Dr. Cuypersmuseum.* Talens' prijs 1964-1965; bekroonde inzendingen -5 april

ROTTTERDAM
— *Museum Boymans-van Beuningen.* Vlaamse grafiek van de 16de eeuw, uit eigen bezit -11 april
Poolse grafiek 14 april-16 mei
Sieraden -25 april
— *Bouwcentrum.* Aardgas in trek -18 april
— *Maritiem Museum Prins Hendrik.* Koers Amerika (geschiedenis v. d. Stoomvaart van Rotterdam op Noord-Amerika) -21 maart
— *Galerie Delta.* Nanda Vigo, architecture -26 maart
— *Kunstcentrum 't Venster.* Jan Brand -19 maart
Marinus Wijnbergen

SCHIEDAM
— *Stedelijk Museum.* Salon der Maassteden 10 april-2 mei
— *Galerie Punt Vier.* Maarten Kemper -25 maart

SITTARD
— *Kritzraedthuis.* Grafiek en plastiek van Joris Minne -22 maart

STADSKANAAL
— *Raadzaal.* Schilderijen van de Vrije Groep, Den Haag -21 maart

TERSCHELLING
— *Het Behouden Huys.* Sumdrum (Midwinterfeest op Oosterschelling) -1 okt.

TILBURG
— *Stadsschouwburg.* Frederick Franck, tekeningen van het Vaticaans Concilie -22 maart

UTRECHT
— *Centraal Museum.* Nederlandse 17de eeuwse Italianiserende landschapsschilders -31 mei
— *Centraal Museum (Maliebaan).* Het moderne Italiaanse kunstboek -26 april
— *Kunstliefde.* Pierre van Soest, schilderijen -29 maart
Werken van leden, voorjaarstentoonst. 3-25 april
— *De Utrechtse Kring.* A. C. Willink en Pijke Koch -29 maart
Joop Hekman, Pieter d'Hont, Jan van Luyn, Theo van de Vathorst, beeldhouwwerken 6 april-5 mei
— *Kunstz. De Reiger.* Karel Gomes en Kurt Löb -28 maart

VEENDAM
— *'t Voorhuys.* Mevr. M. von Hombracht en Jan H. van Loon -31 maart

VLAARDINGEN
— *De Visbank.* Foto's van J. P. B. Verhey Pols 9-25 april
Jan Snoek, grafiek en beeldhouwwerk 19 maart-5 april

WASSENAAR
— *Kunstz. Heuff.* Poppe Damave en Jan van Stolk -2 april

WINSCHOTEN
— *Kunstz. Ina Budde.* Ineke van Doorne-Roos

WINTERSWIJK
— *Kunstz. 't Kempken.* Keramiek van Jaap Dommisse -3 april

ZEIST
— *Het Slot.* Werk van Sal Meyer, 1877-1965 -12 april

ZWOLLE
— *Het Hopmanshuis.* Talens' Prijs 1964-1965 10-26 april

MEDEDELINGEN

TEXTIELCOMMISSIE MUSEA

Textieldag op vrijdag 26 maart 1965 te 10.30 uur in het Rijksmuseum te Amsterdam in de zaal van de Educatieve Dienst.

Open discussie onder voorzitterschap van ir. J. Lodewijks over actuele problemen in verband met textielcollecties.

Agenda:
1. Discussie over ingezonden vragen
2. Textielcursus 1966
3. Rondvraag

Men wordt verzocht vragen van te voren tijdig schriftelijk te zenden aan J. B. Kist, secretaris Textielcommissie, Rijksmuseum, Amsterdam.

FIBULAPRIJS

Ter bevordering van het onderzoek in de geschiedenis heeft de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis met medewerking van het Historisch Genootschap en de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland de Fibulaprijs ingesteld, waarvoor de uitgever C. A. J. van Dishoeck periodiek een bedrag van *f* 1000.— ter beschikking stelt.

De Fibulaprijs zal worden toegekend ter bekroning van een oorspronkelijke onuitgegeven studie in de Nederlandse taal van een auteur beneden de 35 jaar, die een onderwerp op het gebied van de Nederlandse geschiedenis in de ruimste zin des woords behandelt op een voor de belangstellende leek, in het bijzonder voor jonge mensen, bevattelijke wijze.

Onder geschiedenis wordt hierbij mede verstaan: politieke, economische, agrarische, technische, sociale, rechts-, institutionele, kerk-, krijgs-, letterkundige, kunst-, wetenschaps-, godsdienst- en cultuurgeschiedenis, historische aardrijkskunde, geschiedenis van onderwijs en pedagogie, geschiedenis van de wijsbegeerte, de hulpwetenschappen van de geschiedenis voorzover zij direct betrekking hebben op het historisch onderzoek, en de aangrenzende wetenschappen zoals archeologie, volkskunde enzovoort.

De vaste jury van de Fibulaprijs bestaat uit: Prof. dr. F. W. N. Hugenholtz, voorzitter, aangewezen door het Historisch Genootschap; H. Dijkstra, secretaris, hoofddirecteur Fibulareeks; F. C. J. Ketelaar, lid, namens de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis; dr. D. J. Roorda, lid, namens de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland.

Bij de beoordeling van een ingezonden studie vult de jury zich aan met deskundigen in het onderwerp dat in de studie wordt behandeld.

Voor nadere gegevens gelieve men zich te wenden tot de secretaris van de jury, H. Dijkstra, 2de Helmerstraat 17 II te Amsterdam-13.

VACATURES

DEN HAAG

Voor het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te 's-Gravenhage kan zo spoedig mogelijk worden geplaatst een

MEDEWERK(ST)ER VOOR DE KUNSTHISTORISCHE BIBLIOTHEEK

Vereist: Middelbare schoolopleiding. Kandidaten met belangstelling voor kunstgeschiedenis en ervaring op het gebied van kunsthistorie en het bibliotheekwezen genieten de voorkeur.

Salaris: afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring tot max. *f* 910.— bruto per maand, exclusief 5.3 % huurcompensatie en 4 % vakantietoeslag.

Eigenhandig geschreven sollicitatiebrieven zenden aan de Rijks Psychologische Dienst, Bureau Personeelsvoorziening van de Rijksoverheid, Prins Mauritslaan 1 te Den Haag, onder vermelding van het nr. 5-0383/7553 (in linkerbovenhoek enveloppe en brief).

LEIDEN

De Leidse Universiteit roept sollicitanten op voor de positie van

WETENSCHAPPELIJK AMBTENAAR

(vak. nr. 658) belast met het toezicht op het Academisch Historisch Museum en het Bureau van Historische Dokumentatie van de Universiteit.

De functie vraagt naast administratieve, museumtechnische en informatorische activiteiten initiatief bij de uitbreiding en ordening van de collecties, bij het organiseren van of medewerken aan tentoonstellingen en bij het eigen wetenschappelijk onderzoek betreffende de geschiedenis van de Universiteit.

Voor deze positie is de academische graad van doctorandus of meester vereist.

Aanstelling in de rang van wetenschappelijk ambtenaar. Salariëring afhankelijk van leeftijd en ervaring.

Sollicitaties worden ingewacht vóór 1 april 1965 bij het Bureau der Universiteit, afdeling Personeelszaken, Stationsweg 46, Leiden.

Vak. nr. op enveloppe te vermelden.

NIEUWSBULLETIN KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND, AFLEVERING 4, BLZ. *49-*60, 15 APRIL 1965
REDACTIE-SECRETARIAAT BALEN VAN ANDELPLEIN 2, VOORBURG

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Jipsinghuizen, gem. Vlagtwedde. Bij normalisatiewerkzaamheden aan de Ruiten Aa onder Jipsinghuizen kwam een muntvondst aan het licht, bestaande uit 15 zilveren en 1 bronzen (?) munt. De munten werden opgezonden naar dr. H. Enno van Gelder, directeur van het Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage. Deze deelde mede, dat de vondst een merkwaardige samenstelling heeft; alle stukken zijn namelijk van over de grens afkomstig. Hiervoor is geen parallel aan te voeren. Klein geld van dit type is in Nederlandse vondsten nog niet gesignaleerd. Volgens de heer Van Gelder zou dit een bevestiging kunnen zijn van het direct na het vinden geuite vermoeden, dat deze muntvondst in 1665 zou zijn meegebracht door de Munsterse troepen.

B.A.I., Groningen, en Groninger Museum (O. H. Harsema).

Paddepoel bij Groningen. Bij rioleringswerkzaamheden in het uitbreidingsplan ten n.w. van de stad zijn fragmenten gevonden van tenminste acht houten schalen.

Deze schalen waren nog niet afgewerkt, maar zijn na een eerste bewerking, waarbij de grondvorm werd aangegeven, vermoedelijk in een kuil of sloot gedeponeerd om in te wateren. De sporen van bewerking (kappen!) zijn duidelijk zichtbaar.

Onder de meer complete stukken is een voetloos, halfbolvormig model en een lagere schaal met schuine wand, die met een scherpe scheiding overgaat in de vlakke bodem, vertegenwoordigd.

Vergelijkbare vondsten zijn o.a. gedaan te Feddersen Wierde (W. Haarnagel, *Neue Ausgrabungen in Deutschland,* 1958, 220), te Wijster bij Beilen (H. T. Waterbolk, *N.D.V.* 77 (1959), 206) en te Taarlo (A. T. Clason, *N.D.V.* 81 (1963), 231-240).

De vindplaats lag juist naast het terrein, waarop het vorige jaar door het B.A.I. een gedeelte werd onderzocht van een nederzetting, die blijkens de vondsten voornamelijk tot de eerste twee eeuwen van de jaartelling behoort (Paddepoel III). Met deze bewoning hangen de houten voorwerpen zonder enige twijfel samen.

B.A.I., Groningen (W. A. van Es).

FRIESLAND

Achtkarspelen. Eerst onlangs werd bekend, dat te Twijzel omstreeks 1940 door de heer T. J. Loonstra, aldaar, een stenen hamerachtig werktuig is ontdekt. De lengte bedraagt 9.8 cm, de breedte 4.3 cm en de dikte ca. 2.2 cm. Het ovaal-spitse werktuig is van een 2 cm in doorsnede metend, schuin ingeboord steelgat voorzien, dat zeer excentrisch is gelegen. Het van een grijze, schilferende steensoort gemaakte voorwerp is in de lengterichting licht gebogen en lijkt voor grondbewerking e.d. gebruikt te zijn. Het is wel in het Neolithicum te dateren.

F.M., Leeuwarden, en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Bergum, gem. Tietjerksteradeel. Te Bergum werd in het noordelijk uitbreidingsplan een rioleringssleuf gegraven, vlak ten zuiden van het perceel waar het goed Buitenrust heeft gestaan (misschien ter plaatse van het vroegere Walsdorf?). Dank zij een waarschuwing van Gemeentewerken en met medewerking van de aannemer kon een profiel worden bestudeerd, waaruit bleek dat de huidige hoogte zich op ongeveer 1 m boven een oud heideoppervlak bevindt en dat in deze ophoging een komvormige leemlaag van 10 tot 50 cm dikte en 12 m lengte aanwezig is, waarin puin van middeleeuwse baksteen is verwerkt. Het is niet onmogelijk dat het hier om een later aangelegde vijverbodem gaat. Het nog schaarse schervenmateriaal gaat niet verder terug dan de 17de eeuw. Het is echter te verwachten dat zich ten noorden van de rioolsleuf belangrijker sporen van de oude buitenplaats(en) bevinden.

B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Ferwoude, gem. Wonseradeel. De heer J. Nota te Bolsward van de Intercommunale Waterleiding meldde dat bij het aansluiten van waterleidingen op de Wonneburen een aantal scherven van bolpotten en steelpannen uit de 13de en 14de eeuw, was gevonden.

B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Harlingen. Bij de bouw van de Zuiderhavenbrug is men tijdens het slopen van het oostelijke bruggehoofd op oud muurwerk gestoten, bestaande uit metselwerk van groot formaat baksteen (32 x 16 x 9 cm). Daar een en ander zich onder de waterspiegel bevindt en de bouwput voorlopig niet wordt drooggelegd, kan geen inzicht worden verkregen in de structuur en ligging van het geheel. De vondst werd gemeld door de heer Bosma te Harlingen.

B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Stavoren. De Provinciale Waterstaat deelde mede dat bij het maken van perskaden rond een weiland in de kom van het stadje, vlak ten zuiden van de oude bebouwing en in het noorden, aansluitend aan het terrein van de opgravingen 1962-1964 (de Stadsfenne), velerlei vondsten werden gedaan. Bij onderzoek bleek dat zich ook hier de ondergrond van de oude stadsterp bevond. Talrijke houtresten, tonputten en mestlagen waren aangesneden. Uit de configuratie van een en ander bleek dat hier op dezelfde wijze houten beschoeiingen en houten straat- en huisvloeren waren aangelegd als in de Stadsfenne zijn gevonden, zij het dat meer noordelijk zich waarschijnlijk oudere resten bevinden dan in het zuiden. Dit tonen o.m. enkele scherven van reliëfbandamforen en dergelijke aan, die zich hier op een overtuigender wijze manifesteerden dan in het zuidelijk deel. Een en ander bevestigt nog eens de theorie dat het stadje zich langzamerhand naar het zuiden heeft uitgebreid. Tot de vondsten uit de tonputten behoren o.m. enige tuitpotten van inheemse makelij uit de 12de/13de eeuw en een importkan van dezelfde ouderdom. Interessant is dat de veenbodem zijn grens hier verder naar het westen heeft weten te handhaven dan op het terrein van de Stadsfenne.

B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Weidum, gem. Baarderadeel. Bij enig graafwerk vlak ten zuiden van de herv. kerk ten behoeve van de kleuterschool is uit de bovenste laag van het daar nog aanwezige terpgedeelte een aantal scherven te voorschijn gekomen, die tot nog toe niet verder teruggaan dan tot de 12de eeuw. Dit is het gevolg van het feit dat niet dieper dan tot ca. 1 m werd gegraven. De oudste scherven bestaan uit fragmenten van kogelpotten en Rijnlands steengoed (Jacobakannetjes). Bij de aanleg van een rioolleiding bleek echter dat de terpzool zich nog aanzienlijk dieper moet bevinden; de uitgegraven grond bestond uit met veel fosfaten vermengde terpklei. Bij het egaliseren kwamen nog de resten van een haardplaats te voorschijn, behoord hebbende bij een thans verdwenen oud boerderijtje, waarvan de muren uit Friese kloostersteen waren opgetrokken. Onder de haardplaats werden de bodems van vermoedelijk 17de-eeuwse doofpotten aangetroffen, die daar kennelijk waren ingegraven. Ook een middeleeuws hoefijzer en een fragment van een versierd benen handvat zijn gevonden. Van de aannemer zowel als van de gemeentearbeiders werd veel medewerking ondervonden.

B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Wonseradeel. Dank zij de melding van een particulier uit Parrega en de medewerking van de Kon. Nederl. Heidemaatschappij konden enige waarnemingen worden gedaan bij de verbetering van de Indijk en het afgraven van polderkaden langs de Ypenbuurmeer.

Langs de Indijk blijkt zich een flauwe hoogte te bevinden, waarin houtresten van een middeleeuws bouwsel voorkomen, alsmede talrijke scherven van bolpotten, steelpannen en Rijnlands steengoed. Een en ander is te dateren in de 13de en 14de eeuw. In de polderkaden bevonden zich op enkele gedeelten veel 18de- en 19de eeuwse scherven, enkele stukken gaan nog tot in de 17de eeuw terug.

B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

DRENTHE

Angelslo, gem. Emmen. Van de opgravingen, in 1960-1961 in het kader van wegenaanleg en woningbouw in het uitbreidingsplan Angelslo verricht, werd vroeger in deze kolommen melding gemaakt (laatstelijk 1961, *235-*236). In juni 1964 werd het systematisch onderzoek hervat in het oostelijke deel van dit uitbreidingsplan, globaal genomen in het terrein gelegen tussen de beide hunebedden D XLVI-D XLVII. Met onderbrekingen heeft het werk

tot nu toe geduurd, en het is waarschijnlijk dat nog tot diep in de zomer gegraven zal worden. De objecten dateren thans in hoofdzaak uit de Bronstijd, en zijn voornamelijk gelegen op een flauwe z.o.-n.w. verlopende dekzandrug. De grondsporen blijken vaak zeer moeilijk leesbaar. Vastgelegd werden tot nu toe:

1. de min of meer complete plattegronden van tien huizen, die alle dezelfde z.o.-n.w. oriëntatie bezitten. De plattegronden vertonen grote overeenkomst met die van Elp (cf. H. T. Waterbolk, *Helinium* 4 (1964), 97-131), maar er is (nog?) geen duidelijke differentiatie in twee delen. Dit feit, gecombineerd met de vormen van de in een van de huizen aangetroffen Kümmerkeramik, zou misschien voor een wat vroegere datering dezer huizen kunnen pleiten, niet veel later dan de periode van het bekeraardewerk met wikkeldraadstempelversiering. Bij de huizen kwamen sporen van enkele spiekertjes te voorschijn;

2. vijf van de nog steeds raadselachtige „hoefijzervormige" grondsporen, vergelijkbaar met die welke in 1960 bij Schipborg aan het licht kwamen (cf. J. D. van der Waals, *N.D.V.* 1962, 242-246). Deze werden aangetroffen bij een huis, dat ten opzichte van de andere geïsoleerd lag;

3. de zolen van drie grafheuvels, tussen en naast de huizen, en wel van een drie-perioden-heuvel met drie (sic!) wijdgestelde enkelvoudige paalkransen en tangentiale nabijzettingen, van een tweede heuvel met enkelvoudige wijdgestelde paalkrans, en van een meer-perioden-heuvel, zonder waarneembare randstructuur, met tangentiale nabijzettingen en met primair bijenkorfgraf (type Onnen) met late standvoetbeker (Glasbergen type 1d). Bij de eerstgenoemde heuvel sloot een urnenveld aan met sleutelgatvormige en kringvormige greppels. Voorts in hetzelfde terrein twee vlakgraven, waarvan een blijkens het erin gevonden bijltje tot de Standvoetbekercultuur mag worden gerekend. Het tweede was een eenvoudige begraving van crematieresten, maar tussen deze crematieresten lag een vijftiental pijlpunten met weerhaken en schachtdoorn van buitengewoon fraai type, die hun tegenhangers vooral vinden in de eerste Armoricaanse Bronstijd. Deze bijzetting dateert ongetwijfeld uit de Vroege Bronstijd. Opgemerkt moet nog worden dat in de jaren 1960-1961 in ditzelfde deel van het uitbreidingsplan reeds zolen van drie Bronstijdgrafheuvels werden onderzocht, en dat de zolen van nog twee grafheuvels op onderzoek wachten;

4. twee diepe kringgreppels van langgerekte vorm met evenwijdige lange zijden en ronde uiteinden, eveneens evenwijdig aan en tussen de huizen gelegen, maar niet door deze oversneden. Een van deze greppels bezat aan een uiteinde een verlenging in de vorm van een halve meervoudige paalkrans, waarbinnen twee crematiebegravingen. De andere vertoonde rondom binnen de greppel een wijdgestelde paalzetting. Sporen die op een ingang konden duiden, werden niet waargenomen. Het karakter dezer grondsporen is nog niet duidelijk.

De tot nu toe waargenomen sporen kwamen hoofdzakelijk aan het licht in wegtracés en in ontgravingen voor huizenblokken. Met het systematische onderzoek van de tussenliggende terreingedeelten is een aanvang gemaakt. Daar het terrein in het westen begrensd is door een laagte en in het oosten door de opduikende keileem, zal het misschien mogelijk zijn inzicht te krijgen in het totaal der eens aanwezige huizen en begravingen in dit natuurlijk begrensde gebied.

B.A.I., Groningen (J. D. van der Waals).

GELDERLAND

Ermelo. Bij boringen in verband met de aanleg van riolering in het uitbreidingsplan aan weerszijden van de Hamburgerweg is door de heer J. Floor, Hamersveld, werkzaam voor de firma Hoogenbirk te Laren (N.-H.), een laat-Romeinse munt gevonden. Het is een Aes II van Constans met op de keerzijde FEL TEMP REPARATIO (staande keizer op schip), geslagen te Trier tussen 346 en 350 (Carson & Kent 1960, 46; determinatie drs. J. S. Boersma, Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage).

De munt werd opgeboord van een diepte van 50 tot 100 cm beneden maaiveld uit een ca. 90 cm dikke laag bruingrijze esgrond. De preciese vindplaats is: kaartblad 26 oost, coörd. 170.975-478.725.

Het stuk is juist vanwege zijn vindplaats interessant. In de onmiddellijke nabijheid werden namelijk voor enkele jaren nederzettingssporen aangetroffen: A. van Sprang, *Berichten R.O.B.* 12-13 (1962-1963), p. 25-38.

Een scherpe datering van het uit de hand gevormde aardewerk, dat in de nederzetting werd gevonden, is nog niet mogelijk: 2de-3de eeuw na Chr. (in de „summary" spreekt Van Sprang zelfs over de 1ste-2de eeuw). Hoewel

het niet absoluut zeker is, dat de munt uit de nederzetting afkomstig is, is het toch een aanwijzing, dat de bewoning ter plaatse tot aan het einde van de Romeinse tijd doorging.

R.O.B., Amersfoort (W. A. van Es).

Loenen, gem. Valburg. Door de heer P. van Dinteren te Druten werd aan de R.O.B. de vondst gemeld van twee hertshoornen werktuigen, te weten een z.g. basisbijl of -hamer, vervaardigd uit het onderste gedeelte van een zware, niet natuurlijk afgeworpen rechtergeweistang van edelhert en een niet voltooide z.g. volgtakbijl, gesneden uit het midden van een linker-geweistang van edelhert. Beide voorwerpen zijn afkomstig uit de westelijke der twee voor een aardgasleiding onder Loenen in de Waal tussen Slijk-Ewijk en Ewijk gezogen sleuven, ongeveer in het midden of iets dichter naar de noordelijke oever toe. Ze werden echter pas in de op de noordelijke oever gedeponeerde grond ontdekt.

De basisbijl, met een lengte van 11.1 cm en een tussen ijs- en oogtak ingeboord steelgat van 2.3 cm diameter, heeft een schuin op de steelrichting staand glad snijvlak.

Het vrij sterk beschadigde halffabrikaat van de volgtakbijl (lang 25.5 cm) is nog niet van het meestal ter plaatse aan de volgtak aangebrachte steelgat voorzien; de volgtak is nog voor een deel aanwezig.

Beide voorwerpen kunnen vermoedelijk in het Mesolithicum gedateerd worden en sluiten geheel aan bij de onlangs in het *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* blz. *5 vermelde stukken uit Lochem en de Ooypolder bij Nijmegen.

F.M., Leeuwarden, en B.A.I., Groningen (G. Elzinga) en R.O.B., Amersfoort (J. F. van Regteren Altena).

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Van 16 juni tot 24 december 1964 vonden in het kader van het stadskernonderzoek op de plaats van het afgebrande winkelpand van C. & A. Brenninkmeijer (Damrak 73-76 en Nieuwendijk 194-196) tijdens het bouwrijp maken van het terrein opgravingen plaats, waarbij voor het eerst in Amsterdam over een groot areaal (1200 m²) resten van laat-middeleeuwse houtbouw werden aangetroffen. Liggers en poeren van oud scheepshout gefundeerd op slieten, gevonden op een diepte variërend van 1.50 tot 4.00 m onder NAP, gaven een beeld van de omtrekken van houten huizen uit de 14de en 15de eeuw. Deze waren gebouwd op een sedert ca. 1350 ten z.o. van de Nieuwendijk in de bedding van de Amstel (Damrak) met kleizoden en huisvuil opgehoogd kadeplateau.

Naast huizen werden ook een stal, water- en beerputten en een straatje aangetroffen (14de-18de eeuw); op het noordelijk gedeelte van het terrein kon de oude percelering worden vastgesteld.

Behalve ceramiek uit de 14de eeuw en later werden veel lederen voorwerpen gevonden. In een diepere laag in de voet van de Nieuwendijk, overdekt door een natuurlijke klei-afzetting, werden scherven gevonden van zwaluwnest-kogelpotten (9de-13de eeuw). Het onderzoek is op enkele waarnemingen na, te verrichten bij het uitgraven der te bouwen kelders, afgesloten.

I.P.P., Amsterdam (H. H. van Regteren Altena).

Het Torp, gem. Den Helder. Van 5 tot 28 oktober 1964 werd een kleine proefgraving ondernomen in de verhevenheid in de Koegraspolder ten z. van Den Helder. Deze polder ligt in het uitbreidingsplan De Schooten en wordt medio 1965 ondergespoten. Op 16de- en 17de eeuwse kaarten is deze plek aangeduid als *Het Torp, 't Dorp,* of als *Behouden Dorp* (zie J. Westenberg, „Oude kaarten en de geschiedenis van de Kop van Noord-Holland", *Verhandelingen der Kon. Ned. Akademie v. Wetensch., afd. Natuurk.,* eerste reeks 13 (1961), 2, blz. 30).

Er werd een 60 m lange o.-w.-profielsleuf van de voet tot de top gegraven. Hierbij werd een terpachtige structuur aangesneden met sporen van bewoning die door het gevonden aardewerk in de 12de eeuw een later gedateerd worden. Behalve enkele resten van zodenwallen werden geen fundamenten van huizen, stallen of een kerk aangetroffen. Oppervlaktevondsten iets noordelijker van de profielsleuf — waar reeds een straatweg is aangelegd — doen vermoeden dat de kern van de terp niet gemarkeerd is door het huidige hoogste punt in het terrein. Het onderzoek zal worden voortgezet door de R.O.B. voor medio 1965.

I.P.P., Amsterdam (H. H. van Regteren Altena).

Wieringerwerf, gem. Wieringermeer. Bij het uitbaggeren van een sloot ten oosten van de Hooge Kwelsloot, direct ten zuiden van het

Robbenoordsche Bos, vond op 1 december 1964 de heer J. Pieper een vuurstenen artefact. Het is een slordig gevormd, in op- en zijaanzicht asymmetrisch, bijltje, vervaardigd uit een kleine knol van zwarte vuursteen (delen cortex op boven- en onderzijde nog aanwezig), waarvan de snede en de meest uitstekende delen bij de top gepolijst zijn; de dwarsdoorsnede is onregelmatig rechthoekig. Grootste lengte 11.2 cm, grootste breedte (bij snede) 4.3 cm. De cortex bestaat uit wit krijt met ijzervlekken. Toewijzing van het bijltje aan een bepaalde cultuur is niet goed mogelijk; eventueel is te denken aan de standvoet- of een andere verwante bekercultuur, of zelfs aan die der gebruikers van vuurstenen sikkels in West-Friesland.

Het bijltje werd verworven door het Westfries Museum door drs. W. F. G. Wiese; inv. nr. N 1965/I. Het artefact zal worden afgebeeld in *Westfriese Oudheden* 8 (1965).

Westfries Museum, Hoorn, en I.P.P., Amsterdam (H. D. de Weerd).

ZUID-HOLLAND

Alphen-Zwammerdam. Op 27 februari 1965 heeft ir. J. van der Kley uit Leiderdorp een naar het schijnt belangrijke ontdekking gedaan ongeveer 150 m ten zuidoosten van het voormalige station van Zwammerdam, ten noorden van de spoorlijn Utrecht-Leiden. Daar is onlangs in verband met werkzaamheden voor de ruilverkaveling een sloot gegraven. In de taluds is een 20 tot 30 cm dik grindpakket waar te nemen, waarvan de bovenzijde gelegen is op ongeveer 40 cm onder het huidige maaiveld. De diameter van de steentjes bedraagt gemiddeld 2 tot 3 cm. Tussen het grind, dat opvallend weinig compact is, zijn stukken tufsteen, kwartsiet en Romeinse dakpanfragmenten en aardewerkscherven (uit de 2de en 3de eeuw na Chr.) aangetroffen.

De mogelijkheid is groot, dat wij hier te doen hebben met een Romeinse weg, en wel vermoedelijk de grote „via militaris" die de castella aan de zuidzijde van de Oude Rijn met elkaar en het achterland moet hebben verbonden. Ten aanzien van deze interpretatie kan echter, zolang er in de nabijheid van de vindplaats niet enige dwarsprofielen over de grindbaan zijn gegraven, geen volledige zekerheid bestaan. De strook grind is in de sloot schuin doorgesneden; de „weg" moet ongeveer 12.5 m breed zijn geweest. Aan weerszijden van de grindbaan — die rust op een natuurlijke, ca. 1 m dikke laag klei, waaronder zich zand bevindt — zijn in de taluds sporen geconstateerd van een waarschijnlijk bijbehorende greppel of sloot.

Tot nu toe heeft men zich geen duidelijk beeld kunnen vormen van de aard van de twee grote Romeinse wegen die volgens de Tabula Peutingeriana door „het land der Bataven" moeten hebben gelopen. In verband met de jongste ontdekking te Zwammerdam is het van belang dat reeds vroeger in de gemeenten Alphen en Hazerswoude archeologische waarnemingen zijn gedaan door de heren C. Eggink, ir. Van der Kley en vooral wijlen K. Dekker, „op zoek naar de Romeinse heirweg langs de Oude Rijn". Daarbij zijn o.a. houtresten gevonden en sterk verspreide grindstenen. Zie H. Brunsting in: *Westerheem* 5 (1956), 74 e.v.; vgl. *Westerheem* 6 (1957), 15.

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

Vlaardingen. Ter plaatse van de nederzetting van de neolithische Vlaardingercultuur aan de Ary Koplaan heeft het oudheidkundig bodemonderzoek in 1964 (9 maart-25 september) zich in hoofdzaak beperkt tot de neolithische kreek direct ten oosten van de werkputten 15 en 16 van 1962. In een grote, plaatselijk 5.5 m diepe werkput is het prehistorisch afval verzameld in stratigrafisch verband. Behalve veel dierbotten zijn zo vrij veel aardewerkscherven verzameld, waardoor misschien op grond van eventuele veranderingen in het aardewerktype een nadere differentiatie van de totale bewoningsperiode mogelijk is.

Onverwacht werden hierbij fraaie vondsten gedaan: (a) verscheidene fragmenten van een amfoortje van de standvoetbekercultuur in een laag met afval van de Vlaardingercultuur — evenals de eerder gevonden A-strijdhamer een interessant gegeven ten aanzien van het contact tussen beide culturen; (b) de trechtermond („keel") van een viskorf van rijshout en touw, identiek aan meso- en neolithische vondsten o.a. uit Skandinavië en met nu nog in Europa (o.a. in Nederland) gebruikte viskorven; (c) twee (incomplete) skeletten en enkele losse schedels van honden.

I.P.P., Amsterdam (J. F. van Regteren Altena en J. A. Bakker).

NOORD-BRABANT

Sint-Michielsgestel. A. Zoals reeds eerder is medegedeeld, zijn in 1962 in de buurtschap

Halder, vlak ten zuiden van de weg van Vught naar Sint-Michielsgestel, op het perceel kad. sectie E 45 tal van vondsten gedaan die uit de Romeinse tijd dateren (zie *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1962, *174-*176 en *196; 1963, *4). In de jaren 1963 en 1964 hebben voornamelijk de broeders Celestinus en Arno van het Instituut voor Doven op hetzelfde terrein oudheidkundige waarnemingen verricht. Mede op grond van de resultaten hiervan moet het wel zeer betreurd worden dat het Romeinse loopniveau ter plaatse rigoureus vernietigd is in 1962, toen het oppervlak van het betreffende perceel in verband met ruilverkavelings- en kanaliseringswerkzaamheden aanmerkelijk is verlaagd. Dit heeft tot gevolg gehad dat cultuursporen uit de Romeinse tijd daar nog enkel op vrij grote diepte in situ kunnen worden aangetroffen.

Op ca. 4 m onder het niveau van de bovenvermelde weg zijn in 1963 en 1964 vier waterputten gevonden, die alle op één lijn bleken te zijn gelegen. Het betreft een ronde en drie vierkante putten, alle vervaardigd van eikehout. Twee van de vierkante putten hebben een dubbele wand; tussen twee wanden van een van deze putten is rijshout aangetroffen. De ronde put is gemaakt van twee halve uitgeholde boomstammen. De constructie van de putten met een dubbele wand is wel bijzonder ingenieus.

Een van deze laatste putten en de ronde put zijn met de hulp van de heren M. van Griensven en M. van Oorschot uit Sint-Michielsgestel en D. Steures uit 's-Hertogenbosch geheel uitgegraven, waarna de onderdelen ter conservering vervoerd zijn naar de werkplaats van het Oudheidkundig Museum te Middelbuurt, Schokland (N.O.P.).

Interessant is verder de ontdekking van een met paaltjes omgeven, rechthoekige kuil, die met klei gevuld is. Deze heeft wellicht dienst gedaan als vergaarbak voor het slibben van klei voor een pottenbakker.

Het jongste dateerbare materiaal uit de vulling van de ronde put stamt uit de tijd omstreeks 125 na Chr. Hiertoe behoren terra sigillata-scherven van kommen Dragendorff 37 uit La Madeleine en Lezoux (determ. ir. J. A. Trimpe Burger, Aardenburg) en een 2de-eeuwse as, vermoedelijk uit de tijd van Traianus-Hadrianus (determ. drs. J. S. Boersma, Kon. Penningkabinet, 's-Gravenhage).

Uit de „insteek" van een der vierkante putten met dubbele wand en uit de ruimte tussen de twee wanden van deze put zijn aardewerkscherven afkomstig die dateren uit de tweede helft van de 1ste eeuw na Chr. Tot de vulling van de eigenlijke put behoren o.a. metaalslakken.

In de tweede vierkante put met dubbele wand zijn eveneens aardewerkscherven uit de tweede helft van de 1ste eeuw gevonden, verder o.a. houten pennen en een houten spinsteentje. De binnenwand van deze put is volgens een mededeling van broeder Celestinus in tegenstelling tot de buitenwand niet vervaardigd van eikehout, maar van een soort grenen. In de insteek van de put zijn alleen metaalslakken aangetroffen.

Uit de derde vierkante put (met enkele wand) is behalve enige metaalslakken, stukjes basaltlava en enkele niet dateerbare Romeinse scherven een fragment van een Romeinse tegel afkomstig, dat voorzien is van een uniek stempel in reliëf: een rechthoek waarbinnen een X is geplaatst, die door een verticale streep in tweeën is verdeeld.

Tot de opmerkelijkste vondsten behoren tal van dikke, ruwwandige scherven van potten met een kartelrand, die gekneed zijn uit met stro verschraalde klei. Deze scherven zijn aan de buitenzijde grijs en op de breuk roodachtig; het oppervlak is gesinterd, soms verglaasd. Dergelijke stukken zijn ook aan het licht gekomen te Elewijt (zie J. Mertens in: *Archaeologia Belgica* 19 (1954), 28 en 32 en afb. 12, 11), te Ritthem (tezamen met Romeinse scherven tijdens de bodemkartering van Walcheren; legaat Ovaa 1947, bewaard in het Museum van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Middelburg) en te Schiedam (in 1961, in de polder Kethel, tijdens de opgraving van een inheems-Romeinse boerderij door prof. dr. P. J. R. Modderman) (meded. ir. J. A. Trimpe Burger).

Tenslotte moet nog melding gemaakt worden van een fragment van een platte Romeinse dakpan met het stempel (in holle letters) [Q]VA. Een dergelijk stempel is tot nu toe wat Nederland betreft alleen bekend uit Maasbracht (zie *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Verslag van den directeur over het jaar* 1929, 8. — A. van Doorselaer, *Repertorium van de begraafplaatsen uit de Romeinse tijd in Noord-Gallië*, II, Brussel 1964, 324). Romeins baksteenmateriaal met deze stempels is verder enkel gevonden in België, in het

zuiden van de provincie Luik, nl. te Clavier (Vervoz) en Warzée (zie *C.I.L.* XIII/6 12945; R. de Maeyer, *De overblijfselen der Romeinsche villa's in België,* Antwerpen-'s-Gravenhage 1940, 138; meded. Ch. Léva, Brussel).

Alle vondsten worden bewaard in het Instituut voor Doven te Sint-Michielsgestel.

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

Sint-Michielsgestel. B. Ongeveer 300 m ten zuidoosten van de hierboven vermelde vindplaats en 650 m oostelijk van het Halsche Water is op 25 februari 1965 tijdens machinaal uitgevoerde ontgrondingswerkzaamheden, waarbij het maaiveld ter plaatse ca. 1.25 m dieper is komen te liggen, een brandgraf uit de Romeinse tijd ontdekt. De vondstmelding is te danken aan de heer C. Klerks, draglinemachinist uit Drunen. Als gevolg van de omstandigheden moest het graf zo snel mogelijk geruimd worden. Dit is op dezelfde dag met grote zorgvuldigheid gedaan door de heer M. van Griensven, de broeders Celestinus en Arno en drs. W. H. Th. Knippenberg. De bijgaven, die door de activiteit van de dragline en een bijbehorende vrachtauto zeer zwaar beschadigd zijn, konden in veiligheid gebracht worden in het Instituut voor Doven.

Op 2 en 10 maart is de vindplaats vanwege de R.O.B. nader onderzocht. Deze is gelegen op het perceel kad. sectie E 1, 1474. Het terrein maakt deel uit van een hooggelegen kop tussen het dal van het Halsche Water en dat van de Dommel. De vaste grond bestaat uit geelbruin rivierzand, waarop een ongeveer 20 cm dikke violetbruine cultuurlaag met sporen van grondbewerking is gelegen. Het geheel wordt afgedekt door een ca. 90 cm dikke laag van kennelijk opgebrachte, donkergrijze grond, waarin scherven van vrij recente datum voorkomen (esgrond). De grafkuil bleek tot in het geelbruine zand te zijn gegraven.

Het eerste spoor van het graf, dat tijdens de werkzaamheden van de dragline op een diepte van 1.25 m beneden het maaiveld aan het licht kwam, was de hals van een kruikamfoor, die gelegen was op een plek welke bestond uit een zwarte substantie van organisch materiaal ter dikte van ongeveer 10 cm. Deze laatste is wel te interpreteren als een overblijfsel van vergaan hout (van het deksel van de grafkist). Bij het verdiepen werden duidelijk de sporen zichtbaar van vier houten wanden van een nagenoeg vierkante kist met zijden van omstreeks 1.50 m lengte (richting: noordwest-zuidoost). De planken van de wanden hebben beurtelings aan een kant 20 tot 30 cm buiten de aansluitende wand uitgestoken. De kist, die geen houten bodem heeft gehad, is minstens 30 cm hoog geweest. Er zijn geen spijkers gevonden. In enige hoeken en hier en daar langs de wanden zijn sporen van paaltjes waargenomen.

Tussen de kistwanden en de insteek van de grafkuil, maar ook binnen de kistwanden zijn duidelijk sporen van heideplaggen geconstateerd. Tussen de stukjes crematie welke in de zuidhoek van het graf gelegen waren op een sterk rood gekleurde brandvlek, is waarschijnlijk een Romeinse bronzen munt aangetroffen; deze is echter niet meer te determineren. Tussen de wand van de kist en de insteek van de grafkuil aan de zuidelijke zijde is een plek gevonden van bruinzwart tot oranjerood gevlekte, verbrande grond, waarop eveneens resten van gecalcineerde beenderen waren gelegen. Daarnaast bevond zich een 3.3 cm lang, sterk gecorrodeerd stukje ijzer.

In het centrum van het graf kon een spoor van een rechthoekige (paal?)kuil worden waargenomen, ter grootte van 20 bij 10 cm. Dit liep nog door tot 20 cm onder het bodemniveau van het graf.

Tot de bijgaven, die meestal in sterk beschadigde en onvolledige toestand in het graf werden gevonden, behoren behalve de reeds vermelde bronzen munt (?): een terra sigillata-bord Dragendorff 32; een t.s.-kommetje Drag. 33; een lichtgrijs terra nigra-bekertje met trechtervormige rand; vier licht grijsbruine t.n.-borden met licht gebogen wand en slechts weinig oplopende bodem; een lichtgrijze gladwandige kruik met een tweeledig oor en een min of meer trechtervormige hals; een gladwandige kruik van dezelfde kleur, waarvan de vorm niet meer te bepalen is; een ruwwandige bruingrijze kruikamfoor met een groot aantal horizontale ribbels op de buik; scherven van een niet meer te determineren lichtgrijs ruwwandig potje.

Op grond van het aardewerk mag vermoed worden dat het graf dateert uit het midden van de 2de eeuw na Chr. of uit iets latere tijd. Ten aanzien van de vorm van het graf moet men naar aanleiding van de geconstateerde sporen van heideplaggen wel denken aan een kleine heuvel, een tumulus die boven de grafkist is opgeworpen. Ter vergelijking kan ge-

wezen worden op de graven die enige jaren geleden in Esch zijn gevonden, al hebben deze in het algemeen een veel rijkere inhoud opgeleverd (zie *Brabantia* 1 (1952), 177 e.v.; *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1959, *199; 1960, *54, *67 e.v. en *269 e.v.; 1961, *144 e.v.).

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

LIMBURG

Haelen. Op 15 maart 1965 is door Gedeputeerde Staten van Limburg aan de n.v. Aannemingsbedrijf P. C. Dalebout te Nagele (N.O.P.) vergunning verleend om voor het winnen van zand bijna de gehele ten westen van de Maas gelegen natuurlijke hoogte die Melenborg is geheten, machinaal af te graven. In verband hiermede is op die zelfde dag een aanvang gemaakt met een archeologisch onderzoek op het perceel gem. Haelen, sectie B 1355, dat ligt aan de z.w. zijde van Melenborg en eigendom is van de heer M. Vossen te Haelen. Op de kadastrale kaart van de gemeente Haelen wordt het tezamen met het zuidelijk daarvan gelegen perceel B 1119, dat reeds in vroeger tijd is afgegraven, aangeduid met de naam Steenberg.

Het onderzoek dat geschiedt met medewerking van de Gemeentelijke Sociale Werkvoorzieningscommissie te Roermond, kan gezien worden als een voortzetting van de opgraving die in 1963 en 1964 vlak ten noordoosten van de Steenberg is uitgevoerd (zie *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1963, *71 e.v. en *232 e.v.; 1964, *33, *63 en *134-*136).

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

Helden-Kessel. Op de gemeentegrens tussen Helden en Kessel zijn door de heer G. G. Engels te Helden versierde scherven gevonden, die tot een bijzondere groep in de Bandceramiek gerekend moeten worden. De versiering bestaat ten dele uit elkaar afwisselende niet versierde en met schuine dwarsstreepjes versierde 1.5-2 cm brede banden, die een hoek van 45° met de enigszins verdikte rand maken. Daarnaast zien we o.a. kleine en grote driehoeken, gevuld met vrij regelmatig geplaatste punten en zuivere visgraatversiering. Ter vergelijking zij verwezen naar de z.g. Importgruppe 1, door Buttler en Habery onderscheiden bij hun onderzoek in Köln-Lindenthal. Doch ook in de Zuidlimburgse Bandceramiek ontbreekt deze merkwaardige groep niet. Uit Geleen, Elsloo en Stein is ons een sporadisch voorkomende ceramiek bekend, die buiten het normale patroon van de versierde Bandceramiek schijnt te vallen, doch daarmee stellig gelijktijdig is. Voor zover wij hebben kunnen nagaan, is deze groep beperkt tot het gebied van Keulen tot en met Zuid-Limburg.

De vindplaats onder Helden is thans de meest noordelijke, waar Bandceramiek in Limburg is aangetroffen.

I.P.L., Leiden (P. J. R. Modderman).

Maastricht. Tijdens de opgraving op de plaats van het voormalige pand Het Bat 10 is een nagenoeg zuid-noord lopende, ongeveer 1.50 m dikke muur ontdekt, die samengesteld is uit relatief grote stukken kolenzandsteen, welke in de fundering met leem, in het opgaande werk met specie verbonden zijn. De bovenkant van deze muur ligt op ca. 30 cm onder het niveau van de keldervloer, d.i. ruim 3 m onder het straatniveau. Wegens de stratigrafische omstandigheden moet de bouw van de muur wel gedateerd worden tegen het einde van de 13de eeuw of later. Tot de scherven, die zijn aangetroffen in een laag welke ouder is dan de muur, behoort er nl. een die zeer waarschijnlijk uit het einde van de 13de eeuw stamt: het betreft een fragment van een lensvormig afgesneden bodem van een kan of kookpot die aan de buitenzijde bedekt is geweest met enige spatten loodglazuur (determinering: A. Bruijn).

Wellicht heeft de thans gevonden muur deel uitgemaakt van de (eerste) middeleeuwse ommuring van Maastricht. In april 1229 kregen de bewoners van deze plaats van Hendrik I, hertog van Brabant, het recht hun stad te versterken. De oudste ommuring is vermoedelijk kort voor 1300 voltooid (vgl. E. van Nispen tot Sevenaer in: *De monumenten in de gemeente Maastricht = De Ned. mon. v. Gesch. en Kunst* V, 1, afl. 1, 's-Gravenhage 1926, 6, pl. III tegenover 51, en 56 e.v.).

Wanneer het pas ontdekte, parallel met Het Bat lopende muurwerk inderdaad betrekking zou hebben op de eerste Maastrichtse stadsmuur, dan is het vreemd dat er geen sporen aan het licht zijn gekomen van de funderingen van pijlers van een weergang aan de westelijke zijde van de muur. Op grond van de elders in de stad nog zichtbare overblijfselen van de oudste ommuring had men deze in dat geval zeker mogen verwachten.

Verder is het opmerkelijk dat een tweede muur, die van oost naar west is gericht, in verband is gemetseld met de zuid-noord lopende muur. Deze tweede muur, die een lengte heeft van minstens 5.30 m, is op dezelfde wijze opgetrokken als de eerste en is eveneens ongeveer 1.50 m dik.

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

AMERSFOORT
— *Zonnehof.* Mens — Machine — Milieu -3 mei

AMSTELVEEN
— *Aemstelle.* Ger Lataster, schilderijen en Wessel Couzijn, grafiek -10 mei

AMSTERDAM
— *Rijksmuseum, Prentenkabinet.* Engelse aquarellen -24 mei
— *Sted. Museum.* Kinderspel -3 mei
Naum Gabo -24 mei
Nul 1965 -23 mei
— *Museum Willet Holthuysen.* Binnen zonder kloppen in de Pruikentijd -26 april
— *Tropenmuseum.* Bali, kringloop van het leven -1 okt.
— *Zoölogisch Museum.* De vreemde eilandbewoner
— *Galerie d'Eendt.* Cesare Peverelli en Johan van Loon -25 april
— *Café Eylders.* Jan den Hengst -30 april
— *Th. Ruiter's Gijsberthal.* Nic. Schäfer
— *Kunsth. Magd. Sothmann.* Henk Willemse -22 april
— *Centr. v. Ind. Vormgeving (Beurs-Damrak).* Vormen aan de wand -30 april
— *Kunsth. Santee-Landweer.* L. P. J. Braat -27 april
Chris Enthoven, naaldwerk -28 april
— *Galerie Viruly.* Naoko Matsubara, Japanse houtsneden -24 april
— *Vondelpark.* Sculptuur in Amsterdam, beelden, foto's -1 okt.
— *Galerie Swart.* Ben Guntenaar en Roelof Frankot -20 april
— *Galerie 845.* Aart Roos -28 april
— *Kabinet Floret.* Hedendaagse Figuratieve Kunst
— *Oude Zijds.* Bob en Chiel Fernhout

ASSEN
— *Prov. Museum.* Coquetterie, modespiegel van 3 eeuwen -24 april

APELDOORN
— *Gem. van Reekumgalerij.* Hedendaagse kunst in Gelderland -26 april
Simon Buchbinder, joods-religieuze kunst en realia -26 april

ARNHEM
— *Gemeentemuseum.* Poolse wandtapijten -9 mei

BEEKBERGEN
— *De Lanteerne.* Roel Dozeman -1 juni

BENNEBROEK
— *Linnaeushof.* Voorjaars- en zomerbloemen

BREDA
— *Cult. Centr. De Beyerd.* Mensen op weg; foto's -19 april

BRUNSSUM
— *De Galerij.* Grafiek van Marianne v. d. Heyden, Aad de Haas en Gène Eggen

DELFT
— *Prinsenhof.* Contour -10 mei
— *Oostpoort.* Kleinplastiek van Zuid-Hollandse beeldhouwers; en grafiek van Jaap van den Ende -29 april

DEVENTER
— *Muntentoren.* Titus Leeser -24 april

DORDRECHT
— *Dordrecht's Museum.* Foto-Daf '65. -26 april

EINDHOVEN
— *Van Abbemuseum.* Jan Gregoor -10 mei
Marcel Duchamp -3 mei
Kinetische Kunst uit Krefeld -3 mei

EMMEN
— *Gem. Lyceum.* Talens' Prijs 1964-1965 30 april-18 mei

ENKHUIZEN
— *Zuiderzeemuseum.* Het kunstenaarsoog ziet Enkhuizen -1 nov.

ENSCHEDE
— *Stadhuis.* Titus Leeser 26 april-16 mei
— *Textielmuseum.* Oude weefsels uit Peru -3 mei

FINSTERWOLDE
— *Galerie Waalkens.* Gerlinde Beck en Gerd Hanebeck

GOUDA
— *Catharina-gasthuis.* C. A. B. Bantzinger -26 april

'S-GRAVENHAGE
— *Gemeentemuseum.* Pottenbakkers in Nederland -3 mei
Beeldhouwwerken van Jules Vermeire -10 mei
Dorus Roovers -17 mei
Haags Porselein -8 juni
Typografie van Sandberg 29 april-5 juli
— *Museum v. h. Onderwijs.* Delta -1 sept.
— *Panorama Mesdag.* Gerrit van Houten, aquarellen en olieverven 1880-1888, -25 april
— Contact '62 -23 mei
— *Kunstcentrum.* Margaritha Feuerstein, schilderijen -23 april
— *Atelier Lissabon.* 4 Italiaanse kunstenaars: Abbozzo, Biagioli, Galli, Polidori -30 april

GRONINGEN
— *Groninger Museum.* Kees Franse en Piet van Stuivenberg -26 april
G.R.4.K. (4 Groningse kunstenaars) -26 april
— *Instituut v. Kunstgeschiedenis.* H. N. Werkman -30 april
— *Mangelgang.* Gerlinde Beck en Gerd Hanebeck

HAARLEM
— *Frans Halsmuseum.* Poppen van Maja Alexander en Trudy de Ruyter -13 juni
— *Het Huis van Looy.* Leden van „Kunst zij ons Doel" -24 mei
— *Kunstcentrum De Ark.* 100 Ambachten; schilderijen van Jan Luycken,
J. v. d. Gaag en W. Piersma -24 april
— *In 't Goede Uur.* Oey Tjeng Sit, tekeningen -30 april

HELMOND
— *Kunstz. 't Meyhuis.* Willy van der Putt -26 april

HENGELO (O)
— *Hengelose Kunstz.* De Haagse Aquarellisten -28 april

HILVERSUM
— *Goois Museum.* Ontmoeting met het Oosten -3 mei
— *Kantine De Jong.* Ontwerpen van Tanaka, Ikko -27 mei
— *Reflex.* Frère Benoît kosmogenen -26 april

LAREN
— *Singer Museum.* 50 Eeuwen Chinese Ceramiek -1 juni
Hedendaagse schilders van Formosa -4 mei
Nederlandse Penningkunst -1 juni
— *Kunstz. Hamdorff.* F. van Schagen -20 april

LEEUWARDEN
— *Kunstcentr. Prinsetún.* Schilder. en coll. van Kees Sabee -10 mei

LISSE
— *Keukenhof.* Collectie Franse en Nederlandse beelden -15 mei

MAASTRICHT
— *Kunstz. Arti.* Johan van Aanholt -25 april
Grafiek van Akke Sins 8 mei-30 mei
— *Kunstz. Dejong-Bergers.* Wim Rijvers en Henk Wildenberg -24 april
— *Kunstz. Hack-Rutten.* Nic. Jonk -29 april

MONNICKENDAM
— *Waag.* Oud-Hollandse tegels en majolica, verzameling Van Tijen

NAARDEN
— *Raadhuis.* Emmy Joosten-Eerdmans en Ruth Brouwer -25 april

NIEUWKOOP
— *'t Reghthuys.* Jos van den Berg, Frank Letterie en Arnold Smith -25 april

NIJMEGEN
— *Waag.* Kruisweg; schilderijen van Ted Felen en wandkleden van Gerard Mathot -3 mei
— *Galerij Pluymen.* Henri Titselaar, polyester lichtschilderijen -2 mei
— *Galerie Lenten.* Rien Bout -9 mei

OLDEBROEK
— *De Zwaluwenburg.* Religieuze werken van hedendaagse Nederl. beeldende kunstenaars -8 juni

ROTTERDAM
— *Museum Boymans-van Beuningen.* Poolse grafiek -16 mei
Italiaanse stillevens -26 april
— *Bouwcentrum.* Aardgas in trek -18 april
— *Museum v. Land- en Volkenkunde.* Japanse kunst uit particulier bezit
— *Rotterd. Kunstkring (W. de Withstr.).* André Bogaert -19 april
— *Galerie Delta.* Maurice Wijckaert -22 april
Kees van Bohemen 23 april-15 mei
— *Rott. Kunststicht. Kunstz. Zuid.* Dirk Breed -26 april
— *Kunstcentrum 't Venster.* Woody van Amen, assemblages -23 april
Chris van Voorst vanaf 24 april

SCHIEDAM
— *Sted. Museum.* Salon der Maassteden -2 mei
— *Galerie Punt 4.* Frans van der Heiden -25 april

TERSCHELLING
— *'t Behouden Huys.* Sundrum, Midwinterfeest op Ooster-Schelling -1 okt.

TILBURG
— *Natuurhist. Museum.* Kopen en brons -10 mei
— *Textielmuseum.* Zes eeuwen mode in miniatuur -14 juni
— *Ned. Volkenk. Missiemuseum.* Huub Dröge -1 mei

UTRECHT
— *Mus. v. Nieuwe Religieuze Kunst.* Kunstvoorwerpen uit eigen bezit en nieuwe aanwinsten -15 mei
— *Centraal Museum.* Nederlandse 17de-eeuwse Italianiserende landschapschilders -31 mei
— *Centraal Museum (Maliebaan).* Het moderne Italiaanse kunstboek -26 april
— *Kunstliefde.* Leden v. Kunstliefde -25 april
Tekeningen van Lucebert 4 mei-25 mei
— *De Utrechtse Kring.* Fugare -2 mei
Joop Hekman, Pieter d'Hont, Jan van Luyn, Theo v. d. Vathorst -5 mei

VALKENBURG
— *Galerie Cauberg 10.* Jos Pluymen -26 april

WASSENAAR
— *Kunstz. Heuff.* Miep Hart-Nijberg en Chris Heeneman -23 april

WESTDORPE
— *Galerie Troutzaerte.* Jaap van de Pol en Hans de Jong -1 mei

ZEIST
— *Het Slot.* De kunst van het schrift -26 april

ZUTPHEN
— *Kunstz. Leeman.* Theo Kley, gouaches en sculpturen uit Afrika -23 april

ZWOLLE
— *Het Hopmanshuis.* Talens' Prijs 1964-1965 -26 april

MEDEDELINGEN

DE MUSEUMDAG

De eerste museumdag 1965 zal op vrijdag 7 en zaterdag 8 mei a.s. worden gehouden in Deventer en Kampen.

Op de eerste dag staan inleidingen op het programma van drs. E. R. Meijer, hoofd van de Educatieve Dienst van het Rijksmuseum, en van de heer G. J. van der Hoek, die dezelfde functie bekleedt aan het Gemeentemuseum te Arnhem, over het thema „Rondleidingen in de musea". De tweede dag zal mr. R. Hotke, hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, spreken over de bescherming van kunstwerken tegen het gevaar van oorlogshandelingen en natuurrampen. Er zal een excursie worden gemaakt naar o.a. de schuilkelder in Paaslo.

Leden van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond, die deze museumdag willen bijwonen, kunnen zich opgeven bij het secretariaat, Kazernestraat 3, Den Haag, waarna hun een volledig programma zal worden toegezonden.

MUSEUM-NIEUWS

Aanvulling en rectificatie

In het artikel: „Groninger Museum voor Stad en Lande, De Archeologische Afdeling gereorganiseerd", *Nieuws-Bulletin,* 15 februari 1965, *19 e.v., is abusievelijk niet vermeld dat de reorganisatie is geschied onder leiding van drs. W. A. van Es, toenmaals conservator der archeologische afdeling en met bijstand van het Biologisch-Archeologisch Instituut der Universiteit van Groningen.

Voorts gelieve men te lezen:

1ste kolom, 6de regel van onderen inplaats van „terpenmaquette": maquette van de grafheuvel Harenermolen.

2de kolom, 2de regel, inplaats van „model van de terp uit Ezinge": model van de boerderij uit de terp van Ezinge.

2de kolom regel 10, inplaats van „terpenvondsten": terpen.

2de kolom, 2de alinea, 6de regel inplaats van „Vikingvoorwerpen": voorwerpen in Vikingstijl.

VACATURES

DEN HAAG

Bij het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming, wordt voor zo spoedig mogelijke indiensttreding gevraagd een

HOOFD VAN DE ONDERAFDELING MONUMENTENZORG

Tot de taak van deze onderafdeling behoort de behandeling van aangelegenheden betreffende de monumentenzorg en het oudheidkundig bodemonderzoek, in het bijzonder t.a.v. de uitvoering van de Monumentenwet en de verlening van subsidies in de restauratiekosten.

Vereist is doctoraal examen Nederlands recht. Candidaten met administratieve ervaring en culturele belangstelling genieten de voorkeur.

Salariëring volgens het referendarisrangenstelsel (maximum, exclusief compensaties en toeslagen, *f* 1633,— per maand).

Inpassing afhankelijk van leeftijd en ervaring.

Schriftelijke sollicitaties te zenden aan de Rijks Psychologische dienst, Bureau Personeelsvoorziening van de Rijksoverheid, Prins Mauritslaan 1 te Den Haag, onder vermelding (in linkerbovenhoek brief en enveloppe) van het nr. 5-0791/7129.

DEN HAAG

Bij de leiding van het Museum van de Kanselarij der Nederlandse Ridderorden (Rijksinstelling) kan worden geplaatst een representatieve vrouwelijke kracht als

MEDEWERKSTER

Vereisten: een ruime algemene ontwikkeling, historische en kunsthistorische belangstelling, praktische kennis der moderne talen, typevaardigheid.

Leeftijd ongeveer 30 tot 45 jaar.

Salaris max. *f* 818,— per maand, vermeerderd met de gebruikelijke toeslagen. Na ontplooiing der functie is een hogere salariëring niet uitgesloten.

Sollicitatiebrieven met uitvoerige inlichtingen aan de secretaris van de Kanselarij der Nederlandse Orden, Javastraat 50, Den Haag.

NIEUWSBULLETIN KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND, AFLEVERING 5, BLZ. *61-*70, 15 MEI 1965
REDACTIE-SECRETARIAAT BALEN VAN ANDELPLEIN 2, VOORBURG

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Heeg, gem. Wymbritseradeel. Tijdens graafwerk voor een riolering vond de heer T. Vleer te Heeg in zijn achtertuin aan de Hoofdstraat op ca. 1 m diepte een grote, nagenoeg rechthoekige rood aardewerken schaal met schuin opstaande rand. De schaal, die 49 x 42 cm meet bij een hoogte van 11 cm, is aan de binnenzijde geglazuurd en heeft daar een versiering van zigzaglijnen van gele slib, die in ringeloortechniek is aangebracht. Het geheel gave stuk is voorzien van twee rechthoekige handvatsels, die in de grond waren losgeraakt. Het stuk is wellicht 18de-eeuws en kennelijk afkomstig uit een Fries aardewerkcentrum. Zijn aanwezigheid in de grond, volgens de vinder in een door een vergane kist ontstane ruimte, is nog niet voldoende verklaard.

F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Opsterland. In de Staatsbossen tussen Bakkeveen en Duurswoude vond de heer K. Varwijk bij het opschonen van een greppel, in een tussen twee heuvelrugjes vrij laag liggend bosperceel, een vuurstenen breedtoppige en breednekkige bijl, die tot een disselachtige vorm is bewerkt. Het vrij zware, 13 cm lange stuk, dat tot de trechterbekercultuur gerekend kan worden, bevond zich juist op de scheiding van de zandondergrond en de veenachtige bovenlaag op 25 cm onder het huidige maaiveld. De vondst werd door Staatsbosbeheer gemeld.

F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Reitsum, gem. Ferwerderadeel. Bij het graven van een gierkelder op het erf van de heer O. Elsinga te Reitsum bleek dat dit erf zich bevindt op een zuidelijke uitloper van de voormalige dorpsterp. Op ca. 1.25 m diepte kwam een zware mestlaag te voorschijn met talrijke dierenbeenderen, maar nog geen voldoende hoeveelheid dateerbaar materiaal.

F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Tietjerksteradeel. In verband met dringende boerderijbouw in de ruilverkaveling Garijp-Wartena is een spoedonderzoek begonnen op een der laatste nog ongeschonden, ten oosten van Warstiens gelegen kleine, slechts ca 50 cm boven het maaiveld uitstekende terpjes. Door het maken van een proefsleuf van ruim 34 m lengte kon worden vastgesteld dat het hier gaat om een in eerste instantie in één maal opgeworpen woonheuvel, welke rust op een ca. 25 cm dikke, op veen afgezette kleilaag. Voor de ophoging is van deze klei, alsmede van het daaronder liggende veen gebruik gemaakt. Op dit terpje is een noordoost-zuidwest gericht driebeukig huis gebouwd, waarvan de breedte ca. 6.5 m heeft bedragen; tot nu toe is het reeds over een lengte van 14 m blootgelegd. Voor zover nog kon worden waargenomen zijn voor de opbouw van de buitenwanden dunne houten paaltjes gebruikt die op ca. 30-50 cm afstand van elkaar waren geplaatst. De reeds gevonden staanderparen staan op van 2 tot 3.5 m variërende afstand van elkaar met een overspanningsruimte van 4 m. Het laat zich aanzien dat rond het huis, althans rond het reeds ontgraven gedeelte, een ringvormige sloot heeft gelopen, ontstaan door de ophoging van de terp. Aan de binnenrand van deze sloot bevindt zich op 3.5 m uit de korte zuidwestgevel van het huis een palenrijtje (van een vlonder of iets dergelijks?). Ook werd in het huis een haardplaats ontdekt, waarin zich o.m. een bakplaat bevond.

Het scherfmateriaal is voornamelijk inheems kartel- en gladrandig terpaardewerk uit de eerste eeuwen onzer jaartelling. Het geheel maakt de indruk van een kortstondige bewoning. In het profiel is waar te nemen dat na de ophogingsfase nog enige kleiafzettingen hebben plaats gehad, de laatste vermoedelijk in de Middeleeuwen. Het onderzoek, waartoe de Cultuurtechnische Dienst, de Plaatselijke Commissie, alsmede de eigenaar van de grond en de pachter, de heer J. M. Finnema te Warstiens, veel medewerking verlenen wordt voortgezet.

F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Warga, gem. Idaarderadeel. Bij het maken van een aarden wal rond een afvalput op de boorlocatie van de n.v. Petroland ten oosten van Warga, zijn talrijke resten van inheems terpenaardewerk aan het licht gekomen, o.m. van potten met kartelrand en gefacetteerde rand. Vermoedelijk betreft het hier een overslibde nederzetting uit ongeveer de 2de eeuw na Chr. De vondst werd gemeld door de heer M. Kloetstra te Noordbergum en de heer N. Vaartjes te Leeuwarden.

F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Westdongeradeel. Bij het aanleggen van een drainagesysteem op een hoog gelegen akker ten oosten van Wierum vond de heer W. Streekstra uit het Schoor op 1.20 m diepte enkele aslagen, waaruit een platte maalsteen van bazaltlava en een aantal kogelpotscherven werden geborgen. Op deze akker zijn al eens eerder dergelijke vondsten gedaan, die alle ca. 1200 zijn te dateren.

F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Workum. Dank zij een melding van Gemeentewerken konden enkele waarnemingen worden gedaan in de bouwput van het Gemeenschapshuis ten oosten van de Herv. kerk. Hier bleek nl. een fundering aanwezig van baksteen (formaat 24 x 12 x 6 cm) met een totale breedte van 75 cm en een tot nu toe vastgestelde lengte van ca. 6 m. Verder wezen puinsporen erop dat deze fundering veel groter moet zijn geweest, maar de bovengrond was te zeer verstoord om het verloop dezer sporen verder te kunnen nagaan. Het is niet onmogelijk, gezien ook het gevonden scherfmateriaal, dat men hier met de overblijfselen te doen heeft van een ca. 1500 ter plaatse gebouwd versterkt huis. Ook de situatie op het met een gracht omgeven terrein spreekt daarvoor. De fundering is ingemeten.

F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

GELDERLAND

Nijmegen. Legerplaats van het 10de legioen. Voor zover de weersomstandigheden het toelieten, is sedert het laatste bericht, in de maanden november tot april, de opgraving voortgezet in de tuin van mevrouw Roothaan, Ubbergseveldweg 95, en in de moestuin van „Mater Dei" daartegenover.

(1). Op het laatstgenoemde terrein werd de zuidelijke hoek van de in steen opgetrokken „principia" gevonden. De daaraan aansluitende z.o. muur werd over een lengte van 20 m aangetroffen, tot aan het gedeelte, dat reeds omstreeks 1920 door Holwerda is onderzocht. De buitenzijde had vier steunberen. Aan de binnenzijde liep op 9.25 m afstand een parallelmuur, daartussen twee dwarsmuren. De breedte van de funderingsaanleg bedraagt 1.10 m. Voorts was er nog een onderverdeling in het laatste vertrek met een funderingsbreedte van 0.60 m. Evenals elders waren ook hier, dit maal in overgebleven resten van metselwerk, kalkstenen fragmenten van sierdelen en zuilen van een ouder bouwwerk in het fundament verwerkt; soortgelijke fragmenten kwamen ook voor in de vulling van de uitbraaksleuven. Interessant is een fragment van een boukranionfries, waarvan breuken en versiering met kalkspecie bedekt zijn. Ook tijdens de opgraving van Holwerda werden in deze omgeving soortgelijke vondsten gedaan. Aan dakpanstempels kwam, behalve vele van het 10de legioen, ook hier een exemplaar van het 30ste legioen voor den dag.

Buiten de principia, aan de z.w. zijde, is een strook van 20 m breed ontgraven, waarin geen enkele muurrest of spoor van een houten gebouw werd aangetroffen. Wel lagen hier afvalkuilen, w.o. enkele uit de Augusteïsche tijd.

De oosthoek van de stenen principia is verdwenen bij het graven van een schuilkelder. De er op aan lopende muren zijn intussen vastgesteld; zij zijn minder diep gefundeerd dan de andere buitenmuren (dit was ook in 1962 reeds geconstateerd). Ook Holwerda vond in deze hoek slechts onduidelijke sporen. Hier stond blijkbaar een lagere aanbouw, die minder zwaar gefundeerd behoefde te worden. Interessant is hierbinnen het overblijfsel van een diep liggende vloer, blijkbaar van de ondervloer van een hypocaust, die even diep reikt als de diepst gefundeerde muur, maar op enige afstand van de muren blijft (0.30 tot 2.00 m): het hypocaust schijnt in een bestaand vertrek te zijn aangelegd. De ondervloer rustte op een dikke leemlaag; hierop lagen veel brokken van een soort basalt. Dit bouwmateriaal was ook gebruikt in horreum III (zie beneden); misschien mogen wij hierin een bewijs zien voor de late aanleg van de verwarming: het horreum is nl. eerst na 104 ontstaan.

Tot nog toe werden op de plaats van de

stenen principia door ons geen sporen van houten gebouwen aangetroffen.

Voor het z.o. front van de principia, maar aan beide uiteinden korter (5, resp. 6 m), ligt een breed muurfundament, waarop ook andere muursporen aansluiten; het bestaan van twee gebouwen schijnt ook niet uitgesloten. In elk geval is in het n.o. deel van de in bewerking zijnde tuin het bestaan van twee perioden geconstateerd in de stenen gebouwen: een ouder stenen bouwwerk is hier blijkbaar door een later, eveneens van steen, maar met geheel andere plattegrond, vervangen.

Vroeg-Flavische houtbouw is eveneens ter plaatse aanwezig; de plattegrond is echter nog niet duidelijk en hier en daar vergraven door de stenen fundamenten.

Een nog oudere houtbouw schijnt Augusteïsch te zijn: vondsten uit deze periode zijn althans aanwezig, zij het niet talrijk. Intussen liggen deze sporen onder de latere (Flavische) hoofdweg, die in de periode der stenen gebouwen door een zuilengalerij begeleid werd, indien wij althans een geïsoleerde, doorlopende fundering aldus mogen interpreteren. Het vroeger gevondene geeft hiertoe aanleiding en wij mogen verwachten, dat ook aan de andere zijde van de weg, onder het trottoir van de Ubbergseveldweg, zuilfunderingen aanwezig zullen zijn, in één lijn met de door Holwerda gevondene en met die welke in 1960 door ons zijn aangetroffen. Voor de Augusteïsche periode zullen wij dus, in overeenstemming met de ligging van de gelijktijdige houten poort, een wegverloop ten z.w. parallel aan en vlak langs de latere moeten aannemen.

Uit de prehistorische tijd dateren scherven van een „potbeker", gevonden bij de zuidelijke hoek van de principia. Bij de oosthoek werd een urnfragment (bodem) met crematie gevonden, alsmede een deel van een niet hierbij behorende kringgreppel, beide deel uitmakende van het sinds 1959 onder de legerplaats aangetroffen urnenveld. In 1962 werd in deze omgeving eveneens een urn gevonden; Daniëls vermeldt de vondst van een „Germaans graf" onder het huis Ubbergseveldweg — hoek Huygensweg (o. zijde) met „kapfibula" en inheems aardewerk. Misschien markeert deze vondst een late fase van het urnenveld.

De meest opzienbarende vondst was ditmaal een dakpanstempel. Voor de eerste maal kwam hier in de legerplaats een dakpanfragment met stempelafdruk van de EXERCITUS GERMANICUS INFERIOR voor den dag, met de text GIIR INFR in reliëfletters. Van dit stempel werden vele afdrukken gevonden in Valkenburg (Z.-H.). Behalve de reliëfletters zijn opvallend de slechte lettervormen met de kromme I, misschien veroorzaakt door een kwast in het hout van de originele stempel. Hoe het zij, de dakpan behoort onmiskenbaar tot de produkten van de grote pannenbakkerij in de Holdeurn bij Berg en Dal, aan de Duitse grens. Men neemt aan, o.a. op grond van dakpanstempels met zijn naam, dat het Didius Julianus was, die ca. 176 deze installatie tot nieuw leven gebracht heeft, waarna hier de centrale pannenbakkerij van de Exercitus Germanicus Inferior was gevestigd. De genoemde dakpan werd gevonden onder in een der muursporen, nog juist tussen het afbraakpuin, waarmede de bouwgreppels gevuld zijn. Hij moet gebruikt zijn bij een late reparatie of verbouwing in de legerplaats, naar wij mogen aannemen eveneens ca. 176; de dakpan zou dan tot de vroegste produkten van de genoemde ovens in de Holdeurn behoren. Misschien staat hiermede in verband de afwijking in tekst en in letters: de meeste van daar afkomstige stempels hebben nl. „EXGERINF" met holle letters. Intussen worden met deze vondst weer enkele stellige uitspraken over de tijd van de opheffing der legerplaats gelogenstraft. Een randfragment van een kookpot met dekselgeul uit de tweede helft van de 2de eeuw, in dezelfde omgeving gevonden, is dus in goed gezelschap; overigens waren zulke scherven reeds meer gevonden.

(2). In de tuin van mevrouw Roothaan, Ubbergseveldweg 95, konden wij, ondanks de fraaie aanleg, met volle medewerking van de eigenares, het onderzoek voortzetten. Ook op deze plaats past een woord van hartelijke dank!

Het onderzoek sluit hier aan bij dat van 1957/58 enerzijds, van 1962 anderzijds. Gevonden werd thans, uit de periode der stenen gebouwen, een groot deel van de plattegrond van een peristylhuis, groter dan dat van 1957/58. Een deel van dit huis was al in 1962 gevonden: de rest van een hypocaust kreeg nu pas haar verklaring. Een tweede, door een hypocaust verwarmde kamer werd nu gevonden: beide verwarmingen blijken secundair ten opzichte van het gebouw: zij beslaan nl. niet de gehele vloer van een vertrek, maar zijn daarbinnen uitgediept. De vertrekken werden verwarmd door twee kleine, in het peristyl ge-

legen praefurnia. In het 1962 gevonden stookkanaal (juist onder de heg) waren dakpannen gebruikt met stempels van het 10de legioen met de volledige bijnamen P.F.D. en zo gedateerd na 89. Een derde secundair aangelegd hypocaust is boven vermeld. Het heeft er iets van, of na het strenge bestuur van Vespasianus, die de onder Nero ontstane luxe bestreed, onder zijn opvolgers weer een mogelijkheid tot meer comfort is ontstaan.

Ook hier werden sporen van vroeg-Flavische houten gebouwen gevonden, alsmede een kuil met vondsten uit de Augusteïsche tijd.

Aan dakpanstempels vallen te vermelden enkele van de VEX. BRIT, en een van de LEG. XXX V V.

Aanvulling van het vorige bericht.

De op *306 genoemde mogelijkheid van een voorafgaand houten horreum is niet groot meer, sinds het vinden van een afvalkuil onder horreum II, die o.a. een t.s.-scherf bevatte van het type Drag. 18 of 31 met stempel PEREGRN, een produkt van de pottenbakker Peregrinus, die onder Domitianus in Z.-Gallië werkte. Een dergelijke afvalkuil schijnt het bestaan op dezelfde plaats van een overeenkomstig houten horreum onder Domitianus uit te sluiten.

In het leemfundament van horreum III (*307) werd een t.s.-randscherf type Drag. 31 gevonden, naar de vorm te oordelen uit de tijd van Domitianus tot Hadrianus. Op en in dezelfde leembank lagen veel bazaltsplinters.

Een nader onderzoek tussen de bomen deed inzien, dat horreum IV aan de oostzijde geen voorhal heeft gehad.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (H. Brunsting).

UTRECHT

Amerongen. In mei 1964 is uit de Rijn bij Amerongen een wand/bodemfragment van een terra sigillata-bord Dragendorff 31 opgebaggerd. Op de bodem is het voorzien van het stempel OCISO·F, dat wat Nederland betreft ook bekend is uit Vechten, Rossum en Nijmegen. De pottenbakker Oc(c)iso heeft van ca. 120 tot 180 na Chr. gewerkt in oost-Gallië te La Madeleine, Heiligenberg en Rheinzabern.

Op de buitenzijde, aan de onderkant van de wand is een graffito te lezen: > PRIMI VITALIS = (centuriae) Primi Vitalis: eigendom van Vitalis, soldaat behorende tot de centuria van Primus.

Het stuk bevindt zich in de collectie van dr. J. H. Becking te Wageningen.

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

Amersfoort. Bij het omleggen van de verbinding tussen Kampstraat en Hogeweg, gepaard gaande met het verwijderen van de brug over de beek buiten de voormalige Kamper Buitenpoort, zijn verscheidene funderingen te voorschijn gekomen, welke een indruk geven van de opeenvolgende ontwikkelingsstadia der Amersfoortse stadsvesten op het onderhavige punt. Zo goed mogelijk zijn enige opmetingen verricht, welke in de naaste toekomst nog voortgezet zullen moeten worden. Over de uiterlijke gedaante van de Kamper Buitenpoort zijn wij intussen tamelijk wel ingelicht, dank zij de afbeeldingen op de vogelvluchtkaarten van de stad Amersfoort, die in de 16de en 17de eeuw zijn uitgegeven. Bovendien kan men te rade gaan bij het curieuze, uit het midden van de 16de eeuw daterende paneel, aanwezig in de Oud-Katholieke Kerk te Amersfoort, waarop het vermaarde Maria-wonder staat afgebeeld, dat in het jaar 1444 te Amersfoort is geschied. Op dit paneel is bedoelde poort namelijk nauwkeurig weergegeven, gezien vanuit het noordoosten, met alle buitenwerken welke toen de nadering tot de eigenlijke poort bemoeilijkten.

De Kamper Buitenpoort, gelegen aan het oostelijke uiteinde van de Kampstraat, was de opvolgster van de — deels nog bestaande — Kamper Binnen of Viepoort en wordt voor de eerste maal in het jaar 1427 vermeld. In 1388 wordt reeds gewag gemaakt van de „nije mure in den Pothof", waaruit men zou kunnen opmaken dat ook de nieuwe Kamperpoort toen reeds moet hebben bestaan. De funderingen van deze poort — eenvoudig, rechthoekig gebouw — bleken zich nog onder het straatplaveisel te bevinden, juist tussen de uiteinden van de gespaard gebleven stadsmuren aan weerszijden van de Kampstraat. Ook de aansluitende hoofden en gemetselde gewelven van de aansluitende brug waren deels nog voorhanden, alsmede de grondslagen van de naderhand gebouwde, ronde flanktorentjes, halverwege deze brug, waar een uitgespaarde reep grond de eerste stadsgracht van de tweede scheidde.

In 1561 begon men met het storten van aarde achter de stadsvesten, teneinde deze beter bestand te doen zijn tegen geschutvuur,

terwijl buiten de stadspoorten bastions en ravellijnen werden geprojecteerd. In 1588 was de Kamper Buitenpoort aan de beurt, waarbij tevens de toegang tot de hoofdpoort werd gewijzigd. De funderingen van de zware bakstenen muur, welke het nieuwe bastion omzoomde, kwamen op enige plaatsen te voorschijn. In 1594 was men evenwel nog niet met al deze werken gereed; tot aan het jaar 1613 werd aan de vervolmaking voortgewerkt. Nadien geraakten de stadsvesten in verval om vanaf het jaar 1828 allengs te worden geslecht, met uitzondering uiteraard van de thans nog bestaande fragmenten.

Litt.: H. Halbertsma en J. Hovy, *Zeven Eeuwen Amersfoort,* Amersfoort 1959. — J. G. N. Renaud en G. van der Mark, „Middeleeuws Amersfoort, enige notities over zijn versterkingen en woonhuizen", *Bull. K.N.O.B.,* 6de s., 12 (1959), 193-226.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Vreeland. In het kader van de restauratie van de Herv. kerk — patroon eertijds St.-Nicolaas — werd van 9-25 maart 1965 een oudheidkundig bodemonderzoek ingesteld naar de bouwgeschiedenis. Hierbij werden puinbanen en restanten van fundamenten gevonden van een eenschepige kerk met inspringend rondgesloten koor en sacristie aan de noordzijde daarvan met — niet geheel verklaarde — zware steunberen, waarvan een overhoeks.

De lengte van de kerk bedroeg buitenwerks 25.50 m; de breedte van het schip was binnenwerks 7.55 m, van het koor 5.35 m. Baksteenformaten 28/27.5 x 14/13.5 x 7, doch incidenteel ook 33/32 x 16/15 x 7 cm. Waarschijnlijk dateert de kerk uit het derde kwart van de 13de eeuw, toen ook het beruchte „pandslot" van Vreeland gebouwd werd en de bij het kasteel ontstane koopliedennederzetting stadsrecht kreeg (1265). Volgens de historische berichten moet als gevolg van herhaaldelijke oorlogsverwoestingen de kerk in het tweede kwart van de 14de eeuw herbouwd worden, voor de bekostiging waarvan de bisschop van Utrecht op 4 maart 1333 40 dagen aflaat afkondigt. Het onderzoek leerde, dat bij deze herbouw alleen de blijkbaar nog overeind staande eerste travee van het oude koor gehandhaafd is, die nu werd verlengd met een rechthoekige sluiting; de oude ronde sluiting werd geheel weggebroken: er werd alleen een puinspoor van teruggevonden. Het geheel nieuwgebouwde schip werd iets groter opgezet (20.40 x 10.50 m), terwijl de lengte van de nieuwe, thans nog bestaande kerk buitenwerks 33.50 m bedraagt. De baksteenformaten van het schip (21/20.5 x 10.5/10 x 5/4.5 cm) en van de ingebouwde toren (23/22.5 x 12/11.5 x 5.5/5 cm) zijn, althans in deze streek, merkwaardig klein voor de 14de eeuw. Ook de sacristie werd — op de oude fundering — herbouwd, terwijl (vermoedelijk in de 15de eeuw) nog een klein dwarsschip werd aangebouwd.

Het onderzoek, dat in samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg geschiedde, is o.m. van belang voor vergelijking met de eerste bouwfase van de Oude Kerk te Amsterdam, temeer omdat op goede gronden is verondersteld, dat Amsterdam ca. 1275 zou zijn ontstaan uit een nederzetting van — als gevolg van de Kennemer oorlog uitgeweken of door de Graaf van Holland overgeplaatste — Vreelandse kooplieden.

I.P.P., Amsterdam (H. H. van Regteren Altena).

NOORD-HOLLAND

Den Helder. Het onderzoek in de terpachtige heuvel Het Torp, ook 't Dorp, Behouden Dorp of Vliedberg geheten, ten zuiden van Den Helder, aangevat door het I.P.P. en inmiddels overgenomen door de R.O.B., is uitgebreid met een 170 m lange, noordzuid gerichte sleuf, haaks op de loopgraaf, in de herfst van het vorige jaar gegraven. Nieuwe vondsten van aardewerkscherven sluiten de mogelijkheid niet uit dat de bewoning reeds in de 11de eeuw aanving op het onverhoogde kwelderoppervlak van die dagen. Al spoedig moest evenwel tot ophoging worden overgegaan, welke in etappes geschiedde en zeker tot in de 14de eeuw voortging. Thans reikt de terp tot 2.80 m boven N.A.P. De vraag blijft open of de eerste bewoning, op een zandige rug naast een ondiepe kreek, begunstigd kan zijn geweest door het voorhanden zijn van een primitief dijkstelsel, dat wellicht aansloot bij een binnenduin. De terpzool rijst namelijk niet hoger op dan circa 25 cm beneden N.A.P., een onwaarschijnlijk laag peil, waarop men zich in de 11de en 12de eeuw bepaald niet voor overstromingen gevrijwaard kon voelen. Aanzienlijke bodemdaling kan naderhand veranderingen teweeg hebben gebracht, hoewel de klinkfactor hier van weinig betekenis schijnt te zijn geweest, omdat

zich onder de kwelderklei geen veen, doch wadzand bevindt.

Het terpoppervlak vertoont thans twee toppen, waarvan de noordelijkste, de laagste, tekenen van afgraving vertoont. Het is ook op de noordelijkste top dat talrijke menselijke begravingen werden aangetroffen op zeer geringe diepte onder het maaiveld. Mede getuige de vele fragmenten van hardstenen grafmonumenten — de oudste dateert uit 1681 —, betreft het kennelijk het kerkhof dat de Oud-Katholieken hier tot aan het begin van de 19de eeuw onderhielden. Zij bleven intussen een reeds veel oudere begraafplaats trouw, behorende bij de tufstenen kapel, welke hier in de 16de eeuw nog stond en waarvan de resten in 1775 en volgende jaren werden opgegraven, teneinde de vrijkomende tufsteen tot tras te kunnen vermalen. In verband met de reeds gesignaleerde afgraving bleek de fundering van deze kapel volkomen te zijn verdwenen, al spraken de hier en daar in de bovengrond nog aangetroffen brokken tufsteen en de opzettelijk verzonken zwerfkeien een duidelijke taal. Een verdwaalde bakstenen hypocausttegel zal op rekening gesteld moeten worden van de Romeinse ruïnen, vanwaar de kerkbouwers in de 11de of 12de eeuw hun tufsteen betrokken.

Merkwaardigerwijs vertoont het aardewerk een breuk in de bewoning vanaf het einde van de 13de eeuw. Deze waarneming, gevoegd bij het feit dat zelfs de naam van de onderhavige nederzetting — 't Torp is uiteraard geen dorpsnaam en houdt slechts een algemeen begrip in voor buurtschap, meer in het bijzonder een buurtschap op een terp, gelijk zo vaak in West-Friesland — in het vergeetboek geraakte, doet ons de veronderstelling uiten dat deze woonplaats ten gevolge van een stormramp — die van 1287? — volkomen verwoest is en daarna niet herbouwd werd. De kerk overleefde de vloed en leidde nog drie eeuwen een meer of minder kwijnend bestaan als grafkapel voor de omwonenden, in de verre omtrek over polders en duingronden verspreid.

Het onderzoek duurt voort.

Litt.: Paludanus, *Oudheid- en Natuurkundige verhandelingen, meestal betrekkelijk tot Westvriesland* etc., I, Leiden 1776, 224-226. — J. Westenberg, „Oude kaarten en de geschiedenis van de Kop van Noord-Holland"; *Verh. Kon. Ned. Akad. Wet., afd. Natuurk.*, I, 13 (1961), 2, blz. 30, met afbeelding van de terp met kapel op de kaart van Sgroten. Vgl. tevens *Christiaan Sgroten's Kaarten van de Nederlanden*, ed. S. J. Fockema Andreae en B. van 't Hoff; Leiden 1961, Blad I.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

ZUID-HOLLAND

's-Gravenhage. De opruiming van latere aanbouwen aan het 16de-18de-eeuwse stadhuis op de Groenmarkt heeft de gelegenheid geschapen enige waarnemingen te doen betreffende de bewoningsgeschiedenis van dit stukje oud-'s-Gravenhage. Enkele aardewerkvondsten gaan terug tot de 14de eeuw. De aan het licht gekomen en uitgegraven funderingen dateren in het algemeen uit de 15de en 16de eeuw. Verschillende buiten gebruik gestelde en opgevulde waterputten bevatten aardewerkfragmenten uit de 15de en 16de eeuw. Als een bijzondere vondst moet een bronzen kandelaar vermeld worden.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

Voorschoten. In het uitbreidingsplan Boschgeest ten zuiden van de kom van Voorschoten werden in de bij het graven van een diepriool onder de geprojecteerde Karel Doormanlaan vrijgekomen grond prehistorica ontdekt door de heer C. Eggink Czn. Zijn vondstmelding werd door de R.O.B. doorgegeven aan het I.P.P. Het bleek te gaan om aardewerk- en vuursteenfragmenten van de Vlaardingen-cultuur (o.a. een fragment van een met ingedrukte putjes versierde bakplaat, enkele grote aardewerkscherven, verder botten van rund, varken, schaap/geit en hert, huidverbeningen van steur en hazelnoten).

Een proefonderzoek door de ontdekker — geassisteerd door enkele A.W.N.-leden — leverde een betrekkelijk gering aantal vondsten op. Van 1-12 februari 1965 had vervolgens een onderzoek plaats vanwege het I.P.P., nadat door ir. C. van Wallenburg en zijn assistent, de heer G. W. de Lange, Stichting voor Bodemkartering, de geologische situatie door boringen was nagegaan. Vast kwam te staan, dat ter plaatse, op een hoog gedeelte van een strandwal, een woonplaats van de Vlaardingencultuur heeft gelegen, die echter — wellicht door bodembewerking in (sub-)recente tijd — verstoord is. Alleen in voormalige depressie in de strandwal is nog nederzettingsafval in situ aanwezig.

Een tweede opgravingscampagne — succesvoller dan de eerste — had plaats van 24 februari-17 april 1965. Geborgen werd een grote

hoeveelheid materiaal van de Vlaardingen-cultuur (waaronder een ruw stuk git, een benen priem, vuurstenen schrabbers en fragmenten van geslepen vuurstenen bijlen — enkele zelfs met de scherpe facettering, karakteristiek voor de te Vlaardingen gevonden bijlen), voorts scherven van een 1a-standvoetbeker en enkele scherven van hybride klokbekers (2 II-bekers). Enkele scherven van qua baksel en verschraling tot de Vlaardingen-cultuur te rekenen ceramiek vertonen een tot dusver onbekende versiering in de vorm van ingedrukte putjes onder de rand en op de schouder.

Het ligt in de bedoeling het onderzoek in de maanden juli en augustus voort te zetten, waarbij een depressie (ca. 10 x 10 m) in de strandwal — dichtgegroeid met veen — uitgegraven zal worden. Wellicht doet zich hier een mogelijkheid voor de verschillende aangetroffen neolithische verschijnselen stratigrafisch te geleden. Tot dusver werd niets geconstateerd, dat een gelijktijdig voorkomen van Vlaardingen-cultuur, standvoetbekercultuur en hybride klokbekers — reeds gesuggereerd door de C14-dateringen voor de drie genoemde neolithische culturen — weerspreekt.

Herinnerd zij hierbij aan het voorkomen van een fragmentaire A-strijdhamer (J. F. van Regteren Altena e.a. *Helinium,* 2 (1962), 3-35, spec. 32) en een fragmentaire amfoor *Nieuwsbull. K.N.O.B.,* 1965, *53) van de standvoetbekercultuur te Vlaardingen en het samengaan van standvoetbekerscherven en Vlaardingen-cultuur te Zandwerven (J. F. van Regteren Altena e.a., *o.c.,* spec. 12-13) en te Leidschendam.

I.P.P., Amsterdam (W. Glasbergen en W. Groenman-van Waateringe).

ZEELAND

Haamstede. Het onderzoek op het terrein van het kasteel is hervat. De nieuwe put ten oosten van het hoofdgebouw leerde helaas weinig nieuws, daar de ondergrond grotendeels omgezet was. Het gevolg hiervan was dat slechts enkele sporen van het in 1964 ontdekte grafveld werden teruggevonden. Ook bewoningsresten uit de Romeinse tijd ontbraken bijna geheel.

In een nieuwe werkput kwam een rechthoekig fundamentje aan het licht, dat bestond uit baksteen in leem gelegd.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO

— *De Waag.* Voor Nuffen en Fatjes, modespiegel van 3 eeuwen, collectie Canter Cremers -7 juni

AMERSFOORT

— *Zonnehof.* H. N. Werkman -17 juni
Amersfoorts Kunstenaarsgenootschap -31 mei
Muurhuizen 3. De kunst van het schrift -8 juni

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum.* Engelse aquarellen van Cozens tot Turner -23 mei
40 Jaar Kantsalet
— *Stedelijk Museum.* Naum Gabo -8 juni
Premio Marzotto -24 mei
Muziek-grafiek van Ton Bruynèl: Relief 1964; en houtsneden van Carel Visser -24 mei
Livinus schildert met licht -14 juni
Roger Hilton, Gwyther Irwin, Joe Tilson, Bernard Meadows -13 juni
— *Museum De Waag.* Theresienstadt, kunstenaars in gevangenschap -8 juni
— *Tropenmuseum.* Bali, kringloop van het leven -1 okt.
— *Zoölogisch Museum.* De vreemde eilandbewoner
— *Bols' Taverne.* Presentatie VIII, kunstenaars van nu! -23 juni
— *Kunsth. Ina Broerse.* Marian Plug, Karel Gomes, Willi Martinali -22 mei
— *Kunsth. Krikhaar — Filiaal Spuistr. 330.* Openingstentoonstelling: 10 kunstenaars
— *Kunsth. Santee Landweer.* Jeanne Bieruma Oosting -22 mei
— *Kunstz. Vlieger.* Sieger -22 mei
— *Centr. v. Ind. Vormgeving — Beurs|Damrak.* Moderne Britse vormgeving -17 juni
— *Vondelpark.* Beeldenexpositie -1 okt.

— *Galerij Viruly.* Asiru, metalen panelen en andere kunst uit Oshogbo, Nigeria -3 juni
— *Galerij 20-Keizergr. 518.* Eduardo Arroyo
— *De Vrije Academie.* Kunst in vrijheid -1 juni
— *Anne Frankhuis.* Lea Steinwasser

APELDOORN
— *Gem. Van Reekumgalerij.* Jonge Nederlandse kunst -29 mei

ARNHEM
— *Gemeentemuseum.* Titus Leeser 5 juni-5 juli
28 Poolse grafici 5 juni-17 juli
Vrij en Gebonden -7 juli
— *Galerie 20.* Aspekten van een nieuwe konseptie I -23 mei
Martin Engelman, Paolo Carosone, en Jan Miechels -23 mei

ASSEN
— *Prov. Museum.* Kunst uit Limburg -5 juni

BEEKBERGEN
— *De Lanteerne.* Roel Dozeman -1 Juni

BERGEN
— *Huize Kranenburgh.* Henryk Grunwald -21 mei

BLOEMENDAAL
— *Openluchttheater.* Bloemendaalse beeldende kunstenaars -5 juni

CADIER EN KEER
— *Afrika-Centrum.* Drie-Landen-Beurs 1965 (Kunstvoorw. uit Afrika, Oceanië en Praecolumbiaans Amerika -31 mei

EMMEN
— *Gemeentelyceum.* Talens' Prijs 1964-1965

ENKHUIZEN
— *Zuiderzeemuseum.* Het kunstenaarsoog ziet Enkhuizen -1 nov.

'S-GRAVENHAGE
— *Gemeentemuseum.* Pottenbakkers in Nederland -8 juni
Haags Porselein -8 juni
Typografie van Sandberg -5 juli
Taal en Teken -5 juli
Grafiek van Goya 23 mei-12 juli
Tijdelijke expositie van een plastiek van Henri Moore (in de tuin)
50 Brieven van componisten uit de handschriftencollectie 3 juni-29 aug.
— *Museum v. h. Onderwijs.* Delta-expositie -1 sept.
— *Panorama Mesdag.* Contact '62 -23 mei
Eberhard Siebeck 29 mei-19 juni
— *Galerie Cojean.* Emmy Eerdmans, schilderijen, en Ruth Brouwer, beeldhouwwerk -30 mei
— *Galerie Het Kunstcentrum.* F. G. W. Nols -24 mei
— *Kunsth. Mart. Liernur.* Marius Quee -21 mei
Miep de Leeuwe -20 mei
— *Madurodam.* Kleinplastiek
— *Openbare Bibliotheek.* Moderne kleurenfotografie -23 mei
— *Toonz. R. S. Stokvis.* Julia Braendle, Kees de Kruyff en Wim Wagemans -31 mei
— *Atelier de 7 Schepen.* Diana -7 juni
— *Kunstz. Van Stockum.* 50 Jaar Querido -30 mei

GRUBBENVORST
— *Gemeenschapshuis:* Meester Arnt en zijn leerlingen 22 mei-14 juni

HAARLEM
— *Frans Halsmuseum.* Poppen van Maja Alexander en Trudy de Ruyter -13 juni
— *Het Huis van Looy.* Leden van Kunst zij ons Doel -24 mei
— *Kunstcentrum De Ark.* Dirk-Jan Ribbeling en Willem Vogel -23 mei
— *In 't Goede Uur.* Tekeningen van Koning -30 mei
— *Vis- en Vleeshal.* De Jaren '40-'45, foto's -8 juni

HEERLEN
— *Raadhuis.* Lucebert -24 mei

HELMOND
— *'t Meyhuis.* Ad Snijders, schilderijen en gouaches -30 mei

HENGELO (O)
— *Hengelose Kunstz.* Johanna Bottema, tekeningen van dieren -31 mei

HILVERSUM
— *Goois Museum.* Gitaristenvereniging Constantijn Huygens -8 juni
— *Kantine de Jong.* Ontwerpen van Tanaka Ikko -27 mei
— *Galerie Renaissance.* Van Poelwijck -22 mei

LAREN
— *Singermuseum.* Chinese keramiek -1 juni
Nederlandse Penningkunst -1 juni

LEEUWARDEN
— *Kunstcentrum Prinsetún.* Jef Diederen -31 mei

LEIDEN
— *De Lakenhal.* Typografie van Mart Kempers -7 juni
De bestverzorgde 50 boeken van 1963 -7 juni
— *Rijksmuseum v. Oudheden.* Past het of past het niet (Opgravingen in Bijbelse grond) -20 sept.

MAASTRICHT
— *Kunstz. Arti.* Grafiek van Akke Sins -29 mei
Tempera's van Aad de Haas 5-26 juni
— *Kunstz. Dejong-Bergers.* Anton Rooskens -22 mei

MONNICKENDAM
— *Waag.* Oud-Hollandse tegels en majolica

NAARDEN
— *Raadhuis.* Beeldende Kunstenaars Naarden-Bussum 22 mei-7 juni
Jack Aué 11-28 juni

NIEUWKOOP
— *'t Regthuys.* Kees Buurman, schilderijen en litho's -24 mei

NUENEN
— *Raadhuis.* Vincent van Gogh, 40 werken uit de Nuenense periode -31 mei

OLDEBROEK
— *De Zwaluwenberg.* Religieuze werken van hedendaagse Nederlandse beeldende kunstenaars -8 juni

OTTERLO
— *Rijksmuseum Kröller-Müller.* Barbara Hepworth -18 juli

RHENEN
— *Streekmuseum.* Koningin Wilhelmina en haar tijd -23 mei

ROTTERDAM
— *Museum Boymans-van Beuningen.* Poolse grafiek -24 mei
Jan Gossaert, genaamd Mabuse -27 juni
N. de Staël 26 mei-11 juli
— *Bouwcentrum.* Rotterdam toont stad in Beweging 19 mei-15 aug.
— *Museum v. Land- en Volkenkunde.* Japanse kunst uit particulier bezit -1 juni
— *Galerie Delta.* Zekveld 21 mei-12 juni
Menses 12 juni-2 juli
— *Rotterdamse Kunststichting.* Loek Frenk -24 mei
— *Gemeentearchief.* Rotterdam '40-'45 -30 mei
— *Galerie Miniatuur De Brug.* Litho's van Karel Appel, Corneille, Rico Blass, e.a. -30 mei

TERSCHELLING
— *Het Behouden Huys.* Sundrum, Midwinterfeest op Oosterschelling -1 okt.

TILBURG
— *Textielmuseum.* Zes eeuwen mode in miniatuur -1 juni

UTRECHT
— *Centraal Museum.* Nederlandse 17de eeuwse italianiserende landschapschilders -31 mei
— *De Utrechtse Kring.* Werkman en de blauwe schuit -30 mei
— *Kunstliefde.* Lucebert -24 mei
Ben Guntenaar en Roelof Frankot 29 mei-21 juni

VOORBURG
— *Museum Swaensteyn.* Marian Gobius, beeldhouwwerk, en schilderijen en aquarellen van mevr. Groenendijk en Frieda Holleman -8 juni

IJMUIDEN (OOST)
— *Felison.* Chabot -31 mei

ZEIST
— *Slot — Ned. Kunststichting.* Sal Meyer -20 juni

ZIERIKZEE
— *Burgerweeshuis.* Zeeuwse kunstenaars -1 juli

MEDEDELINGEN

VACATURES

AMSTERDAM

De Vereeniging Ned. Hist. Scheepvaart Museum te Amsterdam zoekt een

CONSERVATOR

die bij gebleken geschiktheid de over enige tijd aftredende directeur zal kunnen opvolgen.

In aanmerking komen oud-marine- en koopvaardijofficieren of afgestudeerden in de geschiedenis. Maximum leeftijd 45 jaar. Sollicitaties te richten aan het bestuur van de vereniging, p/a Scheepvaart Museum, Corn. Schuytstraat 57, Amsterdam-Z.

HAARLEM

Bij het Frans Halsmuseum te Haarlem wordt op korte termijn gevraagd een

EDUCATIEF AMBTENAAR

Deze functionaris zal onder meer worden belast met de supervisie over de rondleidingen en de esthetische vorming binnen en buiten het museum.

De voorkeur gaat uit naar gegadigden met een kunsthistorische opleiding en bekendheid met de praktijk.

Rang en salaris afhankelijk van opleiding en ervaring.

Eigenhandig geschreven sollicitaties met uitvoerige inlichtingen, alsmede opgave van referenties, worden binnen 10 dagen na het verschijnen van dit blad ingewacht bij de burgemeester van Haarlem.

In de linkerbovenhoek van de sollicitatiebrief vermelden nr. 48765.

K.N.O.B.

ZOMERVERGADERING EN EXCURSIES

De zomervergadering van de K.N.O.B. zal plaatsvinden op *vrijdag 18 juni* te *Dordrecht*. De excursie naar *Goedereede, Middelharnis, Den Briel en Heenvliet* wordt gehouden op *zaterdag 19 juni*. Het verkorte programma luidt als volgt:

Vrijdag 18 juni:

12.30 uur (precies). Vertrek van de gereserveerde „Spido"-boot van het Willemsplein te Rotterdam.

14.00 uur. Aankomst aan het Groothoofd te Dordrecht. Wandeling door de stad, bezoek o.a. aan de Grote Kerk en het museum Simon van Gijn.

17.00 uur. Ontvangst door het gemeentebestuur van Dordrecht ten stadhuize.

19.00 uur. Gemeenschappelijk diner in Restaurant „Américain".

20.30 uur. Algemene ledenvergadering in „Américain".

Zaterdag 19 juni:

8.30 uur. Vertrek van de gereserveerde autobussen voor de excursie. Route: Dordrecht—Haringvlietbrug—Goedereede (wandeling)—Middelharnis (koffietafel, wandeling)—veerpont naar Hellevoetsluis—Brielle (wandeling)—Heenvliet (wandeling)—Rotterdam C.S.—Dordrecht.

N.B. De V.V.V. Dordrecht (Stationsweg 1, tel. 01850-7213) verleent bemiddeling voor het bespreken van logies.

Een gedetailleerd programma zal de leden van de Bond binnenkort worden toegezonden.

Leden van „De Museumdag" zijn welkom.

NIEUWSBULLETIN KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND, AFLEVERING 6, BLZ. *71-*80, 15 JUNI 1965
REDACTIE-SECRETARIAAT BALEN VAN ANDELPLEIN 2, VOORBURG

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Belangrijke romaanse reliëfs gevonden in de Sint-Pieterskerk te Utrecht.

Omstreeks 20 mei l.l. werden tijdens graafwerk in de St. Pieterskerk te Utrecht vier zandstenen reliëfs gevonden, die elk een omvang hebben van 80 × 80 cm.

Op het eerste reliëf troont Pilatus op een zetel, die versierd is met klauwen en monsterkoppen. Naast hem staat een soldaat met een jodenhoed op het hoofd en een zwaard in zijn linkerhand. Pilatus wijst naar het volgend reliëf met de kruisdood van Christus.

Op dit tweede reliëf zijn drie taferelen tot één geheel geworden. Christus hangt aan het kruis, betreurd door zon en maan. Een beul, met punthoed, is bezig een nagel te drijven in Christus' linkervoet. Achter hem komt Stefanon naderbij. Ook hij draagt een jodenhoed op het hoofd. In zijn linkerhand houdt hij een emmertje met edik, terwijl hij met zijn rechterhand Christus de spons met edik, die op een lans is gestoken, toereikt. Van de andere zijde komt de Romeinse hoofdman Longinus naderbij om Christus' hart met een lans te doorboren. Boven het kruis is de titulus aangebracht. Wij zien hier dus de aannageling, een tafereel uit de doodsstrijd van Christus en één, dat zich pas afspeelde na zijn dood. Beide stenen moeten tot een rechthoek verenigd zijn geweest, die langs de vier zijden door een tekst omgeven was. Deze latijnse tekst, die gedeeltelijk gespaard is gebleven, luidt (vrij) vertaald in het Nederlands: „Op wonderlijke wijze sterft onder de landvoogd de heer van allen en hervormt allen door zijn sterven".

De beschadiging van de tekst en van het reliëf is niet aan de beeldenstorm maar aan steenbreuk te wijten. Immers, de kop van Christus is later in de middeleeuwen door een tufstenen kopje vervangen, dat eveneens is teruggevonden. Over het beschadigd gewaad van Longinus is later, evenzeer in de middeleeuwen, een nieuwe roodachtige verflaag aangebracht.

Het tweede paar reliëfs, dat ook een rechthoek gevormd heeft, stelt voor de engel, zittend op de geopende sarcofaag, waarvan de afgeschoven deksel op de achtergrond te zien is. Over de rand van de stenen kist, die met drie kruisjes in verdiepte cirkels versierd is, hangt een slip van de achtergebleven lijkwade. De engel, met een leliestaf in de linkerhand wendt zich gebarend met zijn rechterhand tot de naderende vrouwen. Deze drie Maria's zijn afgebeeld op het andere reliëf. Zij dragen balsemvazen in haar handen. De voorste vrouw maakt met haar rechterhand een verwonderd gebaar. De linkerhanden bij de eerste en derde vrouw zijn nog volgens Byzantijnse traditie omsluierd. Om de door de beide reliëfs gevormde rechthoek is weer een latijnse tekst aangebracht, die in het Nederlands luidt: „Hier wordt verhaald over de Heer, van wie de gelovige geest van de vrouwen dacht, dat hij gestorven was. Gelukkig is hij, die gelooft in beide" (n.l. in de dood en in de verrijzenis).

Het eerste paar reliëfs heeft betrekking op vonnis en dood van Christus, het tweede op zijn verrijzenis. Deze werd in de byzantijnse en romaanse wereld niet uitgebeeld in de eigenlijke opstanding, doch in taferelen, die er op volgden: de engel bij het ledig graf en de komst der heilige vrouwen op Paasmorgen.

Alle reliëfs dragen sporen van rode of rose polychromie.

Op het Pilatusreliëf is op de achtergrond blauw waarneembaar alsmede goud. In later tijd is er een vaal geworden blauw-groene laag aangebracht, die aan het afbladderen is.

De functie van de reliëfs staat niet vast. Wellicht waren zij paarsgewijs bevestigd in een afsluiting tussen koor en schip der kerk. Volgens prof. dr. J. J. M. Timmers is het werk uit de Maasschool. Dit is zeer aannemelijk want de zetel van Pilatus is met zijn monsterkoppen nauw verwant aan de zetel in het reliëf met de eedsaflegging in de O. L. Vrouwekerk te Maastricht (einde 12de eeuw). Onze reliëfs, die van betere kwaliteit zijn, kunnen wel iets vroeger gedateerd worden, omstreeks 1150-'80.

Het is het mooiste en beste romaanse beeldhouwwerk, waarover ons land thans beschikt. Ook de staat is nog bijzonder goed. Wij kunnen met recht spreken van een schokkende, zeer verblijdende vondst, van hetzelfde gehalte als wan-

neer het de ontdekking gold van een Rembrandt of Hals.

De tekstverklaringen zijn verstrekt door de Utrechtse gemeente-archivaris dr. J. E. A. L. Struick en prof. dr. J. J. M. Timmers. De determinering van de reliëfs is van de heer Timmers en ondergetekende.

D. P. R. A. BOUVY

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

DRENTHE

Garminge, gem. Westerbork. De heer A. H. Booy, karteerder bij de Stichting voor Bodemkartering te Westerbork, maakt ons opmerkzaam op het feit dat bij de aanleg van een weg in het kader van de ruilverkaveling „Broekstreek" oude kuilen waren aangesneden. Inspectie ter plaatse leerde dat de vindplaats was gelegen midden op de Garminger en Balinger es. In de bermsloot van een landbouwweg tekende zich in de ondergrond onder het esdek een grote verkleuring af. Het verzamelde schervenmateriaal omvat besmeten buikscherven in de Harpstedter traditie en gladgepolijste schouder- en randscherven met voor Ruinen-Wommels aardewerk karakteristiek profiel. Een der randscherven heeft bovendien het kleine verticale knobbeloortje met onvolledige horizontale doorboring juist onder de schouderlijst en een met de vingertop ingedrukte komvormige „del" er onder (cf. H. T. Waterbolk, *Offa* 19, 1962, afb. 26). Mogelijk bevindt zich ter plaatse een nederzetting van de beginfase van de Zeijener cultuur. Het was niet mogelijk thans een onderzoek in te stellen, maar de mogelijkheid daartoe blijft in het aangrenzende akkerland bestaan.

Bij een zandafgraving op het zuidelijke deel van de es zijn kuilen met houtskool en microlithische afslagen aan het licht gekomen — blijkbaar mesolithische haardjes.

B.A.I., Groningen (J. D. van der Waals).

GELDERLAND

Aalten. In verband met de aanleg van de nieuwe provinciale weg Aalten — Lichtenvoorde werd in 1964 een klein gedeelte van een perceel akkerland afgegraven. In de bermsloot werden door de heer H. J. Eweg te Arnhem een drietal scherven, versierd met een wikkeldraadstempel en horizontale rijen kleine ronde indrukken, twee scherven met nagel- en spatelindrukken en het topfragment van een kleine vierzijdige geslepen bijl van diabaas gevonden.

Een onderzoek met de spade in de berm van de weg bracht enige paalsporen aan het licht.

Een en ander doet vermoeden dat het hier de sporen van een nederzetting uit de Late Bekertijd en/of Vroege Bronstijd betreft.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Elspeet, gemeente Ermelo. Dank zij een mededeling van de heer J. Westendorp aan drs. J. A. Bakker (I.P.P.), welke laatste dit bericht doorgaf aan de R.O.B., kon de vondst van een fraai vuurstenen „mes" worden geregistreerd. De vondst werd op 13 februari 1965 gedaan bij het graven van een kuil voor de bouw van een gierkelder op het erf van de heer H. Noorderijk. Gaarne willen wij de heer Noorderijk bedanken voor zijn bereidheid om de vondst voor enige weken ten behoeve van de bestudering uit te lenen.

De heer Westendorp, die de ontgraving op 15 februari 1965 bezocht, heeft in de kuilwand bij de vindplaats, onder de tot ca. 1.25 m onder maaiveld geroerde grond, nog het onderste deel van een oude ingraving gezien, vermoedelijk een grafkuil. Verder onderzoek is ter plaatse niet mogelijk, zodat geen zekerheid meer kan worden verkregen of het hier al dan niet een grafgift betreft.

Van het aan twee zijden geretoucheerde voorwerp (maten: lengte 19.1 cm, grootste breedte 4.0 cm, grootste dikte 1.1 cm) is het lemmetdeel aan de twee snijkanten sterk bijgeretoucheerd, zodat naar de oorspronkelijke vorm van het voorwerp moest worden gegist. Gezien de vorm van het niet opnieuw geretoucheerde bijna 9 cm lange heft — met een bijna 3 cm lange, tamelijk rechte korte kant — lijkt het ons waarschijnlijk dat het voorwerp er oorspronkelijk als *Danske Oldsager* 2, nr. 529 heeft uitgezien (n.b. dit voorbeeld is 19

cm lang!). Dit type wordt in de Deense litteratuur wel als *„tafelmes"* beschreven (b.v. bij de beschrijving van *D.O.*-2, nr. 529, of in J. Brönsted, *Nordische Vorzeit* 1, 326-7); het is niet een vuurstenen dolk uit de typenreeks waarop de indeling van het Zuidscandinavische Laat-Neolithicum berust (zie bijv. C. J. Becker, *Tor* 10, 1964, 121-134, spec. fig. 1).

Gezien het aangehaalde vergelijkingsobject, dat een Zuidscandinavisch type vertegenwoordigt, en gezien de vuursteensoort, die de heer A. Bruijn (R.O.B.) als noordelijke vuursteen herkende, kunnen wij aannemen dat het Elspeetse mes in een Zuidscandinavische vuursteenwerkplaats is gemaakt en wel in het Zuidscandinavische Laat-Neolithicum (gebruikelijke datering ongeveer 1800-1500 v. Chr.).

Het duidelijke onderscheid tussen het secundair geretoucheerde lemmet en het niet bijgewerkte heft, komt zeer waarschijnlijk doordat zich om het heft een handvat van vergankelijk materiaal heeft bevonden (vgl. de dolk van Wiepenkathen, *Mannus* 27, 1935) en laat zo iets zien van de gebruikswijze van deze „tafelmessen".

R.O.B., Amersfoort (J. F. van Regteren Altena).

Steenderen. In een afgraving op een lange en smalle zandrug onder Baak werden onlangs scherven van glad- en ruwwandig aardewerk, een weefgewicht van gebakken klei en enkele fragmenten van maal- en wrijfstenen gevonden. Het aardewerk dateert deze, zeer waarschijnlijk van een bewoning afkomstige vondst, in de IJzertijd. De voorwerpen werden aangetroffen in de onderste horizont van een 50-60 cm dik pakket oude landbouwgrond.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Zelhem. In 1939 is op een zandweg bij de Baaksche Kamp een geslepen stenen bijltje gevonden. Het is rechthoekig in doorsnede en breedtoppig. De lengte bedraagt 57 mm.

Een in grootte en type goed vergelijkbare bijlvorm is bekend uit de Trechterbekercultuur (cf. H. Knöll, *Die nordwestdeutsche Tiefstichkeramik und ihre Stellung im nord- und mitteleuropäischen Neolithikum,* 1959, 31-32, Tf. 36, en A. E. van Giffen, *De hunebedden in Nederland,* 1925, Pl. 154).

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

Lage Vuursche, gem. Baarn. Als afsluiting van het College Inleiding tot Archeologisch Veldwerk in het studiejaar 1964-1965 werd van 26 april tot 7 mei 1965 de Derde Veldcursus van het I.P.P. onder dagelijkse leiding van mevr. M. Addink-Samplonius gehouden te Lage Vuursche. Opgegraven werd het zuidwest-kwadrant van tumulus V op het landgoed Groot Drakestein (zie A. E. van Giffen, *Die Bauart der Einzelgräber,* 1930, 60-62, afb. 46-50). Deze tumulus bleek te zijn opgeworpen uit thans vlekkerig grijs-, oker- en oranjekleurige grond, waarin oranjebruine infiltratieaders. Het oud oppervlak tekent zich af als een ca. 10 cm dikke, lichtgrijze schierzandlaag, waarop en waaronder een oranjebruine infiltratieader. Onder de schierzandlaag bevond zich een ca. 14 cm dikke zone oranjeachtige grond, waaronder lichtgeel zand, dat ca. 50 cm dieper overging in een grindbank. In het midden-westprofiel bevond zich in de heuvel een secundaire vierkante kuil zonder mobilia, waarvan de betekenis onzeker is. Het heuvelcentrum bleek in recente tijd geheel verstoord te zijn. Van randconstructies zijn geen aanwijzingen aangetroffen. Door mevr. W. Groenman-van Waateringe zijn voor palynologisch onderzoek monsters genomen van de oude oppervlakken onder de tumuli I, II, IV, V en VI. Een proefgraving in een kleine verhoging tussen de grafheuvels I, II en V leverde een fragment op van een vuurstenen bijltje (waarschijnlijk van de standvoetbekercultuur). Het onderzoek zal hier worden voortgezet.

I.P.P. Amsterdam (M. Addink-Samplonius).

NOORD-HOLLAND

Den Burg, gem. Texel. Aan de noordwestrand van de bebouwde kom van Den Burg zijn op de kruin van een diluviale verhevenheid wederom cultuurresten te voorschijn gekomen, wijzende op bewoning in de 7de-8ste eeuw. Met medewerking van de gemeente Texel en de conservator der Texelse musea, de heer G. J. de Haan, is een bescheiden proefonderzoek ingesteld, waarvan de uitkomsten nog niet vaststaan. Het onderzoek duurt voort.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Den Helder. Wegens gebrek aan handarbeiders is het onderzoek in de terp „Het Torp" nabij Den Helder tot nader order opgeschort. Inmiddels werd een proefvlak afgegraven op 40

cm boven N.A.P., waarin zich de resten van een drieschepige boerderij aftekenden, daterende uit de wende van de 11de en 12de eeuw na Chr. De lengte van deze hoeve kon nog niet worden vastgesteld, de breedte bedroeg ca. 5.80 m. Het dak van de boerderij was door twee rijen van zware palen met een middellijn van ca. 30 cm geschoord. De mogelijkheid schijnt ons niet uitgesloten dat hierbij van rondhout gebruik is gemaakt, afkomstig van scheepswrakken. De wanden bestonden niet uit vlechtwerk, met klei of mest aangestreken, doch uit horizontaal gestapelde kwelderzoden, gemiddeld 82 cm lang en 24 cm breed, in de lengterichting dwars op de as van de boerderij opgetast. Er kon nog geen zekerheid worden verkregen of het huis nadien op dezelfde plaats een of twee maal op hoger niveau en in dezelfde trant was herbouwd, of dat het hier een ophoging van de vloer betrof binnen de zodenwanden van hetzelfde huis. Voor het overige rustte deze woning niet op de natuurlijke kwelderbodem, doch op oudere cultuurresten, welke te zijner tijd nog onderzocht zullen worden. De indruk bestaat dat de huidige, zeer uitgestrekte terp geleidelijk ontstond door het samengroeien van twee of drie kleinere huisstede n. Deze schijnen aanvankelijk van elkaar gescheiden te zijn geweest door sloten die om de kernterpjes gegraven waren.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

NOORD-BRABANT

Berghem. In april zijn in het kader van een veldpracticum voor studenten de beide in oktober 1964 gedeeltelijk onderzochte tumuli, die behoren tot de zgn. Zeven Bergjes, grotendeels ontgraven.

De bijzettingsgeschiedenis van de eerste grafheuvel begint met de begraving van een op de rug neergelegd lijk, waarover een plaggenheuvel werd opgeworpen. Vermoedelijk is in deze heuvel een Drakenstein-urn bijgezet. Tussen de crematieresten in de urn bevonden zich enkele versierde stukjes been. Aangenomen moet worden, dat ten slotte in het heuvelcentrum een Harpstedter urn is bijgezet, bij welke gelegenheid een kringgreppel werd gegraven, die zeer waarschijnlijk een onderbreking in het z.o. vertoond heeft.

In de tweede heuvel is van bijzettingen geen spoor waargenomen. Dit moet geweten worden aan de karresporen die in historische tijd het monument sterk hebben aangetast. De oudste bijzetting is naar alle waarschijnlijkheid omsloten geweest met een 28 m lange en 7 m brede dubbele krans van palen, waarna voor een volgende begraving op de plaats van de houten omtuining een greppel is gegraven.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (P. J. R. Modderman).

LIMBURG

Haelen. Het oudheidkundig onderzoek op de Steenberg (sectie B 1355) in de buurtschap Melenborg is op 7 mei j.l. beëindigd. In tegenstelling tot de verwachtingen zijn bij de opgraving geen sporen van Romeins muurwerk in situ aangetroffen.

De oudste cultuurresten bestaan uit enige losse vondsten in de vorm van stukjes bewerkte vuursteen, o.a. een gravettespits en een krabber.

Boven de vaste, ongeroerde grond, die bestaat uit witgrijs zand, strekt zich een sterk humeuze, vaalbruine, naar beneden toe lichter wordende laag uit, die naar het zuiden en westen uitwigt en verspreide stukjes houtskool bevat, alsmede scherven uit de Urnenveldentijd (Late IJzertijd): fragmenten van besmeten aardewerk en stukken met kamversiering en nagelindrukken. In de n.o. hoek van het terrein bleek deze laag niet minder dan 75 cm dik te zijn. Opvallend is dat noch in deze laag, noch daaronder en evenmin in de naaste omgeving daarvan grondsporen uit de voor-Romeinse tijd zijn gevonden. Waarschijnlijk heeft ter plaatse van het pakket vaalbruine grond eertijds een poel gelegen, waarvan het water werd tegengehouden door een leemlaag die zich op een iets dieper niveau over het gehele terrein uitstrekt.

Boven de laag waarin de scherven uit de Late IJzertijd zijn aangetroffen, bevindt zich een 25 tot 40 cm dik, zwart tot donkerbruin pakket grond (dit bestaat eigenlijk uit twee grote plekken, een in de n.o. hoek en een aan de zuidzijde van het opgravingsterrein). Het wigt eveneens uit naar het zuiden en het westen en bevat behalve wat verspreid grind tal van Romeinse archeologica: scherven van aardewerk, stukken van dakpannen, hypocausttegels, tubuli en beschilderd muurpleister (wit, rood, zwart en oker; nabootsing van marmer), enz. Deze laag, die reeds tijdens de opgravingen in 1963 en 1964 kon worden waargenomen, is een soort egalisatielaag, die nog in de Romeinse tijd moet zijn aangebracht, wanneer men tenminste aanneemt dat een daarin ge-

legen, uit Romeinse vorstpannen of imbrices samengestelde goot nog uit die periode dateert. Voor het maken van deze goot, die nog is aangetroffen over een afstand van 7.25 m, is gebruik gemaakt van opvallend kleine imbrices (lengte: ca. 25 cm), die twee aan twee op elkaar zijn gelegd. De goot heeft waarschijnlijk dienst gedaan voor de afvoer van water; ze liep van z.o. naar n.w. en kwam uit de richting van het gebouw met badvertrekken dat in 1963 en 1964 op perceel 1362 (oud nr.: 1197) voor een groot gedeelte is onderzocht.

Naast de „Romeinse" egalisatielaag zijn vier ronde kuilen gevonden, zeer waarschijnlijk de overblijfselen van waterputten uit de Romeinse tijd. Deze konden als gevolg van overlast van water slechts zeer gedeeltelijk onderzocht worden. De meest oostelijke is aan het licht gekomen op perceel 355 ten oosten van perceel 1355. Uit de vulling van de laatste zijn o.a. afkomstig enige max. 13 cm brede stukken van platte Romeinse dakpannen, verbonden met rode specie. Dit zijn ongetwijfeld resten van de wanden van het stookkanaal (furnus) dat gelegen heeft aan de zuidzijde van het in 1963 en 1964 ontgraven gebouw. Tijdens het vorige onderzoek zijn wat de furnus betreft enkel overblijfselen gevonden van de oostelijke wand.

Uit de andere waterputten komen stukken marmer, kolenzandsteen, kolenkalksteen en mergel, kennelijk ook afbraakmateriaal, evenals brokken beschilderd muurpleister (o.a. een met een rankversiering) en fragmenten van tegels, dakpannen, tubuli, opus signinum enz.

Het bij de waterputten behorende loopniveau moet in de laat-Romeinse of in de na-Romeinse tijd verdwenen zijn.

De oudste tot nu toe te Melenborg gevonden scherf is een fragment van een terra sigillata-kom Dragendorff 29, die in het begin van de regering van keizer Claudius (41-54) is vervaardigd (determ. drs. C. G. A. Morren, Apeldoorn). Verreweg de meeste dateerbare scherven zijn uit de Flavische tijd en later (tot en met de 3de eeuw). In de bovengrond is een fragment aangetroffen van een lichtbruine ruwwandige kookpot met een enigszins „sikkelvormig" randprofiel: waarschijnlijk Mayener aardewerk uit de 4de eeuw.

De Romeinse egalisatielaag en de overblijfselen der waterputten zijn afgedekt door een 20 tot 25 cm dik pakket bruin zand, dat er in de na-Romeinse tijd moet zijn opgebracht. Hierbij behoort een viertal parallelle greppels die van z.o. naar n.w. lopen in een baan van 8 m breedte. Uit deze greppels, waarvan er een gegraven is door de insteek van de meest noordelijke Romeinse waterput, en uit het bruine pakket daarboven zijn behalve prehistorische (Late Urnenveldentijd) en Romeinse scherven ook fragmenten van 14de-16de-eeuws aardewerk aan het licht gekomen (determ.: A. Bruijn).

Boven de laag bruin zand is de bouwvoor gelegen, die 20 tot 25 cm dik is.

De belangrijkste vondst is kort voor het einde van de opgraving gedaan tijdens het onderzoek van de vulling van de meest oostelijke waterput op perceel 1355. Het is een fragment van een 6 tot 6.8 cm dikke Romeinse tegel waarop in reliëfletters een stempel van het 10de legioen is aangebracht: LXGPF = L(egionis) D(ecimae) G(eminae) P(iae) F(idelis). Dit behoort tot een type waarvan tot nu toe volgens een mededeling van prof. dr. H. Brunsting) nog slechts twee exemplaren bekend waren; deze zijn afkomstig uit Nijmegen, en wel uit Ulpia Noviomagus en uit de legerplaats van het 10de legioen. Het tegelfragment van de Melenborg moet wel stammen uit de pannenbakkerijen van Groesbeek-De Holdeurn en dateert uit de tijd tussen 96 en ca. 104.

Na alles wat er in het verleden over het militaire karakter van Romeins Melenborg is geschreven, vormt ons stuk de eerste vondst van Melenborg die zonder enige twijfel van Romeinse militaire origine is!

De het dichtst bij gelegen vindplaats van stempels van de Legio X Gemina is Aken (dit betreft stempels op tegels die vervaardigd zijn in de Tegularia Transrhenana). Uit de verdere omgeving van Melenborg zijn dergelijke vondsten bekend uit Keulen, Neuss, Krefeld-Gellep en Xanten (Colonia Ulpia Traiana) aan de Rijn, en uit Viller Mühle aan de Niers.

Het moet wel uitgesloten worden geacht dat de tegel met het stempel van het 10de legioen in de na-Romeinse tijd naar Melenborg is gevoerd. Het stempel vormt een zeer belangrijk argument ter ondersteuning van een reeds vroeger gelanceerde hypothese omtrent de betekenis van Melenborg in de midden-Romeinse tijd. Er is daar in die periode hoogst waarschijnlijk o.a. een militaire politiepost gevestigd geweest, een z.g. statio van een beneficarius consularis. Zie in verband hiermee verder: J. E. Bogaers in: *Berichten R.O.B.* 12-13 (1962-1963), 72-85.

Men mag zich thans verder met recht afvragen of een stempel op een fragment van een Romeinse platte dakpan of tegel, dat in 1963 te Melenborg aan het licht is gekomen en dat bestaat uit een X binnen een getande cirkel, ook betrekking heeft op het 10de legioen (zie *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1964, *134 v.).

Het ligt in de bedoeling de mobiele vondsten van de jongste opgravingscampagne te Melenborg onder te brengen in het Gemeentelijk Museum te Roermand.

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

Maastricht. Op 3 mei j.l. is de opgraving onder de keldervloeren van het voormalige pand Het Bat 10, vlak ten zuiden van de Eksterstraat, beëindigd. De reeds op blz. *56 v. vermelde, ongeveer zuid-noord gerichte en parallel met Het Bat lopende muur, waarvan de bouw rond 1300 te dateren valt, kon over een afstand van 15 m worden onderzocht.

Dit muurwerk heeft kennelijk de oostelijke afsluiting gevormd van een vierhoekig, in de plattegrond enigszins trapeziumvormig poort- of torengebouw. Hiervan hebben de z. en n. muur, die in verband zijn gemetseld met de grote z.-n.-muur aan de oostelijke zijde, min of meer evenwijdig gelopen op een afstand van ca. 8.5 m. De inwendige afmetingen van de toren bedragen 8.90 m (o. zijde), 7.50 m (z. zijde), 8.30 m (w. zijde) en 8.60 m. (n. zijde). In tegenstelling tot de stadsmuur, die ongeveer 1.50 m breed is, hebben de z. en o. torenmuur slechts een breedte van 1.20-1.30 m; van de n. muur, die parallel loopt met de Eksterstraat, kon de breedte niet bepaald worden, omdat hij aan de noordelijke zijde gedeeltelijk is uitgebroken.

Het muurwerk is laag voor laag opgebouwd uit grote stukken kolenzandsteen (30/45 x 20/24 x 12/18 cm); in de vulling hebben behalve kleinere stukken kolenzandsteen fragmenten van platte, Romeinse dakpannen en stukken vuursteen dienst gedaan. Als bindmiddel is steeds gebruik gemaakt van specie; deze is meestal grijs, hier en daar echter wat roodbruin gekleurd.

Vlak ten westen van de zuidelijke torenmuur is een groot bewerkt blok kolenkalksteen aangetroffen (± 150 x 130 x 65 cm). Aan een kant zijn hierin, in de breedterichting, op 28 cm van elkaar twee 17 cm diepe en respectievelijk ca. 33 en 27 cm brede sleuven uitgehakt. Vermoedelijk is dit stuk bevestigd geweest in de zijkant van een doorgang die — ter beveiliging tegen het water (van de Maas) — dichtgezet kon worden door middel van een dubbele houten wand met een daartussen aangebrachte vulling.

Door omstandigheden — vooral overlast van water — kon de grond onder de keldervloeren slechts tot op een betrekkelijk geringe diepte ontgraven worden. Op 4.30 m onder het maaiveld (43.38 m + N.A.P.) zijn in een n.-z.-sleuf op een onderlinge afstand van ongeveer 2 m resten gevonden van drie ronde eiken palen met een diameter van 20 cm. De bovenste einden staken in een geroerde laag van donkerbruine, venige grond, waarin vuursteenknollen, dierenbeenderen, stukken tegulae en enkele 3de-eeuwse Romeinse scherven (gevernist, techniek d Niederbieber) zijn aangetroffen. Het is de vraag of deze laag, die afgedekt wordt door een gemiddeld 5 cm dik leemlaagje (ca. 3.80 m onder het maaiveld), dat bij de bouw van de toren is doorsneden, nog Romeins is. De palen hebben wellicht deel uitgemaakt van een beschoeiing.

Het is wel zeer opvallend dat tijdens het thans afgesloten onderzoek geen Romeins muurwerk is gevonden. Hierbij moet vooral gedacht worden aan de oostmuur van het laat-Romeinse castellum en het oostelijke poortgebouw van deze versterking, ter plaatse van de overgang over de Maas. Het ziet er naar uit dat het terrein op de hoek van Het Bat-Eksterstraat nog buiten het castellum heeft gelegen en dat de Romeinse ommuring iets verder naar het westen gezocht moet worden.

Enige vermeldenswaardige kleine vondsten dateren uit de Romeinse tijd. Het zijn een z.g. zalfsteentje van kolenkalksteen (10.8 x 7.1 x 1.4 cm), in de bovenzijde waarvan een holte is uitgeschuurd; een 94.75 gram wegend fragment van een ronde, sterk geoxydeerde loden schijf (diam. 5.7 cm; gr. dikte 5.5 mm), vermoedelijk een Romeins gewicht: $^1/_3$ Romeins pond (triens) = 109.15 gram; een stuk van een tegula met het particuliere pannenbakkersstempel MHF (holle letters in een cirkel; vgl. *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1963, *213 v., waar aan het overzicht van de vindplaatsen nog is toe te voegen: Stein; zie Beckers in: *Oudh. Meded. Leiden*, N.R. 9, 1928, 34, F I 9).

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

Meerlo. In de directe omgeving van de in 1963 en 1964 onderzochte grafheuvel, gelegen aan

de Postbaan onder Meerlo (zie *Anal. Praeh. Leidensia* I) is nagegaan in hoeverre zich nog meer sporen van bijzettingen in de bodem bevonden. Het door de gemeente Meerlo aangekochte perceel bleek alleen aan de noordzijde van de tumulus nog een deel van een kleine kringgreppel en een urntje te bevatten.

Op een perceel, aan de andere zijde van de Postbaan gelegen, is de zool van een reeds lang verdwenen grafheuvel onderzocht, waarbij een krans van 9 palen te voorschijn kwam. Van een bijzetting is geen enkel spoor gevonden.

I.P.L., Leiden (P. J. R. Modderman).

Roermond. Op 7 mei j.l. zijn door de baggermolen Westfries van de n.v. Grind- en Zandbagger- en Aannemersbedrijf Jan J. Bosker, Roermond, ten westen van de huidige Maasbedding en ten noorden van de rijksweg Roermond-Horn, enige Romeinse archeologica aan het licht gebracht. De vindplaats ligt ca. 100 m ten noorden van de plek waar in april 1963 een aan de godin Rura gewijd altaar is opgebaggerd (zie J. E. Bogaers, Ruraemundensia, in: *Berichten R.O.B.* 12-13, 1962-1963, 57-86).

Volgens een mededeling van J. G. F. M. G. baron van Hövell tot Westerflier, gemeentearchivaris en conservator van het Gemeentelijk Museum, waar de vondsten zijn ondergebracht, betreft het een van Nievelsteiner zandsteen vervaardigd, ongeveer vierkant (70 x 66 cm) basement met de aanzet van een zuil (gr. hoogte 25 cm), en een stuk van een vorstpan (imbrex). In verband hiermee moge in herinnering worden gebracht dat in mei en juni 1963 ongeveer 75 m ten zuidwesten van de plaats waar het altaar te voorschijn is gekomen, tal van architectonische bouwfragmenten (van Nievelsteiner zandsteen en tufsteen) zijn opgebaggerd.

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO
— *Hal Stadhuis.* Lex Bouman -30 juni

AMERSFOORT
— *'t Oude Wevershuys - Kunsth. Ch. Mol.* Ton Brekelmans - 20 juni

AMSTERDAM
— *Rijksmuseum.* 40 jaar Kantsalet
Het Nederlandse Geschenk aan Koning Karel II van Engeland 1660 -21 juni
— *Stedelijk Museum.* Engelse Inzending v. d. Biennale te Venetië (4 Engelse kunstenaars) -20 juni
Robert Rauschenberg, illustraties bij Dante's Inferno -28 juni
Stichting Nieuw Beelden -20 juni
Fotoprijs v. d. Stad Amsterdam 18 juni-19 juli
Retrospectieve expositie van Karel Appel 24 juni-30 aug.
Moderne Amerikaanse beeldhouwers 25 juni-27 sept.
— *Museum Fodor.* De Bijbel als boek -6 juli
— *Rijksacademie.* W. Oepts -19 juni
— *Tropenmuseum.* Bali, kringloop van het leven -1 okt.
— *Zoölogisch Museum.* Jac. P. Thijsse
— *Arti et Amicitiae.* Werk van 12 leden van Arti et Amicitiae -28 juni
— *Bols' taverne.* Presentatie VIII, kunstenaars van nu. -23 juni
— *Ina Broerse.* Henk Pander, aquarellen -19 juni
— *Galerie Bührmann.* Pronken met Papier (papiercreaties) -1 juli
— *Bernard Houthakker.* Zomertentoonstelling van oude tekeningen
— *Anne Frankhuis.* Willeke van Tijn -28 juni
— *Galerie 845.* Groep Ur -30 juni
— *Café Eylders.* Max van Rooy -3 juli
— *Galerie Viruly.* Frieda Tas en Joep Vogtschmidt - 3 juli

AMSTELVEEN
— *Aemstelle.* 7 Beeldhouwers 19 juni-19 juli
Hein Stork en Lou Strik 19 juni-19 juli

APELDOORN
— *Gem. van Reekumgalerij.* Hugo Polderman, eretentoonst. -27 juni

ARNHEM
— *Gem. Museum.* 28 Poolse Grafici -17 juli
Vrij en gebonden; 150 boekillustraties -7 juli

ASSEN
— *Prov. Museum.* Drenthe getekend: werk van Har Sanders en A. R. Seidel -3 juli

BARENDRECHT
— *Sans-Souci.* Nieuwe aanwinsten -30 juni

BEEKBERGEN
— *De Lanteerne.* Denis Windt, kunstfoto's 19 juni-10 juli

DELFT
— *Prinsenhof.* Oude- Kunst- en Antiekbeurs 24 juni-14 juli
— *Kunstz. Fenna de Vries.* Kor Bekker, Kees Franse en Bouke IJlstra -22 juni
— *Oostpoort.* Jan van Halderen en Frits Frietman -30 juni

EINDHOVEN
— *Sted. Van Abbemuseum.* P. Ouborg -21 juni
— *Galerie Dinette.* Labyrinth, werk van Peter Strack -27 juni

ENKHUIZEN
— *Zuiderzeemuseum.* Het kunstenaarsoog ziet Enkhuizen -1 nov.

FINSTERWOLDE
— *Galerie Waalkens.* Peter Struycken -22 juni

GOUDA
— *Sted. Museum Het Catharina Gasthuis.* Leden van het Kunstcentrum Burgvliet -28 juni

'S-GRAVENHAGE
— *Gemeentemuseum.* Typografie van Sandberg -5 juli
Taal en Teken -5 juli
Grafiek van Goya -12 juli
Haagse School -15 aug.
50 brieven van componisten uit de handschriftencollectie -29 aug.
— *Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum.* Jubileumexpositie Alexander Stols -28 aug.
— *Museum v. h. Onderwijs.* Delta -1 okt.
— *Kunstz. Nouvelles Images.* Venancio Blanco -20 juni
— *Madurodam.* Kleinplastiek uit Italië -1 aug.
— *Cinema du Midi.* Henk v. d. Plas -3 juli
— *Galerie Le Pigeon.* 5 Kunstenaars -27 juni

GRONINGEN
— *Groninger Museum.* Martin Engelman -21 juni

HAARLEM
— *Frans Halsmuseum.* Grafiek van Wout van Heusden 18 juni-25 juli
— *Het Huis van Looy.* Diorama's van dr. Wieringa -5 juli
— *Kunstcentrum De Ark.* Hal Wichers -20 juni
— *Vishal.* De landman en de Muze -30 aug.

HARLINGEN
— *De Blauwe Hand.* Kees Jansen -27 juni

HEERLEN
— *Raadhuis.* Zes Israëlische schilders -28 juni

HELMOND
— *'t Meyhuys.* Henk Wildenberg en Wim Rijvers -20 juni

HENGELO (O)
— *Hengelose Kunstz.* Nederlands aardewerk -5 juli

'S-HERTOGENBOSCH
— *Kon. Academie v. Kunst en Vormgeving.* Louis Visser -5 juli

HILVERSUM
— *Reflex.* Marijke van Velzen -21 juni

LAREN
— *Singer Museum.* Gerrit van Houten -28 juni
50 eeuwen Chinese ceramiek -28 juni
Penningkunst -28 juni

LEEUWARDEN
— *Het Princessehof.* Luigi de Lerma -24 juni
— *Kunstcentrum Prinsetuin.* Joop Huisman -21 juni

LEIDEN
— *Rijksmuseum v. Oudheden.* Opgravingen in bijbelse grond -20 sept.

MAASTRICHT
— *Kunstz. Arti.* Tempera's van Aad de Haas -27 juni

MIDDELBURG
— *Vismarkt.* Kunstmarkt 17 juni-22 aug.

MONNICKENDAM
— *Waag.* Oud-Hollandse tegels en majolica uit de verzameling Van Tijen

NAARDEN
— *Raadhuis.* K. van Urk 2-19 juli
Jack Aué -28 juni

NIJMEGEN
— *Waag.* Meester Arnt en zijn leerlingen, middeleeuwse beeldhouwkunst -19 juli
— *Galerie Pluymen.* Hans Dannacher en Dick Rodenburg -30 juni

ODOORN
— *Jeugdgebouw.* Reinhardt Dozy 17-31 juli
Ds. H. de Groot -19 juni

OTTERLO
— *Rijksmuseum Kröller-Müller.* Barbara Hepworth -18 juli

RHENEN
— *Streekmuseum.* J. G. Baronesse van Haersolte-de Lange en Elisabeth van Haersolte -20 juni

DE RIJP
— *Museum Het Houten Huys.* Harry Kuyten -31 juli

ROTTERDAM
— *Museum Boymans-van Beuningen.* Jan Gossaert, genaamd Mabuse -27 juni
N. de Staël, schilderijen en tekeningen -11 juni
— *Bouwcentrum.* Rotterdam toont Stad in Beweging -15 aug.
— *Maritiem Museum Prins Hendrik.* Cortenaer, 1605-1665 -1 sept.
— *Int Constigh Werck.* Isg Figee 18 juni-23 juli
— *Rotterd. Kunstkring (W. de Withstr.).* John Hoskin -20 juni
— *Rotterd. Kunststichting-Kunstz. Zuid.* Ciano Siewert -28 juni
— *Kunstcentrum 't Venster.* Groep 130, Enschede -25 juni
— *Galerie Delta* Menses -2 juli

SCHIEDAM
— *Sted. Museum.* Mensen op Weg, wereldfototentoonst. -4 juli
— *Galerie Punt 4.* Leo de Jong -28 juni
Groep Ratel 2-19 juli

SITTARD
— *Kritzraedthuis.* In brons bestendigd -21 juni

TERSCHELLING
— *Het behouden Huys.* Sumdrum, midwinterfeest op Oosterschelling - okt.

TILBURG
— *Ned. Volkenkundig Missiemuseum.* André Bogaert -26 juni

UTRECHT
— *Kunstliefde.* Ben Guntenaar en Roelf Frankot -26 juni
— *De Utrechtse Kring.* Werk van de groep Kode -28 juni

VELP (GLD.)
— *Kasteel Rosendael.* Kastelen in Nederland -1 okt.

VLAARDINGEN
— *Museum v. d. Ned. Zeevisserij.* Vissersvloot in Miniatuur (Scheepsmodellen) -1 sept.

WASSENAAR
— *Kunstz. Heuff.* Martha Grondhout-Heshusius, Lien Verburgt-Kramers en Tosca van den Haak -25 juni

WINTERSWIJK
— *Kunstz. 't Kempken.* Schilderijen en keramiek van 6 kunstenaars -30 aug.

ZEIST
— *Het Slot — Ned. Kunststichting.* Sal Meyer, 1877-1965. -20 juni

ZIERIKZEE
— *Burgerweeshuis.* Zeeuwse kunstenaars
— *Het Gravensteen.* Open eiland, foto's, reproducties, schilderijen, etc. -30 sept.

TENTOONSTELLING VIOLLET LE DUC

Tot 31 juli wordt in het Hôtel de Sully, Rue Saint-Antoine 62 te Parijs, een tentoonstelling gehouden, gewijd aan de Franse bouwmeester Viollet le Duc (1814-1879), waarin uitvoerig de betekenis belicht wordt van deze belangrijke architect, die niet alleen een aantal restauraties op zijn naam heeft staan maar tevens talrijke publikaties over middeleeuwse architectuur en het restaureren.

Men heeft een verzameling tekeningen en aquarels bijeengebracht, die hij op zijn talloze reizen in en buiten Frankrijk maakte, terwijl een aantal opmetingen, waarin nauwkeurig is aangegeven in hoeverre hij de bouwwerken reconstrueerde of aanvulde, een interessant beeld geeft van zijn aanvankelijke opvatting over het restaureren.

Veel aandacht wordt ook gewijd aan de grote invloed, die hij op de ontwikkeling van de 19de-eeuwse architectuur in West-Europa uitoefende, waartoe ook de vele publikaties, die hij naast zijn beroemde *Dictionnaire raisonné de l'Architecture française* het licht deed zien, hebben bijgedragen.

Ter gelegenheid van deze tentoonstelling is een uitstekende monografie over Viollet le Duc verschenen, waarin tevens een catalogus is opgenomen.

VACATURES

AMSTERDAM

Voor de restauratie van de Oude Kerk wordt gevraagd een deskundig

OPZICHTER

Sollicitaties te richten aan prof. ir. C. Wegener Sleeswijk, Oude Zijds Voorburgwal 101 te Amsterdam.

ARNHEM

Bij het Gemeentemuseum vaceert de functie van

CONSERVATOR

Benoeming kan geschieden in de rang van conservator of conservator A.

Salariëring: van *f* 1016.— tot *f* 1412.— per maand (inclusief huurcompensatie en exclusief 4% vakantietoelage). Verplaatsingskostenvergoeding overeenkomstig gemeentelijke regeling.

Zij die belangstelling voor deze functie hebben gelieven hun sollicitaties te richten aan Burgemeester en Wethouders.

DEVENTER

Voor het gemeentelijk museum „De Waag" te Deventer wordt per 1 november 1965 gevraagd een

DIRECTEUR

In het museum zijn oudheden betrekking hebbende op Deventer en naaste omgeving ondergebracht.

De voorkeur wordt gegeven aan een academicus, liefst drs. kunstgeschiedenis, met enige jaren praktijk in een museum.

Bruto-salaris, afhankelijk van ervaring en bekwaamheid, van *f* 1288.87 tot *f* 1746.93 per maand. In deze bedragen is begrepen de looncompensatie huurverhoging. Bovendien 4 % vakantie-uitkering, kindertoelage en vergoeding verplaatsingskosten. De premie A.O.W./A.W.W. komt voor rekening van de gemeente. De gemeente Deventer is aangesloten bij het I.Z.A.-Overijssel.

Sollicitaties, met uitvoerige gegevens, binnen 10 dagen aan de directeur van de gemeentelijke personeelsdienst, Grote Kerkhof 22, Deventer.

UTRECHT

Bij het Centraal Museum der gemeente Utrecht kunnen worden geplaatst twee

CONSERVATORS

resp. voor de afdeling schilderijen en de afdeling toegepaste kunst.

Vereist zijn doctoraal examen kunstgeschiedenis en kennis der moderne talen. Gewenst zijn museumervaring op publicistisch gebied.

Geboden wordt een salariëring, afhankelijk van kennis en ervaring, in een schaal van *f* 12336.— tot *f* 19596.— per jaar; e.e.a. exclusief huurcompensatie; aanstelling boven met minimum is mogelijk; 4 % vacantietoelage per jaar; de verschuldigde premie A.O.W. ad 10.2 % komt voor rekening van de gemeente. Verplaatsingskostenregeling is van toepassing; de gemeente is aangesloten bij het Instituut Ziektekostenvoorziening Ambtenaren Utrecht.

Eigenhandig geschreven sollicitaties met uitvoerige gegevens binnen 14 dagen na het verschijnen van deze oproep te richten aan de directrice van het Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht.

NIEUWSBULLETIN KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND, AFLEVERING 7, BLZ. *81-*88, 15 JULI 1965
REDACTIE-SECRETARIAAT BALEN VAN ANDELPLEIN 2, VOORBURG

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Dokkum. Het oudheidkundig bodemonderzoek binnen de muren van de eertijds Sint-Maarten gewijde herv. kerk, aangekondigd op blz. *40 en *41 van dit Bulletin, is aangevangen. Inmiddels kon reeds worden vastgesteld dat het huidige koor niet een geheel uitmaakt met het schip en de noorder zijbeuk, die daar eerst na afbraak van de ten noorden van de parochiekerk gelegen abdijkerk in 1589 aan toegevoegd is. Het koor wordt namelijk van het schip gescheiden door de overblijfselen van een ouder bouwwerk, uit dooreen gebruikte tufstenen en gele kloostermoppen opgetrokken, waarin, ter weerszijden van de koorscheiding, de dichtgezette openingen van twee, hoog in het opgaande muurwerk aangebrachte, rondafgedekte vensters vallen op te merken. De onderhavige fragmenten wekken de indruk uit het laatst van de 12de, dan wel het begin van de 13de eeuw te stammen, uit dezelfde periode derhalve of iets later dan het tijdperk waaruit de tufstenen van de in 1954 opgegraven, aan Sint-Bonifatius gewijde abdijkerk dateerde. Vgl. nader H. Halbertsma, „Bonifatius' levenseinde in het licht der opgravingen", *Berichten R.O.B.* 9-10 (1960-1961), 395 e.v.

Wat het koor betreft, dit bleek oorspronkelijk stenen gewelven te hebben bezeten, die rustten op nadien weggehakte colonnetten. De voetingen daarvan, gesierd met buitengewoon zorgvuldig uitgehouwen, rood-zandstenen profielen, bleken echter nog voorhanden te zijn, voor zover gelegen beneden de huidige kerkvloer. Klaarblijkelijk was deze ongeveer 1.10 m hoger aangebracht dan de oorspronkelijke. Tot ditzelfde peil reikten ook de voetingen van twee zuilfragmenten, geplaatst op de scheiding tussen koor en schip, eveneens weer verrijkt met rood-zandstenen profielen. Terloops wijzen wij in dit verband op de treffende overeenkomst van dit steenhouwerswerk met dat in de eertijds Sint-Maarten gewijde, herv. kerk te Kollum. Ongetwijfeld zijn hier dezelfde architecten en steenhouwers werkzaam geweest, in welk verband trouwens bovendien het koor van de Sint-Maartenskerk te Groningen kan worden betrokken.

In de zojuist genoemde zuilfragmenten staken de overblijfselen van ijzeren bouten of ogen, welke mogelijk wijzen op hekken die de toegang naar het koor afsloten. Anderzijds kan evenwel worden gedacht aan een toegang tot de „crypta" met het „sepulchrum" dat ten westen van het koor gelegen schijnt te hebben en waarover wij in onze bovenvermelde studie het een en ander hebben opgemerkt. Onder het koor lag deze krypt, mét de bron het doelwit der duizenden pelgrims, die ieder jaar op 5 juni Bonifatius eer kwamen bewijzen, in ieder geval niet. Het onderzoek met de spade is namelijk al ver genoeg gevorderd, dat men deze mogelijkheid gevoegelijk mag uitsluiten. Wel stieten wij hier op de resten van een fraaie tegelvloer, zeer wel vergelijkbaar met de tegelvloer, in 1964 in de herv. kerk te Heukelom ontdekt en beschreven in dit Bulletin blz. *17-*18. Deze vloer lag ongeveer 60 cm dieper dan het oorspronkelijke niveau van het huidige koor en moet bij een voorafgaande kerk hebben behoord, in casu wellicht het bouwwerk, welks overblijfselen wij in de aanhef reeds beschreven. Aangezien het huidige koor met zijn laat-gotische vormgeving uit het begin van de 15de eeuw dateert, verkrijgen wij voor de oudere vloer derhalve een marge van twee eeuwen, waarbij de 14de eeuw wel het meest in aanmerking komt. Er zal intussen nog meer gegraven dienen te worden, teneinde een antwoord te kunnen geven op de vraag, welke vorm het koor heeft bezeten waarbinnen deze vloer werd aangelegd. Voortgezet onderzoek zal ons ook slechts kunnen inlichten over „crypta", „sepulchrum" en „fons", alsmede de resten van de opeenvolgende kerken die hier sinds het jaar 768 op de kruin van de daartoe opzettelijk opgeworpen „tumulus" hebben gestaan.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

UTRECHT

Loenen aan de Vecht. De invallende winter noodzaakte in december 1964 tot het afbreken van de onderzoekingen op het terrein noordelijk van de Drecht, oostelijk van de Vecht, waar het „Huys te Mijnden" heeft gestaan. De opgraving is eind mei hervat en kon onlangs afgesloten worden. Het staat nu wel vast, dat de in de 13de eeuw genoemde Mijndens en Amstels („van Mijnden") niet op het onderhavige plekje vertoefd hebben. Zo die werkelijk in deze buurt al een versterkt huis bezaten, dan zal dit wellicht gezocht moeten worden onder de boerderij aan de Vecht, die zich sinds mensenheugenis met de naam „Ridderhofstad Mijnden" tooit.

De zojuist achter ons liggende campagne heeft de overblijfselen van de brug aan het licht gebracht; het in vrij goede staat verkerende bruggehoofd en aansluitende rijen paaltjes van de beschoeiing gaven een duidelijke begrenzing van de gracht aan. Tegen de muren van het huis bevond zich een flauw oplopend talud, zodat deze muren niet uit het water oprezen. Een gemakkelijker in de hand te houden waterstand maakte het gedurende deze campagne mogelijk bepaalde details nauwkeuriger te bekijken en enkele correcties toe te passen. In een der ruimten werden overblijfselen van een broodoven aangetroffen. Deze vondst geeft een verhelderend inzicht ten aanzien van de vloerhoogte van de kelders.

Aansluitend op het bruggehoofd werden funderingsresten van de kleine, langgerekte voorburcht teruggevonden. Een stuk bestrating lag nog op haar oorspronkelijke plaats. Kennelijk heeft dit overblijfsel aanleiding gegeven tot het ontstaan van de verhalen over een verzonken weg. Het gevonden aardewerk (steenwerk) dateert uit het midden van de 14de eeuw en uit latere perioden; 16de-eeuws materiaal werd er niet meer aangetroffen.

Archiefonderzoek leerde dat het huis omstreeks 1340 gesticht werd door een heer Van Mijnden met de in dit geslacht erfelijke voornaam Melis (Amelis). Een latere Melis kocht omstreeks 1440 het nabijgelegen Kronenburg en liet — daar hij geen twee huizen kon onderhouden — Mijnden afbreken. Het huis heeft derhalve maar een goede honderd jaar bestaan.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

NOORD-HOLLAND

Den Burg, gem. Texel. Het onderzoek op de diluviale verhevenheid aan de noordwestzijde van het dorp (vgl. blz. *73) is tot het voorjaar van 1966 opgeschort. Enige steekproeven leverden de resten op van minstens twee huizen uit de 7de-8ste eeuw, die op hun beurt weer op cultuurlagen uit de Romeinse keizertijd rustten, terwijl daarnaast oud akkerland werd aangetroffen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Wijk aan Zee. Door leden van de werkgroep Velsen der A.W.N. zijn op de grens der gemeenten Beverwijk en Velsen, enige honderden meters ten zuiden van de herv. kerk te Wijk aan Zee, niet ver van het strand achter een inmiddels opgestoven duinenrij, de grondvesten blootgelegd van een vuurtoren of vuurboet. Het bestaan van deze toren kon aan de hand van archivalia worden vastgesteld, terwijl daarnaast verschillende 16de-17de-eeuwse afbeeldingen van dit bouwwerk bewaard bleven. De toren bleek te zijn opgemetseld uit moppen van uiteenlopende formaten, terwijl voor herstellingen naderhand nog weer gele drielingen gebezigd schijnen te zijn. De fundering omsloot een rechthoek van 4.70 m in het vierkant en bezat een muurdikte van 57 cm. De voeting liep buitenwaarts uit en rustte op een oud duin, ettelijke meters boven de toenmalige vloedlijn. Talrijke aslagen, aan alle zijden tegen de torenvoet oplopende, verrieden de bestemming van het bouwwerk.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

ZUID-HOLLAND

Heenvliet. Aanvullende onderzoekingen op de ruïne van Heenvliet bleken noodzakelijk om een duidelijker inzicht te krijgen in de wordingsgeschiedenis van de eerste, op de 13de-eeuwse woontoren aansluitende uitbreiding. Deze uitbreiding werd gerealiseerd in — wellicht ten dele zelfs over — de gracht die oorspronkelijk ook de voorzijde van de woontoren van de buitenwereld afsloot.

Er blijkt aanvankelijk slechts één gebouw tegen de ommuring van het nieuwe gedeelte te zijn opgetrokken, en wel in de zuidoostelijke hoek. Dit gebouw schijnt ook de toegang te hebben bevat. De twee binnenmuren werden opgetrokken op een systeem van grondbogen en stiepen, een constructiemethode, die in de gegeven omstandigheden — voormalige gracht! — wel haast als de enig juiste mag worden beschouwd.

Bij latere verbouwingen werd van deze ruimte een gang met toegangspoort afgesplitst, terwijl de rest van een kelder met tongewelf werd voorzien. In twee fasen kwam vervolgens de bebouwing langs de noordmuur tot stand.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

LIMBURG

Maastricht. Op 5 juli is een begin gemaakt met een opgraving in kelders van het pand Stokstraat 24, die tot voor kort deel uitmaakten van de wijnhandel fa. Polis & Ryckelen. Dit onderzoek, dat kan geschieden dank zij de medewerking van Openbare Werken en de Dienst voor Sociale Zaken van de gemeente Maastricht, is gericht op de overblijfselen van het zuidelijke gedeelte van het Romeinse badgebouw waarvan reeds gedeelten ontgraven zijn in 1840 en 1963. Zie J. E. Bogaers in: *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1963, *89, *159-*161, *211-*213, *233-*234; 1964, *33.

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

ZEELAND

Axel. In Axel is men reeds enige tijd bezig de oudste stadskern ingrijpend te veranderen, ten einde deze bij uitstek geschikte woongemeente welke niet ver van de industriestad Terneuzen is gelegen, een nog fraaier aanzien te geven. In de te saneren wijken liggen enige objecten die uit historisch oogpunt van betekenis zijn. Onze correspondent te Axel, de heer D. J. Oggel, volgt de saneringswerkzaamheden nauwgezet en houdt de R.O.B. voortdurend op de hoogte van op handen zijnde belangrijke vondsten. In het *Nienws-Bull. K.N.O.B.* 1963, *204 en *idem* 1964, *141 en *142 maakten wij reeds gewag van opgravingen op een terrein waar het kasteel met bijgebouwen (o.a. een kapel) van een van de latere Heren van Axel heeft gestaan. Mede dank zij de oplettendheid van de heer Oggel en de medewerking van Burgemeester en Wethouders zijn we nu in de gelegenheid op het meest gunstige moment een onderzoek in te stellen naar het vermoedelijk in 1574 door de watergeuzen vernielde schepenhuis. De ligging van het schepenhuis in het oude stadsplan van Axel van voor de vestingbouwwerken van Prins Maurits is ten naaste bij bekend gebleven door een kaart van Jacob van Deventer uit omstreeks 1550. Doordat de stadsarchivaris van Axel, de heer J. R. de Jonge, het plan van Jacob van Deventer op vindingrijke wijze heeft geprojecteerd op het stratenplan van Axel uit de 20ste eeuw (zie J. R. de Jonge, „Over het schepenhuis en het stadhuis van Axel", *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring „De Vier Ambachten"* 1935, 35-49), kon de plaats van het schepenhuis ongeveer worden bepaald. Het heeft ongeveer gelegen onder een van de vestingwallen van Maurits, thans gesitueerd tussen de Gemeentelijke Begraafplaats en het in aanbouw zijnde „Bejaardencentrum". Voor de aanleg van een park zijn de ter plaatse in de loop der jaren reeds zeer afgevlakte wallen in mei j.l. nog verder geëgaliseerd. Bij deze werkzaamheden zijn funderingen te voorschijn gekomen die in juni nader werden onderzocht, voor zover het stratenplan en de aanwezigheid van een semipermanent gebouw dit toelieten. Ofschoon de ontgraven grondvesten een vrij groot oppervlak beslaan, hebben wij ons tot nu toe niet aan de indruk kunnen onttrekken dat we op de plaats van het onderzoek eerder met een aanbouw (tegen het schepenhuis?) te doen hebben dan met het „hoofdgebouw" zelf, gezien de weinig grootse opzet van het thans zichtbare bouwwerk en de vele, dikwijls nogal chaotisch aandoende verbouwingen en uitbreidingen. In een wat degelijker geconstrueerd gedeelte van het gebouw dat zich onder een aangrenzende straat voortzet, zouden we met enige fantasie een wat groter vertrek (schepenzaal?) mogen zien. De lengte van deze „zaal" is op het ogenblik niet vast te stellen. De vraag of de gevonden funderingen inderdaad die van het schepenhuis zijn, willen wij voorlopig nog onbeantwoord laten, omdat er op verscheidene punten hieromtrent nog veel twijfel bestaat. Bovendien vestigde de heer J. de Putter uit Axel tijdens het onderzoek onze aandacht op een mededeling van Jacob de Hont (1525): „Int jaer 1520-21-22 zo maecte Jacob Masureel dat scoon huus op de mart binnen Axele op de zuytzijde van de Scepenhuuse" (A. de Mul, „Kroniek van Axel en omgeving tot 1525 in uittreksels uit een handschrift van Jacob de Hont", *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring „De Vier Ambachten"* 1939/1940, 121). Hoewel het bouwjaar 1520 naar ons gevoel wat laat is voor althans een groot gedeelte van de ontgraven funderingen, willen wij „het scoon huus van Jacob Masureel" voorlopig toch ook in gedachten houden. In ieder geval mag de opgraving van het „schepenhuis" als een welkome aanvulling worden gezien op het onderzoek van 1964 naar het kasteel van de Heren van Axel (en als „con-

trole" op de kaart van Jacob van Deventer).

Het onderzoek naar het schepenhuis heeft verder geleid tot een paar verrassende ontdekkingen. In de grote bouwput van het „Bejaardencentrum" kwam een bijzonder interessant bodemprofiel voor den dag waarin niet verwachte vondsten zijn gedaan. Axel blijkt evenals Aardenburg op een hoge rug van laatpleistoceen dekzand te zijn gelegen (top ca. 1.75 m + N.A.P.). Boven in het dekzand is op vele plaatsen — voor zover niet verstoord in de middeleeuwen — een duidelijke podzolering aanwezig. In de B-laag (oerbank) van het podzolprofiel en een enkele keer daarboven werden ruim over de honderd stuks vuursteen aangetroffen in fijn bewerkte vorm en als afslagen (voorlopige datering voor het merendeel Mesolithicum). Onder de B-laag ligt een stuifzandlaag van wisselende dikte op een vaagvuilgrijze, ongeveer 10 cm dikke band zand met een iets hogere vochthoudendheid welke zeer fijne houtskooldeeltjes bevat. In deze zogenaamde Allerødlaag werden na een nauwkeurig onderzoek ook verscheidene stukjes bewerkte vuursteen gevonden die we naar alle waarschijnlijkheid aan de Tjonger-cultuur zullen mogen toeschrijven (datering ca. 9000 v. Chr.). In dit verband zij opgemerkt dat in Belgisch Vlaanderen artefacten uit de Tjongercultuur op enkele plaatsen zijn aangetroffen, maar in Zeeland nog niet eerder (vgl. S. J. De Laet en W. Glasbergen, *De voorgeschiedenis der lage landen,* Groningen 1959, fig. 16; S. J. De Laet e.a., „Oudheidkundige opgravingen en vondsten in Oostvlaanderen", III, *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oostvlaanderen* 1963, II 16-17).

Van deze plaats uit willen wij gaarne onze dank uitbrengen aan de bouwkundig opzichter, de heer H. v. d. Wal, die ons welwillend toestond de bouwput te onderzoeken en die ons bovendien een door hemzelf gevonden, fraaie vuurstenen krabber ter hand stelde. De heer Overzee van de Geologische Dienst uit Haarlem zijn wij veel dank verschuldigd voor zijn aandeel in het geologische onderzoek van het bovengenoemde bodemprofiel. Van de verschillende horizonten in het profiel zijn door de heer Overzee grondmonsters genomen welke nog nader worden onderzocht. Niet vergeten mogen worden de gebroeders M. en A. Kegel uit Aardenburg die met een eindeloos geduld de profielen hebben afgeschaafd om daaruit de dikwijls zeer kleine vuurstenen voorwerpjes te verzamelen in hun stratigrafisch verband.

Tenslotte moet nog worden vermeld de vondst van een bodemfragment van een terra sigillatakom (type Drag. 31, h.w. Lud. Sa) met een afgebroken stempel)VS F of)VS. De scherf werd opgeraapt in de verwerkte grond van het geëgaliseerde terrein in de omgeving van het „Bejaardencentrum". Het stuk is belangrijk, omdat het de eerste vondst is uit de Romeinse tijd welke tot nu toe in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen is gedaan. In het bodemprofiel van de bouwput is het natuurlijk oppervlak uit de Romeinse tijd stratigrafisch wel aanwijsbaar, maar van een Romeinse cultuurlaag is nog niets gebleken. Behalve de ene „losse vondst" is na lang en nauwkeurig zoeken geen enkel voorwerpje uit de Romeinse tijd verder meer gevonden.

R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).

Cadzand. Nabij de monding van het Zwin is een gepatineerd, bewerkt stuk vuursteen gevonden. Voorlopige datering van de heer A. Bruijn (R.O.B.) Moustérien.

R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).

Haamstede, gem. Westerschouwen. Het onderzoek op het terrein van het kasteel Haemstede is thans afgesloten. Noch van het grafveld, noch van de bewoning uit de Romeinse tijd zijn gedurende de achter ons liggende campagne belangrijke overblijfselen teruggevonden.

Aan de voorzijde van het gebouw, tussen de brug en de linker toren werden funderingen blootgelegd, die hoofdzakelijk behoorden tot bouwsels bekend uit de afbeeldingen van Hildernisse en anderen.

Tijdens de herstelling van de kademuur aan de zuidzijde (de achterzijde) bleek het mogelijk om de afsluiting van de reeds het vorige jaar teruggevonden westelijke vleugel wat nauwkeuriger te bekijken. Verschillende aanvullingen konden aan de plattegrond worden toegevoegd. Het meest verrassende was wel de ontdekking van de grondslag van een ronde hoektoren op de zuidwestelijke hoek. Een toren overigens, die oorspronkelijk niet in de bedoeling heeft gelegen en die dus niet gelijktijdig is met de westvleugel, maar uit een later tijdperk.

Een dwarssleuf in de kelder van het oudste deel van het bestaande complex leverde de zo lang gezochte gegevens op voor een betrouw-

bare datering van de kasteelbouw. Onder de bouwlaag van deze rechthoekige woontoren kwam Siegburgs steenwerk uit het midden van de 14de eeuw te voorschijn. De stichting van het bestaande kasteel te Haamstede moet omstreeks 1340 hebben plaatsgevonden. Wellicht heeft Floris van Haemstede, zoon van de bekende Witte, het doen bouwen. De merkwaardige westelijke vleugel met zijn diepe nissen voor opstelling van geschut moet waarschijnlijk op rekening van Lodewijk van Brugge, heer van Gruuthuse — eigenaar sedert 1456 gesteld worden.

R.OB., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO
— *Stadhuis.* F. B. Tusscher, tekeningen en schilderijen -1 sept.
— *De Waag.* Kunstenaars uit Kortrijk -19 juli

AMERSFOORT
— *Zonnehof.* Belgische kunst in Ballingschap -26 juli
Italiaanse kleinplastiek 31 juli-31 aug.
— *Het Kapelhuis.* Anneke van der Heyden, Jan van der Vaart en Hans van der Heyden -31 juli
Johan van Loon, Lies Guntenaar, Aad van Vliet en Frits Jaritz 5-28 aug.
— *Muurhuizen 3.* Hongaarse affiches -25 juli
Gouaches van 10 kunstenaars 31 juli-29 aug.

AMSTERDAM
— *Rijksmuseum.* Nederlanders op reis, tekeningen en prenten -6 sept.
— *Stedelijk Museum.* Retrospectieve exp. van Karel Appel -30 aug.
Moderne Amerikaanse beeldhouwers -27 sept.
— *Vondelpark.* Sculptuur in Amsterdam -1 okt.
— *Tropenmuseum.* Bali, kringloop van het leven -1 okt.
— *Zoölogisch Museum.* Jac. P. Thijsse (1865-1945)
— *Bols' Taverne.* 8 Kunstenaars van nu, Presentatie IX -23 aug.
— *Galerie d'Eendt.* Expositie Eigen bezit
— *Kunsth. Krikhaar (Spuistraat 330).* Zomertentoonstelling van diverse kunstenaars -30 aug.
— *Kunsth. Krikhaar (Weteringschans 69).* Grafiek en tekeningen -30 aug.
— *Galerie Mokum.* 6 Nieuwe Figuratieven 23 juli-12 aug.
Grafiek van 11 kunstenaars -23 juli
— *Galerie Viruly.* Jan Makkes -2 aug.
— *Anne Frankhuis.* Chavalit Soemprungsuk -28 juli
— *Café Eylders.* Jos Viëster -31 juli
— *Galerie 845.* Boezem en J. van Munster -30 juli

ARNHEM
— *Gemeentemuseum.* Keramiek in de tuin, kleden aan de wand -5 sept.

ASSEN
— *Prov. Museum-Het Ontvangershuis.* Wat potters bakten; Nederlands aardewerk van de vroege Middeleeuwen tot 1850. Tevens heropening van de Pre- en Protohistorische afd. -29 aug.

BEETSTERZWAAG
— *Lagere Landbouwschool.* Shalom -1 aug.

BERGEN
— *Huize Kranenburgh.* Karel Colnot -23 juli

BERGEYK
— *Park-Weverij De Ploeg.* Spel van Glas en Licht -6 sept.

BOLSWARD
— *Stadhuis.* Van Elckerlyc tot Alleman; Nederlandse schilderkunst van 1500-1950 (Spiegel van het dagelijks leven) -12 sept.

BORGHAREN
— *Europahuis.* Sjef Hutsjemakers -31 juli

BREDA
— *Cult. Centrum De Beyerd.* Piet Ouborg en Sal Meyer -26 juli

BREUKELEN
— *Park Queekhoven.* Beeldenexpositie -24 juli

DELFT
— *Prinsenhof.* Moderne Mozaieken uit Ravenna 24 juli-5 sept.
Delft zoals het was en wordt 7 aug.-19 sept.
— *Ethnologisch Museum.* Indonesische kunst uit eigen bezit -31 dec.
— *Oostpoort.* Jan van Dijk en Sjef Toby -31 juli

DRUNEN
— *Gemeentehuis.* Prehistorische vondsten uit de Drunense duinen 17-26 juli

DWINGELOO
— *Aan de Riete.* Har Sanders -11 aug.

ENKHUIZEN
— *Zuiderzeemuseum.* Het kunstenaarsoog ziet Enkhuizen -1 nov.

FINSTERWOLDE
— *Galerie Waalkens.* Juan Breyten -1 aug.

GOUDA
— *Sted. Museum Het Catharina Gasthuis.* Nederlandse grafiek 17 juli-4 okt.

'S-GRAVENHAGE
— *Gemeentemuseum.* Tijdelijke expositie van een plastiek van Henri Moore
Haagse School -13 sept.
50 brieven van componisten uit eigen bezit -29 aug.
Jon Hague 17 juli-13 sept.
Jan van Heel 24 juli-20 sept.
— *Rijksmuseum Meermanno Westreenianum.* Jubileum-expositie Alexander Stols -28 aug.
— *Museum v.h. Onderwijs.* Delta -1 sept.
Dr. Jac. P. Thijsse, herdenkingsexp. -31 dec.
— *Galerie Al-Veka.* 21 kunstenaars
— *Galerie Cojean.* Erik Bauknecht -1 aug.
— *Kunsth. Mart. Liernur.* A. van den Brandeler -23 juli
Jacob Hillenius -23 juli
— *Pulchri Studio.* G. Arn. Smith, schilderijen -31 juli

GRONINGEN
— *Groninger Museum.* Livinus schildert met licht -25 juli
Wandkleden van Will Fruytier -31 juli
— *De Mangelgang.* Bernard Franssens -23 juli
— *Galerie Heins.* Wim Zwiers en Jan Stroosma -25 aug.

HAARLEM
— *Frans Halsmuseum.* Grafiek van Wout van Heusden -25 juli
28 Poolse grafici 31 juli-26 sept.
— *Het Huis van Looy.* „Groupe des Huit" en „De Muggen", foto's -15 aug.
— *Kunstcentrum De Ark.* Zomerexpositie van diverse kunstenaars -7 aug.
— *In 't Goede Uur.* Jan Baptiste de Winter -31 juli
— *Bisschoppelijk Museum.* Suzanne en Joep Nicolas -29 juli
— *Vishal.* De Landman en de Muze -30 aug.

'S-HERTOGENBOSCH
— *Museum.* Brabants zilver 24 juli-26 sept.

HILVERSUM
— *Goois Museum.* Trudy de Ruyter en Marijke Stultiens-Thunissen 17 juli-29 aug.
— *Galerie Wout Vuyk.* Etsen van Anton Heyboer -23 juli
— *Reflex.* Werken van Cobra-schilders -30 aug.

LAREN
— *Singer Museum.* De Bijbel, het Boek -12 sept.
Isaäc Israëls -12 sept.

LEEUWARDEN
— *Het Princessehof.* Nanne Ottema, portret v. e. verzamelaar 24 juli-13 sept.

LEIDEN
— *De Lakenhal.* Fotografie en Wetenschap -28 juli
— *Hortus Botanicus.* Tijdsbeeld '65; hedendaagse beeldhouwkunst -6 sept.

MAASTRICHT
— *Bonnefantenmuseum.* De wereld van de bijbel -26 juli
— *Galerie Artischunk.* Leerlingen v. d. Vrije Academie te Haarlem -21 juli
— *Poesjenellenkelder.* Benjamins, Ebbin, Giesen en Varela -23 juli

MIDDELBURG
— *Kunstz. van Benthem en Jutting.* Oude landkaarten en werk van J. Dam, Cees Broerse, W. F. A. I. en W. Vaarzon Morel -30 sept.

— *Stadhuis.* Zeeland in de beeldende kunst der lage landen, 1550-1950 -22 aug.
— *Vismarkt.* Kunstmarkt -22 aug.

MONNIKENDAM
— *De Waag.* Oud-Hollandse tegels en majolica uit de verz. Van Tijen

NAARDEN
— *Raadhuis.* Fer Slock 13-30 aug.

NOORDWIJK
— *De Baak.* Grafiek, aquarellen, plastieken, keramiek -15 aug.

NIJMEGEN
— *Galerie Pluymen.* Tien Italiaanse schilders -31 juli

ODOORN (DR.)
— *Jeugdgebouw.* Reinhardt Dozy 17-31 juli

OLDEBROEK
— *Kasteel Zwaluwenberg.* Leden v. d. Friese kunstkring en werk v. d. edelsmid H. G. Visser -26 juli

OTTERLO
— *Atelier 't Rieselo.* Frieda Koch, Frans Slot en Wim Mulder -1 aug.

RHENEN
— *Streekmuseum.* Mijn spelen is leren -15 aug.

ROTTTERDAM
— *Museum Boymans-van Beuningen.* Gorky, schilderijen en tekeningen -5 sept.
— *Bouwcentrum.* Rotterdam toont Stad in Beweging -15 aug.
— *Maritiem Museum Prins Hendrik.* Cortenaer, 1605-1665 -1 sept.
— *In 't Constigh Werck.* Isg Figee -23 juli
— *Galerie Delta.* Wonderkinderen: Woody van Amen, Wim Gijzen, Reinier Lucassen, Jacob Zekveld -31 aug.
— *Rotterd. Kunststichting-Kunstz. Zuid.* N. van Bekkum -26 juli

DE RIJP
— *Museum Het Houten Huys.* Harrie Kuyten -31 juli

SCHOONHOVEN
— *Edelambachtshuis.* Goud, zilver en aardewerk -15 sept.

TERSCHELLING
— *Het Behouden Huys.* De poolreizen van Willem Barents en de overwintering op Nova Zembla -1 okt.
— *Natuurhistorisch Museum.* Vogeltrek en trekvogels -1 okt.

TILBURG
— *Natuurhistorisch Museum.* Het Huis van het dier -1 sept.
— *Textiel Museum.* Doekdrukkunst in kleur en techniek -1 jan.
1000-jaar oude Peru-weefsels -1 okt.
— *Ned. Volkenkundig Missiemuseum.* Kees den Tex -26 juli

UTRECHT
— *Ned. Goud- en Zilvermuseum.* Collectie van Lennep -5 sept.

VALKENBURG (L.)
— *Galerie Cauberg 10.* Zomer-expositie -30 aug.

VELP (GLD.)
— *Kasteel Rosendael.* Gelderland Kastelenland -30 sept.

VLAARDINGEN
— *Museum v. d. Ned. Zeevisserij.* Vissersvloot in Miniatuur (scheepsmodellen) -1 sept.

VRIES (DR.)
— *Romaanse Kerk.* Leden v. h. Drents Schildersgenootschap -22 juli

WINTERSWIJK
— *'t Kempken.* Schilderijen en keramiek van 6 kunstenaars -30 aug.

ZEIST
— *Het Slot.* Manifestatie te Zeist (5 kunstenaars) -2 aug.

ZIERIKZEE
— *Het Gravensteen.* Open eiland, foto's, reproducties, schilderijen, etc. -1 sept.
— *Burgerweeshuis.* Zomerkijkspel 1965 (het beeld i. d. tuin, wandtapijten, keramiek, nonfiguratieven) -1 sept.

ZWOLLE
— *Overijssels Museum.* Zwolle vroeger . . . en straks -1 juli

GEÏLLUSTREERDE BESCHRIJVINGEN

Zuid-Salland

Na het deel van *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst* dat aan Twenthe is gewijd en dat van 1934 dagtekent is dit het tweede, waarin een stuk van Overijssel wordt behandeld. Dit deel, samengesteld door dr. E. H. ter Kuile, beschrijft de historische monumenten van Deventer en de plattelandsgemeenten Bathmen, Diepenveen, Holten, Olst, Raalte en Wijhe. Het grootste deel wordt ingenomen door de monumenten van Deventer, voorafgegaan door een overzicht van de stadsgeschiedenis door dr. A. C. F. Koch. Onder de Deventer monumenten neemt de oude Sint-Lebuïnuskerk met haar hoogstbelangrijke 11de-eeuwse kern de meeste plaats in beslag. Tekst en illustratie geven uitvoerig rekenschap van de resultaten van een oudheidkundig bodemonderzoek, dat in 1961-'62 in de kerk werd ingesteld.

Een derde stuk van Overijssel, Noord-Salland, is in bewerking. Met een vierde deel, dat het westelijke stuk van Salland met Kampen als centrum en het kwartier van Vollenhoven moet omvatten, zal op den duur de beschrijving van Overijssel voltooid worden.

De Dom van Utrecht

Van *De monumenten van geschiedenis en kunst in de gemeente Utrecht* is in 1956 een eerste aflevering verschenen. Thans is gereedgekomen aflevering 2, die geheel in beslag wordt genomen door de Domkerk met haar annexen, kapellen, zuidoostportaal, kloostergang, voormalig kapittelhuis en toren. Deze aflevering, samengesteld door dr. E. J. Haslinghuis en drs. C. J. A. C. Peeters, is terwille van de onmiddellijke bruikbaarheid voorzien van een eigen naam- en zaakregister.

Van de tot dusverre verschenen „Geïllustreerde Beschrijvingen", uitgegeven door de Staatsuitgeverij, zijn verder nog leverbaar de volgende delen: *De Tielerwaard, De gemeente Utrecht* I, *Waterland* en *Het Kwartier van Zutfen.*

NIEUWSBULLETIN KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND, AFLEVERING 8, BLZ. *89-*110, 15 AUG. 1965
REDACTIE-SECRETARIAAT BALEN VAN ANDELPLEIN 2, VOORBURG

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG IN 1965 OP VRIJDAG 7 EN ZATERDAG 8 MEI, RESPECTIEVELIJK IN DE MUNTENTOREN TE DEVENTER EN HET STADHUIS TE KAMPEN

De voorzitter, prof. dr. H. Engel, heet de aanwezigen welkom, in het bijzonder dr. mr. F. J. Duparc, die hij in hartelijke bewoordingen gelukwenst met zijn benoeming tot chef van de afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Hij richt ook felicitaties tot de leden, die een koninklijke onderscheiding ontvangen hebben. Vervolgens geeft hij het jaarverslag over 1964:

Het jaar 1964 is dank zij de goede zorgen van onze secretaris weer rustig en voorspoedig verlopen. Als gevolg van een ledenwerfactie traden vijfentwintig nieuwe leden tot de Museumdag toe — helaas staan daar vijftien leden, die bedankten, tegenover.

Door de dood ontvielen ons in 1964 twee leden: mejuffrouw A. W. M. Mulder, conservatrice van het Oranje-Nassau Museum en de heer M. Th. P. Guppertz, voorzitter van het Maarten van Rossum Museum te Zaltbommel. Ik verzoek U op te staan en hen in enkele ogenblikken van stilte te herdenken.

Ook vreugdevolle dingen hebben wij voor het jaar 1964 te noemen: de verlening van een koninklijke onderscheiding aan mejuffrouw M. de Visser, dr. E. F. Jacobi, dr. W. C. Braat en dr. H. K. Gerson.

De eerste Museumdag, op 8 en 9 mei in Enschede gehouden, was gewijd aan de natuurhistorische musea. Wij genoten de gastvrijheid van het Rijksmuseum Twente en Uw voorzitter en de secretaris van de Advies-Commissie voor de Natuurhistorische Musea, de directeur van de Diergaarde Blijdorp, dr. A. C. V. van Bemmel, gaven hun visie op betekenis en problematiek der natuurhistorische musea, waarna een bezoek werd gebracht aan het Natuurhistorisch Museum te Enschede, waar collega Roding ons gastvrij ontving. Een vogelfilm gemaakt op de havezate Singraven bereidde ons voor op de tweede dag: De excursie bracht ons toen eerst naar het Museum „Natura Docet" te Denekamp, waarna de directrice, mejuffrouw Bernink, ons wandelend naar de havezate Singraven geleidde. Hier werden wij gastvrij door de heer Laan ontvangen. Het fraaie weer maakte het opbreken na de koffiepauze moeilijk, maar droeg er ook toe bij de bezichtiging van kasteel en tuin Twickel te Delden tot een glorieuze gebeurtenis te maken.

Onze tweede Museumdag werd op 11 december 1964 gehouden in het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden en had tot onderwerp: „Museum en televisie". Onze gastheer, de heer Pott, die het geheel had georganiseerd, sprak over de vreugden en weeën van de samenwerking tussen museum en televisie als museumdirecteur, terwijl de heer A. R. Eygenhuysen van de N.C.R.V. dit deed als vertegenwoordiger van de omroeporganisaties. Een film liet zien wat er bereikt kan worden door de jeugd in dit werk te betrekken. Een zeer geanimeerd forum onder presidium van de voorzitter van de Nederlandse Televisie Stichting, de heer E. A. Schüttenhelm, en waaraan deelnamen de heren A. R. Eygenhuysen, medewerker afd. Schoolprogramma's (Radio en TV) bij de N.C.R.V., H. Schaafsma, televisierecensent van de Nieuwe Rotterdamse Courant, drs. E. R. Meijer, hoofd van de Educatieve Dienst van het Rijksmuseum, en dr. G. D. van Wengen, staflid van het Rijksmuseum voor Volkenkunde, besloot deze zeer geslaagde Museumdag.

Het gehele jaar 1964 hebben wij gewacht (en wij wachten nu nog) op enige reactie inzake ons verzoek om verbetering van de salarispositie van het museumpersoneel! De minister heeft uitsluitend voor de universitaire wetenschappelijke ambtenaren een salarisverbetering toegestaan, waarschijnlijk in de hoop daarmee het wetenschappelijk peil in ons land omhoog te brengen. Dat dit zeer onbillijk is tegenover de oudste culturele ambtenaren, die wij bezitten, de museumdirecteuren en hun staf, is bij deze toezegging waarschijnlijk over het hoofd gezien. Het gevolg is een wegvloeien van bekwame jongeren naar de universiteitsinstellingen, waar zij bovendien meer vrijheid vinden voor het verrichten van wetenschappelijk werk.

Het is te hopen, dat de exodus van jonge aca-

demici van de musea naar de universiteiten spoedig door doeltreffende maatregelen tot staan wordt gebracht! Quo vadimus? was de titel van de openbare les van de heer Reznicek. In het Museum-Journaal heeft ook collega Oxenaar hierover enkele markante dingen gezegd. Moge onze noodklok tot het departement doordringen. Ook op museumgebied hebben wij een naam hoog te houden.

De jeugdmuseumkaart, die per 1 januari 1964 voor het eerst ter beschikking werd gesteld, bleek in een behoefte te voldoen. Er werden gedurende het eerste jaar reeds 20 000 kaarten verkocht.

Om ook kweekschoolleerlingen en middelbare scholieren, die de leeftijd van 18 jaar overschreden hebben, te laten profiteren is voor 1965 de leeftijdsgrens, dank zij de medewerking van het departement, tot 21 jaar verhoogd.

Met de Centrale van Hogere Ambtenaren werkten wij op bevredigende wijze samen. Als resultaten van het Georganiseerd Overleg mogen o.a. de verhoging van de reisvergoedingen en het tot stand komen van een ziektekostenregeling worden genoemd, al heeft het bestuur gemeend geen behoefte voor deze laatste regeling in onze kringen aanwezig te achten en heeft het ook enkele principiële bezwaren kenbaar gemaakt.

Het Icom-congres, dat in september van dit jaar, 1965, in Amerika gehouden zal worden, wierp zijn schaduwen reeds lang vooruit. Het Nationale Icom-comité, identiek aan ons bestuur, verdiepte zich langdurig in alle, voornamelijk financiële consequenties van de deelname van een aantal onzer leden. Dank zij een rijkssubsidie kan ons land thans een representatieve delegatie afvaardigen.

Hierna geeft de penningmeester een overzicht van inkomsten en uitgaven in 1964:

Inkomsten:	
Contributies	*f* 4477.02
Bijdragen ICOM	,, 784.—
Rente Nutsspaarbank	,, 476.10
Diversen	,, 9.97
	f 5747.09
Uitgaven:	
Administratiekosten	*f* 1022.10
Bulletin KNOB	,, 2478.42
Vergaderingen	,, 276.25
Afdracht ICOM	,, 803.17
	f 4579.94
Reservering	,, 1167.15
	f 5747.09

De commissie tot het nazien der boeken, bestaande uit de heren dr. F. F. de Bruijn en mr. drs. O. ter Kuile, verklaart zich bij monde van de eerste accoord met het gevoerde financiële beleid, zegt de penningmeester dank voor zijn nauwkeurige administratie en stelt voor hem te dechargeren, hetgeen bij acclamatie geschiedt. De voorzitter dankt de leden van de kascommissie, die voor 1965 zal worden gevormd door dr. F. F. de Bruijn en drs. T. R. Mulder. Vervolgens komt de verkiezing van twee nieuwe bestuursleden aan de orde. De heer A. W. C. L. Koot wordt bij acclamatie herkozen. In de vacature prof. dr. H. Engel, die niet herkiesbaar is, wordt eveneens bij acclamatie prof. dr. A. Klasens gekozen. De voorzitter dankt de heer Duparc voor zijn bemoeiingen, waardoor het mogelijk is geworden, dat dank zij een Rijkssubsidie een zeer representatieve delegatie Nederland zal vertegenwoordigen op het komende ICOM-congres in de Verenigde Staten. Hij doet enige mededelingen over een tentoonstelling, die tot stand kwam uit een samenwerking van de ICOM en de FAO en die in het kader van de anti-hongercampagne 1965 ook beschikbaar komt voor de Nederlandse musea.

Bij de rondvraag informeert de heer De Bruijn naar de nieuwe uitgave van het gele museumboekje. De secretaris antwoordt, dat deze in voorbereiding is. Drs. E. Pelinck wijst op de verschuivingen in de departementale indeling bij de formatie van het kabinet-Cals en betreurt de scheiding van musea en wetenschappen. Hierop en op vragen van dr. A. F. E. van Schendel en de heer Koot antwoordt de heer Duparc.

Na de middagpauze heropent de voorzitter de vergadering en geeft het woord aan drs. E. R. Meijer, hoofd van de Educatieve Dienst van het Rijksmuseum, voor het houden van een inleiding: *Mechanische of persoonlijke rondleiding?* *

Het onderwerp dat ik voor U ga inleiden behelst het alternatief: persoonlijke of mechanische rondleiding. Ik neem tenminste aan, dat deze beide methoden van rondleiden voor U een alternatief vormen. Anders zou immers discussie bij voorbaat zijn uitgesloten of zich moeten beper-

* Met „mechanische rondleiding" wordt hier bedoeld: een op de geluidsband vastgelegde tekst van een rondleiding, die aan de toehoorder(s) wordt overgebracht door middel van een radiotechnische apparatuur, en wel op een zodanige wijze, dat alleen de gebruiker(s) van deze apparatuur de tekst kan (kunnen) beluisteren.

ken tot de methodiek van elk van beide manieren afzonderlijk. In het geval dat het alternatief wordt gesteld, betreft het een kwestie van algemeen museumbeleid; in het geval dat er geen alternatief wordt gesteld zou de discussie zich gaan bewegen in het vlak van de persoonlijke voorkeur, die vermoedelijk zo sterk uiteen zou lopen, dat wij hier even wijs vandaan zouden gaan als wij gekomen zijn.

Goed, ons uitgangspunt zal het alternatief zijn. Dit wil zeggen dat bij een keuze tussen a en b, hetzij a hetzij b de voorkeur zal krijgen. De derde mogelijkheid is dat er geen keuze wordt gemaakt, zodat de strijd eindigt met een gelijk spel.

Voordat de argumenten in de schaal worden geworpen die de balans naar links of naar rechts zullen doen doorslaan, is het goed zich rekenschap te geven van de factoren die in het algemeen van invloed zijn bij het doen van een keuze. Die factoren kunnen in één begrip worden samengevat: het eigenbelang, d.w.z. het belang van één persoon, of het belang van een groep of van een instelling.

Bij de keuze voor een groep of voor een instelling, zoals een museum, kan en mag het persoonlijk belang of de persoonlijke voorkeur geen rol spelen. De keuze zal moeten zijn gebaseerd op de eisen die men terwille van de instelling formuleert.

Die eisen hangen op hun beurt weer samen met de doelstelling die men voor ogen heeft.

Hoe zouden wij de doelstelling van de museumrondleiding mogen omschrijven?

Als eerste punt komt daarbij naar voren dat men aan een x-aantal mensen informatie wenst te verstrekken omtrent een of meer, of omtrent zoveel mogelijk kunstwerken die in het museum zijn geëxposeerd.

Het tweede punt dat onmiddellijk met het eerste punt samenhangt is, dat de hoedanigheid van de informatie die men wil verstrekken ertoe leidt, dat het begrip van de toehoorder voor wat hij ziet wordt vergroot, zijn gevoel voor de kunstwerken wordt versterkt en dat, eventueel, zijn feitelijke kennis wordt vermeerderd. Tot zover de doelstellingen.

En welke eisen vloeien hier nu uit voort?

1. dat men de informatie op de meest efficiënte wijze distribueert;

2. dat de inhoud van de te verstrekken informatie bijdraagt tot het onder punt 2 van de doelstellingen vervatte: groter begrip, sterker gevoel en meer kennis.

Laten wij nu eerst punt 1 van de eisen onder de loep nemen. Punt 1 luidde dat de informatie op de meest efficiënte wijze moet worden gedistribueerd.

Stellen wij een groep op 20 personen. Eén rondleider leidt driemaal per dag rond. Dat betekent 3 x 20 = 60 personen per rondleider per dag. Een jaar telt 260 werkdagen. 260 x 60 = 15 600. Het Rijksmuseum heeft ca 600 000 bezoekers per jaar. Om alle bezoekers rond te leiden zou het Rijksmuseum 38 à 39 rondleiders nodig hebben. Deze berekening is zeer aan de lage kant, omdat werd uitgegaan van een gelijkmatige toevloed van bezoekers. Het lijkt mij allerminst van voorbarig pessimisme te getuigen, als wij de verwezenlijking van een dergelijk project tot de onmogelijkheden rekenen.

Maar goed, Uw reactie is natuurlijk: „ja, maar die 600 000 bezoekers hoeven toch niet allemaal te worden rondgeleid?" Die reactie is begrijpelijk en gerechtvaardigd. Maar mijn wedervraag is dan: „wie moeten er wel, en wie niet rondgeleid worden?" Dient men af te wachten totdat het publiek de wens te kennen geeft om te worden rondgeleid, of moet er van het museum, in de een of andere vorm, een wervende kracht uitgaan? Ik geloof dat de houding: als men een rondleiding wil, dan kan men die krijgen, ik geloof dat díe houding niet meer van deze tijd is. Het publiek moet op een duidelijke wijze worden geattendeerd op de mogelijkheid van een rondleiding, en deze moet in een aantrekkelijke vorm zijn gegoten, zodat er een wervende kracht van uitgaat.

En nu punt 2 van de eisen: dat de inhoud van de te verstrekken informatie zal leiden tot meer begrip, meer gevoel en meer kennis. Dit punt heeft dus betrekking op inhoud en presentatie van de rondleiding. Eerst iets over de inhoud. Wanneer ik zo de zaal inkijk, dan zie ik dat de musea van oude kunst goed zijn vertegenwoordigd. Een voorbeeld uit de oude doos is dus wel op zijn plaats.

Ik heb voor U meegebracht:

DE SCHILDERIJKIJKER met zijne kinderen, een boekje „geschikt om den smaak voor kunst in kinderen op te wekken". Het dateert uit 1824 en werd in Amsterdam uitgegeven.

Met enkele citaten hoop ik de opvattingen van de onbekende auteur aangaande de didactische kunstbeschouwing duidelijk te maken. Aldus bijvoorbeeld wordt een schilderij van Wouwerman berijmd:

Wie ooit op dees paarden staarde,
Roemt ze als van de grootste waarde;
Welk een vuur, wat slaan zij stout!
Raakten ze u, 't was zeker fout:
Maar 't is bij geluk een prent,
Dus het slaan u geenszins schendt. —

Bij Rembrandt geeft onze kunstpedagoog het volgende commentaar:

„Men betaalde, naar ons berigt wordt, voor zijn werk, na zijnen dood f 16.500; denkt eens, kinderen! of dat werk ook schoon moet zijn . . ."

Evenzo bij Pieter De Hooch: *„Men betaalde, niet lang geleden, 14 à 15,000 Gl. voor eene schilderij van hem; denkt eens hoe schoon het was!"*

Wij zouden ons kunnen afvragen, als wij even in de trant van de auteur denken, hoe het komt dat de werken van deze schilders de laatste tijd nog zoveel schoner zijn geworden.

Iedereen zal het, denk ik, met mij eens zijn, dat een verondersteld verband tussen de geldelijke en de esthetische waarde van een kunstwerk geen goed uitgangspunt is bij de opvoeding tot kunstbesef. „Pecunia olet" in de lusthof der schone kunsten.

Ik zal U niet met verdere citaten vermoeien om aan te tonen, dat onze Schilderijkijker het accent bovendien wel zeer legt op de natuurgetrouwheid van de 17de-eeuwse Nederlandse schilders. Het „net echt!" als criterium hebben wij reeds lang achter de rug. Sterker nog, wij trachten te bewijzen dat onze 17de-eeuwers de abstracte schoonheid in het alledaagse hebben onderkend en weergegeven, met hier en daar een naturalistisch koetje of zoiets, als lokvogel voor de simpelen van oog.

Hoe men het ook stelt, of men onze schilderijkijker uit 1824 aanhangt, dan wel de exegeten van vandaag, men poogt zijns ondanks bij het rondleiden een bepaalde opvatting aan zijn toehoorders over te dragen.

Mijn vraag is, hoe men zich een bepaalde opvatting eigen maakt, en wáár. Eenvoudig gezegd op de volgende wijze: door te kijken en te lezen. Het luisteren speelt m.i. een secundaire rol. Hebt U niet allemaal meer gekeken en gelezen, dan geluisterd naar het gesproken woord? Anders geformuleerd: is het kijken en lezen voor U niet vaak een belangrijker ervaring geweest dan het luisteren? De student maakt een dictaat om het beluisterde te kunnen herlezen. Als men iets „van horen zeggen" weet, dan verontschuldigt men zich als het ware, dat men het niet gezien of gelezen heeft (en dat de informatie derhalve wellicht niet geheel betrouwbaar is). Wie zal ontkennen, dat een toneelstuk dubbel genoten wordt, als men het eerst gelezen heeft? En dan nog is een toneelstuk geschreven in de beeldende taal van een literator, en wordt het opgevoerd door acteurs, die door dictie en mimiek een maximum aan expressie weten te bereiken. De museumrondleider staat dus wel in een zeer nadelige positie om zijn toehoorders te „raken". Hij moet auteur en acteur tegelijk zijn. Maar hierdoor ontstaat het gevaar dat, paradoxaal gesproken, de rondleiding slechter wordt, naarmate de rondleider beter is. Bij een acteur gaat het immers om zijn eigen rol, waartoe hij alle aandacht van de toehoorders mag, ja, moet opeisen. Bij de rondleider is het omgekeerde het geval: hij moet de aandacht van zijn toehoorders niet op zichzelf, maar op de kunstwerken richten.

Als U een andere mening bent toegedaan en vindt dat het niet zo perfect hoeft en dat de eisen overdreven zijn, dan doet U een beroep op de lijdzaamheid van het publiek. Ach, zij zullen de rondleider, die zo zijn best doet, wel volgen en hem er niet hard om vallen, als het hun eigenlijk niet boeit, of als het wat al te lang duurt.

Waar moet de rondleider zijn vak eigenlijk leren? Of is het geen vak, maar een gave? In dit laatste geval zou het er niet zo best uitzien voor de bezetting van de rondleidingendiensten in onze musea, aangezien een gave per definitie sporadisch voorkomt. Het feit, dat het Nutsseminarium voor Pedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam het rondleiden als onderdeel in zijn cultuurpedagogische opleiding heeft opgenomen, bewijst evenwel dat het rondleiden als vak wordt beschouwd, d.w.z. als iets dat men door studie en ervaring kan leren.

Het is opmerkelijk dat de leerstof voor het rondleiden in hoofdzaak handelt over de didactiek van de rondleiding. Het hoé is gewichtiger dan het wàt. Ik vestig hierop de aandacht, omdat dit aantoont dat er bij het rondleiden meer te pas komt dan een zeker gemak van spreken en een toereikende kennis van kunsthistorische en kunstbeschouwelijke zaken. Een grondige scholing van museumrondleiders is zeker op zijn plaats. Slechts op die voorwaarde kan de persoonlijke museumrondleiding worden verdedigd en gepropageerd. Met argumenten als: de rondleider kan zijn betoog op zijn gehoor afstemmen; het persoonlijk contact is onvervangbaar; de rondleider kan vragen beantwoorden enz. interpoleert men vage en voor de hand liggende

waarschijnlijkheden in een feitelijk geheel andere situatie. Anders gezegd: men ziet de vruchten van een gedegen opleiding aan voor het zaad waaruit de rondleidingen als vanzelf opbloeien.

Wij moeten nu nog even terugkomen op de museumrondleiding als wervende factor voor het museumbezoek. De wervende kracht ligt a in de aantrekkelijkheid van het rondgeleid worden, en b in de frequentie van het aantal rondleidingen, d.w.z. dat het publiek op elk gewenst ogenblik van een rondleiding kan profiteren.

Voor dit laatste punt is een groot aantal rondleiders noodzakelijk. Ik gaf U daarvan reeds een voorbeeld. Om daarin te voorzien is m.i. een opleidingsinstituut onontbeerlijk en, uiteraard, een groot aantal gegadigden. Dit lijkt mij in de gegeven omstandigheden een onvervulbare toekomstdroom.

Wat punt a betreft wil ik nu niet ingaan op de mogelijkheden die er zijn om aan zijn rondleiding een boeiend cachet te geven. Ik zal het in dit verband slechts hebben over de duur van de rondleiding. Er zijn mij voorbeelden bekend, dat een rondleiding anderhalf, twee uur of nog langer duurde. Dat houdt geen mens uit. Een lesuur is, neem ik aan, niet zonder reden op 50 minuten gesteld. En daarbij is er zowel voor de docent als voor de leerlingen zitgelegenheid. Een rigoureuze beperking van de stof, die men aan zijn toehoorders wil brengen, is dringend gewenst. De toehoorder heeft ook zijn dagindeling, waarmee rekening gehouden dient te worden. Het lijkt mij derhalve gewenst niet alleen de tijdsduur van een rondleiding binnen redelijke grenzen te houden, maar bovendien om de tijdsduur van te voren bekend te maken, hetzij schriftelijk, hetzij mondeling.

Over de praktische bezwaren van de persoonlijke rondleiding heb ik destijds het een en ander gezegd in het tijdschrift *Delta* (Spring 1962, 29-32). Gezien de andere wijze waarop ik de problemen vandaag heb gesteld, lijkt het mij niet nodig deze bezwaren in dit verband nogmaals uit te meten.

Voordat ik nu van de persoonlijke rondleiding overstap op de mechanische rondleiding, moet ik nog één ding scherper stellen. Namelijk: over welk publiek hebben wij gesproken? Niet over de studieclubjes van merendeels dames, die talrijke malen gedurende vele weken onder deskundige leiding van een lid van de staf het museum bezoeken. Niet over de vloedgolven van dagtoeristen. Wij hebben gesproken over het gemiddelde geïnteresseerde publiek, dat reikt van de academicus tot de arbeider. En dit laatste zeg ik niet om met een zeker sociaal gevoel te coquetteren, maar omdat tot mijn beste ervaringen bij het rondleiden behoort een middag doorgebracht met Haagse nozems, waarvan er één zo werd gegrepen door de kunst van Saenredam, dat hij na afloop ze nog eenmaal allemaal wilde zien. Door het enthousiasme van deze langharige Hagenaar werd mij met één klap duidelijk, dat men onmogelijk kan volhouden, dat de kunst van Saenredam in het bijzonder aan het intellect appeleert.

En nu dan een enkel woord over de gemechaniseerde rondleiding. Dit deel van mijn verhaal zou ik willen laten beginnen in de studiezaal van een bibliotheek, waar de wetenschap zwijgend op kousevoeten gaat. Informaties worden fluisterend verstrekt, alsof de wetenschap hier samenzweert.

De volgende scene speelt zich af in een museumzaal waar een rondleider met een groep bezig is. Hij moet zich voor 20 à 25 mensen verstaanbaar maken, spreekt dus met stemverheffing. Hij doet dat ten koste van de andere aanwezigen in de zaal. Ach, zult U misschien zeggen, kijken kost minder inspanning dan lezen of luisteren. Als U dat meent, mag ik U dan meenemen naar een voetbalstadion, waar tienduizenden mensen naar hetzelfde punt staren, namelijk naar de bal. U hoeft niet te proberen om een van de toeschouwers iets te vragen. Het antwoord krijgt U in het gunstigste geval pas in de rust of tijdens een onderbreking van het spel. Het commentaar van een verslaggever in het stadion tijdens de wedstrijd zou niet geduld worden. Maar thuis kunt U door de radio het verslag met aandacht volgen. En als U televisie hebt, kunt U de wedstrijd ook zien. Het zal U daarbij opvallen, dat het commentaar bij het beeld veel soberder is dan het commentaar zonder het beeld door de radio. De relatie tussen woord en beeld is een uiterst fijn vertakt probleem, dat de aandacht verdient van ieder die zich met rondleidingen en kunstbeschouwingen bezighoudt.

Het zal U bekend zijn dat het op gezette tijden stellen van vragen door de rondleider aan zijn toehoorders tot de grondbeginselen van het rondleiden behoort. Het activeert de kijker... zo zegt men ter verduidelijking. Maar de doelmatigheid van dit principe berust m.i. op andere gronden. Het tijdsverloop tussen vraag en antwoord geeft de toehoorder tijd om te kijken. Gedurende enkele belangrijke ogenblikken heeft het beeld de overhand op het woord. Op diezelfde

grond dient een televisiecommentaar soberder te zijn dan een radiocommentaar. Er moet tijd overblijven om te kijken. Televisiekijken is beelden zien, en een museum bezichtigen is dat óók.

Ik durf niet te veronderstellen dat U mijn nieuwe theorie over het nut van het vragenstellen tijdens museumrondleidingen voetstoots accepteert. Maar doet U even alsof... terwille van de draad van het betoog. Het nut van het vragenstellen door een rondleider ligt dus niet in de betrekking die hij legt tussen zich en zijn gehoor, maar in de luisterpauze die hij daardoor inlast. Zijn gehoor krijgt aldus de gelegenheid zich daadwerkelijk met het beeld bezig te houden.

Ook het omgekeerde is het geval, wanneer een toehoorder vragen stelt aan de rondleider. De praktijk leert namelijk dat die vragen, als ze tenminste goed zijn (en dat komt minder vaak voor dan men zou verwachten), betrekking hebben op het waargenomen beeld. Dit wil zeggen dat de toehoorder uit eigen beweging een luisterpauze heeft genomen om te kijken.

Ongetwijfeld is het antwoord dat hij krijgt van belang. Ik meen echter dat het feit alleen al, dat er een vraag opkomt, didactisch gesproken voldoende is om een verdere en diepergaande belangstelling van de toehoorder in kwestie te verzekeren. Hij hoeft het antwoord niet te vinden bij de rondleider. Er zijn immers andere mogelijkheden, bijvoorbeeld in die bibliotheek waar het zo heerlijk stil is.

Het ontbreken van de mogelijkheid tot het veelgeprezen vraag- en antwoordspel ten overstaan van kunstwerken bij de gemechaniseerde rondleiding wordt vaak als doorslaggevend bezwaar te berde gebracht. Ik hoop U duidelijk gemaakt te hebben, dat ik dat bezwaar niet deel.

Gelukkig zijn er zovele voordelen verbonden aan de mechanische rondleiding, dat het gemis van het vraag- en antwoordspel — wat daar ook van zij — niet onoverkomelijk is.

Ik noem U de voordelen op:

— Stilte in de museumzalen.
— Grotere frequentie dan bij de persoonlijke rondleiding mogelijk is.
— De mogelijkheid om de tekst tot een hoge graad van perfectie op te voeren.
— Vreemde talen door buitenlanders te doen lezen.
— De mechanische rondleiding kan een zeer nauw contact leggen tussen de onzichtbare spreker en zijn toehoorder.

U kent de ervaring dat een onzichtbare radiospreker voor U alleen schijnt te spreken. Het is een illusie die U zich tegen beter weten in laat aanleunen. Zoals U ook in de schouwburg alléén kunt zijn, geheel opgaande in het vertoonde stuk. De zaal is niet alleen maar donker terwille van de lichteffecten op het toneel, maar ook om U te helpen bij het scheppen van Uw eenzame illusie! Het laatstgenoemde voordeel van de mechanische rondleiding is daarmee misschien tot Uw verrassing verklaard.

Ik hoop hiermee genoeg punten te hebben aangeroerd, om een discussie over de vraag: persoonlijke of mechanische rondleiding op gang te brengen.

De voorzitter dankt de spreker voor zijn betoog. Bij de discussie merkt dr. A. B. de Vries op, dat hij bij de door de inleider genoemde voordelen van de mechanische rondleidingen de mogelijkheid heeft gemist, die er voor de hoorder is, om het apparaat op elk door hem gewenst ogenblik af te zetten. De heer Meijer antwoordt met de vraag of het ontbreken van dit voordeel een nadeel is bij de persoonlijke rondleiding. De heer Koot vraagt welke vormen van mechanische rondleidingen er zijn. Hierop geeft de inleider een korte omschrijving van de drie thans beschikbare typen: a, de z.g. praatpaal, die periodiek steeds hetzelfde verhaal afdraait; b, de bandrecorder, die via een telefoonhoorn en draadgeleiding beluisterd kan worden; c, een klein draagbaar apparaat, dat de bezoeker naar eigen believen kan aan- of afzetten. Mevrouw De Walle-Heijbroek prefereert de persoonlijke rondleiding. De heer Van Schendel is van mening, dat zowel de persoonlijke als de mechanische rondleiding hun recht van bestaan hebben. Dit hangt geheel af van de omstandigheden in ieder museum. Talrijk bezoek is enerzijds een nadeel voor het geven van rondleidingen, anderzijds ontstaat dan juist een grotere vraag naar informatie. Dat kunstwerken voor zichzelf tot het publiek zouden spreken is stellig een misvatting. Een probleem blijven de groepen met eigen gidsen. De heer Meijer: Het publiek is geen homogeen begrip, maar een veelzijdige collectiviteit. De heer Koot vraagt of het gebruik van een goede catalogus voor het publiek niet de meest ideale wijze van informatie is. De heer Meijer ontdekt in deze vraag een element van verwarring. Gids en rondleiding zijn afzonderlijke zaken en niet met elkaar te vergelijken.

Zij lopen parallel. De heer Duparc vraagt naar de reacties van het publiek op de mechanische rondleidingen en vindt, dat deze grotere mogelijkheden bieden tot perfectionering van de informaties en van de stijl van het overdragen van de tekst. Prof. Engel vertelt zijn ervaringen in het Zoölogisch Museum te Amsterdam, waar bij de rondleidingen de eenvoudige amanuensis, die plotseling moest invallen, het publiek meer wist te boeien dan de wetenschappelijk gevormde stafleden. Soortgelijke ervaringen heeft men, aldus de heer Rensenbrink, ook in Artis opgedaan, waar geen studenten maar kweekschoolleerlingen als rondleider optreden. De heer De Vries: Voelt de inleider eigenlijk wel voor groepsrondleidingen? Deze antwoordt de rondleidingen als een noodzakelijk kwaad te beschouwen. De heer Couvée wijst op het succes van de mechanische rondleiding, die men in Bayeux bij de beroemde tapisserie toepast.

Tenslotte wijst de heer Meijer op de voordelen van een uiterste perfectie, die men bij het voorbereiden van een mechanische rondleiding kan toetsen op hun effect. Hij beklemtoont de stimulerende functie van de rondleidingen.

Hierna houdt de heer G. J. van der Hoek van het Gemeentemuseum te Arnhem een inleiding over: *Kijkbegeleiding en belevingsmogelijkheden.*

Het Gemeentemuseum Arnhem bezit een fraaie verzameling Arnhems aardewerk. In een tiental vitrines staat een vijftigtal stukken opgesteld. Met grote zorg is die verzameling bijeengebracht, bestudeerd en geëxposeerd, er is een uitvoerige catalogus samengesteld, kortom, in het Gemeentemuseum te Arnhem alleen kàn men een afgerond beeld zien van dat Arnhemse aardewerk. Maar, gebeurt dat ook?

Er worden nog al wat bezoeken afgelegd aan ons museum: zo'n 40 tot 50 000 per jaar; en wij zien ook nog al eens bezoekers in die afdeling. Maar hoe bezoekt men die? Dat was een vraag, die ik graag exacter beantwoord wenste te zien dan door de vage notie van zaalwachters, kaartjesverkopers of zelfs van de stafleden, die zo maar eens toevallig letten op het bezoek-gedrag.

Van die afdeling heb ik toen een plattegrond laten stencilen, en wanneer een bezoeker die afdeling binnenging, dan volgde ik hem min of meer onopvallend, met de stopwatch in de hand, en legde zijn route langs de vitrines op die plattegrond vast. Het kortste bezoek duurde 1 minuut 20 seconden; twee Engelsen, die speciaal naar dat Arnhems aardewerk vroegen, waren er het langst: zes en een halve minuut. De gemiddelde bezoeksduur van 50 bezoekers over een periode van een maand was niet meer dan 4 minuten. Waarnemingen wezen er op dat men niet meer dan een vluchtige blik over had voor een vitrine in zijn geheel, dat de afzonderlijke stukken nauwelijks werden bekeken en dat de opschriften niet werden gelezen. Maar de documentaire vitrine — met foto's van de opgravingen op de plaats waar de fabriek eens heeft gestaan — had de meeste aandacht.

Dat was een teleurstellende ervaring, zeker gezien het belang van deze verzameling, maar ook omdat men allerlei aardige, interessante en boeiende facetten van dat aardewerk daardoor over het hoofd zag. Het zou immers zo plezierig zijn, als het publiek daar wèl oog voor zou kunnen hebben.

Ter begeleiding van het kijken en ter voorbereiding van het bezoek heb ik toen een inleiding gemaakt over dat Arnhems aardewerk, die ik u nu eerst graag eens wil laten zien. (Spr. vertoont nu het klankbeeld). Dit klankbeeld, zoals wij dat bij gebrek aan een beter woord voorlopig maar noemen, wordt geregeld vertoond door de week, op de vrije woensdagavonden en tijdens de weekeinden aan toevallige bezoekers en aan georganiseerd publiek.

Er zijn toen weer 50 mensen gevolgd, die — na de voorstelling — die afdeling in gingen. Dat waren er in de eerste plaats meer dan gewoonlijk, ook de bezoeksduur was langer geworden: 14 minuten gemiddeld. Opmerkingen van die bezoekers en bepaalde waarnemingen toonden aan dat er intenser werd gekeken, men ging tussen bepaalde vitrines heen en weer, men vergeleek en wees elkaar op details, die boven in de aula al waren vertoond.

Dit dus als adstruering van het eerste gedeelte van de weidse titel van deze inleiding: kijkbegeleiding. U weet allen hoe moeilijk het is voor de mensen die onze museums bezoeken, om gewoon maar te kijken naar wat er te zien is.

Mijn entree in de Nederlandse museumwereld ging langs de drie mennekes, zoals men in Eindhoven het verzetsmonument voor het stadhuis noemt. Op het voetstuk zaten op die zonnige maandagmorgen drie lieve jonge meisjes, die door een vierde werden gefotografeerd. Wellicht, maar dat is niet eens geheel zeker, zagen zij op de afdruk pas, dat de benen van hun lieflachende, uitbundige vriendinnen bengelden boven de tekst op dat voetstuk: gedenk de doden.

Ter begeleiding van het kijken zijn er nu in ons museum een aantal klankbeelden gemaakt bij bepaalde onderdelen van de eigen verzameling van het museum: Dick Ket, Zadkine, een verhaal over bijbelse voorstellingen: het Woord in beeld, een over de steentijden en een onder de titel: „Een schilderij op de grens van twee werelden" over een paneel van Jacob Corneliszoon van Oostsanen: Maria met Kind.

Bovendien wordt ook vrijwel elke tentoonstelling door zo'n klankbeeld begeleid.

Wij zijn nu in staat — en dat gebeurt dan ook — om op de vrije avonden en tijdens de weekeinden een doorlopend programma te vertonen, waarbij de tentoonstellingen worden ingeleid, afgewisseld met inleidingen over bepaalde onderdelen van de verzameling. Bij de ingang hangt een programmabord en bovendien wordt door de omroepinstallatie elk klankbeeld afzonderlijk aangekondigd. Degenen die daar lust toe hebben kunnen dan naar de aula gaan om het klankbeeld van hun keuze bij te wonen.

Als ze dat gedaan hebben moeten ze verder op eigen gelegenheid de tentoonstelling op de museumafdeling gaan bekijken.

Hier manifesteert zich de duidelijk afwijkende wijze waarop in het Arnhemse gemeentemuseum de bezoeksbegeleiding wordt doorgevoerd. Wij — en ik spreek hier als man van een educatieve dienst, pedagogische afdeling, voorlichtingsafdeling of hoe u het maar noemen wilt, van een kunstmuseum — wij hebben t.a.v. het generale publiek bewust afstand gedaan van het instituut van de rondleiding. En wel uit de volgende overwegingen:

Niemand accepteert het als er tijdens een concert uit een luidspreker een stem zou klinken, die toelichtingen zou geven op het muziekstuk dat op dat moment wordt uitgevoerd. Je spreekt niet tijdens muziek. Wellicht kent u de prachtige persiflage van Wim Kan, die steeds maar door de Humoresque van Dvořák heen spreekt om te vertellen, dat hij twee violen zo veel gevoeliger vindt dan één.

Tijdens een rondleiding wordt er steeds maar door het kunstwerk heen gesproken. Men spreekt tijdens het schilderij.

Een rondleiding is naar mijn gevoel een intellectueel gebeuren. De rondleider vertelt van en over schilder en schilderij. Hij hanteert het woord, manipuleert met begrippen, formuleert verstandelijk en ook de rondgeleide staat in een intellectuele relatie met de rondleider, hij ontmoet hem in ieder geval op cognitief niveau. Waar het eigentijdse kunst betreft — en hier spreek ik vanuit een ruime ervaring — ontaardt zo'n rondleiding vaak in een debat — weer een intellectueel gebeuren — dat dan wel vaak emotioneel geladen is, over DE moderne kunst. Die ontaarding wordt gevoed door de overigens alleszins begrijpelijke behoefte naar klaarheid. Maar zulke gesprekken zouden ook best gehouden kunnen worden in, wat Baschwitz altijd noemde, de kroeg op de hoek: het schilderij is er niet of nauwelijks bij nodig.

U zult zeggen, dat dat emotionele contact best na de rondleiding kan komen. Dat is wel waar, maar mijn ervaring leert me, dat daar maar weinig van terecht komt. Een museumbezoek van een dik uur is al vaak heel lang en een rondleiding neemt toch ook gauw een uur.

De belevingsmogelijkheid — tweede deel van meergenoemde titel van deze voordracht — wordt naar mijn mening door de rondleiding wel zeer beperkt. Die is er — en dat weet juist u allen zeer zeker — eigenlijk alleen maar in dat rustige moment, dat u alleen bent met de dingen.

Wij dachten — en de waarnemingen in de tentoonstellingszalen wijzen daar wel op — dat de bezoeksbegeleiding, zoals die in het Arnhemse Gemeentemuseum wordt doorgevoerd, veel meer die belevingsmogelijkheid mógelijk maakt.

Ondanks die kijkproblemen, die wij bij onze bezoekers signaleerden, geloof ik toch, geloof ik wèl in de eigen mogelijkheden van die bezoeker om op dat gevoelsniveau met de dingen te verkeren. Juist dat geloof, dat vertrouwen in de eigen mogelijkheden van de museumbezoeker — maar vermoedelijk zeker ook van een nog groter publiek — heeft ons doen besluiten hem dan ook alleen te laten met de dingen die wij hem willen laten zien en die hij kennelijk ook wil zien, maar zoals gezegd, niet weet hoe.

Wij laten hem alleen, maar niet dan na een voorbereiding waarvan u zo even een voorbeeld zag.

Over dit werk moet eigenlijk niet teveel gesproken worden. Ik wil u het liefst een selectie laten zien uit een aantal klankbeelden. Maar over de inhoud ervan graag nog het volgende.

Er wordt gepoogd in die „verhalen" een minimum aan kunstgeschiedenis te geven. Misschien zullen sommigen van u zeggen, dat dat nogal voor de hand ligt, omdat de auteur ervan geen kunsthistorische opleiding genoten heeft. Dat is waar, maar de verhalen worden niet eerder op de band vastgelegd, dan nadat de andere stafleden — met volledig begrip van en accoord-

gaan met deze specifieke aanpak — er hun kritisch oordeel over hebben gegeven, wijzigingen er in hebben voorgesteld, die altijd en graag worden overgenomen en er hun „accoord voor opname" aan hebben verleend. De klankbeelden in het Arnhemse gemeentemuseum komen tot stand dank zij een allerplezierigst stuk team-work.

Er wordt een minimum aan kunstgeschiedenis gegeven, omdat het naar mijn mening de museum-bezoekende mens daar niet om begonnen is. Het overgrote deel van de museumbezoekers komt naar onze instellingen uit overwegingen van vrijetijdsbesteding.

Hij wil daar gewoon wat zien, dat kennelijk de moeite waard moet zijn. Dat zeggen hem de buren, de radio, de krant en het museum zelf. Die bezoeker moet naar mijn mening gewezen worden op niet meer, maar dan ook zeker op niets minder dan wat er op dat moment voor hem te zien is.

Historische ontwikkelingen, vergelijkingen met voor hem vaak onbekende andere kunstenaars maken hem confuus, het frustreert hem.

De bezoeker wijzen wat er op dat moment voor hem te zien valt. Dat hoeft dan bijvoorbeeld t.a.v. een speciale tentoonstelling niet beperkt te blijven tot die tentoonstelling. Zo vindt men bijvoorbeeld bij het klankbeeld Poolse wandtapijten: verwijzingen naar de 17de-eeuwse wandtapijten in de Rijnzaal.

Deze klankbeelden, u kon dat al constateren, zijn niet op de band opgenomen inleidingen met lichtbeelden of ingeblikte rondleidingen. Het is een nieuw medium, dat zijn eigen grammatica heeft, die wij overigens nog aan het schrijven zijn. Het gaat er in de eerste plaats om, in zo'n klankbeeld een sfeer tot stand te brengen van waaruit de geëxposeerde zaken gezien kunnen of moeten worden.

De tentoonstelling „Het Nederlandse landschap in de 17de eeuw" liet ook leven, zijn en wereld van de 17de-eeuwse mens zien. Ik heb toen gepoogd dat te plaatsen in een 20ste-eeuws kader, zodat ik kon aansluiten bij de eigentijdse beleving van de bezoeker en zo tevens er op kon wijzen, — dat is een hebbelijkheid van deze auteur — dat het creatief bezig zijn van de kunstenaar van nu ook put uit en vorm geeft aan leven en zijn en wereld van ons nu. (Als voorbeeld laat Spr. de inleiding zien van het klankbeeld: „Het Nederlandse landschap in de 17de eeuw").

Bij de tentoonstelling van de Vijf edelsmeden, 20ste-eeuwse kunstenaars, ging het net andersom: eigentijdse kunstenaars in een „vroeger" kader. (Spreker vertoont hierna het klankbeeld „Vijf edelsmeden": inleiding en uitleiding met resp. Rembrandt, Van Dongen en Vermeer, daar tussen: Riet Neerincx, edelsmid).

U hoort dat van de muziek als sfeerbepalend element een dankbaar gebruik wordt gemaakt: elektronische muziek en jazz bij in- en uitleiding van het zo even genoemde 20ste-eeuwse gebeuren, Loeillet bij het 17de-eeuwse landschap, een harp bij de sierraden.

Juist daardoor kan de tekst min of meer beperkt blijven. De opzet is om veel te laten zien tijdens de muziekpauzen, waarbij dan de mogelijkheid geboden wordt om het gesproken commentaar op de kijker/luisteraar te laten inwerken. De commentator moet niet de hele tijd aan het woord zijn. Het anecdotische element werd daarom in het klankbeeld over het Nederlandse landschap in vele details vertoond.

Ik zei u, veel laten zien. Dat betekent, dat er in korte tijd soms wel 80 tot 90 dia's worden vertoond. Dat gebeurt opzettelijk. In een lezing heb je slechts de beschikking over de reproducties. Die moet en kun je lang laten staan om ze te bespreken. In een museum gaat het gelukkig niet over die plaatjes, daar hebben wij de dingen bij de hand. Door middel van zo'n snelle projectie prikkel je de mensen om in de museumzalen goed te gaan kijken. Je hoort dan ook wel in de aula iemand zeggen, „niet zo vlug, ik kan het niet behoorlijk bekijken". Juist die bezoeker zie je dan in de museumzalen aandachtiger dan de anderen kijken naar wat hem boven zo vluchtig werd vertoond.

Met het beeld zijn nog andere effecten te bereiken, die bedoeld zijn als kijkbegeleiding of als stimulans voor de belevingsmogelijkheid. Dit werd vertoond om de opbouw te laten zien van een 17de-eeuws landschap: een reeks dia's met het „zoom"-effect bij Jacob Esselens.

Als voorbeeld van het versterken van de spookachtigheid van het schilderij „De maskers" van James Ensor volgen nog enige dia's.

Het beeld, de dia's maken het ook mogelijk om bepaalde details te isoleren en zo de aandacht op saillante punten te richten.

Over het materiaalgebruik in de Poolse wandtapijten kon ik een aantal beelden laten zien; over het gebruik van telkens dezelfde dingen bij Dick Ket liet ik een aantal lichtbeelden maken met details van zijn stillevens: een viool, flesjes enz.

De bandopname heeft nog een specifieke mogelijkheid.

In het Openbaar Kunstbezit werd het paneel van Jacob Corneliszoon van Oostsanen, Maria met het Kind en musicerende engeltjes, voortreffelijk besproken. Jammer genoeg volstond de spreker met van de muziekinstrumenten te zeggen hoe ze ongeveer klinken. In het klankbeeld over dit schilderij in ons museum werd het geluidsarchief aangesproken.

Ik heb u uit een aantal klankbeelden zo het een en ander laten zien. Het is een nog lang niet volmaakte zaak, deze wijze van bezoeksbegeleiding. Ik denk dat ik over de problematiek er van en over mijn eigen onzekerheden tijdens de discussie nog wel met u van gedachten zal kunnen wisselen.

Ik moet u echter wel zeggen dat èn het publiek èn het museum èn deze auteur voorlopig wel gelukkig zijn met deze wijze van presentatie.

Nadat de voorzitter de spreker heeft bedankt voor zijn inleiding opent de heer G. C. Helbers de discussie met de vraag op het per se noodzakelijk is om muziek in een klankbeeld te verwerken. Spr. antwoordt, dat dit afhangt van het onderwerp van het klankbeeld. Op een vraag van de heer Helbers of de doses muziek en informatie wel in een juiste verhouding tot elkaar staan zegt hij, dat hij met opzet vele informaties aan het publiek onthoudt om het naar het kunstwerk zelf te trekken. De heer De Vries vraagt zich de zin af van de klankbegeleiding. Hierop zegt de inleider deze alleen als een sfeerscheppend element te beschouwen. Drs. P. J. J. van Thiel is van oordeel, dat ook het kunstwerk zelf deze sfeer kan oproepen. Op een vraag van de heer Couvée wat het woord „begeleiding" behelst, namelijk het informeren of het scheppen van de sfeer waarin de beschouwer ontvankelijk wordt, maakt de inleider duidelijk, dat hij beide oogmerken nastreeft.

Mej. dr. M. E. Houtzager mist in de klankbeelden de kunsthistorische aspecten. Hierop geeft spr. ten antwoord, dat deze in de lezingen en inleidingen van de stafleden aan de orde komen.

De heer Mulder acht de „kijkbegeleiding" eerder geschikt voor gerichte onderwerpen, zoals bij tentoonstellingen, dan voor „algemeen" museumbezoek, waar de algemene informatie meer op haar plaats is.

Nadat de voorzitter beide sprekers nogmaals heeft bedankt, neemt de vice-voorzitter dr. A. F. E. van Schendel het woord. Namens het bestuur en leden richt hij zich tot de voorzitter, die na het komende ICOM-congres zal aftreden. Hij beklemtoont de voortreffelijke wijze waarop prof. Engel zowel de bestuurs- als de ledenvergaderingen heeft geleid. De vuurproef, die U glansrijk hebt doorstaan, was wel het ICOM-congres 1962. Kenmerkend voor Uw persoonlijkheid is altijd Uw hartelijkheid. Spr. dankt de voorzitter voor hetgeen hij in het belang van de vereniging heeft gedaan. Hij biedt hem namens De Museumdag een boekwerk aan.

Om 16.30 uur sluit de voorzitter de vergadering, die door 68 leden en introducé's werd bijgewoond.

De volgende morgen, zaterdag 8 mei, spreekt mr. R. Hotke, hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, in de raadszaal van het stadhuis te Kampen over: *De bescherming van monumenten tegen het gevaar van oorlogshandelingen en natuurrampen.*

Spr. zou zijn inleiding het motto willen meegeven „gouverner c'est prévoir", ofwel „voorkomen is beter dan genezen". Hij begint zijn uiteenzetting met er op te wijzen, dat bij het uitbreken van de eerste wereldoorlog in 1914 geen enkele voorzorg voor de bescherming was getroffen, waardoor vooral in het begin van deze krijg zeer veel schade werd veroorzaakt, die bij tijdig getroffen voorzieningen beperkt had kunnen worden gehouden. In 1939 waren wel maatregelen voorzien. Spr. noemt de naam van dr. Jan Kalf, die in 1938 in een aan de regering uitgebracht rapport zijn visie op de ten behoeve van de kunstbescherming te nemen maatregelen heeft neergelegd. Helaas konden deze maatregelen bij het uitbreken van de tweede wereldoorlog niet meer tijdig ten uitvoer worden gebracht. De schuilkelder in Paaslo werd bijvoorbeeld eerst in 1942 voltooid.

Reeds op 25 augustus 1939, de dag na de afkondiging van de voor-mobilisatie, sloot het Rijksmuseum zijn deuren, beducht voor het naderend oorlogsgevaar. In samenwerking met de toenmalige Inspectie Kunstbescherming en de Rijksgebouwendienst werden in allerijl maatregelen genomen ter beveiliging van ons nationale kunstbezit. De souterrainramen van het museum werden beschermd door de bekende zandzakken-barricades, die ook hier op den duur ondoelmatig bleken en daarom later werden vervangen door scherfvrije ijzeren luiken. De gewelven der souterrains werden gestut, zodat de

achterblijvende kunstwerken achter de dikke muren van het gebouw zelf een betrekkelijke veiligheid genoten. Het waren vooral meubelen, zwaardere beeldhouwwerken, scheepsmodellen en andere moeilijk te transporteren onderdelen der verzamelingen, die aldus in eigen huis een schuilplaats vonden. Eveneens eind augustus 1939 werd begonnen met de evacuatie van de draagbare have van het Rijksmuseum naar het oostelijk deel van Noord-Holland, zoveel mogelijk gedecentraliseerd in verschillende dorpen (in kerken en schoollokalen). Deze plaatsen waren aanbevolen door de Generale Staf. Het kasteel Radboud te Medemblik werd als een zeer veilig onderkomen beschouwd voor de schuttersstukken, waaronder de Nachtwacht. De oorlogshandelingen bij de Afsluitdijk in de meidagen van 1940 wezen echter wel het tegendeel uit. Onder zeer moeilijke en gevaarvolle omstandigheden moesten toen de voornaamste kunstschatten in allerijl worden overgebracht naar de inmiddels gereedgekomen schuilkelder in de duinen bij Castricum. Aan welke risico's het vervoer van kunstwerken in oorlogstijd kan blootstaan illustreert spr. aan de odyssee van het Gentse altaar. Tijdens het transport naar de Pyreneeën is driemaal een chauffeur bij beschietingen vanuit de lucht om het leven gekomen.

In mei 1941 kwamen de bergplaatsen bij Heemskerk en Zandvoort gereed. Hierheen werden nu de kunstvoorwerpen overgebracht, die na de evacuatie voorlopig waren opgeborgen in de provisorische depots in oostelijk Noord-Holland. Het nationale kunstbezit leek thans in veiligheid te zijn. Maar er was nog geen einde aan de moeilijkheden gekomen. De bezetter ging namelijk uit vrees voor een Engelse invasie tegen het einde van 1941 over tot het ontruimen van de kuststrook. Ook de kunstwerken, de z.g. Spitz-Werke, moesten naar elders worden overgebracht. De Rijksgebouwendienst slaagde er in twee en een halve maand tijds in (15 december 1941—1 maart 1942) om vijfendertig meter onder de grond een kluis te maken in de Sint-Pietersberg bij Maastricht, waarin het „afgeroomde" museumbezit kon worden ondergebracht. De overige kunstvoorwerpen werden tijdelijk naar Frederiksoord vervoerd in afwachting van de voltooiing van de grote bovengrondse bergplaats bij Paaslo. Op 15 september 1942 kon het „Straatje" van Vermeer de stoet van de 2000 meesterwerken openen, die gedurende de rest van de oorlogsjaren op de in totaal 120 rekken een veilige toevlucht hebben gevonden. Begin 1943 mochten zowaar de duindepots in Heemskerk en Zandvoort weer in gebruik genomen worden. (Christiansen had destijds bevolen de depots te ontruimen en vroeg nu waarom ze eigenlijk niet gebruikt werden. Hij verwonderde zich over de berging in Maastricht!). De schuilplaats in Castricum bleef buiten gebruik vanwege het toenemende vochtgehalte. De regelapparatuur was namelijk verwijderd. In deze depots werd nu het bezit ondergebracht van een groot aantal gemeentelijke musea alsmede van het Koninklijk Huisarchief en enkele bibliotheken.

Hoe is nu de organisatie van de kunstbescherming in oorlogstijd?

De in 1939 ingestelde „Rijksinspectie voor bescherming van schatten van Kunsten en Wetenschappen tegen oorlogsgevaar" heeft in de oorlog haar nut zo overtuigend bewezen, dat in 1946 de toenmalige minister van O. K. en W. het noodzakelijk achtte haar in gewijzigde vorm voort te zetten. Als adviserend lichaam werd door hem de Rijkscommissie voor de Bescherming van Monumenten tegen Oorlogsgevaar ingesteld, terwijl aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een afdeling Bescherming van Monumenten tegen Oorlogsgevaar werd toegevoegd.

Elke provincie heeft thans een kunstbeschermingsinspecteur. Ons land zal bovendien verdeeld worden in 50 districten met ieder een eigen kringinspecteur.

De volgende beschermingsmaatregelen zijn getroffen:

A. Voor de onroerende monumenten:

De brandblusinstallaties, welke voor de oorlog in een aantal monumenten zijn aangebracht, zijn grotendeels gerevideerd en voor vredesdoeleinden bruikbaar gemaakt. Voor oorlogsomstandigheden zullen nog enkele wijzigingen aangebracht moeten worden. Het meest efficiënt is de z.g. sprinklerinstallatie. Deze werkt half-automatisch en maakt onmiddellijke maatregelen bij brand mogelijk, o.a. door directe toevoer van water. De kerken zijn in twee categorieën verdeeld, waarbij de belangrijkste monumenten over een eigen waterwinning beschikken. Spr. is er van overtuigd, dat een begin van vuur door oorlogshandelingen, bijvoorbeeld door brandbommen, vliegvuur enz., doeltreffend kan worden bestreden. Een voltreffer van een zware brisantbom blijft uiteraard buiten beschouwing. Doorgaans hebben alle kerktorens inwendige ruimten, welke blootstaan aan veranderingen in de atmosferische omstandigheden. Op die plaatsen kan de temperatuurs-

verhoging, noodzakelijk om een sprinkler te doen functioneren, waarschijnlijk niet worden bereikt. In zo'n geval worden op een afzonderlijk leidingsysteem z.g. „drenchers" gemonteerd; de afsluiter van de apparatuur kan door de brandweerlieden vanuit een centraal verdeelpunt worden bediend. Met een drenchersysteem is het niet mogelijk een begin van brand te signaleren; hier wordt door elke drencher water gespoten, zelfs op plekken waar het niet nodig is. Een drencherinstallatie moet dus alleen worden aangewend, indien een normale sprinklerinstallatie geen effect bereikt.

B. Voor de roerende monumenten:

De roerende monumenten worden onderscheiden in:

1. schilderijen, die in de bergplaatsen kunnen worden opgehangen,
2. schilderijen. die in kisten moeten worden verpakt,
3. voorwerpen van glas, porselein of aardewerk, meubelen, beeldhouwwerken en andere breekbare voorwerpen, die in kisten, kratten of manden blijvend verpakt moeten worden,
4. gouden en zilveren voorwerpen (preciosa),
5. tekeningen en prenten enz., die in portefeuilles of dozen zijn verpakt.

Voor het in veiligheid brengen staan thans ter beschikking de bergplaatsen te Heemskerk, Zandvoort, Maastricht en Paaslo. De Rijksbergplaats bij Otterlo op de Hoge Veluwe is in hoofdzaak bestemd voor het Rijksmuseum Kröller-Müller, die in Den Haag voor het Mauritshuis. Nieuwe mogelijkheden zijn er nog in Noordwijk, de stad Utrecht en Schaarsbergen, waar een zeer grote ondergrondse bunker is, die in de oorlog door de bezetter werd gebouwd als centrale commandopost van de Duitse legers in Nederland. Het beste zou het natuurlijk zijn, indien elke instelling over een eigen bergplaats beschikte. Zolang een dergelijk plan financieel echter niet te verwezenlijken is, moet het opbergen van roerende monumenten in speciale Rijksbergplaatsen als het beste middel worden beschouwd. Aan de musea wordt gevraagd wat zij aan ruimte nodig zullen hebben, zowel horizontaal als verticaal. Er is nog geen verdeling gemaakt. Daartoe moet eerst de behoefte voldoende gepeild zijn.

Wanneer moet het transport geschieden vanuit de musea naar de bergplaatsen? Bij de eerste oorlogshandelingen? Niemand kan hier een antwoord op geven. De evacuatie moet echter voorbereid zijn o.a. door afspraken met de expediteurs en de Rijksverkeersinspectie. De tapissières zullen niet gevorderd worden, er komt namelijk geen vordering van auto's. Wel kunnen zij onderweg worden tegengehouden door een militaire afzetting. Via de z.g. kunstbeschermingsofficieren, die krachtens een K.B. van 16 mei 1953 zijn aangesteld, ontvangen zij een vrijgeleide *. Deze officieren hebben tot taak alle belemmeringen op te ruimen. Vervoer langs de weg blijft echter bijzonder riskant. De beste bescherming is een eigen schuilkelder voor elk museum in het eigen gebouw of in de onmiddellijke nabijheid. In nieuwe gebouwen voor rijksmusea wordt rekening gehouden met de aanleg van schuilkelders. Er worden thans door de Rijksgebouwendienst plannen uitgewerkt voor de bouw van een schuilkelder bij het Rijksmuseum.

De kunstvoorwerpen kunnen in categorieën van belangrijkheid worden verdeeld (de bekende rood-wit-blauw verdeling). Met advies van de provinciale inspecteurs kunnen door de musea in eigen huis reeds voorzorgen voor een evacuatie en opberging worden genomen.

Het Rijk wil niet dwingend optreden; adviezen worden echter gaarne gegeven, ook t.a.v. particuliere collecties, die voor een deel eveneens in de schuilkelders kunnen worden opgenomen, indien het belang van de verzameling dit rechtvaardigt. Voor gebrandschilderde ramen (zoals bijvoorbeeld van de Grote Kerk in Gouda) zijn de kisten reeds op maat vervaardigd. Een zeer belangrijk punt is de bescherming van onverplaatsbare zaken, als bijvoorbeeld grote beelden en grafmanumenten. De Delftse hoogleraar, ir. Zwiers heeft betonnen blokken ontworpen waar-

* De voornaamste taken van deze officieren zijn:

a. het voorkomen, voor zover de militaire operaties dit veroorloven, van iedere beschadiging of vernieling van bestaande monumenten, musea, bibliotheken, archieven en andere kunstwerken.

b. het voorkomen van diefstal van kunstschatten, en, indien diefstal heeft plaatsgevonden, het verzamelen van bewijzen en in het algemeen het nemen van die maatregelen welke kunnen leiden tot het terugvinden of vergoeden van de gestolen voorwerpen.

c. het treffen van maatregelen teneinde te voorkomen, dat historische gebouwen en bomvrije schuilplaatsen, waarin kunstschatten zijn ondergebracht, voor legering of andere militaire doeleinden worden gebruikt.

d. het opnemen van contact met de burgerlijke kunstbeschermingsorganisatie ter plaatse en het verlenen van bijstand waar dit vereist is.

e. het adviseren van de militaire commandanten terzake en het voorstellen van die maatregelen, welke uit hoofde van hun functie nuttig en noodzakelijk worden geacht.

mede binnen een tijdsbestek van een of twee dagen een ommanteling kan worden opgebouwd, die een grote mate van veiligheid waarborgt. Deze blokken worden vooraf, in vredestijd, op maat klaargemaakt. De „cocons" of „blokkendozen" zijn dus reeds in onderdelen ter plaatse aanwezig. Zij worden gratis door het Rijk ter beschikking gesteld.

In oorlogstijd zullen de civiele inspecteurs, die in de Bescherming Bevolking zijn geïntegreerd, en de kunstbeschermingsofficieren nauw moeten samenwerken. De vraag doet zich voor: wat gebeurt er met het museumgebouw na de ontruiming?

Ter geruststelling van zijn gehoor deelt spr. mede, dat zowel monumenten als museum-, archief- en bibliotheekgebouwen zijn vrijgesteld van vordering voor militair gebruik. Voor de burgerlijke verdediging kan thans echter nog wel tot vordering worden overgegaan.

Onder auspiciën van de UNESCO werd in 1954 op een conferentie in Den Haag een verdrag gesloten (in werking getreden op 7 augustus 1956), dat de bescherming van culturele goederen in oorlogstijd regelt. Deze conventie, die door 37 staten werd geparafeerd, kent twee soorten van bescherming:

a. algemene bescherming,
b. bijzondere bescherming.

Onder de eerste categorie vallen gebouwen, waarin zich roerende monumenten bevinden, zoals musea, archieven en bibliotheken.

De verdragspartijen verbinden zich om zich te onthouden van elke vijandelijke daad tegen beschermde goederen en hun directe omgeving, zowel in eigen land als bij een der mede-ondertekenaars. Hiervan kan slechts worden afgeweken, indien de militaire noodzaak zulks gebiedend vereist. Door het aanbrengen van een blauw-wit schild zijn de gebouwen, waarin zich roerende monumenten bevinden, herkenbaar. Men is thans bezig deze schilden aan te brengen (Haarlem, Aalsmeer, Abbekerk, Amsterdam). Het verdrag regelt ook het vrijgeleide van kunstwerken bij het transport naar de schuilplaatsen. Dit tránsport zal eveneens onder de bescherming van het blauw-witte schild geschieden.

Bijzondere bescherming wordt gegeven aan 1, de voornaamste onroerende monumenten, die onvervangbaar zijn, 2, de Rijksbergplaatsen. Beide categorieën kunnen slechts onder bijzondere bescherming worden geplaatst, wanneer zij op voldoende afstand zijn gelegen van militaire doelen of fabriekscomplexen. De monumenten onder bijzondere bescherming mogen nimmer voor militaire doeleinden worden gebruikt. De onder bijzondere bescherming staande bergplaatsen, monumentencentra en andere culturele goederen van zeer grote betekenis staan ingeschreven in het „Internationale Register van culturele goederen onder bijzondere bescherming", dat wordt bijgehouden door de directeur-generaal van de UNESCO.

Vriend en potentiële vijand kennen alle objecten, die onder deze bescherming staan. Deze kan slechts worden opgeheven in zeer uitzonderlijke gevallen van militaire noodzaak en uitsluitend zolang deze voortduurt. Een zodanige noodzaak kan alleen geconstateerd worden door een bevelhebber, die een eenheid ter grootte van een divisie commandeert.

Nadat de voorzitter spreker heeft bedankt voor zijn zeer verhelderende inleiding, opent de heer Ter Kuile de discussie met de vraag hoe men de voorwerpen in de schuilkelders tegen roof beveiligt. Hierop antwoordt de heer Hotke, dat de bergplaatsen bij de vijand bekend zijn en door hen ontzien moeten worden. Willekeurige roof is verboden. De heer Veer informeert welke staten het verdrag ondertekend hebben. Dit blijken o.a. alle NATO-landen te zijn, alsmede de staten van het communistische blok, uitgezonderd China. De heer Weber acht de bouwstenen volgens het ontwerp Zwiers zeer nuttig. Hij wijst op de ervaringen in het Postmuseum, waar soortgelijke elementen zijn gebruikt. Bij het lossen en stapelen door leken bleken deze echter moeilijk hanteerbaar. Volgens de inleider zal het personeel moeten worden getraind. Over de vraag of het verdrag van Den Haag bij de krijgsmacht voldoende bekend is, zal hij nog contact opnemen met de militaire autoriteiten. De heer Kruissink wijst op de toevallige aanwezigheid van kunstvoorwerpen uit particulier of buitenlands bezit op tentoonstellingen. Hiervoor is, aldus inleider, bij de verdeling van de ruimte in de schuilkelders geen rekening gehouden. De museumdirecteur bepaalt wat er in de hem toegewezen ruimte komt. De heer Pelinck acht dit echter een zeer belangrijk punt gezien de verantwoordelijkheid, die men voor bruiklenen heeft. Als voorbeeld noemt hij een Rembrandttentoonstelling. De bruikleennemer heeft de plicht eerst andermans goed in veiligheid te brengen. De heer Van Schendel wil weten, wie de inspecteurs zijn. De heer Hotke zal een lijst met de namen van deze functionarissen opstellen en deze via het secre-

tariaat van De Museumdag aan de musea doen toekomen. Op een vraag van de heer Couvée deelt hij mede, dat de transporten van kunstwerken bij het uitbreken van een gewapend conflict zullen worden begeleid door de kunstbeschermingsofficieren. De heer Veer krijgt op zijn vraag of de bescherming zich ook uitstrekt over andere collecties dan alleen de kunstverzamelingen (bijvoorbeeld de geologische, natuurwetenschappelijke enz.) een bevestigend antwoord. Mejuffrouw Houtzager informeert naar de samenwerking tussen de musea en de kunstbeschermingsofficieren. Er zullen, aldus de heer Hotke, over enige tijd (einde van dit jaar) contacten worden gelegd. De museumdirecteuren kunnen zelf de bijstand van deze inspecteurs inroepen. Is er, aldus de heer Jager Gerlings, voor museummensen vrijstelling mogelijk van militaire dienstplicht en noodwachtplicht?

Volgens de heer Hotke moet dit voor de sleutelfiguren stellig mogelijk zijn. Hij wijst er, naar aanleiding van een vraag van de heer Couvée op, dat de kwetsbaarheid van schuilkelders in de musea in verband met militaire doelen in de nabijheid een heel moeilijk punt is, dat, gezien de ontwikkeling van de nucleaire wapens, geen enkele veronderstelling toelaat. Het begrip nabijheid wordt bij het gebruik van zulke wapens zeer betrekkelijk. Ook bij conventionele wapens is dit begrip relatief.

De heer Wortel vraagt of er een garantie is, dat de door de museumdirecteur geselecteerde voorwerpen ook inderdaad in de bergplaatsen komen. Volgens de heer Hotke is dit een kwestie van de directeur, die de hem toegewezen ruimte naar eigen inzicht kan benutten voor de voorwerpen, die hem het belangrijkst voorkomen. De heer Koot dringt aan op een actie om de schuilplaatsen in de onmiddellijke nabijheid van de musea aan te leggen. Mejuffrouw Asselberghs zou graag zien, dat er een lijst komt van gebouwen, die van vordering zijn vrijgesteld. Het ligt in de bedoeling, dat het museumpersoneel een identiteitsbewijs krijgt.

Nadat de voorzitter nogmaals de heer Hotke zijn erkentelijkheid had betuigd en de gemeente Kampen had bedankt voor het beschikbaar stellen van de raadszaal, volgde een ontvangst, aangeboden door het gemeentebestuur, in de historische schepenzaal, waar de heer Don een deskundige toelichting gaf over de historie van Kampen en van het stadhuis.

Na de gezamenlijke lunch volgde een excursie per bus naar de Rijksbergplaats in Paaslo, naar Kuinre en Vollenhove. De heer G. D. van der Heide leidde de deelnemers rond op de plaats, waar de sporen van het kasteel te Kuinre door beplanting in de bodem van de Noordoostpolder zijn aangegeven. Dat de natuur een monument ook kan overwoekeren en een weliswaar zeer romantische, maar voor het voortbestaan der bouwresten toch zeer twijfelachtige schoonheid kan geven, toonden de ruïnes van het slot Toutenburg in Vollenhove.

Ondanks het minder gunstige weer mocht deze excursie, waaraan door 47 personen werd deelgenomen en die om 17.30 uur voor het station te Zwolle werd ontbonden, zeer geslaagd heten.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Ameland. Bij het verbouwen van het pand nr. 24 in de Camminghastraat te Ballum kwam ter plaatse van een vroegere haard een 32.5 cm bolbuikige rood geglazuurde pot met twee oren te voorschijn, die kennelijk als een soort doofpot in de grond was ingegraven, maar getuige het model niet als zodanig is gemaakt. De pot was gedeeltelijk met turfas gevuld en afgedekt met vier estrikken van 16 x 16 cm, waarvan telkens één hoek was afgekapt en die zodanig tegen elkaar waren gelegd dat hierdoor een opening boven de pot was ontstaan. Hoewel het huis in muurankers het jaartal 1751 draagt, wijzen de vondstomstandigheden er op dat het oorspronkelijk ouder moet zijn, hetgeen overeenkomt met de datering van de pot, die in het midden van de 17de eeuw moet zijn vervaardigd. De vondst werd gemeld door de heer O. Straatsma, arts te Ballum.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Dokkum. Voortgezet onderzoek in de herv. kerk leidde tot de vondst van een tufstenen muur, juist in de as van het middenschip. Een ver-

klaring voor deze muur valt vooralsnog niet te geven. Sporen van de voormalige „krypta", „sepulchrum" en „fons" bleven tot dusverre uit, hoewel de ruimte „ante choram" thans tot op grote diepte werd ontgraven. Nergens zijn evenwel nog de kwelderzoden aangetroffen van de in 768 opgeworpen „tumulus", waarop de eerste kerk werd gebouwd en waarvan de bestanddelen in het jaar 1954 zo duidelijk konden worden waargenomen. Voor zover de ongelukkigerwijs tamelijk ondiep aangelegde funderingen van de bestaande kerk zulks toelaten, zal het graafwerk verscheidene meters onder de huidige vloer dienen te worden vervolgd, eer de uitkomsten tot grotere tevredenheid dan tot dusverre kunnen stemmen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Exmorra, gem. Wonseradeel. Bij de restauratie van de herv. kerk is een aantal cultuurresten aan het licht gekomen, daterende vanaf ca. 1200. Naast een groot aantal kennelijk in de funderingen verwerkte scherven — vele zijn met mortel overdekt — van bol- en tuitpotten, een zwaluwnestoorpot, benevens van kannen van inheemse en Rijnlandse makelij, worden fragmenten aangetroffen van zwart gesmoorde steelpannen, welke voorwerpen stellig bij de eredienst zijn gebruikt. Een steel draagt nl. een kennelijk pas na het bakproces aangebracht ingeritst duidelijk kruis, een tweede een spoor daarvan. Men kan er aan denken dat de steelpan bijvoorbeeld diende om doopwater uit te gieten. Uit latere perioden bevinden zich tussen het materiaal scherven van laat-middeleeuwse grapen, plavuisjes van 5 x 5 cm en fragmenten van gebrandschilderd glas.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Fochteloo, gem. Ooststellingwerf. De heer J. Boschker te Wijnjeterp heeft nabij Fochteloo een afslag van vuursteen gevonden, waarvan de bewerkingssporen aan de techniek van de midden-paleolithische Mousterien-cultuur doen denken.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Gaasterland. Dank zij de medewerking van de Cultuurtechnische Dienst en de Kon. Ned. Heide Mij is met de verkenningen in het ruilverkavelingsgebied begonnen. Op enkele plaatsen konden in de cunetten van nieuwe wegen scherven van middeleeuws karakter worden opgeraapt, o.m. ten oosten van Wijckel. Nabij Sondel kon worden vastgesteld hoe bij hoge zeewaterstanden kleilagen over de bestaande, eerst met heide begroeide zandbodem waren afgezet, terwijl ten noorden van Balk in de Meerswal-polder scherven, kennelijk afkomstig van ter plaatse aangevoerde terpmodder, werden gevonden. De verkenningen duren voort.

——. De heer W. van der Heide te Balk deelde mede dat bij de bouw van een garagebedrijf vondsten waren gedaan in de vulling van een oude gracht. De vondsten bestonden vnl. uit 16de- en 17de-eeuwse scherven van Rijnlands en Fries aardewerk.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Herbayum, gem. Franekeradeel. Dank zij een melding van de heer J. P. de Vries, hoofduitvoerder van de Kon. Ned. Heide Mij te Franeker, konden waarnemingen worden gedaan op een hooggelegen akker, vlak aan de weg Harlingen-Franeker. Bij het graven van een scheidingssloot en het egaliseren van een kopje waren scherven van bolpotten en potten op voetring gevonden, alsmede met afval gevulde kruiken. In de nieuwe slootbermen waren over een afstand van 20 m kuilen te zien met vlakke bodem tot op 0.55 en 0.90 m beneden het maaiveld en met een lengte van 0.75, 2.10 en 1.70 m, alsmede doorsneden van twee west-oost lopende grote sloten van 4 m breedte en 1.30 tot 2 m diepte. Een en ander behoort kennelijk tot een wooncomplex uit de 12de tot de 13de eeuw.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Idaarderadeel. De op blz. *61 abusievelijk onder Tietjerksteradeel vermelde opgraving in het ruilverkavelingsgebied Garijp-Wartena is voortgezet en beëindigd. Van het driebeukige huis, waarvan het zuidelijk deel reeds was blootgelegd, kon thans de gehele plattegrond worden nagegaan. Verrassend was dat het noordelijk deel, blijkens de gevonden haardplaats kennelijk het woongedeelte, vermoedelijk eenmaal is afgebrand en nadien is herbouwd en vergroot, waarbij de beide langswanden iets gerend naar het westen werden verlegd. Men heeft toen enkele gespaard gebleven oostelijke staanders in de oostelijke buitenwand opgenomen en de westwand opnieuw opgetrokken

en in deze laatste en in de nieuwe noordwand doorgangen aangebracht. Tegelijkertijd, misschien ook iets later, is het geheel houten huis aan de noordzijde over de gehele breedte van een smalle uitbouw voorzien, zodat zich in dit gedeelte twee wanden op betrekkelijk korte afstand van elkaar, nl. 2.5 m bevonden. De lengte van het eerste huis heeft 13.5 m bedragen bij een breedte van 6.5 m; na de verbouwingen bedroeg deze resp. 15.5 en 18 m. Enkele kleine aanbouwsels bij de noordoosthoek mogen wellicht als onderkomens voor een enkel stuk vee worden aangezien. Buiten het uit vlechtwanden opgetrokken huis bevond zich bij de zuidoosthoek een waterput; ook binnen het huis is een waterput aangetroffen, maar het is mogelijk dat deze later (in de middeleeuwen?) is gegraven, daar hij zich juist ter plaatse van een uiteraard nu niet meer aangetroffen staander bevond.

Bij de haard zijn spinklosjes en weefgewichten gevonden. Hoogtelijnen rond het terpje suggereren dat de oprit naar deze door een sloot omgeven, na zijn aanleg diep in het veen weggezakte woonheuvel aan de noordzijde heeft gelegen.

De opgraving, welke ook dank zij de medewerking van het architectenbureau Niesten te Leeuwarden mogelijk was, heeft vele gegevens opgeleverd over de bewoonbaarheid van het Lage Midden van Friesland in de 2de tot 3de eeuw na Chr., alsmede over de opslibbingsfasen na deze periode, die tot in de middeleeuwen hebben voortgeduurd.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Janum, gem. Dantumadeel. Aan de helling van de kerkterp raapte de heer J. W. de Vries te Drachten scherven van een klein, enigszins situla-vormig potje op, dat nog gereconstrueerd kon worden. Hierbij bleek dat zich op de schouder een min of meer geometrisch ornament van ingekraste lijntjes en puntjes bevindt, dat zich bij de bodem herhaalt. Dit potje, dat in de 2de of 3de eeuw gedateerd kan worden, is tot nu toe uniek in Friesland.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Lemsterland. Bij de in het kader van de ruilverkaveling Gaasterland uitgevoerde werken in deze gemeente konden enige waarnemingen worden gedaan in de polder de Kikkert ten westen van de Groote Brekken. Het blijkt dat zich hier een zeer dik veenpakket bevindt, waarover van de voormalige Zuiderzee uit een 10 tot ca. 30 cm dik kleidek is afgezet. Hoewel nog geen archeologische vondsten van betekenis zijn gedaan, moeten deze gronden toch reeds vrij vroeg althans voor veebeweiding zijn gebruikt, getuige enige skeletten van paard en rund die bij het graven van bermsloten te voorschijn kwamen en kennelijk afkomstig waren van in het veen verongelukte dieren. Het laat zich aanzien dat deze dieren vóór de kleiafzetting zijn omgekomen.

Scherven van terpaardewerk en bolpotten wijzen op het aanvoeren van terpmodder, dat hier op grote schaal heeft plaats gehad.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Leeuwarden. Bij graafwerk in de Molensteeg ten noorden van het Ruiterskwartier vond de heer B. Postma te Boxum een fraai bewerkt benen mesje met handvat, vermoedelijk daterende uit de 17de eeuw.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Leeuwarden. Even ten oosten van de stad is op het plateau van een schakelstation van de P.E.B. aan de Schieringeweg door de heer P. Akkerman te Leeuwarden een klein bronzen bijltje gevonden, waarvan door corrosie niet geheel duidelijk is of het een vroeg type vlakbijl of een afgebroken snedegedeelte van een groter en later type betreft. Nagegaan wordt waar de grond voor dit plateau vandaan is gekomen.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Opsterland. Juist op de grens met de Groningse gemeente Marum is in de jaren 1940-1945 op een akker ten zuiden van De Wilp door H. Renkema aldaar een vuurstenen dolkje van 11.3 cm lengte gevonden, maar eerst nu bekend geworden dank zij een melding van mejuffrouw K. Westerhof te Ureterp. Het min of meer lancetvormige dolkje met versmalde en verdikte greep kan uit de vroege Bronstijd dateren.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Ravenswoud, gem. Ooststellingwerf. Nabij Ra-

venswoud ontdekte de heer A. Oosterkamp te Appelscha tijdens het rooien van aardappelen in 1964 een bijzonder fraai bewerkte kwartsiet met conische inboring. Dergelijke stenen zijn mogelijk in het Mesolithicum gebruikt om vuur te maken. De vondst werd bekend dank zij een melding van de heer J. A. de Jong te Oldeberkoop.

Eveneens nabij Ravenswoud vond de heer T. Vermaning te Hijkersmilde een groot aantal vrij ruw en min of meer volledig bewerkte vuurstenen en kwartsieten. Hierbij bevinden zich beitel-, bijl- en disselvormen, schrapers, dolk- en pijlpuntachtige voorwerpen, afslagen en een stuk van een vuurstenen sikkel. Het is niet onmogelijk dat de vondst, die vooral uit a-typische voorwerpen is samengesteld en nader wordt onderzocht, aan de standvoetbekercultuur moet worden toegeschreven. Hierop zou vooral het voorkomen van een aantal vuurstenen disselbijlen kunnen wijzen. Zie J. D. van der Waals, *Prehistoric Disc Wheels in the Netherlands,* Diss. Groningen 1964, 56-61.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Stavoren. Bij het naar het westen verlengen van de nieuwe sluisdoorvaart ten westen van de eigenlijke sluisdoorgang en de in 1964 ontdekte zuidelijke landpoort (zie *Nieuws-Bull. K.N.O.B.,* 1964, *259) ten zuiden van het opgravingsterrein van dat jaar, kwam een tweetal tonputten te voorschijn op ca. 2.5 m diepte. De Provinciale Waterstaat wist hieruit een aantal vondsten te bergen, o.m. een zwarte tuitkan op voet, alsmede scherven van bolpotten, een 13de-eeuwse Rijnlandse veldfles en Rijnlands steengoed uit de 14de eeuw.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

DRENTHE

Angelslo, gem. Emmen. In aansluiting op het vorige bericht over het onderzoek in het uitbreidingsplan Angelslo (blz. *50-*51), volgt thans een mededeling over de werkzaamheden tot het begin der bouwvakvakantie (16 juli). Deze bleven beperkt tot hetzelfde deel van het uitbreidingsplan. Thans werd hoofdzakelijk in aansluitende grote, met de bulldozer opengelegde werkputten gegraven. De gevonden sporen sluiten aan bij die waarover reeds bericht werd en betreffen:

1. Huisplattegronden uit de Bronstijd. Het totaal aantal der waargenomen huisplattegronden bedraagt reeds meer dan twintig. Alle plattegronden tonen duidelijke verwantschap met die van Elp (cf. *Helinium,* 4 (1964), 97-131). Behalve huizen met inwendige differentiatie in een deel met enggestelde en een deel met wijdgestelde staanders komen huizen voor die deze differentiatie niet vertonen. Bij twee huizen (waarvan er één in het vorige verslag ten onrechte als kringgreppel onder 5 werd beschreven) werden de langgerekt-ovale funderingsgreppels van de buitenwand teruggevonden: deze bevestigen dat de korte einden der huizen inderdaad afgerond zijn geweest, zoals in Elp werd vermoed, en maken door een onderbreking ter plaatse waarschijnlijk dat een ingang in het midden van een der uiteinden heeft gelegen. Beide plattegronden verschillen onderling doordat bij het ene de paalgaten der wand in de wandgreppel werden gevonden, bij de andere daar juist binnen. In lengte lopen de huisplattegronden zeer uiteen. Een aantal kleinere huizen, waaronder de zojuist beschrevene, heeft een standaardlengte van omstreeks 18 m. Andere daarentegen zijn beduidend langer. Een zeer regelmatige huisplattegrond, die inwendig geen differentiatie vertoont, heeft thans een lengte van 50 m; een andere, veel minder regelmatig, met drie groepen enggestelde staanders afgewisseld door twee groepen wijdgestelde staanders, heeft zelfs een lengte van 68 m; van beide huizen kan nog een voortzetting aan één uiteinde voor den dag komen.

Het merendeel dezer huizen, alle met z.o.-n.w. oriëntatie, vormt een bewoningskern op de zandrug tussen de beide hunnebedden D XLVI-DXLVII. Binnen deze kern blijken echter twee langgerekte groepen te onderscheiden, die door een smalle strook niemandsland worden gescheiden waarin tot dusverre slechts een paalkrans, heuvelzool en een huisplattegrond met afwijkende n.-z. oriëntatie, alsmede enkele spiekertjes werden gevonden. De verwachting is gewettigd dat het mogelijk zal zijn deze bewoningskern compleet te onderzoeken. Enkele andere huisplattegronden zijn verspreid over het terrein aangetroffen — sommige stellen vrij zeker meer geïsoleerd liggende huizen voor, maar van andere is nog niet duidelijk of zij deel uitmaken van grotere bewoningskernen of niet. Het zal niet mogelijk zijn alle huizen in dit gebied geheel te onderzoeken, maar er wordt naar gestreefd de om-

vang van het bewoonde gebied en het aantal der daarbinnen liggende bewoningskernen en geïsoleerde huizen vast te stellen.

De datering der huizen levert een probleem op. Tot dusverre werd vrijwel geen voor C-14 datering bruikbare houtskool gevonden. De wel gevonden Kümmerkeramik zal een chronologische onderverdeling der huizen maar moeilijk toelaten.

2. De in het vorige verslag genoemde hoefijzervormige grondsporen bleken bij nader onderzoek nogal van die van Anlo en Schipborg af te wijken; waarschijnlijk betreft het hier een natuurlijk verschijnsel.

3. Aansluitend bij de reeds gemelde grafheuvel met primair bijenkorfgraf van de Standvoetbekercultuur werden drie (vlak-?) graven gevonden. Eén bevatte zeer vaag een lijksilhouet in hurkhouding met als bijgift een strijdhamer (Struve type B-3, met zeer wijd steelgat) en was omgeven door een standspoor met 16 paalgaten. Een tweede bevatte duidelijke sporen van een boomkist en als grafgift een verlopen standvoetbekertje (Glasbergen type 1^d); dit graf is zeer interessant omdat het zowel door de boomkist als door het tenderen van het bekertje naar de Kümmerkeramik een schakel vormt met de graven uit de Bronstijd. Een derde graf bevatte geen grafgiften, maar wel een wat raadselachtig tweekoppig lijksilhouet. Wellicht betrof het een dubbelgraf, al wees de omvang van de grafkuil daar niet op. Gezien de steeds weer aan het licht komende grafvondsten van de Standvoetbekercultuur valt het ontbreken van bewoningssporen van de dragers dezer cultuur op. Deze zijn blijkbaar te ondiep geweest om thans nog te worden waargenomen.

Vlakbij het zuidelijke hunebed is een vlakgraf met aardewerk van de fase Angelslo der Trechterbekercultuur door een bulldozer vernield.

De werkzaamheden zullen in augustus worden hervat.

B.A.I., Groningen (J. D. van der Waals).

Emmerschans, gem. Emmen. In de Emmerdennen werden van 23-6-1965 tot 9-7-1965 twee grafheuvels onderzocht door een groep studenten van de Maatschappij ter bevordering van de belangstelling voor Antiquiteiten uit Groningen onder leiding van het B.A.I.

De grootste, ± 10 m in doorsnede, bleek een, mogelijk uit de Bronstijd daterende, heuvel te zijn met een plaggenstructuur van lichte plaggen in het centrum en zware plaggen daaromheen (1 periode). De heuvel bezat geen randstructuur en uit het centrum kwam een crematie van kleine omvang te voorschijn. Onder het oud oppervlak werden scherven van Kümmerkeramiek en een scherfje van standvoetbekeraardewerk gevonden.

Het tweede heuveltje was veel kleiner, ± 4 m in doorsnede, en bleek een urnenheuveltje zonder kringgrep te zijn. Helaas was het centrum vergraven en kwamen er slechts enkele zwarte, dunne gladwandige scherfjes en één ruwwandig scherfje te voorschijn.

De beide heuvels maakten deel uit van een groep grafheuvels, gelegen in het oostelijk deel van de Emmendennen.

B.A.I., Groningen (J. M. Swart-Poelman).

OVERIJSSEL

De Klokkenberg, gem. Denekamp. Eind april 1963 heeft men bij de bouw van het huis Wolter Westerhusstraat 15 op de voormalige es De Klokkenberg een merkwaardige neolithische vondst gedaan. Bij het graven van een bezinkingsput werd een 25 cm lange vuurstenen bijl van het Vlaardingse type (Bakker en Van Regteren Altena, *Helinium*, 2 (1962), 240-243) gevonden, die men naar het museum Natura Docet bracht. De directrice, mejuffrouw H. Bernink, bezocht de vindplaats onmiddellijk en was getuige van het vinden van een randkom van de Jonge Haveltestijl van de Trechterbekercultuur en twee onversierde kraaghalsflesjes, die op grond van het baksel vermoedelijk ook tot deze cultuur te rekenen zijn. De stukken bevonden zich op een oppervlak van één vierkante meter in het witte zand, enige decimeters onder de daar in verband met de huizenbouw vrijwel geheel verwijderde zwarte esgrond. Crematieresten en houtskool ontbraken. Prehistorische grondsporen zijn niet opgemerkt.

De kraaghalsflesjes, die nagenoeg gaaf zijn, stonden of lagen naast elkaar. De randkom stond rechtop, ongeveer een meter daarvandaan. Bij het graafwerk is zij gebroken en enkele scherven ontbreken nu. De bijl bevond zich tussen de flesjes en de kom in.

Daar het aardewerk in nagenoeg ongeschonden staat werd gevonden, betreft het kennelijk grafgiften (of begraven offers). Het valt bijzonder te betreuren, dat niet is vastgesteld, of bijl en potten in één of meer kuilen begraven

zijn geweest, m.a.w. of zij al dan niet op hetzelfde moment door dezelfde personen zijn begraven. Indien dat wel het geval zou zijn geweest, zouden de bestaande Nederlandse opvattingen over de chronologische en culturele verhoudingen tussen 2700 en 2200 vóór Chr. vrij sterk gewijzigd dienen te worden. Op dit probleem zal elders nader worden ingegaan.

Dertien meter van deze vindplaats af ontdekte mejuffrouw Bernink bij het maken van een proefgaatje onder de zwarte esgrond een concentratie van verkoolde eikels. Deze wijzen er op, evenals talrijke andere prehistorische vondsten (nooit hele potten), dat de Klokkenberg als dekzandheuvel naast het dal van de Dinkel in de prehistorie zeer gewild moet zijn geweest als woonplaats (Van der Hammen, *Tijdschr. Kon. Ned. Aardrijksk. Gen.* 1965, 123-134, Hijszeler, *ibidem,* 134-135).

In de naaste omgeving van Wolter Westerhusstraat 15 zijn — voorzover bekend — geen andere prehistorische vondsten gedaan. Er schijnt daar ook weinig onder de basis van de es te zijn gegraven.

Oudheidkamer Twente, Enschede (C. C. W. J. Hijszeler) en I.P.P., Amsterdam (J. A. Bakker).

ZUID-HOLLAND

Zijderveld, gem. Everdingen. In het *Nieuwsbull. K.N.O.B.,* 1964, *310-*311 werd door H. Halbertsma de vondst vermeld van resten van prehistorische bewoning op een fossiele stroomrug te Hei- en Boeicop. Verkeerde men aanvankelijk nog in onzekerheid omtrent de datering, het staat nu wel vast dat de bewoning in de Bronstijd valt. Sindsdien zijn op dezelfde (Zijderveldse) stroomrug gelijksoortige vondsten gedaan te Overboeicop, gem. Schoonrewoerd en op een drietal binnen een halve kilometer gelegen plaatsen onder Zijderveld, gem. Everdingen. Deze vindplaatsen zijn ontdekt door de heren H. den Besten te Hei- en Boeicop en H. A. de Kok te Hardinxveld-Giessendam.

De bewoningsresten worden in al deze gevallen aangetroffen in de zgn. laklaag onder een in doorsnee 40 cm dik komkleipakket, waarop het huidige maaiveld rust. De laklaag maakt het topniveau uit van de zware klei die het rivierzand van de stroomrug bedekt.

Sinds 16 juni j.l. wordt een oudheidkundig onderzoek verricht op een van de vindplaatsen bij Zijderveld op een perceel dat binnen afzienbare tijd zal worden ontzand. Thans zijn 15 are blootgelegd. Hierin zijn talloze grote en kleine paalkuilen en 15 kuilen van grotere afmetingen aangetroffen. Duidelijke huisplattegronden tekenden zich nog niet af. Een interessant beeld biedt overigens een aanzienlijk deel van de kleine palen (diam. gemiddeld 7 cm), gerangschikt in rijen van een, twee of meerdere exemplaren dik, doorgaans in twee loodrecht op elkaar staande richtingen verlopend. Twee met een tussenruimte van ca. 6.5 m parallel lopende rijen laten zich momenteel over een lengte van respectievelijk 20 en 30 m vervolgen. Het meest voor de hand liggende is in deze aan omheiningen te denken. Eén op deze wijze omgeven ruimte is volledig blootgelegd. Deze is 7.5 m breed, de lange zijden bedragen respectievelijk 11.5 en 13 m.

De gevonden mobilia zijn tot nu niet talrijk. Het aardewerk dat in vele kleine, maar weinig grote fragmenten gevonden wordt, is ruw- en doorgaans dikwandig. Het vertoont in vorm en makelij vele punten van overeenkomst met de ceramiek van de Hilversum-Drakensteingroep. Voor de verschraling is gebruik gemaakt van grint en, minder, fijne aardewerkdelen. Niet zelden is boven op de rand en/of vlak onder de rand een versiering aangebracht, bestaande uit vingertop-, spatel- en nagelindrukken. Enkele scherven stammen uit de vroege IJzertijd (o.a. Harpstedterfragment).

De overige vondsten bestaan uit niet nader definieerbare brokken gebakken leem, gebitsdelen van dieren, waaronder die van het rund sterk overwegen, deels door het vuur aangetaste botfragmenten, een enkel stukje vuursteen, kleine keitjes, platte stenen en fragmenten van grotere stenen, voor een deel met een glad wrijfvlak.

Het onderzoek wordt voortgezet.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

NOORD-BRABANT

Goirle. De heer G. Beex, correspondent van de R.O.B., berichtte ons in maart j.l. dat op het terrein aan de Rielse Dijk te Goirle, waarin A. E. Remouchamps in 1924/25 een gedeelte van een urnenveld onderzocht, nog dit jaar bungalows zouden worden gebouwd. Daar een aanvulling op de resultaten van deze vooroorlogse opgraving ons wenselijk leek, werd door het Instituut voor Prehistorie te Leiden van 26 april tot 4 juni een oppervlak van ruim 2000 m² onderzocht.

Hoewel het gehele terrein, grenzend aan het door Remouchamps opgegraven perceel, eertijds was geploegd, kon een groot aantal grondsporen worden ingetekend. Het merendeel hiervan behoort tot een groep van acht zg. „lange bedden". Dit zijn ovale monumenten, in dit geval 4 tot 6 m breed en ruim 70 m lang, welke omgeven zijn door greppels. Zij liggen tegen elkaar aan. Binnen de ovale ruimten werden geen vondsten gedaan. Uit de vullingen van deze greppels is een aantal fragmenten van aardewerk afkomstig; zij behoren tot de vroege fase van de Zuidnederlandse urnenvelden (HaB/C).

Daarnaast kwamen ook enkele kringgreppels voor. Verspreid over het terrein troffen wij kuiltjes aan waarin gecremeerde beenderen waren gedeponeerd.

Een publikatie, waarin naast de nieuwe gegevens uit Goirle ook de oudere resultaten zullen worden verwerkt, is in voorbereiding.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (G. J. Verwers).

ZEELAND

Aardenburg. Bij het voortgezette onderzoek van de oudste stadskern van Aardenburg is in een opgravingsput nabij de gasfabriek een fraai geconstrueerde, dubbelwandige, vierkante houten waterput uit de Romeinse tijd ontgraven. Tot de inhoud van de put behoorden o.a. enige houten gebruiksvoorwerpen, een bord van terra nigra en voorts in de (latere?) vulling veel bouwfragmenten in de vorm van dakpannen, dikke brokken vloer, mortel en natuursteen. In het Romeinse niveau in de omgeving van de put was eveneens veel afbraak van een waarschijnlijk aanzienlijk gebouw aanwezig. Gelijk in vorige jaren van het onderzoek te Aardenburg zijn weer verscheidene Romeinse dakpannen gevonden met de stempels CIIA en CIIS.

De opgravingsputten liggen niet ver van de vermoedelijke plaats van de vroegere Mariakerk die tijdens prins Maurits bij het aanleggen van zijn vestingwerken is gesloopt. Van de kerk zijn enige bewerkte stukken natuursteen teruggevonden. Mogelijk van hetzelfde gebouw afkomstig is een serie vroege tegels van roodbruin aardewerk met ingedrukte en daarna met een witbakkende klei opgevulde figuren.

R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO
— *Stadhuis.* F. B. Tusscher -1 sept.

AMERSFOORT
— *Zonnehof.* Italiaanse kleinplastiek -2 sept.
— *Het Kapelhuis.* Joh. van Loon, Lies Guntenaar, Aad van Vliet en Frits Jaritz -28 aug.
— *Muurhuizen 3.* Gouaches -29 aug.
Erika Visser 4-27 sept.

AMSTELVEEN
— *Aemstelle.* H. F. Boot en Cor Dik -30 aug.
Los Caprichos, 80 etsen van Goya -30 aug.
Japanse prenten -30 aug.

AMSTERDAM
— *Rijksmuseum.* Nederlanders op reis, tekeningen en prenten -5 sept.
— *Sted. Museum.* Karel Appel -30 aug.
Eigen collectie -20 sept.
Werkman- en Duwaerprijzen -19 aug.
— *Museum Fodor.* Eigen collectie -29 aug.
Wedgewoodprijs 1965 1-22 sept.
— *Rembrandthuis.* Rembrandt in de Zwarte Kunst
— *Tropenmuseum.* Bali -1 okt.
— *Rijksakademie.* Hisako Abe -20 aug.
— *Zoölogisch Museum.* Jac. P. Thijsse
— *Bols' Taverne.* Presentatie IX -23 aug.
— *Ina Broerse.* Gerard de Heus -31 aug.
— *d'Eendt.* Zomerexpositie, eigen bezit; Ethnografica uit Afrika en Nw Guinee -1 sept.
— *Galerie Espace.* Alechinsky, Appel, Couzijn, e.a. 2-16 sept.
— *Galerie Krikhaar (Spuistr. 330).* Zomerexpositie; tevens werk van Appel, Brands en Lucebert -30 aug.
— *Galerie Krikhaar (Weteringschans).* Grafiek en tekeningen -30 aug.
— *Kunstz. Zuid-Café Merwede.* Willy Bleys -1 sept.

APELDOORN
— *Gem. van Reekumgalerij.* Facetten der Ned. schilderkunst uit de 17de eeuw -21 aug.

ARNHEM
— *Gemeentemuseum.* Keramiek in de tuin, kleden aan de wand 5 sept.
H. N. Werkman -29 aug.
— *Gebouw De Coehoorn.* 75 jaar silhouet en lijn -30 aug.

ASSEN
— *Prov. Museum.* Wat Potters Bakten -29 aug.

BERGEN (N.H.)
— *Noordhollands-Kunstcentrum.* Zomerexpositie van 20 kunstenaars

BERGEYK
— *Park van de N.V. Weverij De Ploegh.* Spel van glas en licht -6 sept

BOLSWARD
— *Stadhuis.* Het Noordelijk Scheppend Ambacht -10 sept.
Spiegel van het dagelijks leven — Nederl. schilderkunst van 1500-1950 -12 sept.

BREDA
— *Havermarkt.* Op zaterdag Kunstmarkt van 11-17.30 uur -31 aug.

DELFT
— *Oostpoort.* Marc Camps -27 aug.
— *Prinsenhof.* Moderne Mozaieken uit Ravenna -3 sept.
Delft zoals het was en wordt -19 sept.
— *Ethnografisch Museum.* Indonesische kunst uit eigen bezit -31 dec.

ENKHUIZEN
— *Zuiderzeemuseum.* Het kunstenaarsoog ziet Enkhuizen -1 nov.

GOUDA
— *Catharinagasthuis.* Nederl. grafiek -4 okt.

'S-GRAVENHAGE
— *Gemeentemuseum.* Haagse School -13 sept.
50 brieven van Componisten -29 aug.
Jon Hague -13 sept.
Jan van Heel -20 sept.
— *Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum.* Alexander Stols -28 aug.
— *Museum v. h. Onderwijs.* Delta -1 sept.
— *Kunstzaal Polder.* Gerrit Polder -22 aug.
— *R. S. Stokvis.* Dick Loef, Hans Peters en v. d. Walle -4 sept.
— *Galerie Al-Veka.* Salon A '65; Nederlandse avant-garde -3 sept.
— *Kunstcentrum (Molenstr.).* Zomerexpositie van 11 kunstenaars -1 sept.
— *Galerie Nova Spectra.* Alechinsky, Appel, Jorn, Pedersen -30 aug.

GRONINGEN
— *De Mangelgang.* Jef Diederen -26 aug.
— *Provinciehuis.* Joh. Tjeerd Hansen -28 aug.

HAARLEM
— *Frans Halsmuseum.* Poolse grafici -26 sept.
— *Vishal.* De Landman en de Muze -30 aug.
— *In 't Goede Uur.* E. Neuteboom -31 aug.

HARLINGEN
— *Galerie de Blauwe Hand.* De Bende van de Blauwe Hand -1 sept.

HENGELO (O.)
— *Galerie de Pook.* Wim Kamph -24 aug.

'S-HERTOGENBOSCH
— *Prov. Museum.* Brabants Zilver -26 aug.

HILVERSUM
— *Goois Museum.* Trudy de Ruyter en Marijke Stultiens-Thunnissen -30 aug.
— *Reflex.* Werken van Cobra-schilders -30 aug.
— *G.S.A. Gebouw.* Metaal II -15 sept.

HOENSBROEK
—*Kasteel.* Beelden uit Brabant -19 sept.

HULST
— *Boekh. van Geyt.* Oude kaarten en gravures van Zeeland en Vlaanderen -31 aug.

LAREN
— *Singer Museum.* Isaac Israëls -12 sept.
De Bijbel, het Boek. Tevens Bijbelillustraties van Mart Kempers en Piet Klaasse; en sculpturen van Willy Mignot -12 sept.

LEEUWARDEN
— *Princessehof.* Portret van een verzamelaar, Nanne Ottema -13 sept.
— *Kunstcentrum Prinsetún.* Grafiek van 5 leden van It Boun fan Fryske Kunstners -30 aug.

LEIDEN
— *Lakenhal.* 17de-eeuwse meesters uit Nederlands bezit -30 aug.
Fotografie en Wetenschap -12 sept.
— *Rijksmuseum v. Volkenkunde.* Univisie '65 -19 sept.
— *Hortus Botanicus der Rijksuniversiteit.* Tijdsbeeld '65 -6 sept.
— *Rijksmus. v. Oudh.* Past het of past het niet; opgravingen in Bijbelse grond -20 sept.

MAARSSEN
— *Slot Zuylen.* Ouderwetse costuums: Van Nuffen en fatjes; coll. Canter. Cremers -30 sept.

MIDDELBURG
— *Kunstz. van Benthem en Jutting.* Oude landkaarten en werken van J. Dam, Cees Broerse, W. F. A. I. en W. Vaarzon Morel -30 sept.
— *Stadhuis.* Zeeland in de beeldende kunst der Lage Landen 1550-1950 -22 aug.
— *Vischmarkt.* Kunstmarkt -22 aug.

MONNIKENDAM
— *Waag.* Oud-Hollandse tegels en majolica, verz. Van Tijen

NAARDEN
— *Raadhuis.* Fer Slock -30 sept.
Ned. Ver. v. Zeeschilders 4-20 sept.

NIEUWKOOP
— *'t Reghthuys.* Cor van Oel -23 aug.

NIJMEGEN
— *Galerie Pluymen.* Kleine Kunst met grote K -7 sept.

OLDEBROEK
— *Kasteel de Zwaluwenberg.* Noord-Veluwse Kring van Beeldende Kunstenaars en kunstnaaldwerk van T. Lommers -23 aug.

OOSTBURG
— *Gemeentehuis.* Beer Suringh -30 aug.

OTTERLO
— *Museum Kröller-Müller.* Brusse, Del Pezzo, P. van Hoeydonck en Vic Gentils -26 sept.

OUD-BEETS
— *Kerkje.* Jaap van der Mey

ROTTERDAM
— *Museum Boymans-van Beuningen.* Arshile Gorky -5 sept.
Tweemaal de dichter A. Roland Holst (door Kees Verwey en Charl. van Pallandt)
— *Maritiem Museum Prins Hendrik.* Cortenaer -1 sept.
— *Museum v. Land- en Volkenkunde.* Indonesië, Oceanië -3 okt.
— *Galerie Delta.* The Airborn Dream (14 kunstenaars) -29 aug.
— *Rotterd. Kunststicht. Kunstz. Lijnbaan.* Hongarije afficheert
— *Kunstz. Zuid-Zuidplein.* Hongarije afficheert
— *Kunstcentrum 't Venster.* Bonies, Cardena, Hägblad, Johansson, Reutersvärd

SCHOONHOVEN
— *Edelambachtshuis.* Goud, zilver en aardewerk -15 sept.

SLUIS
— *Raadhuis.* Beer Suringh 1-14 sept.

TILBURG
— *Natuurhistorisch Museum.* Het huis van het dier -1 sept.
— *Textielmuseum.* Doekdrukkunst -1 jan.
1000-jaar oude Peru-weefsels -1 okt.

UTRECHT
— *Utrechtse Kring.* Humor in de Japanse grafiek 4-26 sept.
— *Ned. Goud- en Zilvermuseum.* Een deel v. d. collectie van Lennep -5 sept.
— *Studiotheater.* Koos van Duinen 24 aug.

VALKENBURG (L.)
— *Galerie Cauberg 10.* Zomer-expositie -30 aug.

VEERE
— *Van Lier.* Wiegers, Degouve de Nuncques, R. Kimpe en Louis Heymans -30 sept.

VELP (GLD)
— *Kasteel Rosendael.* Gelderland-Kastelenland -30 sept.

VLAARDINGEN
— *Museum v. d. Ned. Zeevisserij.* Visservloot in Miniatuur -1 sept.

WARMENHUIZEN
— *Herv. Kerk.* Kunst rond de kerk van Warmenhuizen -31 aug.

WASSENAAR
— *Heuff.* Carine van der Meer, wandkleden, en keramiek van Wim Duller -27 aug.

WINTERSWIJK
— *Kunstz. 't Kempken.* Schilderijen en keramiek van zes kunstenaars -30 aug.

ZANDVOORT
— *Gemeenschapshuis.* Vijf kunstenaressen

ZIERIKZEE
— *Het Gravensteen.* Open eiland -1 sept.
— *Burgerweeshuis.* Zomerkijkspel 1965 -1 sept.

ZWOLLE
— *Prov. Overijssels Museum.* Zwolle vroeger... en straks -1 sept.

ZWIJNDRECHT
— *Kerk.* Ars Sacra Nova

NIEUWSBULLETIN KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND, AFLEVERING 9, BLZ. *111-*124, 15 SEPT. 1965
REDACTIE-SECRETARIAAT BALEN VAN ANDELPLEIN 2, VOORBURG

BONDS-NIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP VRIJDAG 18 JUNI 1965 DES AVONDS TE 9 UUR IN DE FEESTZAAL VAN „AMERICAIN" TE DORDRECHT

De presentielijst is getekend door 66 leden en introducés. De voorzitter, dr. W. C. Braat, opent de vergadering en heet in het bijzonder welkom dr. mr. F. J. Duparc, chef van de afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, en mr. J. A. H. J. van der Dussen, burgemeester van Dordrecht, die, van hun echtgenoten vergezeld, de vergadering bijwonen. Daarna spreekt hij de volgende rede uit:

Tweemaal achtereen hebben wij ons, ter gelegenheid van jaarvergaderingen, buitenslands begeven. Ditmaal heeft het bestuur het, met uw instemming, weer wat dichter bij huis gezocht. Wij vergaderen thans in de oudste stad van Holland, een stad, die haar middeleeuwse bloei te danken heeft aan haar ligging op een kruispunt van waterwegen en waar wij dan ook, om ons dit goed bewust te maken, over het water naar toe zijn gereisd. Hoe mooi het Hollandse rivierlandschap nog altijd is, al ontbreken ook de zeilschepen van vroeger, die de ouderen onder ons zich nog wel uit hun prille jeugd zullen herinneren, hebben wij op die tocht opnieuw ervaren. Morgen haasten wij ons om op de Zuidhollandse eilanden nog een paar betrekkelijk onbedorven stadjes te gaan zien, voordat de voltooiing van de Deltawerken ook dit gebied, zoals men dat noemt, ontsloten heeft en ook daar de sfeer door modern verkeer en moderne bouwerij naar ik vrees voor altijd zal worden bedorven.

Nu ik met deze laatste opmerking in een mineurstemming ben gekomen, nu ik met weemoed denk aan dierbare dingen, die verdwijnen gaan, gaan mijn gedachten, als vanzelf, naar mensen die reeds verdwenen zijn, naar diegenen van onze medeleden, die ons in het afgelopen jaar door de dood zijn ontrukt. Mag ik u verzoeken zich voor een ogenblik van uw zetels te verheffen, dan zal ik hun namen in alfabetische volgorde voorlezen.

H. Bosboom te Bussum
Ir. J. G. Deur te Nijmegen
J. C. Hey te Zeist
A. Hoogendijk te Schiedam
F. C. van der Meer van Kuffeler te 's-Gravenhage
John Pelham Maitland te Lindfield (Engeland)
Mejuffrouw A. W. J. Mulder te 's-Gravenhage
Ir. H. Carel Snethlage te Scheveningen.

Hoewel hij geen lid was van onze bond, wil ik hier ook gedenken de onlangs in ons land overleden prof. dr. P. Coremans, in leven directeur van de Brusselse laboratoria der Belgische Musea, een geleerde van internationale faam op het gebied van het wetenschappelijk onderzoek van oude kunstwerken en een expert in conserveringsmethoden en restauraties.

De excursies, die met deze jaarvergadering verbonden zijn, de wandelingen van hedenmiddag door Dordrecht en de tocht, die wij morgen zullen maken over de Zuidhollandse eilanden, confronteren ons weer met grote en pijnlijke problemen van monumentenzorg. Wij, leden van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond, leden van Heemschut en van andere verenigingen, die zich ten doel stellen zo mogelijk nog iets van oude schoonheid te redden, wij zijn waarlijk geen sentimentelen, die geen begrip hebben voor de eisen van het moderne leven. Waren wij dat wel, dan zouden er voor ons geen problemen van moderne stadsontwikkeling bestaan. Dan zouden wij iedere poging tot verandering van het bestaande, voor zover antiek en waardevol, afkeurenswaardig, betreurenswaardig of kortweg misdadig noemen, al naar de aard van ieders temperament. Neen, zo zijn wij niet. Wij hebben wel degelijk begrip voor het moderne leven en het moderne verkeer. Wat de eisen van het verkeer betreft zou het ook al zeer onredelijk zijn als wij daar geen begrip voor hadden, want de meesten van ons doen zelf actief mee aan het scheppen van verkeers- en parkeerproblemen, door zich, ook wanneer dat niet noodzakelijk is, per auto te verplaatsen, hetgeen men uit gemeenschapszin m.i. niet behoorde te doen. En wat de eisen van het moderne leven in het algemeen betreft zou ik willen vragen hoe velen van ons afstand hebben gedaan van modern comfort en een zonnig en gemakkelijk bewoonbaar

modern huis hebben geruild voor een mooi oud huis in de binnenstad om dit te bewaren voor degradatie tot zakenpand.

Ter voorbereiding van de excursie van vandaag heb ik, onder leiding van mr. J. J. Beyerman, de gemeente-archivaris van Dordrecht, een wandeling door de stad gemaakt. Voordat ik aan die wandeling begon om van deze stad, waar ik in lange tijd niet geweest was, weer eens een indruk te krijgen, heb ik een serie prentbriefkaarten bekeken, die ik bijna veertig jaar geleden heb gekocht. Een serie prentbriefkaarten, uitgegeven door de Vereniging Oud Dordrecht, vertonende reproducties van stadsgezichten naar aquarellen uit het begin van de 19de eeuw. Wat was Dordt toen nog een mooi en schilderachtig stadje. Van die schoonheid is nu helaas nog maar heel weinig overgebleven. Vergelijken wij heden ten dage het aspect van steden als bijvoorbeeld Leiden, Delft en Amsterdam met oude topografische prenten uit de 18de eeuw, dan constateren wij dat daar veel meer is bewaard gebleven. Dat daar, althans op de grachten, lang niet zoveel mooie oude particuliere huizen zijn verknoeid tot winkelpanden. Op de grachten, ja, maar niet in de dwarsstraten. En daar hebben wij, geloof ik, de verklaring voor het sterker verval van het Dordtse stadsbeeld in vergelijking met dat van vele andere oude steden. Ook in Amsterdam zijn de Kalverstraat, de Leidsestraat, de Utrechtsestraat, de Haarlemmerstraat en bijna alle andere dwarsstraten gedegradeerd tot winkelstraten. In Leiden de Haarlemmerstraat en de Breestraat, waar men op foto's uit omstreeks 1900 de deftige huizen nog door particulieren ziet bewoond en waar men de dienstmeisjes met lange geruite japonnen aan en kanten mutsjes op het hoofd midden op de straat rustig bezig ziet met kleden kloppen. De grachten echter lenen zich slecht voor de vestiging van winkelbedrijven en al zijn ook daar helaas de mooie oude huizen voor het overgrote deel door particuliere bewoners verlaten, zelden zijn zij tot winkels gedegradeerd maar veelal ingenomen door kantoren, bankinstellingen, openbare diensten enz. en zulke etablissementen sparen meestal, zo niet het interieur, dan wel toch de mooie oude gevels. Welnu, Dordrecht heeft vrijwel geen grachten. Ziedaar dus de verklaring, waarom in Dordrecht het totaalaanzicht van de oude stad zoveel erger bedorven is dan in steden met grachten.

Toen wij vanmiddag per schip aankwamen aan het Groot Hoofd moest ik denken aan een passage uit de gedenkschriften van de 17de-eeuwse Dordtenaar Koenraad Droste, die daar beschrijft hoe in zijn tijd het Groot Hoofd de plaats was, waar de deftige Dordtenaren gingen wandelen om elkaar te ontmoeten en te genieten van het uitzicht op de rivier. Het was ook de plaats, waar men zich inscheepte als men in een jacht ging spelevaren. De deftige Dordtenaren van nu wandelen niet meer op het Groot Hoofd. Waar zijn zij gebleven? Zij zijn, op een paar families na, al lang geleden weggetrokken uit hun mooie huizen op de Voorstraat en de Wijnstraat, die al in de 15de eeuw door de Bourgondische geschiedschrijver George Chastelain werden geroemd als de schoonste straten der christenheid, om zich te vestigen aan de buitenkant, in de plantsoenen en aan de singels, waar men ruimer adem haalt temidden van groen en bomen. Het onvermijdelijke gevolg van deze emigratie was een verval van de oude patriciërshuizen tot kantoren en zakenpanden, pakhuizen en winkels en een ontstellende verkrotting van de minder deftige wijken.

Dit verval van de oude hoofdstraten en die verkrotting van de rest van de oude binnenstad hebben begrijpelijkerwijze bij het gemeentebestuur een zeer ingrijpend saneringsplan doen rijpen. Er zijn al eerder saneringsplannen geweest. Toen de heer Beyerman in 1943 in de Heemschutserie een boekje schreef over de Historische Schoonheid van Dordrecht, memoreerde hij al dat er een afschuwelijk plan is geweest om de Nieuwe Haven te dempen en als parkeerterrein in te richten. Dat gaat men nu gelukkig niet doen met de Nieuwe Haven, maar wel met de Spuihaven. Dat lijkt mij veel minder erg, al zal het niet bijdragen tot de schoonheid van de stad, zoals verschillende instanties, w.o. Heemschut en de Vereniging Oud Dordrecht, in duidelijke termen hebben te kennen gegeven. Ik wil mij van een oordeel onthouden want daarvoor zou een diepgaande studie nodig zijn van de nijpende verkeersproblemen, die tot zo'n ingrijpende operatie schijnen te noden en daartoe ben ik niet in de gelegenheid geweest en ook niet competent. Of het een gelukkige gedachte is om de hele binnenstad voor winkelcentrum te bestemmen en maar vast te beginnen met een afschuwelijk gebouw voor Vroom & Dreesmann, waag ik te betwijfelen. Juist zulke grootwinkelbedrijven zou ik liever even buiten de oude stadskern bouwen. Ze doen daar esthetisch minder kwaad en zijn des te beter te bereiken voor het gros van de bevolking, dat in de buitenwijken woont. Trouwens, bij de sterke uitbreiding van de stad naar

de buitenkant lijkt mij juist spreiding van winkelbedrijven, decentralisatie inplaats van centralisatie, veel meer voor de hand liggen. En waarom zou men de binnenstad door inwendige modernisering van mooie oude huizen ook niet aantrekkelijk maken voor bewoning door de vele employés, die hun werk vinden in in de binnenstad gevestigde bedrijven, kantoren en winkels? In andere steden, vooral in Amsterdam, wordt dat tegenwoordig veel en met succes gedaan. Hoeveel prettiger is het niet als men zich op zijn gemak wandelend naar zijn werk kan begeven dan zich iedere ochtend en avond per fiets, auto of openbaar vervoermiddel van of naar een verre buitenwijk te moeten haasten. Juist met de tegenwoordige woningnood kan men de mensen dwingen om die oplossing te aanvaarden en als ze er eenmaal zitten, zullen ze wel inzien dat een privé woning in een oud huis, mits van modern comfort voorzien, verre te verkiezen is boven een flatje in een buitenwijk zonder ruimte en privacy. Met genoegen verneem ik dat het gemeentebestuur van Dordrecht niet alleen denkt aan doorbraken, afbraak en nieuwbouw, maar ook aan restauratie van waardevolle oude panden, zelfs aan herbouw op een daartoe geschikte plaats van oude gevels, die elders moeten verdwijnen. Ik zag zelfs dat er al een vrij groot aantal restauraties is tot stand gekomen en dat aan andere wordt gewerkt. Maar bij die restauraties klemt weer een ander probleem. Restauraties zijn alleen mogelijk met rijkssubsidie en het bedrag, dat jaarlijks voor subsidie beschikbaar is, is veel te gering. Er is een enorme achterstand in de subsidiebetaling, met het funeste gevolg dat dringend noodzakelijke restauraties van jaar tot jaar moeten worden uitgesteld, totdat de monumenten in kwestie zó vervallen zijn, dat ze irreparabel zijn geworden. Ik verneem dat de nieuwe minister van Financiën 33 millioen gulden per jaar meer wil uittrekken voor hulp aan achtergebleven gebieden. Mocht hij deze 33 millioen inderdaad kunnen vinden, wat vooralsnog vrij problematisch schijnt, dan zou ik hem willen attenderen op het bekende spreekwoord: „La charité, bien ordonnée, commence par soi-même" en hem willen verzoeken van die 33 millioen een bescheiden gedeelte, bijvoorbeeld 10 millioen per jaar, extra af te zonderen voor ons eigen „achtergebleven" gebied, voor onze schromelijk tekort schietende monumentenzorg, om toch iets meer van die schoonheid te bewaren, die nog omstreeks het midden van de vorige eeuw een schrijver als Henri Havard zo enthousiast maakte over ons land en over onze mooie oude stadjes.

Wij hebben alweer aan het voorbeeld van Dordrecht gezien dat het voornamelijk de winkelbedrijven zijn, die onze oude monumenten bedreigen. Ik heb verleden jaar al op dit probleem gewezen, naar aanleiding van Den Bosch en Alkmaar. Ik verneem dat in Den Bosch een comité Binnenstad 's Hertogenbosch is opgericht, dat zich ten doel stelt de funeste plannen van het gemeentebestuur ten aanzien van de mooie oude huizen, die daar toevallig nog tot dusver aan afbraak of verminking zijn ontsnapt, te verijdelen. Maar de sympathieke figuur, die de promotor van dit comité is, werd door de winkeliers in hun carnavalsoptocht bespottelijk gemaakt.

In het mooie oude Middelburg zijn de winkeliers al niet wijzer. Ik verneem dat de Kamer van Koophandel aldaar contact heeft opgenomen met de eigenaren van panden, die op de thans bij het gemeentebestuur in behandeling zijnde ontwerp-monumentenlijst zijn vermeld, met de bedoeling tegen deze opneming bezwaren in te brengen omdat het, volgens de Kamer van Koophandel, uit economisch oogpunt een voor de middenstand funeste gang van zaken zou zijn. N.B. voor de middenstand in Middelburg, die het voor een zeer belangrijk deel van het vreemdelingenverkeer moet hebben. Want waarom wordt Middelburg jaarlijks door tienduizenden vreemdelingen bezocht? Toch zeker niet om daar moderne winkelpaleizen te gaan zien. Dat kunnen ze thuis in Londen en New York en Brussel ook, en beter, maar uitsluitend omdat men in Middelburg, gelijk in Brugge, nog de sfeer van de oude tijd kan proeven. Als Middelburg er uit gaat zien als Alkmaar of Den Bosch blijven de vreemdelingen weg, tot schade van de middenstand.

Ik noemde daar Alkmaar. Verleden jaar hebben wij al gehoord dat daar door een groep winkeliers een vereniging Nieuw Alkmaar is opgericht, die grachten wil dempen en mooie oude gevels wil slopen. Wat ik al vreesde is gebeurd, deze lieden hebben het pleit gewonnen en het er in de gemeenteraad met 16 tegen 11 stemmen door weten te krijgen, dat een deel van het Luttik Ouddorp wordt gedempt. Hulde aan de 11 tegenstemmers. De Oudheidkundige Bond doet pogingen om het snode plan alsnog te verijdelen, maar ik vrees dat het wel tevergeefs zal zijn.

Ik wil nu een ander probleem van monumentenzorg onder ogen zien waarmee wij morgen

worden geconfronteerd. Verleden jaar bezochten wij bij Sluis terloops even dat prachtige oude plaatsje Sint-Anna ter Muiden, dat in zijn geheel tot monument is verklaard. Dat is een ingewikkelde procedure, waarvan de mogelijkheid in de Monumentenwet is voorzien, maar die, meen ik, tot nu toe, behalve in dat ene geval van Sint-Anna ter Muiden, nog niet is toegepast. Morgen bezoeken wij het plaatsje Goedereede. Er zijn daar maar enkele huizen, die op zichzelf monument zijn, maar het plaatsje is in zijn geheel een monument. Zo ongerept, dat het met geringe verbeteringen: hier een betere roedeverdeling van de ramen, daar een kleine verandering aan een dakkapel of aan een deur, een bijzonder gaaf geheel zou worden.

Ook zou het goed zijn als straatmeubilair, zoals lantarenpalen en brugleuningen, op de monumentenlijst geplaatst werd. Anders dreigt steeds het gevaar dat een aardige ouderwetse straatlantaren door een booglamp of een ander lelijk nieuw ding vervangen wordt of een eenvoudige oude brugleuning door een ambitieuze schepping van de een of andere opzichter van gemeentewerken. Ik denk hierbij aan een aantal lelijke nieuwe brugleuningen in Leiden. Het zou inderdaad een wijs beleid zijn om het oude stadje Goedereede in zijn geheel in deze vorm te bewaren. Mocht er dan later, als het Deltaplan klaar is, industrie ontstaan met behoefte aan meer woonruimte, laat men dan zorgen dat dat alles op eerbiedige afstand van het oude stadje komt, ervan gescheiden door wat parkaanleg en hoog opgaand geboomte.

Nu nog een algemene opmerking. Ik moet, voor de zoveelste maal, nog eens wijzen op een telkens weer terugkerend misverstand omtrent de verhouding tussen oude en moderne architectuur. Onlangs nog las ik in een bekend damesblad weer die onnozele opmerking, die men zo dikwijls hoort maken, namelijk dat men in ons land wel eens wat al te schroomvallig is met het afbreken van oude panden en te weinig vertrouwen heeft in het vermogen van onze architecten om nieuwe schoonheid te scheppen. Maar mijn hemel, die opmerking gaat toch helemaal langs de kwestie heen! Als iemand een paar 17de-eeuwse gevels ging verplaatsen naar een moderne stadswijk tussen flatgebouwen zou iedereen dat terecht heel vreemd vinden maar wanneer men in een straat met huizen uit de 17de en 18de eeuw een winkelpaleis of een kantoorgebouw van beton en glas bouwt, roept het leeuwendeel van het publiek: „flink zo, in de moderne tijd past een moderne vormgeving". Men maakt dan veelal nog de wijsgerige opmerking dat men in vroeger eeuwen ook altijd bouwde in de stijl van de eigen tijd. Ten eerste is dat niet helemaal waar, zie de 17de-eeuwse restauraties en toevoegingen aan gotische kerkgebouwen; die werden ook in gotische stijl uitgevoerd, zoveel mogelijk in aansluiting bij de bestaande architectuur. Maar bovenal: De stijl van de 18de eeuw sloot esthetisch, constructief en proportioneel volkomen aan op die van de 17de eeuw, deze op de 16de enz. Onze moderne architectuur daarentegen sluit in geen enkel opzicht aan op die van vroeger eeuwen. Zij heeft, voor zover zij esthetische waarde bezit en dat is, ronduit gezegd, maar met een heel klein deel van de moderne architectuur het geval, een geheel eigen waarde, die alleen in een zuiver moderne omgeving tot haar recht komt. Een sprekend voorbeeld van een verkeerde combinatie van antiek en modern vormt het nieuwe kantoor van het reisbureau Lissone-Lindeman op het Rokin te Amsterdam. De gemeente Amsterdam weigerde terecht de sloopvergunning voor een paar mooie, oude gevels, die daar stonden. Maar in de onderpuien, die al bedorven waren, kon de architect zijn gang gaan. Volgens een krantenbericht ontstond bij de opening van het gebouw een dispuut tussen de architect en de burgemeester van Amsterdam. De architect had ook de oude gevels willen slopen want hij was principieel van mening dat een modern bedrijf in een modern gebouw thuis hoort. Als men zijn schepping ziet, krijgt men de indruk dat hij uit balorigheid, dat hij zijn zin niet kreeg, de onderpui nu ook zó opzichtig modern, zó in schreeuwende disharmonie met de bovenbouw heeft gemaakt, dat het hele geval een paskwil is geworden.

In de toestand van de musea is weinig verandering gekomen. Wij kunnen met voldoening opmerken dat in het Rijksmuseum te Amsterdam hard wordt gewerkt aan de verbouwing voor de herinrichting van de historische afdeling. Minder enthousiast kunnen wij zijn over het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Er is daar nog altijd geen begin gemaakt met de restauratie van de bovenverdieping, waar de Nederlandse afdeling in gereorganiseerde vorm geëxposeerd moet worden. Het is een kostbaar werk en daarom wordt het van jaar tot jaar uitgesteld. Wij moeten het nu al vele jaren stellen zonder de enige verzameling in ons land, die een enigszins volledig beeld geeft van de pre- en protohistorische culturen tot en met de karolingische tijd.

Zeer ten nadele van het lager, middelbaar en hoger onderwijs en voor de propaganda voor het bewaren van vondsten uit die vroege perioden, die geregeld bij grondwerken voor den dag komen en zo dikwijls door onkunde verloren gaan. Ik vrees dat op de Nederlandse afdeling van het Rijksmuseum van Oudheden, ons Museum van Nationale Oudheden dus, dezelfde opmerking toepasselijk is, die de redacteur van het Engelse tijdschrift Antiquity onlangs maakte ten aanzien van het Franse Musée des Antiquités Nationales te St. Germain en Laye: „It has long been a national scandal, now it is an international disgrace".

De Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen heeft kort geleden haar 25 jarig bestaan gevierd. Daarbij is weer eens duidelijk gebleken wat zo'n stichting vermag voor het behoud van deze steeds bedreigde klasse van historische gebouwen. Het ware te wensen dat dergelijke stichtingen ook voor andere provincies van ons land tot stand kwamen, die nog een belangrijk bezit aan oude kastelen hebben. Het is in dit verband verheugend dat dezer dagen in de provincie Overijssel een stichting, welke zich het behoud van de in dat gewest nog bestaande historische havezathen ten doel stelt, zal worden opgericht.

Dames en Heren, mijn rede was, geloof ik, wel sterk in mineur gecomponeerd. Dat kan haast niet anders als men pleit voor het behoud van oude waarden en oude schoonheid, voor dingen, die in een angstwekkend dynamische tijd als de onze vanzelfsprekend onder de voet dreigen te raken. Maar laat ons ook de lichtpunten niet over het hoofd zien. Bij vele particulieren en vele gemeentebesturen leeft thans een zekere mate van besef voor de waarde van deze dingen, nog veel te gering naar onze zin, maar de tijd ligt nog niet zo ver achter ons dat het vrijwel helemaal niet aanwezig was. Dat besef brandt dus als een zwakke vlam, die voortdurend aangeblazen moet worden. Dat is een van de belangrijke taken voor onze bond en voor ieder van zijn leden afzonderlijk in eigen kring.

De *notulen* van de algemene ledenvergadering, op 20 februari 1965 te Utrecht gehouden en afgedrukt in het *Nieuwsbulletin* van 15 maart 1965, blz. *39 e.v., worden ongewijzigd goedgekeurd.

Bij de *ingekomen stukken* deelt de secretaris mede dat de bestuursleden Buurman, Lunsingh Scheurleer, Meischke, Oosterbaan en Ozinga bericht van verhindering hebben gezonden. De hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft doen weten dat hij wegens verblijf in het buitenland geen gelegenheid heeft, de vergadering bij te wonen.

De secretaris, mr. P. J. van der Mark, leest het *jaarverslag* voor:

Het doel en de methodiek van de monumentenzorg hier te lande zijn in het jaar 1964 onder het publiek in toenemende mate gemeengoed geworden. Tal van eigenaren van monumenten hebben een aangetekend schrijven ontvangen van de staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, waarin hun wordt aangezegd dat het in het voornemen ligt, hun eigendom op de lijst van beschermde monumenten te plaatsen. Aldus worden zij met de werking van de nieuwe Monumentenwet geconfronteerd. Het is belangwekkend, de reactie van hen, die hier nauw bij betrokken zijn, gade te slaan. Over het algemeen is die reactie niet ongunstig: velen geven gevolg aan een kennelijk reeds lang bij hen sluimerende wens, tot restauratie of verbouwing van hun pand over te gaan en beantwoorden de departementale aanschrijving met het indienen van een verzoek om subsidie. Deze stromen in grote getale bij het ministerie binnen en de rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft niet over gebrek aan werk te klagen. Het is slechts te betreuren dat de beschikbare overheidsgelden geen gelijke tred houden met de toegenomen restauratieactiviteit. Anderzijds valt niet te ontkennen dat de ontvangst van de genoemde aangetekende brief onrust teweegbrengt bij de eigenaren. Onrust, omdat men in de voorgenomen aanwijzing tot monument een aantasting van de persoonlijke eigendom gevoelt, angst, dat in de huidige toestand van het monument geen wijziging mag worden gebracht en derhalve een „bevriezing" zou worden beoogd, die een waardevermindering van het onroerend goed met zich zal brengen. Hoewel het in genen dele de bedoeling van de bepalingen van de wet is dat een monument geen enkele wijziging zal mogen ondergaan, hebben wij de indruk dat aan een verhelderende, populaire uiteenzetting van de bedoelingen en de achtergronden van de wet te weinig aandacht is geschonken. Op dit terrein zou door inschakeling van televisie of radio bijvoorbeeld een beter begrip onder het publiek kunnen worden geschapen.

De doelstellingen van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond hebben in het afgelopen jaar niets van hun waarde ingeboet. Integendeel, nu huiselijk gezegd geen vierkante

meter van onze vaderlandse bodem onberoerd wordt gelaten, het onbebouwde land door ruilverkavelingen, steden en dorpen door sanering, uitbreiding van de bebouwing en industrialisering, hebben de idealen, die de Oudheikundige Bond nu al vijfenzestig jaren uitdraagt, meer zin dan ooit. In een wereld, waarin de vervlakking, de onpersoonlijke massabouw en een uitsluitend zakelijke, technische of economische aanpak van de problemen de toon aangeven, hebben alle volkeren, die op een verleden met een rijke cultuur kunnen bogen, de plicht, deze cultuur voor het nageslacht te bewaren. En welke cultuur spreekt gemakkelijker aan dan die, welke in de historische bouwwerken is belichaamd, die ieder, die het maar zien wíl, ook zien kán, omdat zij voor iedereen zichtbaar is? Ook ons land moet deze monumenten bewaren en, indien nodig, restaureren. Dat zulks af zou moeten stuiten op gebrek aan financiële middelen, is een nationale schande! Daar komt nog bij — de voorzitter heeft het in zijn openingsrede al gezegd — dat gerestaureerde, inwendig gemoderniseerde woonhuizen een persoonlijk karakter bezitten en ieder van ons hunkert in zijn hart toch naar een „home", dat zich van de massabouw onderscheidt. Hoe lang zal het nog duren voordat men de gelijkschakeling van de uit financiële en tijdnood geschapen woningen en woonwijken beu is?

Ook in het afgelopen jaar heeft de bond zich beperkingen opgelegd in het richten van rekesten en het adresseren aan die instanties, die het lot van onze monumenten in handen hebben. Met grote belangstelling en grote bezorgdheid heeft de Oudheidkundige Bond de strijd om het behoud van de grachten te *Alkmaar* gevolgd. Het door Burgemeester en Wethouders aan de gemeenteraad voorgelegde, herziene stedebouwkundige basisplan betekent een verbetering ten aanzien van het vroegere project, maar het is naar onze mening voor verdere verbetering vatbaar. Hoewel buiten het eigenlijke verslagjaar vallend zij hier vermeld dat de raad der gemeente Alkmaar in zijn vergadering van 29 maart 1965 het herziene plan heeft aanvaard, waarvan de consequentie is dat het Luttik Oudorp voor een gedeelte zal worden gedempt. Ondanks deze tegenslag geven wij de moed niet op en zullen wij trachten hogere organen van de juistheid van onze inzichten te overtuigen.

Voor het Nederlandse traject van een door onze Duitse zustervereniging, de Vereinigung der Landesdenkmalpfleger, georganiseerde excursie trad de Oudheidkundige Bond als gastheer op, waarbij onze buren kennis konden maken met diverse restauraties in de steden Maastricht, Delft, Amsterdam en Utrecht en de in oude luister te herstellen of herstelde kastelen Ammersoyen en Duivenvoorde.

Ons oud-bestuurslid prof. dr. A. W. Byvanck, die van 1914 tot 1964 onafgebroken deel heeft uitgemaakt van de redactie voor het Bulletin, bereikte in juli 1964 de tachtigjarige leeftijd. Bestuur en redactie achtten dit feit een welkome aanleiding, het enige nog in leven zijnde erelid van de bond te huldigen door het nummer van 15 september 1964 van het Bulletin aan hem op te dragen. Op 9 september vond de uitreiking van de „Byvanckbundel" in intieme kring plaats in het Archeologisch Instituut te Leiden.

In de samenstelling van het bestuur kwam geen wijziging, daar de in 1964 aftredende leden allen herkiesbaar waren. Het voorzitterschap van dr. W. C. Braat werd met een jaar verlengd. Het bestuur vergaderde in 1964 twee maal. Het aantal leden blijft gelukkig stijgen; verheugend is het dat steeds meer studenten zich tot de Oudheidkundige Bond voelen aangetrokken (thans rond 175). Onze penningmeester hoopt slechts dat zij na het beëindigen van hun studie financieel v o l w a a r d i g lid van de bond zullen worden en niet vergeten, hem daarvan in kennis te stellen! Om precies te zijn: op 31 december 1964 stonden in totaal 954 leden ingeschreven. Zó gaat de Oudheidkundige Bond zijn 66ste verenigingsjaar in: niet de grootste, wel de oudste van de vaderlandse verenigingen, die het behoud van onze monumenten in hun vaandel hebben geschreven, en ondanks het klimmen der jaren bereid te vechten voor de goede zaak!

De penningmeester, mr. G. J. Wit, verzoekt de vergadering hem een aanvulling op punt 5 van de agenda toe te staan, omdat hij ook gaarne *rekening en verantwoording* wil afleggen van het in het verenigingsjaar 1963 gevoerde beheer, waartoe hem in de vergadering van 19 juni 1964 wegens verblijf in het buitenland de gelegenheid heeft ontbroken. Het vorige jaar heeft de vergadering goedgekeurd dat na controle van de jaarstukken door de kascommissie deze jaarstukken aan het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen zouden worden aangeboden ter verkrijging van het gebruikelijke subsidie voor de uitgave van het Bulletin. Dit is geschied en het subsidie voor het jaar 1963 is inmiddels ontvangen. Was er op 31 december 1963 nog een kapitaal van *f* 6 000.—, op 31 de-

cember 1964 was het kapitaal inmiddels negatief geworden, zij het slechts *f* 173.—. Op zichzelf zegt dit niet veel aangezien nog slechts enkele weken vóór de vergadering een bedrag van *f* 12 000.— in kas was. De reden van het verdwijnen van het kapitaal ligt in de aanzienlijke stijging van de kosten voor de uitgave van het Bulletin in 1964. Was het nadelig saldo voor het jaar 1963 nog *f* 10 000.—, in 1964 bedroeg dit *f* 16 000.—. Dit grotere bedrag kunnen de leden gemakkelijk terugvinden in de grotere dikte van het Bulletin in 1964. Nagegaan is, wat het Bulletin de afgelopen 7 jaren heeft gekost, waarbij is gebleken, dat merkwaardigerwijs tussen de jaren 1958 en 1962 het Bulletin steeds goedkoper is geworden in plaats van (zoals overal elders met de prijzen het geval is) duurder. Dat er toch nog geld in kas is, is het gevolg van het feit dat voor bepaalde bijzondere doeleinden reserves zijn gevormd, welke gedurende de loop van een jaar kunnen worden gebruikt niet voor die speciale doeleinden, doch voor de betaling van de uitgave van het Bulletin. Eén van deze reserves is die voor de uitgave van een Repertorium of andere bijzondere uitgaven. Deze reserve bedraagt thans *f* 10 000.—. Het bestuur spreekt de hoop uit dat het nieuw opgetreden ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk op dezelfde wijze, als het voormalige departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen zulks placht te doen, dit nadelige saldo zal willen opvangen.

De commissie voor het nazien van de rekening over de verenigingsjaren 1963 en 1964, welke heeft bestaan uit de heren P. L. de Vrieze en E. H. Weber (de heer H. Molendijk heeft zijn benoeming tot lid van deze commissie niet aanvaard), verklaart bij monde van de heer Weber dat zij zich bij haar taak tot het nemen van enkele steekproeven heeft moeten beperken. Alle bescheiden zijn in orde bevonden, zodat zij de vergadering voorstelt, de penningmeester onder dankzegging décharge te verlenen over het door hem in 1963 en 1964 gevoerde beheer. De vergadering kan zich hiermede verenigen.

Ingevolge het bepaalde in artikel 6 van het huishoudelijke reglement zijn aan de beurt van aftreden de bestuursleden mejuffrouw Houtzager en de heren Braat, Coolhaas, Lunsingh Scheurleer, Van der Mark, Meischke en Van Swigchem. De heren Braat en Van Swigchem zijn niet herkiesbaar, omdat zij zes jaren achtereen deel van het bestuur hebben uitgemaakt. De vergadering besluit het mandaat van de herkiesbare leden te verlengen en in de vacatures-Braat en -Van Swigchem te benoemen mr. J. K. van der Haagen en drs. H. Halbertsma. Beide heren verklaren hun benoeming te aanvaarden.

Nu de heer Braat geen deel meer zal uitmaken van het bestuur, is het voorzitterschap van de bond vacant gekomen. De vergadering benoemt met applaus mr. J. K. van der Haagen tot voorzitter.

De commissie van redactie voor het Bulletin wordt in haar huidige samenstelling opnieuw benoemd.

De vergadering wijst als lid van de commissie tot het nazien van de rekening van de penningmeester over het jaar 1965 aan de heren mr. F. W. van den Berg, mr. H. L. L. van Hoogenhuyze en C. Wijdooge (reserve).

De voorzitter legt de vergadering het plan voor, de *wintervergadering* in februari 1966 te beleggen te Amsterdam en de *zomervergadering* in juni van dat jaar te Groningen. De vergadering gaat daarmede accoord, zodat het bestuur gemachtigd is, deze plannen nader uit te werken.

Bij de *rondvraag* zegt de heer K. Koster dat hij gaarne, als oudste ter vergadering aanwezig lid, wil getuigen van zijn waardering voor het werk, dat de Oudheidkundige Bond verricht. Moge de stem van de bond een steeds belangrijker factor worden in het gesprek tussen regering en volk. Graag wil spreker voorts hulde brengen aan de scheidende voorzitter voor de voortreffelijke en geheel eigen wijze, waarop hij de bond deze jaren heeft geleid. De voorzitter, zeer getroffen door deze woorden, dankt de heer Koster en memoreert de prettige samenwerking, die hij van de zijde van het bestuur heeft ondervonden. Daarna sluit hij de vergadering.

Voorafgaande aan deze vergadering had zich tegen het middaguur op het Willemsplein te Rotterdam een talrijk gezelschap verzameld om gemeenschappelijk de tocht naar Dordrecht per boot te aanvaarden. Storm- en regenvlagen striemden onbarmhartig de Spido-pontons en menig bestuurslid wierp een wanhopige blik op het zwerk, omdat alleen vandaar de redding van de excursie viel te verwachten. De directie van de Spido had het in verband met de weersomstandigheden raadzaam geacht de van een hoog dek voorziene en dus veel wind vangende, verbouwde Alkmaar Packetboot te vervangen door een lager op het water liggend schip, zodat toch om half een precies het sein van vertrek kon worden gegeven. Alras bleek de constitutie van de doorsnee-oudheidkundige wonderwel be-

stand te zijn tegen de capriolen van het op het inktzwarte Maaswater dansende scheepje en toen na het passeren van de brug over de Koningshaven de karabiezen met broodjes opengingen, viel het allemaal erg mee. In Dordrecht aan het Groot Hoofd wachtte een talrijk gezelschap de excursisten op, weliswaar niet met een zwierige révérence, zoals de voorzitter in stilte had gehoopt, maar toch hoofs. Onder leiding van de heren mr. H. F. Aeyelts, W. van den Berg en A. J. Busch en hun assistenten slingert de belangstellende groep wandelaars (het is intussen droog geworden) zich dan langs Kuipers- en Nieuwe Haven,waar tal van historische pakhuizen in ogenschouw worden genomen, naar de Grote Kerk. Hier geeft drs. H. P. R. Rosenberg een overzicht van de bouwgeschiedenis; de heer C. P. Visser bespeelt het 18de-eeuwse orgel. Het gezelschap splitst zich dan in kleine groepen, die ieder een gedeelte van de binnenstad verkennen; een groep bezoekt het museum Simon van Gijn. Om 5 uur verenigt men zich weer ten stadhuize, waar de burgemeester van Dordrecht, mr. J. A. H. J. van der Dussen, in de raadzaal het gezelschap welkom heet. Na een woord van dank van voorzitter Braat blijft men nog enige tijd onder het genot van een aperitief bijeen. Om 7 uur vangt het gemeenschappelijke diner aan in restaurant „Americain", waaraan burgemeester Van der Dussen en Mevrouw als gasten aanzitten.

De volgende dag blijken alle deelnemers de weg naar het Beverwijcksplein zonder moeite tijdig gevonden te hebben, zodat de bussen met slechts een geringe vertraging naar Goeree-Overflakkee kunnen vertrekken. Van de dam en de brug over het machtig wijde Haringvliet gezien vertoont het eiland zich op zijn best, de nieuwe verkeersweg gaat in een grote boog om Ooltgensplaat, Oude en Nieuwe Tonge en Middelharnis heen. Over Dirksland en langs Stellendam bereiken de bussen precies op de vastgestelde tijd Goedereede. Burgemeester J. A. Kleijnenberg schetst in een welsprekend betoog de geschiedenis en de toekomst van zijn gemeente en daarna gaat ieder zijns weegs: de koffie-liefhebbers spoeden zich naar het terrasje voor hotel „De Gouden Leeuw", de ondernemenden beklimmen de machtige toren, de snoepers bestormen de aardige 19de-eeuwse bakkerij in de Pieterstraat om de befaamde Goereese zoete krakelingen te bemachtigen en de pur-sang-oudheidkundigen slenteren door de smalle straatjes en nemen een kijkje bij de molen uit 1791 aan de rand van het stadje. Iedereen is aan zijn trekken gekomen als het uur van vertrek is aangebroken. Tegen 12 uur is Middelharnis weer bereikt, waar in hotel „Jacobi" een uitstekende koffiemaaltijd gereed staat. Te voet begeeft het gezelschap zich na de maaltijd door de Voorstraat naar het stadhuis en de daarachter zo verrassend gelegen kerk.

De bussen rijden dan even door naar Sommelsdijk, waar een korte wandeling wordt geïmproviseerd door de Voorstraat, langs de kerk en door het sfeervolle Kerkstraatje, waar een blik wordt geworpen op het in een drietal 17de-eeuwse huisjes ondergebrachte streekmuseum. Terug gaat het dan naar Middelharnis-Haven, waar de pont van 3 uur gemakkelijk kan worden gehaald. Na een rustgevende overtocht zwaait de pont de haven van Hellevoetsluis binnen, de bussen worden weer bestegen en tegen 4 uur is Den Briel bereikt. Wanneer het gezelschap de imposante Grote Kerk is binnengeschreden, volgt de verrassing van deze middag: ons medelid, mevrouw E. Smit-Noordermeer, neemt plaats op de orgeltribune en brengt, door de organist, de heer W. Racké, begeleid, enige liederen ten gehore. Archivaris J. Klok vertelt iets over de bouwgeschiedenis van de kerk en daarna volgt een korte wandeling door het stadje. Tegen 5 uur komen de excursisten in Heenvliet aan. De zoon van de ambachtsheer, dr. G. A. Lamaison van den Berg, wacht hen op om de in de tuin van het Ambachtshuis gelegen ruïne van het Huis te Heenvliet, die in restauratie is, te bezichtigen. Dr. J. G. N. Renaud verstrekt op de hem eigen wijze een duidelijke toelichting. In snelle vaart rijden de bussen dan naar Rotterdam, waar nabij het Centraal Station deze uitmuntend geslaagde excursie wordt ontbonden. V. D. M.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Dokkum. De voortzetting van het onderzoek binnen de muren der herv. kerk leverde de overblijfselen op van een tufstenen zaalkerkje ter lengte van bijna 18 m, het versmald-rechthoekige koor meegerekend. Dit kerkje was gefundeerd op zwerfkeien, op hun beurt in een grindbed gevlijd. Dit was weer aangebracht op de bodem van een schacht, uitgegraven in een door mensenhand opgetaste kleiheuvel, de „tumulus" na Bonifatius' dood in 754 opgeworpen, teneinde als voetstuk te dienen voor diens gedachteniskerk. Evenals onder de in 1954 reeds blootgelegde tufstenen abdijkerk, welke ten noorden van de thans onderzochte parochiekerk verrees, bleken zich onder de funderingen menselijke geraamten en resten van doodkisten te bevinden. Aanwijzingen, dat op de plaats van het tufstenen zaalkerkje voordien een of meer houten kerken hebben gestaan, gelijk te verwachten viel, werden tot dusverre niet verkregen. Evenmin vertoonden zich de sporen van de „fons", de „crypta" of het „sepulchrum" welke tot het jaar 1580 het doelwit der pelgrims waren. Het onderzoek zal niettemin worden voortgezet en uitgebreid, in de hoop dat het antwoord op de nog altijd rijzende vragen uiteindelijk verkregen zal worden.

Gedurende de week van 2-7 augustus werd de gaarne aanvaarde hulp ondervonden van de A.W.N., uit wier rijen een dertigtal vrijwilligers de spade binnen Dokkums vesten kwam hanteren. Een deel van deze vrijwilligers begaf zich bovendien naar de boerderij Popta-State te Hantumhuizen (West-Dongeradeel), teneinde de funderingen na te gaan van een aldaar eenmaal gelegen stins. Een deel van de ongeveer 1 m zware oostmuur van dit, vermoedelijk uit de 14de eeuw daterende, eertijds omgrachte bouwwerk bleek te zijn opgenomen in de scheidingsmuur tussen voorhuis en schuur van vermelde boerderij en werd onlangs ontdekt bij een herstelling. Dit fragment bevatte o.m. de rondafgedekte toegangsdeur, een schietsleuf benevens de holte voor de grendelbalk. De muren van het huidige voorhuis bleken deels boven, deels naast de stinsfunderingen te zijn opgetrokken en gaven aldus de omtrekken van het bouwwerk aan, dat qua karakter en grootte weinig van de welbekende Schierstins te Veenwouden zal hebben verschild.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

GELDERLAND

Bevermeer, gem. Angerlo. Door twee scholieren, Evert Kloosterboer en Martin Meeuwissen, werd in juni 1965 een boomstamkano ontdekt in de bouwput van het nieuwe gemaal Bevermeer, en wel in de zuidelijke putwand bij de zuidoosthoek van de ontgraving. Tot onze spijt vormde de vondst voor de werkleiding geen reden om de bevoegde instanties te waarschuwen. De kano werd zodoende op 26 juni door de ontdekkers zelf geborgen, hetgeen onvermijdelijk een verlies aan stratigrafische gegevens tot gevolg heeft gehad. Melding van de vondst door de heer L. M. F. Kemming aan mej. drs. E. L. Waardenburg (Gemeentemuseum Arnhem) leidde tot verkenning van vondst en vindplaats op 1 juli. Een dag later werd de kano van de tuin van de familie Kloosterboer te Angerlo, waar deze zo lang in de schaduw van een paar bomen had gelegen, naar de werkplaats van de archeologische afdeling van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders te Ketelhaven (Oostelijk Flevoland) vervoerd. Aldaar wordt het hout door het constant vochtig te houden, voorlopig voor krimpen behoed.

De kano, die enigszins schuin (niet geheel loodrecht) ten opzichte van de putwand lag, werd bij het graven van de put door een draglinebak geraakt. Thans is van de kano nog over een stuk van ca. 3 m, benevens enige losse fragmenten van een der stevens. Vermoedelijk zal een reconstructie van ca. 4 m van de kano mogelijk zijn. De boot is gemaakt van eikehout. Merkwaardig is de aanwezigheid van een spant (eertijds door pen- en gatconstructie met de scheepshuid verbonden), naar thans wordt aangenomen een „laat" kenmerk van dit soort kano's.

Voor een hogere ouderdom spreken voorlopig de vondstomstandigheden. De kano werd op ca. 6 m boven NAP aangetroffen in sterk gelaagd beddingmateriaal, bestaande uit grof zand tot fijnzandige zavels, afgewisseld door zwarte banden, voor het grootste deel opgebouwd uit verslagen organisch materiaal. Dit pakket bevond zich tussen ca. 5.40 en 7.30 m

boven NAP. Het werd afgedekt door een laag grijze, sterk roestige, oude rivierklei (rivierleem), waarschijnlijk beddingmateriaal van de Oude IJssel, van ca. 90 cm dikte. Hierop ligt een pakket bruine grofzandige zavel, afgezet door de Oude IJssel, waarop tenslotte een zode van ca. 15 cm dikte rust. Het maaiveld bevindt zich op ca. 9 m boven NAP. Ten behoeve van het bodemkundig onderzoek — in verband met de ruilverkaveling Bevermeer — door de derde auteur, werden door het pollenanalytisch laboratorium van de Stichting voor Bodemkartering te Wageningen enige pollendiagrammen opgesteld. Uit de diagrammen blijkt dat de oude rivierklei op zijn laatst in het Atlanticum is gevormd. Zou de oude rivierklei, die zich bevond boven de afzettingen waarin de kano werd aangetroffen, een zelfde ouderdom bezitten als het pollenanalytisch gedateerde materiaal, dan zou dit een op zijn laatst Atlantische ouderdom van de kano betekenen. Pollenanalytisch onderzoek en een C14-bepaling zullen hier meer zekerheid moeten brengen.

R.O.B., Amersfoort (J. F. van Regteren Altena), Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide) en de Stichting voor Bodemkartering (J. N. B. Poelman).

NOORD-HOLLAND

Heilo. In het kader der restauratiewerken is een onderzoek aangevangen binnen de muren van de herv. kerk, eertijds de moederkerk van Kennemerland en door Willibrord gesticht.

Het opgaande werk van de huidige, op een zandheuvel verrijzende kerk bevat de overblijfselen van een tufstenen bouwwerk, dat blijkens de opgravingen een versmald koor met half-ronde sluiting heeft bezeten. De breedte van het tufstenen kerkschip bedroeg niet minder dan 10.20 m, die van het koor 5.20 m, terwijl de lengte resp. 21.50 m en 8.30 m was. Onder de fundering van het tufstenen bedehuis, waarvan de vloer ruim een meter lager heeft gelegen dan de tegenwoordige, werden evenwel kistgraven aangetroffen die ons voor de nodige vraagstukken stellen. Bovendien tekenden zich tegen de zandige ondergrond paalkuilen af, welke deze begravingen weer doorsneden, maar niettemin op een bouwwerk wijzen dat ter plaatse van de tufstenen kerk moet hebben gestaan en op dezelfde wijze georiënteerd moet zijn geweest. Hopelijk verschaft voortgezet onderzoek meer klaarheid.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Hilversum, grafheuvels 5 en 6 bij de Erfgooiersstraat. Deze grafheuvels die in de laatste jaren zwaar beschadigd waren door ingravingen en overploeging, liggen nog juist in het Goois Natuurreservaat in een plantsoen langs de rand van de bebouwde kom van Hilversum. Door een subsidie van de gemeente Hilversum konden wij, geassisteerd door een deel van de technische staf van het Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam (I.P.P.), dit jaar een heronderzoek, gevolgd door een restauratie, verrichten (met onderbrekingen 26.4-2.7.1965; de restauratie zal in het najaar worden afgerond). Genoemd onderzoek was bedoeld als completering van de door F. C. Bursch gepubliceerde resultaten van zijn opgravingen in 1934 (*O.M.R.O.L.* 1935, 45-62).

Heuvel 5, waarvan, behalve de noord-zuidsleuf van 1934, het zuid-west kwadrant en een oost-westprofielsleuf werden onderzocht, leverde geen mobilia meer op. Het grijze heuvellichaam was grotendeels verdwenen. Om zijn voet of nabij het centrum heeft deze heuvel geen greppel of paalkrans gehad. De bij het onderzoek van 1934 in situ gebleven gedeelten van het vondstenloze centrale graf suggereren o.i. dat dit graf een bijenkorfgraf is geweest. Datering: Neolithicum.

Heuvel 6 was blijkens het onderzoek van 1934 opgeworpen over een in het centrum ondiep ingegraven crematie met verkoolde balken. Het grotendeels verdwenen heuvellichaam bestond uit zwarte heideplaggen en was later niet meer opgehoogd. Het grondvlak is volledig vrijgelegd. Het bleek nl. dat zich direct buiten de door Bursch waargenomen randgreppel een krans van 11, op min of meer regelmatige afstanden van elkaar geplaatste paalgaten bevond, die tot eenzelfde periode als de greppel behoord heeft. De randgreppel was enigszins polygonaal (diameter 12 m) en had een onderbreking in het z.w. Of de 6 rechthoekig geplaatste ronde verkleuringen van de ingangspartij (een in de onderbreking van de greppel, twee ter weerszijden daarvan in de greppeleinden, en drie op een rechte lijn binnen de greppel telkens recht tegenover één van de eerstgenoemde drie) paalgaten van een dodenhuisje voorstellen, kon door de veroering van de bodem niet met zekerheid worden vastgesteld. Een eventueel vergelijkbare randconstructie werd in ons land in 1953 opgegraven in een urnenveld te Someren (N.-Br.)

(P. J. R. Modderman, *Berichten R.O.B.* 1955, 66-70; *idem* 1962-63, 571-575). Bovendien kent men er twee uit een urnenveld te Neerpelt in Belgisch Limburg (G. Beex en H. Roosens, *Archaeologia Belgica* 48, 1960; *idem* 58, 1961; *idem* 65, 1962). Terwijl deze parallellen in de urnenveldenperiode gedateerd worden, is naar onze indruk de Hilversumse tumulus 6 eerder een voorloper, te dateren tussen 1500 en 1000 voor Chr. Palynologisch onderzoek van grondmonsters uit het oude oppervlak onder de heuvel en van plaggen in het heuvellichaam, alsmede een C14-datering van een sinds 1934 in het Museum voor het Gooi en Omstreken te Hilversum bewaard stuk houtskool uit het primaire graf kunnen hierover uitsluitsel geven.

Rijksadviseur enz. Groningen (A. E. van Giffen) en beheerder afd. 3, oudheidkundig bodemonderzoek van het I.P.P., Amsterdam (J. A. Bakker).

ZUID-HOLLAND

Warmond. In de nabijheid van het Seminarie ligt een terrein dat sinds lang de aandacht van de oudheidkundigen heeft getrokken. De bekende meningsverschillen tussen Fruin, Obreen, Koenen, de plaatselijke historicus Machén en anderen in de jaren '20 over het stamhuis van het geslacht Teylingen zijn na de tweede wereldoorlog ongemerkt opgeborgen in de catacomben der vele oude controversen, vergeten door een nieuwe generatie. Maar de heer Van Varik, ijverig lid van „Oud-Leiden", heeft nog wel eens de aandacht op het terrein bij het Seminarie gevestigd.

Ingrijpende plannen met het perceel noopten tot een beslissing. Na een verkenning besloten wij tot een onderzoek.

De voorlopige resultaten zijn belangwekkend. Het klooster is beslist niet op deze plek opgetrokken, hoewel er zeker enige gebouwen, tot het klooster behorend, hebben gestaan. Een waterput dateert ongetwijfeld uit deze dagen.

Overigens kwamen de funderingen van een grote woontoren (14 x 11 m) te voorschijn. Deze was opgenomen in een ten dele hoekige, ten dele cirkelvormige ommuring. De houten fundering van deze muur en — plaatselijk — stenen van het muurwerk bepalen het beloop van de muur op spectaculaire wijze. Zware palen tonen duidelijk, waar de ingang gezocht moet worden. Het terrein is sterk afgegraven, zodat het oude loopvlak niet behouden bleef. Niettemin zijn op het talud aan de buitenzijde van de muur enkele vondsten gedaan, belangrijk voor de datering. De sterkte schijnt in de 2de helft van de 13de eeuw gebouwd te zijn. Vermoedelijk is hier het „steenhuis" van Heer Dirc van Teylingen, vermeld omstreeks 1270, teruggevonden.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

NOORD-BRABANT

Bergen op Zoom. Zoals in vele oude steden van ons land is men ook in Bergen op Zoom met het saneren van de oude binnenstad begonnen. Deze werkzaamheden zullen met bijzondere aandacht gevolgd moeten worden, daar deze plaats in de ontwikkelingsgeschiedenis van het gebruiksaardewerk een belangrijke rol gespeeld heeft. Omstreeks 1420 bestond er reeds een pottenbakkersgilde, hetgeen een uitzondering voor Nederland betekent. Tegen 1520 moeten er al majolicabakkers gewerkt hebben. Nimmer zijn misbaksels en afval van deze industrie gevonden, hoewel men wel een vermoeden heeft ten aanzien van de wijk, waar het ambacht van de pottenbakkers werd uitgeoefend.

Door de oplettendheid van de heer Fons Gielis worden hoe langer hoe meer scherven uit de oude wijken verzameld, die een kijk geven op de produktie van de Bergense pottenbakkers en de basis leggen voor de komende onderzoekingen.

Uit de bewoningsresten rondom het Markiezenhof kwam nog al wat blauwgrijs aardewerk te voorschijn. Elders werd een stortplaats ontdekt van schervenmateriaal (blauwgrijs en rood), waaronder misbaksels.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

LIMBURG

Geysteren. Voor de derde maal in successie organiseerde de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis (N.J.B.G.) een werkkamp om het onderzoek van de ruïne te Geysteren voort te zetten. Bij de voorafgaande campagnes was gebleken dat de voorburcht, wellicht in de 15de en 16de eeuw, een bewoningsfase gekend heeft die deze een bijzondere betekenis verleende. Er zijn sterke aanwijzingen voor de veronderstelling dat hoofdgebouw en voorburcht als twee zelfstandige, gelijkwaardige complexen naast elkaar bestaan hebben.

Er is in de periode van 2-14 augustus door de leden van de N.J.B.G. weer veel werk verzet. Bij het detailonderzoek op het terrein van

het hoofdkasteel zijn overblijfselen teruggevonden van een overgangsfase tussen de ronde toren met schildmuur (1ste periode, 13de eeuw) en de ingrijpende herbouw uit het midden van de 17de eeuw. Bovendien werd er in mergel uitgevoerd muurwerk blootgelegd, dat deel uitmaakte van een tot nu toe niet als afafzonderlijke bouwperiode herkende wijziging van de oorspronkelijke toestand. Een deel van de tot deze nieuwe fase in de ontwikkeling behorende funderingen heeft een totaal afwijkende richting en verdwijnt onder de keldervloer van de huidige achterbouw. Het voornemen bestaat het komende jaar bedoelde keldervloer uit te breken en de fundamenten verder te volgen.

Het staat nu wel vast dat de toren, tot de verwoesting van 1944/45 als poorttoren fungerend, oorspronkelijk als hoektoren bedoeld was en geen doorgang bevatte.

Op de voorburcht werd het bestaan van kelders aangetoond; ook hier kwamen funderingen aan het licht, opgetrokken uit mergelblokken.

Een oriëntatiesleuf wees uit dat op ongeveer 2 m onder het huidige loopvlak nog afbraakpuin ligt (afgedekt door ophogingslagen zonder puin), waarvan de betekenis en de herkomst ons nog ontgaan.

Een vierde campagne zal nodig zijn om meer klaarheid in de geschiedenis van het kasteel te brengen. Dank zij de welwillende medewerking van baron De Weichs de Wenne en de geestdrift van vele N.J.B.G.-leden is een voortzetting van het onderzoek wel zo goed als verzekerd.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

Maastricht. Het onderzoek aan de westzijde van de Stokstraat, dat betrekking heeft gehad op gedeelten van de kelders van de panden Stokstraat 24 en Havenstraat 11A, is op 10 augustus beëindigd. Aangezien de voor een opgraving beschikbare ruimte betrekkelijk klein was, konden slechts beperkte resultaten worden verkregen en zijn lang niet alle geconstateerde bouwkundige verschijnselen te verklaren.

In de kelder van de Havenstraat 11A is een drietal n.-z. gerichte, parallel lopende muren ontdekt, die zeer waarschijnlijk alle uit de Romeinse tijd dateren. Het meest oostelijke muurwerk, dat is samengesteld uit specie, stukken kolenzandsteen, mergel en dakpannen, ligt in het verlengde van een muur die in 1963 op de binnenplaats ten westen van het pand Stokstraat 22 is gevonden en die aanvankelijk de westelijke begrenzing heeft gevormd van het apodyterium van het grote badgebouw (gebouw B).

In de kelder van Stokstraat 24 zijn aan de oostzijde enige muren gevonden die behoord hebben tot het oudste gebouw waarvan tijdens de opgraving van 1963 in deze omgeving overblijfselen zijn aangetroffen, nl. het gebouw D, dat in de tijd na ca. 100 is opgetrokken (zie J. E. Bogaers in: *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1964, *33). Van dit bouwwerk kennen wij nu behalve een langwerpige, o.-w. gerichte ruimte die aan de westzijde door een apsis is afgesloten, drie ten zuiden daarvan gelegen rechthoekige vertrekken. Het middelste hiervan, welks muren zijn opgebouwd uit lagen mergelstenen die hier en daar zijn afgewisseld door rijen tegulae (opus listatum), heeft in een latere periode dienst gedaan als stookruimte (praefurnium) van het badgebouw (B). Westelijk van het praefurnium zijn overblijfselen gevonden van het bijbehorende stookkanaal (furnus) en van een warmwaterbassin (alveus), dat gelegen is aan de oostzijde van het reeds in 1963 gedeeltelijk ontgraven caldarium.

Bij de ingang van het stookkanaal was niets (meer) te zien van twee „ijzeren posten"(?), die daar in 1840 geconstateerd zouden zijn (zie W. Goossens in: *De monumenten in de gemeente Maastricht = De Ned. mon. v. Gesch. en Kunst* V 1, afl. 1, Den Haag 1926, 30).

De bovenvloer (suspensura) van de alveus is nog grotendeels intact; deze ligt op hypocaustumpijlers en uit tegels opgetrokken muurtjes. In de alveus is geen spoor van tubulering aangetroffen.

Verder naar het westen kwam een gedeelte van de suspensura van het caldarium aan het licht. De overgang van het caldarium naar de alveus was naar het schijnt gevormd door een uit tegels opgebouwde borstwering of bank (pluteus) met treden. Ten westen van de pluteus zijn in het caldarium sporen gevonden van een plint in de vorm van een kwartcilindervormige band van opus signinum.

Tot de losse vondsten behoren een tegulafragment met een door een cirkel omgeven stempel MHF in holle letters, en een bodemfragment van een terra sigillata-kommetje Dragendorff 27 met het stempel OF. RVFINI, d.i. Rufinus van La Graufesenque (Nero-Domitianus).

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

AMERSFOORT
— *Zonnehof.* Kunstenaarsgroep De Ploegh -4 okt.
Sal Meyer 9 okt.-15 nov.
— *Muurhuizen 3.* Erika Visser -27 sept.
Fr. Vaněn 2-25 okt.

AMSTERDAM
— *Stedelijk Museum.* De 50 best verzorgde boeken van 1964 -20 sept.
— *Museum Fodor.* V. D. Rijnprijs voor metaalplastieken 1965 -9 okt.
— *Kon. Instituut voor de Tropen.* Bali, kringloop van het leven -1 okt.
— *Rembrandthuis.* Rembrandt in de zwarte kunst -1 okt.
— *Zoölogisch Museum.* Jac. P. Thijsse
— *Arti et Amicitiae.* Oude boeken 5-9 okt.
— *Bols' Taverne.* Presentatie X -25 okt.
— *Galerie Espace.* Lothar Fischer -7 okt.
— *Galerie 845.* J. Arons en Jacqueline Blewanus -1 okt.
— *Galerie Viruly.* P. Citroen -15 okt.

APELDOORN
— *Van Reekumgalerij.* Berlijn — contact 1965. Junge Berliner Künstler — Mode (das Lettehaus, Berlijn) -28 sept.

BERGEN (NH)
— *Kunstcentrum.* E. van der Wal -24 sept.

BEVERWIJK
— *Boumans.* A. Bosboom en G. Volger -23 sept.

BREDA
— *Beyerd.* De wereld van de Bijbel -27 sept.

DELFT
— *Prinsenhof.* Delft zoals het was en wordt -15 nov.
Wereldtentoonstelling van de fotografie: Wat is de mens? -18 okt.
— *Fenna de Vries.* G. Voskam -23 sept.
— *Mensa.* Ben Hoezen -1 okt.

ENKHUIZEN
— *Zuiderzeemuseum.* Het kunstenaarsoog ziet Enkhuizen -1 nov.

ENSCHEDE
— *Rijksmuseum Twenthe.* Isaac Israëls 18 sept.-17 okt.

GOUDA
— *Catharina Gasthuis.* Nederl. grafiek -4 okt.

'S-GRAVENHAGE
— *Gemeentemuseum.* Jan van Heel -20 sept.
Zweedse grafiek -27 sept.
Mozart in Nederland 18 sept.-8 nov.
W. Bouthoorn 22 sept.-15 nov.
Herman Heijermans 25 sept.-15 nov.
Constant Nieuwenhuis 2 okt.-22 nov.
— *Museum van het Boek (Meermanno-Westreenianum).* Het Nederlandse boek en de Nieuwe Kunst, 1892-1906 -30 sept.
— *Museum van het Onderwijs.* Jac. P. Thijsse
— *Panorama Mesdag.* Leden ODIS -10 okt.
— *Galerie Al-Veka.* Nieuwe stromingen, bob, pop en op-art 21 sept.-19 okt.
— *Galerie Cojean.* Irene van Vlijmen en Henny Radijs -4 okt.
— *Het Kunstcentrum.* Groep Fugare -3 okt.
— *Galerie Orez.* M. Cardena en P. Struyken 25 sept.-20 okt.
— *Kunstzaal Polder.* B. Mankes -18 sept.
J. Pasman 25 sept.-20 okt.
— *Pulchri Studio.* A. van Meyer -26 sept.
— *Algemeen Rijksarchief.* Ceylon-Nederland in het verleden 1602-1796 -eind sept.

GRONINGEN
— *Mangelgang.* M. Sesteer -24 sept.

HAARLEM
— *Het Huis van Looy.* Sal Meyer -3 okt.
— *Kunstcentrum De Ark.* Foto's van P. Dullaert -9 okt.
— *In 't Goede Uur.* Poppe Damave 1-31 okt.
— *Vishal.* H. N. Werkman -4 okt.

HEEMSTEDE
— *Artificia.* K. Okx en A. Varela -1 okt.

HENGELO
— *Hengelose Kunstzaal.* Groep 130 -27 sept.
— *Galerie De Pook.* Jan Bolink -27 sept.

'S-HERTOGENBOSCH
— *Prov. Noord-Brabants Museum.* Brabants Zilver -27 sept.

HILVERSUM
— *Gooi's Museum.* Vereniging Beeld. Kunstenaars Hilversum -27 sept.
— *Kantine De Jong.* Een programma van geuren -22 sept.
— *Reflex.* D. van der Kop -30 sept.

HOENSBROEK
— *Kasteel.* Beelden uit Brabant -20 sept.

LAREN
— *Singermuseum.* Piet Klaasse

LEEUWARDEN
— *Prinsetún.* 10 Gouachisten -27 sept.

LEIDEN
— *Rijksmuseum voor Volkenkunde.* Unievisie '65 -19 sept.

LISSE
— *Galerie De Kibboets.* W. Compier, A. de Groot, R. Ebell en Fr. Verpoorten -1 okt.

MAASTRICHT
— *Dejong-Bergers.* A. Drielsma -1 okt.

MIDDELBURG
— *Van Benthem en Jutting.* J. Dam, C. Broerse en W. F. A. J. Vaarzon Morel -30 sept.

NAARDEN
— *Raadhuis.* Ned. Vereniging van Zeeschilders -20 sept.

NIJMEGEN
— *De Waag.* España, Spanje als motief in de Ned. schilderkunst sinds 1880 -27 sept.

OTTERLO
— *Rijksmus. Kröller-Müller.* P. van Hoeydonk, V. Gentils, Brusse en del Pezzo -26 sept.

PURMEREND
— *Galerie 't Gouw.* Purmerend in verleden, heden en toekomst -19 sept.

ROTTERDAM
— *Mus. v. Land en Volkenkunde.* Indonesië en Oceanië, kunst uit particulier bezit -3 okt.
— *De Brug.* Marijke van Epen -1 okt.
— *Delta.* G. Bertini en P. A. Gette -21 sept.
— *Rott. Kunstkring.* G. Asselbergs en Th. Niermeyer 25 sept.-17 okt.
— *'t Venster.* Erik Tiemens -24 sept.
Hans Hollenbach 25 sept.-15 okt.
— *Warenhuis Ter Meulen.* Kunst voor U — Kunst van Nu -16 okt.
— *Museum Boymans van Beuningen.* Spelend in de wereld -31 okt.

SITTARD
— *Kritzraedhuis.* Facetten der Ned. Schilderkunst uit de 17de eeuw -28 sept.

TERSCHELLING
— *Natuurhistorisch Museum.* Vogeltrek en trekvogels -1 okt.

TILBURG
— *Textielmuseum.* Doekdrukkunst in kleur en techniek -1 jan.
1000-jaar oude Peru-weefsels -1 okt.

UTRECHT
— *Centraal Museum.* Beeldhouwkunst uit de 20ste eeuw uit eigen bezit -8 nov.
— *De Utrechtse Kring.* Humor in de Japanse grafiek -27 sept.
Pieter Defesche 2-24 okt.

VEERE
— *Kunstzaal van Lier.* Degouve de Nuncques, R. Kimpe en L. Heijmans -30 sept.

ZEIST
— *Het Slot-Ned. Kunststichting.* Livinus schildert met licht -11 okt.

NIEUWSBULLETIN KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND, AFLEVERING 10, BLZ. *125-*132, 15 OKT 1965
REDACTIE-SECRETARIAAT BALEN VAN ANDELPLEIN 2, VOORBURG

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Bartlehiem, gem. Tietjerksteradeel. Onder het erf zowel als de schuur van de boerderij, bewoond door de heer P. Hoogland en gelegen op de overblijfselen van een grotendeels afgegraven terp, is een gemetselde, overwelfde gang aangetroffen. Deze kon over een lengte van minstens 12 schreden worden afgepeild en bevond zich met de kruin ongeveer 1.50 m beneden het huidige oppervlak. Mede gezien de betrekkelijk geringe hoogte en breedte van de gang — circa 1.20 resp. 0.80 m binnenwerks gemeten — zal men hier niet zozeer te doen hebben met een vluchtgang dan wel een waterleiding. Daar zich ter plaatse eenmaal het in 1170 gestichte Premonstratenser nonnenklooster Bethlehem bevond, ligt de gedachte voor de hand dat de aanleg verband houdt met de huishoudelijke voorzieningen van deze proosdij, waardoor spoelwater uit de kloostergracht kon worden betrokken. Niettemin zij opgemerkt dat de zijmuren van het kanaal weliswaar uit kloostermoppen zijn opgemetseld, doch de kruin uit bakstenen van een formaat, dat eerst in de loop der 16de eeuw in Friesland in zwang geraakte. Nader onderzoek zal nog volgen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

GELDERLAND

Ede. Tijdens restauraties aan het in 1801 gebouwde huis Kernheim is men bij het graven van sleuven voor riolering, waterleiding en kabels gestoten op funderingen van het middeleeuwse huis Kernheim. Het wordt nu wel waarschijnlijk, dat het vroeg 19de-eeuwse huis op de plaats van het middeleeuwse kasteel gebouwd is.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

Lobith. In de buurtschap Spijk bij Lobith is door naarstig speurwerk van de heren Bredie en Stegeman waarschijnlijk de plaats van het oude, in oorsprong 13de-eeuwse tolhuis van Lobith ontdekt. Met behulp van enkele vrijwilligers werd een klein gedeelte van een vloer en wat metselwerk blootgelegd. Verdere conclusies mogen hier overigens nog niet uit getrokken worden.

Het gevondene is opgemeten en afgedekt om het ongeschonden te bewaren voor een later, uitgebreid onderzoek.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

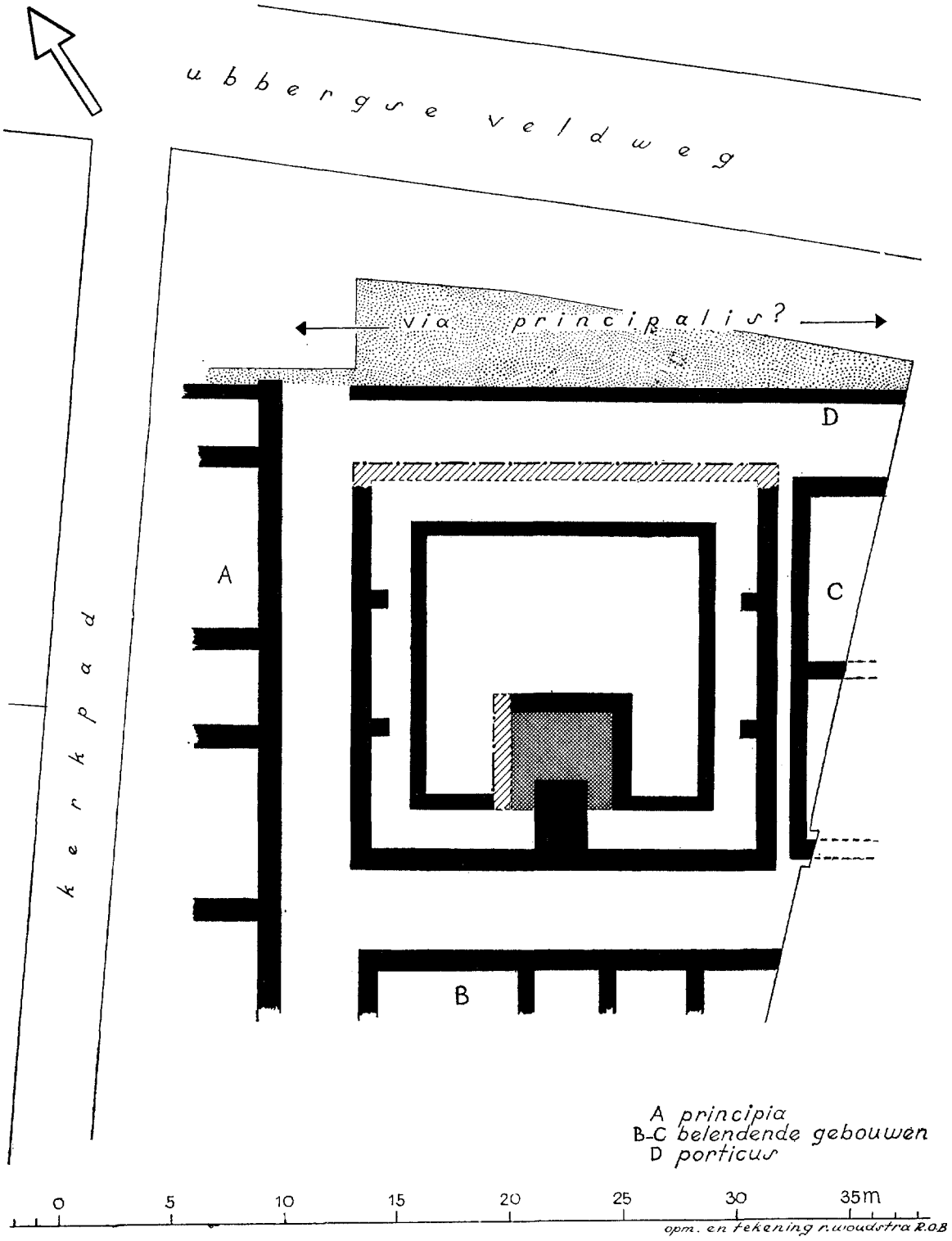
Nijmegen. Sedert april 1965 (zie blz. *62-*64) is de opgraving voortgezet.

1. In de tuin van „Mater Dei",
2. voor de Theresia-kleuterschool daartegenover, Ubbergsche Veldweg 97.

De beheerders van beide terreinen gaven welwillend toestemming tot het onderzoek; ook op deze plaats is daarvoor een woord van dank op zijn plaats.

1. De bouwsels voor het z.o. front van de principia (zie *63) bleken nogal samengesteld, vooral omdat er hier in de resten der stenen gebouwen bij uitzondering twee perioden te onderscheiden bleken. De grondsporen van de vroeg-Flavische houten gebouwen worden er door oversneden en ten dele overdekt, voor zover ze niet voor het maken van de fundamenten vergraven zijn. De verschillende configuraties zijn dus vaak niet al te duidelijk. Wat de Augusteïsche periode betreft beperken de sporen zich tot enkele (meestal grote) afvalkuilen.

De laat-Flavische steenbouw echter leverde ons de plattegrond van een geïsoleerd gebouw (zie de plattegrond op blz. *126). Het geheel vormt een vierkant van 18.70 m buitenwerks. Daarbinnen ligt een parallelle fundering van 13.20 m in het vierkant, waarvan de z.w. zijde onderbroken wordt door een uitspringende rechthoek van 6.20 bij 2.50 m, die een vloertje omsluit, dat overigens geheel was vernield, zodat er alleen losse brokken van opus signinum ter plaatse lagen. Annex met de buitenmuur, maar door een duidelijke voeg ge-

ubbergse veldweg
via principalis?
kerkpad
A
B
C
D
A principia
B-C belendende gebouwen
D porticus
0 5 10 15 20 25 30 35m
opm. en tekening r.woudstra R.O.B

scheiden, ligt een zwaar fundament van 3.10 bij 2.30 m, bestaande uit tufbrokken in harde mortel, waaronder de gewone grondslag van leem en keien. Ook in de daarbij aansluitende muur was nog veel tuf aanwezig; elders was deze grotendeels uitgebroken en waren alleen de keien in leem over, vaak nog afgedekt met een specielaag.

De buitenmuur is met zijn 85 cm breder dan het binnen-fundament van 60 cm. De eerste is 40 cm dieper aangelegd dan het laatste; dit zal wel een zuilenrij gedragen hebben, in tegenstelling tot het buitenfundament, waarop wij een muur reconstrueren. Aan twee (misschien drie) van de buitenmuren springen binnenwerks muurstukken naar voren. Bij het aanleggen van de funderingen voor de latere stenen gebouwen zijn zowel de n.o. buitenmuur als de n.w. fundering van de naar binnen uitspringende rechthoek verdwenen en is een eventuele ingang onduidelijk geworden. Ook binnen het peristyl schijnt een plaveisel gelegen te hebben, dat echter tot op geringe sporen verdwenen was.

Een parallel voor dit gebouwtje is nog niet gevonden. Voorgeschreven zijn — volgens „Hyginus" — op de hoeken van de principia, aan de via principalis, rechts (d.w.z. als men met het gezicht naar de porta praetoria staat) een auguratorium, links een tribunal. Aangezien wij de porta praetoria gevonden menen te hebben (*Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1964, *303 v. en *307 v.), zou hier dus het auguratorium moeten liggen. De gevonden plattegrond lijkt hiervoor echter weinig geschikt. Misschien kunnen wij er beter een tribunaal in zien, en dan van een ongewoon monumentaal soort. In tijdelijke legerplaatsen kan het een plateau van zoden zijn, in meer permanente is het vaak van steen opgemetseld. Van hier spreekt de veldheer zijn troepen toe en oefent hij de rechtspraak uit. Voor dit laatste doel kan men ons gebouwtje bij uitstek geschikt achten, wanneer men zich de rechter op een zetel denkt, geplaatst op het vloertje van het naar binnen uitspringend gedeelte; achter hem, op het zware fundament, kan een beeld gestaan hebben van de keizer in wiens naam hij recht sprak, tenzij men wil aannemen dat de zetel van de veldheer op dit zware muurwerk gestaan heeft. De beschuldigde kan men zich op de binnenplaats denken, aanklagers en verdedigers eventueel onder de porticus. Intussen is dit niet veel meer dan een fantasie, maar pogingen tot andere verklaringen (een heiligdom bijv.) bevredigen nog minder.

Van de belendende gebouwen uit dezelfde periode vindt men op de afgebeelde plattegrond enkele delen. Van dat aan de z.w. zijde is intussen meer ontgraven; het heeft een reeks vertrekken van minstens twee zijden van een binnenplaats. Het jongere stenen gebouw, dat ook ons „tribunal" heeft overdekt, had een groter oppervlak, maar een soortgelijke plattegrond, nl. eveneens minstens twee rijen vertrekken aan een binnenplaats. De muren van het laatste gebouw hebben in aanleg de uitzonderlijke breedte van pl.m. 1.25 m tegen 0.85 bij de oudere bouw.

In deze jongste fundering zijn de brokken aangetroffen van een stukgeslagen grafsteen met inscriptie, echter niet volledig. Een voorlopige reconstructie leert ons dat deze stond op het graf van een soldaat van het 10de legioen, die op 30-jarige leeftijd, na tien dienstjaren, gestorven is. Omdat het legioen zonder eretitels vermeld wordt, moet de steen van voor 89 dateren. Het is niet uitgesloten dat voortgezet onderzoek in de nog niet blootgelegde delen van het fundament nog meer fragmenten te voorschijn brengt en wij zo ook de juiste naam en de herkomst van de soldaat vernemen. Intussen is het niet duidelijk hoe en wanneer men er toe is gekomen om een grafzerk van de militaire begraafplaats te vernielen en in deze fundering te gebruiken. Het liefst denkt men dan nog aan de tijd na het vertrek van het 10de legioen, d.i. na 104, toen afdelingen van andere legioenen de legerplaats bewaakten en onderhielden.

2. Voor de Theresia-kleuterschool werd tijdens de vakantie een strook van 45 x 7.50 m ontgraven. Het onderzoek bracht hier een aanvulling van de achter de school reeds in 1962 ten dele gevonden officierswoning, alsmede het front van een tweede dergelijke woning; bovendien de voortzetting van de rij „winkeltjes" aan de via principalis. Ook hier overdekten en sneden deze de sporen van houten bouwsels uit de vroeg-Flavische periode. Resten uit de Augusteïsche periode waren nauwelijks aanwezig. Op dit terrein is het onderzoek beëindigd.

Tot de mobiele vondsten behoren (sub 1) een munt van keizerin Faustina („Diva", dus geslagen tussen 141 en 161) en opnieuw frag-

menten van beschilderde muurbepleistering.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (H. Brunsting).

NOORD-HOLLAND

Krommenie. Door enige leden van de werkgroep Zaanstreek der A.W.N. zijn voor en na aanvullende onderzoekingen verricht binnen de trapeziumvormige palissade nabij De Ham aan de voormalige Vliet, ten westen van Krommenie (zie *Nieuwsbulletin K.N.O.B.,* 1964, *281-*283). De in *283 beschreven afzonderlijk geplaatste palen bleken achteraf een onderdeel uit te maken van vier, elkaar in tijdsorde opvolgende, rechthoekige bouwsels, waarvan de afmetingen ten naaste bij achtereenvolgens bedroegen 3.75 x 2.75, 4 x 2.75, 3 x 3.25 en 3.75 x 3.25 m. Deze bouwsels vielen nog weer in twee groepen van twee uiteen, welke door afwijkende bouwtrant zowel als plaatsing duidelijk te onderscheiden vielen. Hoewel men op het eerste gezicht geneigd is deze constructies als graanbergplaatsjes te beschouwen, door middel van palen boven het van nature uiterst vochtige oppervlak gesteld, pleit hiertegen anderzijds de omstandigheid dat zich noch binnen, noch buiten de vermelde palissade ooit enig ander bouwwerk, woning of boerderij bevonden heeft, terwijl de binnen deze omheining geborgen vondsten zich tot potscherven en dergelijke beperken, bij uitsluiting onder, dan wel naast de beschreven constructies aangetroffen. In samenhang met deze scherven vielen bovendien enige brandhaarden waar te nemen, alsmede een depotvondst van gebakken slingerkogels. Vooralsnog menen wij derhalve onze veronderstelling, dat men hier met een sacrale aanleg te maken heeft, op flinke afstand van de toentertijd bewoonde wereld gelegen en aan de oever van een kreek op moerassig terrein gebouwd, te mogen handhaven. Voor het overige wekken de nieuwe waarnemingen de indruk dat de aanleg een onderbreking in het gebruik heeft gekend, gepaard gaande met een ophoging van het terrein. Met de tweede fase correspondeert niet alleen de tweede groep bouwsels, doch ook de palissade, welke aanvankelijk niet aanwezig geweest schijnt te zijn.

Ook thans weer bevond zich onder het inheemse schervenmateriaal Gallo-Romeinse import, welke door prof. dr. J. E. Bogaers, drs. C. Morren en ir. J. Trimpe Burger konden worden herleid tot betrekkelijk vroege specimina uit de 1ste eeuw na Chr., waaronder een randfragment van een terra sigillata-kom, Dragendorff 29, daterende uit het tweede kwart van vermelde eeuw en onder meer bekend uit de legerplaats Camulodunum. Daarnaast ook fragmenten van terra sigillata Ritterling type 9 en Dragendorff 24/25, uit de tijd van keizer Claudius, Dragendorff 15/17 (?) etc. Behalve terra sigillata maken tevens fragmenten van pijpaarden kruiken of amfora's, ruwwandige potjes, fijne bekertjes met gruisbestrooiing, met ijzerverf bestreken, etc. deel uit van dit opmerkelijke materiaal.

Tot slot zij nog opgemerkt dat alle vier gebouwtjes een strekking naar het noordoosten vertoonden, afwijkende van de trapeziumvormige palissade, waarvan de basis juist in de richting oost-west lag.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

ZUID-HOLLAND

Warmond. Het onderzoek op het terrein in de nabijheid van het Seminarie is wat gestagneerd als gevolg van noodzakelijke, grote grondverplaatsingen.

Nieuwe vlakken zijn nu opengelegd, waarin de resten van een poortgebouw en sporen van een gebouw uit de 15de eeuw (de kloosterboerderij?) te voorschijn zijn gekomen. Ook het beloop van de ringmuur kan nu verder gevolgd worden, zodat straks een vrij complete plattegrond een der resultaten van het onderzoek zal uitmaken.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

NOORD-BRABANT

Halve Mijl, gem. Veldhoven. Ruim 300 m van de plaats waar prof. dr. W. Glasbergen destijds een nederzetting der Vlaardingen-cultuur aantrof, werden thans op een geploegd bosperceel sporen van waarschijnlijk dezelfde cultuur aangetroffen. Het betreft verspreide aardewerkscherven, een bladvormige pijlpunt, enige krabbertjes en een klein fragment van een gepolijste vuurstenen bijl. De voorwerpen zijn verspreid over een oppervlakte van 10 x 10 m.

Ongeveer 100 m van de vindplaats lag een bijzonder fraai afgewerkte gesteelde vuurstenen pijlpunt.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Oirschot. In deze gemeente werd een merkwaardige ringwal ontdekt met een diameter van bijna 60 m. De wal is van heideplaggen opgebouwd. Het middengedeelte is volkomen vlak. De ronde vorm heeft geen enkel verband met de perceelsgrenzen. Vermoedelijk dateert het monument uit de Bronstijd.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Oirschot. In deze gemeente kon de juiste vindplaats worden teruggevonden van een aantal urnen die omstreeks 1950 bij een zandafgraving werden ontdekt. De urnscherven werden sindsdien bewaard door de heer H. Scholman, arts te Oirschot.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Uden. Bij graafwerkzaamheden ten behoeve van de bouw van een woning in de buurtschap Bitswijk zijn einde mei door de heer J. Raaymakers ca. 20 cm onder het maaiveld scherven van aardewerk en crematieresten gevonden. Verreweg de meeste scherven hebben deel uitgemaakt van een Romeinse, ruwwandige, lichtgrijze beker met randjesversiering, die oorspronkelijk waarschijnlijk met een „vernis"-laag bedekt is geweest. Het ziet er naar uit dat we hier te maken hebben met de overblijfselen van een crematiegraf uit de 2de of 3de eeuw. Tot de vondsten behoren verder vier „inheemse" scherven (Urnenveldentijd-Romeinse tijd) en vier stukken van 15de/16de-eeuws aardewerk.

De vindplaats was, volgens een mededeling van de heer G. Beex, Eindhoven, gelegen op het z.w. einde van een smalle, naar het n.o. iets breder en hoger wordende zandrug. Het was dus te verwachten dat in n.o. richting nog meer vondsten gedaan zouden kunnen worden. Helaas is het betreffende terrein thans geheel geëgaliseerd.

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

LIMBURG

Weert. In deze gemeente werd een ringvormige uit heideplaggen opgebouwde wal ontdekt die een diameter heeft van ruim 60 m. De wal is hoger dan die van Oirschot (zie linker kolom). Een dergelijke wal zonder verhoogd centraal gedeelte is ook bekend onder Postel (België). Deze ligt slechts een paar honderd meter over de grens van Bergeijk. Deze laatste ringwal heeft een diameter van 35 m.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALKMAAR

— *Sted. Museum.* Nederlandse Kring van tekenaars -8 nov.

ALMELO

— *De Waag.* F. Hunziker, W. van Schothorst en Job Goldenbelt -1 nov.

AMERSFOORT

— *Zonnehof.* Sal Meyer en Siebe Wiemer Glastra, twee Zondagschilders -15 nov.
— *Muurhuizen 3.* Fr. Vanèn, schilderijen, gouaches, tekeningen -25 okt.
— *Kunsth. Ch. Mol-'t Oude Weevershuys.* Ton Cramer -17 okt.

AMSTELVEEN

— *Aemstelle.* Schilderijen van Ferd. Erfmann en glas naar ontwerpen van A. D. Copier -28 okt.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum.* De Duitse gravure in de 16de eeuw -9 jan.
— *Stedelijk Museum.* Erich Heckel -1 nov.
Werkgroep Plakat Praag, Tsjechoslowaakse affiches -8 nov.
Nederlandse Kring v. Beeldhouwers -25 okt.
Nederlandse edelsmeden II, A. Dumbar en T. Meulendijks -8 nov.
— *Zoölogisch Museum.* Jac. P. Thijsse (1865-1965)
— *Arti et Amicitiae.* Groepstentoonstelling -8 nov.
— *Bols' Taverne.* Presentatie X-Prent 190 -25 okt.
— *Kunsth. Ina Broerse.* Dora Esser, Hieke Langereis, Jos H. Eppens-v. Veen -21 okt.
— *La Maison du Chat qui pelote.* Mevr. Ad Hondius en A. Hendrikse -15 dec.

— *Galerie Graphil.* Konfrontasie, najaarsexpositie -24 okt.
Th. Swagemakers, Lucebert, Vanderburgt, J. Cremer, J. Kass, E. Brands, e.a. -30 okt.
— *Kunsth. Santee-Landweer.* Lex de Bruijn (vrije val) -31 okt.
— *Kunsth. Magd. Sothmann.* David Kouwenaar -22 okt.
— *Galerie Swart.* A. Varela en H. Huysman -24 okt.

APELDOORN
— *Gem. van Reekumgalerij.* Boekje open, collecties exlibris en klein grafiek -24 okt.
Dries Kreykamp, beeldhouwwerk -31 okt.
Nieuwe figuratie, 14 kunstenaars -31 okt.

ARNHEM
— *Gem. Museum.* Keramiek i. d. tuin (18 ceramisten) -31 okt.

BEVERWIJK
— *Stadskantoor.* Nico Betjes, houtplastieken, en René v. d. Meulen, foto's -19 nov.

CASTRICUM
— *Aula lagere school.* Kunst uit Bergen in viervoud (Kees den Tex, Fr. Meyers, G. v. d. Leeden en J. Sax -24 okt.

DELFT
— *Sted. Museum Het Prinsenhof.* Toon Kelder (70 jaar) -16 nov.
— *Museum Lambert v. Meerten.* Schilderingen (Scrolls) uit Taiwan -25 okt.
— *Mensa.* André van Helden, schilderijen -31 okt.
— *Ethnografisch Museum.* Indonesische kunst uit eigen bezit -eind 1965

DEURNE
— *Museum Dinghuis.* Collectie Wiegersma

DEVENTER
— *De Muntentoren.* S. le Polle -1 nov.

DORDRECHT
— *Dordrechts Museum.* Kleden aan de wand -31 okt.

EINDHOVEN
— *Sted. van Abbemuseum.* Arthur Spronken, beeldhouwwerken -2 nov.
K. R. H. Sonderborg -22 nov.
— *Galerie Slegers.* Claude Magelhaes en Jungy Fuseya -23 okt.

ENKHUIZEN
— *Zuiderzeemuseum.* Het kunstenaarsoog ziet Enkhuizen -1 nov.

ENSCHEDE
— *Twents-Gelders Textielmuseum.* Hedendaags handwerk in de woning van nu -14 nov.

FINSTERWOLDE
— *Galerie Waalkens.* Galerie Delta (Rotterdam) bezoekt Galerie Waalkens (19 kunstenaars) -5 nov.

GOUDA
— *Sted Museum Het Catharinagasthuis.*
R. Drayer 17 okt.-22 nov.

'S-GRAVENHAGE
— *Gemeentemuseum.* Mozart in Nederland -8 nov.
W. Bouthoorn -11 nov.
H. Heyermans-herdenkingstentoonst. -15 nov.
Constant (Nieuwenhuis) -22 nov.
Beelden uit de verzameling Bär 20 okt.-22 nov.
— *Museum van het Boek-Meermanno Westreenianum.* De 50 bestverzorgde boeken van 1964
— *Panorama Mesdag.* Prijsvraag Soclair 1965 -7 nov.
— *Museum v. h. Onderwijs.* Delta -1 juni
Herdenkingsexp. Dr. J. P. Thijsse -31 dec.
— *Haagse Kunstkring.* Pieter Biesiot, Annie Borst Pauwels en Willem Schrofer -23 okt.
— *Kunstz. Mart. Liernur.* Nora van der Flier en Rudi Rooyackers -22 okt.
— *Kunstz. Nouvelles Images.* Gremio '62 (3 Spaanse schilders) -24 okt.
Jubileumexpositie 5 jaar Galerie Nouv. Images -24 okt.
— *Kunstz. Polder.* Mevrouw Ter Spill-Witteveen -15 nov.
— *Pulchri Studio.* Najaarsexp. werken v. leden -24 okt.

GRONINGEN
— *Groninger Museum.* Jaap Wagemaker en F. H. Bach -8 nov.
— *De Mangelgang.* Zekveld -5 nov.

HAARLEM
— *Het Huys van Looy.* Leden van Kunst zij ons Doel 18 okt.-19 nov.
— *De Ark.* Grafiek van Gert Beyer -7 nov.
— *In 't Goede Uur.* Poppe Damave -31 okt.
— *De Vishal.* H. N. Werkman -25 okt.
Ernst Haas, foto's 28 okt.-18 nov.

HEERLEN
— *Raadhuis.* Jonge schilders uit Limburg -30 okt.

HENGELO (O)
— *Hengelose Kunstz.* Oswald Wenckebach (1895-1962) -25 okt.
— *Galerie De Pook.* Wim Hofman -21 okt.

HILVERSUM
— *Gooi's Museum.* Juan Sala Santonja -31 okt.
Han Bennink, e.a. 6-29 nov.
— *Reflex.* Groep Kode -8 nov.

LAREN
— *Singermuseum.* Tekeningen van Piet Klaasse -15 nov.

LEEUWARDEN
— *Kunstcentrum Prinsetún.* Israëlische schilders 19 okt.-8 nov.

LEIDEN
— *Sted. Museum De Lakenhal.* Aquarel-aquaforte, werk van de Hollandse aquarellistenkring en van De Grafische -1 nov.
— *Kunstz. De Ruif.* Jan van Geem, aquarellen -31 okt.

NIEUWKOOP
— *'t Regthuys.* Eelco Glastra van Loon -1 nov.

NIJMEGEN
— *Galerie Pluymen.* Zvi Mairovitch -28 okt.
Yehiel Krize 28 okt.-16 nov.

ROTTERDAM
— *Museum Boymans-van Beuningen.* Spelende in de wereld; vrije tijdsbesteding gedurende 5 eeuwen -31 okt.
— *Museum v. Land- en Volkenkunde* Leven en dood op Sumba
— *De Brug.* Grafiek van Jaap Kraanen -13 nov.
— *Kunstz. Lijnbaan.* Herdenkingstentoonst. Anna Blaman -25 okt.
— *Kunstz. Zuid (Zuidplein).* Joop Brans -27 okt.
— *Spaarbank (Botersloot 25)* Antieke en moderne munten -31 okt.
— *Kunsth. Ch. v. d. Heyden.* Nederlandse 17de-eeuwse marine-zeeschilders 29 okt.-17 nov.

SCHIEDAM
— *Galerie Honger.* Gustav Meist -31 okt.
— *Galerie Punt 4.* 4 Haagse grafici -23 okt.

TILBURG
— *Textielmuseum.* 1000-jaar oude Peru-weefsels -1 nov.
Doekdrukkunst in kleur en techniek -1 jan.

UTRECHT
— *Centraal Museum.* Beeldhouwkunst uit de 20ste eeuw -8 nov.
— *Kunstliefde.* Grafiek uit de collectie Leeflang -7 nov.
— *De Utrechtse Kring.* Pieter Defesche -24 okt.
Willem Hussem 30 okt.-21 nov.
— *Kunstz. De Reiger.* Joost M. Roelofsz -24 okt.

VEENDAM
— *'t Voorhuis.* A. v. d. Boon en E. S. Witte -31 okt.

VLAARDINGEN
— *Stadhuis.* Tekeningen, grafiek en beeldhouwwerk van de I 10 '64 22 okt.-8 nov.
Jonge Nederlandse kunst 19 nov.-6 dec.

VOORBURG
— *Museum Swaensteijn.* 20 Voorburgse schilders -24 okt.

WIJCHEN
— *Museum.* Leden van Scheppend Ambacht Gelderland 23 okt.-2 nov.

ZAANDAM
— *Kantine I.F.F. N.V.* Matthieu Wiegman

ZAANDIJK
— *Cult. Centrum Het Weefhuis.* Zaanse beelden II
De Zaanstreek van ? tot het jaar 100, archeologie 30 okt.-14 nov.

ZUILEN
— *Slot Zuylen.* Voor nuffen en fatjes -31 okt.

GEGEVENS GEVRAAGD OVER JAN ANDRESEN

Ten behoeve van een collega zou de redactie graag nadere gegevens ontvangen over de waarschijnlijk uit Amsterdam afkomstige Johan (Jan) Andresen (Andrissen, Andress), die tussen 1577 en 1599 in Hamburg als meester-schrijnwerker en meester-timmerman werkzaam is geweest. Hij was er betrokken bij de volgende bouwwerken: 1. Beurs, 1577-'81. 2. St.-Jacobikirche, torenspits, begonnen 1582 (Jan Andresen wordt genoemd in Adelungk, *Hamburger Antiquitäten und Altertumsgedächtnisse,* 1696, en in de *Chronik van Janibal,* 1727. In de kerkrekeningen komt zijn naam niet voor; wel vinden wij in die van 1587/88 over de nieuwbouw van de toren o.a. een meestertimmerman Dirick en een steenhouwer Gerth vermeld, die mogelijk uit Nederland stammen. In de kerkrekeningen van 1581 is sprake van onderhandelingen met een meester in Groningen, die de toren zou moeten bouwen. In 1581 wordt bovendien betaald „vor dat Conterfei affthoriten tho Amsterdam van den Thorme", waarschijnlijk de torenbekroning van de Amsterdamse Oude Kerk uit 1565). 3. St.-Katharinenkirche, een „Windeltreppe up dem Kerckensale", 1589, en een oksaal, 1599. 4. St.-Nikolaikirche, torenspits, 1591/92. Reeds bekende Hamburgse bronnen: kerkrekeningen, kerkrekeningen der schrijnwerkers, kronieken en het *Hamburger Künstlerlexikon* (1854).

VACATURE

VENLO

Op de gemeentesecretarie kan worden geplaatst een

HOOFDAMBTENAAR VOOR CULTURELE ZAKEN

die tot taak zal krijgen het stimuleren, coördineren en, zo nodig, begeleiden van:

1. culturele activiteiten als het organiseren van exposities, muziek, toneeluitvoeringen e.d. in het binnenkort gereed te komen Cultureel Centrum;
2. verschillende vormen van amateuristische kunstbeoefening.

Vereist zijn een brede algemene ontwikkeling alsmede cultureel organisatorische en redactionele kwaliteiten.

Rang en salaris zijn afhankelijk van opleiding en ervaring.

Sollicitaties in te zenden aan burgemeester en wethouders van Venlo binnen 10 dagen na het verschijnen van dit blad.

NIEUWSBULLETIN KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND, AFLEVERING 11, BLZ. *133-*142, 15 NOV. 1965
REDACTIE-SECRETARIAAT BALEN VAN ANDELPLEIN 2, VOORBURG

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Meedhuizen, gem. Delfzijl. Naar aanleiding van een melding van de heer L. P. Engelage, onderwijzer te Meedhuizen, werd een vindplaats van scherven bezocht, gelegen in de polder Gommelburg, ten noorden van Meedhuizen (gem. Delfzijl).

In het kader van een ruilverkaveling is een perceel in het oostelijk deel van deze polder door een dragline 0.50-1.00 m afgegraven. Zowel op het al grotendeels geëgaliseerde perceel als in de afgevoerde grond kwamen grote aantallen scherven aan het licht, daterend uit de eerste eeuwen van de jaartelling. Daar de afgraving praktisch voltooid was, kon niet meer vastgesteld worden of hier van bewoning op de kwelder of op lage terpjes sprake is geweest.

Een enkele streepbandscherf kenmerkt vermoedelijk de oudste bewoning ter plaatse.

Aan de hand van het o.a. door de heer Engelage verzamelde materiaal zal hopelijk een precisering van de bewoningsduur mogelijk zijn.

B.A.I. en Groninger Museum, Groningen (O. H. Harsema).

FRIESLAND

Achtkarspelen. Dank zij een melding van de Landbouwvoorlichtingsdienst te Drachten kon te Lutkepost nabij Buitenpost worden nagegaan hoe zich ter plaatse van een nieuwe veestalling aan De Diken bij de boerderij van de heer J. Elzinga een ca. 4.5 m dik kleidek bevindt, waarin op ca. 50 cm onder het maaiveld een fundering van middeleeuwse baksteen (formaat 32 x 15.5 x 8.5) werd aangetroffen. De omtrekken van de fundering doen denken aan een gebouwtje van ca. 6 x 6 m. De vondst doet relaties vermoeden met de nabijgelegen kloosters van Gerkesklooster en Buweklooster, waartussen De Diken een verbinding vormde. De dikke kleilaag is wellicht een afzetting in een geul.

B.A.I., Groningen, en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Gaasterland. De aanleg van de weg Lemmer—Balk gaf een bijzonder fraai beeld te zien van de overstromingen, die het thans door de Zuiderzeedijk beschermde veenlandschap hebben geteisterd. Naast enige brede, met zware knipklei gevulde inbraak-geulen, waren ook verschillende smallere getij-geulen zichtbaar, waarin beurtelings zand en kleilagen waren afgezet. Waar het landschap zich iets verder van de dijk af bevindt, is het veen duidelijk overspoeld met een uitgestrekte zandlaag, die van een strandvorming zou kunnen getuigen. Archeologica welke het waargenomene konden dateren (afgezien van schriftelijke bronnen) zijn nog niet ontdekt.

——. Bij verkenningen is nabij Oudemirdum een dekzandlaag aangetroffen, waarin een aantal vuursteenafslagen voorkwamen, die echter niet meer in situ lagen wegens vroeger plaats gehad hebbende ontzandingen. Onder dit dekzand bevond zich een fraaie Alleröd-laag met oranje afgrenzing naar onderen.

B.A.I., Groningen, en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Leeuwarden. In het uitbreidingsplan Noord is men bij de aanleg van wegen en rioleringen door de nagenoeg verdwenen terpresten van de Bilgaarder terpentrits gegaan. Talrijke scherven konden hier nog worden verzameld, daterende uit de eerste eeuwen onzer jaartelling en even daarvoor. De heer O. v. d. Kam te Leeuwarden vond nog een nagenoeg gaaf miniatuur-potje.

B.A.I., Groningen, en F. M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Ooststellingwerf. Uit deze gemeente konden enkele neolithische vondsten achterhaald worden, welke reeds langer geleden waren gedaan. Door bemiddeling van mr. G. A. Bontekoe kon de vindplaats worden nagegaan van een breedtoppig vuurstenen bijltje, dat de heer G. S. Hof te Oosterwolde ca. 30 jaar geleden ontdekte bij het afsteken van turf nabij Fochteloo, toen deze in de zandondergrond een

vuurkuiltje groef voor het verwarmen van een theeketeltje.

——. J. Boschker uit Wijnjeterp ontdekte een ca. 6 jaar geleden aan het licht gekomen strijdhamertje, tijdens het poten van aardappelen op een akker nabij Haulerwijk door de heer J. G. Nust, aldaar, gevonden.

——. In de ruilverkaveling Elsloo werd een mesolithische werkplaats ontdekt.

B.A.I., Groningen, en F. M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Smallingerland. Bij het aanleggen van een weg in het kader van de ruilverkaveling Garijp-Wartena werden in de Opperbuurt ten noorden van Oudega twee vindplaatsen van middeleeuws aardewerk ontdekt. Het betreft hier, gezien de hoeveelheid materiaal, zeker bewoningssporen uit de 13de tot de 14de eeuw. De ceramiekresten zijn afkomstig van kogelpotten, en gesmoorde potten op voetring; tevens vond de heer Ts. Wijma aldaar twee zeer dunne molenstenen van bazaltlava.

——. Bij de aanleg van sportvelden in Drachten-Zuid werden dergelijke resten aangetroffen, die dank zij de medewerking van de n.v. Grontmij nader konden worden onderzocht en waarbij een gedeelte van een lemen vloer werd blootgelegd. Ook hier werd een aantal scherven van kogelpotaardewerk ontdekt.

Tevens kwam een interessant draineersysteem aan het licht, bestaande uit in elkaar schuivende conisch toelopende buizen, die cylindrische, d.m.v. losse manchetten aaneensluitende dunne buizen omsloten. Deze aanleg dateert wellicht nog uit de 18de eeuw.

B.A.I., Groningen, en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Weststellingwerf. In de ruilverkaveling Linde-Zuid werd ten zuidwesten van Wolvega een mesolithische werkplaats gevonden, die zich in het op ca. 1 m boven een fraaie Alleröd-laag gelegen dekzand bevond.

B.A.I., Groningen, en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Workum. Bij het opnieuw aanbrengen van een grachttalud ten zuiden van het nieuwe gemeenschapshuis achter de herv. kerk werden wellicht 15de-eeuwse baksteenfundamenten aangetroffen. Een en ander betrof een rechthoekige fundering van ca. 2,20 x 1.20 m (binnenwerks ca. 1.50 x 0.55 m), die tot op zeer ongelijke diepten was ingegraven. Het baksteenformaat was 28 x 15 x 8 cm. In de vulling van het waarschijnlijk als zinkput of privaat gediend hebbende bouwsel werden naast enkele beenderresten ook enkele stukken gaaf aardewerk gevonden, o.m. een zwartgesmoorde een-orige pot, een rood aardewerken grape en een Rijnlands kruikje; tevens kwamen enkele houten lepels te voorschijn, alsmede dakpannen van Romaans model. In de noordelijke wand van het putje was een rondboogje aangebracht, dat toegang gaf tot wellicht een afvoerkanaal. Het is niet onmogelijk dat een en ander te maken heeft met de op hetzelfde terrein, maar tien meter noordelijker tijdens de bouw van het gemeenschapshuis aangetroffen funderingen van een groter gebouw in april van dit jaar (zie blz. *62). De melding geschiedde door de Dienst van Gemeentewerken.

B.A.I., Groningen, en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

DRENTHE

Hoogersmilde, gem. Smilde. De heer Tj. Vermaning uit Hijkersmilde, die, geïnspireerd door de vuistbijl van Wijnjeterp, sinds jaar en dag systematisch de keileem in het gebied van Smilde afzocht in de hoop het definitieve bewijs te kunnen leveren van de aanwezigheid van de mens in het noorden van ons land omstreeks de overgang van Oud- naar Midden-Palaeolithicum, heeft daarbij een zeer opmerkelijk succes geboekt. Op een akker, ca. 600 m ten zuiden van de televisietoren, waar hij in het najaar van 1964 reeds een Levallois-afslag had gevonden, heeft hij nadat het land in het vroege voorjaar van 1965 was gediepploegd tot 0.40 m, twee concentraties gevonden met in totaal 78 artefacten. Deze omvatten, naast een vijftiental tweekanters (vuistbijlen), handspitsen, krabbers, schaven, schijven en al dan niet bewerkte afslagen. De voorwerpen verkeren in een uitstekende toestand van conservering; zij hebben vrijwel geen patina en slechts ten dele enige windlak. De vuursteen is de locale vuursteen, die in de keileem ter plaatse veelvuldig voorkomt.

De vondsten werden in maart van dit jaar door dr. A. Bohmers herkend als behorende tot het Laat-Acheuléen, welke determinatie later door prof. dr. H. Schwabedissen werd bevestigd.

Naar aanleiding van deze vondsten werd

van 27 sept. tot 15 okt. ter plaatse een nader onderzoek ingesteld, nadat een poging daartoe in het voorjaar ten gevolge van overvloedige regenval, modder en vorst schipbreuk had geleden. Tijdens het onderzoek werden in de ongestoorde ondergrond nog een vijftigtal kleinere werktuigen en afslagen gevonden. Daaronder bevinden zich fragmenten die blijken te passen aan stukken die Vermaning reeds in het voorjaar had gevonden. Bij het onderzoek kon worden bevestigd dat de vondsten in twee opvallende concentraties van slechts enkele m² bijeen hebben gelegen. Hieruit, en uit het feit dat verschillende werktuigen volgens hun oorspronkelijke splijtvlakken aan elkaar blijken te passen, kan worden afgeleid dat de vondsten in de loop der millennia nauwelijks verplaatst zijn. Zij lagen ten dele onder in een dun zandpakket, dat de keileem ter plaatse afdekt, en waren ten dele in enkele vorstwiggen omlaag gezakt. Enkele stukken waren tot boven in de keileem doorgedrongen.

Geologische inspectie van de vindplaats leverde als voorlopige conclusie op dat het zand boven de keileem waarschijnlijk van fluvioglaciale oorsprong is, en dus evenals de keileem uit het Riss-glaciaal dateert. Tengevolge van de vorstwerking in de bodem gedurende het Würm-glaciaal (waarvan de sporen overvloedig aanwezig bleken te zijn), zijn de artefacten naar beneden gezakt. Dat zij, zo dicht onder het oppervlak, ongestoord zijn blijven liggen moet te danken zijn aan het feit dat in het hoge plateau van Smilde de keileem zeer weinig door erosie aangetast is. Bij het onderzoek werd uitvoerig medewerking verleend door de Stichting voor Bodemkartering en de Geologische Dienst.

De vondsten kunnen vergeleken worden met die van Salzgitter-Lebenstedt, en moeten waarschijnlijk evenals deze gedateerd worden in het begin van het Würm-glaciaal. Een C14-datering geeft voor de vondsten van Salzgitter een ouderdom aan van 55 000 jaar.

De werktuigen zullen eerlang te bezichtigen zijn in het Provinciaal Museum van Drenthe te Assen.

De heer Vermaning heeft de Nederlandse prehistorici wel aan zich verplicht, door de lengte onzer voorgeschiedenis tot het drievoudige te doen uitdijen!

B.A.I., Groningen (J. D. van der Waals).

Doesburg. Dank zij de oplettendheid van de heer J. H. Gossink te Doesburg kan opnieuw de vondst van een interessant werktuig van hertshoorn worden vermeld. Het voorwerp is gevonden in de grond die ten behoeve van het uitbreidingsplan „de Ooi" is opgespoten. De grond werd gewonnen bij de kanalisatie van de Oude IJssel bij Doesburg. Het betreft een uit de basis van een zwaar ontwikkelde linker geweistang gemaakte hamerbijl met cylindrische doorboring. De stang is kennelijk van een tijdens de jacht of anderzins gedood edelhert afkomstig, daar de rozenstok nog ten dele aanwezig is en duidelijke kapsporen vertoont. Het snedegedeelte bevindt zich juist boven de ijstak; de met de snede parallel lopende doorboring bevindt zich ter hoogte van de oogtak. Het afgekapte vlak van de rozenstok vertoont aan de voorzijde van de stang klopsporen. De rozenkrans is nog aanwezig. Over de ouderdom vallen slechts gissingen te maken; een mesolithische is niet uitgesloten te achten, daar uit dit gebied reeds verschillende vondsten van dezelfde aard zijn gedaan (zie o.m. J. Huizinga in: *Honderd Eeuwen Nederland,* Den Haag 1959, 37-56).

B.A.I., Groningen, en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga) en R.O.B., Amersfoort (J. F. van Regteren Altena).

Elspeet. Van de in 1930 door de heer J. Bezaan ontdekte, aan een droog beekdal gelegen nederzetting van de trechterbekercultuur te Elspeet is zeer weinig meer over. Bezaan deed zijn vondsten toen bij de aanplant van een groot dennenboscomplex aardewerkscherven en stenen werktuigen omhooggespit (en eventuele grondsporen vernietigd) werden. Een groot heidegebied was toen reeds eerder ontgonnen voor agrarische doeleinden. Sindsdien zijn de meeste resterende heidepercelen eveneens in cultuur gebracht en in 1965 bleek het enige ongestoorde stukje heide dat in aanmerking kwam voor een opgraving, zich te bevinden op het door het Nationaal Schietcentrum Berkenhorst van de gemeente Ermelo gepacht terrein. Hier kon met toestemming van eigenaar en pachter, en vooral dank zij de zeer welwillende medewerking van de baanbeheerder, de heer H. Westendorp (die op dit terrein ook de eerste vondsten deed), van 2 augustus tot en met 10 september 1965 een kleine opgraving worden gehouden. Dit onderzoek vond plaats vanwege de Rijksdienst

voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en het Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam.

Doel was het verzamelen van artefacten van de hier vertegenwoordigde Drouwener fase van de trechterbekercultuur in situ, waardoor reeds door J. Bezaan, J. Mulder en H. Westendorp bijeengebrachte collecties en de door F. C. Bursch bij een in 1933 vanwege het Leidse Rijksmuseum van Oudheden ondernomen proefgraving gedane vondsten meer reliëf zouden krijgen, alsmede het vaststellen van eventueel herkenbare huisplattegronden. Dit laatste was bij het onderzoek van nederzettingen van de trechterbekercultuur elders in Nederland niet gelukt door de aanwezigheid van een te diepe gepodzoleerde bodem die het terugvinden van neolithische paalgaten uitsloot.

Op de noordelijke beekoever en in het beekdal, ingeklemd tussen een moestuin en een kleiduivenschietbaan, zijn ca. 350 m² onderzocht. Hierbij zijn op de noordelijke beekoever enige neolithische paalgaten vastgesteld onder een bruine bosgrond- en een roodzandbodem. Het voor opgraving beschikbare terrein was echter te klein om tot de reconstructie van een (deel van een) huisplattegrond te komen. Enkele kuilvullingen op deze beekoever bevatten geen mobilia. Van een ervan, een hoefijzervormige, waren doel en structuur evenmin verklaarbaar als van dergelijke in Drenthe (Van der Waals in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 1962, 326-246).

Op de noordelijke beekoever en in de beekbedding bevonden de vondsten zich 10 tot 30 cm diep in de grond verspreid, en wel hoofdzakelijk in een rechte, minstens 25 meter lange en 10 meter brede baan die de beekbedding schuin sneed. In deze vondstenbaan zijn veel scherven gevonden van de Drouwener fase van de trechterbekercultuur zonder bijmenging van aardewerk uit andere fasen van deze cultuur. Vooral zeer grote trechterbekers met verticale lijnversiering op de buik en soms gaatjes langs de rand, en schalen en emmers met o.a. zigzagversiering zijn talrijk. De (iets oudere) ladder- en ritssluitingsmotieven ontbreken — 700 m westelijker vond de heer J. Mulder wel enige scherven met deze versiering — en het pseudowikkeldraadornament is niet sporadisch toegepast. De vuurstenen artefacten omvatten hoofdzakelijk schrabbers, voorts enkele transversale pijlspitsen, een boortje en fragmenten van enige bijlen van trechterbekertype. Eén bijl is een grote duntoppige werkbijl met convex geslepen zijden geweest. Tenslotte zijn polijst-, klop- en maalstenen van andere soorten gesteente te noemen.

Tegen het eind van het onderzoek is het aantal vondsten meer dan verdubbeld door de ontdekking van een met afval van de trechterbekercultuur gevulde kuil, gelegen op het snijpunt van „vondstenbaan" en beekbedding. Ofschoon door de hoge grondwaterstand van deze zomer het uitgraven van deze kuil moest worden uitgesteld, zijn reeds — behalve veel artefacten van de beschreven typen van de Drouwener fase — te noemen een holle steel van een tuitnapje en een voetbodemfragment van een gladwandige, onversierde voetschaal waarvan ons geen directe parallellen bekend zijn uit Nederland en West-Duitsland.

Behalve artefacten van de trechterbekercultuur zijn, op de noordelijke beekoever, wat afzijdig van de vondstenbaan, enige scherven van een 1a-standvoetbeker (!), een driehoekige vuurstenen pijlspits met holle basis en een laat-13de-eeuwse steengoedscherf gevonden.

Instituut voor Prae- en Protohistorie, Amsterdam (J. A. Bakker).

Kootwijkerzand, gem. Barneveld. Van 20 september tot 8 oktober werd onder auspiciën van de Gelderse Archaeologische Stichting een proefonderzoek ingesteld naar de middeleeuwse woon- en akkersporen in het Kootwijkerzand (kaartblad 33A; coördinaten 182.690, 465.830). Aanleiding tot dit onderzoek was de bedreiging, dat ook dit deel van het Kootwijkerzand eerlang militair oefenterrein zou worden.

Op de door de ontdekker van dit object, R. Wartena te Zutphen, aangegeven plek werden een vlak en een aantal zoeksleuven opengelegd met een totaal-oppervlak van 400 m². Onder een van 0.10 tot 2.00 m dik pakket stuifzand werd een middeleeuws bouwland aangetroffen, dat overal door verstuiving vrij diep geërodeerd was en waarvan de nu nog aangetroffen dikte varieerde van 2 tot 40 cm; op sommige plaatsen was de laag waarschijnlijk geheel verdwenen. In deze laag en er vlak boven werden tal van scherven van inheems-Romeins, Merovingisch en Karo-

lingisch aardewerk aangetroffen. Het ziet er naar uit, dat dit akkerland van de volksverhuizingstijd tot na de Karolingische tijd in gebruik is geweest: Pingsdorf-scherven vormden het jongste materiaal.

Juist onder de akkerlaag werden in het jonge dekzand verscheidene standgreppels (omtuiningen?), paalgaten, een plek met verbrande hutteleem en houtskool (haardplaats?) en enige met plaggen gevulde, rechthoekige kuilen (hutkommen?) gevonden. De lengterichting der sporen is in het algemeen z.w.-n.o. Bovendien werd een, vanuit het dekzand ca. 2.00 m diep ingegraven greppel of sloot geconstateerd, waarvan het verloop nog niet bekend is. De vulling van deze greppel bestaat uit tot op heden vondstloze stuifzandlagen, waarin aan de bovenzijde enige met houtskool gemengde insteken. Het akkerland zet zich naar het oosten tot juist over deze greppel voort.

De uitgestrektheid van het gehele vondstcomplex (nederzetting?) kon nog niet worden vastgesteld. Bij de voortzetting van het onderzoek in de komende jaren zal het interessant zijn te zien, of de twee op enige afstand ten w. van de opgraving in het Kootwijkerzand bekende vindplaatsen, resp. uit de late keizertijd (zie blz. *43) en uit de late middeleeuwen, in enigerlei verband staan met het thans onderzochte complex.

De dagelijkse leiding van het onderzoek had H. Sarfatij, assistent I.P.P., terwijl veel medewerking werd ondervonden van Staatsbosbeheer (Houtvesterij Arnhem-West (Boswachterij Kootwijk).

I.P.P., Amsterdam (H. H. van Regteren Altena).

UTRECHT

Utrecht. Van 20-24 september werd een kleine proefgraving ondernomen op het voorterrein van de Arrondissementsrechtbank, aan de Hamburgerstraat, hoek Korte Nieuwstraat. De vondsten waren gering. Er werd de onderste laag van een n.w.-z.o. verlopende fundering aangetroffen, die bestond uit losse stukken tufsteen, met in de o. helft enkele stukken lei rechtstandig tussen de tufstenen, terwijl de oostkant met rechtstandige stukken lei was bekleed. Het is vermoedelijk de fundering van een tuinmuur van de Paulusabdij.

Uit de Romeinse periode dateert een langwerpige brandplek, die aan de korte zijden was begrensd door brokken tufsteen en mortel. In deze brandplek werd een secundair verbrande randscherf van een t.s.-bord Lud. Tq gevonden. Tot de schaarse vondsten van een oudere laag behoort een fragment van de bodem en benedenwand van een t.s.-schaal Drag. 29, met een vóór het bakken gedeeltelijk beschadigd stempel MED[DILLVS (MEDDILLUS, La Graufesenque, Nero-Vespasianus), dat vermoedelijk overeenkomt met het door Knorr, *Töpfer und Fabriken,* Taf. 55, E, afgebeelde stempel, eveneens afkomstig uit Vechten.

Archaeologisch Instituut, Utrecht (C. Isings).

NOORD-HOLLAND

Den Helder, opgraving terp Het Torp. Op 6 september j.l. werd na een onderbreking van ca. 2 maanden het onderzoek in de terp, genaamd Het Torp, in het uitbreidingsplan de Schooten ten zuiden van Den Helder, voortgezet.

De eerste fase van het onderzoek was beperkt gebleven tot het leggen van een n.-z. gerichte zoeksleuf met een lengte van 170 m. In het profiel van deze sleuf tekende zich de zuidelijke helling van de terp duidelijk af. Tegen de terpvoet bleek hier zand te zijn opgestoven. De noordrand van de bewoning werd in de sleuf niet aangetroffen. De uitgestrektheid van het bewoonde areaal en de vorm van de terp konden nog niet worden vastgesteld, voornamelijk omdat het terrein gedeeltelijk reeds sterk door recente ingrepen is aangetast, waardoor oppervlakte-waarnemingen niet meer overal mogelijk zijn.

Op twee plaatsen waren in het profiel van bovengenoemde zoeksleuf sporen van woningen zichtbaar. In beide gevallen was het duidelijk dat de bewoning op de vlakke kwelder, of mogelijkerwijs iets daarboven, begonnen was. De beide woonkernen, die enkele tientallen meters uiteen liggen, bleken langzamerhand te zijn opgehoogd en uitgebreid, waarbij zij aan elkaar zijn vastgegroeid. Het is waarschijnlijk dat de terp Het Torp ontstaan is uit het samengroeien van meerdere van dergelijke woonkernen.

Het duidelijkst waren de huissporen aan het zuidelijk uiteinde van de terp. Deze heeft hier niet alleen een steile helling, maar is ter plaatse ook relatief hoog. Op het maaiveld was hier een rug waarneembar.

Het voortgezette onderzoek vindt in deze zuidelijke woonkern plaats, waarbij het voor-

namelijk de bedoeling is gegevens over de huisvorm te verzamelen.

In de vlakken, die ter hoogte van de huissporen aan weerszijden van de oorspronkelijke zoeksleuf zijn aangelegd, tekenen zich inmiddels de plattegronden van tenminste drie n.w.-z.o. gerichte woningen geheel of gedeeltelijk af. De huizen liggen zeer dicht bij elkaar. De meest volledige woning had een lengte van ca. 20 m en een binnenwerkse breedte van ca. 5.50 m. Het is nog te vroeg details betreffende het huistype mede te delen. Het is een variant van de drieschepige boerderij met als meest in het oog springende kenmerken: wand (tenminste gedeeltelijk) bestaande uit kwelderzoden aan de binnenkant begeleid door relatief zware palen; staldeur aan een der korte einden met daarop aansluitend middenpad van zoden; kelderkuilen in het interieur. Merkwaardig is, dat volledige staanderrijen lijken te ontbreken.

Een der huizen, en wel het oudste, is tenminste drie maal herbouwd, waarbij steeds de zoden wanden van het nieuwe op die van het oude werden geplaatst. Deze werkwijze verklaart de relatief sterke groei van de woonkern.

Overigens werden, naar het lijkt, alleen wanden en vloeren omhoog gebracht en bleef het houtwerk in gebruik.

Bijgebouwen zijn niet aangetroffen. Wel tekenen zich enkele waterputten af.

De aanvang van de bewoning ter plaatse moet in de 11de/12de eeuw worden gesteld op grond van het schervenmateriaal.

R.O.B., Amersfoort (W. A. van Es en H. Halbertsma).

ZUID-HOLLAND

Zijderveld, gem. Everdingen. Het onderzoek naar de resten van Bronstijdbewoning op de Zijderveldse stroomrug is sinds de laatste berichtgeving in dit bulletin (blz. *107) ononderbroken voortgezet. Het is medio oktober afgesloten met een opgegraven areaal van ± 60 are.

Het oecologisch aspect van de bewoning kon onder meer nader worden bestudeerd aan de hand van een profiel over enkele restgeulen. Dit profiel wettigt de voorlopige conclusie dat van een nederzetting aan open en stromend water geen sprake geweest kan zijn.

De eerste vermelding in dit bulletin betrof de eigenlijke woonkern, een omheind complex van sporen van woningen en eventueel anderssoortige opstallen. Uit het aantal en de verspreiding der sporen zou men mogen opmaken dat de tijdsduur van de nederzetting niet onaanzienlijk is geweest. Het grote aantal sporen is overigens debet aan het feit dat een beeld van alle afzonderlijke woon- en bedrijfseenheden uiterst moeilijk is te verkrijgen. De in enkele gevallen duidelijk in het oog springende configuraties zijn die van ronde tot ovale hutten, die in vorm en plaatsing der palen zeer goede parallellen bezitten in contemporaine hutten in Engeland.

Ten westen van deze kern werden twee onregelmatig begrensde stroken bewerkte grond gevonden, kenbaar aan zeer talrijke sporen van schopsteken. De twee stroken zijn door een 3.5-4 meter brede weg gescheiden. Deze, voor zover thans opgegraven 25 meter lange weg bezat een aarden dek, aangebracht op een fundering van gehakte of gesneden takken. De weg loopt in dezelfde richting als de stroomrug en leidt naar de woonkern.

Het terrein dat naar de zuidelijk van de beschreven nederzettingssporen gelegen restgeulen zwak afloopt tenslotte, wordt in zijn geheel beheerst door een systeem van omheiningen, die doorgaans in twee elkaar loodrecht kruisende richtingen verlopen.

Het ligt in de bedoeling het onderzoek in 1966 voort te zetten.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

ZEELAND

Aardenburg. Op blz. *108 vermeldden wij reeds dat bij het voortgezette onderzoek in de oudste stadskern van Aardenburg, nabij de gasfabriek, veel afbraak van een waarschijnlijk aanzienlijk Romeins gebouw is gevonden. In een nieuwe opgravingsput op hetzelfde terrein zijn nu ook de duidelijke grondsporen ervan aangetroffen. Weliswaar zijn de funderingen kort na omstreeks 1000 na Chr. uitgebroken, de aanwezigheid echter van meerdere rijen paaltjes (soms 4 tot 5 rijen naast elkaar) onder het uitbraakspoor, bestaande uit mortel en brokjes natuursteen vermengd met grond, neemt iedere twijfel weg dat hier een degelijk gefundeerd gebouw moet hebben gestaan. De wijze van funderen, het gebruikte materiaal en het tijdstip van uitbreken, doen ons denken aan de opgravingsresultaten uit de jaren 1961-1963 op een terrein ca. 100 tot 200 meter ten zuiden van de St.-Bavo te Aardenburg, waar ook het grondplan van een groot, op palen

gefundeerd Romeins gebouw kon worden opgetekend. Het is op het ogenblik nog niet mogelijk iets naders over de omvang en de indeling van het Romeinse gebouw bij de gasfabriek mede te delen. De aanwezigheid van deze fabriek, een gashouder en bovendien veel ondergrondse gasbuizen beperkten de mogelijkheden van het onderzoek ten zeerste. Ook is ten tijde van de vestingbouwer Prins Maurits veel van het Romeinse niveau vergraven, zodat het onderzoek ter plaatse zich theoretisch niet verder kan uitstrekken dan tot het gedeelte dat onder de (vroegere) vestingwal tussen de nog bestaande binnengracht en de in 1914-1918 gedempte buitengracht is gelegen. In de opgravingsputten wordt opvallend weinig Romeins aardewerk en andere gebruiksvoorwerpen gevonden, ofschoon we ons toch midden in de bewoningsoverblijfselen bevinden. Belangrijk zijn de vele brokken beschilderd pleisterwerk die op vele plaatsen — meestal ingebed in lagen van een lemige klei — worden aangetroffen.

In het middeleeuwse niveau komen veel skeletresten voor, daterende uit omstreeks 1300. Waarschijnlijk houdt dit verband met een begraafplaats uit die tijd in de omgeving van de vroegere Mariakerk; het vrijwel ontbreken van aardewerk uit die periode wijst ook in deze richting; uit de 11de en de 12de eeuw komen daarentegen veel meer vondsten voor. Vermeldenswaardig zijn ook nog twee bakstenen sarcofagen (14de eeuw?), waarvan er een beschilderd is met een rood kruis op een wit vlak.

R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO

— *Stadhuis.* Schilderijen van Oud Almelo (verz. ten Cate) -30 nov.

AMERSFOORT

— *Zonnehof.* Joost Baljeu — 10 jaar werk: tijd, ruimte, vorm 20 nov.-21 dec.
Van der Rijnprijs v. d. Metaalplastieken 20 nov.-21 dec.

— *Muurhuizen 3.* Corry van Aernsbergen, wandkl. -22 nov.
Verkoop-tentoonst.; leden v. d. Ploegh 27 nov.-5 dec.

AMSTELVEEN

— *Aemstelle.* Ned. Ver. van Zeeschilders -29 nov.
M. C. Escher, grafiek -29 nov.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum.* De Duitse gravure i. d. 16de eeuw -9 jan.

— *Sted. Museum.* Martial Raysse -29 nov.
Yves Klein -12 dec.
De Brug en Stuwing -22 nov.
Tekeningen van Alberto Giacometti -20 dec.
De Grafische 27 nov.-20 dec.

— *Museum De Waag.* Arm in de Gouden Eeuw -7 jan.

— *Rijksacademie.* Bekroonde werken Talens' Prijs 1965

— *Zoölogisch Museum.* Jac. P. Thijsse

— *La Maison du Chat qui Pelote.* Mevr. Ad. Hondius en A. Hendrikse -15 dec.

— *Galerie Espace.* Karel Visser -26 nov.

— *Galerie 845.* Piet Holstein

— *De Drie Hendricken.* Tova Berlinski 17 nov.-8 dec.
Stellaart 10-31 dec.

— *Kabinet Floret.* Honderd prenten te koop (grafiek van 25 kunstenaars) -11 dec.
J. H. Moesman 1-31 dec.

— *Galerie Magd. Sothmann.* Pierre van Soest 1-23 nov.

— *Anne Frankhuis.* Max Bueno de Mesquita

— *Instituut v. Nijverheid en Techniek.* Sprekende foto's -30 dec.

— *Metz & Co.* Ernst Vijlbrief -22 nov.

— *Toonzaal Bührmann.* Honderden James Bond-tekeningen en reclamedrukwerk -30 nov.

— *Bols Taverne.* Presentatie XII, 12 kunstenaars, tentoonst. in samenwerking met de Stichting Goed Wonen 19 nov.-13 dec.

— *Kunsth. Santee-Landweer.* Kiek Bak, beelden -26 nov.

Jean Paul Vroom, kopergravures -27 nov.
— *Galerie Viruly.* Flore en Van Draanen 5-28 nov.

APELDOORN
— *Gem. v. Reekumgalerij.* Jonge Kunstenaars van De Kiem -1 dec.
Jan Batterman -30 nov.
— *Galerie De Grote Beer.* Anton P. A. Kops en Marcel van Vuuren

ARNHEM
— *Gemeentemuseum.* Fotografie en Wetenschap -6 dec.
Bijbel en kunst van nu -5 dec.
— *Galerie A.* Frank Gribling -30 nov.

BAARN
— *Sumatrastraat 5.* Jaap de Ruig, kosmisch bewegen -20 nov.

BERGEN N.H.
— *Huize Kranenburgh.* Kees Jansen -29 nov.

BREDA
— *Cult. Centrum De Beyerd.* H. N. Werkman (coll. Henkels) -28 nov.

DELFT
— *Ethnografisch Museum.* Indonesische kunst uit eigen bezit -31 dec.
— *Sociëteit Tyche.* Marte Röling, nieuwe litho's -26 nov.

DEURNE
— *Museum Dinghuis.* Collectie Wiegersma

DEVENTER
— *De Muntentoren.* Pino Bozzolini, schilderijen -22 nov.

DORDRECHT
— *Pictura.* Werk v. afgestudeerden v. d. Academie te Rotterdam -22 nov.
— *Kunstz. Punt 31.* Changementen van Jan Molitor -20 nov.

EINDHOVEN
— *Sted. van Abbemuseum.* K. R. H. Sonderborg -22 nov.
Ernst Haas, kleurenfoto's -13 dec.
El. Lissitzky 3 dec.-16 jan.
— *Galerie Slegers.* Toon Ninaber van Eyben -30 nov.

ENSCHEDE
— *Twentsche Schouwburg.* Leo Dooper -4 dec.

FINSTERWOLDE
— *Galerie Waalkens.* Piet Holstein

GOUDA
— *Sted. Museum Het Catharinagasthuis.* Rein Drayer -22 nov.

'S-GRAVENHAGE
— *Gemeentemuseum.* New Babylon van Constant -22 nov.
Beelden uit de verz. Bär -22 nov.
De Nederl. zangeres-pedagoge Cornélie van Zanten en haar leerlingen -30 nov.
De luit, de gitaar en de mandoline 1-31 dec.
World Press Photo '65 11 dec.-30 jan.
Ferency Beni 4 dec.-24 jan.
Harry Kramer 18 dec.-31 jan.
— *Panorama Mesdag.* Nederl. Kunstkring -5 dec.
B. Mankes, H. Slijper en R. Bonnet 11 dec.-2 jan.
— *Museum v. h. Onderwijs.* Herdenkingstentoonst. Dr. Jac. P. Thijsse -31 dec.
— *Kunstz. Arta.* Grafiek v. Jeanne Bieruma Oosting -21 nov.
— *Galerie Cojean.* F. E. Hollander en T. v. d. Rotten -5 dec.
— *Kunstz. Nieuwenhuizen-Segaar.* Radda -30 nov.
— *Kunstz. Nouvelles Images.* Gremio '62 (3 Spaanse schilders) en 5 jaar Galerie Nouv. Images -20 nov.
— *Kunstz. Polder.* Marcel Montel -27 nov.
— *Atelier Lissabon.* De Turkse schilder Omer Uluç -26 nov.
— *Pier (Scheveningen)* Maronier -27 nov.
— *Noordeinde 176.* Russische Ikonen -5 jan.
— *De Nederlanden van 1845.* Leden van Pulchri Studio (Jos. v. d. Berg, J. Franken Pzn., J. B. Hartman-Elias, Wibbo Hartman, Albert Termato) 2 nov.-7 dec.

GRONINGEN
— *De Mangelgang.* Piet Holstein

HAARLEM
— *Frans Halsmuseum.* Werk uit eigen bezit (Prentenkabinet) -12 dec.
— *Het Huis van Looy.* Leden van K.Z.O.D. (Haarlem) -19 nov.
12 Israëlische kunstenaars -29 nov.

— *In 't Goede Uur.* Nic. Jonk, tekeningen -30 nov.

HARLINGEN
— *Galerie De Blauwe Hand.* Honderdtien Gulden Prenten 19 nov.-10 dec.

HELMOND
— *'t Meyhuis.* Grafiek van Jan Michiels -28 nov.

HENGELO (O)
— *Hengelose Kunstz.* Grafiek uit de collectie v. Galerie Espace (Amsterdam) -29 nov.
— *Galerie De Pook.* Jan Baetsen -8 dec.

'S-HERTOGENBOSCH
— *Prov. Noordbrabants Museum.* Foto's v. Joan v. d. Keuken -29 nov.

HILVERSUM
— *Goois Museum.* Leden Hilversumse schilderkring 18 dec.-2 jan.
Han Bennink e.a. 6-29 nov.

LAREN
— *Singer Museum.* Blik op tin (part. collectie) -12 dec.
— *Kunstz. Hamdorff.* Isaäc Naarden -29 nov.

LEEUWARDEN
— *Kunstcentrum Prinsetún.* It Boun fan Fryske Kunstners -28 nov.
— *Kunstz. van Hulsen.* Kleurgrafiek van Ru van Rossem -5 dec.

LEIDEN
— *Leids Academisch Kunstcentrum.* Typografie, in samenwerking met het Studium generale v. d. Leidse Universiteit -1 dec.
Gouaches en tekeningen van Gijs 3-31 dec.

MAASTRICHT
— *Bonnefantenmuseum.* Grafiek van H. Campendonk vanaf 29 nov.
— *Kunstz. Dejong-Bergers.* Marte Röling -27 nov.

PURMEREND
— *Galerie 't Gouw.* De Groep -21 nov.

RHENEN
— *Streekmuseum.* Cees Andriessen, Johan Meyerink en Hans Pruyssers

ROTTERDAM
— *Museum Boymans-van Beuningen.* Moderne grafiek, aanwinsten 1962-1965 -12 dec.
12 Italiaanse beeldhouwers 27 nov.-16 jan.
Clair-obscur-houtsneden 18 dec.-6 febr.
— *Museum v. Land- en Volkenkunde.* Leven en dood op Soemba -1 juli
— *Kunsth. Ch. v. d. Heyden.* Nederlandse zeeschilders uit de 17de eeuw
— *Rotterd. Kunstkring (W. de Withstr. 35).* Theo Besemer en Gerard Verdijk 19 nov.-13 dec.
Horst Antes, schilderijen 17 dec.-17 jan.
— *Rotterd. Kunststichting-Kunstz. Lijnbaan.* Piet Klaasse, tekeningen -29 nov.
— *Kunstcentrum 't Venster.* Wim de Haan, rituele voorwerpen
Jan Snoeck, plastieken en single prints vanaf 27 nov.

SCHIEDAM
— *Galerie Punt 4.* Fer Hakkaart -21 nov.

TILBURG
— *Natuurhistorisch Museum.* Wat leeft er in het bos? -1 dec.
— *Textielmuseum.* Doekdrukkunst in kleur en techniek -1 jan.

UTRECHT
— *Aartsbisschoppelijk Museum.* Bijbel en kunst van nu 15 dec.-16 jan.
— *Kunstliefde.* Leden van Kunstliefde -6 dec.
H. van Kruiningen 11 dec.-1 jan.
— *De Utrechtse Kring.* Willem Hussem -21 nov.
Jan Roëde 27 nov.-19 dec.
— *Kunstz. De Reiger.* Hans van Norden -20 nov.

VEENDAM
— *'t Voorhuys.* Nelleke Allersma -30 nov.

VLAARDINGEN
— *Stadhuis.* Jonge Nederlandse Kunst 19 nov.-6 dec.

WASSENAAR
— *Kunstz. Heuff.* Betsy Westendorp-Osieck en Lucie Bakker -3 dec.

ZAANDIJK
— *Huis a. d. Beeldtuin.* De Sint koopt kunst 20 nov.-6 dec.

STICHTING CULTUURGESCHIEDENIS NEDERLANDERS OVERZEE

In december 1963 trad deze Stichting voor het eerst en met succes in het openbaar met een tentoonstelling „Wonen in de Wijde Wereld", gehouden in het Tropenmuseum te Amsterdam.

Het doel van de Stichting is het bevorderen van de kennis (door registratie en publikatie) en het behoud (door aankoop) van voorwerpen en documenten, welke herinneren aan het verblijf van de Nederlanders en aan de Nederlandse vestigingen buiten Europa, of welke onder invloed van de Nederlanders aldaar zijn ontstaan.

Wat de monumenten betreft wil de Stichting via registratie komen tot bevordering van restauratie. De taak van conservering en bewerking van dit historisch materiaal is een tot nu geheel verwaarloosde activiteit, die de historicus moet interesseren en waaraan hij — gelijk overigens het gehele Nederlandse volk — behoort mede te werken.

Voor de *registratie* van voorwerpen en monumenten heeft de Stichting een bescheiden bureau kunnen inrichten, voorlopig in het Rijksmuseum te Amsterdam, Hobbemastraat 16. Deze registratie behoeft een grotere bekendheid.

Vele instellingen (andere dan openbare collecties) en particulieren bezitten materiaal waarvan de historische, of cultuurhistorische waarde niet altijd wordt gekend. De lezers worden uitgenodigd adressen waar zich mogelijk iets ook van geringere betekenis *kan* bevinden aan het bureau der Stichting kenbaar te maken. Met registratie, het zij ten overvloede vermeld, wordt geen verkrijging beoogd, ook geen inleiding daartoe.

Bij het in eigendom verkrijgen (en behouden) van voorwerpen enz. ziet de Stichting het als haar taak de bestaande openbare collecties en archieven met bruiklenen te verrijken, maar ook materiaal te bewaren dat anders verdwijnt of naar het buitenland verkocht wordt. Het is al ampel gebleken, dat dit met veel wat hier met „koloniaal" ressentiment beladen, onbruikbaar of ongewenst is, is geschied en nog geschiedt. Zonder een zo volledig mogelijke registratie zal het niet mogelijk zijn de bronnen van dit gedeelte van de geschiedenis van ons volk voor het nageslacht te bewaren.

De Stichting zal over 1966 een rijkssubsidie ontvangen voor haar werk. Voor haar aankoopfonds is zij echter op bedrijfsleven en particulieren aangewezen. Zij kent contribuanten (*f* 20.— resp. *f* 50.— per jaar) en begunstigers (*f* 250.— resp. *f* 500.— ineens).

NIEUWSBULLETIN KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND, AFLEVERING 12, BLZ. *143-*150, 15 DEC. 1965
REDACTIE-SECRETARIAAT BALEN VAN ANDELPLEIN 2, VOORBURG

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

OVERIJSSEL

Enschede. Bij het graven van een grote bouwput op de hoek van de Oldenzaalsestraat en de Langestraat is men gestuit op de oude bedding van de buitenste stadsgracht, die ca. 1400 moet zijn gegraven. Indien men de kaart van Enschede, omstreeks 1560 door Jacob van Deventer vervaardigd, ter hand neemt, blijkt dat juist dat gedeelte van de stadsgracht is blootgelegd, dat ten noorden van de Espoort is gelegen. De buitengracht is omstreeks 1600 gedempt in tegenstelling tot de binnengracht, die eerst in 1862 dichtgeworpen is. Dank zij de welwillende medewerking van de uitvoerder, de firma Van Egteren te Enschede, is het mogelijk gemaakt een en ander in tekening te brengen en te fotograferen.

De gracht heeft ter plaatse een breedte gehad van ruim 9 m en een diepte van 3.90 m beneden het huidige straatniveau. De onderste vulling van 50 cm dikte bestaat uit modder. Dan volgt een laag van betrekkelijk dun rondhout en takkenbossen ter dikte van 30-60 cm, die als oude drainage moet hebben gediend, vervolgens een laag van zwart en grijs zand van 90 cm-1.80 m, en tenslotte een puin- en funderingslaag van 1.10-2 m. De grond onder de bedding van de gracht bestaat uit sterk fijnzandige groene klei uit het onder-eoceen met zeer geringe bijmenging van keileem zonder plantenresten (onderzocht door de heer W. F. Anderson, werkzaam bij de Ned. Aardolie Mij.).

Aan de buitenzijde van deze gracht is op 2 m beneden het straatniveau een stevige muur van blokken Bentheimersteen over een lengte van 12 m blootgelegd. De muur bestaat uit drie lagen, die trapsgewijze zijn opgebouwd. Het opgemeten gedeelte is 9.45 m lang. Boorproeven hebben uitgewezen dat de muur in noordelijke richting doorloopt, waarbij is vastgesteld dat, voor zover peilingen mogelijk waren de gehele lengte van de muur tenminste 20.30 m bedraagt. Over een afstand van 8 m is het opgemeten muurgedeelte vanuit de bedding van de gracht 1 m hoog. Het zuidelijke eind van de muur is over een lengte van 1.45 m 1.40 m hoog, waarbij duidelijk is gebleken, dat op die plaats kalkspecie is gebruikt. De laag, die de muur van boven heeft afgedekt, is waarschijnlijk bij het dempen van de gracht geslecht. Op deze plaats moet de muur tenminste 1.60 m boven de bedding gelegen hebben.

Van boven gezien is het muurvlak 80 cm breed en 40 cm hoog, bestaande uit twee lagen steen van ieder 20 cm dikte. De tweede trap is 30-40 cm breed en 15-20 cm hoog (een laag). De onderste trap is 10-15 cm breed en 30-40 cm hoog (twee lagen). De blokken natuursteen zijn 40-90 cm lang, 10-20 cm dik en 40-80 cm breed.

Daar waar het hoogste muurgedeelte ophoudt en in een houten wand overgaat, zijn loodrecht op de richting van de muur een twaalftal zware eikehouten palen gevonden, die van oost naar west lopende, de toegangsbrug van de Espoort moeten hebben gedragen. Op onderlinge afstand van 30-50 cm stonden deze palen ter dikte van 20-25 cm vaak groepsgewijs in de bedding van de gracht. De boven de bedding uitstekende paalresten waren 30-80 cm lang. De in de grond gedreven gedeelten varieerden van 1-1.50 m lengte. Ze waren alle licht gekoold en goed aangepunt. De breedte van de toegangsbrug tot de stad is niet vast te stellen, aangezien de bovenliggende Langestraat verder onderzoek onmogelijk maakt.

Op één punt is de muur vanuit het oosten over een breedte van 1.80 m weggeslagen. Ter plaatse is een sliblaag van groene klei en stroomzand ontstaan. De breuk is ten tijde van het open grachtwater niet hersteld. Het vermoeden rijst dat de stenen wand als kademuur dienst heeft gedaan. Het natuurlijke verval vanuit het oosten (de Velve) in de richting van de stad is betrekkelijk groot. Tussen de Espoort (kruispunt Oldenzaalse- en Gronausestraat) en de Veldpoort (kruispunt Haaksberger- en Marktstraat) is het hedendaagse verval 3 m. De muur diende ter versteviging

van de betrekkelijk hoge zuidkant van de gracht. Op de kaart van Jacob van Deventer loopt de toegangsweg van Oldenzaal naar Enschede vlak langs deze zijde van de gracht over een lengte van ca. 50 m. Instortingsgevaar en afkalving van de kant was klaarblijkelijk niet denkbeeldig. Ook heden ten dage staat deze zijde van de Oldenzaalsestraat na hevige regenval vaak blank.

Oud aardewerk en afvalresten zijn niet gevonden.

Oudheidkamer Twente, Enschede (A. L. Hulshoff).

Goor. Met hulp van leden van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis, die in een werkkamp verenigd waren, is in de tweede helft van augustus een onderzoek verricht op de woonheuvel van de voormalige havezate Olidam, gelegen ten zuiden van de stad Goor tussen de spoorlijn Hengelo-Zutphen en het Twente-Rijnkanaal.

De vrijwel ronde woonheuvel is nog geheel omgeven door een gracht, die tijdens het onderzoek geheel met water was gevuld. De normale gemiddelde breedte van de gracht bedraagt 6 m. De woonheuvel telt van noord naar zuid 18 m, van oost naar west 14.50 m. De grootste hoogte, gemeten vanaf de waterspiegel, is 1.61 m. Aan de zuid- en westzijde loopt een vrij hoge wal aan de buitenzijde van de binnengracht over een afstand van ca. 70 m. Het hoogste punt van de wal vanaf de waterspiegel bedraagt 1.51 m. Aan de westzijde is een coupe door de wal gemaakt. De doorsnede toonde aan, dat de wal, bestaande uit geel zand, in twee fasen is opgeworpen. Aan de buitenzijde van deze wal heeft tot omstreeks 1934 eveneens een gracht gelopen, die samen met verschillende andere waterlopen in de directe omgeving van het terrein, is gedicht. Het waterstelsel werd vroeger gevoed door de Poolbeek, die gedeeltelijk nog bestaat, doch stilstaand water is geworden sedert de aanleg van het Twente-Rijnkanaal. De lokalisatie van de verdwenen havezate is volgens het oorspronkelijke kadastrale plan: gemeente Goor, sectie C nrs. 995, 996.

De opgraving leverde vrij veel positieve resultaten op. In de heuvel is op een geringe diepte van 20-50 cm onder het maaiveld een tegelvloer van rode estrikken (15.5 x 15.5 x 3.5 cm) te voorschijn gekomen, die ernstig door boomwortels beschadigd was. Het verloop van de buitenmuur van het bouwwerk was vrij goed te reconstrueren. De tegelvloer grensde overal aan de buitenmuur, die ca. 40 cm dik was en op één plaats aan de zuidzijde 50 cm in de grond doorliep.

Vermoedelijk is de tegelvloer op kelderniveau geweest, gezien de gehele situering. Bovendien was de slijtage van de tegels zeer gering. Het gebouw dat misschien van vakwerk met leemvulling en kloostermoppen (27 x 13 x 6 cm) was opgebouwd, had aan de buitenzijde een lengte van ca. 10.50 m en was ca. 7 m breed. Op de vier hoeken van het gebouw lagen nog drie betrekkelijk zware zwerfkeien als funderingsstenen op hun plaats. De noordwestelijke was uitgegraven en weggerold in de gracht. Tussen deze hoekstenen kwamen op een afstand van 2-3 m kleine zwerfkeien voor, die als steunpunten voor het vakwerk van de bovenbouw hebben kunnen dienen. Over de hoogte valt niets te zeggen. Het moet een eenvoudige borgmanswoning geweest zijn, die wat haar grondplan en ligging betreft, van betrekkelijk hoge ouderdom kan zijn. Bekend is, dat de borgmannen, oorspronkelijk van de graven of heren van Goor, later van de bisschoppen van Utrecht in de 14de eeuw reeds op een klokkenslagafstand buiten Goor woonden (C. J. Snuif, *Verzamelde bijdragen tot de geschiedenis van Twente,* 1930, 244 e.v.).

De toegang is vermoedelijk aan de oostzijde geweest, omdat aan deze kant veel puin in de gracht en aan de overzijde van de gracht is aangetroffen. Op het voorterrein aan de oostzijde is een beschoeiing langs de gracht van vierkante palen met houten tussenstukken over een verloop van ruim 30 m blootgelegd. De beschoeiing liep in noordelijke richting door onder een hoek van 120°.

Er zijn vrij veel aardewerkscherven en resten van gebrandschilderd glas, tussen 1400 en 1600 te dateren, gevonden. Het huis is na 1600 niet meer bewoond. In 1613 werd Unico Ripperda, heer van Weldam, voor een derde deel en in 1651 zijn zoon Johan voor de resterende tweederde delen bezitter van Olidam, De Ripperda's hebben Olidam bij hun landgoed en ridderhofstad Weldam geïncorporeerd. Het borgmannenhuis Olidam is na verloop van tijd in verval geraakt, afgebroken en vervangen door een nabijgelegen boerderij van dezelfde naam.

De technische leiding van het onderzoek verrichtte de heer R. Reinders te Groningen,

de kampleiding was in handen van de heer W. F. G. Meurs te Amsterdam. De eigenaar van het terrein verleende zijn welwillende medewerking voor de opgraving. Het onderzoek zal volgend jaar worden voortgezet.

Oudheidkamer Twente, Enschede (A. L. Hulshoff).

Ootmarsum. Bij de restauratie van het oude stadhuis van Ootmarsum, dat kort na 1778 volgens ontwerp van Egbert Schrader, bouwmeester uit Gildehaus (Duitsland) is opgetrokken, zijn 1.10 m beneden het huidige straatniveau en beneden een aldaar gelegen veldkeienbestrating of -vloer, duidelijke sporen gevonden van een brandkuil. Het rechthoekige raadhuis telt binnenwerks 6 m aan de voor- en achterzijde, en 8.77 m aan de zijkanten.

Over een ovaal vlak van ongeveer 3.60 m x 4.65 m vertoonde zich een pakket houtskool met een komvormig verloop, dat in het centrum ca. 40 cm dik was. Daarboven bevond zich een ca. 50 cm dikke laag rood verbrande leem, vaak vermengd met stro. De leem was aan de buitenkanten van de kuil veelal niet door de hitte verbrand of verkleurd. De grootste hitte moet in de kern van de kom gezocht worden; daar was de leem licht- tot donker-rood verbrand.

De plek is verstoord door de bouw van het raadhuis. De houtskoollaag gaat onder de fundering aan de voorzijde van het raadhuis door.

Aangezien er geen sporen van metalen in welke vorm dan ook, van aardewerk of baksteen etc. zijn gevonden, is voorshands niet vast te stellen welke functie aan de brandkuil kan worden toegeschreven.

Het eerste vermoeden, dat de plek gediend heeft voor het gieten van een klok of dat er een veldoven voor dat doel aanwezig was, is opgegeven na het ingewonnen advies van de klokkengietdeskundigen, de heren André Lehr uit Asten en drs. C. N. Fehrmann uit Kampen. Laatstgenoemde heeft de plek op mijn verzoek en in mijn aanwezigheid aan een onderzoek onderworpen. Verspreid liggende aardewerkscherven waren te dateren tussen de 15de en 16de eeuw. Jonger materiaal ontbrak op de beschreven diepte.

De plek ligt ongeveer 50 m van de plaats, waar de oude kerktoren heeft gestaan. De pseudobasiliek uit de 13de eeuw is geheel van Bentheimer steen vervaardigd.

Rijksmuseum Twenthe, Enschede (A. L. Hulshoff).

Wierden. Evenals in 1964 is in de eerste helft van juli het graafwerk op de huisplaats van de ca. 1821 afgebroken havezate Grimberg, gemeente Wierden, sectie H nr. 582, met hulp van leerlingen van de r.-k. H.T.S. te Hengelo, voortgezet. Aan de voorzijde van de huisplaats is een vlak van 4 x 4 m uitgegraven. Op een diepte van ca. 2 m beneden het maaiveld zijn op twee verschillende plaatsen gedeelten van middeleeuws muurwerk aangetroffen, die klaarblijkelijk de laatste resten vormen van een oude fundering. Het ene stuk muur is 1.10 m lang en 70 cm dik. Tegen de noordzijde van deze muur bevindt zich een reeks van palen, ter breedte van 15 tot 20 cm, die als beschoeiing van de gracht dienst heeft kunnen doen. Op een afstand van 1.10 m ten zuiden van dit muurgedeelte loopt in oost-west richting een tweede fragment van een muur, ter lengte van 1.15 m en ter breedte van 50 cm. Haaks hierop aan de oostkant wordt wederom een muurgedeelte aangetroffen, ter lengte van 1.10 m; dit restant is slechts 2 stenen breed.

Het gevonden schervenmateriaal is voornamelijk 15de- tot 16de-eeuws. Zoals reeds in kolom *271 van dit bulletin van 15 oktober 1964 is vermeld, is de sloop van het huis zeer grondig geschied, zodat de poging tot een reconstructiebeeld van de verschillende bouwperioden pas na algehele ontgraving ondernomen kan worden.

Het onderzoek zal het volgende jaar worden voortgezet.

Oudheidkamer Twente, Enschede (A. L. Hulshoff).

GELDERLAND

Wijchen. Op 22 oktober j.l. is op het terrein van de n.v. Synprodo, aan de Nieuweweg, tijdens machinaal uitgevoerde graafwerkzaamheden ten behoeve van de bouw van een nieuwe fabriekshal een Romeins brandgraf aan het licht gekomen. Van de inhoud is door de directeur van de n.v., de heer A. Sauter, zoveel mogelijk uit de uitgeworpen grond verzameld.

Nadat mr. W. P. den Biesen de vondst aan het R.O.B. had gemeld, kon op 26 oktober de vindplaats aan een nader onderzoek worden onderworpen. De bodem van de grafkuil, die zich in één richting zeker over een afstand van 1.40 m heeft uitgestrekt, was gelegen op 1.55 m onder het maaiveld. In het uit zand bestaande bodemprofiel naast de plaats van

het graf werd op een diepte van 0.40 tot 1.10 m onder het maaiveld een laag waargenomen waarvan de kleur naar beneden toe geleidelijk overgaat van oranjegeel in geel tot geelwit. De oranje verkleuring is vermoedelijk veroorzaakt door verbranding.

Tot de inventaris van het graf behoren tal van scherven die oude breuken vertonen; op geen enkel stuk zijn brandsporen te zien. Het is de vraag of deze fragmenten oorspronkelijk als zodanig in de grafkuil zijn terechtgekomen of dat ze als grafgiften aanvankelijk deel hebben uitgemaakt van complete stukken aardewerk die spoedig gebroken zijn en waarvan tijdens het recente graafwerk vele scherven verloren zijn geraakt.

De vondst omvat — behalve stukjes crematie — fragmenten van vijf terra sigillata-borden (één Dragendorff 18/31, de overige vier vermoedelijk van hetzelfde type; op een bodemscherf is het stempel CAL[AV]A·F te lezen: Calava van Lezoux, uit de tijd van Vespasianus-Traianus), een t.s.-kommetje Drag. 27, een kruikhals met een oor in drie geledingen (ca. eerste kwart van de 2de eeuw), een complete kruik (eerste/tweede kwart van de 2de eeuw) en verschillende stukken „ijzer"-(roest). Na een onderzoek in het technologische laboratorium van de R.O.B. bleken de laatstgenoemde fragmenten betrekking te hebben op een verende schaar (een z.g. schapenschaar), een gedeelte (naaldhouder en voet) van een bronzen speld (waarschijnlijk een draadfibula), een stuk (geheel verroest) weefsel (ca. 14 x 9 z-gesponnen garens per cm²; platbinding) en tenslotte fragmenten van twee grote en twee kleine ijzeren naalden of pennen (breipennen?; diam. respectievelijk ongeveer 4.5 en 2 mm; de twee grote zijn minstens 7.2 cm, de twee kleine zijn achtereenvolgens minstens 7 en 3.3 cm lang geweest; van geen der naalden is ergens nog een begin of einde te zien). In verband met de laatste vondsten kan er nog op gewezen worden dat in 1952 te Esch (in het Romeinse graf nr. 2) vermoedelijk resten van twee breipennen en een dunne naald zijn aangetroffen.

Het Wijchense graf dateert zeer waarschijnlijk uit het einde van de 1ste of het begin van de 2de eeuw. De vondsten worden bewaard in het hoofdgebouw van de n.v. Synprodo.

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

NOORD-BRABANT

Haps. In aansluiting op de onderzoekingen van 1960, 1963 en 1964 werd dit jaar van 22 september tot 4 november een oppervlak van 1600 m² blootgelegd.

De vorig jaar aangetroffen drievoudige paalkrans bleek een restant van het meest westelijk gelegen grafmonument. Daar er redenen zijn om aan te nemen, dat de eerste bijzettingen op deze zandrug in het westen werden geplaatst, kan als voorlopige conclusie gelden, dat dit grafveld in de vroege of midden Bronstijd in gebruik werd genomen. Direct ten oosten van de genoemde paalkrans liggen enkele andere grafmonumenten met houtconstructies, waarna tenslotte het kringgrepurnenveld volgt.

Een verrassing vormden de vele paalgaten, welke dit jaar ten westen van de drievoudige paalkrans te voorschijn kwamen. Ze bleken te behoren tot de plattegronden van rechthoekige huizen. De duidelijkste plattegrond had een lengte van 20 m, terwijl de breedte binnen de wanden ruim 5 m bedroeg. Binnen het huis werd slechts één centrale rij palen aangetroffen. In beide lange wanden kwamen ingangen voor. Een datering van deze bewoning is op dit ogenblik nog niet mogelijk.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (G. J. Verwers).

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO

— *De Waag.* Mysterieus Melanesië (coll. Museum v. Land- en Volkenkunde, Rotterdam) -29 dec.

Jugendstil Affiches (coll. Sted. Museum, Amsterdam) 15-31 jan.

AMERSFOORT

— *Zonnehof.* Joost Baljeu (10 jaar werk) -21 dec.

Van der Rijnprijs v. d. metaalplastieken -21 dec.
Interscholaire (leerlingen v.h.m.o.-scholen) 25 dec.-10 jan.
Grafiek Belgische kunstenaars 15 jan.-21 febr.
— *Muurhuizen 3.* Bessel Kok -3 jan.
Paul Hugo ten Hoopen 8-31 jan.
— *Het Kapelhuis.* 5-jarig bestaan, expositie van ongeveer 30 kunstenaars -31 dec.

AMSTELVEEN
— *Aemstelle.* Norman Roemer, schilderijen -10 jan.
Gemeentelijke kunstaankopen -10 jan.

AMSTERDAM
— *Rijksmuseum.* De Duitse gravure in de 16de eeuw -9 jan.
— *Stedelijk Museum.* Tekeningen van Alberto Giacometti -20 dec.
De Grafische en De Keerkring -20 dec.
Leden van St. Lucas 23 dec.-16 jan.
Henri ten Holt, schilderijen -3 jan.
Nieuwe vormen van keramiek 17 dec.-24 jan.
Victor Brauner -10 jan.
— *Museum Fodor.* Amsterdam koopt kunst -2 jan.
— *Tropenmuseum.* Wah, de landbouwgemeenschap i.d. Pandjab -1 april
— *Zoölogisch Museum.* Jac. P. Thijsse (1865-1945)
— *Kunsth. M. L. de Boer.* Belgische, Franse en Nederlandse kunstenaars -30 dec.
— *Kunsth. Ina Broerse.* Wandkleden, kleinplastiek, ceramiek en edelmetaal -31 dec.
— *Galerie d'Eendt.* H. Campendonk en zijn leerlingen -19 dec.
— *Galerie Espace.* Zbigniew Makowski -1 jan.
— *Café Eylders.* Tekeningen van Carvalho
— *Galerie 845.* Cor Beurskens -30 dec.
— *Galerie De Drie Hendricken.* Stellaart -31 dec.
— *Kabinet Floret.* J. H. Moesman -31 dec.
P. H. ten Hoopen 1-31 jan.
— *Galerie Kamp.* Schilderijen van Clemens Merkelbach van Enkhuizen -1 jan.
Litho's en beeldhouwwerk van P. Koning 1-21 jan.
— *Galerie Krikhaar.* Jaap van der Pol -19 dec.
— *Café Theo Ruiter.* Jan de Valk en Martin Brink
— *Kunsth. Santée-Landweer.* Hollanbach -24 dec.
— *Instituut v. Nijverheid en techniek.* Sprekende foto's -30 dec.
— *Galerie de Sfinx.* Serge Damon -31 dec.
— *Kunsth. E. J. van Wisselingh.* Schilderijen door Franse meesters uit de 19de en 20ste eeuw -21 dec.
— *De Vrije Akademie.* Kunst Kado -25 dec.
— *Het Maagdenhuis.* Dante-herdenking -22 dec.

APELDOORN
— *Gemeentemuseum.* Wat Potters bakten -8 jan.

ARNHEM
— *Gemeentemuseum.* Jan Altink 18 dec.-13 febr.
Van der Rijnprijs v. d. metaalplastieken 22 dec.-30 jan.
Piet Slegers

BARENDRECHT
— *Kunstz. Sans-Souci.* Thijs Willemse -31 dec.

BERGEN
— *Huize Kranenburgh.* Zwart en Wit, tekeningen, grafiek en kleinplastiek -3 jan.

BEVERWIJK
— *Galerie Boumans.* Frans Verpoorten -31 dec.

BILTHOVEN
— *De Kuyl.* Ad Maas -21 dec.

BREDA
— *Cult. Centrum De Beyerd.* Religieuze volkskunst uit Roemenië -10 jan.

BRUNSSUM
— *De Galerij.* Martien Coppens, foto's -31 dec.
Jan Stekelenburg

BUSSUM
— *De Berenkuil.* Paula Nieuwenhuis Thies

DELFT
— *Prinsenhof.* Talens' Prijs 1965/1966 -3 jan.
— *Mensa.* Harry Kamoen -8 jan.
— *Ethnografisch Museum.* Indonesische kunst uit eigen bezit -31 dec.

DEURNE
— *Museum Dinghuis.* Collectie Wiegersma

DORDRECHT
— *Dordrechts Museum.* Aquarel-Aquaforte -24 jan.
— *Pictura.* Foto's van Adriaan Dronkert -20 dec.

EINDHOVEN
— *Sted. Van Abbemuseum.* El Lissitzky -16 jan.
Kunstenaars uit de Zuidelijke Nederlanden -7 febr.

GORINCHEM
— *De Nieuwe Doelen.* 7 kunstenaars 18 dec.-5 jan.

GOUDA
— *Sted. Museum Het Catharinagasthuis.* Amsterdamse Kunstenaarswerkgroep A.K.V. -31 jan.

'S-GRAVENHAGE
— *Gemeentemuseum.* De luit, de gitaar en de mandoline -31 dec.
World Press Photo '65 -30 jan.
Ferency Beni -24 jan.
Harry Kramer 18 dec.-31 jan.
— *Panorama Mesdag.* B. Mankes, H. Slijper en R. Bonnet -2 jan.
— *Museum v. h. Onderwijs.* Herdenkingstentoonstelling Dr. J. P. Thijsse -31 dec.
— *Museum Meermanno-Westreenianum.* 150 jaar boekenproductie in Nederland -31 jan.
— *Galerie Al-Veka:* De bende van de blauwe hand (Friese kunstenaars) 21 dec.-18 jan.
— *Kunsth. Mart. Liernur.* Kunstnijverheid -23 dec.
Frida Holleman -24 dec.
— *Lakeienhofje (Noordeinde 176).* Russische Ikonen -5 jan.
— *Galerie De Sfinx.* Mustafa Bustangi -31 dec.
— *Openbare Bibliotheek.* Verkoopexpositie -19 dec.

GRONINGEN
— *Groninger Museum.* W. Fruytier en A. Volten -10 jan.
Geschiedenis v. d. fotografie -10 jan.
Tekeningen uit eigen bezit 18 dec.-17 jan.

HAARLEM
— *Vishal.* De Groep 17 dec.-24 jan.
— *Het Huis van Looy.* Kunst zij ons Doel -9 jan.
— *Kunstcentrum De Ark.* Grafiek en tekeningen van Helmuth Heystek -2 jan.
— *In 't Goede Uur.* Tekeningen van Jo Klingers -31 dec.
— *Galerie Bier.* Nieuwe aanwinsten uit de Franse, Hollandse en Belgische School -1 jan.

HELMOND
— *'t Meyhuis.* Jan Dobbelsteen -2 jan.

HENGELO
— *Hengelose Kunstzaal.* Magische Realisten -3 jan.
— *Galerie De Pook.* Hedy Baum, composities 10-30 dec.

HILVERSUM
— *Goois Museum.* Leden Hilversumse Schilderskring 18 dec.-2 jan.
Wereldtentoonst. fotografie deel I 15 jan.-7 febr.
— *Galerie Wout Vuyk.* Jurjen de Haan -24 dec.
— *G.S.A. Gebouw.* Wintertentoonstelling
— *Reflex.* Geert van Fastenhout -3 jan.

HOENSBROEK
— *Galerie De Stoof.* Otto van Rees en Jozef Cantré -24 dec.

LAREN
— *Singermuseum.* Belgische wandtapijten 18 dec.-1 febr.
— *Kunstz. Hamdorff.* Leden v. d. Gooise Schildersvereniging 18 dec.-4 jan.

LEEUWARDEN
— *Kunstcentr. Prinsetún.* Hedendaagse Zweedse grafiek -19 dec.
Kees Buurman 20 dec.-9 jan.

LEIDEN
— *Leids Academisch Kunstcentr.* J. H. S. Gijsbers -30 dec.

MAASTRICHT
— *Bonnefantenmuseum.* 10 Gouachisten -3 jan.
— *Kunstz. Arti.* Eric Went. gouaches en pastels -26 dec
— *Jan van Eyck Academie.* Houtsneden van H. Campendonk -19 dec.

ROERMOND
— *Gem. Hendrik Luyten en Dr. Cuypersmuseum.* Groep Kyra -20 dec.
Talens' Prijs 1965-1966 8-24 jan.

ROTTERDAM
— *Museum Boymans-van Beuningen.* 12 Italiaanse beeldhouwers -16 jan.
Clair-Obscur houtsneden 1500-1800 -6 febr.
— *Museum van Land- en Volkenkunde.* Leven en dood op Sumba -1 juli
— *Rotterd. Kunstkring.* Horst Antes, schilderijen -17 jan
— *Rotterd. Kunststicht. Kunstz. Lijnbaan.* Reisschetsen -3 jan.
— *Gemeentearchief.* Aanwinsten v.h. Gemeentearchief -10 jan.

SCHIEDAM
— *Sted. Museum.* Erich Heckel, grafiek -16 jan.
Jan Roede 23 dec.-16 jan.

TILBURG
— *Textielmuseum.* Doekdrukkunst in kleur en techniek -1 jan.
— *Sociëteit Asgard.* Olaf '65 -10 jan.
— *Brab. Sticht. v. Kunst- en edelambacht.* Kunstscoop '65 -20 dec.

UTRECHT
— *Aartsbisschoppelijk Museum.* Bijbel en kunst van nu -16 jan.
Ikonen uit Luzern -31 jan.
— *Kunsth. Arti.* Joop Dam -25 dec.
— *Kunstliefde.* Harrie van Kruiningen, schilderijen -1 jan.
Rik van Bentum en Frank Gribling 7 jan.-1 febr.
— *De Utrechtse Kring.* P. Alechinsky 2-30 jan.

WASSENAAR
— *Kunstz. Heuff.* Willem Witsen en L. O. Wenckebach -7 jan.

WESTDORPE (Z. VL.)
— *Kunstz. Troutzaerte.* Francine Timmers en Jan de Heer -3 jan.

ZAANDIJK
— *Huis a. d. Beeldentuin.* Met de groeten van de Zaan 23 dec.-9 jan.

ZEIST
— *Slot.* Anna Verschuure (wandkleden en tekeningen) -3 jan.

MEDEDELINGEN

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

In verband met de splitsing van het oude ministerie van O. K. en W. is het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie niet meer in staat de Tentoonstellingsagenda in ons tijdschrift te verzorgen. Wij zien ons daarom genoodzaakt, deze rubriek in de volgende jaargang te laten vervallen.

Men kan zich echter abonneren op een, om de twee weken door deze instelling gepubliceerde uitgebreide Tentoonstellingsagenda.

Voor inlichtingen kan men zich wenden tot het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Korte Vijverberg 7 te Den Haag, tel. 113444 en 112398.

OVERZICHT TEKENINGEN EN AQUARELLEN VAN JAN DE BEYER

Er bestaan plannen om een lijst uit te geven van plaatsen, waar zich tekeningen en/of aquarellen (geen prenten) van Jan de Beyer bevinden, die kastelen of andere gebouwen en stads- en dorpsgezichten voorstellen.

De samensteller van dit overzicht, H. Romer te Baarn, zou graag geholpen willen worden aan de namen en adressen van particulieren, die tekeningen en/of aquarellen van deze kunstenaar in hun bezit hebben. Deze namen en adressen zullen uiteraard alleen na verkregen toestemming van de betrokkenen worden gepubliceerd. In elk geval kan het bestaan van het betreffende werk in het overzicht worden gesignaleerd, wat al een welkom gegeven is.

Eigenaars van tekeningen of aquarellen van Jan de Beyer zouden waardevolle hulp kunnen verlenen door het verstrekken van de volledige gegevens, zoals deze voor een wetenschappelijk overzicht nodig zijn (o.a. de maten).

Een brief, gericht aan 85 musea, archieven e.d., heeft al een resultaat opgeleverd, dat de verwachtingen overtreft.

Gegevens worden met belangstelling tegemoet gezien door H. Romers, Raadhuislaan 4, Baarn.

REGISTER GEDENKBOEK HILVERSUM 1424-1924

Door de Vereniging van Vrienden van het Gooi's Museum is uitgegeven een 1500 namen tellend *Register op de persoonsnamen, voorkomend in het Gedenkboek Hilversum 1424-1924.*

Dit register kan worden besteld door storting of overmaking van *f* 3.50 per exemplaar op postrekening nr. 468012 t.n.v. de penningmeester van deze vereniging te Hilversum.

VERENIGING DE MUSEUMDAG

De tweede museumdag 1965 zal worden gehouden op woensdag 29 december in het Rijksmuseum te Amsterdam, ingang Stadhouderskade. De bijeenkomt begint om 11 uur 's ochtends en heeft als thema „Opleiding, taak en functie van het middelbare museumpersoneel".

Leden van de K.N.O.B. zijn van harte welkom. Een volledig programma wordt op aanvraag toegezonden door het secretariaat, Kazernestraat 3, Den Haag.

VACATURES

AMSTERDAM

Bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam vaceert de betrekking van

CHEF VAN DE HISTORISCH-TOPOGRAFISCHE ATLAS.

Vereisten: universitaire vorming, bij voorkeur doctoraal examen kunstgeschiedenis of vergevorderde studie daarin.

Aanstelling geschiedt in de rang van adjunct-conservator (*f* 716.— tot *f* 956.— per maand) of van conservator (*f* 922.— tot 1223.— per maand), afhankelijk van de bevoegdheid en ervaring. De genoemde salarisgrenzen zijn exclusief huurcompensatie en vakantietoelage. De verplaatsingskostenregeling is van toepassing. Aanstelling boven het minimum-salaris is mogelijk.

Volledige sollicitaties onder nr. J 4676 in te zenden bij de Directeur der Gem. Personeelsvoorziening, Sarphatistraat 92, Amsterdam-C.

BREDA

Burgemeester en wethouders van Breda roepen sollicitanten op voor de functie van

DIRECTEUR VAN HET CULTUREEL CENTRUM DE BEYERD

De te benoemen functionaris behoort een algemene ontwikkeling, liefst van academisch niveau, te hebben en te beschikken over organisatorische en pedagogische kwaliteiten en een brede culturele belangstelling.

Salaris nader overeen te komen.

Een psychologisch onderzoek kan worden ingesteld.

Sollicitaties met uitvoerige gegevens over opleiding, verrichte werkzaamheden en tegenwoordige functie, en met opgave van referenties, in te zenden aan burgemeester en wethouders binnen een week na verschijning van dit blad.

SCHIEDAM

Bij het Stedelijk Museum te Schiedam kan, in verband met de uitbreiding van het museum, per 1 januari 1966, of later, worden geplaatst een

MUSEUM-ASSISTENTE.

Deze functie zou vervuld kunnen worden door een representatieve kracht, met een middelbare schoolopleiding en liefst ervaring in museum- of cultureel werk.

De werkzaamheden bestaan o.m. uit het medewerken aan de organisatie van tentoonstellingen, het geven van rondleidingen en het leiding geven aan enige personeelsleden. Bovendien moet zij in incidentele gevallen de directeur kunnen vervangen.

Salaris van *f* 663.— tot *f* 910.— per maand. Aanstelling boven het minimum is mogelijk. Huurcompensatie, voor 23-jarigen en ouder, 5.3 % met een minimum van *f* 35.90. Vacantietoeslag 4 % van het jaarsalaris. Kindertoelage volgens Rijksregeling. De premiën voor A.O.W./A.W.W. komen voor rekening van de gemeente. Per 1 januari 1966 wordt de I.Z.A.-regeling van kracht.

Schriftelijke sollicitaties voor 22 december 1965 aan de directeur van het Stedelijk Museum, Hoogstraat 112 te Schiedam.

REGISTER BULLETIN EN NIEUWSBULLETIN 1965

Aalten *72
Aardenburg
  O.L. Vrouwekerk 123, 124, 125, 127
  St.-Bavokerk 99
  Stadskernonderzoek *108, *138-*139
Adelheid van Vianden 12
Adolf van Kleef 4
Adolf van Nassau 12
Aduard, Kerktoren 152
Adriaen Clays 82
Adriaen Diericx 88
Adriaen Florisz. (Paus Adriaan) 81, 88
Adriaen Willeboortssz. 71
Adriaen Willems 84
Aelbert van Voorne 35, 99
Aelbrecht van Beieren 36
Aerssen van Sommelsdijck, Van 94, 121
Aert Pouwels 52
Afflichem 105
Afflichem, Steven van 105
Aken, Palts 10
Alberti 165
Albertine Agnes van Oranje-Nassau 8, 9, 13, 14
Almonde, Philips van 121
Altona
  Heiliggeistkirche 156
  Trinitatiskirche 156
Amalia van Anhalt-Dessau 8, 13, 15
Ambon 173, 178
Amerongen *64
Amersfoort
  O. L. Vrouwetoren 154
  Stadsversterkingen *64-*65
Ammersoyen, Kasteel 23
Amsterdam 61, 155, 164
  Begijnhofkerk (r.k.) 146
  Beurs 151, 156
  Heerengracht 163
  Hofje De Star 155
  Huisonderzoek *52
  Kon. Oudheidk. Genootsch. *144*
  Jan Rodenpoortstoren *147*, 149, 152
  Middellaan 170
  Munttoren 149, 152, 157
  Nieuwe Kerk 102, 149
  Oude Kerk 99, 100, 102, *144, 145,* 146, 149, 157
  Paleis op de Dam 155
  Prinsengracht *160*, 163
  Rechtboomsloot 163
  Rijksmuseum 137, 172, 178, *178*, *179*, *181*
  Rijksprentenkabinet *112*, *149*
  Rokin 163
  Singel 163
  Stadhuis (middeleeuws) *143*, 146
  Warmoesstraat *161*, 163
  Westertoren 149
Angelslo *50-*51, *105-*106
Anhalt-Dessau, Amalia van 8, 13, 15
Anreith, A. 74, 164, 170, 171
Antonis Huygez. 90
Antwerpen 38, 105
  Kasteel 112
  O. L. Vrouwekerk *126*, *136*, 146, 151
Appeltern, Agnes van 21, 24
Appeltern, Geertruid van 22
Appeltern, Robert van 22, 23, 24
Appeltern, Tresiaen van 21, 22, 24
Ariaen Pouwelsz. 48
Arien Ariensz. 55
Arien Claesz. 60
Arien de metselaar 65
Arien de schilder 63
Arien Thonisz. 51
Arien Wittesz. 52
Arkel, Jan van 48
Arnemuiden, Beiaard 137
Arnhem, St.-Petergasthuis 56, 150
Arnolfini, Giovanni 6
Ash, School Farm 170
Axel, Stadskernonderzoek *83-*84

Backes, Aernd 61
Bad Kreuznach, Oranienhof 14
Bakhuizen *15
Bakkeveen *61
Balk *103
Ballum *102
Bamberg, Dom 146
Banen, Mr. 140
Bant, Heyman 128, 138, 140
Bantam 180
Barbier, Anthonis de 60
Barsingerhorn, Raadhuis 152
Bartlehiem, Proosdij *125
Bartout Adriaensz. 60
Basel
  Hist. Museum 142

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin.*
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Munster 146
Batavia 74, 160, 172-182
Holl. Kerk *174*
Kasteel 174, *175*
Landhuis van Reinier de Klerk (Landsarchief) *173*
Plattegrond *172*, 174
Port. Buitenkerk *174*, 176
Tygersgragt *172*
Zilverkeur *175*, 177
Bax, D. — en C. Koeman
Argitektoniese Skoonheid in Kaapstad se Kompagniestuin 1777-1805 (rec.) 74
Beatrix van Limburg 12
Beauce, Jean de 144
Beerstraten, Van 152
Beieren, Aelbrecht van 36
Berckheyde, G. *144*, 152, *157*
Bergen op Zoom 125, 126, 150, *121
Berghem *74
Bergum *49
Berlijn, Oranienburg 13, 14
Beschyn 133
Bevermeer, Boomstamkano *119-*120
Beyer, Jan de 149, *150*, 153
Biringuccio 128, 134
Bischofszell, Wijzerplaat 142
Blaesbalch, Aernt 58
Blesius, Johannes 167
Blokzijl, Kerk 152
Bocholz 29
Boekel *43
Boetzelaer, Rutger van den 21, 22, 24
Boetzelaer, Wessel van den 21, 23, 24
Bolswert, Boëtius à 151
Boomgaert, Gilles 61
Borstelaar 57
Boschendal *164*
Bose, Udo die 22
Bosschere, Godevaert de 103, 105, 108
Bosschere, Willem de 105
Bourgondië, Maria van 10, 77
Bourgondië, Maria van (vrouw van Adolf van Kleef) 5
Bourgondië, Philips van (bisschop) 96
Bouwin Jan Oelez. 49
Boyen, Peter 126
Braat, W. C.
Openingsrede algemene ledenvergadering K.N.O.B. *111-*117
Brakel, Udeman van 179
Breda 12
O.L. Vrouwekerk 146
Brederode, Frans van 111
Bremen, St. Ansgarii 156
Breukelen, Kerktoren 150, *150*
Brielle 35-73, *37, 40, 41,* 79, 89, 121
Begijnhof 37, 45
Brigittenklooster 44
Broodzusterhuis *44*
Botermarkt 45
Brielse Kerkhof 44
Capoenstraat 45
Cellebroeders 44
Clarissenklooster 38, 44, 67
Clein Maarlandt 45
Craenslop 43, 52
Craentoren 52
De Canne 60
De Craen 52
De Croon 49
De Galeye 49
De Gouden Leeuw 49
De Gouden Pot 36, 45, *46,* 48, 55, 62, 121
De Regenbooch 60
De Rooze 55
De Sterre 49
De Wildeman 49
Dijkslop 45, 68
Gasthuys upt Maerlant 68
Gemeente-archief *41*
Getijmolen 36
H. Geesthuis 36
Hoenderdijk 43
Hof van Voorne 37, *40*, 43, 72
Hoofdwacht 122
Kerkstraat 45
Kleine Kerk 122
Koopmanstraat *46, 63,* 63, 64, 121
Langestraat 43, 44, *49*, 65, 66, 89, 121, 122
Maarland 45, 65, *68,* 68, 122
Maarlandse Haven 36, 37, 77, 121
Maarlandse Kerk 36, *40,* 105
Maarlandse Kerkhof 45
Markt 45, *46,* 48
Nobelstraat 43, 45-57, *46, 47, 48, 49, 58,* 66, 69, 70, *71,* 121, 122
Noordeinde 44, 45
Noordentsche of St.-Jacobsgasthuis 44, 122
Oudevrouwenhuis 56, 68
Oude of Zuideindse Gasthuis 43
Schoolstraat 43

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

St.-Catharijnekerk *40*, 79, 97-108, *98*, *99*, *100*, *104*, *105*, *107*, 121
St.-Catharijneklooster 38, 44, 67
Stadhuis 36, *41*, *46*, 52, 53, *53*, 54, 55, 121
Varkensslop 43
Venkelstraat 43
Visstraat 43, 121
Voorstraat 44, *46*, *49*, 57-63, *58*, *59*, *62*, *66*, *69*, 70, 121, 122
Vuurbakens 35, 99
Waag (Trompmuseum) *46*, *71*, 71, 72, 122
Weeshuis 66, *67*, 71
Wellerondom 64, 65
Zuideinde 43, 44
Broeclede, Gheriid van 123
Broegh, Jac. 178, *178*, 179
Bronckhorst, Andries Willemszn. van 43, 55
Bronckhorst, Eeuwout van 43
Bronkhorst, Willem Ghysbrechtszn. van 52
Brouwershaven, Kerk 100
Brugge 124, 139
Beiaard 136
Groeninge Museum 6
Stichting Orde Gulden Vlies 5
Bruin Brunez. 56
Brussel 105
Alg. Rijksarchief 103, 108.
Buchten, Kerkklok 125
Burchvliet, Vincent Lucas 71
Butendick, Steven 103, 126

Cackers, Lysbet 60
Cadzand *84
Camphuys, Joannes 174, *174*, 176, 179
Cape Town, zie Kaapstad
Castelli, Eugenio 15
Ceylon 173, *178*, 180
Chalon-Orange 12
Charlotte van Luxemburg 8
Chartres, Kathedraal 144, 146
Chastelein, Cornelis 179, *181*
Claes die scilder 142
Claes Claesz. 71
Claes Jacobsz. 56
Claes Piersoen 138
Claes Pietersz. 45, 48
Cleyburch, Margriete van 43
Clockengieter, Conrardus 127
Clocstelder, Willem 57
Cloon, Gouverneur-generaal Van 175
Cochin 179
Coen Jansz. 49
Colchester, St. Leonard at the Hythe 144
Colloc, Jan van 124, 125, 127
Colombo 180
Wolvendaalse Kerk 173
Compe, J. ten *151*, 154, 155
Cook, Kapitein 166
Copmynken Pier Claesz. 60
Coppijn Pieterssoen 128, 130, 132, 139, 140
Cornelis die beeldsnijder 142
Cornelis Antonisz. 146
Cornelis Eeuwoutsz. 57
Cornelis Gerrytsz. 68
Cornelis Harmansz. 58.
Coromandel *174*
Corten, Elisabeth 30, 32
Corten, Henricus 25, *26*, *27*, 28, *28*, 30
Corten, Ida 32
Corten, Joannes Wilhelmus 32
Corten, Leonardus 32
Corten, Maria 30
Coulon, Jean 13, 15
Craen, Cornelis Jansz. op te 52
Craken, Ghiben Jansz. van 48
Croon, Willem in de 49
Crudop, Joan *175*
Cruse, Willem Maurits *180*
Cruyningen, Johan van 111
Culemborg, Kasteel 21

Daendels, Gouverneur-generaal 175
Daentge Willems 90
Dam, Jan Pier 56
Dam, Pieter van 178
Damme, Raadhuis 105, 127
Dammis 102
Danckert de glaesmaecker 63
Danckert Jacobsz. 48
Danzig, zie Gdansk
De Cocksdorp, Kerk 155
De Klokkenberg *106-*107
Delfshaven, Kerk 156
Delft 38, 39, 71, 174
Gemeenlandshuis 70
Nieuwe Kerk 129
Oude Kerk 99, 127, *148*, 149, 152
Stadhuis 146
Topografische Dienst *168*
Vleeshal *168*
De Lier, Kerk 97, *149*
Den Briel, zie Brielle

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Den Burg *73, *82
Den Haag, zie 's-Gravenhage
Depok 179, *181*
De Rijp, Kerk 152, 156
Deshima 179
Dessau, Oranienbaum 13, 14
Deventer
  Bergkerk 149
  Lebuïnustoren *148*, 149, 151, 156
  Museum De Waag *148*
  Waag 152
Deventer, Jacob van *36*, *37*, 37, 41, 49, 54, 58, *76*, 79, 81, 82, 116
De Voorst 13
De Wilp *104
Diedegem 105
Diepenhorst 75
Dierstein 10, 13, 14
Diez, Oranienstein (Nassau-Museum) 8-19, *16*, *17*, *18*, *19*
Dillenburg 12
Dirck Jansz. 48
Dirck van Voorne 117
Dirksland
  Kerk 79, 94
  Kerkring 93
Djakarta 172
  Museum 174, *175*, 176
Doesburg *135
Doetinchem, Kerktoren 149, 154
Dokkum, Kerk *40, *81, *102-*103, *119
Doornik 99
Dordrecht 70
  Augustijnerklooster 118
  Arend Maartenshof 119
  Catharijnepoort 119
  Crimpert Salm 120
  De Gekroonde Haring 120
  De Gulden Os 119
  De Onbeschaamde 120
  De Pauw 120
  De Rozijnkorf 120
  De Sleutel 119
  Dit is in Beverenburgh 119, 120
  Groenmarkt 118, 119
  Groothoofdspoort 119, *145*, 150
  Grote Kerk 99, 100, 102, 118, 150
  Grote Kerksbuurt 118, 119
  Grote Kerksplein 120
  Grote Spuistraat 118
  Henegouwen 119
  Het Beverschaap 119
  Hof 118
  Hooikade 119
  In den Coninck van Enghelant 120
  Kloveniersdoelen 119
  Korte Engelenburgerkade 119
  Kuipershaven 119
  Muntcomplex 118, 119
  Museum Mr. Simon van Gijn 119
  Nieuwe Haven 119
  Nieuwe Kerk 83
  Oudevrouwenhuis 118
  Pelserstraat 118
  Spuihaven 118
  Steegoversloot 118
  Stek 118
  Varkensmarkt 118
  Visstraat 120
  Vlak 119
  Voorstraat 118, 120
  Vriesestraat 118
  Wijnstraat 118
Drachten *134
Drake, Jan 124, 125, 127, 135, 138, 141
Drenkwaard, Boudewijn Willemszn. van 43
Driebergen, Sparrendaal 155, *157*
Driel, Alart van 21, 22, 24
Driel, Otto van 22, 24
Drijffhout, Bartholomeus 95
Drous, Jan 61
Dullens, Jaspar 32, 33
Dullens, Petrus *26*, 32
Duurswoude *61
Duvenvoorde, Cornelis van 56
Duvenvoorde, Jan van 116
Duvenvoorde, Liesbeth van 5
Duyvensz, Rijkloff *179*, 179
Dyck, Jan van 15
Dymen Dingamn Hugensz. 84, 85

Echt *6
Echtelt, Kasteel 23
Edam, Grote kerk 137, 152, *153*
Ede
  Huis Kernheim *125
  Kerk *42-*43
Eduard I van Engeland 99
Eemnes-Buiten, Kerktoren *142*, 144
Egmond, Walpurgis van 12
Elisabeth (of Isabella) van Portugal 7
Elsloo (Ooststellingwerf) *134

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Elspeet *72-*73, *135-*136
Eltz 23
Emden 38
Emmerschans *106
Engel Dircxz. 62
Engelbert I van Nassau 12
Engelbert II van Nassau 12
Enkhuizen
  Stadhuis 153
  Westerkerk 153
  Westerpoort 153
  Zuiderkerkstoren
Ens, Johan *179*
Enschede, Stadsgracht *143-*144
Ermelo *51
Exeter
  Kathedraal 142, 149
  St. Mary Steps 149
Exmorra, Kerk *103
Eyck, Gebroeders van 2
Eyck, Margaretha van 6
Eyck, Philips van 178
Eygenhuysen, A. R.
  Huidige mogelijkheden van televisie als medium van voorlichting (voordr.) *23-*26

Fargue, La 153
Ferwoude *50
Florence, Sta Maria Novella 165
Fochteloo *103, *133-*134
Formosa 173
Franeker *15
Frans Jansz. 65
Frans van Brederode 111, 116
Frederik I, Keizer 10
Frederik Hendrik, Stadhouder 9, 13
Fremmen, Frem 32
Fries, Wouter de 178, *178*

Gaasterland *133
Gans, Jan 63
Ganzekraal *165*
Garminge *72
Gdansk 164
Geertruidenberg 70
  Kerk 100, 150
  Stadhuis 54
Geervliet 35
Geesteren, Kerk *157*
Geleen *7
Gelre, Arnold van 1
Gelre, Machteld van 12
Gelre, Otto II van 12
Gelre, Willem van 23
Gent 127
  Bijloke 103
  Gravensteen 112
  St.-Bavo 7
  Torenuurwerk 123
Gerard van Voorne 36, 99
Gerrit, glasemaker 155
Gerrit Jansz. 57
Geysteren, Kasteelruïne *121-*122
Ghein, Pieter I van den 137
Ghein, Pieter II van den 137, 141
Ghein, Pieter III van den 137
Gheyn, Andreas Frans van den 137
Gheyn, Andreas Jozef van den 137, 141
Gheyn, Pieter van den 137, 141
Glastonbury Abbey 142
Globs, Jan van 61
Goede Hoop Lodge 171
Goedereede 75-92, *76, 77, 93, 96*
  Agterstraat *77*
  Bekaf, Poort 't 79, 82
  Catharina- of Hoofdpoort 78, *78*, 79, 82
  Catharinastraat 76, 77, *77*, 78, 81, 82, 83, 89
  Doelenpoort 78, 82
  Doelstraat 82
  Gasthuis 79, 82
  Getijmolen *79*, 92
  Haven 76, 77, *77*, 79, 82, 92
  Kerk 78, 79, *80*, 82, 83, *85*, 92, 120
  Kerkstraat 76, 81, 82, 83, *86*, 91, 120
  Koepoort 82
  Markt 76, 77, 81, 82, 83-92, *84, 86, 87, 89*, 120
  Molen 79, *91*, 92, 120
  Molenpoort 78
  Molenstraat 76, *77*, 82
  Noordzijde 76, 77, *77*, 81, 82, *87*, 88, 89
  Pastoershuys 81
  Pieterstraat 76, 77, *77*, 81, 82, 88, *90*, 91
  Spuidijk 82
  Stadhuis 82, 84
  Venckelstraat 82
  Visserstraat 82
  Vrouw Mariepoort 79, 82
  Waterpoort 78
  Zuidzijde 77, *77*, 82
Goes, Grote Kerk 150
Goes van Naters, Jacob van 70

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Göteborg, Museum 157
Goirle *107-*108
Goon, Johs 175
Goor, Havezathe Olidam *144-*145
Gorinchem, Kerktoren 149, 152
Gorissen, Friedrich
  Das Stundenbuch der Katharina von Kleve, ein Beitrag zu seiner Datierung 1-7
Gote 35, 72, 98
Graaf, J. 170
Graaf, S. W. de 74
Graaf, Gouverneur Van de 160
Graaff, Reinet Drostdy 171
Graetheide 25, 28
Grashoff, Joannes Georgius 30
's-Gravenhage *5, *66
  Alg. Rijksarchief 5, 37, 76, 165
  Huis ten Bosch 95, 96
  Kon. Bibliotheek 3
  Kon. Huisarchief 170
  Kon. Penningkabinet 179
  Mauritshuis 5, 95, 96
  Nieuwe kerk 94, 149
  Oude Hof 95, 96
  Ridderzaal 142, 155
  Sebastiaansdoelen 94
  St. Jacobskerk 146, 157
  Verz. Monumentenzorg *148*
's-Gravesande, Arent van 94, 96, 120
Grimbergen 12
Groenlo, Kerk 156
Groningen
  Akerk 150
  Martinikerk 156, *4, *15
  Museum *19-*20
Groot Constantia *165*, 167, 170, 171

Haamstede, Kasteel *6, *67, *84-*85
Haarlem
  St.-Bavo *142*, *144*, 151, 152, 155
  Teylermuseum *112*, *113*
Hadde Matthysz. 61
Haelen, Melenborg *56, *74-*75
Halder *53-*55
Halve Mijl *128
Hamburg 169
  St. Jacobi 156
Hantum, Kerk 154, *156*
Hanzebeyer, Cornelis 106
Haps *146
Harich, Kerk *16
Haringhuizen, Kerk 152
Harlingen *50
  Kerk 152
Hasselt, Kerk 152
Hattem, Kerk 154
Haulerwijk *134
Heeg *61
Heenvliet 122
  Ambachtshuis 116, 122
  Donjon 109-117, *110*, *113*, *114*, *116*, *117*, 122, *82-*83
  Kerk 122
  Marktplein 122
's-Heer Abtskerke, Kerk 99
's-Heerenberg, Kasteel 21
Heerenveen, Oranjewoud 13
Heerlen *43
Heerman, Willem 62
Heijn Reijgherssoen 139
H. Antonius, Orde van de 5, *6*
H. Georgius (St. Joris) 4
H. Lidwina 102
Heilo, Kerk *120
Heinric, Mr. 140
Hekker, R. C.
  Het voormalige vakwerkhuis Putstraat 6 te Lutterade 25-34
Helden *56
Helm, Willem van der 150
Helmont, Jacobus van 124
Hemony, François 126, 127, 137
Hemony, Pieter 126, 127, 137
Hendrik II van Nassau 12
Hendrik III van Nassau 12
Hendrik V, Keizer 10
Hendrik Casimir II van Nassau 8, 13
Hendrik de Leeuw 10
Herbayum *103
Hernen, Kasteel 20-24
Herentals Jan van 105, 108
Herford, Nicolaïkerk (wijzerplaat) *142*, 144, 147
Hernen, Elisabeth van 21, 24
Hernen, Everard van 20
Hernen, Gerard van 20
Hernen, Willem van 21, 24
's-Hertogenbosch
  St. Jan 100, 108
  Stadhuis 123, 124, 144, 156
Hertzen, Everhard vamme 5
Het Loo 13

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Het Torp *52, *65-*66, *73-*74, *137-*138
Heukelom, Kerk *17-*18, *18, *19
Heuss, Jörg 144
Heyden, Jan van der 152
Hijum, Kerk 154
Hilversum *120-*121
Hindelopen, Kerktoren 152
Hobbema, M. 93, *94*, 96, 121
Hoek, G. J. van der
Kijkbegeleiding en belevingsmogelijkheden (voordr.) *95-*98
't Hof, Kerkklok 124
Hollar, Wenzel 151, 152
Holtzhey, J. G. 174
Hooft, Pieter Arjensz. 't 95, 96, 120
Hoogers, H. 153
Hoogersmilde *134-*135
Hoorn
Lutherse Kerk 153
Noorderkerk 150
Oosterkerk 150
Hotke, R.
De bescherming van monumenten tegen het gevaar van oorlogshandelingen en natuurrampen (voordr.) *98-*102
Houtecop, Pier 60
Hüsing 169
Huge Cornelisz. 57
Huge Cornelis Hugez. 60
Huppe, Gillis 119
Huyn, Geert Dirck 51

Idaard, Kerk 154
Imhoff, Gouverneur-generaal Van 174
India 173, 180
Indijk *50
Ingelheim, Palts 10

Jacob de Smit 140
Jacob Dircxz. 44
Jacob Lein Heynesoen 140
Jacob Thonis 71
Jacob Lauwes 45
Jacob (Copmynken) Splintersz. 55
Jacob Ysbrantz. 49
Jacquemar, Dignum 60
Jan barbier, Mr. 81
Jan Ariaensz. 49, 52
Jan Beyez. 60
Jan Claesz. 60, 68
Jan Cornelis 49
Jan Cornelis Florisz. 63
Jan Eynoudtsoen 134, 138, 139, 140
Jan Wouters 51, 52
Jan zonder Vrees 6
Janse, H.
De Sint-Catharijnekerk te Den Briel 97-108
Janssen, Conrardus (Clockengieter of Potgieter) 127
Janssens, Generaal 171
Janum *104
Japan 174, 175, 179
Jelsum, Kerk 154
Jeronimus, Mr. 44
Jipsinghuizen *49
Johan van Kleef 5, 23
Johan van Nassau 12
Johan IV van Nassau 12
Johan V van Nassau 12
Johanna van Polanen 12
Joos Cornelisz. 58
Joos Symonsz. 57
Joost Claysz. 90
Joostenburg *160*
Jorys de naeyer 60
Jude, Maritge Symon 88
Jude, Symon 88

Kaap 74, 159-171, 173, 174, 180, *180*
Kaapstad *165*, 166, 167, 168, *168*, 171
Alphen 168
Burgerwachthuis *160*, 167
Fort 161, *165*
Kompagniestuin 74
Koopmans de Wet Huis *169*, 170, 171
Kasteel 161, 165, 166
Gouverneurspaleis 74
Groentemarktplein *160*, 163, 166
Lutherse Pastorie 166, 170
Parade 166
Plattegrond 170
Rosenburg *165*, 166
Rust-en-Vreugd *165*, 167
Stellenberg 170
Thatched Tavern *160*, 167
Kalkar, Raadhuis 147
Kapelle, Kerk 103
Karel V, Keizer 10
Katharina van Kleef 1-3, 6, *6*, 7, 7
Keldermans, Mattheus II 106
Kelmont *16
Kerkrade, Oliemolen bij Ehrenstein *7

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Kervel, Anna Maria van *180*
Kessel *56
Kethel, Bewoningsresten *6
Keulen
  Dom 6
  St. Ursula 5
Keulen, Johannes Petrus *27*, 33, 34
Keyser, Hendrik de 149, 165
Keyser, Lenaert in de 60
Kleef 13
  Balei St. Antoniusorde 5
  Antoniuskapel op de Ham 5
  Museum Haus Koekoek 5
  Stadhuis 5
  Stiftskerk 5
Kleef, Adolf van 4, 5, 6, *6*
Kleef, Johan van 5, 23
Kleef, Katharina van 1-3, 6, *6*, 7, 7
Klein Welsden *16
Klerk, Reinier de *173*, 176
Klynnood, Laur. 175
Koeman, C. (D. Bax en -)
  Argitektoniese Skoonheid in Kaapstad se Kompagniestuin 1777-1805 (rec.) 74
Koenraad II, Keizer 10
Kok, Adam 175
Kollum *41
  Kerk 154, *40-*41
Koogh, Adrianus van der 94
Koornhoop 167
Kootwijkerzand, Bewoningsresten *43, *136-*137
Kopenhagen 164
Krawinkel 34
Kreeckels, Johanna 33
Krommenie
  Bewoningsresten *128
  Zuiderhoofdstraat *161*
Krommeniedijk, Kerk 152
Kruislander, Theodorus 93
Küchler, G. 170
Kulmbach, Plassenburg 147

Lage Vuursche *73
Langweer, Kerk *151*
Leenaert, schipmaicker 62
Leenknecht, Daniel de 127
Leenknecht, Jan de 127
Leenknecht, Michiel de 127
Leeuwarden *104, *133
Leeuwenhof 167
Lehr, A.
  Uurwerk, uurklok en voorslag op het vijftiende-eeuwse stadhuis van Veere 123-141
Leiden
  Academie 149
  Gemeente-archief *150*
  Lakenhal 95
  Marekerk 95
  Stadhuis 146
  Stadspoorten 149
Lemsterland *104
Lenaert de bontwercker 60
Lenaert Claesz. 61
Lenaert Cornelisz. 68
Leu Sr., Hans 142
Leuven
  Beiaard 136, 137, 141
Lewcock, R. B.
  Recent research into Cape architecture, new discussion on the sources of the architecture 159-171
Lichtaard, Kerk 154
Limbrichtse Bos *16
Limburg, Gebroeeders 7
Limburg, Beatrix van 12
Limburg, Walram van 25
Little Stukery, Swan and Salmon 170
Lobith, Tolhuis *125
Lochem *5
Lochorst, Katharina van 4
Lodewijk van Nassau 12
Loenen a. d. Vecht
  Huis ter Horst 155
  Huis Mijnden *5, *82
  Kerktoren 152, 156
Loenen (Valbrug) *52
London
  British Museum *165*, 166
  Nat. Gallery 6, 93, 94, *94*, 96, 121
Loureys Reygssoen 138, 140
Lübeck
  Heiliggeist Hospital 156
  St. Jacobi 156
  St. Petri 156
Lund, Uurwerk 142
Lutkewerf, Middeleeuwse fundering *133
Lutterade, Huis in de Putstraat 25-34, *26*, *27*, *28*, *29*, *31*, *33*
Luxemburg, Charlotte van 8
Luzern
  Stadhuistoren 142, 147

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Stiftskerk 151
Zeitturm 142
Lysbet Hugen 60

Maarland 35, 121
Maarssen, Kerk *149*, 150, 156
Maarten Cornelisz. 71
Maastricht *7, *43-*44
Castellum *44
Dinghuis 155
Romeinse brug *44
St.-Servaaskerk 155
Stadhuis 127
Stadsmuur *56-*57, *76-*77
Thermen *83, *122
Torenuurwerk 113
Machteld van Gelre 12
Madrid, Nat. Bibl. *36*, *37*, *76*
Maillee Aernoutsz., Willem de *178*
Malakka 173, *178*
Malijn Meeuwzn. 102
Man, Andries de 167
Margriete van Engeland, Vrouwe van Voorne 79
Maria van Bourgondië 10, 77
Maria van Bourgondië, vrouw van Adolf van Kleef 5
Mariken Hugen 56
Marissis, Henri 103, 105, 108
Marot, Daniel 8, 9, 13, 15, *162*, 164
Marot, Jean 15
Maryken Maertens 60
Matthys Ariaensz. 49
Maximiliaan I, Keizer 10
Mechelen 103, 126, 127, 137, 139
Kathedraal 123, *151*, 155
Meeckeren, Herman van 22, 23
Meedhuizen *133
Meerlust *161*, 168, 169
Meester van Flémalle 2
Meester van Katharina van Kleef 7
Meijer, E. R.
Mechanische of persoonlijke rondleiding? (voordr.) *90-*94
Meischke, R.
De oude huizen van Den Briel 35-73
Goedereede en zijn oude gebouwen 75-92
Meisken Dirc Heyns 51
Menaldum *16
Merishausen, Kerktoren 151
Merula, Angelus 44, 66, *67*, 67, 71, *113*
Metz, Loeki *4
Meulen, dr. J. van der
Die europäische Grundlage der Kolonialarchitektur an Kap der Guten Hoffnung (rec.) 159-171
Meyer, Neeltgen Jan de 61
Michiel, Mr. 45
Michiel de Schaeliedecker 49
Middelburg 124, 135, 138, 140
Middelharnis 120
Haven 93, 96
Kerk 79, 93, 94, 96, 121
Kerkring 93, 96
Molen 96
Oostdijk 95, 121
Raadhuis 93, 94, 95, 95, 96, 120
Voorstraat 93, 95, 96, 121
Mijnsheerenland *6
Mildert, Mr. 71
Mill, R. K. kerk 155
Minc, Pouwels die 138
Mist, De 74
Moer, Jan 129
Moer, Jasper 126
Moer, Willem 126
Moerbeek, Anna Suzanna *179*
Moermont, Kasteel 21
Monnickendam, Speeltoren 137
Mossel, Gouverneur-generaal 174, 175
München, Verz. Von Lyshart Stachelberg *144*
Muet 165
Munster 11
St. Aegidii 146
St. Lamberti 146
Überwasserkirche 146
Westf. Landesmuseum 4
Muntzenich, Elisabeth 28
Muntzenich, Jan 25, 28, 30
Musschevanger, Cornelis Pieter 68, 69

Naaldwijk, Honselaarsdijk 95
Naarden, Kerktoren *142*
Napoleonstad 93
Nassau, Adolf van 12
Nassau, Engelbert I van 12
Nassau, Engelbert II van 12
Nassau, Hendrik II van 12
Nassau, Hendrik III van 12
Nassau, Johan van 12
Nassau, Johan IV van 12
Nassau, Johan V van 12
Nassau, Lodewijk van 12

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Nassau, Otto II van 12
Nassau, Willem de Rijke van 12
Nassau-Diez, Hendrik Casimir II van 8, 14
Naussau-Diez, Willem Frederik van 8, 9, 13, 14
Nederburg *167*
Nedersaksen 169
Neeltgen Jan Dircxz. 44
Neeltgen Yeman Jansz. 57
Nele Jan Hugez. 60
Neurenberg, O. L. Vrouwekerk 144
New-York 161
  Guennol-collectie 2-7, *6*, 7
  Pierpont-Morgan-Library 2, 5, *6*
Nieuwerkerk, Kerkring 93
Nieuwe Tonge, Kerk 79, 94
Nieuwland 35
Nijkerk, Kerktorenontwerp *148*, 150, 154
Nijmegen *5
  Palts 10
  Romeinse legerplaats *62-*64, *125-*128, **126*
Nijvel, Kerk 155
Noorddijk, Kerk *152*, 154
Noordfriesland 169
Noordwijk-Binnen, Kerk 152, 156, *157*
Noorwits, Pieter Adriaansz. 94, 120

Obervellach 146
Ockers, Wijna *179*
Oirschot *129
Oldenzaal
  Gracht *41
  Kerk 153
Ooltgensplaat, Kerkring 93
Oostdijk 75
Oostelijk Flevoland *16-*17
Oosterland 35
Oosterwierum, Kerk *152*, 154
Oostgraftdijk, Kerk 152
Oostvoorne, Kasteel 35
Oostzaan, Kerk 156
Ootmarsum
  Brandkuil *145
  R. K. kerk 155
Opdenakker, Elisabeth *175*
Oranienbaum 13, 14
Oranienburg 13, 14
Oranienhof 13
Oranienstein 8-19, *16*, *17*, *18*, *19*
Oranjewoud 13
Oranje, Albertine Agnes van 8, 9, 13, 14
Ossenberck, Willem Hendrik van *180*
Osterfingen, Kerk 151
Otto I, Keizer 10
Otto II van Gelre 12
Otto II van Nassau 12
Ouddorp 75, 76, 81, 91
  Kerk 75, *76*, 78
  Westerstraat 83
Oudega *134
Oudemirdum *133
Oudenaarde, Stadhuis 136, 144
Ouderkerk a. d. IJssel, Kerktoren 149
Oude Tonge
  Kerk 79
  Kerkring 93
Oudewater, Kerk 99
Oudgastel, Kerktoren *143*
Oud Hellevoet 35
Outhoorn, Gouverneur-generaal Van 173, 176, 182
Overschie, Kerktoren *145*, 150
Oyley, Sir Charles D' *163*

Paarl, Kerk *164*
Paddepoel *49
Papegaeij, Joannes *175*
Papenboom 171
Parijs, Bibl. Nationale 6, *143*, 144
Parra, Gouverneur-generaal Van der 174
Peel, Sir Robert 94
Penris, Joanna Elisabeth 33
Penris, Joannes *26*, *27*, 33, 34
Peter, Mr. 144
Philips van Bourgondië, bisschop 96
Philips de Goede 6, 7
Philips de Schone 10
Pier Ariensz. 116
Pier Wissensoen 134, 140
Pieter Boudinsz. 56
Pieter Heynricxz 45
Pieter Jacobsz. 51, 52
Pieter Ottes 52
Pieter Volckricxz. 52
Pietersz, Gratia *175*
Pijl, Laurens *178*
Polanen, Johanna van 12
Portugal, Elisabeth (of Isabella) van 7
Post, Pieter 120
Potgieter, Conrardus 127
Pott, P. H.
  Educatieve museumarbeid en algemene voor-

lichting (voordr.) *20-*23
Pouwels, Yde 61
Pouwels Dircxz. 48
Praag, Stadhuis 142
Pronk, C. *149*, 153
Proofs, Gillis 124
Proosten, Elisabeth 32
Provence, La *164*
Pruissen, Wilhelmina van 8

Quix, Joannes 32

Rach, Johannes *160*, 166, 167, *172*, *173*
Rammekens 70
Ravestein, Zie Heenvliet (donjon)
Ravenstein, Adolf van 5
Ravenswoud *104-*105
Regteren Altena, I. Q. van
Rede jaarvergadering Ver. Ned. Kunsthist. *1-*4
Reichtstein 25
Reitsum *61
Renaud, J. G. N.
De ruïne van het huis te Heenvliet 109-117
Renesse, Kasteel Moermont 21
Renswoude, Kerk 154
Rheden, Kerktoren 149
Riebeeck, Jan van 165, 166, 170
Rijnsburg, Kerk *151*, 156
Rijswijk, Kerk 150, *151*, 154
Ring, Hermann tom 146
Rissink, W. G. F. C.
Ter Gedagtenisse van . . . 172-182
Robbe, Thone 62
Roche, Alain de la 7
Roermond *77
Roghman, R. 109, *112*, *113*, 113
Rome
Collegium Germanicum 11
Gesù 165
Rondebosch, Rustenburg *163*, 163, 165, 166, 168
Roosegaarde Bisschop, G.
Wijzerplaten aan oude gebouwen 142-158
Rosenberg, H. P. R.
Middelharnis en Sommelsdijk 93-96
Rotterdam, St.-Laurenskerk *145*, 149
Rottum, Kerk 152
Rouen, Grosse Horloge 144
Rours, Christina 32
Rours, Henric 30
Rours, Johannes 32
Rours, Rutgerus 32
Rugge 35
Rumphius 178, 179

Saba, Koningin van 4, 5, 6
Saenredam, Pieter 144
Salomon 4, 5, *6*
St. Gallen, Stiftskerk 146
Scaep, Arien 't 57
Scamozzi 165
Schermerhorn, Kerk 150, 152, *153*, 153
Schiedam
Donjon 114
St.-Jacobsgasthuis 150
St.-Janskerk 99, 145
Graf H. Lidwina 102
Schilling, Diebold 142
Schmidt, H. D. *180*
Schoorl, Kerk 152, *156*
Schuer, Evrhard Jacobus van der 179
Schutgens, Anna Elisabeth 33, 34
Schutgens, Joannes Franciscus 33
Schutte, Hermann 170
Schwäbisch Hall, St.-Michaelskerk 146, 149
Scorel, Jan van 146
Seringsing *181*
Servaes Ariensz. 60
Sevenum, Kerkklok 124
Sevichveld-Sael, Echtpaar 3, 4
Seylmakers, Grietje 90
Sijmon Wouters 139
Simpelveld 29
St.-Annaland, Kerkring 93
St.-Gerlach, Boerderij *164*
St.-Michielsgestel *55-*56
St. Maartensdijk, Beiaard 137
Six, Daniël 173
Sleeswijk-Holstein 169
Slootmaker, Cornelis de 140
Sluis, Stadhuis 123, 127, 150
Smit, Jan Paul 179
Sneek, Noorderpoort *5
Soest, Klok 127
Soestdijk (Paleis), Atlas Munnichs v. Kleef *149*
Soetermans, Claes 60
Sommelsdijk 120
Doelen 96
Enkele Ring 96
Haven 93, 96
Kerk 79, 94, *94*, 96, 121
Kerkring 93, *95*, 96

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Kerkstraat 94, *95*, 95, 96,121
Molen 96
St.-Jorisdoelstraat 96
Streekmuseum 95, 96, 121
Voorstraat 93, *95*, 95, 96, 121
Sondel *103
So(u)tzen, Anselmus 28
So(u)tzen, Jan 28, 29, 30
Spijk, Kerktoren 152
Spilman, H. *150*, 153
Spoorwater, Evert 105
Stade, E. V. de 165, 167, 168, *168*
Stavoren *50, *105
Stedum, Kerk 154
Steenderen *73
Kerktoren 149
Stein van Gollenesse, Julius Valentijn 180
Stel, Adriaan van der 167
Stellenbosch *168*
Braak *164*
Ida's Vallei *164*
Steurs, Pieter 68, 69
Stiens, Kerk 154, *156*
Straatsburg, Kathedraal 142
Swanbourne, Kerktoren 144, 149
Swellendam Drostdy 168
Swigchem, C. A. van (rec.) 74
Symon de glazemaecker 49
Symon Willemss. 45

Tant, zie Bant
Temminck Groll, C. L.
Huizen, werven en andere aspecten van het middeleeuwse Utrecht (voordr.) *31-*38
Terwen, Jan 118
Thedens, Johannes *179*
Theeus de scaelyendecker 100
Theophilus 128
Thibault, L. M. 74, 170, 171
Tiel, Stadhuis 150
Tholen, Stadhuis 55
Thon Eeuwoutz. 60.
Tönning, Kerk 156
Tonessen, Wil. 70
Treslong, Jasper van 57
Trier, Hendrik van 126
Tulbagh, Montpellier *165*
Turnout, Mr. Symon 63
Twijzel *49
Tzum *15
Kerk 152, *153*

Uden *129
Überlingen, Munster 144, 145
Uithoorn *16
Uitkyk *169*, 170
Utrecht 123, 125, 126, 127, 142, *143*, 149, 152, 153, *31-*38, *32*
Klokkenmuseum 146
St.-Pieterskerk (Romaanse reliëfs) *71-*72
Vleeshuis *164*

Veere, Stadhuis (uurwerk, uurklok, voorslag) 123-141, *128, 129, 130, 131, 133, 135*
Velsen
Beeckesteyn 154
Kerk 153, 156
Venhuizen, Kerk 155
Venlo 127
Vergelegen 167
Verhees 153, 154
Verheul, J. 94
Verhoeff, Ariaen 69
Veronica 4
Vianden, Adelheid van 12
Vianen, Stadhuis 55
Viervant, R. 155
Vignola 165
Vingboons, Ph. 164, 165
Visscher, Claes Jansz. *143, 145*
Visscher, Jacobus Canter 172, 174
Vlaardingen *53
Stadhuis 95
Vleyshouwer, Jan de 106
Vleyshouwer, Laurens de 106
Vliet, Tromp 57
Vlissingen 70
Vogtherr, Heinrich 146
Vollenhove, Kleine Kerk 150
Voorne, Aelbert van 35, 99
Voorne, Dirk van 117
Voorne, Gerard van 36, 99
Voorschoten *66-*67
Vredeman de Vries, Hans *162*, 164
Vredenhof 170
Vreeland, Kerk *65
Vryesen 134, 135, 139
Vryer, Isaac de 71

Waelhem, Abdij van Rozendal 137
Wagheven 137
Walram van Limburg 25
Wanswerd, Kerk 154

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Warga *62
Warmond
  Huis te 153
  Kloosterboerderij (?) *128
  Woontoren *121
Warstiens, Terp *61, *103-*104
Webber, J. *165*, 166, 167
Weidum *50
  Kerk 154
Welgemeend 167
Wells, Kathedraal 142, 147
Werve, Fransoys van 43
Westenhout, J. van 52, 122
Westernijkerk, Kerk 154
Westgraftdijk, Kerk 152
Westvoorne 75, 81, 91
Wetzelius 180
Wever, Heijn 139
Wierden, Havezathe Grimberg *145
Wieringerwerf *52-*53
Wiers, Salomon *175*
Wierum *62
Wijchen *145-*146
Wijckel *103
Wijk aan Zee *82
Wijnandsrade, Kasteel 155
Wildeman, Pieter Beye de 49
Wilhelmina van Pruisen 8
Willem van Gelre 23
Willem II van Holland 10
Willem de Rijke 12
Willem de Zwijger 14
Willem Boudinsz. 60
Willem Cornelisz. 68, 69
Willem Frederik van Nassau-Diez 8, 9, 13, 14
Willem Joesz. 49
Wimborne, Minster 149
Winsum Kerk 154
Winterthur, Collectie Schenk 147, 149
Wisch, Kasteel 21
Wisch, Dirk van 21, 24
Wisch, Hendrik van 21, 24
Wisselward 5
Witte, Mathijs 103
Woeringen, Slag van 12
Wollaton Hall 164
Wolvega *134
Woodbridge, Shire Hall 170
Workum, Huisfundering *62, *134
Wormer, Beschuittoren 153
Worms, Concordaat van 10
Woudrichem, Kerk *145*

Yde Pouwels 61
Ysbrant de tynneghieter 58

Zaandam
  Huizen *161*, 163
  Westzijderkerk 154
Zaandijk, Zaanl. Oudheidkamer *161*
Zeist, Kerk *43
Zelhem *73
Zierikzee, Beiaard 137
Zijderveld, Bewoningsresten *107, *138
Zürich
  Collectie Gisler 149
  Petersturm 142
  Schweiz. Landesmuseum 142
Zwaardecroon, Gouverneur-generaal 175
Zwammerdam, Romeinse weg *53
Zweeten, Dirk van 48

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Rectificatie:

Pl. x: de onderschriften van afb. 7 en 8 moeten worden verwisseld.
Pl. xv, Afb. 1, Den Haag, Alg. Rijksarchief; lees: Madrid, Bibl. Nacional.
Bladz. 102, r. 16, 1 november; lees: 1 oktober.